अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

अथ द्वितीयाध्यायः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्याय ।

अथ पञ्चमाध्याय ।

अथ

निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ।

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
ओदनः	मेघः	५९	कवचम्	,,	१९८
ओमना	अवनाय अवनेन वा	२५२	कद्यती	कल्याणी	२०१
ओमासः	रक्षितारः	२५६	कर्णः	कूपः	२९३
ओषम्	क्षिप्रम्	२१२	कर्तवै	कर्म	१४१
ओषधयः	भूस्थानदेवताः	१८२	कर्तोः	,,	१४०
			कर्तम्	,,	१४०
औविन्वसः	अन्नः	१२७	कर्त्वरम्	,,	१४८
			कल्मलीकीनम्	ज्वलत्	१२२
कः	मध्यस्थानदेवता	१८९	कवते	गच्छति	२०१
ककुभः	दिशः	१०	कवन्धम्	उदकम्	८३
ककुहः	महान्	१५०	कविः	मेधावी	२०८
कक्कहशिला	,,	२४९	कशः	उदकम्	८९
कक्ष्याः	अङ्गुलयः	१६२	कशा	वाक्	७१
कटति	गच्छति	२००	कसति	गच्छति	१९९
कण्वः	मेधावी	२०८	काकुत्	वाक्	७१
कन्ययम्	सुखपयोनिधः	१४९	काकुदम्	तालु	२४४
कनति	इच्छति	१९९	काकुप्	वाक्	६१
कनकम्	हिरण्यम्	१९	काञ्चनम्	हिरण्यम्	१९
कपनाः	घुणाः	२१२	काटः	कूपः	२९३
कबन्धम्	उदकम्	७९	कान्त्सम्	कान्तः	२१७
कम्	,,	८०	काटुः	कूपः	२९३
,,	सुखम्	१११	कानिषत्	इच्छेयम्	१९८
कम्पते	क्रुध्यति	१९४	कायमानः	कामयमानः	२१०
करणानि	कर्माणि	१२९	कारुः	स्तोता	२८६
कटस्नी	दुर्वली	१५०	कारोतरः	कूपः	२९४
करांसि	कर्माणि	२२९	कारोतरात्	कूपात्	२९४
करस्नौ	बाहू	१५९	कालयति	गच्छति	२००
कार्पिकम्	कर्म	१३०	काशिः	मुष्टिः	१४९

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
अश्नमानः	अश्नमानः	१५५	अूर्णाः	चिप्रा.	२१४
अश्नम्	बहु	१४२	अथम्	बलम्	१८२
आसा	अङ्गुलयः	१६५	,,	सुखम्	२६०
आतपन्ता	सुखपातिनी	२५८	अच्छाति	व्याप्नोति	१६४
आम्यदानः	आप्यायमानः	२६२	अच्छाति	हन्ति	२३४
अिष्यति	ददाति	२९१	अीप°	सुविक्रम	१०३।२१४
अिताम	योनि°	२१८	अीषम्	सुखम्	२९१
अिपिविष्ट.	उपाजरश्मि°	२३६	अोतम्	,,	२५६
अिमें	कर्म्	२२०	अोकी	रात्रि°	२८
अिमी	कर्म	१४२	अीयति	व्याप्नोति	१२१
अिम्वाता	सुखगामिनी	२५८	अीचि	,,	१३३
अिरिचा	रात्रि°	३०	अीतति	गच्छति	२००
अिरिम्बिठ°	मेघ°	१७०	अयति	हन्ति	२३१
अिल्मम्	कर्म	१४२	अमबा	क्रुष्या	१३८
अिल्मम्	रूपम्	२६४	अमावा	सविद्धवाता	१९०
अिषम्	सुखम्	२९१	अमावी	रात्रि	२५
अिष्टीभे	प्याति	३३४	अीम	मध्यस्थानदेवता	३९३
अीभम्	चिप्रम्	२१४	अ्निमास	अश्वा	१२६
अीरम्	अधिम्	२२१	अत्	सत्यम्	२४८
य	चिप्रम्	२१५	अवा	भूस्थानदेवता	३८६
अकम्	उदकम्	१०७	अव°	अन्नम्	१११
अनम्	सुखम्	२९०	,,	धनम्	१९०
अनाशीरो	भूस्थानदेवते	३८५	आयन्त	आश्रयन्त	२१५
अभम्	उदकम्	८६	मुष्टी	व्याप्ति	२१७
अरुष°	अश्व	२६१	शीक	वाक्	९१
अपम्	बलम्	१८१	अश्री	क्लिवर	११४
अृषमाथ	चिप्रमना	२१४	असति	हन्ति	२३१
अरसाती	सङ्ग्रामे	२२०	अचिति	हन्ति	२३१

॥ इति ॥

निरुक्तम्

(निघण्टुः)

टीकाभूमिका ।

भक्तव्यसनकान्तारसञ्चारिविदारिणं मुखे ।
मदान्धदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं भजे ॥ १ ॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।
अवाप यास्को विविधेषु यागे-
ष्वनेन चाम्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं यो ध्वस्ततमसः प्रकाशितपदार्थः ।
यस्य भुवनत्रयीमिव गावः प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।
अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ॥ ४ ॥

आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्दृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रमसुपनिषदश्चरीणामुपन्नम् ।
आभर्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वराख्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा रङ्गेशपुरी—पर्यन्तग्रामवास्तव्यः ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नाय नैघण्टुक-नैगम-दैवतकाण्ड-

ऋषेव त्रिविध मन्त्रादि दैवतकाण्ड निर्ब्रुवता नैगम दैवत-काण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवादिपारि-षदान्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिकसहस्रस्य सामान्येन 'एता-वन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्यो-क्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानि इत्यभिप्रायेण च उपेक्षि-तानि। स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम।

अत्र तु 'दिवश्चादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—'उदकादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'-'प्रपित्वे अभीके इत्यादीनि च षड् प्रतिष' भाष्यकारेण बहु-वक्तव्यत्वात् प्रकरणश एव निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि। अतोऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्तनिगमाप्रदर्श-नात् स्वरूपमात्रमपि अध्ययनादेवावगन्तव्यम्। तच्चाध्ययन कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत्। ततश्च कोश एव शरणमासीत्। तेषु च, केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभि कानिचित्पदान्यधिकानि आसन्, अन्येषु च कानिचिन्न्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपपाठाय कानिचित् विभ्रष्टानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि। एवं आकीर्णेषु कोशेषु निघण्टोरेकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचननिगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचित् व्याख्यानस्य अभावात् नैघण्टुक काण्डमनवगम्यमासीत्।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तत्रत्यानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं,—स्वरादी-नीति पूर्वसूत्रस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम दैवतकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्या

तासां प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्, बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुमयमस्मत्परिश्रमः।

इदञ्च समग्रीक्षिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतेष्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्याहृत्यैव किञ्चिदिव कृतम्, अतस्तेषां पाठश्चिरस्तत्रैव शुद्धः। अन्येषाञ्च पदानामत्यन्तं हि समाम्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः—स्वरानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निर्वचनानुक्रमण्याः—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेशसमानीतात् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनञ्च—निरुक्तं,(१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहुदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)-उवटभट्ट(च)-भास्करमिश्र(छ)-भरतस्वाम्यादि(ज) विरचितानि वेदभाष्याणि, (३) पाणिनीय व्याकरणं,(४) विशेषतः उणादि(क) तद्वृत्तिं, (ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां, (५) भोजराजीयं व्याकरणं, (६) कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च (७) निरीक्ष्य क्रियते। तत्र च अस्मदाख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्तत्र निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते।

निगमश्च दर्शितापचनिर्वाचिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्य-

मालस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, यद्दृष्ट्वा निग-मानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः ।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य प्रकाशयितव्यमपि कुर्वन्तु ॥

अथ प्रथमाध्यायः ।

—:०:—

"अथातोऽनुक्रमिष्यामः"—इत्यादि (२,५) निरुक्ते तस्य टीकायाञ्च यन्निघण्टुकाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदित एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः (१) । ग्मा (२) । ज्मा (३) । क्ष्मा (४) । क्षा (५) । क्षमा (६) । क्षोणिः (७) । क्षितिः (८) । अवनिः (९) । उर्वी (१०) । पृथ्वी (११) । मही (१२) । रिपः (१३) । अदितिः (१४) । इळा (१५) । निर्ऋतिः (१६) । भूः (१७) । भूमिः (१८) । पूषा (१९) । गातुः (२०) गोत्रा (२१) इत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

(१) गौः । 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)' अस्माद् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६७)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (परस्मै० प०) बाहुलकाडोः (३,३,११३) कर्मण्यधिकरणे वा । 'गोतोणित् (७,१,९०)'—इति च णिद्वद्भावात् वृद्धिः । अत्र भाष्यम्—'गौरिति पृथिव्या नामधेयं

यद्दूरं गता भवति यत्रास्या भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरण (निरु० २, ५)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणातमाकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहार'। अन्वयान्वच चोपलब्धेर्दूरोपदेश। प्रत्ययोपात्तकर्त्र्यर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्यापलब्धिदूरविप्रिष्टं गमनमुपादत्ते, 'तथा' 'परिव्राजकः' इति यथा। यत्रास्या भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति। वो वार्थे। गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य। (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्या स्थिता इति गो। उदाहरणम्—'गोपदसि'—इति। गाइपत्यो- पस्थाने विनियोगात्, गाइपत्यस्य च गवि पृथिव्या सद नात् गो शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वनिश्चितमिति। एवमन्येष्व- प्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेय प्रदर्श नीय निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम्। "व्रज गच्छ गोष्ठानम् (य०वा०स० १, २५-२६)"—"गौर्जगार यद्ध पृच्छान् (ऋ०म० १०,११,१०)"—"अभवत् पूर्व्या भूमना गोः (ऋ० स० १०,११, ६)"—इति निगमा ॥

(२) ग्मा। गमे पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषि- तक्षि (उ० १,१५४)'—इत्यादिना विहित कनिन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। 'गम हन-जन खन घसा लोप क्ङि त्यनङि (६,४,९८)'—इत्युपधालोप, औणादिकेन 'मनिन् (उ०४,१४०)'—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३,३,१) टिलोप, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)। अर्थ पूर्व वदेव। 'ग्मा गच्छतिः, गच्छन्तीडीयम्'—इति माधव। "ट्रियग्र ग्मयापार्श्व जत्वं. (ऋ०म०१०,४९,२)"—"ट्रियग्र ग्मश्च मर्त्येश (ऋ०म०१०,१२,६)"—इति च निगमौ। ग्म इत्यत्र छान्दसत्वादृपसिद्धि ।

(३) ज्मा। अमतिर्गतिकर्मा (निघ०२.१४) 'अमु अदने (भू०प०)'-'जनी प्रादुर्भावे (दि०आ०)'-'अव व्याप्ति अवयव-कान्ति-गतिषु (भू०प०)' आपणं सेवनमिति तद्वृत्तिः। एतेभ्यः 'श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन्' (उ०१,१५९)'—इत्यादिना परिसमाप्तिमिति अनिबन्धं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३,३,१) निरुपसर्गमपि भवति। निपातनादेव कारकविशेषसिद्धिः। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)'। गतौ पूर्ववदर्थः। अदन्ति यस्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते यस्यां ओषधयः। तथा चोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै०उ०२,१)'—इति। अथवा ज्मा सर्वथा प्रत्यक्षा न' ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रो महीरुपरास्तस्थु-रत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ०म०३,५६,२)'—इति च श्रुतिः। ज्मा सिक्ता भवति ह्यनेन; 'तस्मादमाविमां दृष्ट्वा-भ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ऐ०ब्रा०१,२,१)'—इति ब्राह्मणम्। "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ०म०६,५२,१५)"—"अभि-ख्याते भूरधुज्मन् (ऋ०सं०७,२१,४)"—"ज्मया अत्र वसवो-रन्त देवाः (ऋ०सं०७, ३९,३)"—"अधज्मो अधवा दिवः (ऋ०सं०८,१,१८)"—इति च निगमाः॥

(४) क्ष्मा। 'क्षि क्षये' भ्वादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः' तुदादि (प०), 'क्षि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), क्षै, जै, सै, क्षये (भू०प०), 'क्षमूष् सहने (दि०प०)', 'क्ष्मायी विधूनने (भू०आ०)',—एतेभ्यः औणादिके मनिनि (उ०४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। इहापि गतार्थं ज्ञम्। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षयन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, क्षिण्वन्त्यस्यां पापकृत इति वा, क्षमते वा प्राणिजातकृतं भारं विधूनयति वा प्राणिनः सर्वौघकाले।

"पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः (ऋ०सं०१०,६१,७)"—"क्ष्मया चरन्ति परि सा वृणक्तु नः (ऋ०सं०७,४६ ३)"—इति च निगमौ ॥

(५) क्षा। निरूपिता एव धातवः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थ.'—इत्युक्तेर्निरुपपदेभ्योऽपि भवति। त्थायस्तु छान्दसत्वान्मकारलोपः। अर्थः पूर्वोक्त एव। "जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् (ऋ०सं०१,८६,७)"—इति निगमः ॥

(६) क्षमा। निरूपिता एव धातुभावाः। औणादिके मनिनि (उ०४,१४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। अर्थ. पूर्वोक्त एव। 'क्षमूष् सहने (दि०प०)'—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप्प्रत्यय.। "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ०सं०२,१४,११)"—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः। 'टुक्षु क्षणु शब्दे' अदादिः (प०) 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ०४,४८)'—इति विहितो नि प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः णत्वम्। क्षूयते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा। क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीप् वक्तव्यः (४,१,४५ वा०)'—इति ङीप्। "नवन्त क्षोणयो यथा (ऋ०सं०१०,२२,९"—"यं क्षोणीरनुचक्रदे (ऋ०सं०८,३,१०)"—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०),' 'क्षि क्षये (भू० प०)' 'क्षि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)'—एतेभ्योऽपि 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्'? 'वसिक्तिः (उ० ४,१७५)'—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद् (३,३,१) भवति, गुणाभावश्च। अथवा 'स्त्रियां

क्तिन् (३,३,९४)' कर्मण्यधिकरणे (३,३,९३) वा भवति। अर्थस्तु क्षेत्यर्थोऽत्र। "क्षेति क्षितो सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५, ३७,४)"—"प्रोहि स्वस्ति सुक्षिति दिव (ऋ० सं० ६, २, ११)"—इति निगमौ।

(९) अवनिः। 'अव रक्षण गति कान्ति प्रीति तृप्त्यवगम प्रवेश श्रवण स्वाम्यर्थ याचन क्रियेच्छा दीप्त्यवाप्त्यालिङ्गन हिंसा दान भाग वृद्धिषु (भू०प०)'—अस्मात् 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि प्रत्ययः। अवति प्रजाः पालयति वा भूपे। एतावत्स्वर्थेषु यो योग्य स बोद्धव्यः। "मा त्वा रक्षोऽवनिर्न प्रवलीत् (ऋ० सं० १, १८१, ३)"—"यस्मी मुद्गोमवन्ति माभि मन्दमत् (ऋ० सं० १, १४०, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) उर्वी। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—अस्मात् 'महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)'—इति उप्रत्ययो नलोपो ह्रस्वश्च, उरु। 'वोतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीष्। ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी। महत्त्वादाच्छादयित्री भूमि स्वस्मिन् स्थितानां वा पदार्थानाम्। ऊर्णोतेर्वा (धा० प०) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रूपसिद्धि। 'छादकाद्वे विशिष्टम'—इति स्कन्दस्वामी। ऊर्णोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च। "मा मौ मवुध मा भीगुवीं काष्ठा (ऋ० सं० ८,८०,८)"—इति निगम॥

(११) पृथ्वी। 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'—'प्रथि म्रदि-भ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २७)'—इति कु प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च। प्रथतेऽसाविति पृथु। पूर्ववत् (४,१,४४) ङीष्। पृथ्वी विस्तीर्णार्थः। पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति, पृथिवी। यत्र, अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रथते 'उणादयो बहु

त्वम् (३,३,१)', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते कु प्रत्ययः। ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः। 'तत्-प्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (श०ब्रा० ११, १८,-१३, २)'—इति हि ब्राह्मणम्। 'पृथुना राज्ञा प्रवर्तारिता पृथ्वी'—इति क्षीरस्वामी। "स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ० सं० १०, ३१, ९)"—इति, निगमः। 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्या योजनं कर्त्तव्यम्'—इति मर्यादा, अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम्॥

(१२) मही। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इतीन्प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्। मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारावतरणाय। अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) निर्वाहः। "मा नो मही मुह्योमरर्मतिं मुञोधा (ऋ० सं० ५, ४३, ६)"—इति निगमः॥

(१३) रिपः। 'रेङ् गतौ (भू० आ०)', 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणाम् (३,२,१७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् दृष्टसिद्धिः'—इति वचनात् कर्त्तरि रिपः। गौरित्यनेन समानार्थः। यद्वा, 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी। क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५)। कत्थन युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः। यद्वा, 'लिप उपदेहे (तु० उ०)', लिप्। गोमयादिना आलिप्यते इति लिप्। रलयोरभेदः। तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमश्चा 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति। यद्वा;

क्विप् (३, २, ८४ वा०)। भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। "मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० मं० १०, ८८, ६)"—इति निगमः। ऐकारान्त व्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य० वा० सं० ३६, ३)"—इति॥

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ० ४, ४५)'—इति भवतेः मिप्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूत्तभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "स्वेंहुकृत्यानामुर्वैति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २७, १३)"—"भूमिर्भूमिमगात्"—इति च निगमौ॥

(१९) पूषा। 'पुष पुष्टौ (भू० दि० क्र्या० प०)। 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ० १, १५९)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधाया दीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः सम्बद्धा भवति पोषयति वाऽनेः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी व्यवर्तयत् सौषधीभिर्वनस्पतिभिरपुषत्' इति श्रुतिः। यद्वा; 'पुष धारणे (चु० प०)'—इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यद्वा। "या पूषश्चिन्नबर्हिषम् (ऋ० सं० १, २३, १३)"—इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रसव्यं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ऋ० सं० १०,८५, २६)"—इति, "सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ७)"—इति निगमः॥

१ (२०) गातु.। 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू० प०), 'गाङ् गतौ (भू० आ०)', 'कै गै शब्दे' भ्वादिः (प०)। 'कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति यस्यां स्थिता इन्द्रा-

ष्टीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति। यद्वा, गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। गातु मार्गवती हि भूमिः। "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ० स० ५, ३३, १०)"—"चर्द्विषे गातुरुरवे वरीयसी (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ॥

(२१) गोत्रा। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'। 'गुधु-वी-पचि वचि-यमि-[मनि-तनि] सदि-चदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति त्रप्रत्ययः। गुणः। क्रुगयज्ञादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा। यद्वा; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२७) अच्। यद्वा; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। टाप् (४, १, ४)। गास्त्रायते रक्षति यवसोदकादस्या। यद्वा, गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते रक्षते इति, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा, गोशब्दात् 'तस्य समूहः (४, २, ३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—इत्यनुवृत्तौ 'इनि-त्र-कट्यचश्च (४, २, ५१)'—इति त्र-प्रत्ययः। गोत्रा, गवा समूहो मत्वर्थीयोऽकारः। गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्येकविंशति पृथिवी-नामधेयानि॥ "उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० मं० ७, ८७, ४)"—इत्यत्र माधव—'उवाच मह्यं वरुणो मेधाविने'-इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद्, गोर्बिभर्तीति पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितानि एकविंशतिर्नामानीति॥ १॥

क्विप् (३, २, ८४ वा०)। भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)"—इति निगमः। रेफान्तं त्वव्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य० वा० सं० ३६, ३)"—इति ॥

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ० ४, ४६)'—इति भवतेः मिप्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा 'भुवोऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "अर्क्षन्नु-ष्णानासन्वैति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २७, १३)"—"भूमिर्भूमिमगात्"—इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा। 'पुष पुष्टौ (भ्वा० दि० क्र्या० प०)'। 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधाया दीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वा एभिः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी व्यवर्त्तयत् सौषधी-भिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्' इति श्रुतिः। यद्वा 'पुष धारणे (चु० प०)'—इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोष-यत्याभरणानीति यथा। "आ पूषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ० सं० १, २३, १३)"—इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ऋ० सं० १०,८५, २६)"—इति, "सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ७)"—इति निगमः ॥

(२०) गातुः। 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भ्वा० प०), 'गाङ् गतौ (भ्वा० आ०)', 'कै गै शब्दे' भ्वादिः (प०)। 'कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति वाच्या स्थिता इन्द्रा-

दीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति । यद्वा ; गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'कृमकारि-कारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवती हि भूमिः । "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ० मं० ५, ३३, १०)"—"अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी (ऋ० मं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ।

(२१) गोत्रा । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० आ०)' । 'हु-यामा-श्रु-भसिभ्यस्त्रन्' 'हु-नी-पचि-वचि-यमि-[मदि-तनि]-सदि-पटिभ्यस्त्रः (उ० ४, १५९)'—इति त्रन्प्रत्ययः । गुत्रः । शब्दयन्त्यस्यामव्यक्त-शब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा । यद्वा ; गोत्राः मेघाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२७) अच् । यद्वा ; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते रक्षति पदन्यास-दक्षतया । यद्वा, गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते रक्ष्यते इति, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा, गोशब्दात् 'तस्य समूहः (४, २, ३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—इत्यनुवृत्तौ 'इनि-त्र-कट्यचश्च (४, २, ५१)'—इति त्र-प्रत्ययः । गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः । गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा । निगमोऽन्वेष्यः ।

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि । "उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० मं० ७, ८७, ४)"—इत्यत्र भाष्यम्—'उवाच मह्यं वरुणो मेधाविने'-इति च तत्रैकविंशतिनामानि ब्रवीदिदं, गौर्बिभर्तीति पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितानि एकविंशतिर्नामानीति ॥ १ ॥

हेम (१)। चन्द्रम् (२)। रुक्मम् (३)। अयः (४)। हिरण्यम् (५)। पेशः (६)। कृशनम् (७)। लोहम् (८)। कनकम् (९)। काञ्चनम् (१०)। भर्म (११)। अमृतम् (१२)। मरुत् (१३)। दत्रम् (१४)। जातरूपम् (१५)।

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

(१) हेम। 'हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)'। अस्माद्धातो 'नामन् सीमन्-व्योमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-पिधमन्-पाप्मन् (उ० ४, १५०)'—इति मनिप्रत्ययः निपात्यते। हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्, हिनोति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्धते, 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्धते'—इति सुबोधिनी। अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधातेर्हिरादेशो निपातनात्। हेम। "शुभ्रा प्रेषा हेमनी पूयमानं (ऋ० मं० ९, ९७ १)"—"अश्वो न खे दम आ हेम्यावान् (ऋ० म० ४, २, ८)" —इति च निगमौ। हेम्यावान्—हिरण्मयकक्ष्यया युक्तः।

(२) चन्द्रम। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भू० प०)' अस्मात् 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-क्षुदि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्। चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात्। यद्वा, णिजन्तात्स्वदेर्बाहुलकात् णिलोपः, दीपयति धारयितृन्—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा। कान्त्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्र चन्दते कान्तिकर्मणः (निरु० ११, ५)'—इत्युक्तेः। काम्यते सर्वैः, इति चन्द्रम्। "ये पश्चाच्चन्द्र

(ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—"दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम्, (ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)' 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वं च । रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । "आ रुक्मैरायुधा नरः"—(ऋ० सं० ५, ५२, ६)"—"उप रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) अयः । 'इण् गतौ (अदा०प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । एति गच्छति अहलौयकादिरूपेण शरीरम्, क्रयविक्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा । "अयः शीर्षा मदे रघुः (ऋ०सं० ८, १०१, ३)"—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' अस्मात् 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च (उ० ५, ४५)'—इति विधीयमानः कन्यन्प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः । तथाच अन्यविल्यधिकृत्य 'हृञ इच'—इति भोजसूत्रम् । ह्रियते जनाज्जनमिति वा सव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्रावस्थायित्वं तस्य । अथवा द्विधातुजं रूपम्,—हिनोतिः रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन्प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च, हितञ्च तत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा हर्यतिः प्रेप्साकर्मणः (निरु०२, १०) ;—हर्यतेः कन्यन् हिरश्च क्रियतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते । 'हर्यति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनीकारः । "हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ०सं०२, ३५, १०)"—इति निगमः ॥

(६) पेशः । 'पिश गतौ (चु० प०)' । असुन् । अय इत्यनेन समानार्थम् । "त्रिरश्विना त्रिवृता सुपेशसा (ऋ०सं० १,

४७, २)"—इति निगमः । "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)"—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)"—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेशुमः पेशोऽत्र हिरण्यम् । बृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)'—इति । यथा । वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१९, ८३)"—इत्यत्र 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवटेन व्याख्यातम् ॥

(७) कृशनम् । 'कृश तनूकरणे (दि० प०)' । 'कृ-पृ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकाद् भवति । कृश्यति तनूकरोति यम् । अत्र माधवस्तु—'कृशिर्दीप्त्यर्थः । कृश्यति स्वयमथवा दीप्यते, अपि वा कर्षयति संघटं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रक्तत्वात्'—इति । "स्वदृश्यः कृशनिनो निरेके (ऋ० सं०७, १८, २३)"—'पुभि मुणं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)"—"सुभिहितं कृशनैर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)"—इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । 'लुह कलमादी (भू० प०)' । घञ् (३, ३, १९) । लुह्यते आप्यतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा । 'लूनो हः'—इति तु बोमोजदेवः । लुनाति छिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) कनकम् । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' । 'कृञादिभ्यः संज्ञायाम् (उ० ५, ३५)'—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । कनकादिपदार्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—'कचि दीप्तिबन्ध-

नयोः (भू० आ०)। कथ्यते वर्णेन दीप्यते वध्यते कुण्डलादि-रूपेणेति। 'युच् बहुलम् (३, ३, १३०)'—इति युच्प्रत्ययः। दीर्घोऽत्र बाहुलकात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) भर्म। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। मनिन् (३, २, ७५)। ध्रियते धार्य्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्य्यते आपदर्थ-मिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा। हरतेर्वा (भू० उ०) मनिनि 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३अ०)'—इति भकारः। हिरण्येन हरति—धातुजेन समानार्थम्। "सुवी-राभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० स० ८, १९, ३०)"—"अरिष्ट-भर्मन्नागहि (ऋ० स० ८, १८, ४)"—इति च निगमौ। 'वाज-भर्मभिः', 'अरिष्टभर्मन्'—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्त्तव्य भर्म'—इति व्याख्यत्, तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) अमृतम्। नञ्पूर्वात् म्रियते (तु० आ०) 'तनि-मृङ्भ्यां किच्च (उ० ३, ८५)'—तन्प्रत्यये रूपम्। न म्रियन्तोऽनेन दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा,—न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते। 'अग्ने प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ०, स० १९, २६, १)'—इति खैलिको मन्त्रः। न म्रियते पात्रे प्रतिपादि-तेन ध्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात्। 'आयुर्वै हिरण्यम'—इति श्रुतिः। तथाच खैलिको मन्त्रः—'यो बिभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घ-मायुः (य० वा० स० ३४, ५१)'—इति। "मृत्रा शुक्राणि अमृ-तानि विश्वा (ऋ० स० १, ७२, १)"—"शुक्र त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० स० ४, २६)"—इति निगमौ॥

(१३) मरुत्। मितममित वा रोचते, मितममित वा

रोचयति, भाति: पूर्वार्थे, 'रोतेर्वर्त्तरागम्', पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधुः। हिरण्यं हि धान्यादि-तैजसि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते, अर्थिभ्यो दीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति। तथाच सुभाषितश्लोक—'शृणु पार्थ! त्वयि न्यस्तं कियच्चाशादि काञ्चनम्। इदमेवार्थिस्वकं रावयति च रोचते'। यद्वा, 'मृङो उतिः',—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) उतिप्रत्यये रूपम्। म्रियन्तेऽनेन पुरुषा इति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) दत्तम्। 'डु दाञ् दाने (जु० उ०)'। 'अमि-चिमि-मिदि-शसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)'—इति विधीयमानः क्तो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति। 'दो दद् घोः (७, ४, ४६)'—इति ददभावः। दीयते पात्रे दत्तम्। "इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रमस्त्यु॰ (ऋ॰ सं॰ ३, ३६, ९)"—इति निगमः॥

(१५) जातरूपम्। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। निष्ठा-तकारः। 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वम्। जातः। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)'। 'खष्प-शिल्प-शष्प-बाष्प-रूप-पर्प-तल्पाः (उ० ३, २८)'—इति पप्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घश्चकारलोपश्च। रोचते रूपम्। धनात्मायैस्तया जातं रूपमस्य जातरूपम्। तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—'इह हैमवते भागे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिक्षिप्यमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्। जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव।। सुवर्णं पुरुषव्याघ्र। हुताशनसमप्रभम्'—इति (बा० का०)। जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितॄणामिति वा

रूपम्। "जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्युपिस्थति (ऐ० ब्रा० ८, १८)"—इति निगमः॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि॥

अम्बरम् (१)। वियत् (२)। व्योम (३)। बर्हिः (४)। धन्व (५)। अन्तरिक्षम् (६)। आकाशम् (७)। आपः (८)। पृथिवी (९)। भूः (१०)। स्वयम्भूः (११)। अध्वा (१२)। पुष्करम् (१३)। सगरः (१४)। समुद्रः (१५)। अध्वरम् (१)। इति षोडशान्तरिक्षनामानि॥३॥

(१) अम्बरम्। 'अबिड् शब्दे (भू० आ०)'। 'कटरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरच्प्रत्ययान्तो निपात्यते। अम्बन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वय वायुमेघादिससर्गात्,—आकाशगुणो हि शब्द। अथवा अर्त्तेर्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपमिबाधामृजिपशितुक्षुधुक्रुदीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)'—इति अमतेर्विधीयमान उप्रत्ययो बुगागमश्च बाहुलकात् (३, ३, १) भवति, तस्मिन्, गुणे, रपरत्वे च रेफस्य मकारश्च, अम्बु। अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उप्रत्ययो बुगागमश्च। उभयत्रापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम्। तद्ददाति ददातीत्यम्बरो मेघः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) उकारस्याकारः। तद्वदाकाशमप्यम्बरम्। 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम्। अथवा अम्बुशब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—

इति हविग्रहणात् ङ, अधिप्रसृतस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ स्यादर्थसिद्धि । अथवा अम्बुवद्राजते स्वच्छत्वमितस्ततोऽम्बु-दवभासते । कल्पितोपमानश्चैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघो भाति मतङ्गजः । सरं मरुत्प्रसन्नाभो नभःखण्ड-मिवोज्झितम् ॥' परमार्थत स्वरूपमवकाश । अथवा अम्बु-मत् भवति तो मत्वर्थीय, पूर्ववदुकारस्याकार, अन्तरिक्ष हि वर्षोदकेन तद्वत् । "यदन्तस्था परावति यद्वासो अध्वरे" (ऋ० स० ८, ८, १४)"—इति निगम ।

(२) वियत् । 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणा-दिके क्विपि, 'गम क्वौ (६, ४, ४०)'—'गमादीनामिति वक्त-व्यम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोप । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६, १, ७१)'। विगत यमनमुपरमणं मस्मादिति वियत्,—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र आततत्वात् न कुत्र चित् उपरतम । 'वियच्छति न विरमति'—इति क्षीरस्वामी। यद्वा, विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)—इत्यस्मात् क्विप । विविध यतन्तेऽस्मिन् प्राणिन,—आकाशे हि सर्वे व्याप्रि यन्ते । निगमोऽन्वेषणीय ॥

(३) व्योम । विपूर्वादवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात (भू० प०) औणा-दिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४४)'—इति सूत्रेण मनिन्प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)—इत्यूठि गुण । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा, अवति गत्यर्थं (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३९),—ओम, अवन गमन विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा, रक्षणार्थं (भू० प०)—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु 'नामन्-सीमन् व्योमन् (उ० ४, १५०)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भ्वा० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि रूपं निपात्यते । दीयते

व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (११, ४०)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदका-रयोः शाकल्यार्ययोरनभिमतं वीत्यभिन्नवग्रहीतत्वात् । "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)"—"सत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि (ऋ० सं० ८, ७०, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) 'बर्हिः । बृहि वृद्धौ (भू० प०)' 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसि-प्रत्ययः । 'बृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणि-जातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते, परिवृढं वा त्वयं विभुत्वात् । "यस्य त्रिधात्ववृत बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)"—इति निगमः ॥

(५) धन्व । 'धवि धिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । इदि-त्वान्नुम् (७, १, ५८) । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-दिवः (उ० १, १५४),—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति यस्मा-दापः । यद्वा, 'धनधान्ये (दि आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्यते अर्थ्यतेऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् स्व स्वम-भीष्टं वा । "य परस्याः परावतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम् । 'अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निरु० २, १०)'—इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्त-रा मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भस्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदसी क्षियतीति वा । अन्तरेमे द्यावाविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तर-परम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा, अन्तः-शब्दात् पूर्वपद-मक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वपि अविनाशीत्यर्थः'—इति । सर्वत्र पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु । "न यस्य द्यावा-

पृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० म० १०, ८८, ६)"—इति निगमः ।

(७) आकाशम् । आङ्पूर्वात् 'काशृ दीप्तौ (दि० आ०)'—इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घप्रत्ययः । आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा, नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञश्छान्दसः (६, ३, १२६) दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—'तिस्रो मह्नीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ० सं० १, ५६, २)'—इति । 'तस्मादान्तरिक्ष पश्यति'—इति च । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १,)"—इति निगमः ॥

(८) आपः । 'आप्लृ व्याप्तौ (भू० प०)' । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ० २, ५८)'—इति क्विप्प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च । जसि 'अप्तृन्तृच्स्वसृ (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः । अप्शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः । ० ० ० । "तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)"—इति निगमः ।

(९) पृथिवी । 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)' । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)' । 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीष् । प्रथते पृथिवी । "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० म० २, १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० म० १०, १२१, १)—इति च निगमौ ।

(१०) भूः । भवति (भू० प०) क्विप् । भवत्यस्माद् दृश्यादिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भू । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, क्विप् चादिना पक्षे क्विप् आकाशम् ।

केषु चित्। तदा 'मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६)' कु । निगमस्या-दर्शनात्-उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णय. कार्यः ॥

(१२) अध्वा। 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदेर्ध च (उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः। अदनं स्वस्तिगच्छतां पथ्यादीना विषमस्थानाभावात्। यद्वा, अधि-गत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इत्यध्वा। 'अधेर्गतिक्रियात्'—इति माधवः। यद्वा, अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथादयः। 'अतेर्धंच'—इति भोजसूत्रम्। 'अत सातत्य-गमने (भ्वा० प०)'। सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादय इत्यध्वा। "भूर्मा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)"—"अननुमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० स० ६, ४७, १३)"—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम्। 'पुष पुष्टौ (क्र्या० प०)'। 'पुष. कित् (उ० ४, ४)'—इति करन्प्रत्ययः। पुषिरन्त्रान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति भूतानि अवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च। 'पुष्कं वारि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी। पुषेरन्तर्णी-तण्यर्थात् 'वृत्तभृशपियुधिभ्यः कित्'—इति विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। 'इहक्षपृवीचीपुषिमुषि-मूङ्मूभ्य. कित्'—इति करः श्रीभोजदेव.। पोषयति भूता-नीति। पुष्कोपपदाद्राते: 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा, वपुरित्युदकनाम (निघ० १, १२), तत्कर्तु शीलमस्येति 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३, २, २०)'—इति टः, वपुष्कर सद् वकारलोपेन पुष्करम्, पृषोदरादि.। "विश्वे देवाः पुष्करे त्वादन्त (ऋ० स० ७, ३३, ११)"—इति निगम. ॥

(१४) सगर। सहशब्दपूर्वात् 'गॄ निगरणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभाव. (६, ३, ७८)।

सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः। सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा। यद्वा, गीर्यते चाभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्तते इति सगरः। तथात्र—'रक्षयन्त देवा गरगिरः'—इत्यत्र गर(रा)-इर्देवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान्। यद्वा, 'गॄ शब्दे (क्र्या० प० प०)'—इत्यादि। गीर्यते इति गरः शब्दः, पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्तते इति सगरः,—आकाशो हि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्तते। "भूपः प्रेरयुं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८८, ४)"—इति निगमः॥

(१५) समुद्रः। समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्य-स्मादापो रश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम्। समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने डप्रत्यये टिलोपे च रूपम्। यद्वा, संहता अभि-द्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्य-मण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः। अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते, कर्मणि डप्रत्यय इति विशेषः। समो-दन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा। सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १३)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्प्रत्यये, समो मलोपे च रूपम्। यद्वा, 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उन्दन्द्, रो मत्वर्थीय.। एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति शब्दस्योद्भावश्छान्दसः। यद्वा, सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १३)' कर्तरि रक्प्रत्यये किल्त्वान्नलोपे च समुद्रः। समुनत्ति भुवनं समुद्रः। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० १०, ११४, ४)"—इति निगमः॥

(१६) अध्वरम्। अध्वा व्याख्यातः (२३ पृ०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) तस्मिन् गच्छतां पश्वादीनाम्। यद्वा, अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा, ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १९), तत्प्रतिषेधः। अध्वर्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः। नञ्पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घः। "धियम् क्षौलस्मी परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)"—इति निगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति, तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः (१)। पृश्निः (२)। नाकः (३)। गौः (४)। विष्टप् (५)। नभः (६)। इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्यानानीति नास्माभिर्व्याख्यायन्ते ॥ ४ ॥

स्वेदयः (१)। किरणाः (२)। गावः (३)। रश्मयः (४)। अभीशवः (५)। दीधितयः (६)। गभस्तयः (७)। वनम् (८)। उस्राः (९)। वसवः (१०)। मरीचिपाः (११)। मयूखाः (१२)। सप्तऋषयः (१३)। साध्याः (१४)। सुपर्णाः (१५)। इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥५॥

(१) खेदय । 'तेषामादित: साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभि: (नि २, १५)'—इत्युक्ते पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मिनामाख्य निर्वचन प्रदर्श्यते । 'खिद दैन्ये' दिवादिः रुधादिश्चात्मनेपदी, 'खिद परिघाते' तुदादिर्मुचादि परस्मैपदी । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । खिद्यति खिन्ते वाऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा, परिहन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते अनया लोका आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा, अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदि छेदने वर्त्तते । तथाच 'खेदन छेदनम्'—इति माधव । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) खेदति छिनत्ति नाशयति तम. । तथाहि 'दीपच्छिद:'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्ट, अपि छिद्यतेऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मि । तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथादृष्ट: । "खेदया त्रिवृता दिव (ऋ० स० ८, ४, १५, ३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगम, आदित्यरश्मेरन्वेषणीय ॥

(२) किरणा । 'कॄ विक्षेपे' तुदादि (प०), 'कॄञ् हिंसायाम्' क्रयादि: (प०) । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्य: क्यु' (उ० २, ७६)'—इति क्यु-प्रत्यय । किरन्ति तापम्, एकवचनेन, इतरत्र बहुवचनेन । कीर्यन्ते वा, आदित्येन दिक्षु, अश्वादीनामश्वीवादिषु । यद्वा, कृणन्ति हिंसन्ति तम, [illegible] न एभिरश्वकिरणा । "प्रिया दूलहार्थे किरणा नैजान् (ऋ० सं० ४, ६, ४, १)"—इति निगम आदित्यरश्मे । 'दैवा दर्शि किरणे दट्टवान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, १)"—इत्यश्वरश्मे ॥

(३) गाव । व्याख्यात पृथिवीनामसु (१, १) । [illegible] गच्छन्त्यस्मात् विद्वस्तु, भौम रस वा हर्तुं, गीयन्ते स्वामिसम्बन्धनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । "यत्र गावो

श्चन्नं श्रुयाणीः (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—"को अस्य युङ्क्ते धुरिगा ऋतस्य (१, ६, ८, १)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ। अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः। 'रशिर्यमनार्थो धातुः (सौ०)'। 'नियोमिः (उ० ४, ४३)'—इति विधीयमानो मिप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषय एवायं रशिः, भरत्यादिवत्. न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः। बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते सैकदकमश्वो वा। यद्वा, 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अश्नेरश्च च (उ० ४, ४६)'—इति मि-प्रत्ययो रशादेशश्च। अश्नुवते सर्वं जगत् अश्नुवीयादि वा रश्मयः। "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो (ऋ० सं० ७, २, २७, १)"—"विरश्मयो जनाय अनु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३"—इति आदित्यरश्मेर्निगमो। "सर्वे प्रपादनु यच्छन्ति रश्मयं (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—"ते रश्मिभिस्तरक्षभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभीशव.। अभिपूर्वात् 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याकारस्येकारश्च। जम्। अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्नुवीवा वा। यद्वा, अभिपूर्वात् 'ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)'—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः। ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं वद्धुम्। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २७, १)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः। आदित्यरश्मेरन्वेषणीय.॥

(६) दीधितय। एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव। 'दीधिङ् दीप्तिदेवनयो. (अदा० आ०)'—'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् पृषोदरादित्वादेव (६, ३,

१०८) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरन्वेषा। शोष्यन्ते निष्पीयन्ते प्रेष्यन्ते रसाहरणादिकर्मत्वादित्येन, धार्यन्ते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन तथा। 'अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)'—इति निरुक्तम्। 'न वा स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्)'—इति श्रीरामायणम्। "अचोदयन्दीधितिमुक्थ्यासु (ऋ० सं० ३, ४, १८, १)"—इति निगमः। 'दीधितिं रश्मिभिस्तव:'—इति (१८,६८) वाजसनेयभाष्यमुव्वटोऽभाषयत्।

(७) गभस्तयः। गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'भस भर्त्सनदीप्त्योः (जु० प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचोऽभावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः। गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति। यद्वा, गवि संसर्गे दीप्यते। यद्वा, बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०)। गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति। यद्वा, 'भसेर्गट् च'—इति भोज-सूत्रेण तिप्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः। 'गृह्णेर्गभश्च'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण तिप्रत्यये धातोरस्तुगागमः, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३पा०)'—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसम्। "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)"—"वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः (य० वा० सं० ७, १)"—इति च निगमौ॥

(८) वनम्। 'वन षण सम्भक्तौ' भ्वादिः परस्मैपदी। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय। अथवा वनतिर्हिंसार्थः (भ्वा० प०)। वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः। यद्वा, 'वनु याचने' तनादिरात्मनेभाषः। वनुते याच्यते दृष्टिप्रदानाय। यद्वा, 'वन शब्दे' परस्मैपदी। वन्यते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः।

राजा वरुणो वनेस्य (ऋ० सं० १, २, १४; २)"—इति निगमः। 'वननीयस्य तेजस.'—इति माधव.॥

(९) उस्राः। 'वस निवासे (भू० प०)'। 'स्फायितञ्चि वञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, वदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वाभावः। वसन्त्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसा. इति वा। यद्वा, उत्पूर्वात् 'सृ गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टेरोऽन्त्यलोपश्च। उत्स्रवन्ति एभ्यो रसा.। "उस्रा वेद वसूनाम् (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः॥

(१०) वसव। 'वस निवासे (भू० प०)', 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। "शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ० १, १०)"—इति उ प्रत्ययः। वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसा, वसत्यत्र पर तेज, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, निवासयति वा तम.। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसो. (६, ४, ५१ वा०)'—इति णिलुक्। वासयितारो वा लोकाना वृष्ट्यादिप्रदानेन। "त्वया यत्तु वसवो वसा ईयाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—"सुगावो देवा. सदना अकर्म य आजग्म, सवनमिदं जुषाणा। जक्षिवांस पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८)"—"विद्युद्वती वसुपत्नी वसूनाम (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति च निगमा॥

(११) मरीचिपा। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'। 'मृकणिभ्यामीचि' (उ० ४, ७०)'—इति ईचि. प्रत्ययः। म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचि. रश्मि। अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् आनन्त्याद्'(पा० ?)

मरीचिमत्सूर्यमण्डलं यान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। अस्मात् 'मुखे. खो उयूट् च (उ० ५, २२)'—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलकादेव। मिन्वन्ति तमः मयूखाः। खप्रत्ययाधिकारे- 'मयेरूट् च'—इति श्रीभोजदेवः। मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०)। गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः। "द्राघयं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरु सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ॥

(१३) सप्तऋषयः। 'सप्त सृप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)'—इत्युक्तेः सर्पेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च उ० १, १५५)'—इति सर्पेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च। यद्वा, सकाशात् सृप्ता सङ्ख्या सप्त। 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूना दर्शनार्थः। 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः। ऋषयः द्रष्टारः। सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः। 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः। "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः। यद्वा, 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च। समवेताः सप्त, ऋषिरपि गत्यर्थ एव प्रत्ययः। समवेता गच्छन्ति दिक्षु ताभिः रश्मयः। "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ६, १७, २)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं०

१४, ५५)"—"अर्वासत् ऋर्षयः मम माकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः । 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्तरि भवति। 'रथाहरणादिकं स्वव्यापारं साध्नुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी, अत्र यथाप्राप्तो ण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः। सुपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० पृ० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् नप्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्, अथवा पूरयन्ति वा वृष्ट्या, शोभनं पतनं गमनमेषामिति वा, सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः। यद्वा, सुमत्वर्थं, भावे च न प्रत्ययः। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथोच—'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्ण विप्राः (ऋ० म० ८, ६, १६, ५)'—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा'—इति चेति सुमत्वर्थे बहुशो दृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, २, ४, ६)"—इति च निगमौ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभि-

मरीचिमण्डलमध्यगतं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (व० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। अस्मात् 'मुवेः खो ऊयूट् च (उ० ४, २२)'—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, ऊयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलकादेव। मिन्वन्ति तमः मयूखाः। खप्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'—इति श्रीभोजदेवः। मयतिर्गत्यर्थः (भ्वा० आ०)। गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः। "दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरू सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तऋषयः। 'सप्त सृप्ता संख्या (निरु० ४, २६)'—सृप्लृतेः सर्पेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति सर्पेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च। अद्भ्य, सकारात् सृप्ता सङ्ख्या सप्त। 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूनां दर्शनार्थः। 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः। ऋषयः द्रष्टारः। सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः। 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः। "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः। यद्वा, 'षप समवाये (भ्वा० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च। समवेताः सप्त, ऋषिभिरपि गत्यर्थ एव प्रत्ययः। समवेता गच्छन्ति दिक्षु सप्तर्षयः। "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ६, १७, २)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० मा० सं०

१४, ५५)"—"अवांसत् ऋतवः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति। 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साध्नुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी, अत्र यथाप्राप्तो ण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः। सूपसृष्टात् 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० पा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् नप्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्, अथवा पूरयन्ति वा हव्या, शोभनं पतनं गमनमेषामिति वा, सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णाः। यद्वा, सुमत्वर्थ., भावे च न प्रत्यय.। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथाच—'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० म० ८, ६, १६, ५)'—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा'—इति चेति सुमत्वर्थे बहुशो दृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २. ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, २, ४, ६)"—इति च निगमौ ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामामि-

प्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि। एवं दिङ्नामस्वपि द्रष्टव्यम्।

॥ इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः(१)। आशाः(२)। उपराः(३)। आष्ठाः(४)। काष्ठाः(५)। व्योम(६)। ककुभः(७)। हरितः(८)। इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥६॥

(१) आताः। आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणः (भ्वा० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १९)'—इति घञ्। आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्ता न कार्यं प्रति। यद्वा, आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च संज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति। आततः आताः। "कृष्णन्याता सुमनष्टास (ऋ० म० ३, ३, ७ ६)"—"उदातैर्जिहते बृहदाराः (ऋ० म० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमौ॥

(२) आशा। आङ्पूर्वात् 'शद्लृ शातने (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् अच्, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पूर्ववड्डः। तं तमर्थं प्रत्यागमनात्। यद्वा, आ इत्येषोऽभीप्सार्थे वर्त्तते। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम्। आशा उपदिशा भवन्त्यश्नुवानात् परस्परादिभिः संव्याप्ताः। 'आ, अश्नुवते आशा'—इति क्षीरस्वामी। अत्र पचाद्यच् (३, १, १३४)। "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ९, २)"—इति निगमः॥

(३) उपराः। उपरमन्ते आस्वपि प्राणिनो वा सव्यापारेभ्यः। पूर्ववत् डः। "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वत् (ऋ० सं० १, ५, २, १)"—इति निगमः। "नमस्य पृश्नमुप"

रासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्ठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठतेः (भू० प०) धातोर्घञर्थे कविधानम् । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३, ३, १८म० भा०)'—इति कप्रत्ययः । सुषामादित्वात् (८, ३, ९८) षत्वम् । आ समन्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया 'परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति' । क्रान्त्वाशब्दात् पूर्वार्द्धं स्थिताशब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)'—इति क्थन् प्रत्ययः । 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' ... 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७, २, ९)'—इति इड़भावः । काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः "नव॒त्वां काष्ठा॒स्त्व॑तः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"—इति निगमः ॥

(६) व्योम । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(२) । स एवार्थोऽत्रापि । परिवीता वायुना । 'पर्वमानो कु॒रिन॒ आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४),—इति श्रुतिः । यद्वा, विविधसोममयमस्मिन् वियत इति व्योम । 'व्योमा॑नमापो मातृ॒णो॑रसं॑क्रम् (ऋ० सं० ४, ८, ९, २)'—इत्यत्र 'व्योवा व्योमन्'—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः । 'ककुभाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति क्षीरस्वामी । 'ककुप् कुभेरूपयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो दृश्यायेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः । केन प्रजाप-

तैर्बलीयश्च (उ० १, २८)'—इति मिमत्ययः—इति केचित्। 'धर्त्तेश्च (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः। ऊर्मिः तमःसङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य। तमर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः। "इन्द्राय मन्नमूर्म्यः सुयार्चः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)"—इति निगमः॥

(६) राम्या। 'रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थात् प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३, १, ९८)'—इति यतं बाधित्वा 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' भवति, 'श्वीअयिति (७, २, ११५)'—इति वृद्धिः। परमयति भूतानि नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः। आचमस्तु सर्वभूतानि रमयति। तथाच कौषीतकिः—'ये वै के चानन्दा अत्रे याने मिथुने रात्रा एव ते सन्तता अवच्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रि-कारीतर'—इति। 'अघोरामः सावित्रः (य० वा० सं० २९, ५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम्। 'रामयारो सितेऽसिते'—इति वैजयन्ती। तस्माद्रामशब्द कृष्णपर्यायः। सा अस्यै रमते रामः 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०)'। 'तदर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत्। 'अर्हन कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)' १)'—इति श्रुतिः। यद्वा, रमणं रामः। भावे घञ् (३, ३, १८)। स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः। 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। "सदृशान उषमो राम्या अनु (ऋ० सं० २, ३, २१, २)"—इति, "आविर्भूवा अरुणीदुम्याणीम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)"—इति च निगमौ॥

(७) यम्या। 'यम उपरमे (भू०प०)'। 'अघ्न्यादयश्च (उ०४, १०८)'—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते। उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः। अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३, १, १००)'—इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन। यद्वा, यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) नम्या। (९) दोषा। (१०) नक्ता। (११) तमः। (१२) रजः। (१३) असिक्नी॥

(१४) पयस्वती। पयोऽस्या अस्तीति। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)' । 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुपि सत्ते च 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भसंज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) तमस्वती। ताम्यन्त्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्धकारं तेन तद्वती। पूर्ववत् प्रक्रिया। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) घृताची। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०)' 'घृ सेचने (भू०प०)'। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३, ८९)'। सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, क्षरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमत्रावश्यायलक्षणं जलम्, तदञ्चति। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च (३, २, ५९)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू०प०) क्विनि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१७) गिरिणा। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प०) अन्तर्णीतण्यर्थात् 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्प्रत्यये रुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च। गाययति प्राणिनः गिरिणा। गायय्यैविमेति

माधव। "शिरिणाया चिदक्तुना महोभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)"—इति निगमः॥

(१८) मोकी। 'मुच्लृ मोचने (तु० उ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम्। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। मुच्यत्यामवस्थायां मध्यमः, मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक्। तदस्यामस्तीति 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकारप्रत्यय, व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८)। "अनुव्रत सवितुर्मोक्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)"—इति निगमः॥

(१९) शोकी। 'शुच शोके (भू० प०)', ज्वलतिकर्मा (निघ० १, १७) वा। पूर्ववत् प्रक्रिया। शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति ब्राह्मणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) ऊधः। रात्रिनाम-निर्वचनार्थमपि इदं तावदुच्यते। गोरूधः बहुतरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति। यद्वा, उपोद्धमुपरि अध्यूढमिव केनचित्। तद्वत् स्नेहरसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिरप्यूध उच्यते। यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। असुनि (उ० ४, १८४), बाहुलकान्नलोपे दकारस्य धत्वं दीर्घं च रूपम्। उनत्त्यवश्यायेन भूतानि। 'ऊनत्त्यूधः'—इति क्षीरस्वामी। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"—"ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १२)"—इति च निगमौ। ऊधनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१,—१४२)॥

(२१) पयः। व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) हिमा। 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्ययो हिरादेशश्च। हन्ति (अदा० प०) पद्मानीति हिमम्, अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७)। "शं भानुना शं हिमा श घृणेन (ऋ० सं० ७, ८, १३, ४)"—इति निगमः।

(२३) वस्त्री। 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृ-स्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। • वस्ते आच्छादयते लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तद्वती वस्तुः। 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'इगा-दोनाञ्च (६, १, १०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम्। यद्वा, प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप्, सर्वभूतरमणत्वाद्रात्रेः प्राशस्त्यम्। निगमोऽन्वेष-णीयः॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि॥७॥

वि॒भाव॑री॑(१)। सू॒नरी॑(२)। भा॒स्वती (३)। ओ॒दती(४)। चि॒त्राम॑घा(५)। अर्जु॑नी (६)। वा॒जिनी॑(७)। वा॒जिनी॑वती(८)। सु॒म्ना-वरी॑(९)। अ॒हना(१०)। द्योत॑ना(११)। श्वे॒त्या (१२)। अ॒रुषी(१३)। सू॒नृता(१४)। सू॒नृता॑वती (१५)। सू॒नृता॑वरी(१६)। इति षोडशोषोना-मानि॥८॥

(१) विभावरी। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' विपूर्व। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३, २, ७४)'—इति वनिप्। 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रेफौ। विशेषेण भाति दीप्यते

आदित्यकिरणसम्बन्धात्। "शुग्मुषो विभावरि (ऋ० स० ३, ८, ३, ६)"—इति निगम ॥

(२) सूनरी। शोभना नरा यस्या सन्ति, मत्वर्थीय ईकार, व्यत्ययेन इन्नन्तादिलोप। अथवा बहुव्रीहि, पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकार। नरास्ता प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम्। तथाच मयाकवि —'पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना'—इति। यद्वा, सूनरी शोभन नयति कालम्। 'णी नये (भ्वा० प०)' सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४, १३४),' 'क्षदिकारादक्तिन (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। सूनरी सुधना। यद्वा, 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः। 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घ। व्यत्ययेनावग्रहाभावश्छान्दसः। "ज्योतिष्कृणोति सूनरी (ऋ० स० ५, ६, १, १)"—इति निगम ॥

(३) भास्वती। 'भास दीप्तौ (भ्वा० आ०),' क्विप्। भासत इति भास प्रकाश। भासा, तद्वती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भ सञ्ज्ञया पदकार्य्ये रुत्वं न भवति भास्वती। "भास्वती नेत्री सूनृतानाम् (ऋ० स० १, ८, १, ४)"—इति निगम ।

(४) ओदती। 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। उन्देर्लट शतरि 'श्नसोरल्लोपः (६, ४, १११)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणाभावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति ङिद्वद्भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न लोप, व्यत्ययेन गुण, 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन ओदती। "एद न नेत्रोदती (१, ४, १)"—इति निगम ॥

(५) चित्रामघा। 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)'। 'अमिचि-मिमिदिशंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४, १५८)'—इति क्त्र-प्रत्ययः, चित्रम्। मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे कविधानमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् क्रप्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) घत्वम्। मह्यते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। "वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

(६) अर्जुनी। 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)'। अर्जेर्णिलुक्च उनन्प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति। यद्वा, 'अर्ज गतिस्थानार्जनेषु (भू० प०)'। बाहुलकादुनन्। गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वाश्रये। अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चात्रादित्यरश्मिसम्बन्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०), यद्वा, अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हलुड्यादिलोपः। "या गोमतीरुषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)"—इति श्रुतिः। "हिपचतुष्पदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"—इति निगमः॥

(७) वाजिनी। वाज इत्यन्ननाम (निघ० २, ७), वाजो हविर्लक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'—'ऋन्नेभ्यो ङीप् (४, १, ५)'। यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि तैस्तद्वती वा। "वायुविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)"—इति निगमः॥

(८) वाजिनीवती। वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी, क्रियोपमः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती।

यद्वा, वाजो हविर्लक्षणम् अन्नमस्या अस्तीति वाजिनी यजमानसन्ततिः, तद्वती वाजिनीवती। यद्वा, वाजमन्नं तद्वतो वा वाजिनो, अश्वाः अवयवभूतेनान्नेन तद्वती यत्र संहतिः, तथा अन्नसहत्या तद्वती वाजिनीवती। यद्वा, द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेनातिशयमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विपा हि सर्वेऽन्न' लभन्ते'—इति माधवः। 'सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)'—इति वा 'छन्दसीरः (८, २, १५),—इति वा मतुपो वत्वम्। "व्यश्वेभ्य. सुभगे वाजिनीवति (ऋ० सं० ६, २, २१, ३)"—"प्रवाभ्य वाजिनीवति (ऋ० सं० १, ८, ७,४)"—इति निगमो॥

(८) सूनावरी। सपूर्वात् 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति वनेविधीयमानो ड्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। सुष्ठु आप्यायते आप्यायते इति सूनं सुखं, तद्धि सर्वे सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते। तथाच—'सूनं सुखाते, प्रजा वै पशवः सूनम्,—इतिमाधवः। तदस्या अस्ति। 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीपो, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। सुखवतीत्यर्थः। "सूनावरी भूता वैश्यन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—इति निगमः॥

(१०) अर्हना। 'अर्ह गतौ,' भ्वादिरात्मनेपदी, 'अश व्याप्तौ,' स्वादि. परस्मैपदी। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वस्य मकारलोपः। अहन्मे गच्छत्याकाशे प्रतिदिनं अयं गच्छतीति वा। व्याप्नोति सभासा लोकं व्याप्नोते वादित्यरश्मिभिः। "यह अहमभूवा (ऋ० सं० २, १, ३, ४)"—इति निगमः॥

(११) द्योतना। ण्यन्तात् 'द्युत दीप्तौ (भू॰ आ॰)'—इत्यस्मात् 'आसश्रन्थो युच् (३, ३, १०७)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६, ४, ५१)'—इति णिलोपः। द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात्। यद्वा, केवलात् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, २, १४९)'—इति युच्। द्योतते स्वयं द्योतना। "सिषासन्तो द्योतना शश्वदागात् (ऋ॰ सं॰ २, १, ४, ४)"—इति निगमः॥

(१२) श्वेत्या। 'श्विता वर्णे (भू॰ आ॰)'। अध्न्यादित्वात् (उ॰ ४, १०८) यक् द्रष्टव्य। श्वेतते श्वेत्या। 'श्विता वर्णे' इति वर्णसामान्य सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि ग्रैपे पर्य्यवसित द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात्। "रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् (ऋ॰ सं॰ १, ८, १, २)"—इति निगमः॥

(१३) अरुषी। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः (प॰), 'ऋ गतिप्रापणयोः' भ्वादिः (प॰)। 'ऋतनिभ्यामुषन् (उ॰ ४, ७४)', पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वाद्दीकारः। इयर्त्ति गच्छति वादित्योदयेनास्त प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतॄन् ऐश्वर्य्यादि। यद्वा, आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्तौ (भू॰ आ॰)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् डुपच्, टिलोप', आङो ह्रस्व, आरोचते अरुषी। यद्वा, अरुषमिति रूपनाम (निघ॰ ३, ७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी। 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)'। "अश्वेव चित्रारुषी (ऋ॰ सं॰, ३, ८, ३, २)"—इति च निगमः॥

(१४) सूनृता। (१५) सूनृतावती। (१६) सूनृतावरी। सुष्ठु उन्यते अप्रियैरिति सून्। सुपूर्वात् 'ऊन परिहाने (दि॰ आ॰)'—इत्यस्मात् क्विप्। ऋतमिति सत्यनाम (निरु॰ ४, १८)। सूंश तदृतञ्च सूनृतम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३,

(१०८) न लोपाभाव। प्रियश्च सत्यञ्च। पूर्वं मत्वर्थीयोऽकार, उत्तरत्र मतुप्, अथवा 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्वौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घं। यद्वा, प्रियसत्यरूपा वाच सूनृता उच्यते। "सुम्नावरी' सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—"उदीरय प्रति मा सूनृता उषः (ऋ० सं० १, ४, ९, २)"—इत्यादिदर्शनात् तद्वत्य सूनृतादय। दीर्घो नापेक्षणीय। यद्वा, सूनृतेत्यन्ननामसु (निघ० २, ७) पाठादन्नम्। सूनृता धननाम मावत्वपदेश अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूनृतादय। "देवस्त्वोत्ते सूनृते आवयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)"—"विद्रुणो पुच्छ सूनृतावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)"—"चिकित्वित् सूनृतावरि (ऋ० सं० १, ८, ३,४)"—इति च निगमा भवेयु॥

इति षोडशोषोनामानि॥८॥

वस्तो:(१)। द्यौः(२)। भानुः(३)। वासरम्(४)। स्वसराणि(५)। घ्रंसः(६)। घर्मः(७)। घृणः(८)। दिनम्(९)। दिवा(१०)। दिवेदिवे(११)। द्यविद्यवि(१२)। इति द्वादशाहर्नामानि॥९॥

(१) वस्तो:। अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरित्येतद्गमेवेह नाम, न विसर्गान्तरम्, "दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची' (ऋ० सं० ४, १, २४, १)"—"दोषावस्तोर्वहीयस प्रपित्वे (ऋ० १, ७, १८, १)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात्। वस्तोरिति वस्तो, द्योतत इति द्यौ। एवं सर्वत्र'—इति।

(अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः। व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १३)। "कुह स्विद्दोषा, कुह वस्तो॑र॒श्विना॑ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमः। कुह केति सप्तमी-सामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुग्व्यवसितः॥

(२) द्योः। 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)', बाहुलकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४)। द्योतते किरणसम्बन्धात्। यद्वा, 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)', 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः। अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः। 'गोतोणित् (७, १, ९०)'—इति वृद्धिः। "मध्ये आरोधने दि॒वः (१, ७, २२, ६)"—इति निगमः॥ केचित् द्युरिति पठन्ति। तदा 'डिच्च'—इत्यधिकारे 'द्युद्रुभ्यां च'—इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययः। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अश्वादयश्च (उ० ५, २०)'—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः। उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः। "द्युभि॑र॒क्तुभि॒ः परि॑पातम॒स्मान् (ऋ० मं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वम॑ग्ने द्यु॒भि॑स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒ (ऋ० मं० २, ५, १७, १)"—इति निगमौ॥

(३) भानुः। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)', 'भादाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)। भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव। "उहेव्या उ॒षसो॒ भा॒नुर॑र्त (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः। रश्मि-र्भानुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति॥

(४) वासरम्। 'वस निवासे (भू० प०)', णिजन्तः शब्दोऽपि विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते। 'असिकसिभ्रमिदिविचमिवासिभ्य-श्चित् (उ० ३, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः। विवासयति अप-नयति शीतादिकम्। यद्वा, वसे स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच्। वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम्। यद्वा, 'वासृ दीप्तौ

(दि० आ०)' पूर्वस्मादेव सुवादरच् दीप्यते वासरम्। यद्वा, विपूर्वात् सर्त्तेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्येकारस्याकारः पृषोदरादित्वात्, विविधं सराणि सृतानि विस्तीर्णानीत्यर्थः। 'वासराणि वेसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः। माहात्म्येन चात्र वर्त्तते। यथा वेसरी निष्पादकमताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्दभत्वजात्या सम्पन्नः। एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्वताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति। "अह्नानीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)"। अह्नानीत्यनेन पौनरुक्त्यादन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) स्वसराणि। स्वशब्दे उपपदे सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भ्वा० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४)। स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति। अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४)। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र सर्त्तिः। स्वरित्येतस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आदित्येन सार्य्यन्ते। स हि स्वोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति। यद्वा, सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् कदरादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः। सु अस्यन्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण स्वोदयास्तमयाभ्याम्, तथा च 'स्वसर इत्येतदुपसृष्टात्'—इति माधवः "उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः॥

(६) घ्रंसः। 'ग्रह उपादाने (क्र्या० उ०)' अस्मात् बाहुलकात् पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गकारस्य घकारो नुगागमः हकारस्य सकारः। अस्मिन्नस्मिन् रसा अवसाय्या आदित्येन

"यो घर्मे प्र॑स उत वा य जर्वनि (ऋ०सं० ४, २, २, ३)"—इति निगमः ॥

(७) घर्मः । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०),' 'घर्मः (उ० १, १४६)'—इति मप्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वे पणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्तः (जु० प०) 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इतोणादिभ्यो विधीयमानो नक्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । पूर्ववदर्थः । "घृणा वयोऽरु॒याम॒ः परि॑ ग्मन् (ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)"—इति निगमः ।

(९) दिनम् । 'दो अवखण्डने (दि० प०)', पूर्ववदौणादिके,नक्प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६), 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७, ४, ४०)'—इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । "अधा सखिभ्यः सुदिन॒ा व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)"—इति निगमः ॥

(१०) दिवा । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । "दिवा॑ भिपि॒त्वेऽव॑सागमि॒ष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)"—"दिवा॒ नक्त॒ शव॑सा प्रन्तमे॒न (ऋ० सं० ४, ४, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

(११) दिवेदिवे । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०)' । 'दिवेर्डिविः'—इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्त्यस्मिन्निति द्यौः । दिव्शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वीप्सादिः (८, १, ४), दिवसे दिवसे इत्यर्थः । यथादृष्ट पठितमिदं नाम । "उप॑त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे (१, १, २, २)"—"दिवेदि॑वे वाममस्मभ्यं॑ सावीः (ऋ० सं० ५, १, १५, ६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) द्यविद्यवि । द्योशब्दो व्याख्यात (२) । सप्तम्येक;

वचनं, वीप्सादि पूर्ववत्, "मिनोमसि प्रविद्यवि (ऋ० सं० १, २, १६, १।"—इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

अद्रिः(१)। ग्रावा(२)। गोत्रः(३)। बलः (४)। अश्नः(५)। पुरुभोजाः(६)। वलिशानः (७)। अश्मा(८)। पर्वतः(९)। गिरिः(१०)। व्रजः(११)। चरुः(१२)। वराहः(१३)। शम्बरः (१४)। रौहिणः(१५)। रैवतः(१६)। फलिगः (१७)। उपरः(१८)। उपलः(१९)। चमसः (२०)। अहिः(२१)। अभ्रम्(२२)। वलाहकः (२३)। मेघः(२४)। दृतिः(२५)। ओदनः(२६)। वृषन्धिः(२७)। वृत्रः(२८)। असुरः(२९)। कोशः(३०)। इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥१०॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)'—इत्युक्तेर्मेघनामत्वे पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुक्ते प्रदर्श्यते।

(१) अद्रि । 'अद भक्षणे (अदा०प०)', 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४पा०)'—इति क्रिन्प्रत्ययः । अत्ति हि मेघो वर्षाधर्मादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तदौपचर्यं हि, अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा । यद्वा, नञ्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्र्या०प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् क्रिप्रत्ययः टिलोपश्च । अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः ।

सयधुः सान्द्रैः (१, ८, १६, १)"—इति मेघस्य निगमः । "नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः (ऋ०सं० ८, ४, १५, २)" —इति पर्वतस्य ॥

(२) ग्रावा: । हन्तेः (अदा० प०) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) धातोर्घादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)'—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा, 'गॄ निगरणे (तु० प०)', 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)', गृणातिस्तुतिकर्मा (निघ० ३, ५), एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि अडागमः । इग्भिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् । अत्र गिरतिस्तत्पूर्वस्यार्थे वर्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः । पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति ग्रावा । "इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २९, ५)"—इति मेघस्य निगमः । "ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)"—"ग्रावाणु उपरेष्वा महीयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)"—इति पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोत्रः । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० आ०)' । 'गुधृवीपचिवचियमि[मनितनि]सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति त्रप्रत्ययः । मेघो गर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्दाते वा,—'अहो ! अयमतीव घर्मकाले बधायेमागत'—इति । यद्वा, गामुदकं रश्मिभिराहृतं त्रायति-

ययुः साम्बद्रैः (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य निगमः। “नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः (ऋ॰सं॰ ८, ४, १५, २)” —इति पर्वतस्य ॥

(२) ग्रावाः। हन्तेः (अदा॰ प॰) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति क्वनिप्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) धातोर्ग्रादेशः। हन्यते हि मेघ इन्द्रेण ‘अहन्नहिम् (ऋ॰ सं॰ १, २, ३६, १)’—इति श्रूयते। हन्यतेऽनेन सोमः। यद्वा, ‘गॄ निगरणे (तु॰ प॰)’, ‘गॄ शब्दे (क्र्या॰ प॰)’, गृणातिस्तुति-कर्मा (निरु॰ ३, ५), एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि आडागमः। दृशि-ग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम्। गिरत्युदकं वर्षितुम्। अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः। पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गि-रति निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादि-शब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदा-श्रयिभिरिति ग्रावा। “इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ॰ सं॰ ४, १, २९, ५)”—इति मेघस्य निगमः। “ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ॰ सं॰ ८, ८, २३, २)”—“ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते (ऋ॰ सं॰ ८, ८, २३, ३)”—इति पर्वतस्य निगमौ ॥

(१, ३, १) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रोच्य यन्ति स्वाभयमिति। पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः। मेघस्य पर्वतस्य च देवताञ्चकत्वस्य च विद्यमानत्वात् उभय विधि वक्तुं शक्यम्। यद्वा, परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम्। यद्वा, 'पर्व पूरणे (भ्वा० प०)', अस्मात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्य-मितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'—इत्यतच्प्रत्ययः। पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झरनदीप्रवाहादिना भूमिमवोच्छ्याकाशञ्च पूरयति। "नि पर्वता अद्मसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"बलित्था पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति मेघस्य निगमौ। "यदद्रयः पर्वताः साकमाशत (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)"—"प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति च पर्वतस्य॥

(१०) गिरिः। 'गॄ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)', गृणाति स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५)। किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १३७), 'कॄगॄशॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इः (उ० ४, १३८)'—इति इप्रत्ययः, 'ऋत इद्धातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम्, गिरिः। पर्वतेनैव समानार्थः। "निराविध्यद् गिरेरधि शिर्म भ्राजते तुजा शर्व (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्य। "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २, ३, २४, २)"—इत्युभयस्य।

(११) व्रजः। 'व्रज गतौ (भ्वा० प०)'। 'गोचरसञ्चरवह-व्रजव्यजापणनिगमाश्च (३, ३, ११८)'—इति [illegible] घः, करणाधिकरणयोरुपदर्शनातिरिक्ते कारकेऽपि घो भवति

व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजो मेघः, मेघवाहनो ह्रीन्द्रः पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति। अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति। व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा। "अप व्रजमूर्णुथः सुसाध्यम् (ऋ० सं० ७, ८, १८; ३)"—इति मेघस्य निगमः। "व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः (ऋ० सं० ३, ४, १४, १)"—इति पर्वतस्य॥

(१२) चरुः। 'चर गतिभक्षणयोः (भू० प०)'। 'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उप्रत्ययः। चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां निर्झरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः, चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्य्यते भक्ष्यते स्वभक्ष्यपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः। "स नो वृषन्नमुं चरुम् (ऋ० सं० १, १, १४, १)"—इति मेघस्य निगमः। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१३) वराहः। 'हृणोतिः (स्वा० प०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यकारः (अप्), वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्धरतेः 'कर्मण्यण् (३, २, १)'। वरमुदकमाहरतीति वराहः। वर उदकलक्षण आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५, ४) आङ्पूर्वाद्धरतेर्वा। 'वरमाहारमाहार्षीत्'—इति च ब्राह्मणम्। पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः। यद्वा, वरशब्दे उपपदे हरतेराङ्पूर्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति बाहुलकात् डप्रत्ययः। वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते। वरमुत्कृष्टमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वृहू उद्यमने (तु० प०)'। इन्ते पूर्ववत् डः। यद्वा, वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थात् डः। वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति प्राणिभिः,

पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाच्छयतीत्युच्यते। वर आहा-रोऽस्येति वा। वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा। वरं मूलं वृह-त्युदाच्छत्यस्मादिति वा (निरु० ५, ४)। वरं वरमित्यवैकस्य वरशब्दस्य निरुक्तिः। वरशब्दाद् द्वहेव वराह इत्यर्थः। वर-मुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदक-मेव वा। "विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४, १८, २)"—"वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)"—इति च मेघस्य निगमौ। पर्वतस्याप्येष पर्यायः।

(१४) शम्बरः। 'शमु उपशमे (दि० प०)'। अन्तर्णी-तण्यर्थः। 'शमेर्बन् (उ० ४, ९१)'—इति बन्प्रत्ययः। शम-यति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः। यद्वा, शातयतेर्बाहुलकात् बन्प्रत्यये पृषोदरादित्वात् शमादेशः। शम्बोऽस्य प्रहर्तृत्वेनास्ति। रो मत्वर्थीयः। प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रे-रितो मेघान् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमये। यद्वा, शम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्वा० उ०) 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यपि शम्वरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः। स व्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन। यद्वा, शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम्। "उतादर्दमन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)"—"अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २१, ६)"—इति मेघस्य निगमौ। पर्वतस्याप्येष पर्यायः।

(१५) रौहिणम्। 'रुह बीजजन्मनि (भ्वा० प०)', भावे घञ् (३, ३, १८) रोहः आरोहणम् आदित्यरश्म्यादीनामस्मिन्न-स्तीति। 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)', रोहि अन्तरिक्षम्। 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्, 'इनण्यनपत्ये (६, ४, १६४)'—इति प्रकृतिभावः रौहिणः। अन्तरिक्षेण हि

मेघ, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते। यद्वा, बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्प्रत्यये रोहिण इन्द्रः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् रौहिणः। आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को० १, ४७)'—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते। अप्सरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता। यद्वा, उभयत्रापि छेद्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः। तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते 'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा समासत, इय हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा दृहदेति'। "अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १, ७, १६, २)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ऋ० सं० २, ६, ८, २)" —इति निगमौ क्रमेण॥

(१६) रैवत। रेवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः'—इति श्रुतेः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्। मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तु हत्तया। यद्वा, रयिरस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्. 'सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)'—इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येशितृत्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः। पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम्। निगमावन्वेषणीयौ॥

(१७) फलिगः। प्रतिफलति तत् फलम्। तदस्यास्तीति फलि स्वच्छमुदकं तदृत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः। उपपदे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति गमेर्डप्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः। यद्वा, फलवत्स्नानपानादिप्रयोजनवद् उदकं फलि,

तद्गच्छतीति पूर्ववत्। माधवस्तु—फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत्। तस्या यमभिप्राय प्रायेण मेघो हि वर्षासु वीजानि तान् भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमि भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम्। कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसयुक्तो गच्छति इत्युच्यते। तथाच कालिदास —'त्वय्यायत्त कृषिफलमिति भ्रूविकारा नभिज्ञै.'—इति मेघकाव्यम्। पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षा दिफलसयुक्तो गच्छति च। फलवत्त्वदशायाम। फलेर्गमि गम्यादित्वादिन्, गमिः पूर्ववत् ड (३, २, १०१) इति च। "वल ह रोज फलिग रवे'य (ऋ० म० ३, ७, २६, ५)"—इति निगम ॥

(१८), (१९) उपर, उपल । 'आ उपर उपल इत्ये ताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभि (निरु० २, २१)'—इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थ —'आ उपर उपल इति, आङ अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपर उपल इत्ये ताभ्या साधारणा-नीत्यर्थ । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादान रलयोर-विशेषत्वप्रदर्शनार्थम्। तयोरेकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयो-गपचत्व चाङ्गीकृत्याह—'उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)'—इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् 'सैषामुषर स्वविष्ठो मध्यमः—इति तत्-सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहण कृतम्। मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्त-राणि मेघस्यैवेति। यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते यस्मिन् अस्माणीति, मेघपक्षे वाप इति। अभिविधिपक्षे 'नेद निर्व चनम्—इति। उपेर्विधीयमानो उप्रत्यय (३, २, ८७)

बाहुलकाद्गमेर्भवति (३, ३, १), क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३८) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २)। 'उपरो जलव्यापनात्'—इति माधवः। वपे. कदरादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात्। 'उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतश्च'—इति माधवः। अत्र श्रीभोजः—'दृषिवपटिदेविकेविशपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्प्रत्ययः। व्यु त्पत्त्यमवधारणाश्चावश्यह्यते। मेघनामत्वे तत्र—"एवामुपरा उदायन् (ऋ० म० ७, ७, १८, ३)"—इति निगमः। पर्वतानां चान्वेयमोयः। "चिरंखनिर्णिगुपरा न क्रुष्टिः (ऋ० म० २, ४, ४, ३)"—इति। अत्र 'उपरा पक्षाच्छिला दीर्घा.'—इति माधवः॥

(२०) चमसः। 'चमु अदने (भू० प०),' 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)'—इत्यादिना असच्॥

(२१) अहिः। 'इण् गतौ (अदा० प०),' 'इन् सार्वधातुभ्य (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः, गुणायादेशौ, यकारस्य हकारो व्यत्ययेन। पत्वान्तरिक्षे। अयतेरेव गत्यर्थादिन्प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः। यद्वा, 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन्प्रत्ययः, बाहुलकान्नलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते। इप्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पाश्वलोपश्च'—इति। यद्वा, 'अङ्क्व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अश्नोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा। यद्वा, आङ्पूर्वाद्धन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४, १३३)'—इति इण्प्रत्ययो डिच्च, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति जलमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिक्षम्। यद्वा, केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्प्रत्ययो डिच्च, हिः हन्ता, न हन्ता अहन्ता, अहिः अहिंसक इत्यर्थः, सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-

त्वात्। माधवेन तु—'त्वमपामपिधाना वृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्बभूव सर्वा विद्या सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यस्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'—इति प्रदर्शितम्। तेन चैतद् युक्तम्। अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः। "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)"—इति। नदीवचनोऽन्तोदात्तः। "इन्द्रोदत्तं परि जानाद्दहीनाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति। अत्राहिशब्दमपि घनामत्वेनाभाषयत् स्कन्दस्वामी। "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३८, १)"—इति निगमः।

(२२) अभ्रम्। 'अभ्र गतौ (भू० प०),' पचाद्यच् (३, १, १३४), अभ्रत्यन्तरिक्षे। आपो राती(ति)ति वा अप्शब्दे कर्मण्युपपदे रातिदानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३),' पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, ४, ८८)। न भ्रंश्यत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा। यदुक्तं—'न भ्रंशति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नामतः'—इति। नञ्पूर्वात् 'भ्रसभ्रंस अधःपतने (भू० आ० '—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डप्रत्ययः। न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१)। "प्रार्पः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी (ऋ० सं० ७, २, १, २)"—"उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)"—इति च निगमौ॥

(२३) बलाहकः। बलाकाभिर्हीयते गम्यते इति बलाहकः, वारिवाहको वा, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वर्णागमादिना साधुः। वराहशब्दाद्वा 'संज्ञायां कन् (५, ३, ७५)', रेफस्य लकारः। अन्यार्थो वराहशब्दः (१३), विकृतव्याख्याधारत्वार्थमर्थप्रदर्शनाय पुनः पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) मेघः। 'मिह सेचने (भू० प०)', पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः। "वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)"—"अस्मिन् मेघे विद्युत्"—इति च निगमौ॥

(२५) दृतिः। 'दृ विदारणे (क्र्या० प०)'। 'दृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० ४, १७८)'—इति तिप्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति। दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा। "दृतिं सुकर्षं विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—"ईशानो विसृजद् दृतिम्"—इति च निगमौ॥

(२६) ओदन.। उदकशब्दे उपपदे ददातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट्। ओदनः उदकदातेत्यर्थः। यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०', 'उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)—इति युच्प्रत्यय', गुणः, उनत्ति वनभूमिम् ओदनः। "धारयत् पृक्षमोदनम् (ऋ०/सं० ६, ५, २०, १)"—इति निगमः॥

(२७) वृषन्धिः। 'वृष सेचने (भू० प०)', 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यादिना (उ० १, १५४) कनिन्, वृषा। शत्रुजयादिसाधनत्वात् कामानां वर्षिता यश्च, स विधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३, ९३)'—इति किप्रत्यय, नलोपाभावश्छान्दसः। "विषन्धिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम्। तदा विष जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाह, सुगागमश्छान्दसः। निगमदर्शनाभावश्च।। "वृषा वृषन्धिंचतुरश्रिमस्यन् (ऋ० सं० २, ६, ७, २)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम्॥

(२८) दृवः। दृणोतेराच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'अभिचिमिमिदिशसिभ्यः क्त्रन् (उ० ४, १५९)'—इति क्त्रन्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, आच्छादयति सूर्यो वृत्रश्च नभः।

वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः, गच्छत्यसौ जलं नभः। वर्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (भू० आ०) बाहुलकात् वन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन, वर्धते हि वर्षासु मेघः। ब्राह्मणोक्ता चास्मो ग्योऽप्यर्थः—'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्, स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्धत'—इति। "इन्द्राय वृत्र सोमानः क्रियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"—"अनुत्यद् वृत्रहन्धं त्रिवेरपः (ऋ० सं ८, ८, ५, १)"—इति च निगमौ॥

(२८) असुरः। 'असु क्षेपणे (दि० प०)', 'असिमसोरुरन् (उ० १, ४२,—४३)'—इति उरन्प्रत्ययः, अस्यति क्षिपति भूमौ जलम्। यद्वा, अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम्। यद्वा, असि (भू० प०) तिष्ठति 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उप्रत्ययः असुः। शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः। 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असुशब्देनाथ जलमुच्यते। तद्राति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा, जलवान् प्राणवान् वा। रो मत्वर्थीयः। यद्वा, 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत्, पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन्। असति, गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम्। यद्वा, 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५), सुरतीति सुर ईश्वरः, स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुर अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः। "त्रिर स्पेनासो असुरस्य नीनयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"द्रीर्घाधियोरक्षमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ॥

(३०) कोशः। कोशते शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रेफलोपः कोशः।

मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति। कुष्यतेर्वा इवार्थात् (दि० प०), अभिनिवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्धतेत्यु-क्तम्। क्रोशतिश्छादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदत्रच्छा-दयत्यसौ कृत्स्नं नभः। जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये। यद्वा, 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदापाभ्यः शः'— इति श्रीभोजदेवः, कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति कोशः। "द्रुघ्ना न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)"—"महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं ४, ४, २८, ३)"—इति च निगमौ॥

इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः(१)। धारा(२)। इळा(३)। गौः(४)। गौरी(५)। गान्धर्वी(६)। गभीरा(७)। गम्भीरा (८)। मन्द्रा(९)। मन्द्राजनी (१०)। वाशी (११)। वाणी(१२)। वाणीची (१३)। वाणः (१४)। पविः (१५)। भारती (१६)। धमनिः (१७)। नालीः (१८)। मेना (१९)। मेळिः (२०)। सूर्या (२१)। सरस्वती (२२)। निवित्(२३)। स्वाहा(२४)। वग्नुः(२५)। उपब्दिः(२६)। मायुः(२७)। काकुत्(२८)। जिह्वा (२९)। घोषः(३०)। स्वरः(३१)। शब्दः(३२)। स्वनः(३३)। ऋक्(३४)। होत्रा(३५)। गीः (३६)। गाथा(३७)। गणः(३८)। धेना(३९)।

ग्नाः(४०)। विपा(४१)। नम्ना(४२)। कशा (४३)। धिषणा(४३)। नौः(४५)। अक्षरम् (४६)। मही(४७)। अदितिः(४८)। शची (४९)। वाक्(५०)। अनुष्टुप्(५१)। धेनुः(५२)। वल्गुः(५३)। गल्दा(५४)। सरः(५५)। सुपर्णी (५६)। बेकुरा (५७)। इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः। वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, २१—२३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोक इत्यादीनि वाङ्नामानि। उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागित्युच्यते। सर्वतयास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामस्य उत्तराणीति। स च वाक्शब्दः 'वचि परिभाषणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् धातोः 'क्विप् वचि (उ० २, ५४) (३, २, १७८ वा०)'—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः॥

(१) श्लोकः। 'श्रु श्रवणे (भू० प०)' 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३, ४१)'—इति कन्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम्, श्रूयते इति श्लोकः। यद्वा, श्लोक सङ्घाते (भू० आ०)' 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८), श्लोक्यते पद्यते क्रमेण संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यशसि च श्लोकः (३, ३, २)'—इत्यमरसिंहः। "ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"—"श्लोको न

ग्रातामग्रि वीजो चचित्रं (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ॥

(२) धारा। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)'—इत्यस्याप्रापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति। यद्वा, धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४), लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "तनमष्टे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ५, २४, १)"—"यः मधाह धारासुतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ।

(३) इला। 'इल क्षेपणे(तु० प०)' इगुपधेभ्यः (३,१,१३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति। क्षिप्यते प्रेर्य्यते उच्चारणकाले प्राणेन, इला। वस्तु-धाना लत्वमुक्तं पूर्वमेव। यद्वा, 'ईड स्तुतौ (अदा० आ०)'—'जि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)' धातुभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदरादिः (६, ३, १०९), ईडति स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा येन तेजसा। यद्वा, इलेत्यन्ननाम (निघ० २, ७), मकारो मत्वर्थीयः यजमानानां दैवेनान्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती इला। "अभि नु इलो यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"—इति निगमः॥

(४) गौः। व्याख्याता पृथिवीनामसु (१)। गच्छति यज्ञे-व्याहृता, गीयते स्तूयते वा। "अयं स शिङ्क्ते येन गौ रभी-वृता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः॥

(५) गौरी। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्र (उ० २, २७)'—इत्यादिसूत्रेण रन्-

प्रत्ययान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्मादृचेर्धातोर्गावादेशः, 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीष्। स्वयं दीप्ता ज्वलति वाग्देवतात्वात्। यद्वा, 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)' अस्मात् इनि पूर्वविप्रिपातनादुकारस्यौकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, ङीष्, गुरते उद्यच्छति सममभिधेयम्, उद्यमनं चात्र प्रकाशनम्। यद्वा, 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः, गवते गर्जितलक्षणमव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी। यद्वा, शुक्लवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्कपर्दां शशिकलासिन्दुकुन्दावदाताम्'—इत्याद्यार्या, 'सर्वशुक्ला सरस्वती'—इति च। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, १, २२, १)"—"सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ० सं० ६, ७, २८, ३)"—इति च निगमौ॥

(६) गान्धर्वी। गविगन्धश्शब्दो वः। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा वप्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः, गोर्यस्य धारयितेन्द्रः। भोजस्तु 'गन्धेरक् च'—इति वप्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च। गन्धयते अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः। 'गन्ध अर्दने'—इति धातुश्चुरादिरात्मनेपदी। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५), गान्धर्वी। ऐन्द्रीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—'अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदेन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वागुपेन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—इति। यद्वा, गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम्। तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम्। 'मां गन्धर्वोऽवदीत् गर्भे अन्तः'—इति श्रुतिः। "पुनिगान्धर्वी पृथ्वी मृतस्य (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः॥

(७) गभीरा, (८) गम्भीरा। भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) गोशब्दस्य गभावो गम्भावश्च। स्तनयित्नु-लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति। यद्वा, उणादौ गभीरादिसूत्रेण गमेर्धातोरीरन्प्रत्यये नुमागमो भकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४)। गच्छति यत्नैः, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः। यद्वा, 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य कुटलं, अयामाध्येदंशः, धा च नुम् निपात्यते। प्रतिष्ठिता यस्मिन् स्थाने, लिप्यन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा। उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ॥

(९) मन्द्रा। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भ्वा० आ०)'। गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तद्विभिः। "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५, २, २२, ३)"—इति निगमः॥

(१०) मन्द्राजनी। मन्द्रशब्दो व्याख्यातः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०)' ल्युट्। मन्द्रमजनं गमनं क्षेपणं प्रेरणमुच्चारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम्। (४, १, ४१ ग०) "मन्द्राजनी चोदते गुणवासन्ति (ऋ० सं० ७, २, २१, २)"—इति निगमः॥

(११) वाशी। 'वाशृ शब्दे दैवादिकः (आ०)'। 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, वाशी। "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो (१, ६, १२, ६"—"वाशीभि-

स्तर्यतार्ममर्यो भिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी । "वणि शब्दे (भू० प०)' । वाहुलकादिञ् (उ० ४, १२१) (३, ३, १), ङीप् (४, १, ४५ वा०) । "वाणीः पुरुहूतं धर्मन्ती. (ऋ० सं० १, २, २, १०)"—"अभिवाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीची । वाणीं स्तुतिरूपां वाचमञ्चति गच्छतीति विग्रह्य 'ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५८) क्विनि, नलोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप् । "रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)"—इति निगमः ॥

(१४) वाणः । वण्यते शब्द्यते वाणः । 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । । यद्वा, वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७) । स्तुतिमती हि वाक् । "दोग्रा दना वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) पविः । 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)' 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इप्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । 'पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, २)'—इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्कीर्तनादिना, 'वाच यौरिकथालापप्रसङ्गे पुनीमहे' इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरण हि वाक् । 'पवित्रं हि वाग् विदुषाम्'—इति माधवः । "वाणस्य चोदया पविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)"—इति निगमः ॥

(१६) भारती । 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (भू० उ०)' 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)' । भरतशब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५,४,३८)'—इति स्वार्थि-

कीऽण्, ङीप् (४, १, १५)। बिभर्त्ति जगद्धविःप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन। अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि बिभर्त्ति'—इति वाजसनेयकम्, तदीया भारती। तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८)। अथवा 'भरतः' (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम, तदीया, स्तुतिसाधनत्वात् भारती। "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं० २, ८, २३, ३)"—इति निगमः॥

(१७) धमनिः। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनिप्रत्ययः। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति'—इति वधकर्मस्वपि पठ्यते (निघ० २, १९)। हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। तथाच 'वध्य एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३)। 'वाङ्मायका वदनान्निःसरन्ति पौराङ्गताः'—इति च महाभारतम्। "इन्द्रे पिता धमनिं पप्रथन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, २)"—इति निगमः॥

(१८) नालीः। 'नल गन्धे (भू० प०)' 'वसिवपियजिराजिव्रजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्, व्यत्ययेन सोविसर्जनीयः। 'गन्ध अर्दने (चु० आ०)' 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)'—इति पठ्यते। गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परमर्माणि। "श्वर्मस्य धमते नालीः (ऋ० सं० ८, ७, २२, ७)"—इति निगमः॥

(१९) मेना। 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि' इनच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचना

दिनन्, बहुलग्रहणाद्वलोपः। पूज्यतेऽनया गुर्वादिरूपदेशवाक्येन, पूज्या वा देवतात्वात्। "धान्ये नी कृत्स्नवन्तो भुवृद्धाः (ऋ० सं० ८, ६, १०२)"—इति निगमः। 'मेना गर्वितशब्दम्'—इति माधवः॥

(२०) मेलिः। सम्पर्कार्थो धातुः (चु० आ०)। पूर्ववत् बाहुलकादिञ्। सम्पृक्ता अर्थेन वाक्। तथाच—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'—इति (रघौ १, १) कालिदासः। 'मेलि मदन्त पित्रोरुपस्थे (ऋ० सं० ३, १, २०, ४)"—इति निगमः। मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिनमित्यर्थः। "मेलिः स्यात् तद्योजनात्"—इति माधवः॥

(२१) सूर्या। सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भू० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् (तु० प०) 'राजसूयसूर्य' (३, १, ११४)'—इत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः। सरति गच्छति स्तोतृन् प्रति, कर्मण्यकुर्वि वा सुवति प्रेरयति चोदनारूपा पुरुषादीनिह कुर्विति। यद्वा, सपूर्वादीरतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धिः। सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति सूर्या। यद्वा, 'षु प्रेरणे (स्वा० उ०)' 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्प्रत्ययः। प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा 'छन्दसि स्वार्थे,—इति यत्प्रत्ययः, सूर्या। यद्वा, सूरयो मेधाविनः, मानर्हति 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत्प्रत्ययः। यद्वा सूरिषु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) सरस्वती। सर्त्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः। गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१), 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुपि

लोप्। यद्वा, सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२)। तत्संस्कृतो ह्यधिदैवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक्। सैव चासौ नदी सरस्वती। तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३)'—इत्यादिना। "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ४)" इति निगमः देवतायाः। "इयं शुष्मेभिः (ऋ० सं० ४, ८, १०, २)"—इत्येषा नद्याः॥

(२३) निवित्। 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', निपूर्वः। 'सत्सूद्विषद्रुहदुह '३, २, ६१,'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र विदि] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम्। "तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगमः॥

(२४) स्वाहा। यस्य नाम्नो यास्कनिर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणैव लिख्यते। अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा (निरु० ८, २०)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्त्तव्य', 'न ह वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अवषट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ८, १, ६, १४)'—इतिश्रुतिः। स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवश्यम्भावित्वात्। अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह। अथवा प्रजापतिः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः। अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन त्यागात्, तस्य यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा, सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य अष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना। अथवा यद-

नेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठुमर्यादया जुहोतीति, एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः । इदन्तु जुहोतेरिति । अत्र भास्करमिश्रः—'स्वयं सरस्वती आह ब्रूते' । 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'—इति ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति । संस्कारविशेषानवधारणामावगच्छामो । अत्र क्षीरस्वामी—'सुष्ठु आह्वयति स्वाहा' । अत्र 'स्वाहाशब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजायावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहाशब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्ते ष्टानि निर्वचनानि लिखितानि, तेषु यद्योचितं तद् गृह्णन्तु विद्वांसः । तस्याः वाचः सटो पृथिवो वाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते । 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ८)'—इति । तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नायी स्वाहा वागित्युच्यते । वाति वाताभत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः । निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) वग्नुः । 'वच भाषणे (अदा० प०)', 'वचेर्गश्च (उ० ३, ३२)' इति नुप्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च । वग्नुः वाचा समानोऽर्थः । "वग्नु सियर्षि यं विदे (ऋ० सं ६, ८, ३, १)" —"इर्ष्यैव वग्नुरा ऊं ख श्यानो (ऋ० सं० ७, ४, १२, ३)" —इति च निगमौ ॥

(२६) उपब्दिः । उपपूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि० आ०) 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५८)'—इत्यनेन जश्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'झलां जश् झशि (८, ४, ५३)'—इति पकारस्य बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा । यद्वा, उपपूर्वात् ददातेः

(जु० उ०), द्यतेः (दि० प०), दयतेः (भू० आ०) वा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३, ३, ९२)'—इति किप्रत्ययः कर्तरि भवति यकारश्चोपजनः। उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्, प्रयोक्तॄणां, खण्डयत्यङ्गानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रचति भक्तानिति वा उपब्दिः। "ग्रावाणोपर्यन्ताः पृथिवीमुपब्दिभिः (ऋ० सं० ८, ४, २९, ४)"—"उपब्दिरियर्ति सोमः (ऋ० सं ७, ३, २४, ५)"—"शृण्व आयुता सुपब्दिः (ऋ० सं० २, ४, ८, २)"—इति निगमाः।

(२७) मायुः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)'। कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)', 'मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च (६, १, ५०)'—इत्यात्वम्, 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'—इति युक्। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति हव्युदकं भूमाविति वा। "मिमाति मायुं द्युमतावधिश्रिता (ऋ० सं० २, ३, १९, ४)"—इति निगमः॥

(२८) काकुत्। 'कैगैरै शब्दे (भू० प०)'। सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। कार्यं शब्दं करोतीति का, मृगय्वादित्वात् कुः (उ० १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः। यद्वा, 'कक वक लौल्ये (भू० आ०)', 'क्षयोरुतिन् (उ० १, ९१)'—इत्येव बाहुलकात् (३, ३, १) धातोरद् भवति णिच काकुत्। ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः, तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाय काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति। ककुदुच्चस्थानमस्यास्तीति काकुत्। मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः। "या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा

(ऋ॰ सं॰ ४, ७, १३, २)"—इति निगमः।

(२८) जिह्वा। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा'—इति निपातः। 'लिह आस्वादने (अदा॰ उ॰)', वप्रत्यये, अस्या देर्जकारो निपात्यते। लेह्यास्वादयत्यनया अन्नविषयावसा-रान्। यद्वा आह्वयते (भू॰ उ॰) जुहोते (जु॰ प॰) वाय यङन्तस्य वा, सम्प्रसारणम् 'अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)'—इति, सम्प्रसारणे च 'न धातुलोप आर्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधादुवङादेशे रूपम्। जोहुवाति पुनः पुन राह्वयति शब्दं करोति रसान् वादत्ते जुहोत्यस्यामिति, जोहुवा सति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा। "पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम (ऋ॰ रु॰ ३, ७, २६, १)"—"अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम (ऋ॰ सं॰ २, ५, १२, १)"—इति च निगमौ।

(३०) घोषः। 'घुष शब्दार्थे (भू॰ प॰)', 'हलश्च (३, ३, १२१)'—इति घञ्। घुष्यते शब्द्यते घोषः। "घृतो पृथिव्या मुविदात् घोषम् (ऋ॰ सं॰ ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा अस-क्षत (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ४३, १)"—इति च निगमौ।

(३१) स्वरः। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू॰ प॰)', पुंसि सञ्ज्ञायां घ (३, ३, ११८)। स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन देवता, उप तप्यतेऽनया ममंस्पृकप्रयुक्तयेति वा। स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ॰ ३, १४)। स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात्। 'गोचरसञ्चर (३, ३, ११९)'—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घ। यद्वा, स्वरति देवतामिन्द्रादिम्, पचाद्यच् (३, १, १३४)। "स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य॰ वा॰ सं॰ १८, १)—इति निगमः।

(३२) शब्दः। शपत्याक्रोशे आशपित्वा दानी। अस्य हर्सिषञ्च—'शपते अनेनेति शब्दः' सङ्कता वाक्। अथवा

तृतीये इति योगविभागात् भवत्यर्थेऽपि तृतीयं भवति'—इति । 'शब्दनं शब्दः'—इति क्षीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो मीमांसा च"—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे (भ्वा० प०)' 'स्वनहसोर्वा (३, ३, ६२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः (ऋ० सं ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(३४) ऋक् । ऋच्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया । यद्वा, स्तूयते स्वयं देवतात्वात् । 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात् सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप् । "ऋचा वंभे सुम्नयः (ऋ० सं० ८, ५, २०, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा । 'हु दानादानयोः (जु० प०)' 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८)' । हूयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, हूयतेऽस्यां प्राणः, हूयते वा प्राणः । तथाच—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यद्वा, होत्रेति यज्ञनाम (निघ० ३, १७), हूयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात् । 'वाच यच्छति वाग्वै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० १,४,१,४,५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—"वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)" —इति निगमः, "वीतिहोत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ७)"—इति च निगमः ॥

(३६) गीः । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औणादिकः क्विप्, 'ऋत इद्धातोः (७, १, १००)' 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८), रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । "समिद्धं यन्तु नो गिरः (ऋ० सं० ६, १, १०, २)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा। 'गै शब्दे (भू० प०)' अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४), 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् (उ० २, ४)'। गायन्त्यनो देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा। "तं गाथया पुराण्या (ऋ० सं० ७, ४, २५, ४)"—"युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)"—इति निगमौ ॥

(३८) गणः। गण 'गणने' चुरादिरदन्तः (प०)। 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। 'अतो लोपः (६, ४, ४८)'। गण्यते या गणः, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति। गणेति केचित् पठन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः।

(३९) धेना। दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्तमभिधेयं वर्णप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा, 'धेट् पाने (भू० प०)' 'धेट इच्च (उ० ३, १०)'—इति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा, आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना। तथाच—'तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)। यद्वा, 'धिवि: प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् नप्रत्ययो नकारवकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना। प्रीणयति हि वाक् सुष्ठु प्रयुक्ता। 'धेना वाक् प्रीणमाना वा'—इति माधवः। "धेनां जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां धेना अवचाकशद्वृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्नाः। गमेर्धातोः (भू० प०) 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् नप्रत्ययो भवति टिलोपश्च। टाप् (४, १, ४)। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। जानन्ति काममिति ग्नाः। यद्वा, गच्छति यद्यप्यभूत्। 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१, १, २८, ३)' इत्यत्र 'छन्दांसि वै ग्नाः'—इति

आम्नायम्'—इति माधवः। तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्रूपत्वात् ग्नाव्यपदेशः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) विपा। 'विप् प्रेरणे (चु० प०)'। सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। तृतीयैकवचनम्। प्रेर्यते मनसा विपा। 'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम्। "वर्हणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"—इति निगमः। गिरेति पदं निवृत्त्या योजनीयम्॥

(४२) नना। न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, अनावरणापि न गच्छति लज्जामिति वा। 'नञिकाऽनागतासंवा'—इत्यसरः (२, ६, ८)। नग्ना कन्या। ग्नाशब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह नपूर्वः। नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतः 'न लोपो नञः (६, ३, ७३)'—इति न भवति। "नना"—इति केचित्। नमतेर्नप्रत्ययो बाहुलकाम्मकारलोपश्च। नमयत्यनयेति नना। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४३) कशा। 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थः। पचाद्यच् (३, १, १३४)। आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम्। प्रकाशयत्यर्थान्। यद्वा, शेभया सती वर्णव्यत्ययादिना कशा, वागपि सुखात् काशते तत उपलब्धेः। यद्वा, 'काश शब्दे (भू० प)'। भश शब्दायते कशा। यद्वा, 'कश गतौ (भू० प०)' अच् (३, १, १३४)। गच्छति गन्तव्यम्। "या वां कशा मधुमती (ऋ०सं० १, २, ४, ३)"—इति निगमः॥

(४४) धिषणा। धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा। सनोति सम्भजते इति सनोतिः (षणु स० उ०) पचाद्यचि (३, १, १३४), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा। यद्वा, 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)'। 'धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञा-

याम् (उ० २, ८०)'—इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा। प्रगल्भसमर्था रचितुं जगद् वर्षप्रदानेनेत्यर्थः। यद्वा, 'दिधिषाम्नि विक्षु: (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे (जु० प०)'—इति . धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात्। शब्दायते वा मेघे अधिश्रिता 'निर्माति मायुं धिषणावधिश्रिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)'—इति श्रुतिः। "पार्थस्य मिथं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, १, १)"—इति निगमः।

(४५) गौः। 'गुद प्रेरणे (तु० आ०)' 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)'—इति डौप्रत्ययः। नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन। गमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (१, ३, १) डौ, गम्यते वा देवतालात्। "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौर्वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, २, २)"—इति ब्राह्मणम्, "समितो नुव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ७, २३, ४)"—इति च निगमौ॥

(४६) अक्षरम्। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' 'अश भोजने (क्रया० प०)'। 'अशेः सरन् (उ० ३, ६७)'—इति सरन्प्रत्ययः, व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८,२, ४१)'। अश्नुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः। अक्षेर्वा (रु० प०) बाहुलकात् सरन् नकारलोपश्च। 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम्। अनक्ति व्यक्षयति सेचयति वर्षेण भूमिम्। यद्वा, नञ्पूर्वात् क्षरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, ११३)। न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यक्षरा। 'यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् (ऋ० १०, ११४, ८)'—इति

(ऐ० ब्रा० ५, ३, १) ब्राह्मणम् । "प्रचरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १४, ३)"—इति निगमः । 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थे माधवोऽवादीत् । "उपाचरा सद्रिणी (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)"—इति च निगमः ॥

(४७) मही । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२) । महाते पूज्यतेऽनया देवता इति वा । "धमाव' त्वा ध्रिपर्णा तितोपि मही (ऋ० स० १, ७, १५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १४) । अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयत इत्यर्थः । "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(४९) शची । अत्र चीरस्वामी—'शच श्वच गतौ' । शचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)' 'इन् सर्वधातुभ्य (उ० ४ पा० ११४) । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप् । शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयार्थ, शचते व्यक्तां वाच वदतीति वा । "शचीभिर्दस्म' उत दक्षिणाभिर्निऋत्यायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १, ११)"—इति निगम. ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ६२) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० स० ६, ७, ५, ४)—इति निगम. ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तौभर्तिर्हृदार्थः (भू० आ०) । क्विप् । अनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्तते । तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैष स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति । तथाच 'विरूप वस्ति वाक् तावक

वपुः'—इति 'सवितृप्रकाशे वामनदत्त.। 'ध्वनि वर्णाः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम्। यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं तामुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः। श्रुतिस्तुतिषु 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि (निरु० १३, ८)'—इत्यत्र निरुक्ता एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता। यद्वा, पूर्वं पश्चाग्दवरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्तते। तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमिता वाचो गतिमाप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः। यद्वा, स्तौभतिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४)। आनुपूर्व्येण स्तौति देवताः। "अनुष्टुभमनु च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)"—इति निगमः॥

(५२) धेनुः। 'धेट्पाने (भू० प०)'। 'धेट इच (उ० ३, ३४)'—इति नुप्रत्यय, इकारोऽन्त्यादेश। धयति तामिति धेनु, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तहष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति मायये॒ष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधै"—इति दण्डी। तथा चागम.—'एक शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (यि० भा०)'—इति। '"अभि सुम धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)"—"नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)"—इति च निगमौ॥

(५३) वग्नुः। 'वल संवरणे (भू० आ०)'। 'वलेगुक् च (उ० ३, ३८)'—इत्युप्रत्ययः। सहघोलादष्क्रादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा, वल्गतिः शब्दार्थ. (भू० प०), बाहुलकादुप्रत्ययः। गर्जितादिलक्षण शब्दं करोति वग्नुः। "अय नाभा वदति वग्नुर्वो गृहे (ऋ० सं० ८, २, १, ४)"—इति निगम॥

(५४) गल्दा । 'गल अदने' भौवादिः (प०) । गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः । 'सृ गतौ (भू० प०)' असुन्प्रत्ययः (उ० ४, १८४) । गत्यर्थाः बुद्धार्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, स्रायते वा विद्वद्भिः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । "सरो न पर्णमुभितो वदन्तः (ऋ० मं० ५, ७, ४, २)"—इति निगमाः । अत्र प्रकरणात् स्तोत्रयज्ञात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५) । 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)'—इत्यादिना ङीप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' कान्तिं करोतीति क्विबन्त् विग्रह्य आरोतीरीत्यादिवे वामत्वये कृते 'छदोऽग्रपूर्वस्य (७, १, १०२)'—'बहुलं छन्दसि (७, १, १०३)'—इति ऋकारस्यापोष्ठ्यपूर्वस्यापि उकारो भकारस्य बकारेण भाकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः । "बेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)"—इति निगमः । छन्दोगानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः । 'अचेर्व्यासिकर्मणः बेकुरा'—इति भरतस्वामिभाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णः (१) । क्षोदः (२) । क्षद्म (३) । नभः (४) । अम्भः (५) । कबन्धम् (६) । सलिलम् (७) । वाः (८) । वनम् (९) । घृतम् (१०) । मधु (११) । पुरीषम् (१२) । पिप्पलम् (१३) । क्षीरम् (१४) ।

त्रिपम्(१५)। रेतः(१६)। कर्णः(१७)। जन्म(१८)। वृबूकम् (१९)। बुसम् (२०)। तुग्र्या (२१)। बुवुरम् (२२)। सुक्षेम (२३)। धरुणम् (२४)। सिरा (२५)। अरविन्दानि (२६)। ध्वस्मन्वत् (२७)। जामि(२८)। आयुधानि(२९)। क्षपः (३०)। अहिः (३१)। अक्षरम् (३२)। स्रोतः (३३)। तृप्तिः(३४)। रसः(३५)। उदकम्(३६)। पयः(३७)। सरः(३८)। भेषजम् (३९)। सहः (४०)। शवः(४१)। यहः(४२)। ओजः(४३)। सुखम् (४४)। क्षत्रम् (४५)। आवयाः (४६)। शुभम्(४७)। यादुः(४८)। भूतम्(४९)। भुवनम्(५०)। भविष्यत्(५१)। महत्(५२)। आपः (५३)। व्योम(५४)। यशः(५५)। महः(५६)। सर्णीकम् (५७)। स्वृतीकम् (५८)। सतीनम् (५९)। गहनम्(६०)। गभीरम्(६१)। गम्भरम् (६२)। ईम् (६३)। अन्नम्(६४)। हविः (६५)। सद्म(६६)। सदनम्(६७)। ऋतम्(६८)। योनिः (६९)। ऋतस्य योनिः(७०)। सत्यम् (७१)। नीरम्(७२)। रयिः(७३)। सत् (७४)। पूर्णम् (७५)। सर्वम्(७६)। अक्षितम्(७७)। बर्हिः

(७८)। नाम (७९)। सर्पिः (८०)। अपः (८१)। पवित्रम् (८२)। अमृतम् (८३)। इन्दुः (८४)। हेम (८५)। स्वः (८६)। सर्गाः (८७)। शम्बरम् (८८)। अभ्वम् (८९)। वपुः (९०)। अम्बु (९१)। तोयम् (९२)। तूयम् (९३)। कृपीटम् (९४)। शुक्रम् (९५)। तेजः (९६)। स्वधा (९७)। वारि (९८)। जलम् (९९)। जलाषम् (१००)। इदम् (१०१)। इत्येकशतमुदकनामानि ॥१२॥

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)'—

(१) अर्णः। 'ऋ गतौ (भू० प०)'। 'उदके नुट् च (उ० ४, १९२)'—इति असुन्प्रत्ययस्य नुडागमः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्णः। ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति। 'ऋ गतौ (क्र्या० प०)' पचाद्यच् (३, १, १३४)। ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं तदर्णम्। "सृजदर्णांस्यव यद्युधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)"—"अर्वं द्रिवो अर्णं सच्छा जिगासि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)"—इति निगमौ॥

(२) क्षोदः। 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' भौवादिः स्वरितेत्। असुन् (उ० ४, १८४)। क्षुद्यते क्षोदः। क्षुण्णं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात्। "नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)"—"याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुः (ऋ० सं० १, ७, ३१, २)"—इति च निगमौ॥

(३) चद्म। 'चद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'चद गतिहिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)'—इति मनिन्। चदतीति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्थावराद् गृह्णामि'—इति श्रुतिः, गतावर्षसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासामुष्णं वा अतीप्सित वा पुरुषम्। "चद्मेवार्येषु तस्तीय उमा (ऋ० सं० ८, ६, २, २)"—इति निगमः॥

(४) नभः। 'णह बन्धने (दि० उ०)' 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः। नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेवादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा। प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्वास्थ्यं मनः कुर्वते। तथा—'समनसः खलु वै पशवोऽनाहतास्ते पशवो हि समनसः'—इति श्रुतिः। न न भातीति वा, एकस्य नञो लोपः इतरस्य नलोपाभावः। भातिरस्मिन् टिलोपश्च बाहुलकात्। भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात्। यद्वा, नभ इव नभः। तथाम्बरनिर्वचने 'अम्बुवद्भाजते'—इत्यादिना ग्रन्थेन आकाशस्य जलसाम्यमुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते। "मदच्युतमौशान नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)"—"नभोवर्षाणः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)"—इति च निगमौ॥

(५) अम्भः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। उदके नुम्भौ च (उ० ४, २०४), अत्रापो ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४, २०२) च वर्त्तते। व्याप्नोति सर्वमम्भः। तथाचाथर्वणी श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा०)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ०

सं०)'—इत्यादिरनुवाकाख । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः ॥

(६) कवन्धम् । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं चञ्चलमतोऽन्यदनिभृतमचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयश्च तद्बन्धं चेत्यर्थः । कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः । यद्वा, कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना । कर्मण्यन् । बवयोरविशेषात् वकारः, कवन्धम् । नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)"—"वयमग्नो न मरुतः कवन्धिनः (ऋ० सं० ४, ३, १५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम् । 'सल गतौ (भू० प०)' । 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १, ५४) । सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)" —इति निगमः ॥

(८) वाः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, णिच लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः— 'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्'—इति । इन्द्रो दिव्यः प्रक्षिभिर्देवः तस्मादर्णमयो हितमिति । "वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)"—इति निगमः ॥

(९) वनम् । "वन षण सम्भक्तौ (त० आ०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' । वन्यते सेव्यते वनम् । "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०)"—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० मं० ८, ४, १४, ५)"—इति च निगमौ ॥

सं०)'—इत्यादिरनुवाकश्च। "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः।

(६) कबन्धम्। वन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं चञ्चलमतोऽन्यदनिभृतमचञ्चलम् तदनिभृतं, कबन्धः कमनीयश्च तद्बन्धं चेत्यर्थः। कर्मेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा, कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यण्। बवयोरविशेषात् वकारः, कवन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)"—"अर्यमणो न मरुतः कबन्धिनः (ऋ० सं० ४, ३, १५, ३)"—इति च निगमौ॥

(७) सलिलम्। 'सल गतौ (भू० प०)'। 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १, ५४)। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)" —इति निगमः॥

(८) वाः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अपि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः— 'अपकामं स्यन्दमाना अचीयरत वाहिकम्'—इति। इन्द्रो दिव: शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमयो हितमिति। "वार्ण पृथा रथ्येव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)"—इति निगमः॥

(९) वनम्। "वन षण सम्भक्तौ (त० भा०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। वन[illegible]वनम्'— [illegible]८८)'—इत्युपधालोपः, "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० [illegible] इकारस्य ककारः, 'शानि- विश्वान्यतुला वनानि (ऋ० सं० ८, [illegible] त्वम्। यदस्ति तदिति च निगमौ।

चौरम्। 'चर भक्षणे (भू॰ प॰)'—इत्यस्माद् बाहुलकात् ईरन्प्रत्ययः टिलोपश्च। चरति हि तत् मेघात्। "क्षीरिर्वा कुर्वन्तु योषे (ऋ॰ सं॰ १, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

(१५) विषम्। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु॰ उ॰)'।'विषेर्व्यासिकर्मणि'—इति कप्रत्ययः। वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम्। यद्वा, विपूर्वात् 'षा मोचे (अदा॰ प॰)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, आकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं मोचसाधनम्। विपूर्वात् सपतेर्वा पूर्ववत् डप्रत्ययः। तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते। "जात विश्वाचो अद्रत विषेण (ऋ॰ सं॰ १, ८, १६, १)"—"केशी विषम् केशी विषम् (ऋ॰ सं॰ ८, ७, २४, १)"—इति च निगमौ॥

(१६) रेतः। 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिक (धा॰)।'स्रुरिभ्या तुट् च (उ॰ ४, १८७)'—इत्यसुन्प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः। रीयते स्रवति रेतः। यद्वा, इष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति। "भुवो रेतः सिञ्चत यथानु हितम् (ऋ॰ सं॰ ५, १, १४, २)"—"समाईगर्भो भुवनस्य रेतः (ऋ॰ सं॰ २,३,२१,१)"—इति निगमौ।

(१७) कशः। 'कश गतौ (भू॰ प॰)' 'कश शब्दे (भू॰ प॰)' उभयोरसुन् (उ॰ ४, १८४)। कशति गच्छति निम्न प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः। "याभिर्मूर्धानमतिथिग्वं कशो अवम् (ऋ॰ सं॰ १, ७, ३५, ४)"—इति निगमः॥

(१८) अम्बा। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४, १४०)। जायते सृष्टिकाले स्वकारणात्। 'अम्बेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत्। जायन्ते यस्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) हृबूकम्। ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेरधःपतनार्थात् (भू० आ०), उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४, ४०)'—इति ऊकप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'ऊकप्रत्यये धातुद्वयस्य हृबूभावः,—इति श्रीनिवासः। क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽन्तावरणत्वात्, मेघेभ्यो भ्रश्यति शब्दयतेति "द्रा हृबूकं बृहतः पुरीषम् (ऋ० मं० ७, ७, १८,-२)"—इति निगमः॥

(२०) बुसम्। विपूर्वात् स्यतेः (अदा० प०) 'आतश्चोपसर्गे (३, १, १०६)'—इति कप्रत्यये उपसर्गकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्यत्यनेनेति बुसम्। तद्धि प्रथमं शोषसाधनम्। अथ गतिर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम्। पूर्ववदर्थः। यद्वा, 'बुस उत्सर्गे (दि०.प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकादस्मादपि भवति। बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम्। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ० मं० ७, ७, १८, ४)"—इति निगमः॥

(२१) तुग्रा। तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०)। 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप्। तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्ण्येन अन्नानिति वा तुजो रश्मयः। तद्वान् तुग्रः। रो मत्वर्थीयोऽतिशायने। तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्रा। 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। 'आदित्याज्जायते वृष्टि-

वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः।'—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०)। यद्वा, तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्म कालः। 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। तुग्र्या। 'अन्धाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः। तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन् (४, ४, ११५)'—इति घन्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। 'तुग्र्या आपः'—'तुग्रसुदकम्' उभयमपि दृश्यते। 'अग्ने रापः (तै० ब्रा०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (सु० ब्रा० २, ५)—इति क्रमेण वा, आकाशे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यत्र स्थापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनु. ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्यवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च, तस्मात् तत्र भवइत्यर्थे योऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आवः शर्म वृषभ तुग्र्यासु (ऋ० सं० १, ३, २, ५)"—"तूत यस्तुग्रेर सचा (ऋ० सं० ६, २, ४, ५)"—इति च निगमौ॥

(२२) बुर्बुरम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'। पुरम्।' वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वकाराकार-लोपेन पकारद्वयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुरवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२३) क्षेम। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)' 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदि

क्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा। 'क्वचिदकारस्येत्सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा। यद्वा, पूर्वस्माद् धातुद्वयान्म निनि रूपसिद्धिः। 'सुक्षेम'—इति माधवः पठति, निगमदर्शनान्निर्णयः। 'इष्यै त्वा क्षेमाय त्वा (य०)'—इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'। 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिच्। धारेर्णिलुक् क्युन्प्रत्ययः। धारयति जगत् धरुणम्। "पृथा विमृगे धरुणेषु तस्थौ (ऋ० सं० ७, ५, २२, ६)"—"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति निगमौ ॥

(२५) सिरा। 'सृ गतौ (भू० प०)' पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा, अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५)। "वृत्र माशयान सिरासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—इति निगमः। 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम्। 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' 'अभिषव क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः। 'षु प्रसवे भ्वादिर दादिश्च (प०)। 'सुसूधाग्रधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्प्रत्ययः। सुनोति क्लेदयति भूमिमिति। प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिना विनियोगाय। यद्वा, 'षुर ऐश्वर्ये' तुदादि० (प०)। सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीय ॥

(२६) अररिन्दानि। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'आदृगमहनजन. किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति किन्

त्यय.। लिङ्गद्वावात् द्विवचनादिः। ररिर्दाता। ररिर्यस्य न विद्यते तदररि, अन्यैरदत्तमित्यर्थः। तद्दाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अररिदम्। नकार उपजनः अररिन्दम्। अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति। ररि=दत्तम्, न ररि अररि=अदत्तम् पृथिव्यादिभिः, किन्तत्? सुखम्।' अररि ददातीति पूर्ववत्। तदुक्तेन यद्दीयते सुखादिकं तथान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २, २, ४, ५)"—इति निगमः। अत्र 'अदत्तदानसुदर्शे.', —इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी॥

(२७) ध्वस्मन्वत्। 'ध्वसु गतौ च (भू० आ०)'। चकारादधःपतनेऽपि। औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०)। बाहुलकादुलोप. (१, २, १)। अथ ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधःपतन निम्नप्रदेशगमनम्। जलाधिकर्तृकं वा गमनमस्यास्तीति मतुप्, 'मनो नुट् च (८, २, १६)'—इति मतुपो नुडागम', नुटोऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्व' भवति (८, २, ९)। 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति' माधवनिर्वचनानुक्रमणी। "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४, ५, १९, २)—इति निगमः। माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मरोवे वर्तमानं ध्वसनक्रियायुक्तमत्र वचन स्तुहवीयं संहसहस्राकम्'—इत्यभाषयत्॥

(२८) जामि। जामेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'वसिवपियजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति। जमति गच्छति निम्न' प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः। यद्वा, 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० १२६)'—इति इण्प्रत्ययो बाहुलकान्नकारा-

देशश्च दीर्घः (३, २, १)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः। "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२९) आयुधानि। 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)'। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः। आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम्। यद्वा, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः। आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि। असि आयुधानि। "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ॥

(३०) क्षपः। 'क्षप प्रेरणे (चु० प०)'। कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। असुनि णिलोपः। क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम्। "क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः॥

(३१) अहिः। मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०)। गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसको वा प्राणिनाम्। "पृथिव्या निशशाना अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र 'भ्रश स्रुतगतौ (भू० प०)', अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातयत्युच्यते, अहिम् मेघं हतमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। उदकं भवितुमर्हति। अन्वेषणीयो निगमः॥

(३२) अक्षरम्। निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११)। व्याप्नोति जगत्, अश्यते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा। "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः॥

(३३) स्रोतः। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च

(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्। स्रवति निम्नं देशम्। "धन्वन्‌ स्रोतः कृणुते गातुं भूमिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः॥

(३४) तृप्तिः। 'तृप् प्रीणने (दि० प०)'। क्तिन्। यद्वा, 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच्। तृप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा। तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६)'। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३५) रसः। रसतिः शब्दार्थे (भ्वा० प०)। पचाद्यच् (३, १, १३४)। रसति हि तस्मेघपर्वतादिभ्य. पतत्। यद्वा, 'रस आस्वादने (चु० प० अ०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रस.। यद्वा, रसोऽपां गुणः, गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते, मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा, रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३, १, १, १३४), अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा। "आ त्वा विशन्त्विन्दव. (ऋ० सं० ६, ६, १९, २)"—इति निगमः॥

(३६) उदकम्। 'उदकञ्च (उ० २, ३६)'—इत्युणादिसूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते। क्वुन्प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः। उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्री। उत्पूर्वस्य वाञ्छतेर्वाऽय उदकमिति, उदञ्चतीत्युदकम्। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)"—इति, "मण्डूका इवोदकात् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)—इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ०

सं० ८, ८, २४, ५)"—इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः । 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । प्रीयन्तेऽनेन देवताः । यद्वा, प्रपूर्वात् यमतेः (भ्वा० प०) असुनि टिलोपो बाहुलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ६)"—इति निगमः ।

(३८) सरः । 'सृ गतौ (भ्वा० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । सरति स्रियते वा सरः । "सत्रा सरांसि द्रियनम् (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम् । 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०) । पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८) । भिषज्यत्यनेन भेषजम्, 'अनन्तावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् साधु । "आपु इद्वा उ भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः । 'भेष रोग जयति'—इति दुर्गः । यद्वा, भेषजमस्तिन-स्तीति भेषजम् । अर्श आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा "शुक्र मे सोमो यन्नरोदृन्तर्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)"—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सहः । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवति शत्रुमग्निं वा । यद्वा, सहो बलं (निघ० २, ९), तदस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १९ वा०) । बलवत् हि बलम् । "मुहुर्दातु पुरुहूत विप्रसो (ऋ० सं० २, २, ३, ३)"—इति निगमः । सकारलोपश्छान्दसः ।

(४१) शवः । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भ्वा० प०)' । 'सर्वधातुभ्योऽसुन् (उ० ४, १८८)'—इत्यसुन् । श्वयति गच्छति वर्धते वा वर्षाकाले । शवतिर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन् । शवति गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । आम्र-

वेन स्वीये नामनिघण्टौ 'शव.'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—'शपम्' इत्येते पठिते। द्वितीयमाद्यमशिवास्तु मातृषु प्रतीपशपत्तयो वदन्ति। शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेण तस्य पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शपमित्येतत्त्वत्यन्तापसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्य्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठोऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च लेखकैः प्रायेण शव इति लिखितमिति। शपन्त्यनेनेति शपम्। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। एतदुदकमादाय शपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः। 'यातं प्रातं पिपासितैः', हुतं च यज्ञे देवतात्वात्। अहनि यातेर्ह्वयतेश्च द्विधातुजं रूपम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) ओजः। 'उब्ज आर्जवे (तु० प०)'। 'उब्जेर्बलोपश्च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति। उब्जतेरुत्पत्ते न्यग्भावार्थस्य। उब्जतेर्वा गैकत्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययः। उब्जत्यनेनेत्युक्। न्यग्भावयति वा स्ववेगेमानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवत्ता। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्। सुखावहत्वात् सुखम्। 'सुखं कस्मात्? सुहितं खेभ्यः (निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। सुष्ठु हितं खेभ्यः। नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्, अत एवं हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोग्यपदार्थान्तराध्याहारः। अतिशयेन हितं पुरुषस्य,

क्षेष्ठः अहेतुकमित्यर्थः। छिद्रं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम्। अथवा क्षेष्ठ इति चतुर्थ्यन्त, अयस्केन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुतसम्बन्धः। तथाचोपनिषत्—'यस्त्वं स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः'। क्षुराधाने अव्यवहितं खादित्युपलक्ष्य प्राणास्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्देन्द्रियोऽस्तीति दर्शयति—'खं पुन: खनतेः (निरु० ३, ११)' तत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परब्रह्मणामात्मसुखम्, कथम्? कार्यसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

'(४५) खनम्। 'खदिः स्रौव.'। 'खद स्थैर्ये' इति स्कन्दस्वामी। माधवपक्षे खदिः शफलीकरणार्थो हिंसार्थश्च। 'खद गतिहिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकार.। 'गुधृवीपचिवचियमि[सनि]सदिचदिभ्यस्त्र. (उ० ४, १६२)'। वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यरश्मिभिराहृता आपो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति, जलाशयं प्राप्य वा, अद्यते भुज्यते वा, अतिपीते खे आदि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा, गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा, खत्रशब्दो बलनाम। अर्श आद्यच् (५, २, १२७)। बलवद्धि जलम्। धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम्। क्षतादवग्रहदिकत्तृत्वात् त्रायन्ते इति वा क्षतशब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम्, पृषोदरादि. (६, ३, १०९)। "युवं गो ये्षुं वरुण क्षत्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)"। वृहच्च बल सन्त वेति माधवभाष्यम्। "उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु (ऋ० सं० ४, ८, ८, ३)"—इत्यत्र च क्षत्रं धनमिति इष्टम्। उभयमप्युदकं भवितुमर्हति॥

(४६) आवयाः। आङ्पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणवासिः (उ० ४, २१६)'—इति बाहुलकादासिप्रत्ययः। उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभिमुख्यार्थो वा, अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४७) शुभम्। 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)'। क्विप्प्रत्ययः। शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम्। "शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता (ऋ० सं० ५, १, १,४)"—"इषं जनाय वहथः शुभस्पती (ऋ० सं० ७, ८, १८, ४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)"—इति च निगमाः॥

(४८) यादुः। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययो दुडागमश्च। याति निम्नं प्रदेशं यादुः। 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः। तदानीमुप्रत्ययो बाहुलकात्। "ददाति मह्यं यादुरी (ऋ० सं० २, १, ११, ६)" इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरित्युदकनाम, री मत्वर्थीयः'—इति॥

(४९) भूतम्। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' निष्ठातकारः कर्त्तरि। पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात्। 'अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् (१अ० ८श्लो०)'—इति मनुः। अथवा 'भू प्राप्तौ (वा आ०)'—इति धातुः। प्राप्यं पिपासितैः। यद्वा, पञ्चसु पृथिव्यादिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते। 'खातान्तरिक्षं निर्मीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५०) भुवनम्। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)'। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २, ७१)'—इति क्युन्प्रत्ययः, उवङा-

देशः। भवत्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम्। "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत्। भवतेरेव। 'लृट् शेषे च (३, ३, १३)' —इति लृट्, 'लृटः सद्वा (३, ३, १४)', 'स्यतासी लृलुटोः (३, १, ३३)' इडागमः (७, २, ३५)। जलं हि भागामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात्। निगमोऽन्वेषणीय. ॥

(५२) महत्। 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०)' कथादिश्च (चु० प०)। अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति निपातनम्। महति महयति वा देवता अनेन पुरुषस्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात्। यद्वा, मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम्। मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। "महत्त उल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगम. ॥

(५३) आपः। एतदुक्तसमानार्थम्। कृत्स्नं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः सकर्मकत्वात्। तथाचाथर्वणिका श्रुतिः—आपो अग्रे विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)'—इति। यद्वा, कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा। 'तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु ष्टन (अथ० सं० ३, १३, २)'—इति श्रुति.। "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ० सं० ७, ४, ५, १)"—इति निगमः ॥

(५४) व्योम। निरुक्तमन्तरिक्षनामसु। (३) व्ययति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) यशः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेर्देवने युट् च (उ० ४, १८६)'—इत्येन-स्माद् बाहुलकादुटकोऽपि भवति। 'अशेर्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः। अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्नाति वा प्राणिभिः। "तिर्यग् बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्। तदासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमः॥

(५६) महः। महदित्यनेन समानम्। असुन्प्रत्ययः (उ० ४, १८४)। "स्तुषा जिगाति महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति निगमः। 'महो अर्णः (ऋ० सं० १, १, ६, २—निरु० ११, २०)'—इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्द-स्वामी। "महोभ्यः स्वाहा"—इति च॥

(५७) सर्णीकम्। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्त्तेर्नुम् च (उ० ४, २३)'—इतीकन्प्रत्ययः। अधिकृतं किन्त्वन्तु बाहुल-कात् भवति, गुणः, सरति सर्णीकम्। "सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा मतीकाय त्वा"—इति निगमः॥

(५८) स्तीकम्। 'स्तृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)', स्वर-तिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४)। 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकन्प्रत्ययान्तेषु स्व-निपातनात्सुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्ते देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्तीकम्। मोऽन्वेषणीयः॥ "स्तीकम्"—इति केचित् पठन्ति। विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)'—पूर्ववदीकन् (उ० २५), दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति ।

अनेनेति वा। "सतीकाय त्वा"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र संप्रत्स्वेऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात् ॥

(५८) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्, टकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा, सतो शोभना असौ, सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा इना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्, 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६, ३, ३८)'—इति पुंवद्भावनिषेधः। "अयो सुतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)"—इति निगमः। "सुतीन सत्वा-श्व्यो भरेषु (ऋ० मं० १, ६, ८, १)"—इति च ॥

(६०) गहनम्। 'गाहू विलोडने (भू० आ०)'। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्प्रत्ययः, बहुलवचनाद्भ्रस्वत्वम्। अवगाह्यते प्राणिभिः गहनम्। "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः। अत्रोभयं गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्। गमेर्धातोः 'गभीरगम्भीरौ (उ० ४, २४)'—इति युगागमः ईरन्प्रत्ययो भकारलोपश्च निपात्यते। गच्छति यस्मिन्नाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण। "पथि द्रोणे गभीर आ (ऋ० सं० ६, ४, ५३, १)"—"न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ० सं० ८, ६, ५, ४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम्। 'कदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इत्यरप्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः। निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च। पूर्ववदर्थः। यद्वा, 'भृञ् उपादाने (क्र्या० उ०)' पूर्ववदरम्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (सि० कौ० वै० ३अ०)। रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः। उह्यते वसतीवर्यादिर्भिन। "गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम्। अव्ययमिदम्। "वि यदर्थ्या अजेगुनाददृ यथा (ऋ० सं० ४, २, १४, ४)"—इति निगमः। बहुषु पाठेषु

"कम्"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः। अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्। 'अन प्राणने (अदा॰ प॰)'। 'कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् (उ॰ ३, ९)'—इति नप्रत्ययः। अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः, न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः। न हि तोयाद् विना वृत्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्भटः। अत्तेर्वा निष्ठातकारः, अन्नाच इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अद्यते च। अत्रईत्तुल्यार्थः अन्नमित्युच्यते। "हिरण्यदा देदृत्यन्नमस्मे (ऋ॰ सं॰ २, ७, २१, ५)"—इति निगमः ॥

(६५) हविः। 'हु दानादानयोः (जु॰ प॰)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः (उ॰ २, १०९)'—इति इसिप्रत्ययः। दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादिमन्त्रैः। "हविर्धानारो अपा पिपर्ति (ऋ॰ सं॰ २, १, ११, ४)"—"विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः (ऋ॰ सं॰ ८, २, १६, ६)"—इति च निगमः ॥

(६६) सद्म। (६७) सदनम्। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भू॰ तु॰ प॰)'। पूर्वत्र, 'मनिन् (उ॰ ४, १४०)'—इति मनिन्प्रत्ययः। उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ॰ २, ७४)'—इति युच्। विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन कूलादय इति वा, गच्छति आगच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः, अवसादयति पिपासायुक्तं वा। 'हविरिद्धि विष्णो मह्नि सद्म देव्यम् (ऋ॰ सं॰ ७, २, ८, ५)"—इति निगमः।

(६८) ऋतम् ॥

(६९) योनिः। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'। 'वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः। युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः। यद्वा, वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यथादेशः, स एव प्रत्ययः। परिवीतं हि जलं वायुना तीरेण वा। यद्वा, योनिः कारणमस्य। 'तृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्मृतिः। "वर्धत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वचं पृश्न्युपरस्य योनौ (ऋ० सं० १,५, २७, ३)"—इति च निगमौ॥

(७०) ऋतस्य योनिः। यज्ञस्य योनिः, नह्युदकेन विना कश्चिदपि यज्ञ कर्तुं शक्यते, ऋतस्य वागामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति, तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम्। 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः। "ऋतस्य योनिमा सद (ऋ० सं० ४, १, १२, ४)"—"ऋतस्य योनावगर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ॥

(७१) सत्यम्। सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। यद्वा, सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति य.। "विद्युदसि विद्यामयात्ञ्जानमृताल्सत्यमुपैति"—"ऋतात् सत्यमुपागात् इति च निगमौ॥

(७२) नीरम्। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः। नयति प्रापयति शुद्धिं नीयते वा शुद्धेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७३) रयिः। 'रीङ् गतौ। 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इप्रत्ययः, गुणः। रीयते गच्छति रयिः। यद्वा, रातेः (अदा०

प०) इप्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च। दीयते पिपासितेभ्यः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत्। 'अस भुवि (अदा० प०)'। लटः शतरि 'श्नसोरल्लोपः (६, ४, १११)' सत्। सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशाभावात् 'सदसि भूयाः'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)'। निष्ठातकारः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)' 'हलि च (८, २, ७७),' 'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८, ४, १)'—इति णत्वम्, पूर्णम्। रचितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा तटाकादिषु। यद्वा, 'पूरी आप्यायने' दिवादिचुरादिषु। 'वादान्तशान्तपूर्णदस्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोगयोग्यं आप्यायितम्। "पर्णं पर्णं ने चिच्यते (अथ० सं० १०, ८, २८)"—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम्। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)'। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम्। अतन्त्रे अकर्त्तरीत्यर्थः। सृतमनेन। यद्वा, बाहुलकात् कर्त्तरि भवति, सर्वम्। उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४)। छिनत्ति पिपासामुष्णं वा। 'सर्वमसि सर्वे मे भूयाः'—इति निगमः ॥

(७७) अक्षितम्। 'क्षि क्षये (भ्वा० प०)'। भावे निष्ठातकारः। क्षितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदक्षितम्। सर्वदा सर्वैरुपभुज्यमानमपि अमृतत्वया उपर्युपरि वर्षणादा क्षयरहितमित्यर्थः। क्षियः 'निष्ठायामण्यदर्थे। वाक्रोशदैन्ययोः (६, ४, ६०—६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति, दीर्घाभावात् 'क्षियोऽदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति।

अर्चन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)"—"समानमर्थमर्चितम् (ऋ० सं० २, १, १८, ५)"—"अर्चितमल्वे जुहोमि स्वाहा"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः। निगमोऽन्वेयः। बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम। 'नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १४०)' —इति मनिन्प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते। नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात्। णिजन्ते वा निपातनम्। नमयति नदीतीरनिकटवर्त्तिनो वेतसादीन्। अथवा 'अम गत्यादिषु' भूवादिः 'अम रोगे' चुरादि, नञ्पूर्वः, अच्चानिपातनं पूर्ववत्। न अमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—ग्रोष्मियजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते श्रुतिः। न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो अमीवचातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)—इति श्रुतिः। "नामानि युक्ते अधि येषु वर्त्तते (ऋ० स० ७, २, ११, १)"—"दधाना नाम यज्ञि यम् (ऋ० स० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ।

(८०) सर्पिः। 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इति इसिप्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन्प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति, अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "बृहतीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)"—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम्। 'पूञ् पवने (क्रा० उ०)'। 'पुवः संज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति करणे इत्रप्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्रप्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः—'ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम्। वायुः कर्माकंकालौ च शुद्धेः कर्त्तॄणि देहिनाम् (५म० १०५ श्लो०)'—इति। "घृतपवित्राः सवन्तु मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इति निगमः॥

(८३) अमृतम्। नञ्पूर्वात् म्रियतेर्धातोः 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३, ८५)'—इति तन्प्रत्यय। न म्रियन्ते हि प्राणिनोऽनेन पीतेन। अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते, तथा 'अमृता आपः'—इति श्रुतिः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः॥

(८४) इन्दु। 'त्रि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'। अस्मात् 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इति विधीयमान उप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इत्युप्रत्ययः आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः। यद्वा, 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)'। अस्मादुप्रत्ययः। परमैश्वर हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८५) हेम। हिरण्यनामसु व्याख्यातम्। (२) हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभि, वर्द्धते वा वर्षासु। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८६) स्व'। सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्य-

यम् (१, १, ३०), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। घना-द्यस्यादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति, स्वः। यद्वा, केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा, स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वादृमतेव बाहुलकाद् भवति। "प्राविः स्वः कृणुते गूहते-बुसं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्वर्: सिंधामवयिरो गविष्ठिषु (ऋ० सं० ७, २, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "भ्राजस्वासु वंसगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)"—इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु० प०)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गाः, जलं सर्गाः। यद्वा, सर्गो वेगः, 'अर्शआदित्वादच् (५,२,१२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गासो वृताईव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः॥

(८८) शम्बरम्। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यद्वा, पचाद्यच् (३, १, १३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) शम्बरम्। यद्वा, शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु (१०)। तद्दानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा० प०)' शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः। यद्वा, शम्ब तदरश्च शम्बरः। शमनं च रोगाणामुत्कर्षश्च सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः। 'शम्बरं सम्बरं अलम्'—इति माधवः। "श्रुतिर्विग्वायु शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १९, २)"—इति निगमः॥

(८९) अभ्वम्। आङ्पूर्वाद् भवतेः क इत्येव बाहुलकाद् भवति, उपसर्गस्यलश्च। 'छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भूसुधियोर्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन कप्रत्ययेऽपि भवति। आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम्। 'अभ्वमा भवति'—इति माधव.। "सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—इति निगमः॥

(९०) वपुः। 'टु वप बीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)'। 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)'—इत्य,सिप्रत्ययः। उतेऽनेन बीजम्, बीजवपने हि जल साधकतम भवति। "चरित्रुष्ट चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० १, ५, ७, ४)"—इति निगमः॥

(९१) अम्बु। अन्तरिचनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम्। (१) निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९२) तोयम्। तवतेर्वृद्धिकर्मण. (निरु० ९, २५) 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययौ निपातितौ द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्'—इति चीरस्वामी। तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः। यद्दा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः। "तोयेन जीवन्न. ससर्ज भूम्याम्"—इति निगमः॥

(९३) तूयम्। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६, २, १३१)। निगमोऽन्वेषणीय.॥

(९४) कपीटम्। 'कृपू सामर्थ्ये (भू० आ०)'। 'कृतकपिभ्यः कीटन् (उ० ४, १८०)'—इति कीटन्प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८, २, १८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्ति—'कृपणकृपीटकर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्य.'। 'उणादयो बहुलम् (३, ३, १)'—इति च कृपेरेव बाहुलकाल्लाभावः। भाष्ये तु—

'क्षपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)'—इति लत्वाभावः। क्षप्यते तापनिवारणाय। "यत्रा क्षपीदृमसु तद्दहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१, २)"—इति निगमः ॥

(९५) शुक्रम्। 'शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)'। अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २८)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो रप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शोचते शुक्रः। यद्वा, शोचते ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। शुचि, तदस्य, रो मत्वर्थीयः। दीप्तमित्यर्थः। शुक्र तेजःशब्दो वा, रेतःपर्यायत्वात् 'देवानां मे रेतो वर्षम्'—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम्। "शुक्रास्ते शुक्रमायुनाम्"—इति निगमः ॥

(९६) तेजः। 'तिज पालने' भ्वादिः परस्मैपदी। असुन् (उ० ४, १८४)। तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात्। यद्वा, 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)' असुन्। अग्निजत्वादपां कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९७) स्वधा। स्वशब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० ३०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। स्वमात्मनं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः। (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति। स्व धनं ददातीति वा, धनस्योत्पत्तिहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९८) वारि। वृणोतेः इण्प्रत्ययः। वार्य्यते तत् सेव्यादिभिः पुरुषैः। वाजसनेये सौत्रामणीप्रैषे—"देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)"—इति निगमः। अत्र भाष्यकृदुवटः—'वारितीनामुदकवतीनां वारिभवानां वा ओष-

शीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तोर्यम्'—इत्यादि ॥

(९९) जलम्। 'जल घातने (भू॰ प॰)' 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' —इति वृत्तिः। जलति शीतं भवति। यद्वा, जायत इति जः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डो निरुपपदा-दपि जनेर्भवति। जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम्। 'ला आदाने (अदा॰ प॰)'। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१००) जलाषम्। जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भू॰ उ॰) इति जलाषम्। जशब्दे उपपदे लषेः कर्मणि घञ्। 'जलाषं जलपितं जातैः'—इति माधवः। यद्वा, जलाषमिति सुख-नाम, सुखहेतुत्वादपां तद्धेतौ ताच्छब्द्यम्। "कुदं जलाषभेष-जम् (ऋ॰ सं॰ १, ३, २६, ४)"—इति निगमः। 'जलाषमुद-कनाम वा'—इति माधवोऽभाषयत्॥

(१०१) इदम्। 'इदि परमैश्वर्ये (भू॰ प॰)' इतित्वा-नुम्। 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ॰ ४, १५२)'—इति कमि-प्रत्ययः। देवत्वादपां परमैश्वर्यं विद्यते। 'इणो दमुग्'— इति श्रीभोजदेवः, ईयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा। यद्वा, इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते इदम्। "सधुरा या इदं ग्रयु (ऋ॰ सं॰ २, ५, २६, ५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ॰ सं॰ ५, १, १०, ३)"—"कृपामिभानो घर्णीदिदस्तः (ऋ॰ सं॰ ४, २, १९, ३)"—इति च निगमाः॥

इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥१२॥

अवनयः(१)। यव्ह्याः(२)। खाः(३)। सीराः (४)। स्रोत्याः (५)। एन्यः (६)। धुनयः (७)। रुजानाः (८)। वक्षणाः (९)। खादोअर्णाः

(१०)। रोधचक्राः(११)। हरितः(१२)। सरितः (१३)। अग्रुवः(१४)। नभन्वः(१५)। वध्वः(१६)। हिरण्यवर्णाः(१७)। रोहितः(१८)। सस्रुतः (१९)। अर्णाः(२०)। सिन्धवः(२१)। कुल्याः (२२)। वर्यः(२३)। उर्व्यः(२४)। इरावत्यः(२५)। पार्वत्यः (२६)। स्रवन्त्यः (२७)। ऊर्जस्वत्यः (२८)। पयस्वत्यः(२९)। सरस्वत्यः(३०)। तरस्वत्यः(३१)। हरस्वत्यः(३२)। रोधस्वत्यः(३३)। भास्वत्यः(३४)। अजिराः(३५)। मातरः(३६)। नद्यः(३७)। इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥१३॥

(१) अवनयः। पृथ्वीनामसु व्याख्यातः। (१) अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन। "आसिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४, २१, १)"—"गा न व्राणा अवनीरमुञ्चत् (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति च निगमौ। निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम् ॥

(२) यह्वः। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'शेवयह्वजिह्माग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति निपातनात् वप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं हुगागमश्च। बाहुलकादापः स्थाने ङीप् गौरादित्वाद् द्रष्टव्यम्। याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः। यद्वा, 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३, ३), पूर्ववत् ङीप्। यह्वः महत्यो नद्यः। छिपातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ह्वन, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। यातास्व

नि—१०

प्राणिभिः कृताश्च यत्रेष्वित्यर्थः। "स्वयमत्कैः परिदीयन्ति युद्धैः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)"—"अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)"—इति च निगमौ॥

केषुचित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम्। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते (निरु० ४, २१)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। 'यु मिश्रणे'—इति अथ पठ्यते, प्रयुज्यते च— 'जनयत्यै त्वा संयौमि'—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य' 'युतं भोजनमस्य' 'युतोऽयम्'—इति पृथग्भूत इति गम्यते'—इति। अस्मात् 'अचयुवयिरथिलपित्तपिचमश्च (३, १, १२६)'—इति ण्यति प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति 'अचो यत् (३, १, ९७)' गुणे, 'वान्तो यिप्रत्यये (६, १, ७९)' वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्य-रश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तो वा। अथवा 'युञ् बन्धने (क्र्या० उ०)' अस्मात् अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्य। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा, यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिता. 'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५, १, ७)'—इति यत्। नदीजलेनापि वर्द्धन्ते यव्याः। "वावॄंत्ता गव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)"—इति निगमः। 'ऊदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्युक्त रञ्जन्तु सूरयः॥

(१) खाः। 'खन अवदारणे (भू० उ०)' 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१ भा०)'—इत्युक्तेर्निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्ताद‍पि खनेर्डः प्रत्ययः, टाप्। इतरखननादिन्द्रेण खाताः।

तथा च श्रुतिः—'अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अस्मा अरदद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम्। यद्वा, खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः। अथवा। 'खै दाने'। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप्। 'खै स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा। खायन्ति स्थिरा भवन्ति हवेण वहा, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः। "सदायस्खासुर्पु स्रजा गृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"ऋध्यामं ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० २, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ॥

(४) सीराः। 'षिञ् बन्धने' भौवादिकः क्रैयादिकश्च। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति रक्प्रत्ययः। सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादिभिः शिलादिभिरवसारा वा। 'सरणात् सीरः'—इति सर्त्तेर्धातोः 'कृपॄवृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ०४, २९)'—इति बाहुलकाद् भवति टिलोपश्च। 'सीराशब्दो नदीवचनान्तोदात्तः, हलवचन आद्युदात्तः'—इति माधवः। "द्वितिर्त्र्णः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)"—"स्रोता इन्द्रः सर्वितये पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)"—इति च निगमः॥ "सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—इति हलवचनः॥

(५) स्रोत्याः। स्रोतसि भवाः। 'स्रोतसो विभाषाड्ड्यौ (४, ४, ११३)'—इति ड्यप्रत्ययः। स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति। "नवति स्रोत्या नवं स्रवन्तो (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति निगमः॥

(६) एन्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४, ४८)'—इति बाहुलकान्निप्रत्ययः। 'कृदिका-

वात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। यन्ति एन्यः गमनस्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः। "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)"—इति निगमः। एनीशब्दो नदीवचनोऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः। "एनी न एते हंहतो अभिश्रियो (ऋ० सं० २, २, १२, ६)"—इति अस्योदाहरणम्॥

(७) धुनयः। 'धूञ् कम्पने' भौवादिः। बहुलात्तुक्तः 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इत्युक्तेर्निप्रत्ययः किच्च। धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात्। "द्विबर्हिषो धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं० २, ७, १२, २)"—इति निगमः॥

(८) रुजानाः। 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन शानच्, अत्र च प्रथमासमानाधिकरणे शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा। रुजन्ति कूलानि। "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १, २, ३७, १)"—इति निगमः।

(९)। वक्षणाः। 'वक्ष रोषे (भू० प०)'। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च'—इति युच्। वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः। यद्वा, 'वह प्रापणे (भू० उ०)'। वहाद् 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि सुगागमो बाहुलकाद् भवति। स्वयं प्रवहन्ति हि ताः। 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः। युच्। प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं सिन्धुं वा। "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—"अद्रिं ज्योतिर्षि हितं वक्षणासु (ऋ० सं ३, २, ३, ४)"—इति निगमौ॥

(१०) स्वादोअर्णाः । 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)' । कर्त्तर्यसुन् (उ० ४, १८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति स्वादोअर्णाः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)' । तथा च माधवः—"धन्वर्णसो नद्यः॒ः स्वादो॑अर्णाः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । स्वादोअर्णा जलान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति । "धन्वर्णसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्ययं निगमः । अत्रार्णशब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । 'रुधिर् आवरणे (रु० प०)' 'भावे (३३, १८)' घञ् । 'डु कृञ् करणे (तना० उ०)' 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)—इति कः । 'कृञादीनां के द्वे भवतः'—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो ह्यत्र प्राणिनां स्वैरसञ्चरणनिरोधकारिण्यः । यद्वा, रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माणमासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोपश्छान्दसः । यद्वा, रुधेः कारणे घञि (३, ३, १९) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते । "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)"—इति निगमः ॥

(१२) हरितः । 'हृञ् हरणे' भूवादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः । 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)' । हरन्ति हृचगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (१, ८४) इतिप्रत्ययः। एन्य इत्यनेन समानार्थः। "सुस्वक स्रवन्ति सरितो न धेना (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)"—"यो समुद्रान्तसरितः पिपर्त्ति (ऋ० सं० ५, ५, १०, २)"—इति निगमौ॥

(१४) धमुवः। 'धवि गतौ (भू० आ०)'। 'जम्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति कुप्रत्ययान्तेषु निपातितेषु शब्दः, निपातनाच्चलोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४, ८६ वा०)'—इत्युवङ्। गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान्। 'धमुवो गमनात् नद्यः'—इति माधव.। "समुद्रो समनेष्वज्रन् (ऋ० सं० ५, २, १, ५)"—इति निगमः॥

(१५) नभन्वः। 'णभ तुभ हिंसायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी। 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३ ३१)'—इति बाहुलकात् नुप्रत्यये मकार उपजनः। नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्नन्ति इति नभन्वः। 'जसादिषु छन्दसि वा वचन प्राङ् णौ चङ्युपधाया.'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०९)'—इति गुणाभावः। नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम्। "प्रागुवो नभन्वो ३ नवक्रा: (ऋ० सं० ३, ६, २, २)"—इति स्त्रीलिङ्गे निगमः। "प्र पर्वतस्य नभनूँरचु-च्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुलिङ्गे। अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभन्व.'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी॥

(१६) वध्वः। 'वह प्रापणे (भू० उ०)। 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊप्रत्यय.। वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम्। यद्वा, समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते। सरित्पतिर्हि समुद्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१७) हिरण्यवर्णाः। हिरण्यशब्दो निघण्टौ (१।२।१) 'हर्यतेः

कन्यन् हिरश्च'—इत्यादिना। 'हृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'कर्ब-न्द्रायवच्च (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपा-तितः। हृणोति व्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः। हिरण्यः कान्त इष्टो वर्णो यासां ताः। यद्वा, हिता घर्मादौ रमणीया मनःप्रह्लादजनयित्र्यः, वारिकाश्च तापादिभूम्या वा इति। "हिरण्यवर्णाः परियन्ति यद्वीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)"—इति निगमः॥

(१८) रोहितः। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)'। 'हृस-रुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)'। रोहन्त्याभिर्बीजानि, तज्जलेन हि बीजानि प्ररोहन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) सस्रुतः। सम्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भू० प०)'—इत्य-स्मात् 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप्प्रत्ययः। सङ्गताः संस्रुतः। समोऽन्तलोपश्छान्दसः। क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते। सस्रुतः सङ्गता इति माधवः। यद्वा, स्रवतेः सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप्। स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्त्तन्ते इति सस्रुतः। 'सहस्य सः संज्ञायाम् (६, ३, ७८)'—इति सः, सस्रुतः। 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः। "ऋतस्य धेना अयनन्त सस्रुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)"—इति निगमः॥

(२०) अर्णाः। 'ऋण गतौ' तनादिः (प०)। 'पचाद्यच् (३, १, १३४)'। अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः। यद्वा, अर्ण इत्यकारा-न्तमप्युदकनामेत्युक्तम्। (१२१पृ०) अर्ण आदित्वादच् (५, २, १२७)। जलवत्यो हि नद्यः। 'अर्णसोऽर्णांस्युपगाः'—इति माधव.। तत्र पक्षे 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। यद्वा, पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्णः 'उदके

लुट् च (उ० ४, १८२)'—इत्यसुनि विहितो लुडागमो बाहुलकाद् भवति। "ऋतावरुपी अनवद्यार्याः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमः॥

(२१) सिन्धवः। 'स्यन्दूप्रस्रवणे (भ्वा० आ०)'। 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १, ११)'—इत्युप्रत्ययः। स्यन्दनमर्थः। "यथो नु त्वाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १२, २)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)"—इति च निगमौ॥

(२२) कुल्याः। 'कुल संस्त्याने (भ्वा० प०)'। कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः। कुले प्रधानभूते पर्वते भवाः कुल्याः। 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६, १७)'। मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः। मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः। क्षीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि प्रति पक्षच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान्। यद्वा, 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च सेकार्थी कुल्या'। कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः। दायाद्यं कुलमित्यन्ये फलं वा कुलमुच्यते'—इति। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—"ह्रदं कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३, २, ९, ३)"—इति च निगमौ॥

(२३) वर्ष्यः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'—'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)'। 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इप्रत्ययः, 'कृदिकारात् (४, १, ४५वा०)'—इति ङीष्। 'वरणीयाः सम्भ-

जनीया वा वर्ष्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्य्यः"—इत्यपठत्। 'ऋतमित्युदकनाम (निघ० २, ५२)' 'छन्दसो वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः, ऋतावर्य्यः। "ऋतावरीरुर्प सुम्नमिव": (ऋ० सं० ३, २, १२, ५)"—इति निगमः॥ अत्र स्कन्दस्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं पश्यन्तु सूरयः॥

(२४) उर्व्यः। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्मात् इयोतिव। उर्वी इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०)। महत्यो नद्यः, छादयित्र्यो वा भूमेः स्वेनोदकेन॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण॥

(२५) इरावत्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'ऋत्व्यन्धावव्यविध (उ० २, २७)'—इत्यादिना रप्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते। इरा वर्त्तं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीप्॥

(२६) पार्वत्यः। पर्वतशब्दो निरुक्ते मेघपर्वतानां नामत्वेन (१, १०, ८)। 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५)॥

(२७) स्रवन्त्यः। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। लट्, शतरि ङीप्। सर्वदा गमनस्वभावः। "नुवतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीः (ऋ० सं० ८, ५, २१, २)"—इति निगमः। अत्र स्रोत्या इति विशेषणम्॥

अस्य स्थाने "रेवल."—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा, 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२, ७३)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ४८,

१)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम्॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०)। असुन् (उ० ४, १८४)। ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्यत्रोक्तमतुप, 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भसञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्य यतः स्ववेगेन स्थिरानपि द्रुमादीन् हरन्ति। 'ओजस्वा वा एता वहन्तीरिवोद्गतीरिव आकूलन्तीरिव धावन्तीरिव—इति श्रुतिः॥

(२९) पयस्वत्य.। 'पा पाने (भू० प०)'। पिबतेरी चासुन् (६, ४, ६६। उ० ४, १८४)। पीयत इति पयः। प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात्, 'प्यायः पी (६, १, २८)'—इति निष्ठायां विहितः पीभावो भवति। यद्वैतेनेन पीतेन प्राणिन इति पयः। उदकं तद्वत्यः॥

(३०) सरस्वत्यः। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८), तद्वत्य. सरस्वत्य.॥

(३१) तरस्वत्य। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः॥

(३२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १९)' तद्धि वहन्ती हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः॥

(३३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वती रनु" (ऋ० सं० १, २, १७, १)"—इति निगमः॥

(३४) भास्वत्यः। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। भा दीप्तिः, तद्वत्य, दीप्तिमत्यो हि नद्यः॥

(३५) अजिराः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १, ५३)'—

इति किरच्प्रत्ययौ वीभावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा, 'अजिरम्' —इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिरा: शीघ्रगा ॥

(२६) मातरः। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। तृन्तृचौ, 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ (उ० २, ८०)'—इति वचनात्। 'न षट्स्वस्रादिभ्य. (४, १, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः। निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, मातृवल्लोकस्य रक्षिका इति वा, नदीमातृका इति हि देशस्य व्यपदेशः। "जुघ्नन्तं सप्तमातरं. (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु (ऋ० सं० २,२, ८, २)" —इति च निगमौ ॥

(२७) नद्यः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। तत्र च 'नदट्'—इति टिदय पठ्यते (४, १, १५ भा०), ततो ङीप्। नदन्ति नद्यः। "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १८, २)"—"प्रतीप मापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः(१)। हयः(२)। अर्वा(३)। वाजी(४)। सप्तिः(५)। वह्निः(६)। दधिक्राः(७)। दधिक्रावा(८)। एतग्वा(९)। एतशः(१०)। पैद्वः(११)। दौर्गहः(१२)। औच्चैःश्रवसः(१३)। तार्क्ष्यः(१४)। आशुः(१५)। ब्रध्नः(१६)। अरुषः(१७)। मांश्चत्वः(१८)। अव्यथयः(१९)। श्येनासः(२०)। सुपर्णाः(२१)। पतङ्गाः(२२)।

नरः(२३)। ह्रार्योणास्(२४)। हंसासः(२५)। अश्वाः(२६)। इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥१४॥

(१) अत्यः। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत्। अथवा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः। अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाध्वारोह इति वा। "गृमत्या अपि कर्णे वहन्तु (ऋ० सं० ४, १, २०, ४)"—इति निगमः॥

(२) हयः। 'हय गतिविक्रान्त्योः (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः। "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"हयोऽसि (ता० ब्रा० १, १, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) अर्वा। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्प्रत्ययः। गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा। 'अर्वेरणवान् (निरु० १०, ३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। भाष्ये तु अर्वेरणवान् इत्यर्थमात्रवचनं द्रष्टव्यम्। अर्वा रक्षणीतव्यर्थोऽवा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिनि रूपम्। अर्यते कशादिना प्रतिवश पार्ष्ण्यादिनेति वा। यद्वा, अन्यमाश्रितः परतन्त्र इत्यर्थः अश्वो आरोहिपरतन्त्रः। "हूंचो शुम्बन् कत्वा नार्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः॥

(४) वाजी। 'वज गतौ (भू० प०)'। घञ्। वाजो वेगः। 'रंहस्तरसिः प्रसभो वेगो रयो जवो वाजः'—इति निघण्टुः। 'अजिव्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इत्यत्र न्यासः—'अकारस्यानुबन्ध-

समुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुलप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाच्यम्'—इति । वाजोऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)' वाजी । वेगवान् अश्वः । यद्वा, वाजोऽन्नं, देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वान् । 'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी'—इति क्षीरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषामित्यर्थः । अत्र 'ओ विजी भयचलनयोः (रु० प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । "विमोचनं वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० १, २, १८, ५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः । 'षप समवाये (भू० प०)' । 'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सङ्गच्छतेति । गतिकर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—इति माधवः । 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'—अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । "जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(६) वह्निः । 'वह प्रापणे (भू० उ०)' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः । "ये त्वा वहन्ति वह्नयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)"—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः । 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २, २७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः, दधत् धारयत् स्वारोहियं क्रामति, दधत् क्रन्दति हर्षात् ह्रेषारवं करोति, दधदिवाकारो भवति अधिष्ठितम्, ईषदवनतमध्यभागः, उन्नतकन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो भवति'—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः

क्रन्दतेराङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपद, तत्र, क्रामते 'जनसन खनक्रमगमो विट् (३, २, ६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुना- सिकस्यात् (६, ४, ४१)'—इत्यात्वम्। क्रन्दे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्व, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप् तुक् चानुवर्तते। आङ् च धातोः परो यणादेश, दधिक्रा। "क्रतु दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगम॥

(१८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)' —इति वनिप। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "दधि- क्राविणमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)"—इति निगम॥

(१९) एतग्वा। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वा- मिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन्प्रत्यय जगति। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्ते भूतेऽपि भवन्ति। एत प्राप्तम। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' 'इण्शीभ्या वन् (उ० १, १५०)—इति बाहुलकाद् वन्प्रत्यय टिलो पश्च। गम्यत इति ग्व गन्तव्यो देश। एत प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्व। यस्तु शैघ्र्यातिशयेन गमनारम्भ एवाविल म्बित गन्तव्यदेश प्राप्नोतीति एत उच्यते। 'एतग्वा प्राप्त गन्तव्या'—इति माधव। यद्वा, एतशब्द शुक्लपर्याय, गमे क्विप्, 'गम' क्वौ (६, ४, ४०)—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊङ्‌ च गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेश। आग- मनमागू। धातूपसर्गयो स्थानविपर्यय प्राप्त। एतश्च शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। एतग्वा शुक्ल वर्णो अश्व। यद्वा, एत शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्वोऽन्य तरस्याम् (५, २, १०९)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०

वा०)'—इति यप्रत्यय, गकार उपजनः। 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः। सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि यौगिकमस्ति रूपेण वा। एतग्वाशब्दोऽश्वे वर्त्तते। तथाच 'विशाखाषाढौ मन्थदण्डयोः'—इत्यत्र पदमञ्जरी— 'विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते, तेन यथा-कथञ्चित् साधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति। तेना-मत्वर्थेऽपि न दोषः। 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथा-दृष्टम्। "एतग्वा चित्र युयुजा युजानः (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)"—"एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६, ५, ८, २)"—इति च निगमादौ 'सुपा' सुलुक् (७, १, ३८)'—इति विभक्तेराकारः॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ (उ० ३, १४५)'—इति तशन्प्रत्ययः। एतशः गमन-कुशलः। यद्वा, एतशब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १००) शम्। एतद्वा एतच्छरीरं एतशः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)"—"यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)"—इति च निगमौ॥

(११) पैद्वः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)' इति वप्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽने-नेति वा। 'पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "प्रैद्वो न हि त्व महि नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)" —इति निगमः॥

(१२) दौर्गहः। दुर्शब्दे उपपदे गृह्णातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३, ३, १२६),

पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) अश्नातेः रेफलोपः, आर्षेक-त्वम्। अश्वहृदयानभिज्ञैर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८)। यद्वा, 'दुःखेन गाहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलं मुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्, 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः। "सप्तऋषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

(१३) औच्चैःश्रवसः। अमृतमन्थने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः। उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण्। तत्कुलीनाः अश्वाः सर्वे। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) तार्क्ष्यः। तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः। तूर्णशब्दात् तीर्णशब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षियतेर्वोत्तरपदम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। अश्वो हि वेगवत्त्वादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः। यद्वा, वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते। 'तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्'—इति क्षीरस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) आशुः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)'। अश्नुतेऽध्वानम्। अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (३, ३, १)। अश्नाति मध्वायनो भवति। आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), यौगिको वा। "द्रुवर्षकेष्वाशुषु (ऋ० सं० ६, १, १३, ८)"—इति निगमः॥

(१६) ब्रध्नः। अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिदृढम्, अरुषमारोचनम्'—इति व्याख्यातम्। वाजसनेये तु,—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र,

सवटः—'अश्वं युञ्जन्ति अश्वमिति, अश्वोऽश्वादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

(१७) अरुषः । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)'। ऋणाति अध्यासुखं गच्छति, अर्य्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा, अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः। "हरि' रजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)"—इति निगमः ॥

(१८) मायत्तः। 'मन ज्ञाने (दि० आ०)'। पदस्य नलोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। "मह्ोने अस्य हयुनामं शूषे मायत्वे वा पृथने वा वर्धते (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)"—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मायत्वे। अश्वनामैतत्। मह्ना चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधने मह्ना हिंसनयोले भवतः। सोऽयं अस्तावयच्छनृत्त्वं इयच। खेहन प्रद्रावणम्। अथ प्रत्यक्षतः'—इत्यादि। अत्र मांयत्वस्य। समाम्नायपाठेषु मंयत्व इति दृश्यते। 'श्रुधं मांयतीर्वरुणस्य श्रुभ्रम् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—'मंयतुरित्यश्वनाम। इह तु वरुणविशेषणम्, मंयतीर्वरुणस्य महान्त वर्म्म'—इत्यभाषयत्, निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यथय.। 'एयामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु० २, २४७)' असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि। 'व्यथ भयचलनयो. (भू० आ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्यय., नञ्समासः। न व्यथन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः इष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः। यद्वा, व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ० २, १३), आरो-

चयताडनवन्धनादिभिर्न कुप्यन्तीत्यर्थः। "प्रतविभिरसुभिरे-ष्टुयिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—इति निगमः॥

(२०) श्येनासः। 'श्येनः प्रसनीयं गच्छति (निरु० ४, २४)'—इति भाष्ये। जसि 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)'। "श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)"—इति निगमः॥

(२१) सुपर्णाः। 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'धापृ-वस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। सुपालयन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः, केवारवादिना सङ्ग्रा-मसाधनत्वात्। पततेर्वा बाहुलकात् नप्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) पतङ्गाः। 'पतॢ गतौ (भू० प०)'। 'पतेरङ्गच् (उ० १, ११७)'। यद्वा, खच्प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसंख्यानम् (३, २, ३८ वा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्य. (३, २, ३८ वा०), 'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति। 'अश्वा. पूर्वं पक्षिणो भूत्वा'—इति श्रूयते। "रथं युञ्जाथे आश्वं: पतङ्गाः (ऋ० सं० १, ८, १८, ४)"—इति निगम.। आश्वशब्दो विशेषणम्॥

(२३) नरः। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'नयतेर्डिच्च (उ० २, ८२)'—इति ऋन्प्रत्ययः। जसि नरः। नयन्ति आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः। "त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)"—इति निगमः। 'नॄन् अश्वान्'—इति माधवः॥

(२४) ह्वार्याणाम्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'। खलीनाद्याकर्षणे सुखादिष्वपि कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वा.। यद्वा, ह्वरतिरत्तिकर्मा (निघ० २,

८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति ण्यत्। हरत्यर्थम् यस्याः ह्रार्य्याः। 'ह्रि गतौ'—इति माधवः। "ह्रार्य्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः। "पृक्षो न ह्रार्य्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः॥

(२५) हंसासः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)'। 'वृतॄवदिहनिकमिकषि(मुष्यवि)भ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति सप्रत्ययः। घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानम्, गच्छन्तः पक्षिरध्वानं हिंसन्ति वा (पि० भा० ४, १, १)। "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः॥

(२६) अश्वाः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १, १४९)'—इति क्वन्प्रत्ययः। अश्नातेर्वा बाहुलकात्। अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च। "यदार्षिंपुद्दिष्यमज्मन्नश्वाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः॥

इति षड्विंशतिरश्वनामानि। १४॥

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा॥

हरी इन्द्रस्य (१)। रोहितोऽग्नेः (२)।
हरित आदित्यस्य (३)। रासभावश्विनोः (४)।
अजाः पूष्णः (५)। पृषत्यो मरुताम् (६)।
अरुण्यो गाव उषसः (७)। श्यावाः सवितुः
(८)। विश्वरूपा बृहस्पतेः (९)। नियुतो
वायोः (१०)। इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि॥१५॥

"(१) हरी इन्द्रस्य। सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात्॥

(२) रोहितोऽग्नेः। नित्यपक्षे ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्वः॥

(३) हरित आदित्यस्य। हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य॥

(४) रासभावश्विनोः। अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामत्वेन वर्णनाय व्यपदेशः॥

(५) अजाः पूष्णः। अजा अजनात्। पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति॥

(६) पृषत्यो मरुताम्। प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम्॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः। उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमायामागन्त्र्यः॥

(८) श्यावाः सवितुः। सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः। 'छन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८, ४)'—इति श्रुतेः॥

(१०) नियुतो वायोः। अग्रमहत्तो व्यपर्णानामबादेः समरणाभिश्रणावियुतः॥"—इति स्कन्दस्वामिमत्याः॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। 'कृपिविकृषिहृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)'—इतीन्प्रत्ययः। हरतो रथम्। अथ ताण्ड्यकम्—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६, १, २)'—इति, अस्मिन् पक्षे करणे इन्। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी'—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, ३, ६)। 'ऋक्सामे वै हरी'—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६)। "इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० सं० २, ४, ५, १)"—इति निगमः॥

(२) रोहितः । 'रुहरुहिद्युषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)'—इति इतिप्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादित्यमिति रोहितः । "रोहिदश्व शुचिव्रत (ऋ० सं० ६, ३, १२, १)"—इति निगमः ॥

(३) हरितः । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा । यद्वा, हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णो वा । "युदेतदयुक्त हरितः सधस्थात् (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(४) रासभौ । 'रासृ शब्दे (भ्वा० आ०)' । रासिवल्लिभ्यां च (उ० ३, १२१)'—इत्यभच्प्रत्ययः । रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ । 'गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, ३) । "युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)"—"तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः । 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । "अहं समानो रविणा अजाश्व अवस्युतामनाश्व (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—इति निगमः ।

(६) पृषत्यः । 'पृषु हृषु सेचने (भ्वा० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (६, ४, ३० वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषतः सह चरन्ता'—इति माधवः । तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)'—इति ङीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(७) गावः । व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३) । गमयन्तः । "युक्ष्वा गवां महत्वान्मनोभिः (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—इति निगमः ।

(८) श्यावाः। 'श्यैङ् गतौ (भ्वा० आ०)'। 'कॄगॄशॄदॄभ्यो वः (उ० १, १५३)'—इति बाहुलकाद् वप्रत्ययः। श्यावो धूम्रवर्णो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः, 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् इष्टः (१, ४, १९ वा०)'। "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ३)"—इति निगमः॥

(९) विश्वरूपाः। नानावर्णाश्वाः। "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम्"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ॥

(१०) नियुतः। निपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप्। नियुवन्ति मिश्रयन्ति जवपथादीनि, आत्मानं रथेन वा। यद्वा, निपूर्वात् 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'यमो वति (उ० १, ८१)'—इति बाहुलकात् क्तप्रत्ययष्टिलोपश्च। नियम्यन्ते सारथिना नियुतः। "नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)"—इति निगमः॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि॥१५॥

भ्राजते (१)। भ्राशते (२)। भ्राश्यति (३)। दीदयति (४)। शोचति (५)। मन्दते (६)। भन्दते (७)। रोचते (८)। द्योतते (९)। ज्योतते (१०)। द्युमत् (११)। इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः॥१६॥

(१) भ्राजते। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। "भ्राजते श्रेणिदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)"—इति निगमः॥

(२),(३) भ्राशते। भ्राश्यति। 'टु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ' भ्वादी आत्मनेपदिनौ। 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रु-

टिलषः (२, १, ७०)'—इति पचे श्वन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "नि त्विष्वाणि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः। 'भ्राश्यति शिलाचितादीनि'—इति माधवः। भ्राश्यतीति पाठान्तरम्। भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया॥

(४) दीदयति। नैघण्टो धातुः (निघ० १०, १८)। यद्वा, 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "या अग्निं सो दीदयत्पुनर्तान्: (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः॥

(५) शोचति। 'शुच शोके' भ्वादि. परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं त्वनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। "अर्कोण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)"—इति निगम.॥

(६) मन्दते। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थ.। भ्वादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) भन्दते। 'भदि कल्याणे सुखे च' भ्वादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत्। निगमोऽन्वेषणीय.॥

(८) रोचते। 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)"—इति निगमः॥

(९) द्योतते। 'द्युत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। "अदिद्युतत् (ऋ० स० ४, ५, १३, ४)"—इति निगम॥

(१०) ज्योतते। 'ज्युतज्युट दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। यकारश्छान्दसः। यद्वा, द्युतर्विकृतिः। 'द्युतेरिसिन्नादेश्च ज (उ० २, १०२)'—इति इसिन्प्रत्यये विहितो जो बाहुलकात्त्वापि भवति। निगमोऽन्वेषणीय.॥

केचिदस्य स्थाने "छन्दति"—इति पठन्ति। 'छदि संव-

रणे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगमदर्शनाद्विनिर्णयः॥

(११) द्युमत्। द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। द्युदस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोपः। यद्वा, 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-स्तुतिकान्तिगतिषु (दि० प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवि-दीव्यतीति क्विपि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६, १, १३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यातं नाम च तत्तद्वैवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २, ६) उशिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आपानान इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११) विचर्षणिरित्यादि, एवमिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातु-मध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्विवेचनैकार्थत्वात् अन-नार्थत्वख्यापनार्थम्। "द्युमदमीवचातनं रक्षोहा (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)"—इति निगमः॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः॥१६॥

जमत् (१)। कल्मलीकिनम् (२)। जञ्जणा-भवन् (३)। मल्मलाभवन् (४)। अर्चिः (५)। शोचिः (६)। तपः (७)। तेजः (८)। हरः (९)। घृणिः (१०)। शृङ्गाणिः (११)। शृङ्गाणि (१२)। इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥१७॥

गोईमाऽसर्द्वाऽ१ः खेदंय भ्राता मधावो विभावरो वस्ता रद्रिः श्लोकोऽर्णोऽवनयोऽ्यो हरी इन्द्रस्य भार्जते जमदिति सप्तदश ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥१॥

(१) जमत्। अत्र स्कन्दस्वामी—'सावन्त्यें बीसराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमत सत्वस्य नामधेयानि'—इति। 'जमु-अदने (भू० प०)'। "घृणाना जमदग्निना (१, ४, १३, १८)"—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम्॥

(२) कल्मलीकिनम्। 'कल्मलीकं भवेत्'—इति माधव.। पृषोदरादि, उत्तरे च। "नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, १)"—इति निगमः॥

(३) जञ्जणाभवन्। "अर्चिषा जञ्जणाभवन् (ऋ० सं० ६, ३, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(४) मल्मलाभवन्। "मल्मलाभवन्तीत्याक्षादयामि"—इति निगमः॥

(५) अर्चिः। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इतीसिप्रत्ययः। अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः। "अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)"—इति निगमः॥

(६) शोचिः। शोचतिर्ज्वलतिकर्मसु (निघ० २, १६) पूर्वसूत्रेण इसिः (उ० २, १०१)। शोचति शोचिः। "यदस्य वातो अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)"—इति निगमः॥

(७) तपः। 'तप सन्तापे (भू० प०)'। 'तप दाहे (भू० प०)'

चा। असुन् (उ० ४, १८४)। तपतीति शरीरादि। "परो शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप (अथ० सं० २, १९, १)"—इति च निगमौ॥

(८) तेजः। 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा। यद्वा, 'तिज पालने (भ्वा० प०)'। असुन्। तेजति पालयति प्राणिनः प्रकाशप्रदानेन। "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १९, ५)"—इति निगमः॥

(९) हरः। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)'। असुन्। हरति तमः। "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १९, २)"—"रक्षो हरसा शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—इति च निगमौ॥

(१०) घृणिः। 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि'—इति। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०)'—इत्यस्मान्निप्रत्यये गुणाभावो निपात्यते। जिघर्ति दीप्यते। यद्वा, 'घृणु दीप्तौ (तना० उ०)'। 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)'—इति इप्रत्ययः। दीप्यते घृणिः। "अपां छायामिव घृणे (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः। "आ घृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च॥

"घृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम्, नैगमकाण्डे "आ घृणिः (निरु० ५, ९)"—इत्यत्र, 'ज्वलनामसु क्रोधनामसु (निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात्॥

(११) शृङ्गाणि। 'शृगि शब्दे'। अत्र शृङ्गस्थानीयत्वात् दीप्तय उच्यन्ते। 'श्रिञ् सेवायाम् (भ्वा० उ०)'—'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १२६)' गन् (१२१),

कित् (१२२), जुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात् सम्प्रसारणादि च भवति। श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् श्रीर्य प्राणिनः। 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु० २, ७)'—इत्यत्र 'श्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः। 'शमु हिंसायाम्' क्रयादिः। अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः। पूर्ववदर्थः। यद्वा, हिंसातुर्ज, शरणाय हिंसाये गतं मस्तकादेरुद्गतम् ऊर्ध्वगतमित्यर्थः। 'शृणातिङ्ग-श्च (उ० १, १२५)'—इति गन्प्रत्यये नुमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्गत रक्षति सत्, प्राणिनस्तस्य निष्यत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा 'शिरःशब्दान्निर्गमेव शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः, 'असावादित्यः शिरः प्रजानाम्' —इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः शृभावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) सर्वत्र रूपसिद्धिः, ऋजुम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—"वि शृङ्गिणामभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० ९, ९, ३, २)"—इति च निगमौ।

'अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्' —इति अत्र स्कन्दस्वामी। अन्यत्रापि स एव सर्वत्र। यद्वा, द्विरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २)'— इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आम्रे यते अधिकमुच्यते (८, १, २ भा०)'—इति, तेनेपञ्जातीयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाङ्कुः। यथा—'आह्नोदर्शनीयाह्नोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्ड-निर्वचने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयाध्यायः ।

"कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)"—इति भाष्य स्कन्दस्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात अथ कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः अपः अप्न' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म। अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्वक्तव्यानि, वाक्यार्थप्रयोगात्" —इति ॥

अपः (१)। अप्नः (२)। दंसः (३)। वेषः (४)। वेषः (५)। विष्ट्वी (६)। व्रतम् (७)। कर्वरम् (८)। शक्म (९)। क्रतुः (१०)। करणम् (११)। करणानि (१२)। करांसि (१३)। करन्ती (१४)। करिक्रत् (१५)। चक्रत् (१६)। कर्त्वम् (१७)। कर्तोः (१८)। कर्तवै (१९)। कृत्वी (२०)। धीः (२१)। शची (२२)। शमी (२३)। शिमी (२४)। शक्तिः (२५)। शिल्पम् (२६)। इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

(१) अप । (२) अप्न । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च । आप्नुवन्ति हि तत्कर्तारम् आप्नोति वा तान् कर्तृनेव । "इन्द्र सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)"—"ते सोमय धीरवृद्दमोमुदश्च. (ऋ० सं० ७, ८, ११, ६)"—इति च निगमौ ।

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी, असुन् (उ० ४, १८४)। दर्शयति हि तत्तत्कार्यत्वेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथवा, 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी, असुन् (उ० ४, १८४)। दंसयति मोचयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा, 'दसु उपक्षये दस च (दि० प०)' अस्मान्नस्यतीत्यर्थः। कर्मत्वसुनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः। "दुक्षस्य पार्थतममस्तु दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः॥

(४) वेषः। 'विषॢ व्याप्तौ (जु० उ०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तॄन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा, 'वेवेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति सफलं कर्तॄन्। "कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १, ६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा, 'वेपृ कम्पने (भू० आ०)' असुन् (उ० ४, १८४), वेपः। "स्वं वेपसा तुविजातस्तवानः (ऋ० सं २, २, ११, २)"—इति निगमः॥

(६) विष्ट्वी। 'विषॢ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'कृगृस्नु-ज्ञाद्यः क्विन् (उ० ४, ५४)'—इति बाहुलकात् क्विन् तुडागमश्च। वेषसमानार्थम्। यथादृष्ट पाठः। "विष्ट्वी शमी भिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३, ४, ७, २)"—"विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ। उभयत्रापि शमीति विशेषणम्॥

(७) व्रतम्। अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि। अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामेति। कर्तारं वृत इति कृतव्याख्यानम्।

तद् द्विविधम्। शुभमशुभं वा कृणोति निबध्नाति कर्तारम्। तथा च श्रुतिः—"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च"—इति। 'इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि' इति वा 'इदमपोतरद् व्रतम्' गुडलवणस्य्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म। 'एतस्मादेव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः'। 'निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति। पाठोऽयं च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निरु० २, १३)'—इति। व्रतं कर्मोच्यते। कस्मात्? वार्यते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बध्यमानेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतुकर्तृत्वेन विवक्ष्यते। भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात्। वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'वृधिवपिभ्यां रन्' इत्यनेन वा 'पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)'—इति विधीयमानोऽतच्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः। 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात्। 'व्रते'—इति श्रीभोजदेवः'—इति क्षीरस्वामी। व्रतयति वर्ज्यते सर्वभोगोऽनेनेति सुबोधिनीकारः। व्रजेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घप्रत्ययः। व्रतिश्च वर्जनार्थः। "यथा पूर्वमादित्यव्रते तव (ऋ० मं० १, २, २४, ५)"—"ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० म० ७, ७, ३, १)"—इति च निगमौ। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० स० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता॥

(८) कर्वरम्। कर्वतेर्धातोः (भू० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घप्रत्ययः, कर्वरम्। "कृ विक्षेपे (तुदा० प०)" 'कृञ् हिंसायाम् (क्रया० उ०)'। 'कृगु-

शृहृशतिभ्य ष्वरच् (उ० २, ११४)'। किरति फलं, कीर्य्यते-ऽस्मिन् पादादीति वा, हिनस्ति तत् शुभ पुरुषभावमशुभः पुण्यम्। "धते इनोषि कर्वरा पुरूणि (ऋ० स० ८, ७, ७, २)"—इति निगम. ॥

(९) शक्म। 'शक्लृ शक्तौ (दि० उ०)'। 'अभिशकिभ्या' छन्दसि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्प्रत्यय। शक्यते अनेनाभिमत प्राप्तु, शक्नोतीष्ट साधयितु वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा। "सुध्याकर्णोन्धि धुर्षक्म धीरे' (ऋ० स० २, ८, २, ४)"—इति निगमः॥

(१०) क्रतु। करोतेः (भू० उ०) 'कञ कतु (उ० १, ७४)—इति कतुप्रत्यय। क्रियते द्विजातिभि। "क्रतु दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० स० ३, ७, १४, ४)"—"शर्ते-क्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० स० ४, ७, १३, ५)"—इति च निगमौ॥

(११) क[illegible]। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)' 'कञ हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०)'। कव ऐष समानार्थम्। "स विश्वस्य करुणस्येश एकः (ऋ० स० १, ७, ८, २)"—इति निगम ।

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। कारण साधनमिति प्राप्ते कर्मणि पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करणमाद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम (ऋ० स० ४, १, ३०, १)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० स० ३, ६, २, ५)"—इति च निगमौ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४, १८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति भूते वा भविष्यति वा। यथं.

पूर्ववत्। 'करांसीति कर्माणि स्तुः क्रियमाणानि वेदन'—इति माधवः। "आविद्वाँ आह विदुषे करांसि (ऋ॰ सं॰ ३, ६, २, ५)"—इति निगमः॥

(१४) करन्ती। 'कृञ् करणे' भ्वादिः (उ॰)। शतरि ङीप्। करणमभिमत कर्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) करिक्रत्। 'दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि (७, ४, ६५)'—इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमत्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते। अत्र न्यासः—'यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति। पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिष्टनिवारणञ्च। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) चक्रत्। 'कृञ् करणे' भ्वादिः (उ॰)। शतृ। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)'—'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः श्लुर्द्विर्वचनादि यणादेशः। करोत्यभीष्टम्। निगमोऽन्वेषणीयः। केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः। अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम्। "चर्कृत्यानि कृण्वत (ऋ॰ सं॰ ३, ६, ७, १२)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'—इति भाष्यम्॥

(१७) कर्त्वम्। करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)'—इति वनिप्रत्ययः क्रियते। यद्वा, 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति त्वन्प्रत्ययः, कृत्यार्थत्व' भावकर्म। "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ॰ सं॰ २, ७, १, २)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'कर्त्वमिति कर्मनाम'—इति॥

(१८) कर्तो। करोतेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्-

कृभ्रिम्यस्तुन् (उ० १, ६०)'—इति बाहुलकात् तुन्प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । षष्ठ्येकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । "मध्या-कर्त्तोर्विततं सञ्जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—"मध्या-कर्त्तोर्व्यधाच्छक्म धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१९) कर्त्तवे । करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति तवैप्रत्ययः । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६, १, १९७)'—इत्या-द्युदात्तत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) कृत्वी । करोतेः 'पः किच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानस्तुप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्रियते क्रतु । 'प्रिष्टावन्थं क्रतुर्यकम्'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यत्र 'इयाडियाजी-काराणामुपसङ्ख्यानम् (७, १, ३९ वा०)'—इति विभक्तेरीका-रादेशः । "त्वं रघु मेतश् कृत्वी धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्माणि संग्रामः, सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति । 'कृत्वी सर्वणामदद विवस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २२, २)'—इत्यत्र तु स्वामि तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२१) धीः । 'धृञ् धारणे' दिवादिः (उ०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा, दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाज-हातिसां हलि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम् । ईत्वञ्च क्विप्यपि । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म । 'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । यद्वा, ध्यायतेः सम्प्रसारणे क्विपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते ऋद्धिभिरेवं कर्त्तव्यमिति । "धियं धियं सीषधाति प्र-

पूषा (ऋ० सं ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

(२२) शची। 'शच व्यक्तायां वाचि' भ्वादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'। "कृदिकारात् (४, १, ४५, वा०)"—इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु 'शचति शची, शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद् देवयन्त मवथ शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी। 'शम उपशमे (दि० प०)' धकात् इन्, ङीष् च पूर्ववत्। शम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "शमीमदुर्मखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमः॥

(२४) शिमी। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थ। बाहुलकाद-कारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, धकारस्येकारश्च। शक्नोत्यनेन समानार्थः। "धुनिः शमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी (ऋ० स ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ९४)'। शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं जेतुम्। "शक्ती वनु-ष्यतिभीरोदसिमाम् (ऋ० स० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः॥

(२६) शिल्पम्। 'शील उपधारणे' चुरादिः (प०), 'शील समाधौ' भ्वादिः (प०)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूप-सर्पतल्पाः (उ० ३, २६)'—इति पप्रत्यये णिलोपे (६, ४, ५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलतीति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः। शील-यन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा, शिनोति कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातना-

रूपसिद्धिः । 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्' —इति सुबोधिनीकारः । "यत्ते शित्वं कश्यप रोचनावत् (अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्पमवततम्)"—इति च निगमौ ।

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् (१) । तोकम् (२) । तनयः (३) । तोक्म (४) । तक्म (५) । शेषः (६) । अप्नः (७) । गयः (८) । जाः (९) । अपत्यम् (१०) । यहुः (११) । सूनुः (१२) । नपात् (१३) । प्रजा (१४) । बीजम् (१५) । इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥२॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भ्‌० प०)'—क्विप् । तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेरणार्थश्च'—इति माधवः । क्विप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता, गच्छत्यनेनान्यस्य पितृभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायुनापि वा । यद्वा, 'शुच प्रसादे (भू० आ)' क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकारलोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, ३३, ४)"—तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी।

(२) तोकम् । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)' 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः।' तुदतेऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याघ्रादिभिरिति वा। यद्वा, 'ष्टुच स्तुतौ (भू० आ०)' 'इदाधारार्चिकलिभ्यः कः

(उ॰ ३, १८)' —इति बाहुलकात् कप्रत्ययः, सर्वोपच सूयते तोकम्। तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ॰ ब्रा॰७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रथ्यते पुत्रः। यद्वा, 'तु'—इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः, अत्र प्रत्ययः पूर्ववत्। वर्द्धते हि सत्, वर्द्धयते वा मातापितृभ्याम्। यद्वा, सर्वेभ्य एव धातुभ्यो भवति रूपम्, पर्यर्थ स एव। तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् तुचेः सकारलोपश्च। "मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः (ऋ॰ सं॰ ५, ४, १३, ३)"—इति निगमः॥

(३) तनयः। 'तनु विस्तारे (तना॰ प॰)' 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ॰ ४, ८०),—इति कयन्प्रत्ययः। कुलं तनोति विस्तारयति। "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ॰ सं॰ १, ८, ३, २)"—इति निगमः॥

(४) तोक्म। तुजे, तुचे, तनते, तुपसेवां मनिनि (उ॰ ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवते, कुगागमः पृषोदरादित्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) तक्म। तकतेर्गतिकर्मणः (निघ॰ २, १४) मनिन् (उ॰ ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ॰ ४, १४०), चस्य-सुकारश्च (६, ३, १०९)। पूर्वेण तुल्यः समानार्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) शेषः। 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भूवादिश्च (प॰), असुन् (उ॰ ४, १८४)। म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा, 'शिषॢ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी, असुन् (उ॰ ४, १८४)। विशिष्यते पितामात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः। 'पुनातु पिता प्रजा मे पतञ्जयसी मात्मनः कुरुते'—इति आम्नायम्। तथा 'पुत्र-

मैवैकमिच्छन्त्यात्मनो गुणवत्तरम्'—इति महाभारतम्। यद्वा, 'शिष हिंसार्थः' भ्वादिः परस्मैपदी, शेपति हिनस्ति मातापितरौ। 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः। "न शेषो' अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)'—२)"—"मा शेपसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ॥

(७) अप्नः। कर्मनामसु व्याख्यातम् (२, १) बाहुलकादपत्येऽपि भवति। 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्याग्रहणं न कृतम्। आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन "यशस्वन्तमप्न उषसो वर्द्धन्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)"। 'आप्यम् धनम्,—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति॥

(८) गयः। गमेः अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः। 'गाङ् गतौ (भ्वा० आ०)' अस्माद्वा यक्प्रत्यये ह्रस्वत्वम्। गतावर्थः पूर्वमुक्तः। गीयते स्तूयते देवभट्टारकेत्येवमादिभिः। "इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)"—इति निगमः॥ "गयस्फानः प्रतरणः सुवीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)"—इति च। 'गृहापत्ययोर्नाम"—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः॥

(९) जाः। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जनेर्डः, टाप्, जस्। जायन्ते मातापितृभ्यां सकाशात्। "सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)"—"अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)"—इति च निगमौ॥

(१०) अपत्यम्। अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोतेष्टिलोपः। "कुवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३१, ३)"—इति निगमः॥

(११) यहुः। यातेर्हु यतेर्वौणादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कुप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। यात मात पुत्रत्वमेन स्वनाम्ना ह्वयते च। 'यद्धयातयाह्वतश्च'—इति माधवः। "ईळान सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)"—इति निगमः।

(१२) सूनुः। 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'—सुव क्नित् (उ० ३, ३४)'—इति नुप्रत्ययः। सूयते मात्रा। "अग्नि सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नपात्। नञ्पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सत्र्ञाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णिलोपः। 'न भ्राण्नपात् (६, ३, ७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः। न पातयति न तेन पततीत्युक्तम्। "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति निगमः॥

(१४) प्रजा। प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति डः, टाप्। "प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६, ८, १०, २)"—इति निगमः॥

(१५) बीजम्। 'बीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु' इत्यस्मादच्प्रत्ययः (३, १, १३४)। तथाच भोजराजीये 'बियो जक्'—इति व्युत्पादितम्। बवयोरभेदः। वेति यस्कत्वमेनमाहुः पिबति वा। अत्र क्षीरस्वामी—'... वेति वा बीजं वाजिवौकसः'—इति। 'बीजि स्यात्

क्रिया'—इति माधवः। प्रेर्य्यते हि कार्य्यकारणाय वा बीजम्। यथा धान्यादिबीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिवृद्धये भवति एवमपत्यमपि पितॄणामभिवृद्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते। "यस्यां बीजं मनुष्या ३ वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति। बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम्।

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः(१)। नरः(२)। धवाः(३)। जन्तवः(४)। विशः(५)। क्षितयः(६)। कृष्टयः(७)। चर्षणयः(८)। नहुषः(९)। हरयः(१०)। मर्याः(११)। मर्त्याः(१२)। मर्ताः(१३)। व्राताः(१४)। तुर्वशाः(१५)। द्रुह्यवः(१६)। आयवः(१७)। यदवः(१८)। अनवः(१९)। पूरवः(२०)। जगतः(२१)। तस्थुषः(२२)। पञ्चजनाः(२३)। विवस्वन्तः(२४)। पृतनाः(२५)। इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः। 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३, ७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च हिवातुमत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्चादयं मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टा। मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे?' इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति।

नित्यपचेऽप्यनति स्रष्टरि कार्य्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-नुविधायित्वात् कार्य्यस्य वा। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४, १, १६१)'—इति वैयाकरणाः। जातिश्च प्रत्ययान्तो-पाधिः। मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ। अपत्यमात्रविवक्षायाम-न्तरेण च जातिं भवति मानव इति। मनुषो वा षकारान्त-मेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति, अञत्-प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षका-रान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ॰ सं॰ ८, ६, ८, १)'—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम्। अत्र श्रीनिवासः—'मनेर्मनुः मनेरुसि मनुषीति। यत्। सा चाभ्या मनुष्यगोः'—इति। "स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि (ऋ॰ सं॰ २, ६, ३॰, ४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ॰ ब्रा॰ २, १, ६)"—इति च निगमौ।

(२) नरः। 'णीञ् प्रापणे (भू॰ उ॰)' 'नयतेर्डिच्च (उ॰ २, ९९)'—इति ऋन्प्रत्ययः, जस्। नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन। यद्वा 'नृती गात्रविक्षेपे (दि॰ प॰)' बाहुलकाहृन् डिच्च। नृत्यन्ति गात्र-विक्षेप कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः। "त त्वा नरः प्रथम देवयन्तः (ऋ॰ सं॰ ४, ४, ३१, २)"—"त्वां हुवेष्विन्द्र सत्वंति नरः (ऋ॰ सं॰ ४, ७, २७, १)" —इति च निगमौ।

(३) धवाः। 'धूञ् कम्पने (स्वा॰ उ॰)' 'धुञ्' वा (क्र्या॰ उ॰)। पचाद्यच्। धूनयति। धुनोति स्वावयवान् धव, जस् धवाः। यद्वा, मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते। यद्वा, 'धावु गति-शुद्ध्योः (भू॰ उ॰)' अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरा-दित्वात् (६, ३, १०९) ह्रस्वः। इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति

धवाः । "को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमः ॥

(४) जन्तवः । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'—'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तुप्रत्ययः । जायन्ते जन्तवः । "इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(५) विशः । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' क्विप् । विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा, अनुप्रविष्टाः आत्मोपभूपराजादिः श्रिता इत्यर्थः । "विशो राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इति निगमः ॥

(६) क्षितयः । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)' 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् । क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(७) कृष्टयः । 'कृष विलेखने (भू० प०)' भावे क्तः । कर्षणं कृष्टम् । कर्षणं कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते, कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'गुणकारेभ्यश्चोरप्रत्यक्ष वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा०)'—इति इकारप्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः—'कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० भा० ३, ४, ५, १)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भी० प० २६ अ० ५श्लो०)'—इति । यद्वा, शुद्धोऽपि कृषिर्विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते । कर्मणि क्तः । विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः ? इत्यपेक्षाया विकृष्टदेहत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः. तथाच भाष्यम्—'विकृष्टदेहा वा (ऋ० सं० भा० ३, ४,

५, १)'—इति। 'क्रषन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः। 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)"—सुयशिवः यर्वसा पर्षं कृष्टी. (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)"—इति च निगमौ॥

(८) चर्षणयः। चरतेर्धातोः (भ्वा० प०) 'अर्तिसृधृधम्यश्व-वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इति बहुलवचनादनिप्रत्यये पुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीला.। यद्वा, 'कृषेरादेश्च चः (उ० २, ८७)'—इति अनिप्रत्यये कृषेरेतद्रूपम्। 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा, चर्षणयः चाययितारो द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम्। यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, २३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्। "प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु (ऋ० सं० १, ७, २८, १)"—"महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति च निगमौ॥

(९) नहुषः। 'णह बन्धने (दि० उ०)'। 'जनेरुसिः (उ० २, १०८)'—इति बाहुलकात् उसप्रत्ययः, नस्, नहुषः। नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम्। "मर्ता सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)"—"आ यत् नहुषस्परि (ऋ० सं० ५, ८, २५, २)"—इत्यादयो निगमाः॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा 'ऋनह्भ्यामुषन्'—इति उषन्प्रत्ययः। पूर्ववदर्थः। "प्रसक्षाणस्य नहुषस्य शेषैः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगम.॥

(१०) हरयः । 'हृञ् हरणे' भूवादि' 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययः । हरन्ति पदार्थान्, प्रसह्योक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजायाःकुगतीर्हरामि'—इति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः, (१२) मर्त्याः । 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०), अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुडागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्याः । 'छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३, १, १२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । "यो नु मर्यो अभिमित् (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३०)"—"मर्यांइव कन्या शम्बुवे न (ऋ० सं ३, २, १२, ५)"—"मर्युंव योषा क्षरणे सुधय्यु आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमाः । यद्वा, 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)' 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८६)'—इति तन्प्रत्ययः । अर्थं पूर्ववत् । मर्तशब्दात् 'नवस्रमर्त्त यविष्टेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्ताडितो यत् । "यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)"—इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । "मा नो मर्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)" "न मर्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' 'तातव्रातत्नात-सुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आडागमो निपात्यते । वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः व्रियन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो भ्रात्रादिसङ्घः । तद्वन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम (निघ०

२, १) अयं वा। अयमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तः तदीयाः 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम्। 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम्। "पञ्च व्राता वपुष्यवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति निगमः॥

(१५) तुर्वशाः। 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)'। 'कलेरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्प्रत्ययः। भोजराजीयमिदं सूत्रम्। हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याघ्रादिभिर्वा। यद्वा, तूर त्वरणहिंसनयोः (दि० आ०)' अस्मात् क्विपि तूर्, अश्नोतेः पचाद्यच्, तूर्णमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वकारस्योपजन.। तूस्तूर्णमश्नुते। 'प्राप्यम्'—इति माधवः। यद्वा, तूर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। यद्वा, चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः। तुर्वशं यमनाहि (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)"—इति निगमः॥

(१६) द्रुह्यवः। 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)' औणादिकः क्विप्, द्रोहः। द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्यच्, 'क्याच्छन्दसि (३, २, १७०)'—इत्युप्रत्ययः। परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः। "श्रुष्टिं चकुर्भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—इति निगमः॥

(१७) आयवः । 'इण् गतौ (अदा० प०)' 'छन्दसीणः (उ० (१, २)—इत्युण्प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमनशीलाः । "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)"—"आयोर्हं स्कम्भ उपमस्य नीळे (ऋ० म० ७, ५, ३३, ६)"—इति च निगमौ । 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । 'यमु उपरमे (भू० प०)' 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथप्रवृत्ताः, राज्ञा वा । "यो अस्ति याद्वः पुष्टः (ऋ० सं० ५, ७, १६, १)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति ॥

(१९) अनवः । 'अन प्राणने (अदा० प०)' 'अणश्च (उ० १, ८)'—इति विधीयमान उप्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अनन्त्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । "रोधाय विदद्नवाय"—इति निगमः । अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति । "अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४, १, २९, ४)"—इति च । अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः' । 'मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)'—इति श्रुतिः । तथा ब्राह्मणमपि—'आभैव असत्वृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इत्यादि, 'तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः। 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)' 'भृमृशी-त्वचरित्सरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उप्रत्ययः। पूरयितव्याः कामानां 'रुपूर्भ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति निगमः॥

(२१) जगतः। 'गमृल्ट गतौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति क्विप्प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नत्त्रि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यदेष्ग्राम्य जगता मिरुन्यसि (ऋ० सं० ८, ३, ६, २)"—इति निगमः॥

(२२) तस्थुषः। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'। 'क्वसुः (३, २, १०७)'। 'वस्वे-काजाद्घसाम् (७, २, ६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६, ४, ६४)'। 'लिटि धातोः (६, १, ८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१)'—इति शकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १, ८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३१)'। 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि तस्थुषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः। अत्र वाजसनेय-भाष्यकृदुवटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति॥

(२३) पञ्चजनाः। अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति। "तद्द्य वाचः प्रथमं मंसीय०—०जुष्ध्वम् (ऋ० सं० ८, १, १३, ४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासु-रानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति

वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोऽदेवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः' । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् ? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । "यत् पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६, ४, ४२, १)" । पाञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता संख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)'—इति । अत्र स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरण्यः । तत्र यदि देवदत्तादिपञ्चकविषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयता च स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदमनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्त्वान्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदस्य भावः । सौचीकस्याग्ने बिभ्यतो देवानां संवादो होत्रजपस्यायम् । तत् अस्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसूत्सृष्ट स्वरसौदवार्थसदनत्वदेवताविशिष्ट मसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः ! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जाद ! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्मनुष्याः । यमव्यवस्थपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्योदनसवे, 'आसुर-

सीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'
—इत्येवमादिना। तथा 'दासी पिनष्टि धन्नी वेत्यत्र दास्या-
दैर्व्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन। पञ्च यज्ञाङ्ग-
भूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः। अत
उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्'। होत्रकर्म जुषध्वम् सम्पादय-
तेत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदु-
भयमप्याचार्यस्येति। तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजा-
तयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सहैव
व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वे-
नैव निगमं दर्शयति 'यत् पाञ्चजन्यया विशा'। प्रगाथस्या-
र्धम्। यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया
विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—इत्यादि। पञ्चेति
निर्वाचम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्ख्ये ति विषयकथनं सम्बन्ध-
वत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेऽप्यविशिष्टा'—इति। ननु
षडादीन्यप्यविशिष्टानि? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्ध-
स्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा
पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्त-
व्याख्यानम्, यत् पञ्चजन्येत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं
चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु०
प०)'। 'कनिन् युवृषि (उ० १, १५४)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनि-
र्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बहुलकात् ऋकारस्याकारो
नकार उपजनश्च। भोजराजस्तु—'इषियतिचिराजिपसिपचि-
प्रतिछिविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु० प०)'
—इति धातुः। एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या। जायन्ते
जनाः। यथायथ (३, १, १३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः
पञ्चजनाः'—इति चीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः । 'वस निवासे (भ्वा० प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, छन्दसत्वात् भावे भवति । विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । 'विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्'—इति माधवः । "आविर्भव सुक्रतुया विवस्वते (ऋ० सं० १, २, १२, ३)"—"शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ३, २२, ३)"—इति च निगमौ । अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधवभाष्यम् । 'महो जाया विवस्वतो ननाश (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)'—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) पृतनाः । 'पृड् व्यायामे (तु० आ०)' । "त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम (ऋ० सं० ८, ७, (५, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विशः ॥ (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते ।

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥२५॥

अ॒प्नवा॑नौ (१) । च्यवा॑ना (२) । अ॒भीशू॑ (३) । अप्न॑वाना (४) । वि॒नङ्गृ॑सौ (५) । गभ॑स्ती (६) । क॒रस्नौ॑ (७) । बाहू (८) । भुरिजौ॑ (९) । क्षिप॑स्ती (१०) । शक्व॑री (११) । भरित्रे॑ (१२) ।

इति द्वादश बाहुनामानि ॥४॥

(१) आयती। 'यती प्रयत्ने (भू०, आ०)' गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः। आभिमुख्येन यतते कार्य्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम्। बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२) च्यवाना। 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)'। 'सम्यानच् स्तुव (उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थं इत्युक्तेरानच्प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। गच्छतः कर्मणामन्तः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) अभीशू। व्याख्यातौ रश्मिनामसु। (२७पृ०) अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तौ वा कर्माख्यतः अभीयाते कर्माणि कर्त्तुमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) अप्नवाना। 'आपॢ व्याप्तौ (स्वा० प०)' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)' अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नु, 'चन्दसुभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुण, धातोर्ह्रस्वत्व पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आप्नुत कर्माणि। यद्वा, अप्न इति कर्मनामस्तु व्याख्यातम्, (१२६ पृ०) तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ (५,२, १२२ वा०)'—इति वनिपि विभक्तेराकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्छान्दसः। कर्मवन्तौ हि बाहू। नकारान्तो वेति सन्देहः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(५) विनङ्गृसौ। बाहुनाम। विनम्य यसतोऽत्रादिकमिति माधवः। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदे म्यलोपोनुक्, 'ग्रस अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसारणञ्च। "अर्वाञ्चौ नौवर्मभरद्विनङ्गृसः (ऋ० सं० ९, २, २०३)"—इति निगमः॥

(६) गभस्ती । व्याख्यातौ रश्मिनामसु । (२८ पृ०)पुरुषाः अदन्ताभ्यामनादीन् । 'गृह्णीतेर्गभस्ती बाहू, गृह्णाति पदार्थाभ्यां पुरुषः'—इति माधवः । "गर्याविमिर्ने भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(७) करस्नौ । करासीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यातः । तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । 'कुर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकारावित्यर्थः । "सुपर्कावसमतये (ऋ० सं० ६, ३, २, ३)"—इति निगमः ॥

(८) बाहू । 'बाहृ लोडने (भू० आ०)' । 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुकृदीर्घहकारश्च (उ० १, २६)'—इत्युप्रत्ययो हौऽन्तादेशश्च । गमयन्ताभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्यामिति वा । "ऋत्वात इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)"—इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)' 'हृञ उच्च (उ० २, ७१)'—इति इजिप्रत्ययः । हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । "तमंशम् भुरिजोर्धिया (ऋ० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपस्ती । 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०), 'वसविवशेश्छिः'—इति बाहुलकात् तिप्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यन्ते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम् । तदा शतरि ङीपि 'वाच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)' 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । क्षिपतः पदार्थान् इतस्ततश्च कर्मसु । यद्वा, क्षिपेः 'इगु-

नन्दिग्रीविप्राशिभ्यः शिदाशिषि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुल-कात् झच्प्रत्यय. झोऽन्तादेशः। क्षिपतः पदार्थान्। निग-मदर्शनाद्विर्णयः॥

(११) शक्वरी। 'शक्लृ शक्तौ (स्वा० प०)' 'स्नामदिपद्यर्त्ति-पॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्प्रत्यय, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः। शक्नुतः कर्माणि कर्त्तुम्। "अङ्गुलयः शक्वर्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः॥

(१२) भरित्रे। बिभर्त्ति रश्मीनादित्य इव। 'अशित्रा-दिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४, १६८)'—इति इत्रप्रत्ययः। भृरिवदर्थः। "प्र॒ग्रं दु॑हन्ति ह॒स्तिनो॑ भ॒रित्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)" —इति निगमः॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अ॒ग्रुवः॑(१)। अ॒ण्वीः॑(२)। व्रि॒शः॑(३)। क्षिपः॑(४)। शर्याः॑(५)। र॒श॒नाः॑(६)। धी॒तयः॑(७)। अ॒थर्यः॑(८)। विपः॑(९)। क॒क्ष्याः॑(१०)। अ॒वन॑यः(११)। ह॒रितः॑(१२)। स्वसा॑रः(१३)। जा॒मयः॑(१४)। सना॑भयः(१५)। योक्त्रा॑णि(१६)। योज॑नानि(१७)। धुरः॑(१८)। शाखाः॑(१९)। अ॒भी॑शवः(२०)। दीधि॑तयः (२१)। गभ॑स्तयः (२२)। इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः। 'जत्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति रुप्रत्यया-न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः। 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः, निपातनान्नलोपः, तन्वादित्वादुवङ्। गच्छति कर्माणि प्रति।

यद्वा, अग्रशब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् कप्रत्यये पूर्वपद-प्रलोपः गमेष्टिलोपश्च। अग्रे गच्छन्ति ताः। "तमीं हिन्वन्त्यु-ग्रुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)"—इति निगमः। अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता॥

(२) अण्व्यः। अणतिः शब्दार्थः' (भ्र॰ प॰), 'अणश्च (उ॰ १, ८)'—इति उप्रत्ययः। 'वोतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप्। अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा। यद्वा, अण्वः ह्रस्वपरिमाणापे-क्षयाल्पपरिमाणाः। तमीमण्वीः समर्यं आ (ऋ॰ सं॰ ५, ७, १७, ३)"—इति निगमः॥

(३) विशः। 'विश प्रवेशने (तु॰ प॰)'। 'क्विप् वचि (३, २, १७८ वा॰)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धि.'—इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु। 'तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशः (ऋ० सं॰ २, २, १३, ५)"—इति निगमः। 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम्॥

(४) क्षिपः। 'क्षिप प्रेरणे (दि॰ प॰)' औणादिकः क्विप्। क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यासङ्गुलीयकादीन् इति वा। "मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(५) शर्याः। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या॰ प॰ प॰)'। 'अघ्न्या-देराकृतिगणत्वात् यत् (उ॰ ४, १०८)। शृणाति पायात्। "आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्य (ऋ० सं॰ ८, १, २६, ३)"—इति निगमः॥

(६) रशनाः। रशिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने। (२७पृ॰) 'युच् बहुलम् (उ॰ २, ७४)'—इति युच्। बध्नन्ति

वन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा। युचप्रकरणे 'रशेरम् च'—इति श्रीभोजदेव.। अश्नुवते कर्माणि। "रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ऋ० स० ७, ५, २२, ६)"। "अच्छा बर्हीरशनाभिर्नयन्ति (ऋ० स० ७, ३, २२, १)"—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः। 'धो (दि० आ०)' धातो 'क्तिचक्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्थागापाजहाति (६, ४, ६६)'—इतीत्वम्। धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषे. कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा। अन्तर्णीतण्यर्थो दधातिः। "स मृजधीतिभिर्हित (ऋ० स० ६, ७, २२, ४)"—इति निगमः॥

(८) अथर्यः। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' 'इन् सर्वधातुभ्य (उ० ४, ११८)'—इतीन्प्रत्ययो बाहुलकात्, धातो रथरादेश, 'कृदिकारादक्तिन (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्, अम्। 'उरुर्युर्भुमथर्यो १' न दन्तम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ३)'—इत्यत्र 'अथर्यो न स्त्रिय इव'—इति माधव। अथर्य इति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

"अथर्यव"—इति पाठो बहुषु दृष्ट। तदङ्गुलिनामक वर्गा अदृष्टम्। निगमदर्शनाविर्णय.॥

(९) विप। 'विप प्रेरणे (चु० प०)' क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषे कार्य्येषु। "विपो न शुक्रा निशुचे जनानाम् (ऋ० स० ६, १, ३५, २)"—इति निगमः॥

(१०) कक्ष्या। "दशावनिभ्य (ऋ० स० ८, ४, २०, २)"—इत्यत्र 'कक्ष्या प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ९)'—इति भाष्यम्। कक्ष्या. प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्याते कक्ष्यशब्दनिर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी। 'गाहते का इति नामकरण ख्यातेर्वा (निरु० २, २)'—कक्ष्यशब्द

निर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिना—'ख्या प्रकथने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् सप्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्य'—इति। अयमभिप्राय—प्रायेण 'इगुपधद्विनिकमिकषिभ्य स (उ० ३, ५८)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् सप्रत्यये बाहुलकादेव द्विर्वचने हलादिशेषे कुत्वे 'कुहोश्चुः (७, ४, ६२)' न भवति बाहुलकादेव, 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)' इति चर्त्वम्, उत्तरस्य ख्या इत्यस्य यकाराकारयोर्लोप, 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम् 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५९)—इति षत्वम्। प्रकथनेन प्रकाशन लक्ष्यते। अनेन नित्य प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण। कक्षो बाहुमूलम्। 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४, ३, ५५)'—इति यत्प्रत्यय। अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति कक्ष्या उच्यन्ते, अनेन नित्य प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कक्ष, तत्र भवा अङ्गुल्यस्तद्वत् प्रकाश्या किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाऽऽधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्नि प्रकाशको भवति तद्वत्। यद्वा, कक्ष्या रज्जु तद्वन्धनसाधनत्वात् कक्ष्याशब्देनोच्यन्ते। "पार्श्व्यवस्तु दश कुर्म्माभि (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—"दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्य (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति च निगमौ।

(११) अवनय। व्याख्यात पृथिवीनामसु। (८पृ०) अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा। "सनात सनीला अवनीरवाता (ऋ० सं० १, ५, २, ५)"—"दशावनिभ्य (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति च निगमौ।

(१२) हरित। व्याख्यात नदीनामसु। (११३पृ०) हरन्त्यभि पदार्थान् "एतं त्य हरितो दश (ऋ० सं० ६,८,

२८,३)"—इति निगमः ॥

(१३) स्वसारः । सुशब्दे उपपदे 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् 'सावसे ऋन् (उ० २, ९८)'—इति सुष्ठु अस्यते क्षिप्यते पदार्थं आभि, कार्य्येषु क्षिप्यते वा यद्वा, स्वशब्दे उपपदे 'षद्लृ विशरणे (भू० प०)' बाहुलकादृन् बाहुलकात् टिलोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा । यद्वा, परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्तप्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४, १, १०)'—इति स्त्रीप्रत्ययनिषेधः । "दुदुक्षन्ति स्वसारो अङ्क्यायम् (ऋ० सं० १, ५, २, ५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः, सनाभयः । अनयो——————र्योऽङ्गुल-र्थे यः । जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४, १२६)'—इति बाहुलकादिण्प्रत्ययः । 'अलिमलिप-लिघसिजन्यणिपणिभ्य इण्'—इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा । जनेरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्वकारणात् । "स्वं यामा यथि जामयः (ऋ० सं० ६, ८, १६, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' 'णहो भश्च (उ० ४, १२२)'—इति इञ्प्रत्ययः भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेऽन्यस्मात् समशब्दस्य सभावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा । "सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति (ऋ०सं०७,३,२५,४)"—इति निगमः ॥

(१६) योक्त्राणि । (१७) योजनानि । 'युजिर् योगे (रु० उ०)' । 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि (३, २, १८२)'—इति

इन्प्रत्यय: पूर्ववत्। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'— इति युच्। युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्ले शादय इति वा। शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता। "दर्शयोक्त्रेभ्यो दर्श्योजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः॥

(१८) धुरः। धुर्वतेर्वधकर्मणः (निघ० २, १८) वार्त्तं किपि (३, २, १७७), राल्लोप: (६, ४, २१)' इतिवलोपे रेफस्य विसर्जनीय, जसि धुर:। धूर्वन्ति प्रन्त्युपचयन्ति कर्माणीत्यर्थः। हिंसन्ति पराभिरिति वा। धारयतेर्वा औणादिके किपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः। अङ्गुल्या हि धार्य्य सुवर्णादि धारयति। "दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ० स० ८, ४, २०, २)"—इति निगमः॥

(१९) शाखाः। 'खनु व्याप्तौ (स्वा० भा०)' अस्मात् खप्रत्यये विकृते 'अश्नोतेर्डित्'—इति औभोजदेवेन खप्रत्यये शाखशब्दो व्युत्पादितः। व्याप्तं हि सर्वम्। खशब्दाधिकरणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)'—इति अच्प्रत्यय.। अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यावकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम्। खशया सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमय, टाप्, शाखा। शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारश्च। शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्य्याणि कर्त्तुं वा। यद्वा, 'शाखृ व्याप्तौ (भू० प०)' पचाद्यच् (३, १, १३४)। शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि। यद्वा, 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०), अस्मात् 'हस्तावयवार्थे'—

इति खप्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति। शेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः। 'शतेरिव वा'—इति श्रीभोजदेवः, खप्रत्ययोऽविकृतः, इकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इष्यन्ते। तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२, ६, ८२)'—इति। 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ७, २५, ७)"—इति निगमः॥

(२०) अभीशवः। व्याख्याता रश्मिनामसु। (२०पृ०) अभ्यश्नुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम्। "दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः॥

(२१) दीधितयः। व्याख्याता रश्मिनामसु। (२०पृ०) अङ्गुरीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते। दीव्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति वा दधातेर्व्युत्पन्नो दीधितिशब्दः। "भुजिं मृजे दीधितिभिरुरण्योः (ऋ० सं० ५, १, २३, १)"—निगमः॥

(२२) गभस्तयः। व्याख्याता रश्मिनामसु (२८पृ०) गच्छन्ति पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः। "दीप्यते अधोरंशषु गभस्तिभिः"—इति निगमः।

"भुरस्याः"—इति केचित्।

एतस्य स्थाने "ससुतः"—इति च केचित् पठन्ति। तच व्याख्याता नदीनामसु। (११५ पृ०) संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा। अदृष्टनिगमदर्शनाविषयः॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

वश्मि(१)। उशसि(२)। वेति(३)। वेनति(४)। वेनति(५)। वाञ्छति(६)। वष्टि(७)।

वनोति(८)। जुषते(९)। हर्यति(१०)। आचके (११)। उशिक्(१२)। मन्यते (१३)। छन्त्सत् (१४)। चाकनत्(१५)। चकमानः(१६)। कनति (१७)। कानिषत्(१८)। इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः ॥ ६ ॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० ३, ८)'—इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि। 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी। लडुत्तमैकवचनम्। "तदहं वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं० ७, ४, ६, ४)"—इति निगमः।

(२) उश्मसि। वशेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति ङित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७, १, ४६)'—इति इकारः। "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—इति निगमः।

(३) वेति। 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' अदादिः परस्मैपदी। "वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र (ऋ० सं० १, ५, २४, ४)"—इति निगमः।

(४) वेनति। नैरुक्तो धातुः। "पुराणाऽ मर्तु वेनति (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)"—"नासत्याभ्यां वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति च निगमौ।

(५) वेसति। अयमपि नैरुक्तो धातुः। 'वेशति'—इति पाठान्तरम्। निगमदर्शनान्निर्णयः।

(६) वाञ्छति। 'वाछि इच्छायाम्' भौवादिकः (प०)।

विश्वेस्वा। ऊर्वी वावशन्तु (ऋ० सं० ८, ८, ३१, १)"—इति निगमः॥

(७) वष्टि। वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "अस्मद्री गा सृजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, २)"—इति निगमः॥

(८) वनोति। 'वनु याचने' तनादि (प०), अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र कान्त्यर्थः। एवमन्यत्रापि। "अग्राईं यद्देकर्णं धर्मं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)"—इति निगमः॥

(९) जुषते। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा। "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, २५, ५)"—इति निगमः। 'जुषते हर्यति इति पाठात् जोषः कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१०) हर्यति। 'हर्य गतिकान्त्योः' भ्वादिः परस्मैपदी। "ता जुजुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)" इति निगमः॥

(११) आचके। 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी, लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। "अनुन्योजु आचके (ऋ० सं० ३, ४, ८, ५)"—इत्यत्र 'कर्मणि लिटि उत्तमे इटि अलोपश्छान्दसः'—इति भानुदत्तः। "त्वामवस्युराचके (ऋ० सं० १, २, १८, ४)"—इति निगमः। "यस्ते मनुत्वमाचके (ऋ० सं० ६, ३, ४२, ५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)'। यथादृष्टं पाठः॥

(१२) उशिक्। वशेः 'वशः कित् (उ० २, ६८)'—इति चिक्प्रत्ययः, कित्त्वात् सम्प्रसारणम्। "उशिक् पावको अरतिः सुमेधाः (ऋ० सं० ७, ८, २९, १)"—इति निगमः॥

(१३) मन्यते। 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी। "यामृषिवं मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)"—"यदि मन्येतापमुक्षमिल्योदने"—इति च निगमौ॥

(१४) छनुसत्। 'छदि संवरणे' चुरादिः। पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४), 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। 'वृषा छन्दुर्भवति हर्यतः (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)'—इत्यत्र 'मन्यते छनुसत् चाकनत् इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तदिन्वे छनुसद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)'—इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'दरेचुतायं छनुसत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)"—इति, "यच्छान्सुः पर्श्वकृदयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)"—इति च निगमौ॥

(१५) चाकनत्। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' यङ्लुगन्तः। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। "सुश्रोदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)"—"येनिः शचिष्ठ चाकनत्"—इति च निगमौ॥

(१६) चकमानः। 'चक तृप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)'। "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)"—इति निगमः।

(१७) कनति। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)', भूवादिः परस्मैपदी। "भामत् कनति सुष्टुतम्"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)"—इति च निगमौ।

(१८) कानिषत्। कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधादीर्घाद्बहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत्। "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)"—इति निगमः॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः॥ ६॥

अन्धः(१)। वाजः(२)। पयः(३)। प्रयः(४)। पृक्षः(५)। पितुः(६)। वयः(७)। सिनम्(८)। अवः(९)। क्षु(१०)। धासिः(११)। इरा(१२)। इळा (१३)। इषम् (१४)। ऊर्क् (१५)। रसः (१६)। स्वधा(१७)। अर्कः(१८)। क्षद्म (१९)। नेमः(२०)। ससम्(२१)। नमः(२२)। आयुः (२३)। सूनृता(२४)। ब्रह्म(२५)। वर्चः(२६)। कीलालम्(२७)। यशः(२८)। इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

(१) अन्धः। 'अन्ध इत्यन्ननाम। आध्यानीयं भवति (निरु० ५, १)'—इति भाष्यम्। 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेषामन्नं प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। आङ्पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः। यद्वा, 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः। अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति। तथा च श्रुतिः—'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)'—इति। 'अनित्यनेनान्धः'—इति क्षीरस्वामी। अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः। आनित्यत्वं हि प्राणनम्। "आमेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २, ६, १२, १)"—"इन्द्रो हि मत्स्यन्धसः (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः। 'वज गतौ (भू० प०)'। 'अकर्तरि च कारके

सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । 'अजिव्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादजेरपि कुत्व-प्रतिषेध सिद्धो भवति वाजः'—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्स्वर्यः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता । यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति । यद्वा, गत्यर्था बुद्धयर्थाः, जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । 'दश धर्मान् विजानन्ति धृतराष्ट्रनिबोधतान् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥'—इति श्रीमहाभार-तम् । सर्वत्रान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः । "सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, १)"—अन्यत्र "वाजं इषनुष्पत्' रयम् (ऋ० स० १, ४, १२, १)"—इति च निगमौ ॥

(३) पयः । व्याख्यातं रात्रिनामसु पय इत्यत्र (निरु० २, ५) । यद्वा, 'पय पय गतौ (भू० आ०)'—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं । तद्धि चतुर्विधम् पेयचोष्यलेह्यचर्व्यभेदेन । वर्धन्ते हि तेन भुक्तेन । 'जातान्यन्नेन वर्धन्ते (तै० उ० २ २)' —इति श्रुतिः । "पर्यस्वानग्न आगहि (ऋ० स० १,२, १२, ३)"—"यदी मृतस्य पर्यसा पियानः (ऋ० स० १, ५, २७, ३)"—इति च निगमः ।

(४) प्रयः । व्याख्यातमुदकनामसु (पृ०८३) । "उप प्रयोभिरा-गतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)"—"सुपायु प्रयोन्दं स्तोम माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)"—"प्रयस्वन्तः प्रति हर्या-मसि त्वा (ऋ० स० ८, ६, २१, ३)"—इति च निगमाः ॥

(४) श्रवः । 'श्रु श्रवणे (भू० प०)' । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं वर्ण्यमानं श्रवो यशः । तद्धर्मत्वाच्छन्दं वा । "सत्यश्चित्र

अवस्तमाः" "मत्त दधामि अवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २, २३, २)"—"अभिश्रव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)"—इति च निगमा.। "उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, १, ४)"—इत्यादिषु निरुक्तटीकायां स्कन्दस्वामिना प्रय इत्यन्ननामेत्युच्यते। तथाच 'अर्चिति श्रवः (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)'—इत्यादिनिगमेषु वेदभाष्ये, 'श्रव इत्यन्ननाम'—इति स्पष्टमुच्यते। निरुक्तटीकायान्तूभयथा (निरु० १०, १)। अतः 'प्रयः'श्रव'शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम्। तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृक्षः। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। औणादिके क्विपि धातो' कुगागम.। सम्पृक्तं हि तज्जाठराग्निभिः। पृक्षतिर्दानार्थ इति वा (अदा० आ०)। "वायो तवं प्र पृञ्चती (ऋ० सं० १, १, ३, १)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम्। तत्र क्विपि बाहुलकान्नलोपः। दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः। "त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् (ऋ० स० १, ३, ४, ४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्षा अन्ननामैतत् पठन्ति। "पृक्षो भरन्त याम् (ऋ० म० ४, ४, १२, ३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'—इति। "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ० स० १, ४, २, ६)"—इति च निगमौ। "त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ० सं० २, ५, १८, १)"—इत्यादौ तु पक्षैकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितु। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'कमिमनिजनिभायागापाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः। रक्षितव्यं ह्यन्नम्। प्यायतेर्बाहुलकात् तुप्रत्यये धातो. पिभावश्च। "पितुं नु स्तोषम् (ऋ० स० २, ५, ६, १)"—

प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)"—इति निगमः ॥

(७) वयः । 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)' । असुन् । गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन । 'वय गतौ (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मादसुन् वा । "बृहदंसो वय इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २, १, १०, २)"—"परि प्र समीमनं ग्रां वयो गातव (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः" इति पठन्ति । तत्र 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)' । 'तातप्रातस्वातसुत'—इत्यादिना क्तप्रत्ययः, पूजो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते । सूयते इच्छया । "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३, ७६) । यद्वा, 'सु पु गतौ (भ्वा० प०)'—इत्येतद्विषय निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(८) सिनम् । 'षिञ् बन्धने (स्वा० क्र्या० उ०)' । 'इण्सिञ्दीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)' । 'सिनाति भूतानि'—इति भाष्यम् । 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'—इति स्कन्दस्वामी । सीयते अनेनेति वा । अनेन हि प्रत्यादयो बध्यन्ते । "येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० सं० ३, ४, ८, १)"—इति निगमः ॥

(९) अवः । 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भ्वा० प०)' । असुन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वत्रोकर्त्तव्यः । "अवत् ब्रह्माण्यवसागमत्"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं० १, ५, २५, ४)"—इति निगमौ ॥

(१०) क्षु । 'टु क्षु शब्दे (अदा० प०)'—'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)' । 'खनिशृभ्यां डिच्च (उ० १, ३२)'—इति

विधीयमानौ डित्कुप्रत्ययौ बाहुलकादाभ्यामपि भवति। च्यूयते शब्द्यते स्तोतृभिः स्तूयते देवतात्वादत्र स्तुत्यादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा। "त्वं वार्जस्य श्रुत्यस्य राजसि (ऋ० सं० २, ५, १८, ५)"—"आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् (ऋ० सं० ६, ५, ३७, १)"—इति च निगमौ॥

(११) धासिः। 'धुषिशिशिकुषिभ्यः क्सिः (उ० ३, १५१)'—इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव इत्वं न भवति। दीयतेऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा। "विश्वस्य सू तनयाय धासिम् (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—अत्र 'धासि रन्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रत्युक्तं'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१२) इरा। व्याख्यातं नदीनामसु (११७ पृ०)॥

(१३) इला। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, स्मिप्यते उदरे, स्वपित्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति। "तक्षा इला सवीरा मा यजामहे (ऋ० सं० १,३, २०, ४)"—इति निगमः॥

(१४) इषम्। 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)'। औणादिकः क्विप्। इष्यत इति। यद्वा, 'इषु गतौ (दि० प०)' क्विप्। वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम्। "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ० सं० ३, ८, २२, १)"—"अग्निर्नो यज्ञ इरिर्षु. (ऋ० सं० १, १, ५, १)"—इति च निगमौ॥

(१५) ऊर्क्। 'ऊर्गित्यन्ननाम। ऊर्जयतीति सतः, पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु० ३, ८)'—इति भाष्यम्। 'ऊर्जयति' प्रबलति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। 'पक्वमिति वा' पक्वशब्दस्य पकारलोप कृत्वा कशब्दं व्यत्यस्य वकारस्योपरि कृते इगागमे चोर्गिति भवति। 'सुप्रवृक्णमिति वा' अत्र इशब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे कृते, वकारस्योपरि

ऋकि ऊर्ध्वे च कृते ऊर्गिति भवति। सुश्रिदं हि तद्भवति मृदुत्वात्'—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः। 'ऊर्ज्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः। अत्र 'ऊर्ज बलप्राणनयोः (चु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप्। "यंसि वनुमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)"—इति निगमः॥

(१६) रसः। व्याख्यातमुदकनामसु (८२पृ०)। "महे यत् पित्र ईं रसं दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ४)"—इति निगमः॥

(१७) स्वधा। स्वशब्दे उपपदे दधातेः (जु० उ०) 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति कप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा। "विश्वा हि माया अवसि स्वधावः (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)"—"आदह स्वधामनु (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ॥

(१८) अर्कः।

(१९) अद्म। व्याख्यातमुदकनामसु (८२पृ०)। क्षुधितस्त-नादिभिः स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन सुखेन भोक्तेति

१ २उ ३१२३१ २

वा, "अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा० सं० आ० १, ९)"—इति श्रुतिः। माधवपक्षे अदिरशनार्थः (अ०), अद्यते बुभुक्षितैः। "स्वादु चाद्मायो वसतौ स्योनकृत्"—इति निगमः॥

(२०) नेमः। 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७)'। गमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा।

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा नकारस्तस्य णत्वाया अभावः। एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम्। यद्वा, मनिनि रूपसिद्धिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२१) ससम्। 'सस स्वप्ने (अदा० प०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (उ० ४, ११८)। स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनिद्रास्ति। "ससेनं चिद्विमदायावहो वसु (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)"—इति निगमः॥

(२२) नमः। 'णमु प्रह्वत्वे (भू० प०)'। असुन्। उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात् नमस्यनेन हेतुना तदन्तं प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा। "प्र वो महे महि नमो भरध्वम् (ऋ० सं० १, ५, १, २)"—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)" —इति च निगमौ॥

(२३) आयु। अयनं प्राणनमस्ति। "पाहि सदमिद् विश्वायु (ऋ० सं० १, २, २२, ३)"—इति निगमः॥

(२४) सूनृता। व्याख्यातमुषोनामसु (पृ०४३)। सुष्ठु नयन्ति सुखयुक्तान् अश्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा, शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)' —इति दीर्घः। वा टाप्। "पुंरूणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १, ४, २५, ७)"—"अश्विना सूनृतावती (ऋ० सं० १, २, ४, २)"—इति च निगमौ॥

(२५) ब्रह्म। 'बृहि बृहि वृद्धौ (भू० प०) 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० ४, १४६)'—इति मनिन्। परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः। सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपचीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृढं सर्वस्य जगतो भरणात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)'—इति श्रुतिः। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ०सं० १, १, ५, ५)"—इति च निगमः॥

(२६) वर्चः । 'वर्च दीप्तौ (भू०आ०)' । असुन् । दीप्तिकरं द्रव्यं शरीरादेः । "तमा संसृज वर्चसा (ऋ० सं० १, २, १२, ३)"—"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ० सं० १, २, १२, ४)"—"आयुषा सह वर्चसा (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)"—इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । 'कल गतौ (प०)' चौरादिकः, 'कील बन्धने (भू० प०)' 'कील खण्डने ।' कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिनवदर्थः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपिवा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, ता लाति 'आतोऽनुप (७, २, १)' । "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ० सं० ८, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(२८) यशः । व्याख्यातमुदकनामसु (पृ० ८८) । यशो यशेर्दीप्यर्थात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्चस्वदर्थः । "यशोन पक्वं मधुगोष्वन्तरा (ऋ० सं० ८, ६, २, ५)"—"तुविद्युम्न यशस्वता (ऋ० सं० ३, १, १६, ६)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आवयति(१) । भर्वति(२) । बभस्ति(३) । वेति(४) । वेवेष्टि(५) । अविष्यन्(६) । बप्सति(७) । भसथः(८) । बभ्याम्(९) । ह्वरति(१०) । इति दशात्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

(१) आवयति । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः । यद्वा, 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भूवादिः, अनेकार्थत्वात् धातूनामवात्तिकर्मत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ० सं० ६, २, २, १०)"—इति निगमः ॥

(२) भर्वति। 'भर्व हिंसायाम्' भूवादिः परस्मैपदी। "पृथून्यग्नि रेनु याति भर्वन (ऋ० सं० ४, ५, ८, २)"—तेन सूर्भर्वं शुतवंत् सहस्रम् (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)"—इति निगमौ॥

(३) बभस्ति। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। "हरी ह्रुवान्ांसि बप्सता (ऋ० सं० १, २, २६, ७)"—इति निगमः।

(४) वेवेष्टि। 'विषृल्ट व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)'। "स्तैदयीययातिथि ज्योतिष्कृत्वा परिवेवेष्टि"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि"—"मरुतः परिवेष्टारः"—इति च निगमाः। प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम्॥

(५) वेति। वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ० सं० २, २, २१, ४)"—इति निगमः॥

(६) भविष्यन्। भवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लृट्, लृटः सद्दा। "तूर्वविष्यन्नुतिषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २३, २)"—इति निगमः। अत्र च 'भविष्यन्नस्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तस्मादविष्यादिति पाठो न युक्तः॥

(७) बप्सति। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हलि च (६, ४, १००)'—इत्युपधालोपे रूपम्। "उज्झिर्वनानि बप्सति (ऋ० सं० ६, ३, २८, ३)"—इति निगमः॥

(८) भसथः। भसेर्लेटि थसि 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः श्लुर्न भवति। "न देवा भसर्थयुन (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)"—इति निगमः।

(९) बब्धाम्। भसेर्लेटि तसस्तामि श्लौ द्विर्वचनान्तत्वानित्यत्वात् उपधालोपः माप्नोति छान्दसत्वान्न, 'घसिभसोर्हलि

च (६, ४, १००)'—इत्युपधालोपः। 'घि च (८, २, २५)'—इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप इति पक्षे 'झलोझलि (८, १, १६)'—इति सलोप, भस्त्वजश्त्वे। बब्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजन मृग्यम्। "बब्धां ते हरीधाना"—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। 'ह्वृ कौटिल्ये' भ्वादिः परस्मैपदी। "अपामतिष्ठद्धरुणह्वरन्तम्' (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—"ह्वृ द्वरे यद्धुर्वरा धर्षिष्यम् (ऋ० सं०१, ५, २, १)"—इति निगमौ॥

इति दशात्तिकर्माणि. ॥ ८ ॥

ओजः (१)। वाजः (वा) पाजः (२)। शवः (३)। तरः (४)। त्वक्षः(५)। त्वक्षः(६)। शर्धः (७)। बाधः (८)। नृम्णम्(६)। तविषी(१०)। शुष्मम्(११)। शुष्णम्(१२)। शूषम्(१३)। दक्षः (१४)। वीळु (१५)। च्यौत्नम्(१६)। सहः(१७)। यहः(१८)। वधः (१९)। वर्गः (२०)। वृजनम् (२१)। वृक् (२२)। मज्मना (२३)। पौंस्यानि (२४)। धर्णसिः(२५)। द्रविणम्(२६)। स्यन्द्रासः (२७)। शम्बरम्(२८)। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥६॥

(१) ओज.। व्याख्यातमुदकनामसु (पृ०८४)। उब्जत्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवीभवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रून्। वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना। इमावर्थान्तरावपि द्रष्टव्यौ बोद्धव्यौ। 'दर्वधिकम्'—इति

माधवः। हिंसन्त्यनेन शत्रवो वा। 'उपेर्जुट् च'—इति स्वामी-भोजदेवः। असुन् गुणः। ओषति दहति शत्रून्। "ओजो जातमुत मन्य एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)"—"वसूनि जाते जनमान ओजसा (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)"—इति निगमौ।

(२) वाजः। व्याख्यातमन्ननामसु (पृ०१७०)। गम्यतेऽनेन शत्रून् प्रति जिगीषुः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजो बल, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। "परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)"—इति निगमः॥

पाजः। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्। बलेन हिंस्यते सर्वम्। "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३, ४, २१, १)"—इति निगमः। "समिद्धस्य रुशदुदर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २,)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बल-नामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तम्, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)'—इत्यत्र, 'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्, तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम्॥

(३) शवः। व्याख्यातमुदकनामसु। (८३ पृ०) "मा भेम शवसस्पते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः॥

(४) तरः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भ्वा० प०)' असुन्। तर-

त्वनेन आपदम्। "यावत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, १, १, २,)"—इति निगमः।

(५) तवः। तवतिर्बधार्थः, असुन्। "अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ (ऋ० सं० ३, २, २, ३)"—"योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ० सं० १, २, २८, २)"—इति च निगमौ।

(६) त्वक्षः। 'तक्षू तनूकरणे (भू० प०)' असुन्। तनूक्रियन्ते तेन त्वक्षः। "स प्र रिक्षा त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च (ऋ० सं० १, ७, १०, ५)"—इति निगमः।

(७) महः। 'महतिरव्याहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी, असुन्। मनुजयादावनेन व्याहितत्वात्। "अभ्रांशिरमहो महत्तीयदर्पयम् (ऋ० सं० ४, १, १५, ६)"—इति निगमः।

(८) बाधः। 'बाधृ विलोडने (भू० आ०)' 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। बाध्यतेऽनेन बाधः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(९) नृम्णम्। 'नृम्णं नृन् नतम् (निरु० ११, ९)'—इति भाष्यम्। 'नृन् मनुभूतान् प्रति नमति, स्वार्थो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्रं नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १, ५, २८, २)'—इत्यत्र ऋग्भाष्यम्—'यस्मात्त्वत्प्रभूतानां मनुष्याणामपि नमनकारणं तव बलम्'—इति। स एष तत्र पृषोदरादित्वेन नृनमनशब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम्। "अवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—"मद्रियर्वस्तुविनृम्णम् (ऋ० सं० १, ३, २७, १)"—इति च निगमौ।

(१०) तविषी। तविः सौत्रो धातुर्बलार्थः। तवेष्टिषन् प्रत्ययः। टित्वात् ङीप्। "क्रत्वा रजांसि तविषीं दधानः

माधवः। हिंसन्तोऽनेन शत्रवो वा। 'उपेर्जुट् च'—इति ओभोजदेशः। असुनि गुणः। ओपति दहति शत्रून्। "ओजस्तो जातमुतमन्य एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)"—"वधं जाते जनमाम् ओजसा (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)"—इति निगमौ।

(२) पाजः। व्याख्यातमन्ननामसु (पृ०१७०)। गच्छन्त्यनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजो बलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। "परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)"—इति निगमः॥

पाजः। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्। बलेन हिंस्यते सर्वम्। "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः। "समिद्धस्य रुशदर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २,)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तम्, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)'—इत्यत्र, 'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो

अनेन यावदम्। "यावत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २,)"—इति निगमः।

(५) तवः। तवतिर्बधार्थः, असुन्। अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ (ऋ० सं० ३, २, २, ३)"—"योगे योगे तवस्तरम् (ऋ० सं० १, २, २८, २)"—इति च निगमौ।

(६) त्वचः। 'तनू तनूकरणे (भू० प०)' असुन्। तनूक्रियन्ते तेन प्रत्ययः। "स प्र रिक्तो त्वचसा क्षो त्रिवर्त (ऋ० सं० १, ७, १०, ५)"—इति निगमः।

(७) महः। 'महतिर्बलाद्दार्थः'—इति स्कन्दस्वामी, असुन्। महुजयादावनेन उत्साहितत्वात्। "अभ्र ज्रियत्ते महतीयदर्षसम् (ऋ० सं० ४, ३, १५, ६)"—इति निगमः।

(८) बाधः। 'बाधृ विलोडने (भू० आ०)' 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। बाध्यतेऽनेन प्रत्ययः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(९) नृम्णम्। 'नृम्णं नृन् नतम् (निरु० ११, ९)'—इति भाष्यम्। 'नृन् मनुभूतान् प्रति नमति, अर्थो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्र नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १, १, २८, ३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—'यस्मात्त्वत्तुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकारणं तव बलम्'—इति। स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृनमनशब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम्। "अवो नृम्ण च रोदसी सपर्यतः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—"मह्नियर्वस्तुविनृम्णम् (ऋ० सं० १, ३, २७, १)"—इति च निगमौ।

(१०) तविषी। तविः सौत्रं वधार्थः। तवेष्टिषन् प्रत्ययः। टित्त्वात् ङीप्।

'नि—मग्नो यथो (तु० प०)'। मीवा-

दिको मनिन्' (उ० ४, १४०)। 'मज्जो नश् भवि (८, ५३)' सुत्वम्, तृतीयैकवचनम्। मज्जयति शत्रून्। "गाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना (ऋ० सं० २, २, १२, ४)"—"स द्युम्नहानि सम्रियाणि मज्मना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"— "वि रोदसी मज्मना बाधते शवं (ऋ० सं० १, ४. १०, ५)"— इति निगमाः। निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशो दर्शनात् तदन्तः पठितः॥

(२४) पौंस्यानि। 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुरादिः। 'कृग्रादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः। "पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ० सं० १, १, १०. ४)"—"मुहत्तदस्य पौंस्यम् (ऋ० सं० १, ५, ३०, ५)"—इति निगमः॥

(२५) धर्णसि। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'। "सानसिवर्णसिपर्णसि (उ० ४, १०४)"—इत्यसिप्रत्ययोनु सागमोऽपि निपात्यते गुणः। ध्रियतेऽनेन राज्यादि। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२६) द्रविणम्। 'द्रु गतौ (भू० प०)'। 'द्रुदक्षिभ्यामिनिन् (उ० २, ५२)'। "सनो ददातु द्रविणम्"—इति निगमः॥

(२७) स्यन्द्रासः। 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०)' "धन्भूरन्धुसिलिन्थ्रेभ्युंद्रुतीद्रयोभ्रगोरिन्द्राभद्रम्यन्दकुलीराद्रथः" इति रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। तस्मात् जसेरसुक् (७, १, ५०)। स्यन्दतेऽनेन शत्रून्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) शम्बरम्। व्याख्यातमुदकनामसु (१०५ पृ०)। यतेऽनेन शत्रु, संहन्ति वा तस्तत आपदम्। शमनमुपद्वावारुतकष्टं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा।

देवताद्वीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७, १०)'—इति भाष्यम् । निगमोऽन्वेषणीय ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥९॥

मघम् (१) । रेक्णः (२) । रिक्थम् (३) । वेदः (४) । वरिवः (५) । श्वात्रम् (६) । रत्नम् (७) । रयिः (८) । क्षत्रम् (९) । भगः (१०) । मीळ्हुम् (११) । गयः (१२) । द्युम्नम् (१३) । इन्द्रियम् (१४) । वसु (१५) । रायः (१६) । राधः (१७) । भोजनम् (१८) । तना (१९) । नृम्णम् (२०) । बन्धुः (२१) । मेधा (२२) । यशः (२३) । ब्रह्म (२४) । द्रविणम् (२५) । श्रवः (२६) । वृत्रम् (२७) । ऋतम् (२८) । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

(१) मघम् । मंहतिर्दानकर्मा (प० १, २०, १०) । 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् कप्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारश्च । दीयतेऽर्थिभ्य । "तमिन्द्र चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः । 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)' । 'रिचेर्धने घिच्च (उ० ४, १९४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्वात् 'चजोः कु घिण्ण्यतोः (७, ३, ५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (निरु० ३, २)'—इति भाष्यम् ।

रिच्यते भवतिष्ठते प्रयत म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थः। 'रेक्णो धन रिचे प्रेरणार्थात्'—इति माधव। प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु। "ग्राहं यद्रेक्णं परम वृणोषि तत् (ऋ० स० १, २, २४, ४)"—"प्रति यद्य ग्रर्यस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—इति च निगमौ॥

(३) रिक्थम्। रिचे (रु० उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २, ६)'—इति थक्। पूर्ववदर्थः। "न ग्रामणे तान्वो रिक्थमारैक् (ऋ० स० ३, २, ५, २)"—इति निगम॥

(४) वेद। 'विद्लृ लाभे (प्रदा० प०)'। असुन्। विद न्त्येतत्, लभ्यते वाऽनेन धर्मादि। "होतारं चित्रवेदसम् (ऋ० स० १, १, २२, १)"—इति निगम॥

(५) वरिव। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' अस्माद् यद्वलुग्न्तात् असुनि आकुवकादिलोपः। अथ वियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिव 'वित्त बन्धुर्वय कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्युत्तरम् (२, १३६)'—इति मनु। "युधा देवेभ्यो वारवश्चक्रथ (ऋ० स० १, ४, २५, ५)" —"स्पो रोक्षन् वरिव पूर्वे क (ऋ० स० १, ५, ५, २)" —इति निगमौ।

(६) श्वात्रम्। श्वाश्रब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आतश्चोपसर्गे'—इति कप्रत्यय, पृषोदरादित्वेन श्वाशब्दस्य व्युत्पद्यते, यथादेशमवर्णदीर्घौ। आशु अतति आशु गच्छति, चञ्चल हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) रत्नम्। 'रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)' 'रमेस्त च (उ० ३, १२)'—इति नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेश। रमणीय हि

तत्। 'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'वित्तं रमस्व बहु मन्यमानः'—इति श्रुतिः। "धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ३, ६, ८, ५)"—"होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)"—इति निगमौ॥

(८) रयिः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन स्वर्गं भोगसाधनत्वात्, यद्वा याऽऽदत्ते, दीयतेऽर्थिभ्य इति वा। "अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १. ३)"—इति निगमः॥

(९) द्युम्नम्। व्याख्यातमुदकनामसु (८५ पृ०)। पूर्वजन्मसुकृतवशेन तद्दति स्थिरं भवति, स्नाति उपभोगसाधनत्वात्, छिनत्ति दारिद्र्यम्। गतावपि शब्दवदर्थः। चतात् पापात् त्रायते। चत्रशब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् द्युम्नम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १, १)"—"सत्रासो द्युम्नावतः (ऋ० सं० १, १, २६, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) भगः। 'भज सेवायाम् (भू० उ०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' 'चजोः कु घिण्ण्यतोः (७, ३, ५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान्। भगशब्दः पुंलिङ्गो धनवचनः। "मित्रं स्तोष्यमो मातिभुग्भगो नः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—यद्वित—स्त्रीभग." —इति निगमौ॥

(११) मीळ्हुम्। 'मिह सेचने भू० प०)'। ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः, ळ्हकारभावश्च। सिच्यतेऽर्थिभ्यो दातृभि.। 'सहस्रमीळ्हुष्टममिवानमा इत्यत्र भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि 'मीळ्हु इति धननाम'—इति दृश्यते। ततो निष्कृष्य ळ्हकारान्तनिगमदर्शनाभावात् षकारान्तनिगमदर्शनात् उकारा-

न्ताकारान्तयोरपि स्वोकारोऽप्याकम्। "रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५, १, ७, ३)"—"तां आ रुद्रस्य मीळ्हुषो (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)"—इत्यादौ निर्वाहकत्वात् "मीळ्हुम्"—इति पठितव्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु "मीळ्ह."इति सकारान्तमपि। तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः। उभयेषामपि "सुहस्त मीळ्हहे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)"—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः। बहुभ्यस्तु निर्णयः।

(१२) गय। व्याख्यातमपत्यनामसु (१४५, पृ०)। इहापि तदर्थं। गीयते स्तूयते द्दोऽर्भि। "अर्वद्भिराशुभिर्गयेम् (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः॥

(१३) द्युम्नम्। 'द्युम्नसुम्नानिम्न'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)'—इत्यस्मात् नप्रत्ययो तकारस्यान्तादेशो निपात्यते। तेन तद्धान्। द्योत्यते द्युम्नम्। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी। अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते। "द्युम्नं सुहस्तुमातमम् (ऋ० सं० १, १, १८, ३)"—"द्यु म्ना वाजेभिरागतम्।"—इति च निगमौ।

(१४) इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५, २, ९३)'—इति घप्रत्ययान्तमस्तो- दात्त निपात्यते। इन्द्रः—'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)' परमैश्वर्य युक्त उच्यते। इन्द्रस्य लिङ्गम्। धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते। अत्र षष्ठी, समर्थात्, लिङ्गार्थे घच्। यद्वा, इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा, इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्रजुष्ट वा, आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्ते। इन्द्रदत्तं वा, इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अभ्युपदत्तम्। दृष्टजुष्ट- दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। "दक्षिण पादमवनेनिजेऽस्मि- न्राष्ट्र इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८, ५, ४)"—इति निगम.

(१५) वसु। रात्नाविमसु "वसौ"—इत्यत्र (३८पृ०) व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। "शुद्धं भुव॒ वसु॑नः पूर्व्यस्तुतिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—इति निगमः॥

(१६) रायः। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'रातेर्डैः (उ० २, ६२)'। जस्। दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। "धनानूक्तः कुविदाद्दस्य रा॒यः (ऋ० सं० १, ३, १, १)"—इति निगमः॥

(१७) राधः। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)'। असुन्। 'राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्'—इति स्कन्दस्वामी। राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। "राधं इन्द्र वरे॑ण्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)"—"राध॒स्तन्नो॑ विदद्वसो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)"—इति निगमौ॥

(१८) भोजनम्। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० प०)'। ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति। यद्वा, अभिमतार्थं भवति भुज्यते तद्धि, भुज्यन्तेऽनेन विषया इति वा, पाल्यतेऽनेन वा। "अस्मयुतामा भेग्रा भोजनानि (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)"—"मा नं प्रिया भोजनानि प्र मो॑षीः (ऋ० सं० १, ७, १८, ३)"—इति निगमौ॥

(१९) तना। 'तनु विस्तारे (त० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम्। तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्याकारः। "विश्वयन्तो तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)"—"मा वो॑ मृत्यु तनाय काम् (ऋ० सं० १, ३, १८, २)"—इति निगमौ।

(२०) नृम्णम्। व्याख्यातं बलनामसु (१८१ पृ०)। नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु। "इस्ते दधानो नृम्णा

विश्वानि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः॥

(२१) बन्धुः। 'बन्ध बन्धने (क्र्या० प०)'। "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च'—इति उप्रत्ययः। बध्नात्यनेन भृत्यादीन्। यद्वा, बन्धुरिव बन्धुः। "अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः॥

(२२) मेधा। 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भ्वा० उ०)' चकारात् हिंसामेधयोश्च। 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः। अङ्। सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं सङ्गता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति चैवार्थकारणात्'—इति महाभारतम्। यद्वा, मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते। तत्र मतिशब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इति कः। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) मतिशब्दस्य मेभावः। "मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः॥

(२३) यशः। व्याख्यातमन्ननामसु (१००पृ०)। "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः॥

(२४) ब्रह्म। व्याख्यातमन्ननामसु (१०६पृ०)। बर्हन्तेऽनेन धर्मादयः, बृंहकं वा भोगानाम्। "युष्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या (ऋ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः॥

(२५) द्रविणम्। व्याख्यातं बलनामसु (१८४पृ०)। रयिवदर्थः। "त वा यजन्त द्रविण समस्मै"—इति निगमः॥

(२६) श्रवः। व्याख्यातमन्ननामसु (१०१पृ०)। "पृक्षे पृथुश्रवो बृहत् (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणाकृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)—इति निगमौ॥

(२७) वृत्रम्। व्याख्यातं मेघनामसु (१९९पृ०)। आच्छादः

यति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात्। गत्यर्थं रयिवदर्थः। इत्री प्रज्ञावदर्थः। "वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः (ऋ० सं० २, ५, १६, २)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिना 'वृत्र' धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि "वित्तम्"—इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृतम्। 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० प०)'। 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्तप्रत्ययः। सम्भज्यते सर्वैः। "वृतञ्चयः सद्दुरिर्विश्वारितः (ऋ० सं० २, ६, २७, ३)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या (१)। उस्रा (२)। उस्रिया (३)। अही (४)। मही (५)। अदितिः (६)। इला (७)। जगती (८)। शक्करी (९)। इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

अघ्न्या। 'अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नीति वा (निरु० ११, ४३)'—इति भाष्यम्। अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अहन्तव्या। अत्र शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते। "नहि मे अस्त्यघ्न्या (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—"अहि त्वर्णमघ्न्ये विश्वदानीं (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) उस्रा। व्याख्यातं रश्मिनामसु (२८ पृ०)। वसति चोरादि हविरस्याम्। 'उस्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्या भोगा उस्रेति च'—इति (निरु० ४, १९) भाष्यम्। 'उत्स्राविणोऽस्या भोगास्ते ऊर्द्धं सर्वन्ति गच्छन्ति चोरदधिनव-

अभूमीं[1] अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)"—
इति निगमौ ॥

(४) हृणीयते। 'हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च' कण्ड्वादि.।
"पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)"—
हृणीयमानो अप हिमदेषुः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)"—
इति निगमौ ॥

(५) भ्रीणाति। 'भ्री भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थत्वात् क्रुध्यतिकर्मा। एवमुत्तरत्रापि। "एनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति (ऋ० स० २, ७, १०, २)"—इति निगमः ॥

(६) भ्रेषति। 'भ्रेषृ चलने' भ्वादिः स्वरितेत्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) दोधति। भैरुक्तो धातुः। "इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (ऋ० स० १, ५, २८, ५)"—इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्प्रत्यय, तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) कम्पते। 'कपि चलने' भ्वादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) भोजते। 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः (१)। हरः (२)। घृणिः (३)। त्यजः (४)। भामः (५)। एहः (६)। ह्वरः (७)।

तपुषी (८)। चूर्णिः (९)। मन्युः (१०)। व्यथिः (११)। इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

(१) हेलः। हेलतेः भावे असुन्। "देवस्य हेळोऽव यामि सीक्षाः (ऋ॰ सं॰ १, ४, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(२) हरः। 'हृञ् हरणे (भू॰ उ॰)' असुन्। हरति कार्याकार्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्, दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः क्रोधः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) घृणिः। ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१३४पृ॰)। क्षरत्वनेन खेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा, क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः। "आघृणे संसचावहै (ऋ॰ सं॰ ४, ८, २१, १)"—इति निगमः। 'मा ह्रणानस्य (ऋ॰ सं॰ १, २, १६, २)"—इत्यत्र भाष्ये 'हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते'—इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः। 'त्यज हानौ (भू॰ प॰)'। असुन्। त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणा इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः। "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम्। "मुहर्यिदस्मि त्यजसो वरूता (ऋ॰ सं॰ २, ४, ८, १)" —"किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थ (ऋ॰ सं॰ ८, ३, १४, ६)" इति निगमौ ॥

(५) भामः। भामतेर्भावे घञ्। यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा॰ प॰)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ॰ १, १३७)'—इति मन्। दीप्यते तेन तद्वान्। "देवजुष्टोच्यते भामिने गीः (ऋ॰ सं॰ १, ५, २५, १)"—"स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ॰ सं॰ ८, ३, १८, ४)"—इति निगमौ ॥

(६) एहः। 'इन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन् 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८),—इति नञुपपदे; यमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्विनापि भवति। "स्ते हरिवो शुमिष्टो (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—इति निगम॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा० प०)' चलितकर्मा च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन चलति वा।

(८) तपुषी।

(९) जूर्णिः। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा'—इति भाष्यम् (निरु० ६, ४। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्ह्या वा, हिनस्ति परान् वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) मन्युः। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। 'यजिमनि शुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। मन्यते ज्वाल्यत्वेन। यद्वा, मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तस्मात्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"मा भ्रातरं मन्यवे. (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भ्वा० आ०)' 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन्। सज्जनः, चलति यानेन स्वधर्मात्। "एनमिर्भिरक्षमेः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"मक्षू माकिष्टे व्यथिरा दधीत् (ऋ० सं० २, ४, २१, २)"—इति च निगमौ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि॥ १३॥

वर्त्तते (१)। चर्यते (२)। लोटते (३)। लोठते (४)। स्यन्दते (५)। कसति (६)।

(७)। स्यमति(८)। स्वनति (९)। खनति (१०)। खर्वति (११)। श्वोतति (१२)। ध्वंसति (१३)। वेनति (१४)। माष्टि (१५)। मुकुण्यति (१६)। ग्रवति (१७)। कालयति (१८)। पुंखयति (१९)। कण्टति (२०)। मिस्यति (२१)। मिसति (२२)। मिस्यति (२३)। प्रवते (२४)। स्रवते (२५)। च्यवते (२६)। कवते (२७)। गवते (२८)। नवते (२९)। चोदति (३०)। नर्चति (३१)। सर्चति (३२)। स्यर्चति (३३)। सर्चति (३४)। स्वच्छति (३५)। तुण्डोयति (३६)। चतति (३७)। अर्तति (३८)। गाति (३९)। दूर्यचति (४०)। सर्यति (४१)। त्सरति (४२)। रंहति (४३)। यतते (४४)। भमति (४५)। भजति (४६)। रर्वति (४७)। लर्गति (४८)। स्त्रियति (४९)। घमति (५०)। मिनाति (५१)। स्टर्वति (५२)। ऋणोति (५३)। स्वरति (५४)। सिसति (५५)। विर्पिष्टि (५६)। योपिष्टि (५७)। त्रिणाति (५८)। रीयते (५९)। रेजति (६०)। दृषगति (६१)। टूम्नोति (६२)। युध्यति (६३)। धन्वति (६४)। कर्म्पति (६५)। आर्ष्यति (६६)।

(६) एहः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' अस्मात् 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८)'—इति नञ्युपपदे। यमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्‌विनापि भवति। "संस्ते एहिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—निगमः ॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा० प०)' अस्मिन्नर्थे च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन यस्ति वा।

(८) तपुषी।

(९) जूर्णिः। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा'—इति भाष्यम् (निरु० ६, ४)। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगतो वा. हिनस्ति परान् वा। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) मन्युः। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, २०)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायते ज्ञाप्यतेऽनेन। यद्वा, मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्वान्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"परा श्रृणात्व मन्यवे (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भ्वा० आ०)' 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन्। सञ्चनः, चलति यातेन स्वधर्मात्। "एतविभिरस्मै (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"अश्नं माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ० सं० ३, ४, २२, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्तते (१)। अयते (२)। लोटते (३)। लोठते (४)। स्यन्दते (५)। कसति (६)। सर्पति

(७)। स्यमति(८)। सवति (६)। संसति (१०)। स्रवति (११)। स्रोतति (१२)। ध्वंसति (१३)। वेनति (१४)। माष्टि (१५)। भुरण्यति (१६)। शवति (१७)। कालयति (१८)। प्रेलयति (१९)। करण्डति (२०)। पिस्यति (२१)। बिस्यति (२२)। मिस्यति (२३)। प्रवते (२४)। स्रवते (२५)। च्यवते (२६)। कवते (२७)। गवते (२८)। नवते (२९)। चोदति (३०)। नक्षति (३१)। सक्षति (३२)। व्यचति (३३)। सचति (३४)। अटकृति (३५)। तुरीयति (३६)। चतति (३७)। अतति (३८)। गाति (३९)। इयक्षति (४०)। सश्चति (४१)। त्सरति (४२)। रंहति (४३)। यतते (४४)। भ्रमति (४५)। भजति (४६)। रजति (४७)। लजति (४८)। क्षियति (४९)। धमति (५०)। मिनाति (५१)। ऋण्वति (५२)। ऋणोति (५३)। स्वरति (५४)। सिसर्ति (५५)। विविष्टि (५६)। योविष्टि (५७)। रिणाति (५८)। रीयते (५९)। रेजति (६०)। दध्यति (६१)। दम्नोति (६२)। युध्यति (६३)। धन्वति (६४)। अरुषति (६५)। आर्ध्यति (६६)

(७) । स्यमति (८) । स्वर्वति (९) । स्रंसति (१०) । ध्रर्वति (११) । श्चोतति (१२) । ध्वंसति (१३) । वेनति (१४) । माष्टि (१५) । मुर्च्छति (१६) । धुर्वति (१७) । कालयति (१८) । प्रेलयति (१९) । कण्टति (२०) । पिस्सति (२१) । बिस्सति (२२) । मिस्सति (२३) । प्रर्वते (२४) । स्रर्वते (२५) । ध्यर्वते (२६) । कर्वते (२७) । गर्वते (२८) । नर्वते (२९) । च्चोदति (३०) । नर्चति (३१) । सर्चति (३२) । व्यर्चति (३३) । सर्चति (३४) । ऋच्छति (३५) । तुट्टोयति (३६) । चर्तति (३७) । घर्तति (३८) । गाति (३९) । द्रूयच्छति (४०) । सश्चति (४१) । त्सरति (४२) । रंहति (४३) । यतते (४४) । भमति (४५) । भनति (४६) । रजति (४७) । लगति (४८) । चियति (४९) । घसति (५०) । मिनाति (५१) । ऋण्वति (५२) । ऋणोति (५३) । खरति (५४) । सिसर्ति (५५) । विपिष्टि (५६) । योपिष्टि (५७) । रिणाति (५८) । रीयते (५९) । रेजति (६०) । दघ्नति (६१) । द्रूणोति (६२) । युध्यति (६३) । धन्वति (६४) । धर्षति (६५) । आर्यति (६६) । विं

(६४) धन्वति। 'धिवि धवि गत्यर्थौ (भ्वा० प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, २३, ५)"—"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ५, १५, १)"—इति च निगमौ॥

(६५) अक्ष्णति। नैरुक्तधातुः। "वि भूमन्नक्ष्णुषं सिषेध (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)"—"स्वसारु ध्यावो मदथो मधुषन (ऋ० सं० १, ५, १५, १)"—"प्रतीची रश्मिरक्ष्णोर् जागृम् (ऋ० सं० १, ४, १८, १०)"—इत्यादिषु स्कन्दस्वामि भाष्ये—'अक्ष्णतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम्। "युक्ष्वा हि वृषभ संयु चर्षणीम् (ऋ० सं० १, ८, ११, २)"—इत्यादौ द्वियो प्रदेशयो 'अक्ष्णतिर्गतिकर्मा'—इत्यपि। उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अक्ष्णतीति पाठो युक्तः।

(६६) आर्यति। "आमाय त्वि कृतेन् कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८, १, ३, २)"—"तमिद्गृहीत्वेराय त्वि (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)"—इति च निगमौ॥

(६७) डीयते। 'षिञ् बन्धने' स्वादि क्र्यादिश्च। व्यत्ययेन श्यन्। "डीयते"—इति पाठान्तरम्। तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादि। निगमदर्शनान्निर्णय॥

(६८) तक्षति। 'तक हसने (भ्वा० प०)'। "य, सूर्यस्या परितक्म्ये धने (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"यम्योन्याभ्य स्तर्गमतक्ते"—इति निगमौ॥

(६९) दीयति। 'दीङ् क्षये दिवादि। व्यत्ययेन परस्मै पदम्। "श्येनो न दीयन्नन्वे'ति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, २५, ५)"—इति निगमः।

(७०) ईषति। "ईष गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "उत्तानो'मा ईषन्ते इच्छावान् (ऋ०

ऋ० ४, ४, २७, २)"—इति निगमः । बहुच 'ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) कणति । 'कण गतौ' । "युवामङ्गांश्च स्तुयमनीकणात् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(७२) हनति । 'हन हिंसागत्योः' अदादिः । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुग् न भवति । "मं यद्नेम्य सुत्युभिर्जनास् (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)"—इति निगमः ॥

(७३) मर्दति । 'मर्द गतौ याचने च' ॥

(७४) मर्दति । 'मृद मर्दने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) सर्स्रते । 'सृ सृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य रुगागमः । "प्र सर्स्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे (ऋ० सं० १, १, १, १)"—"आतेन आत मति स प्र सर्स्रते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(७६) नसते । 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "भुजोर्य्यंरं ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः ॥

(७७) ह्वर्यति । 'ह्वर्य गतिकान्त्योः' ॥

(७८) इयर्त्ति । 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७, ४, ७७)' । "कृष्टीरियर्त्ति शंसा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते । 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी । "मरुतासः प्रसर्व साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति निगमः ।

(८०) ईङ्खते । 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी । "य ईङ्खयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, २७, २)"—इति

निगमः। अत्र 'ईङ्गतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(८१) अयति। (८२) आवति। पती नैरुक्तधातू ॥

(८३) गन्ति। 'गमॢ गतौ (भू० प०)'। व्यत्ययेन शपो लुक्। "भक्तिरोमिः वार्गन्ति युञ्जिर्बैभिः (ऋ० सं० ७, ३, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति। 'गमॢ गतौ (भू० प०)'। दाधर्ति-दर्धर्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लिटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते। यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः। "वुवन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(८५) जङ्घन्ति। गमेर्यङ्लुकि 'जुगतोऽजुगतासिताभ्यस्त (७, ४, ८५)'—इति नुकि च रूपम्। "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—अत्र 'जङ्घन्ति गतिकर्मैव एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(८६) जिन्वति। 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भू० प०)' ॥

(८७) जषति। 'जषु मोक्षणे' दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन शप् ।

(८८) गमति। 'गमॢ गतौ (भू० प०)'। लेट्। लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'। बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'—इति सिप् न भवति। यद्वा, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति इत्वाभावः। "त वा गमन्तु न इह शृणुवन्तु (ऋ० सं० ४, ८, ५, १)"—इति निगमः ॥

(८९) ध्रति। (९०) भाति। (९१) ध्रयति। नैरुक्ताः ॥

(९२) वहते। 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत्। "वैश्वा-

भुरं मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छन्दः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८३) रथर्यति । नैरुक्तधातुः । 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)'—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः । माधवभाष्य द्रष्टव्यम् ॥

(९०) जेहते । 'जेह जेह वाह प्रयत्ने' आत्मनेपदी । "ये सानुपुर्देवान् जेहमाना (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः । 'जो हाङ् गतावित्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९५) ध्वाकति । (९६) जुम्पति । (९७) पाति । (९८) याति । (९९) याति ॥

(१००) इयति ।, 'इष गतौ' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शः । "तवाश्वमुमियेषु यामं यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)" —इति निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (९, १८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादि (प० । वन यवो मृतयो दक्ष दद्रुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

(१०२) द्रुणति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति । 'एजृ कम्पने (भू० प०)' । "यथेर्ने पृथिवीरजति (ऋ० सं० १, १, १९, २)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० स ४, ४, २०, ४)"—इति निगमो ॥

(१०४) जमति । 'जमु अदने (भू० प०)' । "न जामये

तान्वो दिवद्ध मारैक (ऋ० सं० १, २, ५, २)"—इति निगमः। 'आमिर्जमतेर्गतिकर्मणः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१०५) जवति। 'जु गतौ'—इति क्षीरस्वामी। "न पातव इन्द्र जुजुवुं नः"—"विपाट् शुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति निगमौ॥

(१०६) वञ्चति। 'वञ्चु गतौ (भू० प०)'। "अमी वञ्चते परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमः॥

(१०७) धनिति। 'ध्रस प्राथने, धन च (धदा० प०)'। "धन मातर्यालमिति"—इति निगमः। 'धनितिर्गतिकर्मा'—इति माधवः॥

(१०८) पवते। 'पूङ् पवने' "मेन्द्राद्दूते पवते धाम् किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"सख्य इंद्राय पविमिन्द्र तिग्मम्"—इति निगमौ॥

(१०९) हन्ति। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०)। "नि शेर्म इच्छिद्धत्यग्रा (ऋ० सं० १, १, १५, २)"—आन्मु वज्र मधुमानी जघान (ऋ० सं० १, २, ३०, २)"—इति निगमौ॥

(११०) सेधति। 'षिधु गत्याम् (भू० प०)'। "सेधतु' द्वेषो भवंत सचा सुर्वा (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)"—इति निगमः॥

(१११) मगन्। 'गमॢ गतौ (भू० प०)'। लुङि लिपि चु: 'मन्ते घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३, ४, ८७)'—'संयोगान्तलोप. (८, २, २३)' 'मोनोधातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः। ग्रहामामन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २, १, २१, २)"—इति निगमः॥

(११२) भजगन्। गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२, ४,

७३)'—इति अपः श्नुः । पूर्ववत्स्वत्वम् (८, २, ६४) । "यथा-तुरञ्जगन्नपः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)"—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति । 'गा स्तुतौ (अदा० प०)' । छन्दसि जुहोत्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७) 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम् । "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(११४) पतति । 'पत्लृ गतौ (भू० प०)' । "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इन्वति । 'इवि गतौ (भू० प०)' । "देवीर्द्वारो इन्वतीर्विश्वमिन्वा (य० वा० सं० २८, ३०)"—इति निगम ॥

(११६) क्रमति । 'क्रम इत्म मीत्र गतौ (भू० प०)' । "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)'—इति निगमः । 'चन्द्रमाश्चाय क्रमति'—इति भाष्यम् (निरु० ११, ५) । 'क्रमतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति । 'द्रु द्रु गतौ (भू० प०)' । "यत्रा नरः स म च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति । 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' अदादि' "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"इदं न मे लोकेती (ऋ०, सं० १, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) इन्तात् । इन्तेर्लोटि तातङि रूपम् । "इय-न्तात्"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'इय गतौ (भू० प०)' —इत्यस्य तातङि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति । 'इ गतौ' अदादिः (प०) । "विद्वाक्

यज्ञन्दमा नशीमेति (ऋ० म० १, २, १४, ५)"—इति निगम ।

(१२१) जगायात्। 'गा स्तुतौ' जुहोत्यादिः (प०)। लिङि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वे न 'ई हल्यघोः (६, ४, ११३)'—इतीत्वं न भवति। "स्वाधिर्दु पुनरस्तं जगायात् (ऋ० म० ७, ७, २०, १)"—इति निगम।

(१२२) चयथु। 'ट्वितोऽथुच् (३, ३, ८९)'—इति बाहुलकाच्चयतेरथुच् भवति॥

इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः॥ १४॥

नु (१)। मक्षु (२)। द्रवत् (३)। ओषम् (४)। जीराः (५)। जूर्णिः (६)। शूर्ताः (७)। शूघनासः (८)। शीभम् (९)। तृपु (१०)। तूर्यम् (११)। तूर्णिः (१२)। अजिरम् (१३)। भुरण्युः (१४)। शु (१५)। आशु (१६)। प्राशुः (१७)। तूतुजिः (१८)। तूतुजानः (१९)। तुज्यमानासः (२०)। अज्राः (२१)। साचिवित् (२२)। द्युगत् (२३)। ताजत् (२४)। तरणिः (२५)। वातरंहाः (२६)। इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि॥ १५॥

'क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३, ९)'—इत्यत्र भाष्ये 'गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि। तथाच वक्ष्यति 'भुरण्यु' 'शकुनि'—इति स्कन्दस्वामी। गुणश्च

चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया। तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्त्तृत्वात्क्रियाद्वारकम्। तत्र 'मक्षु' 'क्षुद्रि' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वान्। निकृष्टगुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि। केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया द्रव्य कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निकृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादी लभ्या, तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्चाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि॥

(१) नु। निपातोऽयम्। "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—इति निगमः॥

(२) मक्षु। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)'। 'मस्जीषोक्षुक्' इति भौजसूत्रेण सुकप्रत्ययः। संयोगादिलोपः। अल्पर्थितप्रर्यन्त मस्जी। क्रियायाः पापतो वा मस्ययनि चिरकालमिति। "मक्षु क्षणु हि गोजितो नः"—इति निगमः॥

(३) द्रवत्। 'द्रु गतौ (भू० प०)'। 'संश्चत्रहम्पद्वेहत् (उ० २, ७८)'—इति बाहुलकात् अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते। द्रवत्यनेन। "द्रवत्याणौ शुभस्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)—इति निगमो॥

(४) ओषम्। निपातोऽयम्। "ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)"—"ओषुः पात्र न शोचिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)"—इति निगमौ। 'अन्तोदात्तो निपातः आद्यस्थाने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः॥

(५) जोराः । अवतिर्गतिकर्मा । 'जोरी च (उ० २, २५)' —इति ईकप्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । जस् । "जोरा पविरथी विवः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)"—"जोरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, ३, ३०, ११)"—इति निगमौ ॥

(६) जूर्णि. । व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्ताः । 'सातम्रातसुत'—इत्यादि औजसूत्रे चादिशब्देन शृणातेधातोः क्तप्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणाति फललाभम् । "त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७, १)"—इति निगमः । 'शूर्ताः क्षिप्रास्त्वरमाणा.'—इति भट्टभास्करमिश्राः ॥

(८) शुघनासः । शु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युग् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं चिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् असोऽसुक् । "श्येनो इव ध्राजमे शुघनासः (य० वा० सं० १९, ८५)"—इति निगमः ।"शुघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः ॥

(९) शीभम् । 'शीभ कत्थने (भू० आ०)' । घञ् । शीभतेऽनेन तद्वान् । "प्रयांतु शीभमाशवः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"—"भद्रवर्णाः पृणक्षं यात शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)"—इति निगमौ ॥

(१०) तृष्णु । 'ञि त्वरा सम्भ्रमे (भू० आ०)' । 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः'—इति बाहुलकात् णुकप्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । त्वरत्वेन फलसाधनम्, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "तृष्ण्विभ्रष्टस्तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"तृष्वीयनुपसिति द्रुणाव (ऋ० सं० ३, ४, २२, १)"—इति निगमौ ॥

(११) तूयम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०६पृ०) । वर्ह-

तेऽनेन तस्य व्याख्या। "प्रपित्वे न. प्रपित्वे तूतुमा गहि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः॥

(१२) तूर्णि। 'जि त्वरा सम्भ्रमे'। 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः। त्वरतेऽनेन फलनागन्तुम्। "अपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४, २१, १)"—"सुतमा गन्त तूर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमौ॥

(१३) अजिरम्। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा (उ० १, ५३)'—इति किरच्प्रत्ययो जिभावश्च निपात्यते। क्षिपति फलोत्पत्तिमाशुम्। "त्वा मो'लर्ते अजिर दत्याय (ऋ० सं० ५, २, १४, २)"—इति निगम॥

(१४) भुरण्युः। भुरण्यतिर्गतिकर्मा। 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति क्युप्रत्यय। "श्येना पावक चर्षता (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'—इति प्रतिपादितम्। तत्र 'भुरण्यशब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि सत्यन्येव इति। शीर्षाभुपस्थादिर्य भुरण्यु (ऋ० सं० १, ५, १२, १)"—इति निगम। 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इद, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) शु। निपात। "श्याने वस्तो बोधयितारमब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, २)"—इति निगम। 'शु आशुगामी'—इति निरुक्तम् (६, १)॥

(१६) आशुः। 'अशू व्याप्तौ'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)। व्याप्नोत्यनेन नरस्तैलवस्त्रेन व्याप्यम्। 'आशु इद क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामि

(३)। तुर्वशे (४)। अस्तमीके (५)। आके (६)। उपाके (७)। अर्वाके (८)। अन्तमानाम् (९)। अवमे (१०)। उपमे (११)। इत्येकादशान्तिकनामानि॥ १६॥

(१) तळित। 'तड आघाते' चुरादिः। 'ताडेर्णिलुक् च (उ० १, ९५)'—इतीतिप्रत्ययः। "दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ० सं० १, ६, ३१, २)"—"या नो दूदे तळितो य अरातयः (ऋ० सं० २, ६, १०, ४)"—इति निगमौ॥

(२) आसात्। 'आस उपवेशने (अदा० आ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। अन्तिके आसते। "आ तू न इन्द्रो दूरादा न आसात् (ऋ० सं० ३, ६, ३, १)"—"स नो दूराच्चासाच्च (ऋ० सं० १, २, २२, ३)"—इति निगमौ। 'आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। "आमा-दासे'—इति माधवः॥

(३) अम्बरम्। 'कदराद्यश्च'—इत्यरन्प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते। प्राप्यते आसन्नम्। "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५, ८, २०, ४)"—इति निगमः। स्कन्दस्वामिव्यतिरिक्तभाष्यकारमते। स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्ष नाम'—इति॥

(४) तुर्वशे। व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१५२ पृ०)। तूर्वे व्याप्यते अन्तिकम्। "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—इति निगमः॥

(५) अस्तमीके। अस्तशब्दे उपपदे माते 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)'—इति ईकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपा-

न्यते। अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि नाप्यते। "सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २, ६, १०, ४)" —इति निगमः॥

(६) आके। (७) उपाके। (८) अर्वाके। आङुपार्वच्छब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'बलाकादयश्च (उ० ४, १४)'—इति आकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अर्वाक् गन्ता। आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तृभिः। क्रम्यते च ह्यासन्नम्। "आके नियातो अहभिर्दविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)"—"सिध्यौ कृणी उपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)"—"यत्रासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, २२,५)"—इति च निगमः॥

(९) अन्तमानाम्। अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदश'—इति तादिलोपः। अन्तिकतममन्तिमम्। "अर्धान्ते अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १, ७, ३)"—"शिक्षा सखो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)"—इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीयाबहुवचनम्, "अतो युयमन्तमेभिर्युजानाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)"—इति माधवः॥

(१०) अवमे। 'अव रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अवेश्च वा इति मप्रत्ययः। गम्यते ह्यासन्नम्। "अवमे वङ्क्नामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)"—"मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)"—इति निगमौ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम्। "उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)"—"सुख्याद्दुल्यसुपमश्वर्याम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)"—इति निगमौ।

इत्येकादशान्तिकनामानि॥ १६॥

रणः (१)। विवाक् (२)। विखादः (३)। नदनुः (४)। भरे (५)। आक्रन्दे (६)। आहवे (७)। आजौ (८)। पृतनाज्यम् (९)। अभीके (१०)। समीके (११)। ममसत्यम् (१२)। नेमधिता (१३)। सङ्काः (१४)। समितिः (१५)। समनम् (१६)। मीळ्हे (१७)। पृतनाः (१८)। स्पृधः (१९)। मृधः (२०)। पृत्सु (२१)। समत्सु (२२)। समर्ये (२३)। समरणे (२४)। समोहे (२५)। समिथे (२६)। सङ्ख्ये (२७)। सङ्गे (२८)। संयुगे (२९)। सङ्गथे (३०)। सङ्गमे (३१)। वृत्रतूर्ये (३२)। पृक्षे (३३)। आणौ (३४)। शूरसातौ (३५)। वाजसातौ (३६)। समनीके (३७)। खले (३८)। खजे (३९)। पौंस्ये (४०)। महाधने (४१)। वाजे (४२)। अज्म (४३)। सद्म (४४)। संयत् (४५)। संवतः (४६)। इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

(१) रण। 'रण रण क्वण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'वमि रणोरुपसंख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते। यद्वा, रमति

'रास्नासास्नास्थूणावीणाः (उ० ३, १३)'—इत्यादिना नप्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते। रमणीयो हि संग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात्। "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः॥

(२) विवाक्। विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम्। "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति निगमः॥

(३) विखादे। 'खद स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'। विशिष्टं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा। "न विखादे मस्ति सुध्व स्तुतं भरेम्। (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)"—इति निगमः॥

(४) नदनु। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३, ४८)'—इति चानुङ्प्रत्ययः। "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)"—इति निगमः॥

(५) भरे। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः (३, १, १३४)' तत्र गणपाठः—'पच-वच-वप वद-लप तज-भराः'—इति। विभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा। यद्वा, 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। बिभ्रत्यनेन जयलक्ष्मीं योधाः। उभयथापि वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्। यद्वा, 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च'। भर्त्स्यन्ते हि तत्र शत्रवः। हरतेर्वा भः। ह्रियन्ते हि तत्र योधना मायूंषि धनानि च। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (३, १, ८४ वा०)'। "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३, २, ३, ७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ॥

(६) आक्रन्दे। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च

(भू० प०)'। क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, क्रन्दन्ति वानेन बन्धुविनाशहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) आहवे। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम् (भू० उ०)'। 'आङि युद्धे (३, ३, ७३)'—इत्यप्। "बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)"—इति सम्प्रसारणञ्च। आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्धया योधाः। "न आयुन संहत आहवेषु (ऋ० सं० ४, ७, १०, १)"—इति निगमः॥

(८) आजौ। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अज-तिभ्याञ्च (उ० ४, १३१)'—इति इण्प्रत्ययः। बाहुलकाद् वीभावाभावः। अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योधारः, कातराः पराभवं वा। एवमर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः। क्षिपन्ते अत्रापि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्य्यतारतम्यात्। "तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० ८, २, ७, ४)"—इति निगमः॥

(९) पृतनाज्यम्। पृतनाशब्दोपपदादजतेश्च अघ्न्यादि-त्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः। पृतनानां सेनानामजनं यत्र। "गर्त्ता सुरुक्मः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, १)"—इति निगमः॥

(१०) अभीके। अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। यद्वा, न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः। अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते। "पाहि नक्षिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)"—इति निगमः॥

(११) समीके। संपूर्वोऽस्य एतिः। अभीकवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धृणां वाक्यः

विषयत्वान्मनसत्वमित्याचचते । पृषोदरादिः । "त्वां जना ममसत्ये ष्विन्द्र (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१३) नेमधिता । 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७, ४, ४५)'—इति नेमपूर्वाद्दधातेः क्तप्रत्यये इत्वमिडागमो वा निपात्यते । नेमशब्दो दानपर्यायः । सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७, १, ३९) । "इन्द्रश्च नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११, १)"—"विदद्भर्त्ता नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १०, ४)"—"नेमधिता न पौंस्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)"—इति निगमाः ॥

(१४) सङ्काः । सचतेर्गतिकर्मणः बाहुलकादङ्प्रत्ययष्टिलोपश्च । यद्वा, सम्पूर्वात् किरतेः कृन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः । सङ्कीर्य्यन्तेऽत्र योधाः, सम्यक् कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा । "द्रुघ्निः सङ्काः प्रतनासु सर्वाः (ऋ० सं० ५, १, १९, ५)"—इति निगमः ।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । "राजानः समिताविव (ऋ० सं० ८, ५, ९, १)"—इति निगमः ॥

(१६) समनम् । 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (भू० प०)' । समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः । "क्वा इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५, १, १९, ३)"—इति, वि या सृजति समने (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति च निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे । "मीळ्हम्"—इति धननामसु व्याख्यातञ्च (१८७ पृ०) । मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम् । यद्वा, मीळ्हमस्मिन्नस्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । "प्रधने"—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणिकटकविक्षेपात् । "समीळ्हे नरं धाना हवन्ते (ऋ० सं० १,

५, ५, १)"—इति निगमः। 'स्वर्मीढे। स्वरित्युदकनाम,। तदर्थं संग्रामे धावी यस्मिन्नपि संग्रामे'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। "स आभिभिर्यस्वमर्जातिमीढे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)"—इति च ॥

(१८) पृतनाः। 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)'। 'पृपुला किच्'—इति तनन्प्रत्ययः। व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः। "रणाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून्"—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः। 'स्पर्ध संघर्षे (भू० आ०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि- (७, २, १७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिदिष्टमिदिः (३, २, १७८ भा०)'—इत्युक्तेः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽलोपश्च। ग्रसि स्पृध.। स्पर्धन्तेऽत्र परस्पर योद्धार.। "जयेम् मयुधि स्पृधं (ऋ० सं० १, १, १५, ३)"—इति निगम.। 'स्पृध इति संग्रामनाम, 'तत्करोति (३, १, २५ वा० २)'—इति णिजन्तात् क्विप्, संग्रामकारिण इत्यर्थं'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) मृधः। 'घर्मवन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ० सं० १, १; २५, ४)'—'मित्रो न यातुमन्मृधम् (ऋ० सं० ७,१४,६;१)'—इत्यादौ 'मृधिर्हिंसार्थ.'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप श्रम्। "अयं सुतः सं मखमा मृधं:स्कः (ऋ० सं० २, ६, २१, ४)"—"विनं इन्द्र मृधो जहि (ऋ० सं० ८, ८, १०, ४)"—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु। पृतनाशब्दस्य संग्रामनामसु पठितोऽपि 'नासिकापृतनामानूना नसपृत्स्नवो वाच्या (६, १, ६३वा०)'—इति पदादिषु विकृतत्वात् पुन पाठः। "यमग्ने पृत्सु मर्त्य म् (ऋ० सं० १, २, २३, २)"—इति निगम ॥

(२२) समत्सु। सम्पूर्वादत्तेः क्विप् मध्यचयन्ति योद्धृणामा-

यूंषि ।– सम्पूर्वोमदो हर्षे इत्यस्माद्वा क्विपि समो मलोपः । सहृष्यन्ति तत्र सुभटाः । "सुमत्सु त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५, ८, २६, ३)"—"धन्वना तीव्राः सुमदो जयेम (ऋ० सं० ५, १, १८, २)"—इति निगमौ ॥

(२३) समर्ये । मर्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१५१पृ०) मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्त्तते, सहशब्दस्य सभावः । "मास्मे ताहगपंगूहः समर्ये (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"तवं स्वर्वान् इयमासमर्ये (ऋ० सं० १, ५, ७, १)"—इति निगमौ ॥

(२४) समरणे । सम्पूर्वात् 'ऋ सृ गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् ल्युट् ।– "मा वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० २, ७, १७, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) समोहे । 'उहिर् दुहिर् अर्दने (भू० प०)' । नञ्पूर्वा-दुहेर्घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्दन्तेऽत्र मिथो योधाः । 'अग्निं-गम् योहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)'—इत्यादौ वह्निरिट रूप-मिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । "समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)"—इति निगमः । 'अन्तोदात्त सङ्ग्रामनाम, मध्यो-दात्तं णमुलन्तम्'—इति माधवः । "इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २१, ३)"—इति णमुलन्तम् ॥

(२६) समिथे । सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २, १०)'—इति थक् । "यत्क्रन्दथः समिथे कुमुदे (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—"स हव्या समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) सङ्के । सम्पूर्वात् चक्षिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४

वा०)'—इति ख्याजादेशः, पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः। सम-र्यवर्जनार्थः। सम्भ्रक्ष्यते कातरैः। यद्वा, सम्पूर्वात् अश्नोतेः 'डिच्च'—इति खप्रत्ययः, टिलोपेन धातुलोपः। समश्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) सङ्गे। सम्पूर्वाद् गमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववद् वा। "सङ्गे समत्सु वृत्रहा (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इति निगमः।

(२९) संयुगे। 'युजिर् योगे (रु० उ०)' घञ्। उञ्छादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्, 'विषयेऽसौ निपातनमिष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः। सङ्गता रथयुगा यस्मिन्। निगमोऽन्वेषणीयः।

(३०) सङ्गथे। सम्पूर्वात् 'गुध यूथ मोथ पृष्ठादयः'—इति थप्रत्ययान्तो निपात्यते। "प्रा वो ग्रामणं सङ्गथे (ऋ० सं० २, ८, ६, ४)"—इति निगमः॥

(३१) सङ्गमे। सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। "जैत्रं यन्तो अनुमदाम सङ्गमे (ऋ० सं० १, ७, १४, ३)"—इति निगमः॥

(३२) वृत्रतूर्ये। वृत्रशब्दो मेघनाम, पर्यायतः शत्रु-वचनः। मेघनामसु व्याख्यातः (५८५०)। 'तुर्वि गतित्वर-हिंसयोः (दि० पा०)' अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८)। वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन् वा। "इन्द्रो वृषीत वृत्रतूर्ये" महृणीध्वं वृत्रतूर्ये"—इति निगमौ॥

(३३) पृचे। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। विभ्यः कित् (उ० ३, ६२)'—इति बाहुलकात् भवति। सम्पृचन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) ग्रावो । 'ग्रथ रथ क्षण शब्दार्थाः (भू० प०)' । 'अवि-शिविपतिवसिजम्यधिपनिभ्य इण्' । रथवदर्थः । "त्वं श्रुष्ण्'-वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—इति निगमः । 'आणो इति सग्रामनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२५) शूरसातौ । 'शू गतौ (सौत्र:)'—इत्यस्मात् 'शुसि-चिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति रन्प्रत्ययः । 'षणु दाने (त० उ०)' । 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ९७)'—इति सनोतेः 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वे क्तिनि स्वरो निपात्यते । स्यतेर्वा 'द्यतिस्यति (७, ४ ४०)'—इतीत्वाभावश्च । शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन । "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ० सं० १, २, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(२६) वाजसातौ । वाजोऽन्नं दीयते येन । "वृधे च नो भवतं वाजसातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)"—इति निगमः ॥

(२७) समनीके । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । 'अनि-हृषिभ्यां किच्च (उ० ४, १७)'—इति ईकन्प्रत्ययः । अनि-त्यनीकम् । यद्वा, नञ्पूर्वान्नयतेः 'पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २५)'—इति निपात्यते । न नीयते न चाल्यते अनीकम् सेनाविशेषः । सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन् । "भोजः शत्रून् त्समनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः ॥

(२८) खले । 'खज मन्थे (भू० प०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' । व्यत्ययेन जकारस्य लकारः । मन्थ्यते हि योधारस्तत्र । 'खल सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । स्खलन्ति तत्र कातराः । "खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि (ऋ० सं० ८, १६, २)"—इति निगमः ।

(३९) खजे । 'खज मन्थे (भू० प०)'। पूर्ववत् साध्योऽयं। "कर्मन् कर्मन् खजकृतमूर्ति खजङ्कर (ऋ० सं० १, ७, १५, १)"—इति निगमः ॥

(४०) पौंस्ये । बलनामसु व्याख्यातम् (१८४पृ०)। अभिवर्द्धितेऽनेन। निगमोऽन्वेषणीय ॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच (उ० २, ७८)—इति निपातनम्। धवि प्रीणनार्थ (भू० प०)। इदित्त्वान्नुम्। पचाद्यच्। वकारलोप, इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात्। प्रिनोतीति धनम् प्रीणयतीति मध्यामो यहारा। महत्वामी धनञ्च महाधनम्। महद्धनमर्थ्यतेऽनेनेति वा। "इन्द्रं वृत्र महाधने (ऋ० स० १, १, १३, ५)"—"नाल्पं कृत्तौ न तंक्रुता महाधने (ऋ० स० १, ३, २१, २)"—इति निगमौ ॥

(४२) वाजे। वाजशब्दो व्याख्यातो बलनामसु (१८०पृ०)। "इन्द्र वाजेषु नो अव (ऋ० स० १, १, १३, ४)"—"त त्वा वाजेषु वाजिनम (ऋ० स० १, १, ८, ३)"—इति निगमौ ॥

(४३) अज्मे। 'अज गतिक्षेपणयो (भू० प०)'। मनिन्। "भूमिर्नादो देधिल दूशो अज्मपुवा (ऋ० सं० १, ७ १६, २)"—इति निगम। 'यश्मद्दे युद्दे वा'—इति माधव ॥

(४४) सद्म। सदेर्मनिन्। अवसादयन्त्यत्र प्राणिन। निगमोऽन्वेषणीय ॥

(४५) मयत्। समपूर्वात यमेर्यर्वा औणादिक क्विप्। यमिरनुनासिकलोप तुगागम.। स यतन्ते म यच्छन्ति वृयाटोन। "इन्द्रीव सुयतं करत (ऋ० स० ५ ७, २, २)'। 'मयत् सयाम'—इति हरदत्त। "आमु यतं मिन्द्र

स्मिन् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः॥

(४६) संवतः। सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादिलात् क्विप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः। संवननीयो हि शूरैः संग्रामः। "परस्या अधि संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)"—"स संवतो नवजातस्तु तुर्यात् (ऋ० सं० ३, १, ७, ३)"—इति निगमौ॥

इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि। १७।

इन्वति (१)। नक्षति (२)। आक्षाणः (३)। आनट् (४)। आष्ट (५)। आपानः (६)। अश्नत् (७)। नशत् (८)। आनशे (९)। अश्नुतः (१०)। इति दश व्याप्तिकर्माणः॥ १८॥

(१) इन्वति। अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगतिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम्। 'इवि व्याप्तौ (भू० प०)'। "सखीनां योर्गमिन्वति (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः।

(२) नक्षति। 'नक्ष नक्ष गतौ (भू० प०)'। "नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)"—"हृदयस्य विदद्रेतो यामिर्नक्षत् (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)"—इति निगमौ। 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दसः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्।

(३) आक्षाणः। अश्नोतेर्लटि शानच्। 'लिड्वदुपं लेटि (३, १, ३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घस्व, व्रश्चादिबत्वे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)' 'आदेशप्रत्ययोः (८, ३,

५८)' षत्वम् "आशाते शूर वज्रिव (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगम। भाष्य द्रष्टव्यम्॥

(४) आनट्। 'णश अदर्शने (दि० प०)'। लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२, ४, ८०)'—इति लुक्। संयोगान्तलोपे (८, २, २३), व्रश्चादिषत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम्। 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आडागम। "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—"शुभं खं दधिरा न ध्यानट (ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ॥ यद्वा, अश्नोतेर्लिटि एकत्वे व्यत्ययेन एशो लुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८, २, ३९)' वावसाने (६ ४, ५६)'। "उपाश्ना समनमस्तुत्वमानट् (ऋ० सं० २, ८, १०, १)—इति निगमः॥

(५) आष्ट। अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "आष्ट मां दीर्घमाधम"—इति निगम॥

(६) आपान। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। शानच्। अस्त्यर्थकर्मण 'तद्रूपम्' इति स्कन्दस्वामी। "आपानासो विवस्वतु (ऋ० सं० ६, ७, ३४, ५)"—इति निगम। भाष्य द्रष्टव्यम (निरु० १, १०)॥

(७) अशत्। अश्नोतेर्व्यत्ययेन लङि च्ले पूर्ववत् लुक्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यडभाव। निगमोऽन्वेषणीय॥

(८) नशत्। नशयतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' 'इतश्च लोप परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। "स धीतये ते नशत्"—"न किः षवासि ते नशत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)"—इति निगमौ॥

(९) आनशे। अश्नोतेर्लिटि रूपम्। "न किष्ट्वं आनशे (ऋ० सं० १, ६, ६, २)"—इति निगम॥

(१०) अश्नुते। "अर्तसतनूर्नतट्टामो अश्नुते (ऋ० सं० ७, ३, ८, १)"—"व्यश्नुहि तर्पया कामेमेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणि ॥ १८ ॥

दभ्नोति (१)। अथति (२)। ध्वरति (३)। धूर्वति (४)। वृणक्ति (५)। वृश्चति (६)। कृणवति (७)। कृन्तति (८)। श्वसिति (९)। नमते (१०)। अर्दयति (११)। स्तृणाति (१२)। स्रेधयति (१३)। यातयति (१४)। स्फुरति (१५)। स्फुलति (१६)। निर्वपन्तु (१७)। अवतिरति (१८)। वियातः (१९)। आतिरत् (२०)। तडित् (२१)। आखण्डल (२२)। दृणाति (२३)। दम्णाति (२४)। शणाति (२५)। श्नथाति (२६)। तृणेढि (२७)। ताढि (२८)। नितोशते (२९)। निबर्हयति (३०)। मिनाति (३१)। मिनोति (३२)। धमति (३३)। इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥१९॥

१ व्याप्तिवर्गस्तु शाकपूर्णेरतिरिक्ता एव "विव्याथ"—"उरु व्यचा"—"विप्रे"—इति स्कन्दस्वामी ॥

१ (१) दभ्नोति। "दभु दभे" स्वादिः (प०)। "न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णय (ऋ० सं० १, ४, २०, २)"—इति निगम ॥

(२) श्रथति। 'श्रथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भू॰ प॰)'। श्रर्थेद् हवमुत संनोति वाजम् (४, ८, २०, १)"—"श्रथ पुरी नवृतिं च श्रथिष्टम् (ऋ॰ सं॰ १, ६, २३,–१)"—इति निगमौ।

(३) ध्वरति।

(४) धूर्वति। 'तुर्व थुर्व दुर्व धुर्व हिंसार्थाः (भू॰ प॰)'। 'उपधायाश्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः। "धूर्वन्तं धूर्व धूर्वन्तं धूर्व (य॰ वा॰ सं॰ १, ८)"—इति निगमः।

(५) हणति। 'हजी प्रजने' रुधादिः। "नि दुर्ग इन्द्र वध्यो दुष्पदा हणक् (ऋ॰ सं॰ १,४,१६,४)"—इति निगमः।

(६) वृश्चति। 'व्रश्च छेदने' तुदादिः। 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि (ऋ॰ सं॰ ३, २, ४, २)"—"विवृश्च वधेन वृत्रमिन्द्र (ऋ॰ सं॰ १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ।

(७) कृणति। 'कृवि हिंसाकरणयोः (भू॰ प॰)'। व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच (३, १, ८०)'—इत्ये तत्र भवति।

(८) कृन्तति। 'कृती छेदने (पा॰)' तुदादिः। 'शे मुचा-दीनाम् (७, १, ५९)'। "वि दध्यूर्यौ नावकृतो हयावाद् (ऋ॰ सं॰ १, ५, ४, ४)"—इति निगमः।

(९) श्नथिति।

(१०) नमते। 'णम तुम हिंसायाम्' (भू॰) आत्मनेपदी। "नमन्ता मनुके सेमे (ऋ॰ सं॰ ६, ३, २२, १)"—इति निगमः।

(११) अर्दयति। 'अर्द हिंसायाम् (भू॰ प॰)' चाधुरादिः। "तृतं विपर्वमर्दयत् (ऋ॰ सं॰ २, ५, ६, १)"—इति निगमः।

(१२) स्पृणाति। 'स्पृड् याच्छादने' क्र्यादिः क्र्यादिश्च।

"कद्रु हव्यो वन्दितम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)"—इति निगमः॥

(१३) खेदयति। 'खिद खेदने' चुरादिः। "यः कौहिंतीषु पूर्व्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः। 'खेदयतिर्वधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१४) यातयति। 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः। "यातयज्जनो गृणानः (ऋ० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः॥

(१५) स्फुरति। (१६) स्फुलति। 'स्फुर स्फुरणे' 'स्फुल सञ्चलने' तुदादि-, कुटादिः। "मुदा चुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)"—"मार्द्री दूमे विस्फुरन्ती प्रमिनान् (ऋ० सं० ५, १, १८, ४)"—इति निगमः। 'स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) निवपन्तु। 'टु वप बीजसन्ताने (धू० ऊ०)'—इत्यस्मात् लोट्। "प्रयन्तो भुक्तानिर्वपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २, ७, १८, १)"—इति निगमः॥

(१८) अवतिरति। तरतेर्लट् 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इतीत्वम्। "अवातिरज्जरोतिरग्निस्तसीति (ऋ० सं० ३, ५, ११, १)"—यदिन्द्र शारदी र्वातिरः (ऋ० सं० २, १, २०, ४)"—इति निगमौ॥

(१९) वियातः। 'तत्र वियात इत्येतद् वियातयम इति वियातयेति वा (निरु० ३, १०)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'विपूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'—इति। धारयपारयेति दृष्टान्तप्रदर्शनेन 'श्वलयो बहुलम् (३,

१, ८५)'—इति, अस्मादपि 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द' (३। १। १३८)'—इति सूत्रेण शप्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आतिरत्। आङ्पूर्वात्तरतेर्लङ् पूर्ववत् रूपम्। "इन्द्रः पुभिरातिरत् दासमर्कैः"—इति निगमः ॥

(२१) तवित्। अस्तिकनामसु व्याख्यातम् (२।८३।०) ॥

(२२) आखण्डल। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। आङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच् (उ० ५, ७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ० सं० ६, १, २४, २)"—इति निगमः ॥

(२३) दूणाति। 'दू हिंसायाम्' क्र्यादिः। "तृष्वी भनु प्रसितिं दूणान (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति। 'रमु क्रियायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम् ॥

(२५) शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' क्र्यादिः प्वादिश्च। "शृणाति वीळुरुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)"—इति निगमः ॥

(२६) श्नथति। 'श्नथ उपरमे' दिवादिः। व्यत्ययेन श्ना। "शिशिरं जीवनाय कम् (निरु० १, १०)"—इति निगमः। 'शिशिरं शृणातेः, शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् (१, १०)। 'शम्नाति हिंसार्थः'—इति स्कन्दस्वामी ।

(२७) दर्पेव्य हि। 'दृषि हिंसायाम्', रुधादिः। स्वदि तिपि एकाराभावः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताव्य हि। 'तड आघाते' चुरादिः। नयप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। "वि मर्त्यौ ताव्य हि वि सृधो नुदस्व (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)"—इति निगमः ॥

(२९) नितोशते। तोशते नैघण्टुको धातुः। "सप्ती मदीय

तोशते (ऋ० । सं० । ७, ५; १२, ४)"—"इन्दुरिन्द्राय तोशते निर्तोशते (ऋ० स० ७, ५, २१, ११)"—शुनासीरा हविषा तोशमाना"—इति निगम. ॥

(३०) निबर्हयति। 'वर्हि हिंसायाम्' चुरादि, निपूर्व। "बृहिर्थ्हि नि मृदसानि वृद्धये (ऋ० स० १, ४, १६, १)"—इति निगम. ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति। गतिकर्मसु व्याख्याता: (२०४ष०)। "न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा (ऋ० स० ३, ४, १, १)"—"न मिनन्ति वेधस"—"वयिग्मरो नामिमोतु वर्षाम् (ऋ० स० २, ५, २४, ५)"—इति मिनातिनिगमा। अत्र, 'मिनातिवधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी। "द्यावा वर्ष चरत आमिनाने (ऋ० स० १, ८, १, २)"—"उत हिवर्हा अमिन: सहोभि (ऋ० स० ४, ६, ७, १)"—इति मिनोतेर्निगमौ। अनयो, 'मिनोतिवधकर्मा'—इति स एव। "वि सुप्तरश्मिरधमुत्तमांसि (ऋ० स० ३, ७, २६, ४)"—इति निगम ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माण ॥ १९ ॥

दिद्युत् (१)। नेमि: (२)। हेति: (३)। नमः (४)। पवि: (५)। सृका: (६)। वृका: (७)। वधः (८)। वज्र: (९)। अर्क: (१०)। कुत्स: (११)। कुलिश: (१२)। तुज: (१३)। तिग्मम् (१४)। मेनि: (१५)। स्वधिति: (१६)। सायक: (१७)। परशुः (१८)। इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

(१) दिद्युत्। 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)'। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३, २, १७८ वा० २)'—इति क्विपि द्वित्वे, 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। द्योतते उज्ज्वलत्वात्। द्यतेर्वा क्विपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। द्यति शत्रून्। "अस्तुनं दिद्युत् प्रतीका (ऋ० सं० १, ५, १०, ४)"—"यथा वो दिद्युदद्दति (ऋ० सं० २, ४, २, १)"—"या ते दिद्युदवसृष्टा (ऋ० सं० ५, ४, १६, ३)"—इति निगमाः।

(२) नेमिः। णयते 'नियो मिः (उ० ४, ४३)'—इति मिप्रत्ययः। नयति शत्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात्। यद्वा, 'णमु प्रह्वत्वे (भ्वा० प०)'। 'सत्समांच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)'—इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचने 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६, ४, १२०)' अन्तर्णीतण्यर्थो नमिः। नमयति शत्रून्। "अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुम् (ऋ० सं० ८, ८, २६, १)"—इति निगमः।

(३) हेतिः। हन्तेर्हिनोतेर्वा 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च (३, ३, ९७)'—इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्येत्वम्, हिनोतेर्गुणश्च निपात्यते। हन्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्धते वैश्वर्यम्। "ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः।

(४) नमः। नमतेरसुन्। नेमिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(५) पविः। पवतिर्गतिकर्मा। 'अच इः (उ० ४, १३९)'। गत्वा शत्रून् अस्यतेऽनेन यद्य इति च। "सृजं सु भावं पविमिन्द्र तिग्मम् (ऋ० सं० ८, ८, १९, २)"—इति निगमः। पवतिस्त्वगत्यर्थक क्रियायामप्यते।

(६) सृकः। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)'। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् (उ० ३, ४१)—इति कप्रत्ययः। दर्शितनिगमः (ऋ० सं० ८, ८, २८, २)॥

(७) वृकः। 'वृक आदाने (भ्वा० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५)। आदत्ते शत्रुप्राणान्। वृणक्तेर्वा के पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रूपसिद्धिः। वैतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) वधः। 'जनिवध्योश्च (७, ३, ३५)'—इति वृद्धिप्रतिषेधः। वैतिवदर्थः। "हत्वाय यद् भ्रष्टिमता वधेन (ऋ० सं० १, ८, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्मा अवधर्जभार (ऋ० सं० १, २, ३७, ४)"—इति निगमौ॥

(९) वज्रः। 'व्रज गतौ (भ्वा० प०)'। 'ऋज्रेन्द्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। यद्वा, वृजक्ते-र्नुमभावान्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः। वर्जयति प्राणैः शत्रून्। अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून्। "त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष (ऋ० सं० १, २, ३६, २)"—इति निगमः॥

(१०) अर्कः। 'अर्च पूजायाम् (भ्वा० प०)'। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ४०)'—इति कप्रत्ययः। 'चोः कुः (८, २, ३०)' "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैः (ऋ० सं० ३, २, १५, १)"—इति निगमः॥

(११) कुत्सः। कृन्ततेः। 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३, ६३)'—इति सप्रत्ययः। कृन्ततेरृकारस्य बाहुलकादुत्वम्। कृन्तति शत्रून्। यद्वा, 'कुत्स अवक्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी। घञ्। कुत्सयत्यनेन शत्रून्। "सद्यो दस्यून् प्रमृण कुत्स्येन (ऋ० सं० ३, ५, १८, २)"—इति निगमः। यकार उपजनः॥

(१२) कुलिशः। "कुलपर्वतान् श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति"—इति स्कन्दस्वामी। क्षीरस्वामी—कुलशब्द उपपदे श्यतेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' पृषोदरादित्वात् अकारस्येकारः। यद्वा, कुलशब्दोपपदादन्तर्णीतण्यर्थात् 'शद्लृ शातने (भ्वा० तु० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववदिकारः। मेघस्यान्ते पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शातनात्। "स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः (ऋ० सं० १, २, २६, ५)"—इति निगमः॥

(१३) तुजः। तुजेः पचाद्यच्। ईतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) तिग्मम्। 'तिज निशाने' चुरादिः। 'युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च। तिज्यते तीक्ष्णीक्रियते। 'तिग्मं तेजस्तेजस्त्वात्कर्मणः तीक्ष्ण इवायुधं योऽहारमुत्पादयति तिग्मशातनः'—इति माधव.। "वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् (ऋ० सं० १, ६, २, २)"—इति निगमः।

(१५) मेनिः। मन्यतेः कान्तिकर्मणः 'उत्सर्गश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)'—इति किप्रत्ययः। नेमिवत् प्रक्रिया। काम्यते हि आयुधम्। यद्वा, 'मिञ् हिंसायाम् (क्र्या० उ०)' 'वीज्याज्वरिभ्यः (उ० ४. ४८)'—इति बाहुलकात् निप्रत्ययः। ईतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(१६) स्वधितिः। स्वशब्दोपपदात् 'धि धारणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् क्तिन्। स्वं धनं धीयतेऽनेन। "न स्वधितिर्वनन्वति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—इति निगमः॥

(१७) सायकः। 'षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)'। ण्वु,

क्र्यादौ 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'। अव्ययामन्त्रकारः। 'षिञ् बन्धने (क्र्या० उ०)'—इत्यस्मादा ण्वुल्। बध्नाति स्थिरीकरोति तद्वत् ऐश्वर्यादि। "पुरोपिणं सायकेना हिरण्यम् (ऋ० सं० ८, १, ५, ५)"—"न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३, २)"—इति निगमौ॥

(१८) परशुः। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। 'आङि परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च (उ० १, ३३)'—इति कुप्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाथवृत्तिः। 'परान् श्यतीति परशुः'—इति क्षीरस्वामी। तत्र मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कुः। "शिशीते नूनं परशुं स्वायसम् (ऋ० सं० ८, २, १४, ३)"—"अभीदु शत्रुः परशुर्यथा वनम् (ऋ० सं० ५, ७, ८, १, ४)"—इति निगमौ॥

इत्यष्टादश वधनामानि॥२०॥

इरज्यति (१)। पत्यते (२)। क्षयति (३)। राजति (४)। इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः॥२१॥

(१) इरज्यति। कण्ड्वादिः। "य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति (ऋ० सं० १, १, १४, ४)"—"महो नृमणस्य धर्मणामिरज्यसि (ऋ० सं० १, ४, १८, ३)"—इति निगमौ॥

(२) पत्यते। नैरुक्तधातुः। दिवादौ 'तप ऐश्वर्ये वा' इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्ये' इति केचित् पठन्ति। "तुविग्रयः पत्यते धृष्ण्वोजाः (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)"—"द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति निगमौ॥

(३) क्षयति। "सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं० १, २, १८, ५)"—इति निगमः॥

(४) राजति । 'राजृ दीप्तौ (भू० उ०)' स्वरितेत् । "विश्वो विभ्वा विराजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—"राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री (१) । अर्यः (२) । नियुत्वान् (३) । इनइन (४) । इति चत्वारीश्वरनामानि ॥२२॥

(१) राष्ट्री । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २,२१, ४) । 'ष्ट्रन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५९)'—इति ष्ट्रन्प्रत्ययः । व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम् । षित्वात् ङीष् (४, १, ४१) । "राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा (ऋ० सं० ६, ७, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्यः । 'ऋ गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् ऋच्छति प्राप्ते 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः (३, १, १०३)'—इति यन्निपात्यते । गम्यते हि सर्वैरीश्वरः । "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, ५)"—"महिष्ठो अर्यः सत्पतिः (ऋ० सं० ६, १, २५, ६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान् । नियुच्छब्दो व्याख्यातः 'नियुतो वायोः' इत्यत्र (१३० पृ०) । नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान् । 'तसौ मत्वर्थे) १, ४, १९)'—इति भसंज्ञाया विधानाज्जश्त्वं न भवति । "अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, ५)"—इति निगमः ॥

अस्य स्थाने "पतिः"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'पा रक्षणे (अदा० प०)' 'पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)' । रक्षिता हीश्वरः । 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये (निरु० ४, २१) यत्र पातेर्णन्ताद् बाहुलकात् डतिः कथि-

विध स्कन्दस्वामिना उक्तः । "अग्निरिन् वाजानां पते (ऋ० सं० १, २, २७, २)"—इति निगमः ॥

(४) इनः । एतेः सभाजनार्थे वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थ-विशिष्टाद्वा 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु 'तत्रेन इत्येतत्सनित. (निरु० ३, ११)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० स० २, ३, १८, १)"—इति निगम ॥

इति चत्वारीश्वरनामानि । २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने द्वितीयोऽध्याय समाप्त. ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याश्चायत्यगुर्वो वश्व्यन्ध्र आर्वयत्योजोमघमभ्रारेलतेद्वेलो वर्त्ततेनु-तलिद्रणा इन्वतिदभ्नोतिद्रुद्दिरज्यतिराष्ट्रीति द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥२॥

---

(४) राजति। 'राजृ दीप्तौ (भू० उ०)' स्वरितेत्। "धियो-विश्वा विराजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—"राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमौ॥

इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः॥ २१॥

राष्ट्री (१)। अर्य्यः (२)। नियुत्वान् (३)। इनइन (४)। इति चत्वारीश्वरनामानि॥२२॥

(१) राष्ट्री। राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २,२१, ४)। 'ष्ट्रन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५४)'—इति ष्ट्रन्प्रत्ययः। व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्। षित्त्वात् ङीप् (४, १, ४१)। "राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा (ऋ० सं० ६, ७, २, ४)"—इति निगमः॥

(२) अर्य्यः। 'ऋ गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते 'अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः (३, १, १०३)'—इति यन्निपात्यते। गम्यते हि सर्वैरीश्वरः। "समर्य्यो गा अंवति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १, २, १, १)"—"मंहिष्ठो अर्य्यः सत्पतिः (ऋ० सं० ६, १, २५, ६)"—इति निगमौ॥

(३) नियुत्वान्। नियुच्छब्दो व्याख्यातः 'नियुतो वायोः' इत्यत्र (१३० पृ०)। नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान्। 'तसौ मत्वर्थे) १, ४, १९)'—इति भसंज्ञाया विधानाज्जश्त्वं न भवति। "अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)"—इति निगमः॥

अस्य स्थाने "पतिः"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'पा रक्षणे (अदा० प०)' 'पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)'। रक्षिता हीश्वरः। 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये (निरु० ४, २१) च पातेश्चत्वाद् बाहुलकात् डतिः रूपसि-

चिव स्कन्दस्वामिना उक्तः । "शिग्धिं वाजानां पते (ऋ० सं० १, २, २७, २)"—इति निगमः ॥

(४) इनः । एतेः सम्भाजनार्थे वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थविशिष्टाद्वा 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु 'तत्रेन इत्येतत्सनितः (निरु० ३, ११)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

इति चत्वारीश्वरनामानि । २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्युवमनुष्यासायत्यगुवो वरस्यन्म च्यावयत्योजोमघमग्रारेवतेवेदो वृत्ततेयुतुलिद्रूपं इन्वतिदम्भोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्रीति द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायः ।

—:○:—

उरु (१)। तुवि (२)। पुरु (३)। भूरि (४)। शश्वत् (५)। विश्वम् (६)। परीणसा (७)। व्यानशिः (८)। शतम् (९)। सहस्रम् (१०)। सलिलम् (११)। कुवित् (१२)। इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

(१) उरु। उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः। आच्छादयति छन्नेनाल्पम्। "उरु णस्तन्वे तन इन्द्र (ऋ० सं० ६, ५, २६, १)"—इति निगमः॥

(२) तुवि। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। 'अच इः (उ० ४, १३४)'। वृद्धिर्हि बहुः। "तुविजाता उरुक्षया (ऋ० सं० १, २, ४, ४)"—इति निगमः॥

(३) पुरु। पृणातेः 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः' (उ० १, २३)'—इति कुप्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उत्वम्। पुर्विव बहुः पुरुभुजा चनस्यतम् (ऋ० सं० १, १, ५, १)"—इति निगमः॥

(४) भूरि। भवतेः 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४, ६५)'—इति क्रिन्प्रत्ययः। भवति तत् सर्वस्यानुग्रहदा। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)"—इति निगमः॥

(५) शश्वत्। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'संश-

सृम्यहे हत् (उ० २, ७८)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यास-वकारेकारेकारस्याकारो ङित्वमाद्युदात्तत्व नियात्यते । परिवर्हते गम्यते वा। "अ॒हं धना॑नि॒ सञ्ज॑यामि॒ शश्व॑तः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—"यच्चिद्धि शश्व॑ता॒ तना॑ (ऋ० सं० १, २, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वम् । (७) परीणसा ।

(८) व्यानशिः । विपूर्वादश्नोतेरुपसर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३, ३, १७१ भा०)'—इति किः । द्वित्वम् । अत आदेः अश्नोतेश्च । विविधं व्याप्नोति । "व्या॒न॒शिः पव॑से सोम॒धर्म॑भिः (ऋ० सं० ७, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(९) शतम् । 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् (५, १, ५९)'—इति दशदशाभावस्त च निपात्यते । "दशदशत." इति निरुक्तम् (३, १०) । निपातनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्त्तते । "श॒तक्र॑तो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) सहस्रम् । सहो बलनामसु व्याख्यातम् (१८३पृ०) । रो मत्वर्थीयः । अस्यापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । "स॒हस्रा॑क्षरा प॒र॒मे व्यो॑मन् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—इति निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (८३ पृ०) । गम्यते हि जलवत् । "अप्र॒केतं॑ स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, ३)"—इति निगमः । 'सलिलमिति बहुनाम । सलिलं कुविदिति पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ।

(१२) कुवित् । निपातोऽयम् । "कु॒वित् सोम॒स्यापा॒मिति (ऋ० सं० ८, ६, २६, २)"—इति निगमः ॥

इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् (१) । ह्रस्वः (२) । निधृष्व[1]: (३) । मायुकः (४) । प्रतिष्ठा (५) । कृधु (६) । वम्रकः (७) । दभ्रम् (८) । अर्भकः (९) । क्षुल्लकः (१०) । अल्प (११) । इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

(१) ऋहन् । 'दह वीजजन्मनि (भू० प०)'—'रह त्यागे (भू० प०)' । अनयोः 'संयत्तृम्यह इदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इतिप्रत्ययः, अहवद्भावश्च निपात्यते । तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'धातुग्रहणादिहर्हदिव्यादयो भवन्ति'—इति । धारुह्यते हि ह्रस्वो हवादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः । "वृहन्तं चिदृहते रन्धयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२) ह्रस्वः । 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे'—इति वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ह्रसतिः शब्दार्थे पठित, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते । "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६, ३०)"—इति निगमः ॥

(३) निधृष्व । 'धृषु सहने (भू० प०)' । अत्र न्यूनार्थः । इगुपधलक्षणः कः । ह्रसनदयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)' । 'कृवापा (उ० १, १)'—इत्युण् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनायासेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कृधु । 'कृती छेदने (तु० प०)' । 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः (उ० १, २३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कुप्रत्ययस्त-

कारस्य धकारश्च। 'निकृन्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव'—इति स्कन्दस्वामी। "यो अस्क्रधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४, ६, १२, २)"—इति निगमः॥

(७) वम्रकः। 'टु वम उद्गिरणे (भू० प०)' न्यूनार्थे। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। ततः स्वार्थे कः (५, ३, ८७)। "वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १४, ६)"—इति निगमः। "स्ववान्नो वम्रो विजवान सुन्दिहः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)"—इत्यत्र 'वम्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम्। स्वार्थिककप्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(८) दभ्रम्। दभतिर्न्यूनार्थः। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १३)'—इति रक्। 'नेड्वशि कृति (७, २, ८)'—इतील्प्रतिषेधः। "दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्षे (ऋ० सं० १, ८, १, ५)"—इति निगमः॥

(९) अर्भकः।

(१०) क्षुल्लकः। क्षुधं लाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३. २. ३)'। स्वार्थे कः। 'क्षुधं लाति क्षुल्लकः'—इति क्षीरस्वामी। "नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका"—इति निगमः॥

(११) अल्पः। 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु'। 'अलितल्पिपीडनृपाभ्यः पः'—इति पः। "अल्पा एनं पशवो भूत्वा उपतिष्ठेरन्"—इति निगमः॥

इत्येकादश ह्रस्वनामानि। २॥

महत् (१)। ब्रध्नः (२)। ऋष्वः (३)। बृहत् (४)। उक्षितः (५)। तवसः (६)। तविषः

(७) । महिषः (८) । अभ्वः (९) । ऋभुक्षाः (१०) । उक्षाः (११) । विहायाः (१२) । यह्वः (१३) । ववक्षिथ (१४) । विवक्षसे (१५) । अम्भृणः (१६) । माहिनः (१७) । गभीरः (१८) । ककुहः (१९) । रभसः (२०) । व्राधन् (२१) । विरप्शी (२२) । अद्भुतम् (२३) । बर्हिष्ठः (२४) । बर्हिषात् (२५) इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

(१) महत् । 'मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणिर्मंहनीयो भवतीति वा (निरु० ३, १३)'—इति भाष्यम् । 'मानेन स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्व, तान् जहाति अतिक्रामति मानशब्दात् जहातेश्चेति शाकपूणि । निर्वचनलाघवात् महते पूजाकर्मणो वटत्याचार्य '—इति स्कन्दस्वामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत् (उ० २, ७८)'—इत्यतिप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धि । "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगम ।

(२) ब्रध्न । व्याख्यातमश्वनामसु (१२४पृ०) । बध्नाति स्वगुणै सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन् । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगम ॥

(३) ऋष्व । 'ऋष गतौ (तु० प०)' । 'सर्वनिघृष्व (उ० १५१)'—इति वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । गम्यते हि महान् सर्वं गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २, ११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थम् ।

दर्शनीयो हि महान् "क्रत्वा तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० मं० ४, ७, २१, २)" इति निगमः ॥

(४) वृहत्। 'बृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २, ८४)'—इति निपातनम्। परिवृद्धं भवति हि महत्त्वं, वर्द्धतेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः। वृद्ध्यर्थेऽपि वर्धो बोद्धव्यः। "बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ५, १८, ६)"—"उरोऋष्वस्य बृहतः (ऋ० सं० १, २, १७, ४)"—इति निगमौ। उरोर्ऋष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महतम्, बलवतः, बृहतः एतदपि महत्तामेव। वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः। महतः वेगेन गौरवस्येत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्षितः। 'उक्षतिर्वृद्ध्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। निष्ठायामिडागमः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)'। "रजस्तुरं तवसं मारुतं गणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—"तन्व त्वणासि तवसं मतव्यान् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) तविषः। तवतेरेव। 'तवेर्णिद्वा (उ० १, ४८)'—इति टिषच्प्रत्ययः। "सानुं गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(८) महिषः। महतेः 'अविमह्योष्टिषच् (उ० १, ४५)'। महत्वर्थः। यद्वा, महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम्, महि 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डप्रत्ययः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इति अलुक्, 'सुषामादिषु च (८, ३, ९८)'—इति षत्वम्। महि महति स्थाने सीदत्यास्ते

महिष.। "महिषासो मायिनश्चित्रभानवः (ऋ० सं० १, ५, ७, २)"—इति निगमः॥

(९) अभ्वः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०६पृ०)। आ समन्तात् भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात्। यद्वा, भवतेः सत्तार्थात् प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्पूर्वात् 'नञि भुवो डित्'—इति क्वन्प्रत्ययः। न भवत्यनेनोपद्रवोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते शेषैः। "न वै वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"आ यो द्यौ अभ्व ईयते (ऋ० सं० १, ३, १९, ३)"—इति निगमौ॥

(१०) ऋभुक्षाः। 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)'। 'ऋतेर्भुक्षिनक्'—इति भुक्षिनक्प्रत्ययः। 'पथिमथ्यृभुक्षामात् (७, १, ८५)' 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७, १, ८६)'। उरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः। मेधावी महत् स्थानं वा। उरुशब्दादुपपदात् भातेर्भवतेर्वा 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति कुप्रत्ययः। पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः क्षियतेर्वा 'इतिश्छन्दसि (उ० ४, १३६)'—इति बाहुलकादिनि टिलोपश्च। ऋभुणा क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा। "त्वमृभुक्षानर्यस्त्वं षाट् (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—इति निगमः॥

(११) उक्षा। उक्षतेर्वृद्ध्यर्थात् 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' (उ० १, १५५)'—इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) विहायाः। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि (उ० ४, २१५)'—इति अहातेर्जिहीतेर्वा बाहुलकात् पुनर्भावेऽपि युगागमो निपात्यते। "कृष्णादुदस्थादर्य्या विहायाः (ऋ० सं० २, १, ४, १)"—इति निगमः॥

(१३) यज्ञः । यजतेः 'शेययज्ञजिह्वाग्रीवाप्रामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्प्रत्ययो जकारस्य ञकारश्च निपात्यते। यजते देवपूजादिकं करोति। यद्वा, 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)' 'यमीव'—इति क्वन्प्रत्ययः'—इति भोजदेवः। यस्यति प्रयत्यते प्रवृत्त्वात्त्वयादौ। 'यज्ञ इति महतो नामधेयम्, यातश्च हूतश्च भवति'—इति (निरु० ८, ८) भाष्ये 'यातयासावाह्लतश्च वार्थिभिः, हूतश्चासौ प्रार्थिभिः, द्विधातुजत्वं दर्शितम्' इति स्कन्दस्वामी। ततोऽत्र यातेर्ह्वयतेश्च 'गेहे कः (३, १, १४४)' इति वाहुलकात् भूते कप्रत्ययो ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावश्च। "प्रवो यज्ञं पुरूणाम् (ऋ० सं० १, ३, ८, १)—इति निगमः॥

(१४) ववक्षिथ। (१५) विवक्षसे। 'तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते (निरु० ३, १३)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना। ववक्षिथेत्यत्र 'छन्दसि लिट् (८, ४, ७८)"—इतीत्वाभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, थकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च व्यत्ययेन। "पतिर्विश्वं ववक्षिथ (ऋ० सं० १, ४, १, ५)"—"गीर पावकशो चिषं विवक्षसे (ऋ० सं० ०, ०, ४, १)"—इति निगमौ॥

(१६) अभ्भृणः। भ्रमतेः क्विप्। बिभर्तेः 'इण्सिञ्जिदि (उ० ३, २)'—इत्यादिना वाहुलकात् नप्रत्ययः। "प्रियन्नं-भृष्टिमभ्भृणम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)"—इत्यत्र 'अभ्भृणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) माहिनः। महतेः। 'महेरिनण् च (उ० २, ५३)'—इति इनण्प्रत्ययः। "प्रवो न इन्द्रे स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति निगमः॥

(१८) गभीरः। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (६५ पृ०)। प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'कक्कु सहने'। 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। सहते ह्यभिभवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा। "वच्यन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, २२, ३)"—इति निगमः। 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः। 'रभ राभस्ये (भू० आ०)'। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्यते वा शत्रुषु। "अर्चन्त्यर्का रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—इति निगमः॥

(२१) ब्राधत्। बन्धातेः 'संश्चत्तृम्पद्वेहदित्यादयः (उ० २, ८९)'—इत्यतिप्रत्ययः र आगमश्च निपात्यते। "स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः (ऋ० सं० २, १, २, ४)"—इति निगमः॥

(२२) विरप्शी। 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' विपूर्वः। 'रपधृषक्रम्यभिकुभ्यः शक्'—इति बाहुलकात् शक्। विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्शी। यद्वा, विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा। मंहि मह इत्यसुन्नन्तपाठश्च। "विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं० १, १, १६, ३)"—इत्यादीकारान्तोपादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम्। "क्रत्वे अपिबो विरप्शिन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)"—"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)"—इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)'। 'अदि भुवो डुतच् (उ० ५, १)'। 'अदित्याभावार्थोऽव्ययम्'—इति क्षीर-

स्वामी। तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तेर्वा बाहुलकात् कुतन्प्रत्यये मनोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् बिभर्त्त्यश्चितेनेति वा। "सर्दमस्यतिमद्भु तम् (ऋ० स० १, १, २५, १)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'मद्भवामाद्युदात्तः स्यादवाचर्य्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः' —इति माधवः। "तव सुरीप्रमद्भु तम् (ऋ० स० २, २, ११, ४)"—इति निगमः॥

(२४) वंहिष्ठः। बहि महि वृद्धौ (भू० आ०)'। लहिवंशोर्नलोपश्च (उ० १, २८)'—इति बहुपदम्, तत इष्ठन्प्रत्ययः। 'वंहतेर्वहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो वंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६, ४, १५७)'—इत्यादिना बहादेशः। यद्वा, 'तिपुलवञ्जुलबकुलतूलपृथुलस्थूलविमस्थूलादयः'—इति बहेर्वलच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते। अन्यत् पूर्ववत्। "यदवंहिष्ठ' नाति विधे' सुदानू (ऋ० मं० ४, ८, ३१, २)"—इति निगमः॥

(२५) बर्हिषत्। बृह बृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसिप्रत्ययः। बर्हिःशब्द उपपदे सदः 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वाद्बर्हिषः सकारलोपः। सुषामादित्वात् (८, ३, ९८) षत्वम्। यद्वा, 'अनिते (८, ३, १८)'—इति। 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इति इन्। अन्यत् पूर्ववत्। परिवृढे स्थाने स्यादिति हि महान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः (१)। कृदरः (२)। गर्त्तः (३) हर्म्यम् (४)। अस्तम् (५)। पस्त्यम् (६)।

(१८) गभीरः। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (६५ पृ०)। प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'कक्कु सहने'। 'ककोरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। सहते अभिभवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा। "वृषन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, ३२, ३)"—इति निगमः। 'ककुह इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः। 'रभ राभस्ये (भ्वा० आ०)'। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११२)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु। "अधैनु ह्वा रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, १, ४)"—इति निगमः॥

(२१) ब्राधत्। बन्धातेः 'वर्तमाने पृषद्बृहदित्यादयः (उ० २, ८९)'—इतीतिप्रत्ययः था आगमश्च निपात्यते। "स ब्राधतो नहुषो दसुजूतः (ऋ० सं० २, १, २, ४)"—इति निगमः॥

(२२) विरप्शी। 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा० प०)' विपूर्वः। 'रपश्रक्रम्यभिक्षुभ्यः शक्'—इति बाहुलकात् शक्। विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्शी। यद्वा, विविधं रपणं विरप्शं तदस्यास्ति वा। महि मह इत्यसुबन्तपाठश्च। विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं० १, १, १६, ३)"—इत्याटीकारान्तोपादानं मन्देहनिहत्यर्थम्। "क्रत्वे अर्पितो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)"—"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)"—इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)'। 'अदि भुवो डुतच् (उ० ५, १)'। 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति क्षीर-

स्वामी। तत्र सम्पूर्वात् बिभर्तेर्वा बाहुलकात् क्तप्रत्यये मलोपोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् बिभर्त्त्यिलेनेति वा। "सदसस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, २५, १)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'मह्वामाद्युदात्तः स्यादत्राद्यन्तोदात्तः स्वरः' —इति माधवः। "तवं स्तुवीयमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २, ११, ४)"—इति निगमः॥

(२४) वंहिष्ठः। वहि महि वृद्धौ (भू० आ०)'। वह्नि-र्बंशोर्नलोपश्च (उ० १, २८)'—इति वहुपदम्, तत्र इष्ठन्-प्रत्ययः। 'बहुतेर्बहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो वंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६, ४, १५७)'—इत्यादिना बंहादेशः। यद्वा, 'विपुलस्थूलबहुल-मूलपृथुलस्थूलविसस्थूलादयः'—इति वंहिकलच्प्रत्ययो नलो-पश्च निपात्यते। अन्यत् पूर्ववत्। "यद्वंहिष्ठं नाति विधे-सुदान् (ऋ० सं० ४, ४, २१, ३)"—इति निगमः॥

(२५) बर्हिषत्। वृह वृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'वृंहेर्न-लोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसिप्रत्ययः। बर्हिःशब्द उप-पदे सदः 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विप्। पृषो-दरादित्वाद्बर्हिषः सकारलोपः। सुषामादित्वात् (८, ३, ८८) षत्वम्। यद्वा, 'अनिते (८, ३, १९)'—इति। 'सर्व-धातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इति इन्। अन्यत् पूर्ववत्। परि-हृढे स्थाने स्यादिति हि महान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ एषार्थस्य

इति पञ्चविंशतिमहन्नामानि॥ ... आदगुणश्च।

गयः (१)। ... इति पर्यायेणास्यार्थकथनम्'

... इष्टोदमूरा अतिथिर्दुरोणे (ऋ०

हर्म्यम् (४)। ...

म० ३, ८, १८, १५)"—मध्ये मिमीतेरुदस्यो दुर्गाणे (ऋ० मं० १, ५, १३, २)"—इति निगमौ ॥

(८) नीलम्। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदि-भिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्‌हसिसिधिशुभिभ्यो रक्'—इति रक् प्रत्ययः, मत्वर्थादेर्लोपो गुणाभावश्च निपात्यते। नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति सुखानि स्वसनमिति वा। "आ यो मूना गूर्ते भ्रनाद्नीळे (ऋ० मं० ८, १, १७, १)"—इति निगमः।

(९) दुर्याः। 'दुर्वी हिंसायाम् (भ्वा० प०)'। 'अघ्न्यादित्वाद् यत्प्रत्यये वकारलोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते। हिंसन्ति मीनाति हि त दु खम। यद्वा, दुःशब्दपूर्वात् 'याते, 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८, वा० २)'—इति कः। 'दुःखेन प्राप्यन्ते, दुर गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्याः गृहा उच्यन्ते' —इत्युवट। "अवो रक्षा प्रवंसा त्वोत दुर्यात् (ऋ० मं० १, ६, २२, ४)"—इति निगमः॥

(१०) स्वसराणि। व्याख्यातमहर्नामसु (४६ पृ०)। खेन स्वनेन क्षियते प्राप्यते रवेरुदयतो भ्रातिभि नियते, सुष्टु असन्ते वासिम् पदार्था। निगमोऽन्वेषणीय॥

(११) अमा। 'अम गतिभजनशब्देषु (भ्वा० प०)'। 'पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण (३, ३, ११८)'। गम्यतेऽस्मिन् भज्यते शब्दायन्ते वा। यद्वा, निपातोऽयम्।' "अमात्यम् (ऋ० म० ५, २, २०, १)"—इत्यत्र, उवट—'अमा गृहवचन' सह-वचनो वा। अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे। रत्ने सत्याला भवति अमात्य'—इति। "सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ० म० ८, २, ५, ७)"—"अमा सते वहसि भूरिवामम् (ऋ० म० २, १, ८, २)—"अमाजूरिव पित्रो सचा सती (ऋ० म० २, ६, २०, २)"—इति निगमा॥

(१२) दमे। 'दमु उपशमने (दि० प०)'। घञ्। 'नोदा-

षोपदेशस्य (७, ३, ३४)'—इति वृद्धिप्रतिषेधः। शाम्यतेऽनेन शीतादि, दान्तः क्लेशः। "वर्धमानं स्वे दमे (ऋ॰ सं॰ १, १, २, ३)"—"हस्कर्तारं दमे दमे (ऋ॰ सं॰ ३, ५; ६, २)"—इति निगमौ॥

(१३) कृत्तिः। 'कृती छेदने (तु॰ द॰ प॰)'। क्तिन्। छदरवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) योनिः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ॰)। मिश्रुतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनाविष्टा इति, परीवीतो वा प्राकारादिना जायेव। जायेव योनावरं विश्वस्मै (ऋ॰ सं॰ १, ५, १०, ३)"—इति निगमः॥

(१५) सद्म। सदेर्मनिन्। सीदन्त्यस्मिन्। "सद्मेव धीराः सुमायं चक्रुः (ऋ॰ सं॰ १, ५, ११, ५)"—इति निगमः। 'सद्म गृहनाम'—इति स्कन्दस्वामी।

"वर्म" इति केचित् पठन्ति। वृणोतेर्मन्। व्रियते तेन, सम्भज्यते वा गृहिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) शरणम्। शृणातेः 'युच् बहुलम् (उ॰ २, ७४)'—इति युच्। शृणाति शीतादिक्लेशम्, रचितवान् वा क्लेशेभ्यः 'अर्तिः प्राप्त्यर्थः'—इति माधवः। प्राप्यते हि तत्। "नीडस्येव शरण आ सुदस्य (ऋ॰ सं॰ २, २, १८, १)"—इति निगमः॥

(१७) वरूथम्। 'वृञ् वरणे (स्वा॰ उ॰)'। 'जूवृञ्भ्यामूथन् (उ॰ २, ६)'। वर्मवदर्थः। "भवा वरूथं गृणते विभावो (ऋ॰ सं॰ १, ४, २४, ४)"—इति निगमः॥

(१८) छर्दिः। 'छर्द सन्दीपने (चु॰ प॰)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छर्दिभ्य इसिः (उ॰ २, १०१)'। सन्दीप्यते शालया। "प्रथो यच्छतादवकं पृथु छर्दिः (ऋ॰ सं॰ १, ४, ५, ५)"—

“वरू॑थं मघ्वद्भ्य॑च्छर्दिः (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ५२, १)”—इति निगमौ।

(१९) छर्दि। ‘छर्द अपवारणे (चु॰ उ॰)’। णिच्। पूर्ववदिस्। ‘छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य (६, ४, ९६)’। ‘इस्मन्त्रन्क्विषु च (६, ४, ९७)’—इति ह्रस्वः। णिलोपः। छादयति हि तत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) छाया। ‘छो छेदने (दि॰ प॰)’। माच्छाशसिभ्यो यः। छत्रिवदर्थः। छायाकरत्वाद्वा छाया। “यस्य॑ छाया-मृतम् (ऋ॰ सं॰ ८, ७, ३, २)”—इति निगमः॥

(२१) शर्म। शृणातेः शरेः श्रयतेर्वा मन्। श्रयतेर्बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। श्रीयते हि तत्। अन्यत्र शरणमर्थः। “त्वामिदिन्द्र॑स्य शर्म॑णि (ऋ॰ सं॰ १, १, ८, १)”—“त्रिधातु॑ शर्म॑ वहतं शुभस्पती (ऋ॰ सं॰ १, ३, ४, ६)”—इति निगमौ॥

(२२) अज्म। अजी ‘सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ॰ १, १३७)’—इत्यादिना बाहुलकात् मन्। पूर्ववदर्थः। “येषा॑-मज्मे॑षु पृथिवी (ऋ॰ सं॰ १, ३, १२, ३)”—इति निगमः॥

इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि॥४॥

ई॒र्ष्यति॑ (१)। वि॒धेम॑ (२)। स॒पर्य॑ति (३)। न॒म॒स्यति॑ (४)। दु॒व॒स्यति॑ (५)। ऋ॒ध्नोति॑ (६)। ऋ॒णद्धि॑ (७)। ऋ॒च्छति॑ (८)। सप॑ति (९)। विवासति (१०)। इति दश परिचरण-कर्माणः॥५॥

(१) ईर्ष्यति। ‘ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्’ कण्ड्वादि, यगि-

मंसु। अनेकार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तदिहाध्याये सर्वत्र धातुषु तद् बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेम। 'विध विधाने' तुदादि। लिङुत्तमपुरुष बहुवचनम्। "यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः (ऋ० सं० २, ७, २४, २)"—"हविष्मन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १, ३, ८, २)"—"होतेव सद्म विधतो वि तारीत् (ऋ० सं० १, ५, १, १)"—इति निगमः॥

(३) सपर्यति। 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादि.। "दूतं देव सपर्यति (ऋ० सं० १, १, २३, २)"—इति निगम॥

(४) नमस्यति। 'नमोवरिवश्चित्रङ क्यच् (३, १, १९)'। नमस. सत्पूजायाम्। नमः करोति। "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः (ऋ० सं० १, ३, १, २)"—"ये नमस्यन्ति हृदयः (ऋ० सं० १, २, ११, ४)"—इति निगमौ॥

(५) दुवस्यति। 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्ड्वादिः। "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्वायम् (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः॥

(६) ऋध्नोति। "ऋधु वृद्धौ" स्वादिः। अतएव "आ ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ०. सं० १, १, ३१, ३)"—इति निगम.॥

(७) ऋणद्धि। व्यत्ययेन श्नम्॥

(८) ऋच्छति। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु० प०)॥

(९) सपति। 'षप समवाये (भ्वा० प०)'। "यविष्ठांसो विदुष्टरं सपेम (ऋ० सं० ४, ५, १८, ५)"—इति निगमः॥

(१०) विवासति। नैरुक्तधातु.। 'विपूर्वात् वसतेश्च'। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात्

खिलोप'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "द्रविणोदा द्रविणसः (ऋ० सं० १, १, २३, ३)"—इति निगमः॥

इति दश परिचरणकर्माणि ॥ ५ ॥

शिम्बाता (१)। शतरा (२)। शातपन्ता (३)। शर्म (४)। स्यूमकम् (५)। शेव धम् (६)। मयः (७)। सुग्म्यम् (८)। सुदिनम् (९)। शूषम् (१०)। शुनम् (११)। शग्मम् (१२)। भेषजम् (१३)। जलाषम् (१४)। स्योनम् (१५)। सुम्नम् (१६)। शेवम् (१७)। शिवम् (१८)। शम् (१९)। कम् (२०) इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता। 'शिङ निशाने (स्वा० उ०)'। निम्ब विम्बशिम्बडिम्बकुम्बस्वादय'—इति शिनोतेर्वप्रत्ययो मुम निपात्यते। अततेर्डञ। दुःखानि तनूकुर्वत् प्राप्यते॥

(२) शतरा। शत बहु, अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)।

(३) शातपन्ता। 'शो तनूकरणे (दि० प०)' निष्ठा। पतते 'हसिमृग्रिण्वामि (उ० ३, ८६)'—इति बाहुलकात् तन्। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पत्यते प्राप्यते। त्रिष्वपि द्विवचनस्याकारः। "शिमेषं कृता शतरा शातपन्ता (ऋ० सं० ८, ६, १, ५)"—इति निगमः॥

(४) शर्म। व्याख्यातं गृहनामसु (२५६पृ०)। "ता नो देवी सुहवा शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)"—इति

निगमः ॥ अन्ये स्थाने "गिन्नु."—इति केचित् पठन्ति । 'गल गतौ (भू० प०)' । 'वलिफल्योर्गुक् च)'—इति क्नुप्रत्ययो बाहुलकादकारस्येकारः । गम्यते पुरुषवद्भिः, गच्छत्यनेन व्यसिम्, गच्छति वाल्यमानित्वत्वात् । एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम् । 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)' । 'अवि-सिविसिमिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन्प्रत्ययः । 'छ्वोः शूडनुनासिके च (६, ४, १९)' यणादेशः, स्वार्थे कः । स्यूतं पुरुषगति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) शेवृधम् । शेशब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः । शेवस्य वर्द्धयितृ शेवृधम् । पृषोदरादित्वादुभयत्र रूपसिद्धिः । "न शेवृधमधि धाद्युन्नमुक्ये (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)"—इति निगमः ॥

(७) मयः । 'मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । असुन् । हिनस्ति दुःखम् । "मयं कृणोषि प्रय आ च सूरये (ऋ० सं० १, २, ३१, २)"—इति निगमः ॥

(८) सुग्म्यम् । सुपूर्वात् गमेः अघ्न्यादित्वात् यत्प्रत्यय उप-धालोपश्च । "ऊर्जा ददातु सुग्म्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)"—"आ सुग्म्याय सुग्म्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, ७, ७, ५)"—इति निगमौ ॥

(९) सुदिनम् । व्याख्यातमहर्नामसु (६७ पृ०), अत्र सुपूर्वम् । सुष्ठु द्यति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यवद्भ्यां येन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) शूषम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८२ पृ०) । शूय-त्यनेन दुःखम्, प्रियावहत्वं सुखम् । "आशाके भिरेतरी न शूषैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(११) शुनम्। 'शुन गतौ (तु० प०)'। 'गेहे क (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। "शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिम् (ऋ० म० ३, ८, ९, ८)"—शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम् (ऋ० म० ३, २, ४, ७)—इति निगमौ।

(१२) शग्मम्। शशब्दे उपपदे गम 'गेहे क (३, १, १४४)'—इति कः। गमहनेत्युपधालोप (६, ४, ९८)। पृषोदरादित्वात् शमो मलोप। सुखं गम्यतेऽनेन दुष्कृतादि शमनेन वा। यद्वा, शकि 'युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति बाहुलकात् मक्प्रत्यय, ककारस्य गकारश्च। शक्नोति तृप्तिं जनयितुम्। "वाश्रो यति शग्मया सु मदा रे (ऋ० स० ४, ४, २१, २)"—इति निगमः॥

(१३) भेषजम्। (१४) जलाषम्। व्याख्याते उदकनामसु (१०८पृ०) भिषक्त्वतिरत्र सुखनार्थः। "हृद जलाषभेषजम (ऋ० म० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः॥ 'जलाषं सुखौषधम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) स्योनम्। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)'। 'सिवेष्टेरूट् च (उ० ३, ८)'—इति नप्रत्यये गुण। स्युमवर्थः। स्योनमिति सुखनाम, 'स्यतेरवस्यन्त्येतत'—इति (निरु० ८, ९) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च स्योनम'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना। तत्र बाहुलकान्नप्रत्यये टेरूट्। "दुवेभ्यो ... तये स्योनम् (ऋ० स० ८, ६, ८, ४)"—"स्योना पृथिवि भव (ऋ० म० १, २, ६, ५)"—इति च निगमौ॥

(१६) सुम्नम्। 'राम्नासास्नासुम्नद्युम्नानिम्नेति' भोजसूत्रम शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते पारं भाग्यनेति वा। "... व सुम्ना नव्यांसि (ऋ० स० १, ३, १५, ३)" "सुम्नाय वर्तयामसि (ऋ० स० ६, ४, ५५, १)"—इति निगमौ

(१७) शेवम्। (१८) शिवम्। 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'। 'सर्वनिघृष्व (उ० १, १५१)'—इति शीङो इस्वत्वं वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। "शेवमिति सुखनाम (निरु० १०,१७)' इत्यादि-भाष्ये। शिष्यतेर्व्युत्पादितावेतौ। तत्रार्थस्तु—शेपति हिनस्ति क्लेशं, शेपयति वा स्वाश्रयम्। "जने न शेवं आहूर्यः सन् (ऋ० सं० १, ५, १३, २)"—"शिवाभिर्न स्मयमानाभि रागात् (ऋ० सं० १, ५, २७, २)" —इति निगमौ॥

(१८) शम्। निपातोऽयम्। यद्वा, शाम्यतेर्विच्। शाम-यितृ क्लेशानाम्। "श ते सन्तु प्रचेतसे (ऋ० सं० १, १, १०, २)"—इति निगमः।

(२०) कम्। अयमपि निपातनम्। "श्रियसे कं भानुभिः सम्मिमिक्षिरे (ऋ० सं० १, ६, १२, ६)"—"आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १, २, १८, २)"—इति निगमौ। "अधे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् (ऋ० सं० १, ७, १४, २)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेदमव्ययम्'—इति स्वरदत्तः॥

इति विंशतिः सुखनामानि॥ ६॥

निर्णिक् (१)। वव्रिः (२)। वर्पः (३)। वपुः (४)। अमतिः (५)। अप्सः (६)। प्सुः (७)। अप्नः (८)। पिष्टम् (९)। पेशः (१०)। कृशनम् (११)। भरः (१२)। अर्जुनम् (१३)। ताम्रम् (१४)। अरुषम् (१५)। शिल्पम् (१६)। इति षोडश रूपनामानि॥ ७॥

(१) निर्णिक्। 'णिजिर् शौचपोषणयोः (जु० उ०)'

निशब्दपूर्वं क्विप्। निर्णिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम्। "शकपो वस्त निर्णिजम् (ऋ० सं० १, २, १८, ३)"—इति निगमः॥

(२) वव्रिः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'आदृगमहन जन किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)' द्विर्वचनम्, कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः। तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, व्रियते वा। "विद्युन्न भवन्ती प्रति वव्रिमौहत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः॥

(३) वर्पः। 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)'। 'वृञ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४, १९६)'—इत्यसुन्। भज्यते हि तत्। वृणोतेर्वा बाहुलकादसुन् पुट् च। वर्णवदर्थः। "मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—इति निगमः॥

(४) वपुः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०६ पृ०)। उच्यते आश्रयः "वपुर्भिराचरतो अन्यान्या (ऋ० सं० १, ५, २, ३)"—इति निगमः॥

(५) अमतिः।

(६) अप्सः। 'अप्स इति रूपनामाप्नोतेः (निरु० ५, १३)'—इत्यादिभाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादितः। तत् प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्श्यते। नञ्पूर्वात् प्सातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः आप्नोतेर्वा। 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति सप्रत्ययः। "उषा हस्नेव निर्णीते अप्सः (ऋ० सं० २, १, ८, २)"—"अप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५, ३, २४, २)"—"अप्सरसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, ६)"—इति निगमाः॥

(७) प्सुः। 'स्फुर स्फुरणे (तु० प०)'। 'मृगय्वादयश्च (उ०

१,२६)—इति डुन्प्रत्यय, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्ययश्च निपात्यते। स्फुरति हि तत्। "यद्दन्ते भङ्गुत प्सवः (ऋ० सं० ६, १, ३७, २)"—"गुभा इन्द्र मधुाता भङ्गुत प्सवः (ऋ० सं० १, ४, १२, ४)"—इति निगमौ।

(८) अप्नः। अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१४५ पृ०)। तेन हि तत्कर्माश्रयं व्याप्नोति। "अभिसर्गन्ति अप्नया ता अनुप्रसः (ऋ० सं० २, ६, १०, ४)"—इति निगमः।

(९) पिष्टम्। 'पिश अवयवे (तु० प०)' 'पिस गतौ (भू० प०)'—इति क्षीरस्वामी। 'पिशेः किच (उ० ३, ८२)'—इति क्तः, गुणाभावश्च, 'तितुत्र (७,२, ९)'—इतीट्प्रतिषेधः। 'पिशितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। 'पिश आक्षेपणार्थः'—इति माधवः। आश्लिष्यत्याश्रयम्। "पिष्टं रूपमिरुन्क्षिभिः (ऋ० सं० ४, ३, १८, १)"—इति निगमः॥

(१०) कृशनम्। (११) पेशः। व्याख्याते हिरण्यनामसु (१६पृ०) दीप्यते हि तत्, दीप्यतेऽनेन वा तद्वान्। पेशसः पिष्टवदर्थः। कृशनस्य निगमोऽन्वेषणीयः। "पेशो मर्या अपेशसे (ऋ० सं० १, १, ११, २)"—इति निगमः।

(१२) स्पर्ः। 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)'। असुन्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) सकारपकारयोर्व्यत्ययः। स्फुरति हि तत्। "महि प्सरो वरुणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)"—"वचो दैव प्सरस्तमम् (ऋ० सं० १, ५, २३, १)"—इति निगमौ।

केचिदत्र मर्क्रूच्छ पठन्ति। तद्धिरण्यनामसु व्याख्यातम् (१७पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) अर्जुनम्। व्याख्यातमुपोनामसु (४१पृ०) अर्ज-

मीत्यत्र। "यद्देवं स्तुयमद्गरजुं नयं (ऋ॰ सं॰ ४, १, ११, १)"—इति निगम ॥ ।

(१४) ताम्रम। 'तमु काङ्क्षायाम् (दि॰ प॰)' । 'अमितम्योर्दीर्घश्च (उ॰ २, १४)'—इति रक्प्रत्यय । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात् ताम्रम्। "धायो दिवाहा ताम्र"—इति निगम। "असौ यस्ताम्रो अरुण (य॰ वा॰ सं॰ १६, ६)" —इति च ।

(१५) भरुपम । व्याख्यातमुपर्णोनामसु भरुपीत्यत्र (४१पृ॰)। स्या रोचते। निगमोऽन्वेषणीय ॥

(१६) शिल्पम। 'षिल्ह विशेषणे (त॰ प॰)'। 'खष्प शिल्पशष्पवाष्परूपतल्पा (उ॰ ३, २६)'—इति पप्रत्यय। षकारस्य लकारो बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते। विशेषयति तदङ्गम्। "ऋक्सामयो शिल्पे स्थ (य॰ वा॰ सं॰ ४, ८)"—इति निगम ॥

इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अमेमाः (१)। अमेमाः (२)। अमेद्याः (३)। अनवद्याः (४)। अनभिशस्ताः (५)। उक्थ्यः (६)। सुनीथः (७)। पाकः (८)। वामः (९)। वयुनम् (१०)। इति प्रशस्यस्य ॥८॥

(१) अमेनाः । 'मिवु गतिशोषणयो (प॰)' दिवादिर्नञ्पूर्व, 'मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ ४, १४०)'—इति मनिनि बाहुलकात् आडभाव', 'लोपोव्योर्वलि (६, १ ६६)'—इति वकारलोप, गुण । न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो ।

याम्, न गच्छन्त्यस्माद् गुणाः । अघ्नेमाणं सूरयो वीलु-जम्भम् (ऋ० सं० २, १, २४, २)"—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वान्नयतेर्मनिन् । नेतुमशक्यो दुर्मर्षम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । 'णिदि कुत्सायाम् (भू० उ०)' नञ्पूर्वः, आगमानित्यत्वान्नुम् न क्रियते, 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' "माध्यन्दिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य (ऋ० सं० ६, ३, १८, १)" —इति निगमः ॥

(४) अनवद्याः ।

(५) अनभिशस्ताः । 'शस्त हिंसायाम् (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) उक्थ्यः । 'वच परिभाषणे (अदा० प०)' । 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २, ६)' सम्प्रसारणञ्च । उक्थशब्दः स्तुतिपर्य्यायः । उक्थमर्हति । 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । "क्रतुर्भवत्युक्थ्यः (ऋ० सं० १, १, २२, ५)"—"गाय गायत्र मुक्थ्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ४)"—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः । नयतेः 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)' । नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः । "हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, ५)"—"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, २, ७, १)"—इति निगमौ ॥

(८) पाकः । पातेः 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३, ४३)'—इति कन् । रक्ष्यते राजादिना गुणवत्त्वात् । "तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः । "अपाको विश्वायंशसे सुरूपि"—इति च ॥

(९) धाम । 'वनषण सम्भक्ती (भू०प०)' । 'मनिन्... मक (उ० ४, १४२)'—इति प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च । सम्भजनीयो हि प्रशस्यः । "प्र तद्वो इ अनुददासि धामम् (ऋ० स० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः ।

(१०) वयुनम् । अजति 'अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ० ३, ५८)'—इत्युनन्प्रत्ययः, वीभावः । अस्मिन्नर्थे । 'वयुन वेते, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५, १४)'—इति भाष्यम् । तत्र बाहुलकादुनन्, मत्वर्थीयस्य लुक्, कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा । "विमानमग्निर्वयुनश्च वाघताम् (ऋ० स० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः (१) । केतुः (२) । चेतः (३) । चित्तम् (४) । क्रतुः (५) । असुः (६) । धीः (७) । शचीः (८) । माया (९) । वयुनम् (१०) । अभिख्या (११) । इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥९॥

(१) केत । 'चायृ पूजानिशामनयोः (भू०उ०)' । 'चायः की (उ० १, ७५)'—इति तप्रत्ययो धातोः कीरादेशो गुणश्च । पूज्यते । "पुरु त्वोऽऽनुतेकेतमायम् (ऋ० स० ८, ४, १, ५)" —इति निगमः ।

(२) केतु ।

(३) चेत । (४) चित्तम् । 'चिती संज्ञाने (भू०प०)' । 'अचित्तिसिभ्य (उ० ३, ८६)'—इति बाहुलकात् क्त । केतय-

इथः। "ऋतावान॑ विचे॑तसम् (ऋ० सं० ३, ५, ६, २)"—
"सम्यक् चित्तं चित्तेन मतम्" इति निगमौ॥

(५) क्रतुः। व्याख्यातं कर्मनामसु (१२९ पृ०) क्रियतेऽनया धर्माऽविचारः। "अग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः (ऋ० सं० १, १, १, ५)"—इति निगमः॥

(६) असुः। असतेः 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उप्रत्ययः। 'असुरिति प्राणनाम (निरु० ३, ८)'—इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्रापणनर्थपरिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति॥

(७) धीः। (८) शची। व्याख्याते कर्मनामसु (१४१, १४२, पृ०)। निधीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान् ध्यायन्तेऽनया देवता, गम्यन्ते अवगम्यन्तेऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारञ्च। "चित्र॑सि म॒नासि॒ धीर॑सि॒ (य० वा० सं० ४, १९)"—"दीध्या॑वसुर्धि॒या व॒यम् (ऋ० सं० १, १, २, १)"—"क॒र्णोत्व॒ न शची॑भिः (ऋ० सं० १, २, ३१, ५)"—इति निगमाः॥

(९) माया। 'माङ् माने (धातु० पा०)'। 'माछाससिभ्यो यः (उ० ४, १०६)'—इति यप्रत्ययः। मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया पदार्थाः। "मा॒याभि॑रिन्द्र मा॒यिन॑म् (ऋ० सं० १, १, २१, ७)"—"इ॒मामू॒ नु क॒वित॑मस्य मा॒याम् (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)"—इति निगमौ॥

(१०) वयुनम्। व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (२६६ पृ०)। गतौ यथोदयः, चयवेऽस्त्ववत्। "वि॒हि॑ अ॒ग्ने व॒युना॑नि चि॒ती॒नाम् (ऋ० सं० १, ५, १०, २)"—इति निगमः॥

(११) अभिख्या। 'ख्या प्रकथने (धातु० प०)'। 'आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)'—इत्यङ्। प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः।

"घृभिरक्ष्या भासा हस्तुता शुंशुकानि. (ऋ० सं० ६, २, ८, ५)"
—इति निगमः । माष्य द्रष्टव्यम् ।

इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट् (१) । श्रत् (२) । सत्रा (३) । अद्धा (४) । इत्था (५) । ऋतम् (६) । इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

(१) बट् । (२) श्रत् । (३) सत्रा । (४) अद्धा । (५) इत्था । बडादयो निपाताः । "बण्महाँ असि सूर्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, १)"—"श्रदस्मै नरो वचसे दधातन (ऋ० सं० ८, ८, ८, १)"—"सत्रादावृधिनो हवि (ऋ० सं० १, १, १५, १)"—"सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् (ऋ० सं० १, ४, १४, ३)"—"मूर्त्विदित्था धिया वरा (ऋ० सं० १, १, ४, १)"—इति निगमाः ॥

(६) ऋतम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०० पृ०) । गत्त्वनेन सुगतिम् । 'ऋतम् ऋते:, प्राप्यते तदिन्द्रिये'—इति माधवः । "ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)"—इति निगमः ।

इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत् (१) । चाकनत् (२) । आचक्ष्म (३) । चष्टे (४) । विचष्टे (५) । विचर्षणिः (६) । विश्वचर्षणिः (७) । अवचाकशत् (८) । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

(१) चिक्यत् । (२) चाकनत् । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे । (५) विचष्टे । इति पञ्चैते दर्शनार्थानि व्याख्यातानि ।

'विचक्षदित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम्। 'कित ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति न भवति। विगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) आचक्ष। आङ्पूर्वस्य चक्षिङो लङि मध्यमो मसादेशो व्यत्ययेन। "अतश्चाच्छ मरुतः दिदिदिर्व (ऋ० स० ४, २, ३१, ३)"—इति निगमः॥

(४) चष्टे। (५) विचष्टे। केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने संयोगादिलोपे टुत्वे च रूपम्। "तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा (ऋ० स० ८, ४, २४, १)"—"द्युतो जातो विश्वमिदं विचष्टे (ऋ० स० १, ७, ६, १)"—इति निगमौ॥

(६) विचर्षणिः। (७) विश्वचर्षणिः। विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'कृष विलेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः (उ० २, ८०)'—इति अनिप्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च। यद्वा, चायतेरेव बाहुलकात् अनिप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वमभावश्च। विविध द्रष्टा विचर्षणिः। विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः। "सकान् पिपर्षि विदथे विचर्षणे (ऋ० स० १, २, ३३, १)"—"स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे (ऋ० स० १, १, १७, ३)"—इति निगमौ॥

(८) अवचाकशत्। 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' अवपूर्वं। यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम्। "जनाना धेना अवचाकशद् वृषा (ऋ० स० ७, ८, २५, १)"—"उभे सोमावचाकशत् (ऋ० स० ६, ८, २२, ४)"—इति निगमौ।

इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः॥ ११॥

हिकम् (१)। नुकम् (२)। सुकम् (३)। आहिकम् (४)। आकीम् (५)। नकिः (६)। माकिः (७)। नकीम् (८)। आकृतम्। (९) इति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥१२॥

(१) हिकम्। (२) नुकम। (३) सुकम्। (४) आहिकम्। (५) आकीम्। (६) नकिः। (७) माकिः। (८) नकीम्। एते निपाताः। "वसुवंसु पतिर्हिकम् (ऋ० सं० ६, ३, ४०, ४)"—"इमा नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८, ८, १५, १)"—"मीव भामातिष्वतेत्सवताम्सुकम्"—"पृङ्क्त इन्द्रोऽपि मधुना हि कं गतम् (ऋ० सं० २, ८, १, ५)"—"आकीं सूर्यस्य रोचनात् (ऋ० सं० १, १, २७, २)"—"न किरिन्द्र त्वदुत्तरो (ऋ० सं० ३, ६, १८, १)"—"माकिर्नेशन्माकीं रिषत् (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—"नकीं हृधीक इन्द्र ते (ऋ० सं० ६, ५, २१, ४)" —इति निगमाः॥

(९) आकृतम्। निघान्तस्य क्रयशब्दस्यात पाठात् सङ्ख्येयमपि निपातसमाहाररूपो निपातितः। कृतशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहु। निगमोऽन्वेषणीय॥

इति नव सर्वपदसमाम्नाय॥ १२॥

इदमिव (१)। इदं यथा (२)। अग्निर्न ये (३)। चतुरश्चिद्ददमानात् (४)। ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)। वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः (६)। जार आ भगम् (७)। मेषो भूतोऽभि

यन्नयः (८)। तद्रूपः (९)। तद्वर्णः (१०)। तद्वत् (११)। तथा (१२)। इत्युपमाः॥ १३॥

इदमित्यादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि (निरु० ३, १३—१८)॥ १३॥

अर्चति (१)। गायति (२)। रेभति (३)। स्तोभति (४)। गूर्धयति (५)। गृणाति (६)। जरते (७)। ह्वयते (८)। नदति (९)। इच्छति (१०)। रिफति (११)। धमति (१२)। कृपायति (१३)। कृपण्यति (१४)। पनस्यति (१५)। पनायते (१६)। वल्गूयति (१७)। मन्दते (१८)। भन्दते (१९) छन्दति (२०)। छदयते (२१)। शशमानः (२२)। रञ्जयति (२३)। रजयति (२४)। शंसति (२५)। स्तौति (२६)। यौति (२७)। रौति (२८)। नौति (२९)। भनति (३०)। पणायति (३१)। पणते (३२)। सपति (३३)। पप्टचाः (३४)। महयति (३५)। वाजयति (३६)। पूजयति (३७)। मन्यते (३८)। मदति (३९)। रसति (४०)। स्वरति (४१)। वेनति (४२)। मन्द्रयते (४३)। जल्पति (४४) इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः॥ १४॥

(१) अर्चति। 'अर्च पूजायाम् (भू॰ प॰)'। "अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ॰ सं॰ १, १, १८, १)"—इति निगमः॥

(२) गायति। 'कै गै शब्दे (भू॰ प॰)'। "गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ॰ सं॰ १, १, १८, १)"—इति निगमः।

(३) रेभति। (४) स्तोभति। 'रेभृ शब्दे (भू॰ आ॰)' 'ष्टुभ स्तम्भे (भू॰ आ॰)'। आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "रेभन्तो वै देवाय ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ॰ ब्रा॰ ६, ५, ६)"—"सोमं प्रविशमभ्येति रेभन् (ऋ॰ सं॰ ७, ४, ७, १)"—"परिष्टोभन्त यिशुति (ऋ॰ सं॰ १, ५, १०, ४)"—इति निगमाः॥

(५) गूर्दयति। नैरुक्तधातुः। "तद्गूर्दयुः संयरम् (ऋ॰ सं॰ ६, १, २८, १)"—इति निगमः॥

(६) गृणाति। 'गॄ शब्दे' क्र्यादि स्वादिश्च। "काव्यतमो नामं गृणाति नृणाम् (ऋ॰ सं॰ १, ४, ३, ४)"—इति निगमः॥

(७) अरते। नैरुक्तधातुः। "पुरुष्टुतो अरते सूक्तवाचान् (ऋ॰ सं॰ १, ४, २५, ७)"—इति निगमः॥

(८) ह्वयते। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम् (भू॰ उ॰)'। "वाहिष्ठो वां हवानाम् (ऋ॰ सं॰ ६, २, २८, १)"—इति निगमः। 'हवाः स्तोमाः ह्वयतेरर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(९) नदति। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू॰ प॰)'। "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ॰ सं॰ २, ४, २२, ४)"—इति निगमः॥

(१०) पृच्छति। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादि.। 'अहिर्वा (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्॥

(११) रिहति। 'रिह कत्थनादौ'—इति क्षीरस्वामी।

तुदादिः । "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तित्व-प्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्"—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)"—इत्यत्र 'रिहतिधर्मतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ।

(१२) धमति । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२०२ पृ०) ॥

(१३) क्षपायति । (१४) क्षपस्यति । (१५) पनस्यति । नैरुक्तधातवः । "मुर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ३, ५, ३)"—इत्यत्र क्षपणन्त स्तुवन्ति'—इति भट्टभास्कर-मिश्रः । "त्वं पनस्युमर्किणम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१६) पनायते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भू० आ०)' । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८)' । "प्रभोर्जुनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० १, १, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वल्गूयति । 'वल्गु पूजामाधुर्ययोः' कण्ड्वादिः । "वल्गूयति वन्दते पूर्वभार्जम् (ऋ० सं० २, ७, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१८) मन्दते । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू०)' आत्मनेपदी । "प्र वो महे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते । 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी । "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(२०) छन्दति । 'छदि संवरणे' चुरादिः । बहुलमन्यत्रापि

सञ्ज्ञायाच्छन्दसोः (उ० २, २१)'—इति लुक्। "तृषायाच्छन्दुर्भवति हर्यतो हृषा (ऋ० सं १, ४, १८, ४)"—इति निगमः।

(२१) छदयते। 'छद अपवारणे' चुरादि.। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)'—इति वृद्ध्यभावः। 'चदन्तोऽद्रष्टव्य.'—इति भट्टभास्करमिश्र ॥

(२२) शशमान.। 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६, ८)'—इति भाष्ये 'शसु स्तुताविव्यस्य शंशस्त्रियमव्यते'—इति स्कन्दस्वामी। शसेर्लटि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धि.। यद्वा, 'शश प्लुतगतौ (भू० प०)'। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)'। "यो वां यज्ञैः शशमानोह दाशति (ऋ० सं० २, २, २१, २)"—इति निगमः॥

(२३) रञ्जयति। (२४) जरयति। 'रञ्ज रागे (भू० उ०)', 'जृष् वयोहानौ (दि०प०)' हेतुमति णिच्॥

(२५) शंसति। 'शंसु स्तुतौ (भू० प०)'। "मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)"—इति निगम.॥

(२६) स्तौति। 'ष्टु स्तुतौ' अदादिः। 'उतो वृद्धिर्लुकि-हलि (७, ३, ८९)'। "इदमित् स्तोतारं वघवं सचासुत"—इति निगम.॥

(२७) यौति। (२८) रौति। (२९) नौति। 'यु मिश्रणे' 'रु शब्दे' 'नु स्तुतौ' अदादयः। "कवष्योयापमृष्यानेभिरैवैः (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—इति निगम। "घुक्षे॑भि प्र णो॑नुमः (ऋ० सं० १, ५, २६, १)"—इति निगम.॥

(३०) भनति। नैरुक्तधातु।

(३१) पणायति। (३२) पणते। पण व्यवहारे स्तुतौ च (भू० आ०)'। 'गुपूधूप (३, १, २८)'—इत्यादिना आय., आर्धधातुकत्वात् आयप्रत्यये विकल्पिते पणते इति रूपम्।

"देवो नयत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति निगमः। 'पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २६)'—इति निरुक्तम्।

(३३) सपति। 'षप समवाये (भू० प०)'। "मरुत्वान्‌: प्रसुर्प साकमो रते (ऋ० सं० ७, २, २२, २)"। 'प्रसुप, सपते-रर्चतिकर्मणः'। "वि ये चृतन्त्यृता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति निगमौ॥

(३४) पपृचाः। पृचतिर्नैकधातुः। पृचेः सनि 'हल-न्ताच्च (१, २, १०)'—इत्यत्र चत्वघटस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः गुणाभावश्च। सन-न्ताल्लेटि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४, ९४), 'इतश्चलोपः (३, ४, ९७)'। "वायो तव प्रपृञ्चती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)'—इत्यत्र 'पपृचाः, मंहयति,—इत्यर्चति-कर्मसु पाठात् पृचतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३५) मंहयति। 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः'। "त्वं नु सुवं मंहया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)"—इति निगमः॥

(३६) वाजयति। वजेर्णिच्। "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः॥

(३७) पूजयति। 'पूज पूजायाम्' चुरादिः॥

(३८) मन्यते। 'मन ज्ञाने' दिवादिः। "इमा उ वां भूमयो मन्यमाना (ऋ० सं० ३, ४, ८, १)"—इति निगमः॥

(३९) मदति। 'मदी हर्षग्लेपनयोः (दि० प०)'। "द्युमन्तो याभिर्मदेम (ऋ० सं० १, २, २०, ३)"—इन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—इति निगमौ। 'मदति रसतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(४०) रसति। 'रस शब्दे (भू० प०)'।

(४१) स्वरति। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)'। "स्वरे-याद्रिं स्वर्याः नवग्वैः (ऋ० स० १, ५, १, ४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० स० ४, २, २४, ३)"—इति निगमौ। "स्वरेयाद्रिम्"—इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चति-कर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्"—इत्यत्र 'स्वरतिरर्चति-कर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी।

(४२) वेनति। (४३) मन्द्रयते। नैरुक्तधातू। "अनु-र्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० स० २, ५, १२, १)"—इति निगमः। 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्'—इति स्कन्द-स्वामी।

(४४) जल्पति। 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)'।

इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणि ॥ १४ ॥

विप्रः (१)। विग्रः (२)। गृत्सः (३)। धीरः (४)। वेनः (५)। वेधाः (६)। कण्वः (७)। ऋभुः (८)। नवेदाः (९)। कविः (१०)। मनीषी (११)। मन्धाता (१२)। विधाता (१३)। विपः (१४)। मनश्चित् (१५)। विपश्चित् (१६)। विपन्यवः (१७)। आकेनिपः (१८)। उशिजः (१९)। कीस्तासः (२०)। अद्धातयः (२१)। मतयः (२२)। मतुथाः (२३)। वाघतः (२४)। इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

(१) विप्रः । 'टु वप बीजसन्ताने (भू०उ०)' । 'विप क्षेपे'—इति क्षीरस्वामी । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० १, २७)' —इत्यादिना रन्प्रत्यये इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उप्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा । क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा, 'विप्'—इति सत्रामनामसु व्याख्यातम् (१६२ पृ०), सास्यास्तीति रो, मत्वर्थीयः, पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः । बाहुयी हि मेधा । यद्वा, 'प्रा पूरणे (अदा० प०)' विपूर्वः । 'आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)'—इति कः । 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः । "गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २६, २)"—इति निगमः ।

(२) विप्रः । विपूर्वात् ख्यातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः । विविधं ख्यात्यर्थान् । "परं हि विप्रमस्तृतम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)"—इति निगमः ।

(३) गृत्सः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि०प०)' 'हृपिशुषिरुहिचियिमृगृदृभ्यः कित्'—इति सप्रत्ययः । अभिकाङ्क्षते सर्वं । यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्प्रत्ययो कुत्वं तुगागमश्च । स्तुत्यो लोकस्य, स्तोता वा देवानाम् । "गृत्सस्य धीरा स्तवसो विवो मदे (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)" —"नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)" —इति निगमौ ॥

(४) धीरः । दधातेः 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)' —इति क्रन्प्रत्ययः, 'घुमास्थागापा (६, ४, ६६)'—इतीत्वम् । धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा, धीः प्रज्ञा कर्म वा, रो मत्वर्थीयः । 'धियमीरयति'—इति क्षीरस्वामी । तत्र धीशब्दे उपपदे 'कर्मण्यण् (३, २, १)' ।

"समाधीत्‌ याकुमत्वाविवेश (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः॥

(५) वेनः। अजतेः 'धापूवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः, वीभावः। अजति सत्कार्यं लोके, अवमच्छत्यर्थान्, अवमच्छत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छत्येन विद्वाविन:, विपत्तमर्थान् पापं वा। यद्वा, वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वान्तिकर्मणो वा 'घुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८),' "गिरि न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ० सं० १, ४, २१, २)'—इति निगमः॥

(६) वेधाः। दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञो वेध च (उ० ४, २१८)'—इत्यसुन् वेधादेशश्च। विदधाति काव्यादि। "मोर्षया वृष कपुनेव वेधसः (ऋ० सं० ४, २, १५, १)"—"सोमो न वेधा ऋतप्रजातः (ऋ० सं० १, ५, ८, ५)"—"आ पृणो विश्वतिर्विश्ववेधाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)"—इति निगमा॥

(७) कण्वः। 'कण शब्दे (भू०प०)' 'कण निमीलने (चु० प०)' वा। 'अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १, १४८)'। कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, काणते स्तूयते वा, निमीलयति परान् वा स्वतेजसा। "कण्वा अभि प्रगायत (ऋ० सं० १, ३, १२, १)"—'कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमौ॥

(८) ऋभुः। 'ऋभुवा इत्यत्र व्याख्यातम् (२४८ पृ०)'। "ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः॥

(९) नवेदाः।"एषां भूत नवेदा मतानाम् (ऋ० सं० ३, २, २६, ३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यभिमर्थ्य वर्त्तते। अत्र

एतत् ? निपातनात्, वैयाकरणा 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६, ३, ७५)'—इति निपातयन्ति'—इति स्कन्दस्वामी । तत्र द्विनञ्-पूर्वाद् विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृति-भावश्च निपात्यत इति भावः । "विश्विश्रो युधा भवतं नवेदसा (ऋ० सं० १, ३, ४, १)"—इति निगमः ॥

(१०) कविः । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु० १२, १३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्व-धातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इतीन्प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च बाहुलकात् । क्रान्तमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । 'अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—दुर्गवटः । "कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः । 'मनु अवबोधने (दि० आ०)' । 'कृतॄभ्यामीषन् (उ० ४, २६)'—इति बाहुलकादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वात् इनिः । यद्वा, मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं० १, १, २४, ५)"—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्ल्युट्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०६) । "मन्धा-तारिं द्रविणोदा ऋता वा (ऋ० सं० ७, ५, २०, २)"—इति निगमः ॥

(१३) विधाता । विपूर्वात् दधातेस्तृच् । वेधःशब्दव-दर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः । 'विप क्षेपे (चु० प०)' । इगुपधत्वात्कः

कः (३, १, १, ३५)। विप्रवदर्थः। "वस्य्वाद् ब्रुवन्तो विप्रा (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ४३, १)"—इति निगमः॥

(१५) मनश्चित्। मनःशब्दोपपदात् 'चिती संज्ञाने (भू॰ प॰) इत्यस्मादौणादिकः क्विप्। मनसा चेतयते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) विपश्चित्। विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक्। 'विपश्यंश्चेतयते'—इति क्षीरस्वामी। पृषोदरादित्वात् पश्यतेरूपम्। "धर्मं क्रतुं विपश्चिते पनस्यवे (ऋ॰ सं॰ ६, ७, २, १)"—इत्यत्र पृक्षा विपश्चितम् (ऋ॰ सं॰ १, १, ७, ४)"—इति निगमौ।

(१७) विपन्यवः। विपतेः 'कत्युच् विपेश्च (उ॰ ३, ४८)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविषयत्वात् अन्युच्प्रत्ययः। यद्वा, विविधं पननं स्तुतिः 'मृगय्वादयश्च (उ॰ १, ३६)'—इति कुप्रत्ययः। "विपन्यवो विप्रासो वाजसातये (ऋ॰ सं॰ ६, ६, १०, ६)"इति निगमः।

(१८) आकेनिपः। आङ्शब्दे, केशब्दे, निशब्दे चोपपदे त्रिपूर्वात् पततेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'। के आत्मनि पतन्ति अध्यात्मध्याने पतन्त इत्यर्थः। "अग्नौ यज्ञे केनिपा-नामृषिणो वृधे (ऋ॰ सं॰ ७, ८, २६, ४)"—इति निगमः॥

(१९) उशिजः। 'वश कान्तौ (अदा॰प॰)' 'वशेः किच्च (उ॰ २, ६८)'—इति इजिप्रत्ययः। 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। कामयते आत्मात्मभिन्नं व्याख्यातुं वा। "कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ॰ सं॰ १, ३४, १)"—इति निगमः॥

(२०) कीस्तासः। कीर्तयतेः पचाद्यचि (३, १, १

धृश्नि वा । कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् "कीस्तासो भृमिर्थवः (ऋ० सं० २, १, १२, २)"—इति निगमः ॥

(२१) ऋतायवः । ऋतेति सत्यनाम । ऋततेरतयः । सत्यं प्राप्नोति, गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा । "तदृतायुर्विदुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२२) मतयः । मन्यतेः क्तिन् । प्रायस्तेऽस्मादर्थाः । यद्वा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । "भद्रो'ह्यर्थावं मतिभिः शविष्ठम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)"—"त्वामिन्द्र मतिभि सुतम्"—इति निगमौ ॥

(२३) मतुथाः । 'पृषोदरादय'—इति मनेस्थकि नकारस्य तुभावो निपात्यते । "तुवोऽसि विश्ववेदाः (य० ब्रा० स० ५, ३१)" । 'विभजत्य. 'ब्रह्म वै तुथः (य० ब्रा० ४, ३, ४, १५)'—इति श्रुति —इत्युवटः । मत ज्ञानं तुथो मनुथेः । तेन मनतुथाः सन्त पृषोदरादित्वेन मतुथाः । निगमोऽन्वेषणीय ॥

(२४) वाघतः । वहेः 'सन्महत्पृषद्बृहत् (उ० २, ८६)'—इति प्रत्यय, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते । निवहति यज्ञार्थान् । "त्रिष्टो यमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

इति चतुर्विंशतिर्मेधाविन इति मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः (१) । जरिता (२) । कारुः (३) । नदः (४) । स्तामुः (५) । कीरिः (६) । गौः (७) । सूरिः (८) । नादः (९) । छन्दः (१०) । स्तुप् (११) । रुद्रः (१२) । कृपण्युः (१३) इति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

(१) रेभः। रेभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०)। अच्। स्तौति। निगमोऽन्वेषणीयः ।

(२) जरिता। जरतेरर्चतिकर्मणः (२७२ पृ०)। "त्वामग्ने जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)"—इति निगमः ।

(३) कारुः। करोतेः 'कृवापाजि (उ० १, १)'—इत्युण्। कर्त्ता "विदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)"—इति निगमः ।

(४) नदः। नदति स्तुतिकर्मा (२७२ पृ०)। अच्। "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः ।

(५) स्तामुः। 'ष्टन ष्टम वैक्लव्ये (भू० प०)'। 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण्। स्तोत्रकर्मणि "तामु"—इति केचित् पठन्ति। 'तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)'। पूर्ववद् बाहुलकादुण्। काङ्क्षति स्तोतुम्। उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ।

(६) कीरिः। 'कै गै रै शब्दे (भू० प०)'। 'कायः कीः'—इति इप्रत्ययः। आकारलोपः। स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' "कीरेश्चिन्मन्म मनसा वनोषि तम् (ऋ० सं० १, २, ३४, ३)"—इति निगमः ।

(७) गौः। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०)। गायन्ति स्तूयन्तेऽनेन देवताः। "यो अश्वानां गवां गोपतिर्वशी (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)"—इति निगमः। 'गोपतिः स्तोतृपतिः'—इति स्कन्दस्वामी ।

(८) सूरिः। 'षू प्रेरणे (तु० प०)'। 'सूरेः क्रिः (उ० ४, ६६)'—इति सुवतेः क्रिर्भवति। प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम्।

"सदा पश्यन्ति सूरयः (ऋ० सं० १, २, ७, ५)"—इति निगमः ॥

(८) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) छन्दः । छन्दतिरर्चतिकर्मा (२७३ पृ०) । असुन् । 'छद आच्छादने (चु० प०)' । 'छदेर'—इत्यसुन् । आच्छादयति स्तोतॄन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुप् । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०) । क्विप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) रुद्रः । रौतेः क्विप्, रुत् शब्दः, मत्वर्थीयो रः । स्तोत्रलक्षणशब्दवानित्यर्थः । "क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहित (ऋ० सं० १, ४, २३, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) कृपण्युः ॥

इति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः (१) । वेनः (२) । अध्वरः (३) । मेधः (४) । विदथः (५) । नार्यः (६) । सवनं (७) । होत्रा (८) । इष्टिः (९) । देवताता (१०) । मखः (११) । विष्णुः (१२) । इन्दुः (१३) । प्रजापतिः (१४) । धर्मः (१५) । इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

(१) यज्ञः । 'प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ता (३, १९)'—इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः । यजेः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् (३, ३, ९०)' । यजनम् । इज्यन्तेऽत्र देवताः । अन्येषु पृषोदरा-

टित्वेन रूपसिद्धिः। "प्रप्रेयं यज्ञो नु उदेव (ऋ० सं० ३, ८, २१, ४)"—इति निगमः॥

(२) वेन.। व्याख्यातं मेधाविनामसु (२७८ पृ०)। गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रचिम्यते देवतोद्देशेन वाज्ञिन् द्रव्यम्, तेनात्र देवताः काम्यन्ते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) अध्वरः। ध्वरतिर्वधकर्मा। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ४, ११८)'। नञ्पूर्वः। ध्वरा हिंसा, तदभावो यत्र। अतएव शिष्टा, आरन्ति—"औपधः पशवो ब्रह्मास्वयंभुः पश्चिमस्तथा। यज्ञार्थे निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्'—इति। तस्मादुपयम् यज्ञे हिंसा स्वलिंप्यामितयथोयवचनादहिंसा प्रतीयते। अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः। अथवा यज्ञार्थे बहुव्रीहि। अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वर' रक्षोभिरहिंसितः। "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इति निगम.।

(४) मेध'। व्याख्यातं धननामसु (१८० पृ०)। गच्छन्त्यत्र देवता हविर्ग्रहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिंसनयनेन प्रायं वा। 'अस्मिं यज्ञो द्रव्याणामुत्तसामर्थ्यात्तविषयं सारभूतात्' —इति माधवः। "मेधं सुपस्तु वर्द्धयः (ऋ० स० १, १, ३, ३)"—"तं मेधेषु प्रथम देवयन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २४, ३)" —इति निगमौ॥

(५) विदथः। 'विद ज्ञाने (अदा०प०)' 'विद विचारणे (रु० आ०)' 'विद्लृ लाभे (तु० उ०)' 'विद सत्तायाम् (दि० आ०)'। 'रुदिविदिभ्यां ङित् (उ० ३, ११९)'—इति अथ-प्रत्ययः। ज्ञायते हि यज्ञ, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विहाति, भावयत्यनेन फलम्। "यथा जिवो विदथमावदाम (ऋ० सं० ८, ३, २१, २)"—इति निगमः॥

(६) नार्यः । 'णी नये' भ्वादिः । 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) सवनम् । 'षुञ् अभिषवे (स्वा०उ०)' । 'सुयुरुहभ्यो युच् (उ० २, ७०)' । अभिषूयतेऽस्मिन् सोम । "उप नः सवना गहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(८) होत्रा । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७३ पृ०) । हूयतेऽस्मिन् हवि । "होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(९) इष्टि । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्यते हि सः । 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे मोदात्तः' —इति माधवः । "यथातद्यज्ञमीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१०) देवताता । 'दिवु क्रीडादौ (दि० प०)' । दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवात्तातिल् (४, ४, १४२)' सप्तम्या आकारः (७, १, ३९) । "त्रिर्देवताता त्रिरुताहन् धियः (ऋ० सं० १, ३, ४, ५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १, ४, २३, १)"—इति निगमौ ॥

(११) मखः । 'मह पूजायाम् (भू० प०)' । 'महेः ख च' घप्रत्ययो हलोपश्च । महन्त्यत्र देवता । यद्वा, 'मख गतौ' घः । वेनवदर्थः । "मखः सहस्त्रदर्चति (ऋ० सं० १, १, १२, ३)"—"विवक्षि वह्निः स्वपस्य ते मखः (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इति निगमौ ॥

(१२) विष्णु । 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'विषेः किच्च (उ० ३, ३९)'—इति नुप्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् ।

(६) नार्ये । 'नॄ नये' क्र्यादिः । 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽथमनुष्ठानेन वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) सवनम् । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' । 'सुयुरुहभ्यो युच् (उ० २, ७०)' । अभिषूयतेऽस्मिन् सोम । "उप नः सवना गहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)"—इति निगम. ॥

(८) होत्रा । व्याख्यात वाङ्नामसु (७३ पृ०) । दीयतेऽस्मिन् हवि । "होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ० म० ७, ६, १८, ४)"—इति निगम ॥

(९) इष्टि । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेरर्थमयदर्थं, इष्यते हि सः । 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्त., यज्ञमात्रे मोदात्त.' —इति माधवः । "यथाविदुष्टमग्नीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१०) देवताता । 'दिवु क्रीडादौ (दि० प०)' । दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवात्तातिल् (४, ४, १४२)' समम्या आकार. (७, १, ३९) । "विदेवताता बिभृ माहेत धियाः (ऋ० सं० १, २, ४, ५)"—"आ देवताता हविर्वा विवासति (ऋ० सं० १, ४, २२, १)"—इति निगमौ ॥

तथ (६, ४, १०३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च। "दुह यो' यन्धि स्रीवसि' (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)"—इति निगमः॥

(१४) इषुध्यति। 'इषु चरणे' कण्ड्वादिः। "विश्वो' राय इषुध्यति (ऋ० सं० ४, २, ४, १)"—इत्यत्र 'इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मणः'—इत्युवटः॥

(१५) मदेमहि। 'मदी हर्षग्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ्॥

(१६) मनामहे। 'म्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाघ्राध्मास्थाम्ना (७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः। "सुम्नयो' मनामहे' (ऋ० सं० १, २, २१, ६)"—इति निगमः॥

(१७) मायते। सौत्रधातुः॥

इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः॥ १९॥

दाति (१)। दाशति (२)। दासति (३)। राति (४)। रासति (५)। पृणक्षि (६)। पृणाति (७)। शिक्षति (८)। तुञ्जति (९)। मंहते (१०) इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

(१) दाति। 'दाप् लवने' अदादिः, ददातेर्वा 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुक्। "दाति प्रियाणि चिद्वसु' (ऋ० सं० ३, ५, ८, ३)"—इति निगमः॥

(२) दाशति। 'दाशृ दाने' स्वरितेत्। "धनं' यस्मै' सुदाशुमर्त्यः (ऋ० सं० १, २, ८, ४)"—इति निगमः॥

(३) दासति। 'दासृ दाने' स्वरितेत्॥

(४) राति। 'रा दाने' अदादिः। "तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षणाय"—इति निगमः॥

(५) रासति। 'रासृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। ध

नो रायस्कुरर्धगुन्द्राग्रा: (ऋ॰ सं॰ ४, ८, ६, २)"—इति निगमः॥

(६) पृणचि। 'पृची सम्पर्के' रुधादिः। "पृणचि सानसि क्रतुम् (ऋ॰ सं॰ ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः॥

(७) पृणाति। 'पॄ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति (ऋ॰ सं॰ २, १, १०, ५)"—इति निगमः॥

(८) मिनति। शचेः 'सनि मीमा (७, ४, ५४)'—इति इस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)' संयोगादिलोप (८, २, २९) "यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते मिनात् (ऋ॰ सं॰ १, ५, १९, ३)"—इति निगमः। 'मिनतिर्दानकर्मा पठित' —इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(९) तुञ्जति। 'तुजि हिंसायाम् पालने च'। "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ॰ सं॰ १, १, १४, २)"—इति निगमः॥

(१०) मंहते। 'मंहि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी। "स्तोतृभ्यो मंहते मघम् (ऋ॰ सं॰ १, १, २१, ३)"—इति निगमः॥

इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

परिस्रव (१)। पवस्व (२)। अभ्यर्ष (३)। आशिषः (४)। इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः॥ २१॥

(१) परिस्रव। 'स्रु गतौ (भ्॰ प॰)' परिपूर्वः। लोटम-ध्यमैकवचनम्। "इन्द्रायेन्दो परिस्रव (ऋ॰ सं॰ ६, ६, १४, ३)"—इति निगमः॥

(२) पवस्व। 'पूङ् पवने (भ्॰ आ॰)'। "पवस्व सोम मन्दयन् (ऋ॰ सं॰ ७, २, १६, १)"—इति निगमः॥

(३) अभ्यर्षं। 'ऋष गतौ' तुदादिः। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति आर्धधातुकत्वे कित्त्वाभावाद् गुणः। "अभ्यर्षं स्वायुध"—इति निगमः॥

(४) आशिषः। अश्नोतेर्लेट्। 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)' इट्, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति (१)। सस्ति (२)। इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति। 'ञि ष्वप शयने' अदादिः। तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)'—इतीट्। "यो दीक्षितः स्वपिति"—इति निगमः॥

(२) सस्ति। 'षस स्वप्ने' अदादिः। "सस्तु माता सस्तु पिता (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणी ॥ २२ ॥

कूपः (१)। कातुः (२)। कर्तः (३)। वव्रः (४)। काटः (५)। खातः (६)। अवतः (७)। क्रिविः (८)। सूदः (९)। उत्सः (१०)। ऋश्यदात् (११)। कारोतरात् (१२)। कुशयः (१३)। केवटः (१४)। इति चतुर्दश कूपनामानि ॥२३॥

(१) कूपः। कुशब्दोपपदात् पिबतेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। कुत्सितं पानमत्र, अप्रसाध्यत्वात्कौपासम्भवाद्वा। यद्वा, 'कुप क्रोधे' दिवादिः। इगुपधलक्षणः कः,

पृषोदरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः 'दुरादानत्वात् । यद्वा, कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याञ्च (उ० २, २५)'—इति पप्रत्ययः, किन्त्वाद्दीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "त्रितः कूपेऽवहितः (ऋ० स० १, ७, २३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाहुलकात्तुन् । शब्दयते बहुलत्वादिना । यद्वा, कशब्दे उपपदे अततेः 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसायाः । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति बाहुलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्थमतः, कस्य उदकस्य ऋत मार्गमस्त्येति वा । "कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय घ्नन्ति"—इति निगमः ॥

(४) वव्रः । 'वृञ् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)' । 'घञर्थे कविधानम् (३,३,५८ वा० २)'—इति कः । 'ऋजादीनां के द्वे भवतः (३, ३, ५८ वा० ३)' । सम्भज्यते जलार्थिभिः । "वव्रं चकृत्वा अनुसा पदोष्ट (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वर्षावरणयोः (भू० प०)' घञ् । आश्रियते जलार्थिभिः । यद्वा, 'चट पट गतौ (भू० प०)' घञ् । "काटे निबाळ्ह ऋषिरह्व ऊतये (ऋ० सं०, १, ७, २४, ६)"—इति निगमः ॥

(६) खातः । 'खनु अवदारणे (भू० उ०)' । निष्ठा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १३४) शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् (६, १, ९४ वा०) । अवातति

स्यन्यमानोऽधोमच्छति द्रोणाहावमवतमश्मचक्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)"—"आहतासोऽवतासो न कर्तृभिः (ऋ० सं० १, ४, २०, ३)"—इति निगमौ ।

(८) क्रिविः । करोतेः कृणोतेर्वा 'कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि (उ० ४, ५६)'—इतीन्प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते । कर्त्तर्यर्थः । "आपु इन्द्रं क्रिविं यथा (ऋ० सं० १, २, २८; १)"—इति निगमः ।

(९) सूदः । 'षूद क्षरणे हिंसायाञ्च (भू० आ०)' । क्षरणात् जलं, हिंसायां कर्त्तर्यर्थः । 'शोभनोदकः सुस्थिरोदको वा सूदः'—इति हरदत्तमिश्रः । 'उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६, ३, ५७)' । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१०) उत्सः । उत्पूर्वात् सर्त्तेः सदेः स्यन्देर्वा डप्रत्ययः । स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात् । उन्देर्वा 'उन्देर्नलोपश्च'—इति सप्रत्ययः । उदगच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते, आर्द्रीक्रियते वा जलेन । "उत्सं न कश्चिज्जनुपानमक्षितम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः ।

(११) ऋश्यदात् । 'ऋषी गतौ (तु० प०)' । 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च निपात्यते । ऋश्या मृगाः । ऋश्यान् द्यति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । पञ्चम्येकवचनम् । कूपो हि दुर्ग्रहजलत्वात् ऋश्यान् खण्डयति, खण्डितत्वाच्च जलादानेच्छां न करोति । "युवं मन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)"—इति निगमः ।

(१२) कारोतरात् । करणं कारः । करोतेर्घञ् । कारेण खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा । यद्वा, उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः क्षतोदको वा पृषोद-

रादित्वात् कारोत्तरः। पञ्चम्येकवचनम्। निगमोऽन्वेष-णीय.।

(१३) कुशय। कौ शेते। 'अधिकरणे शेते. (३, २, १५)'—इत्यच्प्रत्यय.। निगमोऽन्वेषणीय.॥

(१४) केवटः। 'केवृ सेवने (भू० आ०)'। 'शकादिभ्यो-ऽटन् (उ० ४, ७८)'—इत्यट्प्रत्ययः। सेव्यते जलार्थिभि। "मा कौ च शारि केवटे (ऋ० स० ४, ८, २०, २)"—इति निगम.।

इति चतुर्दश कूपनामानि। २३।

तृपुः (१)। तक्वा (२)। रिभ्वा (३)। रिपुः (४)। रिक्वा (५)। रिहायाः (६)। तायुः (७)। तस्करः (८)। वनर्गुः (९)। हुरश्चित् (१०)। मुषीवान् (११)। मलिम्लुचः (१२)। अघशंसः (१३)। वृकः (१४)। इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

(१) तृपुः। 'तृप प्रीणने (दि० प०)'। 'दृषे किच्च (उ० १, २३)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययः किच्च। परद्रव्यापहारात् तृप्यति। निगमोऽन्वेषणीय॥

(२) तक्वा। तकतिर्गतिकर्मा, 'तक हसने (भू० प०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप्। गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा हसते अभिभवति। "तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति (ऋ० सं १, ५, १०, १)"—इति निगम॥

(३) रिभ्वा.। 'रभ राभस्ये (भू०आ०)'। पूर्ववद्वनिप्।

पृषोदरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च। रमते भोगवस्तुषु वेगेन करोति। निगमोऽन्वेषणीय.॥

(४) रिपु.। 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु (तु० प०)' 'ईपेः किच्च (उ० १, १३)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययः। "रिपति" केचित् पठन्ति। तत्र बाहुलकादेव फकारस्य पकारः। रिफति, मोक्षणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्पुरुषैः। "मा नु स रिपुरीशत (ऋ० सं० १, ३, ११, १)"—इति निगमः।

(५) रिक्था। 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप्। चकारस्य ककारो व्यत्ययेन। वियोजयत्यर्थंरर्थान्, वियुज्यते वा प्राणैः। निगमोऽन्वेषणीय॥

(६) रिहायाः। 'रिह कत्थनादौ'—इति चीरस्वामी। 'परस्मैकृत्सुधाविहायस्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपात्यते। रिपुवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(७) तायुः। 'ताय सन्तानपालनयोः (भ्वा० आ०)'। 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकाद् उण्। तायते यस्मात् सर्वम्। यद्वा, तसेरुपक्षयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात् सकारस्य यकारः। 'उपक्षीणोऽसाविह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिप्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि अन्यधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। "अपत्ये तायवो यथा (ऋ० स० १, ४, ७, २)"—उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुम् (ऋ० स० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ॥

(८) तस्करः। तत्करोतीति विगृह्य 'दिवाविभानिशाप्रभा (३, २, २१)'—इत्यादिना टप्रत्ययः। 'करोति यत् पापकम्—इति नैरुक्ताः। तच्छब्देन प्रकारवसामान्यादर्थप्राधा-

न्याच पापकर्मनिर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति। वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६, १, १५७ ग० सू०)'—इति। तनोतेर्वा स्यात् सन्तानकर्मेति सम्मतम्। तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः क्विपि नलोपे तुकि चत्वम्। यद्वा, 'त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ० १, १३१)'—इति अदिप्रत्यये तत्। कर्मशब्दस्य मकारलोपः। पृषोदरादित्वात् रूपम्। "तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू (ऋ० सं० ७, ५, १२, ६)"—"तस्कराणां पतये नमः (य० वा० स० १६, २१)"—इति निगमौ॥

(९) वनर्गुः। वनशब्दोपपदात् गमेः 'खगुग्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति डुप्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते। तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) ह्वरश्चित्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)'। क्विप्। 'राल्लोपः (६, ४, २१)'—इति वकारलोपः। 'चिती सञ्ज्ञाने (भू० प०)'। क्विप्। ह्वरः कौटिल्यानि चेतयते। यद्वा, ह्वरतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विचि गुण, पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः। ह्वुरः अर्थानामाहर्तॄन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप्। ह्वरः ह्वतानर्थान् सञ्चिनोति। अपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक्। "अप्रप्रोथन्तः सनुतर्ह्वुरश्चितः (ऋ० सं० ७, ४, २४, ५)"—इति निगमः॥

(११) मुषीवान्। 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)'। अच्। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। मुषी मोषणमस्यास्ति। 'छन्दसीवनिपौ (५, २, १२२ वा० २)'—इति

वनिप्। "सुग्रीवाणं हुरयितम् (ऋ० सं० १, २, २४, २)" —इति निगमः। अत्र 'परोक्षहर्ता चौरो सुग्रीवान्, प्रत्यक्षहर्ता हुरयित्'—इति माधवः॥

(१२) मलिम्लुचः। मलमस्यास्ति। 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५, २, ११४)' —इति मलिनो निपात्यते। म्लुच स्तेयकरणे (भ्वा० प०)। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३, १, १३५)'। मलिनयामी म्लुचश्च मलिम्लुच.। पृषोदरादित्वेन नलोपः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(१३) अघशंसः। आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। पृषोदरादित्वात् आङो ह्रस्वत्वं हकारस्य घत्वञ्च। शंसे. यथायथ्। आहन्ता, वधस्तभावः, आघशंसनाय। "अघशं सस्य कस्यचित् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)"—इति निगमः॥

(१४) वृकः। व्याख्यातमलिस्नामसु (२८७पृ०)। वारको मार्गस्य। "यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ० सं० १, ३, २४, २)" —इति निगमः॥

इति चतुर्दश स्तेननामानि॥ २४॥

निण्यम् (१)। सस्वः (२)। सनुतः (३)। हिरुक् (४)। प्रतीच्यम् (५)। अपीच्यम् (६)। इति षट्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि॥ २५॥

(१) निण्यम्। निर्शब्दपूर्वात् नयतेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययष्टिलोपो रेफलोपश्च निपात्यते। निर्णीत बहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा। "हृदयस्य निण्यं. चेरुत्वार्थः (ऋ० सं० १, २, २७, ५)"—"निण्यः सन्नो मनसा चरामि (ऋ० सं० २, ३, २१, २)"—इति निगमौ।

(२) सस्तः। सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपरगुणः। मस्तोऽन्त्यलोपः। सम्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा। "सुखद् यन्म-रुतो गोतमो वः (ऋ० सं० १, ६, १४, ४)"—"यत् सुसत्तो जिह्वीब्विरे यदाविः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)"—इति निगमौ।

(३) सनुतः। (४) हिरुक्। स्वरादिः।. "स नुतर्हिरु तं ततं (ऋ० सं० ६, ६, २६, २)"—"य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् (ऋ० सं० २, ३, २०, २)"—इति निगमौ॥

(५) प्रतीच्यम्। (६) अपीच्यम्। अपीच्यमपगतमप-चितम् (निरु० ४, २५)'—इत्यादिभाष्ये 'प्रत्यपचित स्थितम्' इति स्कन्दस्वामी। प्रतिपूर्वात् अपमातपूर्वाच्च चिनोतेः न्यग्रादित्वात् यप्रत्ययटिलोपादि च निपात्यते। प्रतीच्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः॥ "नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)"—"य उस्राणामपीच्या' (ऋ० सं० ६, २, २६, ५)"—इति निगमौ॥ 'य उस्राणामपीच्या'—इत्यत्र 'अपिपूर्वाद-ञ्चतेः 'ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५९) क्विन्प्रत्ययः, ततो 'भवे छन्दसि च (४, ४, ११०)'—इति यत्, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः। 'अपीच्योऽप्रकाशः'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि॥ २५॥

आके (१)। पराके (२)। पराचैः (३)। आरे (४)। परावतः (५)। इति पञ्च दूरना-मानि॥ २६॥

(१) आके। (२) पराके। आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इति आकप्रत्ययो धातुलो-

च निपात्यते। यद्वा, आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः 'अन्येष्वपि (३, २, १०१)'—इति डः। आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः॥ "पर्यन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)"—इति निगमः॥

(३) पराचैः। 'नीचैरिति यदस्य पराचैः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) आरे। अव्ययम्। "नु हि त्वदारे निमिषश्चनेशे (ऋ० सं० २, ७, १०, १)"—इति निगमः॥

(५) परावतः। ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संबाधनेऽर्थे वर्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५, १, ११८)'—इति वतिः। पृषोदरादित्वात् प्रथमस्य पराभावः। प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तद् भवति। "परावतं परमा गन्तवा उ (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—"प्रसार्य्यसीं परावतः (ऋ० सं० ६, ५, २१, १)"—इति निगमौ॥

इति पञ्च दूरनामानि॥ २६॥

प्रत्नम् (१)। प्रदिवः (२)। प्रवयाः (३)। सनेमि (४)। पूर्व्यम् (५)। अह्नाय (६)। इति षट् पुराणनामानि॥ २७॥

(१) प्रत्नम्। 'नश्च पुराणे प्रात् (४, ३, २३ वा० २)'—इति त्नप्प्रत्ययः। "तम् प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)"—इति निगमः॥

(२) प्रदिवः। "यदीमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "यत्र रोचना प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, २६, १)"—इत्यत्र, बहुवचनान्ते

॥395

"इन्द्रा॑य॒ सोमा॑: प्र॒दिव॑: (ऋ० सं० ३, २, १८, २)"—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिव इत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः। इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत्। तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषोदरादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः। निगमेषु वचनव्यत्ययश्चान्वेषणीय एव ॥

(३) प्रवयाः। प्रगतं वयो यस्य। वयः कालमात्रमत्र। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि। अव्ययम्। "सने॑म्यु॒स्मद्यु॑यु॒तम॒मी॑वा: (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)"—"सने॑मि स॒ख्य॑ स्व॑प॒स्यमा॑नः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)"—"स॒ने॒म्य॑स्म॒ मरु॑तो॒ जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, १)"—इति निगमाः ॥

(५) पूर्व्यम्। 'पूरी पूरणे (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। वयःप्रवृत्ति पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्व्यम् 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। यद्वा, 'पूर्वैः कृतमिनयौ च (४, ४, १३३)'—इति यः। "पू॒र्व्यं होतरस्य नः (ऋ० सं० १, २, २०, ५)"—"यः स्तोमे॑भिर्वावृ॒धे पू॒र्व्ये॑भिः (ऋ० सं० २, २, ११, २)"—इति निगमौ ॥

(६) अह्नाय। अव्ययम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् (१)। नूत॑म् (२)। नूतनम् (३)। नव्यम्(४)। इदा(५)। इदानीम्(६)। इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

(१) नवम्। यद्वा, 'णु स्तुतौ (अदा० प०)'। 'ऋदोरप्

॥394

(३, ३, ५०)'। नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति। "नवेन पूर्वं दयमानास्स्याम"—इति निगमः।

(२) नूत्नम्। नौतेरेव। 'रास्नासास्ना (उ० ३, १३)'—इत्यादिना नप्रत्ययो दीर्घश्च निपात्यते। "नूयते नूत्ना इदिन्द्र ते वृषमूतो (ऋ० स० ६, २, २, २)"—इति निगमः।

(३) नूतनम्। नवस्य नू—आदेशः 'त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः (५, ४, २५ वा० १)'—इति तनप्प्रत्ययः। "ईड्यो नूतनैरुत (ऋ० स० १, १, १, २)"—इति निगमः।

(४) नव्यम्। नवमेव नव्यम्। 'शाखादिभ्यो यत् (५, ३, १०३)'—इति स्वार्थे यत्। यद्वा, नौतेः 'अचो यत् (३, १, ९७)'—'वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७९)'। "इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् (ऋ० स० १, ७, २८, २)"—इति निगमः।

(५) इदा। 'तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि (५, ३, २०)'—इति इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् दाप्रत्ययः। "इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ० स० ६, २, ३३, १)"—इति निगमः।

(६) इदानीम्। 'दानीं च (५, ३, १८)'—इति तस्मादेव दानीम्प्रत्ययः। "इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः (ऋ० स० ३, ८, ५, १)"—इति निगमः।

इति षडेव नवनामानि॥ २८॥

प्रपित्वे (१)। अभीके (२)। दभ्रम् (३)। अर्भकम् (४)। तिरः (५)। सतः (६)। त्वः (७)। नेमः (८)। ऋक्षाः (९)। स्तृभिः (१०)। वम्रीभिः (११)। उपजिह्विका (१२)। ऊर्दरम् (१३)। कृदरम् (१४)। रम्भः (१५)। पिनाकम् (१६)।

मेना(१७)। ग्नाः(१८)। शेपः (१९)। वैतसः (२०)। अया(२१)। एना(२२)। सिषक्तु(२३)। सचते(२४)। भ्यसते (२५)। रेजते(२६)। इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि नामानि ॥२९॥

प्रपित्वे इत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३, २०, २१) ॥ २९ ॥

स्रुधे (१)। पुरंधी (२)। धिषणे (३)। रोदसी(४)। क्षोणी(५)। अम्भसी(६)। नभसी (७)। रजसी(८)। सदसी(९)। सद्मनी(१०)। घृतवती (११)। बहुले (१२)। गभीरे (१३)। गम्भीरे (१४)। ओण्यौ (१५)। चम्वौ (१६)। पार्थ्वी(१७)। मही (१८)। उर्वी (१९)। पृथ्वी (२०)। अदिती (२१)। अह्नी (२२)। दूरेअन्ते (२३)। अपारे (२४)। अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्व्यं हन्मङ्गयद्भ्र ज्यतिश्विम्बातानिर्णि-
गर्ह्ये माकेतुर्वट्‌चिकयद्विकामिदमिवार्चतिविप्रो रे-
भोयन्नोभरतार्द्रमद्वेदातिपरिष्वक्षपितिक्रूपस्तृ-
पुर्निरृयमाकेमलन्त्वकम्रपित्वे सचे विंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(१) स्वधे। व्याख्यातमन्ननामसु (१०७ पृ० । १७५ पृ०)। स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति वा। द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम्। तथा च "धातुं भुवाते मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३, ३, २४, २)"—इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—'मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि 'स्वधे पुरन्धी'—इत्यादीनि स्तोतव्यः'—इति।

(२) पुरन्धी। पुराणि धीयन्तेऽनयोः। 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ४, ९३)'—इति किप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् अकार उपजनः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) धिषणे। व्याख्यातं वाङ्नामसु (७५ पृ०)। स्व रक्षितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्र्यौ वा देवमनुष्यादीन्, धष्यते स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) रोदसी। 'इमौ इदमपि स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावापृथिव्योर्वर्त्तमानं चापि नपुंसकद्विवचनान्तम्, अपि चाव्ययम्। तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः'—इत्याह। 'प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् "रोदसी रोदसी च ते"—इत्यत्र आद्य ईयसो दिवि भुवि च वर्त्तते, अन्य. आन्तः'—इति क्षीरस्वामी। तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य दकारः, स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्, 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसवर्णः। आभ्यां हि विविधं रुधानि सर्वभूतानि। "नमो दिवे बृहते रोदसीभ्याम् (ऋ० सं० २, १, २६, ६)"—"होतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ० सं० ३, ४, २०, १)"—"इमे [illegible] रोदसी अपारे (ऋ० सं० ३, २, १, ५)"—इति निगमाः। "शिपिविष्टा रोदसी नृम्णाः (ऋ० सं० २,४,४,५)" अन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनः'—इति माधवः।

(५) धोषी । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (७ पृ०)। "अयः धोषी संचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २, ४, २३, ५)"—इति निगमः ।

(६) अम्मसी । व्याख्यातमुदकनामसु (८२ पृ०)। बाहुलकादत्रापि तुम् । यद्वा, अम्भ उदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक् । एकस्यावशिष्टमपरस्यावशिष्यमाणमादित्यमण्डलम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) नभसी । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति असुन् । ताद्धर्थ्यात् उभे अपि नभःशब्देनोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रजसी । 'रञ्ज रागे (भू० उ०)' । 'भूरञ्जिभ्यां कित् (उ० ४, २११)'—इत्यसुन् । 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' इति वा नलोपः, रजके स्वगुणे भूतानां 'रजोरजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः । गम्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) सदसी । सदेरसुन् । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) सद्मनी । सदेरेव मनिन् । "पुराणोः सद्मनोः केतुरन्तः (ऋ० सं ३, ३, २८, २)"—इति निगमः । भाष्य द्रष्टव्यम् ।

(११) घृतवती । उदकवत्यौ । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) बहुले । 'बर्हिष'—इति महन्नामसु व्याख्यातम् (२५१ पृ०) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ । "उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते (ऋ० सं० २, ५, ३, २)'—इति निगमः ॥

(१३) गभीरे । (१४) गम्भीरे । व्याख्याते वाङ्नामसु (६१ पृ०)। गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१५) क्षोणी। 'क्षोणृ अपनयने (भ्वा० प०)'। "इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'। 'कृदिकारादक्तिनः' (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। अपनयतः स्वाश्रितानां क्षोभान्। यद्वा, क्षयतेर्लुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणे गुणश्च, टित्त्वात् ङीप्। "अभि त्वा देव सवितारमोण्योः (य० वा० सं० ४, २५)"—इति निगमः।

(१६) चम्वौ। 'चमु अदने (भ्वा० प०)'। 'कषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः (उ० १, ८२)'—इति ऊप्रत्ययः। चमन्त्यनयोः। "ऋतावानो चम्वोर्योर्निवृत्तः (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)"—इति निगमः।

(१७) पार्थ्यौ। 'स्पृश संस्पर्शने (तु० प०)'। 'स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च (उ० ५, २७)'—इति श्वण्प्रत्यये धातोः पृभावश्च। णित्त्वाद् वृद्धिः। व्यत्ययेन पुलिङ्गता। "पार्श्वे"—इति पाठान्तरम्। संस्पृशतो व्याप्नुतः सर्वान् पदार्थान्। निगमोऽन्वेषणीयः।

(१८) मही। एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि (८ पृ०)। महत्यौ पूजनीये वा। "ते हि मिथुसा मही (ऋ० सं० १, ५, ३१, १)"—इति निगमः।

(१९) उर्वी। विस्तीर्णे, चाच्छादयित्र्यौ वा सर्वाभःस्थितलोकस्य। निगमोऽन्वेषणीयः।

(२०) पृथ्वी। प्रथिता विस्तारिता प्रजापतिना सृष्टिकाले। निगमोऽन्वेषणीयः।

(२१) अदिती। देवमनुष्यादिसकलपदार्थधारणेऽप्यदीने इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(२२) अह्नी। गोनामसु व्याख्यातम् (१८२ पृ०)। अहन्तव्ये मनुष्यैः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(२३) दूरेअन्ते । दुःशब्दोपपदात् एते ‘दुरीणो लोपश्च (उ० २, १८)’—इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । ‘रोरि (८, ३, १४)’—इति रेफलोप, लोपे पूर्वस्य दीर्घ (६; ३, १११)। ‘अन्तो अततेः (निरु० ४, २५)’—इति भाष्यम् । तत्र बाहुलकात्तन् मकारस्यान्तादेश । ‘दुःखेन गम्यते दूरमतोऽह्यादिमध्याद्य सततगतो भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति’—इति स्कन्दस्वामी । दूरं अन्तमवसानगतिर्ययो । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)’—इत्यलुक्। “सुमाञ्च विद्युते दूरेअन्ते (ऋ० स० ३, ३, २५, २)”—इति निगम ।

(२४) अपारे । ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ’ चुरौत्यादिरदन्तः । अच् । समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पार । ‘अपारे दूरपारे (निरु० ६, १)’—इति भाष्ये । ‘अविद्यमान पारमन्त ययो तं अपारे । दूरत्वेन पराभव दर्शयति पुरा एतद्या वा लोकयव्यन्तताम्’—इति स्कन्दस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने तृतीयाध्याय ॥ ३ ॥

इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

———

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वसूक्तस्य प्रकरणद्वयस्य (२५७पृ०, २७०पृ०, ३०२ पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं तदत्र क्रमेण लिख्यते। तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्रानुक्तमिति, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्।

(१) स्वः। सुपूर्वादर्त्तेरीरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विचि हविषयहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्य्यपि भवति। ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः। 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३०)' सुपो लुक् (२, ४, ७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८, ३, १५)। शोभनमरणं गमनं सुखाय हिताय वा यस्य, शोभन वा प्रेरणं तमसा यस्य, सुष्टु वा ऋतो रश्मिभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्टु ऋतः प्राप्त इति वा, स आदित्यः द्यौश्च। सु सुष्टु शोभनमरणमस्यामरूपैर्वा पुण्यवद्भिरर्य्यते, सुष्टु वा पुण्यकृत ईरयति ऋतो रवेः ऋतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम्। "भूर्भुवः स्वः (य० वा० सं० ३, ३७)—इति दिव उदाहरणम्। "पृ भिर्नो युक्तैर्भवानो मुयाङ् स्व ' यं ज्योतिः (ऋ० सं० ३, ५, १०, ३)'—इत्यादित्यस्य॥

(२) पृश्निः। प्रपूर्वादश्नोतेः स्पृशतेर्वा 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इति निप्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेश्च पृशभावो निपात्यते। प्राश्नु त एनं शुक्लो वर्णः संसृष्टा रसान्। कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण। सम्पृष्टा भासं ज्योतिषामश्नुते, भातीति वा पृश्निरादित्यः। द्यौस्तु संसृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च 'शुक्रतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि (का० सं०

१, ४, ७, २, मा० भा०)'—इति श्रुतेः। "पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः (ऋ० सं० ४, ३, २३, ५)"—इति निगमो दिवः। "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)"—इत्यादिरस्य॥

(३) नाकः। नयतेः 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इत्याकप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते। नेता रसानाम्, नेता भासामात्मीयानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः। द्यौस्तु, कमिति सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः। 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६, ३, ७५)'—इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः। "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २, १४)"—इति ब्राह्मणम्। अत्यन्तसुखमित्यर्थः। "नाकस्य पृष्ठे अधितिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २, १, १०, ५)"—इति दिवः। तत्रे अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८, ७, १८, २))"—इति निगम आदित्यस्य॥

(४) गौः। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०)। गमिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः। यत् पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतींऽपि गच्छन्तीति गौः द्यौः। "गवामसि गोपतिरेक इन्द्र (ऋ० सं० ५, ६, २३, ६)"—इति दिवः। "उतादः परुषे गवि (ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)"—इत्यादिरस्य॥

(५) विष्टप्। 'टाबि आविष्ये (अदा० औ० प०)'। विधूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन। विटश्चिराविशतेऽर्थे वर्त्तते। यद्वा, विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्ट इत्यर्थः। एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टो व्याप्तः आदित्यः। द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्य-

छदिष। "उपदद्रप्सस्य त्रिष्टुभम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)"—इत्याद्युदाहरणम्।

(६) नभः। णयतेरसुनि गुणे 'नय.' इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः। नाकशब्देन समानोऽर्थः। अथवा भासनशब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तत्वञ्च। सर्वत्र सूत्रस्यानुक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम्। यद्वा, न भाति 'नभः'। असुनि भातेष्टिलोपश्च। एतेन द्योर्व्याख्याता। "ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्चते नभः"—"स्वर्ण- घ्राणोनभसा (ऋ० सं० ७, २, १४, ५)"—इत्युदाहरणम्।

इति षट् साधारणानि दिवसादित्ययोः ॥ १, ४ ॥

इदमाद्युपमानामानि। भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३, १३—१८)। निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते।—

(१) इदमिव। (२) इदं यथा। अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः। इवादयश्च निपाताः, परान्वयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः। "इन्द्रं वहेह भुवत्सिंहाः (ऋ० सं० ८, ८, २१, २)"—"यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)"॥

(३) अग्निर्न ये। अत्र नशब्द उपमानार्थः। "अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)"॥

(४) "चतुरश्चिद्ददमानात्" (ऋ० सं० १, ३, २३, ४)। अत्र चिच्छब्दः॥

(५) "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"। उपमाप्रतिपादनेनादिलोपाल्लुप्तोपमः॥

(६) "वृषण्यु नु ते पुरुहूत वृषाः (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३)"। अत्र नूशब्दः॥

(७) जार आ भगम्। "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"। अत्र आकारः॥

(८) "मेषो भूतो ३ भि यन्नयः (ऋ० सं० ५,७,२४, ५)"। अत्र भूतशब्देनोपमोच्यते।

(९) तद्रूप.। (१०) तद्वर्णः। रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरपदेन समासादुपमा प्रतीयते।.

(११) तद्वत्। पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः। "प्रियमेधवदत्रिवत् (ऋ० सं० १, २, ३१, ३)"। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (५, १, ११५)"॥

(१२) तथा। "तमृत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं०.४, २, २२, १)"। 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थेऽयं थाल् विहितः॥

इति द्वादशोपमानामानि। ३, १३।

"तथा"—इत्यस्यानन्तरं "सिंहः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तन्न पठनीयम्, अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३, १८)'—इत्यादिभाष्यस्य तु "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)"—इति पूर्वसूत्रस्य लुप्तोपमस्य प्रपञ्चत्वात्।

(१) प्रपित्वे। (२) अभीके। इत्यासन्नस्य। प्रपूर्वादाप्नोतेर्निष्ठायां प्राप्तशब्दस्य प्रपित्वभावः। यद्वा, 'इत्वनादयोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'—इतीत्वन्प्रत्यये बाहुलकादाप्नोतेराकारलोपः। पित्वशब्द आसन्नार्थः। प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वं इति॥ अभिपूर्वादञ्चतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)--इतीकन्प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। अभ्यक्तं आसन्न इत्यर्थ.। सोपसर्गौ सप्तम्यन्तौ यथादृष्टाविति पठितौ॥

"आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मागहि (ऋ० सं० ५,७, १०, ४)"—"अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इत्यपि निगमौ ॥

(३) दभ्रम् । (४) अर्भकम् । इत्यल्पस्य । दभ्रमिति दम्भोतेर्बधकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २, १३)'—इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः । सुदभं सुच्छेदम् अल्पत्वात् ॥ ऋच्छतेः 'अर्भकाश्च पृथुकपाका वयसि'—इति कप्रत्यये, ऋकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे भकारे लोपजने च अर्भकमिति निपात्यते । अवहृतमूलपरिमाण इत्यर्थः ॥ "मा मे दुभ्राणि मन्यथाः (ऋ० सं० २, १, ११, ७)"—"नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २४, ३)" ॥

(५) तिरः । (६) सतः । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः । तरतेरसुनि बाहुलकात् अकारस्येकारः । तीर्णं प्राप्तमागतम् ॥ सर्त्तेरसुनि रेफस्य तकारः । सतः संसृतम् ॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजित तरणं सरणं च द्रष्टव्यम् ॥ "तिरश्चिदर्य्यया परि (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—"पार्वे वभिन्नसत एति रुचसे (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)" ॥

(७) त्वः । (८) नेमः । इत्यर्द्धस्य । अर्द्धशब्दोऽत्र समविभागवचनः, अर्द्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । त्वः अपगतः अपेत्य समुदायात् गतः पृथग्भूतः । तनोतेरुपधायाः पूर्वं उकारः, यथादेशः, नकारस्य विसर्जनीयः इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्व (उ० १, १५१)' इति वन्प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते ॥

नेमशब्दोऽन्यनामसु व्याख्यातः (१०५ पृ०) ।

समुदायादपनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ "पीयति त्वो गृणाति (ऋ० सं० २, २, १६, २)" "प्र नेमस्मिन् सोमो अन्तः (ऋ० सं० ८, १, ६, ४)" ।

(९) ऋचा: । (१०) स्तृभि: । इति नवत्राणाम् । 'ऋच गतौ (तु० प०)' । ऋचेः 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)'— इति किदिन्प्रत्ययः । ऋचिरत्र उदर्थविशिष्टः । उद्गतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रकाशन्ते ॥ 'स्तृञ् आच्छादने (क्रया० उ०)' । कर्मण्यौणादिकः क्विप्, बाहुलकात्तुग् न भवति । तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ "प्रमो य ऋचा निहिता स उचा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—"पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)" ॥

(११) वस्त्रोभि. । (१२) उपजिह्विका । इति सीमिकानाम् । वम्रशब्दो ह्रस्वनामसु व्याख्यात (२४५ पृ०) । 'जातेरस्त्रीविषयात् (४, १, ६३)' इति ङीप् । जातिशब्दश्चायं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टो लोके स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः ॥ वमन्ति हि ते रसमुपजिह्विका । 'शेवयह्वजिह्वा (उ० १, १५२)'—इति जिह्वतेर्जिघत्तेर्वा वप्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'संज्ञायां कन् (५, ३, ८७)' 'प्रत्ययस्थात् (७, ३, ४४)'—इतीत्वम् । उपजिघ्नन्ति काष्ठम्, उपरचणाद्वोदकस्य उपजिह्विका ॥ "यदस्य उपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)" वम्रशब्दस्यायमेव निगम. । "वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् (ऋ० सं० ३, ६, २, ४)"—इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) उर्दरम् । (१४) सूदरम् । इत्यावपनस्य । ऊर्दरम्— उत्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्र्या० प०)'—इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्माद्वा 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)' घञि च उर्दरमुदीरं वा सदूर्दरम् । ऊर्द्ध्वं तद्दीर्णञ्च मध्यत', ऊर्द्धमीर्णं गतं वा दीर्णमिति त्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८, २, ४४) ॥ सूदरम्, गृहनामसु व्याख्यातम् (२५२ पृ०) । सूतदरम् ।

"तमूर्दरं न पृणता यवेन (ऋ० सं० २, ६, १४, ४)"—
"समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनाम् (य० वा० सं० २८, १)" ॥

(१५) रम्भ। (१६) पिनाकम्। इति दण्डस्य। 'रभ राभस्ये (भ्वा० आ०)' अयमात्मने वर्त्तते। कर्मणि घञ्। 'रभेरशब्लिटोः (७, १, ६३)'—इति नुम्। आरभन्ते आश्रयन्ति अवष्टभ्याय दण्डम्। "आ त्वा रम्भं न जिव्रयः (ऋ० सं० ६, २, ४५, ४)" ॥ पिनाक—'पिष सञ्चूर्णने (रु० प०)'। 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इति आकप्रत्यय, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते। प्रतिपिनष्टि हिनस्त्यनेन शत्रून्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रूढितो महादेवीयमेव सामान्येन। "अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः (य० वा० सं० ३, ६१)" ॥

(१७) मेना। (१८) ग्ना। इति स्त्रीणाम्। उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु (६७पृ०। ७४पृ०)। मानयन्ति एताः पतिश्वशुरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति मानात्। गच्छन्त्येना उपस्थायिन। "अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ० सं० ४, १, २८, २)"—"ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत (ता० ब्रा०)" ॥

(१९) शेप। (२०) वैतस। इति पुंस्प्रजननस्य। शेपः—स्पृशतेरसुनि बाहुलकात् स्पशब्दस्य शेभाव। स्पर्शत्वेन स्त्रीन्द्रियम्। तदेतच्च विशिष्टानन्दसाधनं स्त्रीसुखं अयं शब्देनोच्यते। त्वगिन्द्रियस्पर्शभावश्च शेपमित्युदाहरणेऽप्याकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित्, वा तत्र द्रष्टव्य। यद्यपि 'शीङ्गीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् (उ० ४, १९६)'—इति शीङः पुडागमेन सिध्यति तथापि तदार्थानौचित्यात् "मुष्कयोरदधात्

—"मुष्कयोर्मिहिता सप."—"मा नो मवीव नि:पपि"—इत्यादौ सपशब्देन मेहनस्याभिधानादश्लीलत्वाच्च सपशब्दस्य शेभावेन कथञ्चिन्निवोढुं युक्तमिति सपतेरित्युक्तम्। तथाचोक्तम्—'अर्थो नित्य. परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत'—इति॥ विपूर्वात् 'तसु उपक्षये (दि० प०)'—इत्यस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) वितसः। वितस एव वैतसः। प्रज्ञादित्वादण्। विशेषेण तस्यति क्षीणोभवति प्राक् सम्भोगकालात्। यद्वा, विशब्दिकमितिवत् विशब्दः प्रतिषेधार्थीय। न तस्यति अक्षीणम् सेकसामर्थ्यस्यानुपक्षीणत्वात्। "यस्यामुषन्तः प्रहराम शेपम् (ऋ० सं० ८, ३, २०, २)"—"वि श्रु माङ्क्षः श्वयथो वैतसेन (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)"॥

(२१) भया। (२२) एना। इत्युपदेशस्य। प्रत्यक्षाभिधानमिहोपदेशोऽभिमतः। सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु। अनयेति पदस्य नशब्दलोपेन भया। "भ्रया ते अग्ने सुमिधा विधेम (ऋ० सं० २, ४, २५, ५)"—इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात्॥ एना 'द्वितीयाटौस्स्वेन (२, ४, ३४)"—इति इदमेतदोरन्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचनस्याकारः। "एना वो अग्निम्नमसा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)"—इति नपुंसकस्य मनसो सामानाधिकरण्यात्। एना पत्या तन्व१ं सं सृजस्व (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)"—इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात्॥

(२३) सिषक्तु। (२४) सचते। इति। सिषक्तिति कर्त्तुरभिधानम्। तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादत आह सेवमानस्येति। वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्धार्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च। अतश्चैतदुक्तं भवति। सिषक्तु सचत इति सेवार्थौ धातू इति।

तथाहि। "भावप्रधानमाख्यातम्"—इति हि स्वसिद्धान्तः। सिपक्ष्मः सचते। 'षच समवाये' भ्वादिः स्वरितेत्, अत्र सेवार्थः। सिषक्तीति लोटि तिपि शप्। तस्य 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति श्लुः। 'षस्तिपिपर्त्योश्च'। 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इत्यभ्यासस्येत्वम्। "स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १, १, २४, २)"—सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १, १, २, ४)"—इति तु यथानिगमसुदाहरणम्।

(२१) भ्यसते। (२६) रेजते। इति। भयवेपनयोर्भीतुः भ्यसते इति। रेजते इति नैरुक्तो धातुः। उभावप्युभयोरर्थयो। "यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७, १)"—"रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः (ऋ० सं० ५, १, ८, ४)"—इति।

इति षड्विंशतिर्दिशनामानि॥ ३, २८॥

(इति नैघण्टुकाण्डपरिशिष्टं समाप्तम्)

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

—:○:—

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जहा(१)। निधा(२)। शितामं(३)। मेहनाः(४)। दमूनाः(५)। मूषः(६)। इषिरेण(७)। कुरुतनं(८)। जठरे(९)। तितउ(१०)। [illegible] (११)। मध्या(१२)। मन्दू(१३)। [illegible] (१४)। कायमानः(१५)। लोधम्(१६)। [illegible]

(१७) । विद्रधे (१८) । द्रुपदे (१९) । तुर्वणि (२०) । नंसन्त (२१) । नसन्त (२२) । आहनसः (२३) । अद्भसत् (२४) । इषिराः (२५) । वाहः (२६) । परितक्म्या (२७) । सुविते (२८) । दयते (२९) । नूचित (३०) । नूचं (३१) । दावने (३२) । अकूपारस्य (३३) । शिशीते (३४) । सुतुकः (३५) । सुप्रायणाः (३६) । अप्रायुवः (३७) । च्यवनः (३८) । रजः (३९) । हरः (४०) । जुहुरे (४१) । व्यन्तः (४२) । क्षाणाः (४३) । वायो (४४) । विषुणः (४५) । जामिः (४६) । पिता (४७) । शंयोः (४८) । अदितिः (४९) । एरिरे (५०) । जसुरिः (५१) । जरते (५२) । मन्दिने (५३) । गौः (५४) । गातुः (५५) । दंसयः (५६) । तूताव (५७) । चयसे (५८) । वियुते (५९) । ऋधक् (६०) । अस्याः (६१) । अस (६२) । इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

(१) जहा । हन्तेर्लिडुत्तमैकवचने णलि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वं, कुत्वाभावो नकारलोपश्छान्दसत्वात् । जघानेत्यर्थः । "जहा को अस्मदीषते (ऋ० म० ६, २, ४९, २)" ॥

(२) निधा । निपूर्वाद्धाते 'अ तश्चोपसर्गे (३, ३, १२६)' --इति क । निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय । निधा

पाशसमूहः । "मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (ऋ० सं० ८, १, ४, ६)" ॥

(३) शिताम । श्रितशब्दस्य रेफलोपोऽतो दीर्घत्वं मकारश्चोपजनः । षड्भिः श्रितत्वाद् दोः शिताम । सितशब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत् । योनिः शिताम । योनिर्गुदम् । विषितः । विविधं सितो बद्धो भवति गुदोपोऽस्थवि-मायो विकसति सङ्कोचः । "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (य० वा० सं० २१, ४३)" ॥

(४) मेहना । मंहतेर्दानकर्मणो ल्युट्, बाहुलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । मंहनीयं धनादि । छन्दोगानां 'मदहना'—इत्येवं रूपं पाठः । प्रसङ्गेन च वेदान्तरपाठस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निरु० ४, ४)। "यदिन्द्र चित्र मेहना (ऋ० सं० ६, २, १०, १)" ॥

(५) दमूनाः । 'दम उपशमे दाने वा'। दान्ते पुरुषे वा, दमे गृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । दान्तमनश्शब्दस्य नलोपः । दमदान्तशब्दयोर्दभावः, मनःशब्दे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेशः । दमशब्दो व्याख्यातो गृहनामसु (२५४ पृ०)। ददातेर्ल्युटि दानं, दमेर्निष्ठायां मतुपि दन्तमः । 'दमेरूनसिः (उ० ४, २३८)'—इति वैयाकरणाः । "जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)" ॥

(६) मूषः । 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धि (भा०)'—इति क्विप् दीर्घश्च । जस् । मूषिकाः । सूत्रमर्थं 'मुष्णन्ति हरन्ति । "मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः '(ऋ० सं० १, ७, २१, ३)" ॥

(७) इषिरेण । 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)' । 'इषिमदिमुदि उ० १, ५१'—इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । यद्वा, ईषतेर्गतिकर्मणः ईषेर्दर्शनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् ह्रस्वश्च । मनो विशेषणमेतत् । "इषिरेण ते मनसा सुतस्य (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" ॥

(८) कृणुतन । करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तशब्दस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)'—इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र तशब्द एवार्थवान् नशब्दस्तूपजनोऽनर्थकः । कृणुतनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकार,—'कर्त्त नहन्तनयातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति (निरु० ४, ७)'—इति । अत्र बहुवचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । 'स्रो यक्' 'प्राज्ञवेरसुक्'—इत्येवमादयः । "रिप्रेण तपसा कृणुतन" —"अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)" —"तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)"— "प्रयातन सखीँरच्छा सखायः (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)"— "हत्वाय शत्रून् विभजस्व वेदः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)"— "माह्मयासः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ५, १, २०, ५)" ॥

(९) जठरम् । जग्धशब्दोपपदात् धृञो दधातेर्वा 'क्षदरादयश्च (उ० ५, ६२)'—इति अरन्प्रत्ययो जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपात्यते । जग्धं भक्षितमन्नमस्मिन् ध्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । "आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिम् (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)" ।

(१०) तितउ । तनोतेस्तुदेश्च निष्ठायां मतुपि उपधाया इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च । तिलमात्रं तुन्नं वा । तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ । मत्वर्थे बहुव्रीहिः । तनेन मध्येन, तुन्नैश्छिद्रैः, तिलमात्रैश्च

तैस्तङ्। तनोतेः क्तान्तादसिर्व्याकरणः। ततं विश्वम्।
"सक्तुमिव तितउना पुनन्तः (ऋ० सं० ८, २, २३, २)"।

(११) सिप्रे। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि-क्षिप्रकिक्षिपिसृपितृपिदृपि (उ० २, १३)'—इति रक्, बाहुलकात् सकारस्य शिभावः। अर्थं गमयन् प्रसि सृप्रे भवतः। "वि-ष्वेषु सिप्रे विश्वं अस्तु धेने (ऋ० सं० १, ७, १३, ४)"।

(१२) मध्या। मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना आकारः। मध्ये इत्यर्थः। "मध्या कर्तोर्विततं सं जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"।

(१३) मन्दू। मन्देरौणादिकः 'भृमृशीतृचरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययः। मदेर्वा उप्रत्ययो नुम् च। प्रथमाद्विवचनम्। सप्तम्येकवचनस्य वा 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना पूर्वसवर्णः। मदिष्णू मदिष्णुना वा। "मन्दू समानवर्चसा (ऋ० सं० १, १, १२, २)"।

(१४) ईर्मान्तासः। 'ईर प्रेरणे (चु० प०)'। 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि (उ० १, १४०)'—इति मन्प्रत्ययः। अन्तशब्दो व्याख्यातः (२१८ पृ०)। आदित्याश्वा उच्यन्ते। ते च सप्त। तेषां ये अन्ताः ईर्माः, ईरिताः, प्रेरिताः विरलाः इत्यर्थः। अथवा अश्वस्य अन्ता जघनं सर्वेषामोर्म पृथुरित्यर्थः। "ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"।

(१५) कायमानः। 'चायृ पूजानिशामनयोः' भ्वादिः, स्वरितेत्। चायमानः। चकारस्य ककारः। यद्वा, कमेर्णिङ्, ततो लटः शानच्। कामयमान इत्यस्य मकारलोपः। "कायमानो वना त्वम् (ऋ० सं० २, १, ४, २)"।

(१६) लोधम्। 'लुभ गार्ध्ये' क्त। लुब्धशब्दस्य बलोप

ऋकारस्यौत्वञ्च। सुवर्णमित्यर्थः। "लोधं नयन्ति पशुमन्य-
मानाः (ऋ॰ सं॰ ३, ३, २३, ३)"॥

(१७) शीरम्। शिङः 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ॰ २;
१२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। अश्नोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः
शीभावश्च। अयमग्निरुच्यते। अनुशायिनमाश्रितं वा। अनु-
गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च
सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तमग्न्यात्मना यः शेते व्यवतिष्ठते, अश्नोति
वा। एवंशीलः। "शीरं पावकशोचिषम् (ऋ॰ सं ३,
१, ६, ३,)"॥

(१८) विद्रधे। विपूर्वात् 'दृभी भये' इत्यस्मात् अनेका-
र्थत्वेन हिंसार्थात् क्तः। विहृब्धा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो
बकारलोपश्च। बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। विविधं
हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः। "कनीनकेव विद्रधे (ऋ॰ सं॰
३, ६, २०, ७)"॥

(१९) द्रुपदे। द्रुशब्दो द्रुमपर्यायः। द्रुममयेषु पदेषु पादु-
काख्येषु इत्यर्थः। वचनव्यत्ययः पूर्ववत्। "नवे द्रुपदे अर्भके
(ऋ॰ सं॰ ३, ६, २०, ७)"॥

(२०) तुग्वनि। तूर्णशब्दोपपदात् गमेः 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिपि तूर्णशब्दस्य तुभावो
गमेष्टिलोपश्च। तुरतीत्यर्थः। तद्विपानायावगाहनाय वा
क्षिप्रमागच्छन्ति। सप्तम्येकवचनम्। "सुवास्त्वा अधि
तुग्वनि (ऋ॰ सं॰ ६, १, २५, ७)"॥

(२१) नंसन्ते। नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेना-
त्मनेपदम्। नमन्ति इत्यर्थः। "कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः
(ऋ॰ सं॰ ५, २, ८, ५)"॥

(२२) नसन्त। 'नस कौटिल्ये' भ्वादिरात्मनेपदी,

अवाप्नोतिरनेनतेवार्थे वर्त्तते। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'—इति वर्त्तमाने लङ्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)—'इत्यडभावः। 'प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा। "घृतस्य धारा समिधो नसन्त (ऋ० सं० २, ८, ११, २)"॥

(२३) आहनसः। आहन्तेरसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'सर्वे इदमाहतम्' 'ब्राह्मणे इदमाहतम्'—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आहन्तिर्वचनार्थः। आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः। "ये ते मदा आहनसो विहायसः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"॥

(२४) अश्वसत्। 'अदेर्मन्'—इति मनिन्। अद्यते इत्यद्म अन्नम्। तस्मिन् सीदन्ति सनोति वा तत्। अद्मन्युपपदे सदेः सनोतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विपि रूपम्। सनोतेर्नकारलोपे कृत्त्वे पिति तुक्। "अद्मसद्म संनतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १, ०, ४)"॥

(२५) इविषः। 'इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि (उ० १, १४२)'—इति मक्प्रत्ययः। ईषतेरिषतेर्वा बाहुलकात् मकि धातोरिषभावः। इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इषम्। 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'। यद्वा, उणादिको मिन्प्रत्ययः। एषितारो हविषा स्तुतीनाञ्च गन्तारः, द्रष्टारो वा सर्वार्थानाम्। "ते वा मीमन्त इषिको अभीरवः (ऋ० सं० १, ६, ११, ६)"।

(२६) वाहः। वहतेः 'वहश्च'—इति णिदसुन्। देवताः प्रत्युह्यमानत्वात् वाहः स्तुतिः। अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकपूर्णीकृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धं, तस्मादश-

त्वात् सोमरसस्य पूर्णमभिषवणं चमं वाह इत्युच्यते। "इन्द्राय वार्हं कृणवाम सुष्टम् (ऋ० म० ३, ३,१८, ३)"॥

(२७) परितक्म्या। परिपूर्वात् तकतेर्गतिकर्मणो मनिन्। परित, सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् देशे रात्रिरस्ति। अथवा तक्मोष्ण तत् परित उभयत एना परिच्छ्रते वर्त्तते इति। तदुक्तम्। 'तक्म त्युष्णनाम, तत इति सत इति तेन परितक्मा सति यकारोपजनेन परितक्म्या'। "कस्मे हिंति का परितक्म्यासीत् (ऋ० मं० ८, ६, ५, १)"

(२८) सुविते। सुपूर्वादेतेः क्तप्रत्ययः। 'षुङ प्राणिगर्भमोचने'—इत्यस्माद्वा क्त छान्दसत्वादिडागमः, उवङ् च। सप्तम्येकवचनम्। शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजाया वा। "सुविते मा धा (य० वा० स० ५, ५)"॥

(२९) दयते। 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भ्वा०)' अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते। "मही-धनानि दयमानः (ऋ० स० २, १, १९, २)"—इति दाने। "नवेन पूर्वं दयमाना स्याम (निरु० ४, १७)"—इति रक्षणे। "य एक इद्विदयते (ऋ० स० १, ६, ६, २)"—इति दाने विभागे वा। "दुर्मर्तुर्भीमो दयते वनानि (ऋ० स० ४, ५, ८, ५)"—इति दहने। "त्रिदर्हसुदयमानो वि शत्रून् (ऋ० म० ३, २, १५, १)"—इति हिंसायाम्। "मा वायसो श्येना दयमानो अबूबुधत् (निरु० ४, १७)"—इति गतिकर्मा॥

(३०) नूचित। (३१) नूच। अनयो पदद्वयो। "यथा चित्पूर्विचित्तदपो नदीनाम् (ऋ० स० ४, ७, २, ३)"—"नूच पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ० स० १, ७, ४, २)"।

(३२) दावने। ददाते 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३, २, ७४)—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप्। तत षष्ठ्यर्थे द्वितो-

यार्थे वा चतुर्थी (२, ६, ६२, वा०), अल्लोपाभावश्छान्दस (६, ४, १३४)। देवस्य देव वेत्यर्थ ॥

(३३) अकूपारस्य। 'पॄ पालनपूरणयो (जु० प०)'। घञ्। पार पालन पूरण वा। अकुत्सितं पालन पूरण वा यस्य तदकुपारं सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम्। तस्य दावने इति सम्बन्ध। "अकूपारस्य दावने (ऋ० सं० ४, २, १०, २)"। आदित्यसमुद्रावप्यकूपारौ। पूर्ववत्। कच्छपोऽप्यकूपार। कूपशब्दे कर्मण्युपपदे ऋर्तेः कर्मण्यण्। न कूपार अकूपार। कच्छपो हि सति सम्भवे ह्रद गच्छति न कूपमल्पोदकत्वात्। त्रयाणा निगमा पश्यया ॥

(३४) शिशीत। 'शो तनूकरणे' दिवादि परस्मैपदी। व्यत्ययेन शप श्लो ओकारस्येत्वमात्मनेपदञ्च। श्यतीत्यर्थ। 'शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ० स० ३, ८, १५, ३)" ॥

(३५) सुतुक। सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मण गेहे क (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कप्रत्ययोऽकारस्योकारश्च। सुपूर्वाद्वा तुञ्छन्दस्याकार उपजन चकारस्य जकारस्य वा ककारभावश्च। सुगमन. सुप्रजा वा। "अग्नि, सुतुक सुतुकेभिरश्वै (ऋ० स० ७,५,२१,७)" ॥

(३६) सुप्रायणा। सुप्रपूर्वादयतेर्ल्युट्। 'उपसर्गस्यायतौ (८, २, १८)'—इति लत्वाभावश्छान्दस। सुप्रगमना इत्यर्थ। ""सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधः (य० वा० स० २८ ५)" ॥

(३७) अप्रायुव। प्र आ इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे क (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कप्रत्यय, उवङि कृते अन्त्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम्। 'सुपा सुलुक् (७, १, ३९)'—इति जस स्थाने

सुः। न मायुवोऽमायुवः। ,अमगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त इति। "अमायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १, ६, १५, १)" ॥

(३८) च्यवानः। अन्तर्णीतण्यर्थात् च्यवतेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि पूर्वत्र बाहुलकाद्दीर्घः। देवान् प्रति स्तोमानां च्यावयिता गमयिता स्तोतेत्यर्थः। कृदित्वादिप्रसङ्गनिवृत्तिः। "युव च्यवानं सनयं यथारथम् (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)"। च्यवनस्य तु "च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)"—"अप्रवानवत् च्यवनवत् भृगुवत्"—इत्यादिर्निगमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः। व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (२०५ पृ०)। (४०) हरः। ज्वलनामसु (१२४ पृ०) व्याख्यातम्। रजस्तु ज्योतिरुदकलोकासृगहर्दिनवाचकम्। चतुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः। "या ते अग्ने रजःशया (य० वा० सं० ५, ८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)"—"त्वया हतानि सुकृतो रजांसि (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"विरात्रेण रजस्वला शुचिर्भवति"—"विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिः (ऋ० सं० ४, ५, ११' १)"—इति क्रमेण निगमाः॥ हरो ज्योतिरुदकलोकवाचकम्। ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहत् हरति सर्वं लोकेषु, म्रियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाम्रियन्ते। "प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ८, ५)"—इति ज्योतिषाम्। उदकलोकवाचिनिगमौ पर्येष्यौ ॥

(४१) जुहुरे। जुहोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'—इति लिट्, 'इरयोरे (६, ४, ७६)'—इति रे, जूहुति।

यद्वा, यथाप्राप्तो लिट् जुह्विरे हुतवन्तः। "जुहुरे वि चित- यन्तः (ऋ० सं० ४, ६, ११, २)"॥

(४२) व्यन्तः। व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४, १९)'। व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स इयतिवदनेकार्थ इत्यर्थः। 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु (धा० प०)'। अनेकार्थत्वात् पश्यत्यर्थोऽपि॥

(४३) क्राणाः। करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन लुक्। "गोभिः क्राणा अनूषत (निरु० ४, १८)"॥

(४४) वाशी। व्याख्यातं वाङ्नामसु (६५ पृ०)। यद्वा, वासीशब्दश्छेदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण व्युत्पत्तिः। "वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"॥

(४५) विषुण। विषमशब्दस्य मकारस्योकारो मकारस्य णकारश्च। विषमः। "सधंद्र्यो विषुणस्य जन्तोः (ऋ० सं० ५, २, ३, ५)"॥

(४६) जामिः। व्याख्यातमङ्गुलीनामसु (१६४ पृ०)। अति- रेकवालिशसमानजातीयानां वाचको जामिशब्दः। अति- रेकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात्। "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते (ऐ० ब्रा० २, ५, ३)"। वालिशो मूर्खः। स हि कस्मैचित् पुरुषायालम्। अत्र निगमः पर्येष्यः। समान- जातीयो भगिनीलक्षणोऽर्थः। समानाभ्यां मातापितृभ्यां जातत्वात्। जामिशब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मिशब्द उपजनः। "यत्र जामयः कृण्वन्न जामि (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)"॥

(४७) पिता। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृ- पितृदुहितृ (उ० २, ८८)'—इत्यादिना पातेः केवलात्

स्वन्ताद्वा तृच्प्रत्ययान्तो निपात्यते। पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२४० पृ०)। "द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)" ॥

(४८) शयोः। शाम्यतेः क्विप् शम्। 'यु पृथग्भावे' इत्यस्माद् विच्। अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति। 'शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्'। "अथाःनः शंयोररपो दधात (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)"। प्रसङ्गेन स्तुतिसारूप्यात् भाष्ये 'अथापि शयुर्बार्हस्पत्यः (निरु० ४, २१)'—इत्युक्तम् ॥

(४९) अदितिः। पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१० पृ०)। ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथवाऽप्यचे प्रकृतिः। "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् (ऋ० सं० १, ६, १६, ५)" ॥

(५०) एरिरे। प्रोपसर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् 'ईर गतौ (चु० प०)'—इत्यस्माल्लिटि झस्य रे च। प्रेरितवन्त इत्यर्थः। "यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसम् (ऋ० सं० २, २, १२, ४)" ॥

(५१) जसुरिः। 'जसु ताडने (चु० प०)'। 'जसिसहोरुरिन् (उ० २, ६९)'—इति उरिन्प्रत्ययः। यद्वा, अस्यतेर्बाहुलकादुरिन्प्रत्यये जुडागमश्च धातोः। ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्रान्तो जसुरिः। "नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)" ॥

(५२) जरते। नैघण्टुकधातुः। यद्वा, 'गॄ स्तुतौ (क्र्या० प०)'—इत्यस्य गकारस्य जकार इति स्कन्दस्वामी। "इन्धान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)" ॥

(५३) मन्दिने। मन्दते स्तुतिकर्मणो धात्रि मन्द. स्तुति। छान्दसत्वादत इनिठनौ नेष्यते हि एकाक्षरात्, ततो जाते,

समस्याश्च।" "प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)" ॥

(५४) गो। व्याख्यात रश्मिनामसु (२६ पृ०)। "अत्रा ह्गोरमन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)" ॥

(५५) गातु। व्याख्यात पृथिवीनामसु (१२ पृ०)। अत्र भावे तुन् गमनमित्यर्थः। "गातु यज्ञाय गातु यज्ञपतये (निरु० ४, २१)" ॥

(५६) दसय। दस इति कर्मनामसु व्याख्यातम (१३७पृ०)। अत्र तु 'प्रच इ (उ० ४, १२४)' असू। दमय कर्माणि दस यन्त्यनानि। "कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)" ॥

(५७) तूताव। तवतेर्वृद्धिकर्मणो लिटि णलि 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'। "स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः (ऋ० सं० १, ६, २०, २)" ॥

(५८) चयसे। 'चय गतौ' भ्वादिरात्मनेपदी। अत्र चातयतेर्नाशनार्थस्यार्थे वर्तते। यद्वा, चातयतेरेव विकृतं रूपम्। "बृहस्पते चयसे इत् पियारुम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)" ॥

(५९) वियुते। यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपूर्वः। "समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० २, ३, २५, २)" ॥

(६०) ऋधक्। अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम्।, यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)"। यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते, तदा 'ऋधु वृद्धौ (स्वा० प०)' अस्मात् 'प्रथ कित् (उ० १, १२०)'—इति बाहुलकादजिप्रत्ययः किश्च। ऋध्नुवन् ऋद्धं कुर्वन्। "ऋधंगया ऋधगुताशमिष्ठा (य० वा० सं० ८, २०)" ॥

(६१) येस्याः । (६२) । यस्य । शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्निधिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः आदिष्टतमस्य तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तं पदद्वयं तीव्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानादिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषयतामत्त्वादनुदात्तं पदद्वयमल्पीयोऽर्थतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अन्यादिष्टस्वार्थत्वात् । "अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवः (ऋ० सं० २, २, २, ४)"— "दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)" ॥ "अस्य वामस्य पलितस्य होतुः"—"तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)" ॥

इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम्(१) । वाहिष्ठः(२) । दूतः(३) । वावशानः(४) । वार्यम्(५) । अन्धः(६) । असश्चन्ती (७) । वनुष्यति(८) । तरुष्यति (९) । भन्दना: (१०) । आहनः(११) । नदः(१२) । सोमो अक्षाः (१३) । श्वात्रम्(१४) । ऊतिः (१५) । हासमाने (१६) । पड्भिः (१७) । सुमत् (१८) । द्विता (१९) । व्राः(२०) । वराहः(२१) । स्वसराणि (२२) । शर्याः(२३) । अर्कः(२४) । पविः(२५) । वक्षः(२६) । धन्व(२७) । सिनम्(२८) । इत्था (२९) । सचा (३०) । चित् (३१) । आ (३२) । द्युम्नम् (३३) । पवित्रम् (३४) । तोदः (३५) ।

खन्वीः(३६) । शिरिम्बिठः(३७) । विष्णुः(३८) । आघृणिः(३९) । पृथुज्रयाः(४०) । अथर्युम्(४१) । कायुका(४२) । अग्रिगुः(४३) । आङ्गूषः(४४) । आपान्तमन्युः(४५) । श्मशा(४६) । उर्वशी(४७) । वयुनम्(४८) । वाजपस्त्यम्(४९) । वाजगन्ध्यम्(५०) । गध्यम्(५१) । गधिता(५२) । कौरयाणः(५३) । तौरयाणः(५४) । अह्रयाणः (५५) । हरयाणः(५६) । आरितः(५७) । व्रन्दी(५८) । निष्षपी(५९) । तूर्णाशम्(६०) । क्षुम्पम्(६१) । निचुम्पुणः(६२) । पदिम्(६३) । पादुः (६४) । वृकः(६५) । जोषवाकम्(६६) । कृत्तिः (६७) । श्वघ्नी (६८) । समस्य (६९) । कुटस्य (७०) । चर्षणिः(७१) । शम्बः(७२) । केपयः(७३) । तूतुमाकृषे (७४) । अंसत्रम् (७५) । काकुदम् (७६) । बीरिटे (७७) । अच्छ (७८) । परि (७९) । ईम्(८०) । सीम्(८१) । एनम्(८२) । एनाम्(८३) । सृणिः(८४) । इति चतुरशीतिः पदानि ॥ २ ॥

(१) सस्निम् । 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)' 'ष्णा शौचे (अदा० प०)' । ''आदृगमहनजन किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)''—इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादि । 'आतो-

लोप इटि च (६, ४, ६४)'। अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभि र्व्यापितो वा मेघ. सन्धि । "सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् (ऋ० स ८, ०, २७, ७)" ॥

(२) वाहिष्ठ । वोढृशब्दात् 'तुश्छन्दसि (५, ३, ५९)'—इष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयःसु (६, ४, १५४)'—इति तृचो लोप । वाहिष्ठ इति उपधादीर्घश्छान्दस । अतिशयेन वोढा वाहिष्ठ । "वाहिष्ठो वां हवानाम (ऋ० स० ६, २, २९, १)" ॥

(३) दूत ।

(४) वावशान । 'वश कान्तौ (अदा० प०)' 'वाशृ शब्दे (दि० आ०)'। 'लिटः कानज् वा (३, २, १०६)'। द्विर्वचनादि । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'। 'न वश (६, १, २०)'—इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् किन् प्रत्यये कानज्यपि न भवति, वाश्यतेरुपधाह्रस्वत्वं व्यत्ययेनैव । यङ्लुकि शानचि रूपमिति श्रीनिवास । "सुतस्सुर्णपोर्वावशान (ऋ० स० ७, ५, २२, ५)" ॥

(५) वार्यम् । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'एतिस्तुशास्वृदृजुष क्यप् (३, १, १०९)'—इति क्यपि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति ण्यत् । 'क्यब्विधौ वृ ग्रहणे वृङो ग्रहणमिष्यते न वृञ'—इति वैयाकरणा । अथवाऽऽवश्यकार्थे ण्यत्प्रत्ययो द्रष्टव्य । वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वा । तद् वार्यं वृणीमहे (ऋ० स० ६, २, २२, ३)" ॥

(६) अन्ध । व्याख्यातमन्ननामसु (१७० पृ०)। "यामंत्रेभिमिस्वता मद्यमन्ध (ऋ० स० २, ६, १३, १)" ॥ तमोऽप्युच्य न्ध । अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभावात् । अचुर्होने अकारान्तमिदम् । "पश्यदक्ष-

स्वांव सिचे तट्रुयः (ऋ० सं० २, ३, १७, १)"—इति चतुर्दशस्य॥

(७) असश्चन्ती। सश्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सश्चतिरव्यतिषेधार्थे वर्तते। शतरि ङीपा नञ्समासः। परस्परेण सांगत्यभावाच्च असश्चन्त्यौ। अव्यतिषक्ते वाऽन्यस्ते वा द्यावापृथिव्या उच्येते। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"॥

(८) वनुष्यति। व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (१८४ पृ०)। अत्र तु हन्त्यर्थः। "वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"॥

(९) तरुष्यति। नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः। 'मृत्युं तरति' 'ब्रह्महत्यां तरन्ति'। विनाशयन्ति अपोहन्तीति हन्त्यर्थे तरतेः प्रयोगदर्शनात् तरतिरुकारयकारावुपजनावित्याहुः। "इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)"॥

(१०) भन्दनाः। भन्दतेः स्तुतिकर्मणः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् टाप् अम्। भन्दना स्तुतिरित्यर्थः। "सभन्दना उदियर्ति प्रजावतीः (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)"॥

(११) आहनः। आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सम्भुवो आहनः अनवद्यवचनादाहनस्तु। "पृश्न्येन मदाहनो याहि तूयम् (ऋ० सं० ७, ६, ७, २)"॥

(१२) नदः। व्याख्यातं स्तोतृनामसु (२८२ पृ०)। "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"॥

(१३) सीमो अक्षाः। अश्नोतेर्लुङि सिचि 'अदितो वा (७, २, ५६)'—इति अनिट् पक्षे आडागमे च आष्टेति, इट्पक्षे आशिष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि तस्य आदेशे आकार एतद्विसर्जनीयौ। क्षियतेर्वा अक्षेषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्तमाने लुट्, तिपः स्थाने सिप्, चु रक्, धातोरिट्लोपः, दीर्घश्च, एतच विसर्जनीयौ। क्षियतोऽर्थः। "प्रनुदे

गोमान् गोभिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५; १३, ४)"॥ 'क्षर सञ्चलने (भू० प०)' अक्षारीदिति प्राप्ते तिपि सिपि हयो बहुलं छन्दसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्सस्येति सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागम चक्षतीत्यर्थः। "सोमो-दश्वाभिरक्षा. (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)"। 'सर्वे क्षियतिनिगमाः'—इति शाकपूणिर्निर्वाह चक्रः॥

(१४) श्वात्रम्। श्वाश्रातं धननामसु (१८६ पृ०)। इह क्षिप्रनाम। "श्वात्रमग्निरक्लणोज्जातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)"॥

(१५) ऊति। अवतेः 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिति (३, ३, ९७)'—क्तिन्नुदात्तो निपात्यते। ज्वरत्वरेत्यूठ्। अवायम रक्षणं तर्पणं वा। "आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ६, ५, १, १)"॥

(१६) हासमाने। हासतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वर्त्तते। स्पर्द्धमानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा। "अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"।

(१७) पड्भि.। पिबते. आशयतेर्वा अन्यगार्थात् स्पृशतेर्वा 'सर्त्तेरटि (उ० १, १३३)'—इति बाहुलकादटिप्रत्ययो धातूनां पकारभावश्च। पाने. सोमस्य। यद्वा, आशनैर्व्याप्तनैः स्पर्शनैः स्तुतिलक्षणैर्गुणानाम्। "वसुकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)"।

(१८) ससम्। 'षस स्वप्ने (अदा० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। स्वपीतीति ससम्, माध्यमिक ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यतिरिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेश। "ससं न पक्कमविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)"॥

(१९) द्विता। द्विशब्दात् 'सङ्ख्याया विधार्थे धा (५, ३,

४२)। धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः। हितेत्यर्थः। "हिता च सती स्वधया च शम्भु (ऋ० सं० ३, १, १७, ५)"॥

(२०) व्राः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जस्। वरितारो-ऽन्वेष्टारो मृगादीनाम्। व्राधशानोया लुब्धकादयः। "मृगं न व्रा मृगयन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)"॥

(२१) वराहः। व्याख्यातो मेघनामसु (५३ पृ०)। निगमोऽपि तत्रैव दर्शित.॥

(२२) स्वसराणि। अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (४६ पृ०) निगमोऽपि तत्रैव दर्शित.॥

(२३) शर्याः। अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६१ पृ०)। अत्र इषव उच्यन्ते। "शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"॥

(२४) अर्कः। अर्चतेः 'कृदाधाराचिंकलिभ्यः कः' (उ० ३, ३८)'—इति कः। अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् इति मन्ये। स्वयमुदाहरणम्। अतएव केचित्र पठन्त्यत्र अर्कम्। वृक्षो-ऽप्यर्कंति। "अर्कपर्णं जुहोति"॥

(२५) पवि। व्याख्यातो वाङ्नामसु (६६ पृ०)। रथनेमि-र्वज्रश्च पविः। "उत पव्या रथानाम् (ऋ० सं० ४, ३, ८, ४)"। वज्रस्य दर्शितः॥

(२६) वक्ष। वहते. 'वहः. सुट् च'—इत्यसुन्। भध्य काय उपरि कायस्य प्राप्त प्रापित वेत्यर्थ.। उर इत्युच्यते। "उपो' अदर्शि शुम्भुत्रो न वक्ष. (ऋ० सं० २, १, ७, ४)"॥

(२७) धन्व। व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (२१ पृ०)। स एव निगमः॥

(२८) सिनम्। व्याख्यातमन्ननामसु (१७१ पृ०)। स एव निगमः॥

(२९) इत्था। इदंशब्दात् 'था हेतौ च छन्दसि (५, ३, २६)'—इति हेतौ प्रकारवचने, थाल्प्रत्ययः। एतेर्वा थाल्-'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थे थाल् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदंशब्दादपि भवति। अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः। "इत्था धियं यज्ञसाधम्" (ऋ० सं० ३, २, ५)... अमुथा (निरु० ५, ५)'—इत्यर्थकथनं कथमिति निरूपणीयम्, इत्थाविति स्कान्दस्वामिप्रत्यय निरूपणीयः॥

(३०) सचा। सहार्थोऽयं निपातः। "आदित्यैर्युद्रैर्वसुभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)"॥

(३१) चित्। निपातो नाम च। निपातोऽनुदात्तः। 'चिदित्येषोऽनेककर्मा'—इत्यादिना व्याख्यातः (निरु० १, ४)। "चतुरश्चिद्ददमानात् (ऋ० सं० १, ३, २१ ४)"—इत्युपमायाम्। अवकुत्सनादिष्वपि निगमा अन्वेष्याः। नाम तु चिनोतेश्चयतेर्वा क्विपि चिदिति भवति। चितो भागः चीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयण्युच्यते। "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १९)"॥

(३२) आ। 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु० १, ३)। "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० २, ३, १८, ५)"—इत्युपसर्गस्य। "जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्युपमायाः। "आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपः (ऋ० सं० ४, ३, २, १)"—इत्यप्यर्थस्य॥

(३३) द्युम्नम्। व्याख्यातं धननामसु (१८८पृ०)। अत्र

यथोऽयं वाभिधीयते। "अयो वृषभम्रियेन्द्र च धेहि (ऋ० सं० ५, ३, ८, ३)" ॥

(३३) पवित्रम्। पुनाति 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)' —'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इतीत्रप्रत्ययः। मन्त्ररश्मयापोऽग्निवायुसोमसूर्येन्द्राश्चाभिधेयाः। मन्त्रादिषु करणसाधनः अन्यादिषु कर्मसाधनः। "येन देवाः पवित्रेण (सा० सं० २, ५, २, ८, ४)"—इति मन्त्रस्य। "गर्भस्त्रिपूती रश्मिभिरद्भिरि सुत (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)"—"पवित्रवन्तः परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति च रश्मीनाम्। "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इत्यपाम्। "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निरु० ५, ६)—इत्यग्न्यादीनाम् ॥

(३४) तोदः। तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीप्सितसाधनाय। तुदेर्घञ्। यद्वा, 'देवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः' —इति पचाद्यच्। तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृहस्थः। "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १८, १)" ॥

(३५) स्वञ्चाः। सुपूर्वादञ्चतेरसुन्। सुगमन इत्यर्थः। "आ जुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)" ॥

(३०) शिपिविष्टः। (३८) विष्णुः। एते विष्णोरादित्यस्य नामनी। शिपिविष्टशब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः। 'यादृशः शेपो निर्वेष्टितः तादृश इति, शेप इव वेष्टनतया वर्जित.'—इति श्रीमाजनिवासः। . उदितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मिः। अपिवा, 'उपमानयोगात् कुत्सितार्थीयमिदम्'—

इत्योपसन्ध्वः। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च। 'प्रशं-सानाम'—इत्याचार्य्यः। शिपिभिः रश्मिभिः आविष्ट शिपिविष्टः सुपान्तरश्मिः॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०) अर्थोऽनुगुणः। "किमित्ते विष्णो परि चक्ष्यं भूत् प्रयद् ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—इत्युभ-योर्निगमः॥

(३८) आघृणिः। घृणिशब्दो ज्वलनामसु (१३४ पृ०), क्रोधनामसु (१८५ पृ०) च व्याख्यातः। आगतदीप्तिरागत-क्रोधो वा। "आघृणे संसचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" —इति दीप्तिनामत्वे निगमः। क्रोधवचने त्वेष्य उदाहरणं कर्त्तव्यम्॥

(४०) पृथुजयाः। 'जि अभिभवे (भू० प०)'। असुनि बाहुलकात् जकारस्य रेफः। जयो वेगः। पृथुः जयो यस्य सः। वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः। "पृथुजया अमि-नादायुर्दस्योः (ऋ० सं० २, २, १३, २)॥

(४१) अयर्युम्। अततेः। 'जनिमनियजिदमिभ्यः'— इति बाहुलकात् युसप्रत्ययो धातोरयदादेशश्च सकार इत्सञ्-ज्ञकः। अतनं गमनमयर्युशब्दे नोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गम-नवन्तमित्यर्थः। "दूरे ह्यर्थं गृहपतिमयर्युम् (ऋ० सं० ५, १, २३, १)"॥

(४२) काणुका। कान्तक्रान्तकृतशब्दानां काणुभावः। तत्र स्वार्थे कः। अपि 'शेश्छन्दसि बहुलम् (६, १, ७०)'— इति शेर्लुक्। कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आहवनीय प्रति गतानि, ऋत्विक् प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि सरांसि विशिष्यन्ते। यद्वा, काणुकेति इन्द्रविशेषणम्। सोमस्य कान्तः वल्लभः। यद्वा, कर्णशब्दः 'कणेमनसी श्रद्धा-

इत्यौपमन्यवः। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च। 'प्रशं-सानाम'—इत्याचार्यः। शिपिभिः रश्मिभिः आविष्टः शिपिविष्टः उपात्तरश्मिः॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०) अर्थोऽनुगुणः। "किमित्ते विष्णो परि चक्ष्यं भत् प्रयद् ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—इत्युभयोर्निगमः॥

(३८) आघृणिः। घृणिशब्दो ज्वलनामसु (१३४ पृ०), क्रोधनामसु (१८५ पृ०) च व्याख्यातः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा। "आघृणे संसचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति दीप्तिनामत्वे निगमः। क्रोधवचने त्वेष्य उदाहरणं कर्त्तव्यम्॥

(४०) पृथुज्रयाः। 'ज्रि अभिभवे (भू० प०)'। असुनि बाहुलकात् ककारस्य रेफः। ज्रयो वेगः। पृथुः ज्रयो यस्य सः। वेगेनाभ्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः। "पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)॥

परिगधिता" (ऋ० सं० २, १, ११, ६)"। आगृहीता, अवयवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः। परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्वेष्टिव मिश्रितः आलिङ्गनचुम्बनपुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सम्भोगाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः॥

(५३) कीरयाणः। कीरशब्दः ह्रस्वशब्दपर्यायः। शत्रुन् प्रति ह्रस्वमेव यानमायानं नित्यं ह्रस्वमनः। यद्वा, हन्यन्ते वध इत्यादिसङ्ग्रामं ह्रस्वं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं यस्य स कीरयाणः। "पार्थ स्वामा कीरयाणः (ऋ० सं० ५, ७, २८, १)"॥

(५४) तौरयाणः। तूर्णशब्दस्य तौरभावः। तूर्णयाणः क्षिप्रगमन इत्यर्थः। "स तौरयाण उपयाहि यज्ञम् (ऋ० सं० ३, ३, १६, २ वा०)"।

(५५) अक्रयाणः। क्रीतशब्दस्य क्रभावः। अक्रीयमाणः अलज्जितमानः यो ह्यर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स क्रीतो गच्छति, तदस्य नास्ति, अतः श्लाघ्यगमन इत्यर्थः। "अनुष्टुपा सोमुह्यक्रयाणः (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४)"।

(५६) हरयाणः। हरतेः पचाद्यचि हरः। शत्रूणां जीवितैश्वर्यादिहन्तृ यानं यस्य सः। शत्रुजीवितादीनां हर्त्तेत्यर्थः। "रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, २)"॥

(५७) आरितः। 'ऋ गतौ'। 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनाम् (३, १, २२ वा०)'—इति विहितस्य यङः 'यङोऽचि च (२, ४, ७४)'—इत्यत्र बहुलानुवृत्तेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र 'सन्यङोः (६, १, ९)'—इति ऋ इत्यस्य द्विर्वचने उरदत्वाभ्यामस्य अकारस्यात्वे 'रुग्रिकौ च लुकि (७, ४, ९१)' इति लुकि निष्ठाया छान्दसत्वादिट्, ऋकारस्य यणादेशः 'रोरि (८, ३, १४)' इत्यभ्यासरेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य

(६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति। क्तान्तस्य लुगभावश्छान्दसत्वात्। स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः। "य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १,७,१२,४)"॥

(५८) व्रन्दी। व्रन्दतिर्नैरुक्तधातुः। 'गमेरिनिः (उ० ४, ६)'—इति बाहुलकादिनिः। "शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद् वना (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)"॥

(५९) निष्षपी। 'षप समवाये (भू० प०)'—इत्यस्मात् स्त्रीप्रत्यये वर्त्तमानात् असुनि सकारषकारविपर्ययः। स्पर्शस्य तद्वारकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः। सपति स्पृशति सुखयतीति सपः, निःपूर्वः, निष्षपा इति प्राप्ते निष्षपी। "मा नो मघेव निष्षपी परा दाः (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)"। यदा विनिर्गतपसा इति पठन्ति, तदा सर्वैरपि विपर्यस्तानयात् 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। अर्थः स एव। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। यथापि विनिर्गतपसा इति पाठस्य प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्॥

(६०) तूर्णाशम्। 'तूर्णाशमुदकं भवति। तूर्णमश्नुते (निरु० ५, १६)'—इति भाष्यम्। तूर्णाशमित्यनवगतं शब्दतयार्थतश्च उदकमभिधेयम्। तूर्णमश्नुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात् क्तो न स्यादिति चेत्,—अश्नुत इत्यश तूर्णश्च तदशश्च तूर्णाशम्। "तूर्णाशं न गिरेरधि (ऋ० सं० ६, २, १, ४)"॥

(६१) क्षुम्पम्। 'क्षुभ सञ्चलने (दि० प०)'। 'शकि लिङ् च (३, ३, १७२)'—इति शक्यार्थे यत्। क्षौभ्यमिति प्राप्ते औकारस्य ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपो मकारोपजनः। अयत्नेनैव क्षोभयितुं शक्यम्। अहिच्छत्रकस्तु-

चते। "पुरा चुम्बमिव स्फुरत् (ऋ॰ सं॰ १, ६, ६, ३)॥

(६२) निचुम्पुणः। 'वीशाद्भ्रूख्वणम्शचूश्त्राश्वश्च-ण्यादयः'—इति निचान्तनियमनीचैःशब्दोपपदेभ्यः प्रीणाति-पृणातिपृणातिभ्यो यक्प्रत्ययो धातूनां पुभावः उपपदानां निचुभावश्च निपात्यते। नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववन्निपा-तनम्। 'चमु अदने (दि॰ भा॰)'। निचान्तो भक्षितः सोमो-ऽनेनेति निचुम्पुणः सोमः। "पुनः जामिनिचुम्पुणः (ऋ॰ सं॰ ६, ६, २५, २)"। नियमेन चम्यते इति नियमनमुदकं, तेन पूर्यते इति समुद्रः। निगमः पर्यायः। नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैःशब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः। "अव-भृथनिचुम्पुण (य॰ वा॰ सं॰ ८, २७)"॥

(६३) पदिम्। 'पत्लृ गतौ (भ्वा॰ प॰)'। 'इन् सर्वधा-तुभ्यः (उ॰ ४, ११८)' पदिः पक्षी। आकाशे ह्यसौ नित्यं पतते गच्छति। "मुचीजयेषु पदिमुत्सितानि (ऋ॰ सं॰ २, १, १०, २)"॥

(६४) पादुः। पद्यतेः 'छन्दसीणः (उ॰ १, २)'—इति बाहुलकादुण् वृद्धिः। पदनं पादुः। "स प्रादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते (ऋ॰ सं॰ ७, ७, १८, ४)"॥

(६५) वृकः। व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः 'सृवृभूशुषि-मुषिभ्यः कित् (उ॰ ३, ३८)'—इति कप्रत्ययः। वृकश्चन्द्रमा। विवृतं स्पष्टज्योतिष्कत्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणा-मिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः। विकृतविक्रान्तशब्दयोर्वैकभावः। विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् क्रमहानिभ्यां वा। विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात्। "अरुणो मा सकृद्वृकः (ऋ॰ सं॰ १, ७, २३, ३)"। यद्वा, 'वृजी वर्जने' पदादिः। धर्म-कार्यत्वादात्मनीत्यर्थः। पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् को नकारश्चा-

रलोपश्च। आदित्य उच्यते। आङ्‌गे आप्नोति जगत् प्रकाशेन, आप्नोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः। यद्वा, हृष्यतेर्बधकर्मणः पूर्ववद्रूपम्। विनाशयति तमांसि। "आसी यक्ष्मोमसुंखत् वृकस्य (ऋ० सं० १, ८, १६, १")। यिविधं क्रन्तति उरणादीनि विकर्त्ता सन् वृकश्च। विपूर्वात् क्रन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरन्वेया। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः (ऋ० सं० ६, ४, ४८, २)"। अपि वा शृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा वृक्युच्यते। "शतं मेषान् वृक्यै चचदानम् (ऋ० सं० १, ८, ११, १)"॥

(६६) जोषवाकम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)'। कर्मणि घञ्, वचेर्भावे। जोषयितव्यं वचनम्। विसष्टार्थं सेवितव्यं वचनम्। अविस्पष्टं वचनमित्यर्थः। "जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा (ऋ० सं० ४, ८, २५, ६)"॥

(६७) कृत्तिः। क्रन्ततेः रूपम्। यशोऽन्नं वा। यशो हि विपतः क्रन्तति दुर्भक्तं चान्नं सापादि भोक्तारम्।"मुष्टी च कृत्तिः मरुणा तं इन्द्र (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६)"। शरीरात् क्रन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः। सुवमय्यपि कृत्तिः चरद्‌वस्त्र-खण्डग्रथितत्वात् कर्त्तनसामान्यात्। कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रो-च्यते। कृत्तिं वसान आचर (य० वा० सं० १६, ५१)"॥

(६८) श्वघ्नी। श्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे 'कर्मणि हनः (३, २, ८६)'—इति णिनिप्रत्ययः। स्वं धनं हतवान् स्वघाती सन् स्वघ्नी कितवः। स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१०७ पृ०) व्याख्यातः। "कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)"॥

(६९) समस्य। समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते 'त्वत्त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि० ४)'—इति सर्वानुदात्त। "मा नः समस्य दूढ्यः" (ऋ० सं० ६, ५, २५, ४)"। "उरु-

स्थाणौ अघायतः समस्मात् (य० वा० सं० ३, २६)"। "उत संसमिन्त्राधिषीहि नो वसो (ऋ० सं० ६, २, २, ३,"। "नभन्तामन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"।

(७०) कुटस्य। (७१) चर्षणिः। ऋतशब्दस्य कुटभावः। कुञ्जयति कुटे कप्रत्यय इत्यन्ये। चर्षणिशब्दो व्याख्यातः पञ्चसित्तमसु (२६८ पृ०)। "विना कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं०, १, ३, ३३, ४"।

(७२) शम्ब। व्याख्यातः शम्बर इति मेघनामसु (५४ पृ०। "वृषो य शम्बं पुरुहूत तेन (ऋ० सं० ७, ८, २३, ३)"।

(७३) केपयः। कुशब्दोपपदात् पुनातेः 'पानिपुणकृतिभ्यः क्यप्'—इति बाहुलकात् क्यप्, कौ कादेशः। कपूय दुपूय दुःशोध्य दुष्कामित्यर्थः। कपूयेन शब्दोऽपि कपूयाः, अकारो मत्वर्थीयः। कुत्सितकर्माणः अनुत्थापितपापकर्माणो वोच्यन्ते। कपूया यस्य केपयः। "इर्मैव ते न्यविशन्त केपयः (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)"।

(७४) तूतुमाकृषे। 'तूतुमित्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्य यगम'—इति स्कन्दस्वामी। निर्वाहो निरुपसर्गीयः। करोतेस्तुटि याम से (१, ४, ८०)' उपव्ययस्य बहुलं छन्दसि (२, ४ ७३)'—इति लुक् कुरुष इत्यर्थः। "एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे (ऋ० सं० ८, २, ८, ६)"।

(७५) अंसत्रम्। आङ्पूर्वाद्धन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं च। आहन्तीत्यंह पापम्। पापेभ्यो वा तत्प्रभूतप्रहारादिभ्यो रक्षति। अंहसस्त्रायते। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'—इत्यंहसस्त्रम् अंसत्रम्। धनुर्वा कवचं वा। "अंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, २)"।

(७६) काकुदम्। कौति शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि,

'यङोऽचि च (२, ४, ७४)'—इति यङ्लुकि, द्विर्वचनादौ, 'न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधः। कोकूयते पुनः पुनः शब्दं करोतीति काकुर्जिह्वा। कोकुवाधानं सद् वर्णसृष्ट्यादिना काकुदं तालु। कोकूयमाना नुदतीति वा। ·कोकूयतेर्नुदेश्च काकुदम्। अनुचरन्ति काकुदम् (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)" ॥

(७७) बीरिटे। भियो वा नक्षत्रादीनां वाभामस्तमितस्तनं यस्मिन्। तत् भीततनं भास्ततनं वा सत् बीरिटमन्तरिक्षम्, मनुष्यगणो वा अनालम्बेऽन्तरिक्षे हि भीतिः कस्य न जायते, इन्द्रवैरिन्द्रो यतो हि तस्मात्तत्रापि तद् भयं। "आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः। आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः॥"
"आ विध्यती'व बीरिटं इयाति (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)" ॥

(७८) अच्छ। निपातः। अभेरर्थे। आभिमुख्यार्थे वर्त्तते। आप्तुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि। (८०) ईम्। (८१) सीम्। इति व्याख्यातानि प्राथमिके निपातप्रकरणे (१, ३ ख०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः। एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि।

(८२) एनम्। (८३) एनाम्। एतत्पदद्वयमस्या अस्येत्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे'—इत्येवं व्याख्यातम् (निरु० ४, २५)। अनेकार्थत्वादुपन्यासः। "वित एनमायुनग्"—इत्येवमादीन्युदाहरणानि।

(८४) सृणिः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'घृघृवृत्तिप्रच्छिशम्यरित्वरिभ्यः कित्'—इति णिप्रत्ययः। नवितव्यं प्रति सरणात् सृणिशब्देनात्र दात्रमभिमतम् ॥ "नदीषु इतसृण्यः पृक्षमेयात् (य० वा० सं० १२, ६८)" ॥

इति चतुरशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः(१)। आशाभ्यः(२)। काशिः(३)। कुणारुम्(४)। अलातृणः(५)। सललूकम्(६)। कत्पयम्(७)। विस्रुहः(८)। वीरुधः(९)। नक्षद्दाभम्(१०)। अस्कृधोयुः(११)। निशृम्भाः(१२)। बृबदुक्थम् (१३)। ऋदूदरः (१४)। ऋदूपे(१५)। पुलुकामः(१६)। असिन्वती(१७)। कपना (१८)। भाऋजीकः (१९)। रुजानाः (२०)। जूर्णिः(२१)। ओमना(२२)। उपलप्रक्षिणी(२३)। उपसि(२४)। प्रकलवित्(२५)। अभ्यर्धयज्वा(२६)। ईक्षे(२७)। क्षोणस्य(२८)। अस्मे (२९)। पाथः (३०)। सवीमनि (३१)। सप्रथाः(३२)। विदथानि(३३)। श्रायन्तः(३४)। आघीः(३५)। अशीर्गः(३६)। अमूरः (३७)। शशमानः (३८)। देवो देवाच्या कृपा (३९)। विजामातुः (४०)। ओमासः (४१)। सोमानम् (४२)। अनवायम् (४३)। किमीदिने (४४)। अमवान्(४५)। अमीवा(४६)। दुरितम्(४७)। अप्वे (४८)। अमतिः (४९)। श्रुष्टी (५०)। पुरन्धिः(५१)। रुशत् (५२)। विशार्दसः(५३)। सुदत्रः(५४)। सुविदत्रः(५५)। आनुषक् (५६)।

तुविग्रिः (५७)। गिर्वणाः (५८)। असूक्त सूक्त (५९)। अर्यक् (६०)। यादस्मिन् (६१)। जाद्यर्थ (६२)। अग्रिया (६३)। चनः (६४)। पृच्छता (६५)। शुन्यः (६६)। अस्मिनः (६७)। जञ्जतीः (६८)। अमतिष्क्तः (६९)। शार्यदानः (७०)। सृप्रः (७१)। सुशिप्रः (७२)। रंसु (७३)। द्विबर्हाः (७४)। सुभ्रः (७५) सुदाणः (७६)। स्तियानाम् (७७)। स्तिपाः (७८)। जबारु (७९)। जरूथम् (८०)। कुलिशः (८१)। तुञ्जः (८२)। बर्हणा (८३)। ततनुष्टिम् (८४)। इलीबिशः (८५)। किय धाः (८६)। भृमिः (८७)। विष्पितः (८८)। तुरीपम् (८९)। रास्पिनः (९०)। ऋचीषमः (९१)। ऋजुनीती (९२)। प्रतद्वसू (९३)। हिनोत (९४)। चोष्कूयमाणः (९५)। चोष्कूयते (९६)। सुमत् (९७)। दिविष्टिषु (९८)। दूतः (९९)। जिन्वति (१००)। अमत्रः (१०१)। ऋचीषमः (१०२)। अनर्शरातिम् (१०३)। अनर्वा (१०४)। असामि (१०५)। गल्दया (१०६)। जल्हवः (१०७)। बकुरः (१०८)। बेकनाटान् (१०९)। अभिधेतन

(११०)। अंहुरः (१११)। बतः (११२)। वाताप्यम् (११३)। आकन् (११४)। ऋधयन्ति (११५)। असंक्राम् (११६)। आशुवः (११७)। अनवब्रवः (११८)। सदान्वे (११९)। शिरिम्बिठः (१२०)। पराशरः (१२१)। क्रिविर्दती (१२२)। करूलती (१२३)। दनः (१२४)। शरारुः (१२५)। इदंयुः (१२६)। कीकटेषु (१२७)। बुन्दः (१२८)। बुन्दम् (१२९)। किः (१३०)। उल्बम् (१३१)। ऋबीसम् (१३२)। ऋबीसमिति द्वाविंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥

जहानिधाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणि.। शुचेर्ज्वलतिकर्मणः क्विपि शुक् दीप्ति, क्षणिर्हिंसार्थः, 'इन् सर्वधातुभ्य. (उ० ४, ११४)'—इतीन्, सनोतेर्वा इन्। आशु शुचा दीप्त्या क्षणिता हिंसिता तमसा सनिता सम्भक्ता वा पाके दाहप्रकाशनादौ स्वव्यापारस्य। अग्निरुच्यते। यद्वा, आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात् सनि आशुशुच इति स्थिते 'आङि शुषे सनः'—इति विहितः अनिप्रत्ययो बाहुलकाच्छुचेरपि भवति। 'आङि शुचे.—इत्येव वा तत्र पाठः। आशु शोचयिषा आदीपयितुमिच्छा, तस्या कर्ता आशुशुक्षणिः आदीपयिषुरित्यर्थः। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १०, १)"।

(२) आशाभ्यः। व्याख्यातं दिङ्नामसु (३२ पृ०)। स एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ९, २)॥

(३) काशिः। काशतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः। प्रकाशते इति काशिर्मुष्टिः। "यत्सं॑गृ॒भ्णा म॑घवन् का॒शिरि॑त्ते (ऋ० सं० ३, २, १, ५)"॥

(४) कुणारुम्। क्वणतेः शब्दकर्मणः 'क्वणेरारुः'—इति बाहुलकात् आरुप्रत्ययस्ताच्छीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च। शब्दनशीलः कुणारुः, तस्मै च उच्यते। "अ॒ह॒स्त मि॑न्द्र॒ सम्पि-णक् कुणा॑रुम् (य० वा० स० १८, ६९)"॥

(५) अलातृणः। अलंशब्दोपपदात् तृदेर्हिंसार्थात् 'वीणतूण-प्रवणभ्रूणतूणतृणघृणादयः (उ० ३, १३)'—इति णप्रत्ययो दकारलोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते। यद्वा, क्षुटि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च पृषोदरादित्वात्। अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य, महोदकत्वात् मेघो विशिष्यते। "अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इ॑न्द्र व्र॒जो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"।

(६) सललूकम्। सम्पूर्वाल्लुभेर्निष्ठायां 'लुभो विमोहने (७, २, ५४)'—इतीडागमः। यद्वा, सर्तेः 'मण्डूकोलूकोल्मुक-शूकशम्बूकयूकवरूकादयः (उ० ४, ४०)'—इत्यूकप्रत्यये गुणे रपरे कृते परित्यज्य द्विर्वचनरेफयोर्लत्वापत्तिश्च निपात्यते। सरणशीलमत्यन्तदूरं नष्टमित्यर्थः। रथो विशिष्यते। "मा कीव॑तः स॒ल॒लू॑कं॒ चकर्थ (ऋ० सं० ३, २, ४, २)"।

(७) कत्पयम्। कमिति सुखनाम। तस्य मकारस्य तकारः पयसश्च सलोपः। कम्पयसं सुखपयसमित्यर्थः। मेघोऽभिधेयः। "त्यश्चि॑द्दि॒त्था क॑त्प॒यं शया॑नम् (ऋ० सं० ४, १, ३२, ६)"।

(१८) वपना । 'कपि चलने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'युच् बहुलम् (उ० ४, ७४)'—इति युचि बाहुलकादागमानित्यत्वान्नुम् न क्रियते । युधा: क्रिमय उच्यन्ते । "मोषथा वृक्षं पथेव वेधस: (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)" ॥

(१९) भाऋजीक: । ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा भा दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभा: सन् भाऋजीक: । अग्निरुच्यते । "धूमकेतु: समिधा भाऋजीक: (ऋ० सं० ७, ६, ११, २)" ॥

(२०) रुजाना: । व्याख्यातं नदीनामसु (११२ पृ०) । स निगम: (ऋ० सं० १, २, २७, १) ॥

(२१) जूर्णि: । व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६ पृ०) । अत्र सेनाभिधेया । "क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)" ॥

(२२) ओमना । अवनशब्दस्याकारवकारयोरोकारमकारौ विभक्तेराकार: । अवनाय अवनेन वा । "परिवृङ्ग्धि नो ओमना वयो गात् (ऋ० सं० ५, ५, ११, ४)" ॥

(२३) उपलप्रक्षिणी । उपलशब्दोपपदात् क्षिणोते: क्षिपतेर्वा 'सुप्यजातौ (३, २, ७८)'—इति णिनिप्रत्यये व्यत्ययेन टिलोप: । उपलेषु ऋश्मेषु वालुकासु यवान् क्षिणोति हिनस्ति भक्षतीत्यर्थ:, उपलेषु यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थ: । सक्तुकारिकाभिधेया । "उपलप्रक्षिणी नना (ऋ० सं० ७, ६, २५, ३)" ॥

(२४) उपसि । उपस्थशब्दस्य । "आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति (ऋ० सं० ७, ७, १०, ३)" ॥

(२५) प्रकलवित् । प्रकर्षेण कला: मानोन्मानप्रतिमानादिविषया: प्रस्थाष्टमकपलाष्टमपरीक्षादिका वेद विजानाति ।

'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि 'ङ्यापो सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् (६, ३, ६३)'—इति ह्रस्व। प्रकलविद् वणिग् भवति। "दुर्मिवासं प्रकलविन्मिमाना (ऋ० सं० ५, १, २६, ५)"॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा। 'ऋधु वृद्धौ (दि० प०)'। णिजन्तात् पचाद्यचि णिलोपे अभ्यर्ध, यजेर्ङ्वनार्थात् 'सुयजोर्ङ्वनिप् (३, २, १०३)' अस्मानपि रसान् अभ्यर्धयन सवद्गमो ददाति धन वा स्तोतृभ्यो यो ददाति स। पूषा विशेष्यते। "सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० सं० ४, ८, ८, ५)"॥

(२७) ईशे। ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)'। 'लोपस्त आ (१, ४, ८०)'। व्यत्ययेन ईशसे न भवति। "ईशे हि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)"॥

(२८) क्षोणस्य। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट्। क्षयण स्येयत्र यकारस्योकारे 'आद्गुण (६, १, ८७)'। निवसितु रित्यर्थ। "मह क्षोणस्याश्विना कण्वाय (ऋ० सं० १, ८, १४, ६)"॥

(२९) अस्मे। अस्मद। जसादीना शे प्रत्यय, लुकेव टे। जसादिषु सुबन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि,—"अस्मे ते बन्धु: (य० वा० सं० ४, २२)" "अस्मे यात नासत्या सजोषा (ऋ० स० १, ८, १८, ६)" "अस्मा समानेभिर्वृषभ पौंस्येभि (ऋ० स० २, ३, २५, २)" "अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन् (ऋ० स० ३, २, २०, ५)" "अस्मे आराच्चिद्द्वेष सनुतर्युयोतु (ऋ० स० ४, ७, ३२, ३)" "ऊर्ज इव पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० स० ३, २, ४, ४)" "अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० स० ८, १८)"॥

(३०) पाथः। पथतेः पश्यतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ इत्ययमादेशः। पथ्यते गम्यते पक्ष्यादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः।. अन्तरिक्षम्। "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ३, ५, ५)"। उदकमपि पाथः। 'पिबतेर्नुट् च'—इत्यसुन्। पीयते ह्युदकम्। अन्नं पिबतिरभ्यवहारार्थः। "आचष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० सं० ४, ३, २५, ५)"—इत्युदकस्य। "देवानां पाथ उप प्रविद्वान् (ऋ० सं० ८, २, २२, ४)"—इत्यन्नस्य॥

(३१) सवीमनि। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भू० प०)। 'इण्भ्रस्सूशूस्य इमनिच् (उ० ४, १४३)'—इति इमनिच्। प्रसवशब्दस्य एव वर्णव्यत्ययादिना। प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने। "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि (ऋ० सं० ५, १, १५, २)"॥

(३२) सप्रथाः। प्रथतेरसुन्। सर्वतःशब्दस्य सभाव। सर्वतः पृथुः। "त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)"॥

(३३) विदथानि। विदेरथच् (उ० ३, ११६)। वेदनानि विज्ञानानीत्यर्थः। "विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३, १, २८, २)"॥

(३४) आयन्तः। 'श्रिञ् सेवायाम् (भू० उ०)'। शतरि अपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः। समाश्रयन्तः। यद्वा, श्रुतेर्लुट्। समाश्रिताः। "आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६, ०, ३, ३)"॥

(३५) आशीः। आङ्पूर्वात् श्रयतेः शृणोतेर्वा 'क्विब्वचिप्रच्छि (३, २, १७८ वा० १)'—इत्यत्र 'आङ् प्रत्ययनिर्देशाद्विशिष्टसिद्धिः (भा०)'—इत्युक्तं क्विपि प्रकृतेः शीरादेशः। यद्वा, पतयोरर्थे वर्तमानात् श्रातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वाहः।

आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात् होमार्थस्य सोमस्य श्रपण इत्युच्यते। "इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)"। 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मात् क्विपि। "सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्" रेफान्तसकारान्तयोरपि साधारण पाठः समाम्नाये॥

(३६) अजीगः। जिगर्तिर्निगरणार्थो वा ग्रहणार्थो वा। लङि, सिपि, इतश्च लोपे, 'रात्सस्य (८, २, २४)'—इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। अवगिरति, गृह्णाति वा। भक्षयतीत्यर्थः। "आदिद्ध मासिंष्ठ ओषधीरजीगः (ऋ० सं० २, ३, १२, २)"॥

(३७) अमूरः। 'मुह वैचित्त्ये (दि० प०)'। निष्ठायाम् उत्वम्, ढत्वढलोपदीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूर। अमूढेत्यर्थः। "मूरा अमूर न वयं चिकित्वः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)"॥

(३८) शशमानः। व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (२७४ पृ०)। स निगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २)॥

(३९) देवोदेवाच्या कृपा। देवशब्दोपपदात् अञ्चतेः 'ऋत्विग् (३, २, ५९)'—इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, (६, ३, १३८)'—इति दीर्घः 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीपि 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये (६, ३, ९२)' न भवति, 'कृपू सामर्थ्ये (भू० आ०)' क्विपि। देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः। "देवोदेवाच्या कृपा (ऋ० सं० २, १, १२, १)"॥

(४०) विजामातुः। धनाढ्यो कुलीनत्वादयो विगता जामातृगुणा यस्मात्, सोऽयमप्राप्तगुणो विजामाता कन्या-

पतिरुच्यते। तत. पञ्चमी। "विजामातुरुत वा घा स्यालात्" (ऋ० सं० १, ७, २८, २)॥

(४१) ओमास। अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्तरि कर्मणि वा 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन्प्रत्यये 'ज्वरत्वर (६, ४, २०)'—इत्यादिना ऊठि ओमास इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः। जस्। 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)'। रक्षितारस्तर्पयितारस्तर्पणीया:। "ओमासश्चर्षणीधृत (ऋ० सं० १, १, ६, १)"॥

(४२) सोमानम्। सुनोतेर्मनिन्प्रत्ययः। अभि सोतानम्। सातारम्। अभियातारं सामानाम्। "सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)"॥

(४३) अनवायम्। (४४) किमीदिने। अनवयवशब्दस्यानवायभावः। अनवयवं समस्तमित्यर्थः। किमिदानीं कस्य किञ्चिदिति चरति, किमिदं चरत इति वा चरति। साधु जनद्वेषी सदा विरुद्धबुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः। किमिदशब्दस्य वावयस्य वा किमीदिनभावः। "इयो अस्तमनवायं किमीदिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)"॥

(४५) अमवान्। अमा सहार्थाव्ययम्। तस्य मतुपि अमवान् सहाय। यद्वा, 'अम रोगे (चु० प०)'। 'पुंसि संज्ञायां घ (३, ३, ११८)'। अमो रोगः कर्तव्यः शत्रूणा, रोगस्तद्वान्, दस्यूना रोगभूत इत्यर्थः। आत्मशब्दस्य वा अमवान्। अत्र श्रूयते 'आत्मा अमेर्न समो शमो अतति' —इति निघण्टुः। "ग्राहि राजे मार्मवा इवेन (ऋ० सं० १, ४, २३, १)"।

(४६) अमीवा। 'अम रोगे (चु० प०)'। 'अमेरीव्'—इति ईवप्रत्ययः। टाप्। अमीवा रोगः हिंसिता वा। यद्वा,

'श्वेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। "यस्ते गर्भममीवा (ऋ० सं० ८, ८, २०, २)"॥

(४७) दुरितम्। दुर्गतिप्रापकं कारणभूतम्। 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते। "अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निरु० ६, १२)"। दुःशब्दोऽत्र दुर्गतौ वर्त्तते। 'इणषिञ्जिदीङुष्यविभ्यः क्तः' इति बाहुलकात् करणे क्तः। दुर्गतिर्गम्यते येन तत् दुरितम्॥

(४८) अप्वे। अपपूर्वात् वेञ्धातोरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डप्रत्यये अपेत्यस्या-न्त्यलोपश्छान्दसः। टाप्। अपवयति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यर्थः। 'श्वेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)' —इति वन्प्रत्यये वेञो लोपोऽपशब्दस्यान्तलोपश्च निपात्यते। व्याधिर्वा भयं वा अप्वा। "अङ्गाण्यप्वे परेहि (ऋ० (सं० ८, ५, २३, ६)"॥

(४९) अमतिः। अमाशब्द आत्मवचनः। आत्ममयी तति-र्मतिर्वा अमतिः। तन्यत इति ततिर्दीप्तिः। मतिरपि प्रका-शरूपत्वाद् दीप्तिः। आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दीप्तिरभिधेया। अमाततिशब्दस्य आत्ममतिशब्दस्य वा अम-तिभावः। सविष्टविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा

२१७ २११। २७ २

अमतिरित्युपपद्यते। 'ऊर्ध्वा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा० छ० आ० ५, २, ३, ८)"।

(५०) श्रुष्टी। (५१) पुरन्धिः। अश्नोतेः 'इकृषिकषि-मर्षिसुषिशासुष्यषिभ्यः क्तिन्'। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५, ग० वा०)'—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात्

विकल्पो ङीप्। सु अष्टि व्याप्तिरत्र सुष्टी। पुरन्धिशब्दो बहुनाम। धीरिति कर्मनाम, प्रज्ञानाम वा। बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः। पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः। 'वेञो डित्'—इति बाहुलकात् डिदिन्प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः। भगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः। सुष्टी भगं नामेत्य। पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५, ४, ६, ४)"। सुष्टीशब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाकायाश्च। "सुष्टीवरी भूत स्वाध्यमापः (ऋ० सं० ७, ७, २६, १)"—इति सुखस्याभिधायकः। "सुष्टी सहरा असह्य."—इति धान्यशलाकायाः॥

(५२) रुशत्। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)'। 'संश्चत्तृम्पद्वेहत् (उ० २, ७८)'—इति अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य शकारश्च निपात्यते। रोचते रुशत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते। यद्वा, रुशे र्हिंसार्थात्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्तमानाल्लट् शतरि। "अभिरुश्रु वर्षदर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)"॥

(५३) रिशादसः। 'रिश हिंसायाम्' तुदादिः। अन्तर्णीतण्यर्थः। लटः शतरि छान्दसो दीर्घः। अस्यतेर्विच्। रिशतां शत्रूणां वा असितारः क्षेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः। "अग्निः हि वः सजात्य' रिशादसः (ऋ० सं० ६, १, १२, ५)"॥

(५४) सुदत्रः। सुपूर्वात् ददातेः इन्, इनि बाहुलकात् ह्रस्वत्वम्। सुदानः। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः (ऋ० सं० ५, ३, २७, २)"॥

(५५) स्वविदत्रः। सुपूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अमियजिवधिपतिकारिगमिभ्योऽत्रन्'—इति बाहु-

लकादत्रनुप्रत्ययौ गुणाभावश्च । सुविदत इत्यर्थः । "याम्नं याभिः सुविदत्रेभिरर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुषक् । अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् क्विपि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोप, अकारस्य दीर्घश्छान्दसः । अनुपक्तमुपर्युपरि सक्तमित्यर्थः । "स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)" ॥

(५७) तुर्वणिः । तूर्णशब्दोपपदात् वनोतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनि । "स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)" ॥

(५८) गिर्वणाः । गी-शब्दोपपदात् वनोतेरसुन्प्रत्ययः असुनि वनेर्धटादित्वेन मित्संज्ञकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । यतो देवोऽभिधेय । स्तोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्तोतृभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रोनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं वनयन्ति । "जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)" ॥

(५९) असूर्ते सूर्ते । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठाया छान्दसत्वादिडभावे ईकारस्य पूर्वसवर्णे पूर्ववद् दीर्घश्छान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असु. प्राण. । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि मेघाः । सूर्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । "असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते (ऋ० सं०, २, १, ७, ४)" ॥

(६०) अस्मयुः । मच्छब्दद्वितीयैकवचन उपपदे यातेः

क्विप् नकारलोपे माशब्दस्य छन्दो दृष्टयोऽकारोपजनेन च भाव्यम्। आसुधाख्या प्रतिरभिधेया जिह्मा सती मा प्रति इव गता। यद्वा, अभिपूर्वादञ्चतेः क्विनि अभ्यक् सती अकारस्य मकारापत्त्या अम्यक्। अमून् प्रत्यभिगता। यद्वा, अमाशब्दः सहार्थे निपातः। अमाक् सती अम्यक् सहभूता। "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"।

(६१) यादृश्मिन्। यादृशे इत्यर्थः "यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)"।

(६२) जारयायि। उक्तविशेषणम्। तेन अत्ययेन नपुंसकत्वावगमः। ततश्चेदं व्याख्यातम्। जार इत्यस्य वा धातोरित्यनयोर्व्याख्यानस्याभावात्। निपातप्रसङ्गश्च। अन्ये तु जरेरुत्प्राभिगतमाख्यानमेतदिति मन्यते। ततश्च जारयायि अजायतेत्यवगमः स्तुत्या मन्त्रव्याख्याने निपातप्रसङ्गश्च भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्तप्रतिपादनेन परिहृतत्वात् अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः। उक्तविशेषणवाह्निना जारस्यामी यायीति जारयायि। गवां यौवनस्य जरयितृत्वाज्जारत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम्। "जुष्टः प्रितेव जारुयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ६)"।

(६३) अग्रिया। अग्रशब्दोपपदात् यातेः 'औणे' …

लकादुत्तनप्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्ने याभिः सुविदत्रेभिरर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुषक् । अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भू० प०)'— इत्यस्मात् क्विपि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्छान्दसः । अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः । "स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)" ॥

(५७) तुर्वणिः । तूर्णशब्दोपपदात् वनोतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । "स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)" ॥

(५८) गिर्वणाः । गोःशब्दोपपदात् वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्तोतृभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं वनयन्ति । "शुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)" ॥

(५८) असूर्ते सूर्ते । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां छान्दसत्वादिडभावे ईकारस्य पूर्वसवर्णे पूर्वत्र दीर्घश्छान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचन असुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदा ... मेघाः । सूर्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । ... (ऋ० सं० सुष्टु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थ सूर्ते रजांसि निषत्ते (ऋ० सं०, २, १, ७, ४) ... उ०)' । माम-

(६०) अम्यक् । माशब्दद्वितीयैकवचन

व्यत्ययेन् प्लुतम्। अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कुतः। युद्धे अन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा। अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य ष्कुतभावः। "इत्थमिथमप्रतिष्कुतः (ऋ० स० १, ७, १४, १)"॥

(७०) शाशदानः। 'शद्ल शातने (भू० प०)'। अस्माद् यङ्लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच्। पुनः पुनरसुरांस्तत्पुराणि वा शातयन्तः "प्रस्तां सुतिर्मसिर्च्छाशंदानः (ऋ० सं० १, ३, २, २)"॥

(७१) सृप्रः। शिप्रे इत्यत्र (३२० पृ०) सृप्रशब्दो व्याख्यातः। "सृप्रकरस्नमूतये (ऋ० स० ६, ३, २, ५)"। सृप्रौ जरन्तौ बाहू यस्य होमेन तर्पणाय पालनाय वाऽस्मनः सर्पिस्तैलमपि सृप्रम् सर्पणात्। निगमः पर्यन्वः॥

(७२) सुशिप्रः। शिप्रे व्याख्याते (३२० पृ०)। शोभनत्वविशिष्टत्वमत्र विशेषः। सुहनुः सुनासो वा सुशिप्रः। "धाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ६, २, १, ६)"। क्वचिच्छिप्रशब्देन शिरस्त्राणमुच्यते। शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीरिति सुशिप्र सुशिरस्त्राण इत्यर्थः सम्भवति॥

(७३) रंसु। रमतेर्विच्। सप्तमीबहुवचनम्। रमणीयेष्वित्यर्थः। रमणीयशब्दस्य स्थाने। "स चित्रेण चिकिते रंसु भासा (ऋ० सं० २, ४, २४, ५)"।

(७४) द्विबर्हाः। द्विशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे 'वृहु वृद्धौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्मादसुन्। द्वयोः स्थानयोर्वर्धित्वपरिवृढः इन्द्रः। न ह्यन्तरिक्षे वीर्यैणापरिवृढ शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्यादस्मान् परिरक्षितुं, दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च प्रमिर्हितिहासेषु द्विबर्हा उच्यते। "उत द्विबर्हा अमिन सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"॥

(७५) अक्रः। आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, आङो ह्रस्वत्वम्। आक्रामति सर्वमित्यक्रमाकाशमाक्रम्यते वा। "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० २, ८, १५, २)"॥

(७६) उराणः। उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना वाक्यार्थः। उराण इति पदवचनम्। "दूत ईयसे प्रदिव उराणः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)"। स्वल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः। तथाच श्रुतिः। "यद्वै देवो ओमत हविष्मात हिमोतु वहेत अयोऽयमपरिमितः"—इति।

(७७) स्तियानाम्। स्त्यायतेः सदनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्। दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वान्निरुपपदादपि भवति। इकार उपजनः। षष्ठीबहुवचनम्। हिमभावेन सहता आप उच्यन्ते। "वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)"॥

(७८) स्तिपाः। स्तियाः पातीति विच्। स्तियापाः सन् स्तिपाः। यद्वा, उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्तिपाः। अग्निरुच्यते। स ह्याहुतिद्वारेण पालयिता, अङ्गभावोपगमनेन चोपस्थितानां कर्त्तव्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम्। "स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० ८, २, १८, ४)"॥

(७९) जबारु। जवमङ्गिर्जरमङ्गिर्गरवद्भिर्वा रश्मिभिर्यदारोहति तदादित्यमण्डलमुच्यते। जवसज्जरमद्गरमच्छब्दानां जबभावं, आङ्पूर्वाद्रुहेश्च डुमत्ययो निपात्यते। "अग्ने रूप आरुपितं जबारु (ऋ० सं० ३, ५, २, २)"॥

(८०) जरूथम्। स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्चतिकर्मणः 'जॄ हनो रूथन्'—इति भावे करणे वा रूथन्। बाहुलकात्

गकारस्य जकारः। स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जव्यं स्तोत्रम्। "अरूर्यं कृण्वंर्चि राये पुरन्धिम् (ऋ॰ सं॰ ५, २, १२, ६)" ॥

(८१) कुलिशः। वज्रनामसु व्याख्यातम् (२३८ पृ॰)। स निगमः (ऋ॰ सं॰ १, २, ३६, ३) ॥

(८२) तुञ्जः। तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ्। दानमित्यर्थः "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ॰ सं॰ १, १, १४, २)"। यद्योऽपि तुञ्ज स्तवैव व्याख्यातः ॥

(८३)। बर्हणा। वृहिर्हिंसार्थस्य 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति भूते कर्त्तरि ल्युट्। परिहृढः। हिंसाकर्मणो वा भावे। हिंसा बर्हणा। तृतीयैकवचनस्थाने आदेशः। वृहच्छ्रुता मधुरो बर्हणा कृतः (ऋ॰ सं॰ १, ४, १७, ३)" ॥

(८४) ततनुष्टिम्। 'तनिपतिदरिद्राभ्यः किच (उ॰ ३, ८५)'—इति तनोतेः तन्प्रत्ययः, तुदेर्हिंसायां तुष शुष्टिभावः। यद्वा, ततशब्दस्य ततनूभाव, वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिनि सम्प्रसारणे उष्टिः। तदर्मसन्तानादग्निहोत्रादि कर्मणो तुकः प्रेरितः ततनं भोगसन्तानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभाव। ततनुष्टिम्। "मर्त्ताय शुकस्तनुष्टिमूहति (ऋ॰ सं॰ ४, २, ३, ३)" ॥

(८५) इलीविशः। इलाशब्द उदकशब्दपर्यायः। इला अन्नम्, अन्नहेतुभूते उदके वर्त्तते। विले दरे शेते इति 'अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)'—इत्यच्। इलाविले शयो यस्य। निपातश्छान्दसः। मेघ उच्यते। इलाबिलशयः सन् इलीबिशः। "न्यविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा (ऋ॰ सं॰ १, ३, २, २)" ॥

(८६) कियेधाः। कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे चोपपदे दधातेर्विच्। कियदर्थे विधीयमानपरिमाणं स्तवनं धारयति,

क्रममाण वोऽभिमुख परबल धारयति निरुणद्धीति। कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः। इन्द्रविशेषः। "वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)" ॥

(८७) भ्रमिः। 'भ्रमि. सम्प्रसारणश्च (उ० ४, ११७)'— इतीन्प्रत्ययः। अग्निरुच्यते। भ्रमिता। स्वय त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहतगतिरित्यर्थ.। अन्तर्णीतण्यर्थो वा भ्रमि.। भ्रामयिता। "भ्रमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १, २, ३५, १)" ॥

(८८) विप्पितः। विप्रागशब्दस्य विप्पितभाव। यद्वा, विपेर्व्याप्त्यर्थात् क्त, इकारपकारावुपजनौ। विस्तीर्ण इत्यर्थ। "पार नो अस्य विप्पितस्य पर्षन् (ऋ० सं० ५, ५, २, १)" ॥

(८९) तुरीपम्। तूर्ण व्याप्नु प्रीलमस्य पिनि.। तूर्णापि सत् तुरीपम्। उदकमभिधेयम्। "तन्नस्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २, ११, ४)" ॥

(९०) रासिन.। रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ्। रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारपकारोपजनेन रास्निशब्दो बहुदक स्तोत्र वोच्यते। तदस्यास्तीत्यर्थ आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्य.। दण्डिमती शालेति यथा। अतश्च शब्दवदुदक तद्वान्मेघोऽभिधेय.। उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा। "प्रमातरा रास्पिनस्यायोः (ऋ० सं० २, १, १, ४)" ॥

(९१) ऋञ्जति.। धातुनिर्देशात् 'ऋजो भर्जने' भ्वादिरव प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरण प्रसाधनमात्मसात् करण तदस्यार्थ । "यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)" ॥

(९२) ऋजुनीती। "ऋजुनीती नो वरुण (ऋ० सं० १, ६, १७, १)" ॥

(८३) प्रतद्वसू। प्राप्तवसुनौ। पकारलोपश्छान्दसः सकारोपजनेः प्रतद्वसू। हरी विशेष्यौ। "हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)" ॥

(८४) हिनोत। 'हि गतौ (स्वा० प०)'। लोटि मध्यमे त 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वात् ङित्वाभावे गुणः प्रहिणुतेत्यर्थः। "हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७, ७, २६, १)" ॥

(८५) चोष्कूयमाण। (८६) चोष्कूयते। 'स्कुञ् आप्रवणे (स्वा० उ०)' इह दानार्थं, क्वचिद् व्युदसनार्थश्च। यङि पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन पलम्। "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् (ऋ० सं० १, २, १, ३)। भृत्यं ददादित्यर्थः। चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, २१, १)"। अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(८७) सुमत्। स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः। "उप प्रागात् सुमन्मे धायि मन्म (ऋ० सं० २, ३, ८, २)" ॥

(८८) दिविष्टिषु। दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छार्थाद्वा करणे क्तिन्। यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः। "कुत्र स्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, २२, ४)" ।

(८९) दूत। जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा 'हसनिभ्याम् (उ० ३, ८३, ८४)'—इति बाहुलकात् क्तप्रत्ययो धातुना दूभावश्च। गच्छति हि सः, द्रवते वा शीघ्रगत्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिरपरम्। "स्तोमो दूतो हुवन्नरा (ऋ० सं० ६, २, २८, १) ॥

(१००) जिन्वति। जिवि प्रीणनार्थः भूवादिः इदित्त्वात् नुम्। "भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)"।

(१०१) अमत्र.। अमात्रशब्दस्य ह्रस्वः। मात्रा परिमाणमपरिमाणोऽप्रमितो वा महिमित। मितशब्दस्य मभाव।

"मुहा यमनो वृजने विरप्शी (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)" ॥

(१०२) ऋचीषमः । 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)' । ईप्रत्ययः । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ ग० वा०)'—इति ङीष् । ऋची स्तुतिः । तया समः । अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिच्यत इत्यर्थः । "स्तवे वज्र्यृचीषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)" ॥

(१०३) अनर्शरातिम् । अर्शशब्दोऽश्लीलवाची । रातिः क्तिनि रातिर्दानम् । अश्लीलविषया रातिर्दानं यस्य सोऽर्शरातिः पापकदानस्तद्विपरीतोऽनर्शरातिः । उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थः । "अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)" ॥

(१०४) अनर्वा । अर्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप् । नञ्समासः । 'अर्वणस्त्रसावनञः (६, ४, १२७)'—इति तृवद्भावाभावः । अप्रत्यृतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)" । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितं तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः । यत आह—'सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निरु० ६, २३)'—इति । सामि कस्मात् । स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ्प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि । असुसमाप्तमिति । पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निरु० ६, २३)—"असाम्योजो बिभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)" । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । 'स्यतेः कित्'

—इति बाहुलकात् मिन्प्रत्ययः । सास्थवैधर्मसामिसमर्थमि त्यस्य भाष्ये (निरु० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्दया । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गालनेन स्रावणेन प्रदानेन पूरणेन दर्शनेनेत्यर्थः । "मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ० सं० ५, ७, १३, ५)" ॥

(१०७) जल्हवः । ज्वलते क्विपि ज्वलन ज्वल्, ज्वलनं जहातीति 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । "नारायासो न जल्हवः (ऋ० सं० ६, ४, ३७, ६)" ॥

(१०८) बकुर । भास्करशब्दस्य भासमानद्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः । "धृभिं दस्युं बकुरेणा धमन्ता (ऋ० सं० १, ८, १७, १)" । बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) बेकनाटान् । बेक इति द्विशब्दस्यार्थे बहुशो दृष्टः । एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं प्रदातव्याविति यमभिनायं दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दाटयतेश्च बेकनाटाः । एतदेते नाटा द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वेति । द्वेरेकयोर्नाटा नटन तद्वन्तो बेकनाटाः । मत्वर्थीयस्य लुक् । नटेर्घञि नाटः । द्वेरेक शब्दस्य बेकभावः । वार्धुषिका अभिधेयाः । "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)" ॥

(११०) आभषेतन । धावतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)—इति तनबादेशः । धावश्च व्दस्य षेभावः । अभिधावत । "जीरावो अभि षेतन (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५)" ॥

(१११) अष्टर । आङ्पूर्वादश्नोते मृगय्वादित्वात् (उ० १,

२६) कुप्रत्ययः । आङो ङ्कसत्वं रुगागमश्च निपात्यते । आ हन्ति श्रेयसो विनश्यन्तीति अंहः पापं, रो मत्वर्थीयः अंहुरः । अंहस्वान् । "तासामिकासिदुर्भ्यं हुरोगात् (ऋ० सं० ७, ५, २३, ६)" ॥

(११२) वतः । सत्ववाचो प्रथमान्तः । वलादतीत इति वाक्यस्यार्थे पदम् । वनशब्दादततेर्भिक्षायां च बलातीतः मन् वतः दुर्बल इत्यर्थः । वत निपातोऽसत्ववचनोऽव्ययम्, खेदो दुःखमानसः, अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । "बतो वतासि यम नैव ते मनः (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)"

(११३) वाताप्यम् । आङ्पूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि ड । उदकं हविलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरोवात एव । तदहश्यु दकमाप्याययति वातेनाप्या-य्यत इत्यर्थः । अथवा वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति वाताप्यम् । "पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)" ॥

(११४) चाकन् । चायतेः स्वरितेत्वाल्लटः शतरि यकारस्य ककारो बाहुलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामयमानो वा । "अग्ने न ग्रायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)" ॥ शाकल्यपदे चाकन्नित्याख्यातम् । तत्र सटि भिर्यस्य कार्यं "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)' । कामयते इत्यर्थः ॥

(११५) रथर्यति । रथमात्मन इच्छतीति क्यचि रथीय-तीति प्राप्ते रेफ उपजनो व्यवधानादीत्वाभावः । "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)" ॥

(११६) असश्चाम् । सम्पर्वात् समानपूर्वाद्वा क्रमेः 'अन-

खनक्रमगमो विट् (३, २, ६७)'। छन्दस्युपसर्गेऽपि इति हि तत्रानुवर्त्तते। 'विड्वनोरनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)'। धातोर्लोपश्छान्दसः। 'समानस्य छन्दस्यमूर्द्ध (६, ३, ८४)'— इति समानशब्दस्य सभावः। न सक्ता असक्ता तां यावज्जीव-मनपायिनीमपत्यजातेरप्राप्तपूर्वामित्यर्थः। "धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् (ऋ० सं० ५, १, ४, ३)" ॥

(११७) आधवः। 'धूञ् कम्पने (स्वा० प०)'। पचाद्यच्। अन्तर्णीतण्यर्थोऽत्र धूञ्। आधावकः। कम्पयितेत्यर्थः। "विश्वा-षाश्वाधुवम् (ऋ० सं० ७, ७, १२, ४)"

(११८) अनवब्रव। ब्रूञ्। 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)'। छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यपः आर्द्धधातुकत्वाद् वच्यादेशो न भवति। अवः वचनम्। अनवधितवचनः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य (१, ४, ७८, वा०)'—इति समासादिः। अप्रतिहत-शासन इत्यर्थः। "त्रिजेषुकृदिन्द्र इवानवब्रुवः (ऋ० सं० ८, २, १८, ५)" ॥

(११९) सदान्वे। सदानोनुवशब्दात् सकृतो नोनुवशब्दस्य अभावः। दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया। सदाका-णनलवणशब्दकारिणीत्यर्थः। "गिरिह्वंक्ष सदान्वे (ऋ० सं० ८, ८, १२, १)" ॥

(१२०) शिरिम्बिठः। "शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ० सं० ८, ८, १२, १)" ॥

(१२१) पराशरः। परापूर्वस्य शृणातेः विशरणार्थस्य हिंसार्थस्य वा 'ऋदोरप् (३, ३. ५७)'—इति रूपम्। पराशीर्णे. पराशरः ऋषिः। पराशीर्णस्य स्थविरस्य लब्धिलष्य भता चिरस्थले यक्षी जात इत्यर्थः। "पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० सं० ५, २, २८, १)"। रक्षसां परा शातयिता पराशर इन्द्रः।

"इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)"॥

(१२२) क्रिविर्दती। 'क्षविष्टिविच्छवियिव्विकिकीदिवि (उ० ४, ५६)'—इति विन्प्रत्ययो रिदादिश्च निपात्यते। ददातेः शतरि 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुक्। 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। क्रिविर्विकर्त्तनस्य दतो। रेफ उपजनः। शतघ्नासायुधविशेषे वर्त्तते। "यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० २, ४, २, १)"॥

(१२३) करूलती। कृत्तदन्तशब्दस्य करूलतीभावः। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इति सोर्लुक्। स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत्। 'तत्त्वः (निरु० ६, ३१)'—इति पुलिङ्गनिर्देशात् पूषोच्यत इति नियमः। भग इति पूर्व. पक्षः। तस्मात् 'अदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० ८, ७३)'—इति च श्रुतिः। "वामं देवः करूलती (ऋ० सं० ३, ६, २२, ४)"॥

(१२४) दनः। दानमानस इत्यस्य दनसभावः। दानमानस इत्यर्थः। "दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"॥

(१२५) शरारुः। ससुपसर्गार्थविशिष्टात् शृणातेः 'शृवन्द्योरारुः (३, २, १७३)'—इति ताच्छील्यादिषु विहित आरुप्रत्ययेन इच्छायां भवति। "शरारु रभिमन्यते (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)"। संशिशरिपुः सशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते दुष्टेनातिशयेन हि भवति॥

(१२६) इदंयुः। इत्यनवगतम्। क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात्। 'इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)'। कर्म इदं सामान्येन प्रदर्शितम्। तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः। शयुः कियुः विशयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यचन्तमात्रोपसङ्ग्रहार्थं निगमेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति

निरुक्तकाराभिप्रायः। [1]अतएव च सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिदम्। तथाच "वसूयवो वसुकामाः"—इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणोदाजहार। चकार्थतां दर्शयन्नाह—'अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु० ६, ३१)' प्रयुज्यत इत्यर्थः। तद्वदिति मतुप्प्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते। तेन तद्वदर्थे मत्वर्थे इत्यर्थः। "ऋभुक्षुगुं व्यूर्थ्वं सुयुरिन्द्रः (ऋ० म० १, ४, ११, ४)"॥

(१२७) कीकटेषु। मन्त्रे भसस्यन्त इति तथैव निगमेषु पठ्यते। किं कृताः। किं क्रिया वा सन्तः कीकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः अयज्ञाचाराः। अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेश्च येषां ते किंक्रियाः। "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४")। कीकटनामानार्यनिवासे देशे। कृपणा वा कीकटाः।

(१२८) बुन्दः। (१२९) हुन्दम्। भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारणभयदानभासमानद्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात् पदलक्षणवर्णसामान्याच्चेदमुक्तम्। 'हुड् सङ्घाते (धा० पा०)'। 'भूतृसुकृभ्यो दनुच्'—इति दनुप्रत्ययः। बवयोरभेदः। बाहुलकात् गुणाभावश्च। अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थेष्वपि बोद्धव्यम्। बुन्दो वज्रम। "आधुर्बुन्दो हिरण्ययः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)"। "इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)"॥

हुन्देषु मनुविदारणभयदारणभयदानभासमानद्रवणरूपा अर्था सम्भवन्ति। प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः॥

(१३०) किः। करोतेः 'कृञो विधिः'—इति बाहुलकात् इन्-

(१) अग्निः। अग्राद्युपपदात् नयतेः 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)' इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वात् अग्निः। यद्वा, 'वेञो वयि.'—इति बाहुलकादिनप्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च। अग्रणीः। मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'—इति श्रुतेः। अथ प्रथम यज्ञेषु कर्त्तव्येषु सादर्यन प्रणीयते। अङ्गोपपदाद्वा समर्थविशिष्टात् नयतेः पूर्ववदिकारलोपश्च। अङ्ग शरीरं यज्ञस्य, ततः सन्नमानः स्वयमेव अङ्गीभवन् हविषां पाककरणत्वेन साधनभाव प्रतिपाद्यमानो नयति। नञ्पूर्वात् क्नोपयतेः स्नेहनार्थात् किनप्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च। नञ्विशिष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरूक्षणञ्च लक्ष्यते, विरूक्षयतीत्यर्थं, दृश्यस्य पथादेः शोषणात् विरूक्षक इत्यर्थः। यद्वा, एतेरयनमित्यादौ दर्शनादकारः। अञ्जेर्नकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्द्रष्टव्येति, तयोरन्यतरस्माद् गकार, नयतेः पूर्ववच्चि। इतश्च अञ्जनमित्यर्थं वसुप्रकाशकत्वाञ्च-कत्वेन वा नयतीत्यग्निः। "अग्निमीळे पुरोहितं (ऋ॰ सं॰ १, १, १, १)" ॥

(२) जातवेदाः। जातशब्दोपपदात् विदेर्विन्देर्विचारार्थाद्वा असुन्, जातानि सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात्। जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते। जात वेदो हविर्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः। जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च सर्वविचार इत्यर्थः। जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा यस्य। "प्र नूनं जातवेदसम् (ऋ॰ सं॰ ८, ८, ४५, १)" ॥

(३) वैश्वानरः। विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्यञ्चो वा

(१४६ पृ०)। इह पौत्रे वर्त्तते। यद्वा, नुदगन्तस्य नपाद्भावः। पुत्रापेक्षया पौत्रैः सुतरां नुतो हि पौत्रः। तनोतेः 'हृभृशीतृचरित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः'। तन्वन्त्यस्यां पयआदिभोगाः इति तनूः गोनाम। अस्याः पयो जायते। पयस आज्यमिति। आज्यं तनूनपात्। अथवा तता अन्तरिक्षे इति तन्वः आपः। ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते। ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते इति। अग्निस्तनूनपात्। "तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)"।

(४) नराशंसः। नरैः ऋत्विग्भिः प्रशस्यतेऽस्मिन् 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। यज्ञ उच्यते। नरैः प्रशस्यते स्तूयते इत्यग्निः। "नराशंसस्य महिमानमेषाम् (ऋ० सं० ५, २, १, २)"।

(५) इळ। इळाशब्दो व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१० पृ०) "आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च (ऋ० सं० ८, ६, ८, ३)"। "होतारमिळ मधुमं यजध्यै (ऋ० सं० २, ८, २२, ३)"।

(६) बर्हिः। व्याख्यातं महन्नामसु (२५१ पृ०)। बर्हिरेषोक्तं दर्भमयम्। यद्वा, 'बृही उद्यमने (भू० प०)'—इत्यस्मादिसिः; वबयोरभेदादुक्तम्। अग्निपक्षे परिवृढत्वाद् बर्हिः। "प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)"।

(७) द्वारः। जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात्। जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमश्च निपातनात्। गम्यन्ते आभिर्यज्ञगृहम्, अनभिमतो हि ताभिरेव निवार्यते। अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, शीतादिनिवारणम्। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)"।

(८) उषासानक्ता । 'उच्छी विवासे (भू० प०)' 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—'इषियुधिन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' 'इषिरञ्जिभूशृभ्यः कित्'—इति बाहुलकाच्छकारस्य शकारस्य वा षकारः। 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इति सम्प्रसारणम्। उच्छति कान्ता वा उषा। नक्तशब्दो रात्रिवचनः। 'उषासोषसः (६, ३, ३१)'—इति उषसादेशः। द्विवचनस्याकारः। अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवासनात्, आहुतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति। "उषासानक्ता सदतां नियोनौ (ऋ० सं० ८, ६, ८, ६)" ॥

(९) दैव्याहोतारा। उभयत्राकारो द्विवचनस्य। आह्वातारौ देवानाम्। पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते। "दैव्याहोतारा प्रथमा सुवाचा (ऋ० सं० ८, ६, ९, १)" ॥

(१०) तिस्रोदेवीः। प्रथमार्थे द्वितीया। भारतीलासरस्वत्यः। अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठितायां अपि तिस्रोदेव्य. इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थान भाष्यकारेण स्थापितम्। सरस्वती मध्यमस्थाना। "आनो यज्ञं भारती (ऋ० सं० ८, ६, ९, २)"—इति निगम. ॥

(११) त्वष्टा। तूर्णशब्दोपपदादश्नोतेस्तृन्निपात्यते। त्वष्टा मध्यमस्थानः। आप्रीत्वादिह समाम्नातः। तूर्णमश्नुते वायुरूपत्वात्। त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्रस्वो वैद्युतत्वात्। त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम्। अग्निपक्षेऽप्युपपद्यन्ते निर्वचनानि। "देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् (ऋ० सं० ८, ६, ९, ३)"। "उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १, ७, १, ५)" ॥

(१२) वनस्पतिः। वनानां पाता। वन्यते सेव्यते इति वनम्। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। पतिशब्दो व्याख्यात ईश्वरनामसु (२४० पृ०)। अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि

यतो न दहति अतः पातीति व्यपदिश्यते। पिबतेर्वैतद्रूपम्। यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः। पारस्करादित्वात् सुट् (६, १, १५७)। "वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८, ६, ८, १०४)"। "वनस्पते मधुना दैव्येन (ऋ० सं० ३, १, २, १)"॥

(१३) स्वाहाकृतयः। स्वाहाशब्दो व्याख्यातो ब्राह्मणस्य (६० पृ०)। अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवता-प्रशंसनपरत्वात्, स्वाहास्वाहेत्येव पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते। "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)"। "स्वाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० २, ५, ८, ६)"॥

अश्वः (१)। शकुनिः (२)। मण्डूकाः (३)। अक्षाः (४)। ग्रावाणः (५)। नाराशंसः (६)। रथः (७)। दुन्दुभिः (८)। इषुधिः (९)। हस्तघ्नः (१०)। अभीशवः (११)। धनुः (१२)। ज्या (१३)। इषुः (१४)। अश्वाजनी (१५)। उलूखलम् (१६)। वृषभः (१७)। द्रुघणः (१८)। पितुः (१९)। नद्यः (२०)। आपः (२१)। ओषधयः (२२)। रात्रिः (२३)। अरण्यानी (२४)। श्रद्धा (२५)। पृथिवी (२६)। अप्वा (२७)। अग्नायी (२८)। उलूखलमुसले (२९)। हविर्धाने (३०)। द्यावापृथिवी (३१)। विपाट्छु-

तुद्री (३२)। आर्त्नी (३३)। शुनासीरौ (३४)। देवीजोष्ट्री (३५)। देवीऊर्जाहुती (३६)। इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

(१) अश्वः। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२०पृ०)। "यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः (ऋ० सं० २, ३, ७, २)"। "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)"।

(२) शकुनिः। शकेः क्विपि शक्। उन्नयतेः 'वेञो डित्,'—इति बाहुलकात् डिदिन्प्रत्यये उदस्तलोपः। शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शकुनिः ककारस्य जश्त्वाभावः। शक्नोत्युन्नयनादिक्रियाः कर्तुम्। "सुमङ्गलश्च शकुने भवासि (ऋ० सं० २, ८, ११, १)"॥

(३) मण्डूकाः। मज्जेः 'शलिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४, ४२)'—इति बाहुलकादूकनि जश्त्वचुत्वाभ्यां मज्जूका इति प्राप्ते छान्दसत्वात् जकारस्य डकारापत्त्या अन्त्यात् पूर्वस्य नुमि ष्टुत्वम्। निमज्जन्ति हि ते जले। मदतेस्तृप्त्यर्थात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च। नित्यमदत्वात्, नित्यह सत्वात् नित्यहृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः। मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि मण्डूकाः। यद्वा, मण्डो मदतेः। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कप्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्ड उदकम्। इष्यन्ति हि तत्र स्नानपानावगाहार्थिनः। मण्डे ओको निवास एषां मण्ड-शब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः। "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"॥

(४) अक्षाः। अश्नोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३, ६२)'—इति सप्रत्ययः। अश्नुवन्ते व्याप्नुवन्ति स्वल्पत्वेनानुदेवितार।

यतिश्याम् वल्गेभिः परस्परमिति वा। "सुचैर्मा दीर्घश्रुत् श्रुधिमित् क्रुपस्व (ऋ० सं० ७, ८, ५, ३)" ॥

(५) ग्रावाणः। व्याख्यातः पर्वतनामसु (४८ पृ०)। "ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ८, १)" ॥

(६) नाराशंसः। नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्येष्वपि दृश्यते (६, २, १३७)'। ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्। नराशंस एव नाराशंसः। मन्त्रोऽत्राभिधेयः। "अमन्दान्त्स्तोमान् प्र भरे मनीषा (ऋ० सं० २, १, ११, १)" ॥

(७) रथः। रंहतेर्गतिकर्मणः। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)'—इति क्थन्, बाहुलकाद्धकारलोपश्च। गच्छत्यनेन। स्थिरतेर्विपरीतधातुः। विपरीतात्त्वर। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। सकारिकारयोर्लोपः। हठगठितत्वात् स्थिरो हि सः। यद्वा, रमतेस्तिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम्। रममाणो विद्वान्योऽस्मिंस्तिष्ठति रथी। यद्वा, रमतेरेव यथाप्राप्तः क्थन्। रमणीयो हि रथः। रंहतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् क्थनि सकारलोपः। भवति हि तस्मादागच्छत उपलब्धिः। "तना रथमुप शग्मं मदेम (ऋ० सं० ५, १, २०, ४)" ॥

(८) दुन्दुभिः। शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम। द्रुमशब्दस्य वा रेफान्तलोपः। भिदेर्वाद्यन्तविपर्यय उकारश्चोपजनः। दुन्दुभ्यतेर्वा शब्दधातोर्वधकर्मण, इन्। नादयति ह्यसौ युद्धसमये। "स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैः (ऋ० सं० ४, ७, ३५, ४)" ॥

(९) इषुधिः। इषवो निधीयन्तेऽस्मिन्। 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति किः। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः" ॥

(१०) हस्तघ्न.। हस्ते हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्खेन वा। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा० २)'—इति क। हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् (ऋ० सं० ५, १, २१, ४)" ॥

(११) अभीशवः। व्याख्याता रश्मिनामसु (२७पृ०)। निगमश्च दर्शितः ॥

(१२) धनुः। धन्वतेर्गत्यर्थाद् वधार्थाद्वा 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, १०७)'—इति बाहुलकादुसिः प्रत्ययो वकारलोपश्च। धनिर्मारणार्थ इति क्षीरस्वामी। यथाप्राप्त उसिः। धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा। "धनुः शत्रोरपकामं कृणोतु (ऋ० सं० ५, १, १८, २)" ॥

(१३) ज्या। जयतेर्जिनातेर्वाऽऽक्षर्णोतेर्ज्यायार्द्वा 'अघ्न्यविध्यशिक्य'—इत्यादिना यक्प्रत्ययो धातोर्जकारभावश्च निपात्यते। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति निपातनम्। जयसाधनं हि ज्या। "धन्वज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)" ॥

(१४) इषुः। इषतेर्गतिकर्मणो वधार्थाद्वा 'इषेः किच्च (उ० १, १३)'—इति उप्रत्ययः। गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान्। "तन्नाशमश्रुमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)" ॥

(१५) अश्वाजनी। अश्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया। ल्युट्, 'वा यौ (२, ४, ५७)'—इति वीभावविकल्पः, टित्वात् ङीप्। अश्वानामजनी अश्वाजनी कशोच्यते। "अश्वाजनि प्रचेतस. (ऋ० सं० ५, १, २१, ३)" ॥

(१६) उलूखलम्। उरु विस्तीर्णं खलं सुखमस्य, ऊर्ध्वं वा

इकारलोपो द्रष्टव्यः। "या ओषधीः पूर्वा जाता (ऋ० स० ८, ५, ८, १)"॥

(२३) रात्रि। प्रोपसर्गाद् विधिविहान मन्त्र्योतस्त्वर्थात् रमतेः 'राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४, ६७)'—इति बाहुलकात् त्रिप्प्रत्ययो मकारस्याकारस्य रातेर्वा त्रिप्प्रत्ययो यथाप्राप्त। प्ररमयन्ति भूतानि नक्तञ्चारीणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्ते ऽवश्यामवश्यायं भूयसेन। "आ रात्रि पार्थिवं रजः (य० वा० स० ३४, ३३)"॥

(२४) अरण्यानी। अपपूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणो नञ्पूर्वाद्रमतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, ११८) ञन्प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपात्यते। अपार्णमपगतं ग्रामात् अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्यं वनम्। अरण्यपालयित्री अधिदेवता काचित् नेरुक्ताः। महदरण्यमिति वैयाकरणाः। 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे (४, १, ४९, वा० १)'—इति विधीयते। "अरण्यान्यरण्यानि (ऋ० स० ८, ८, ४, १)"॥

(२५) श्रद्धा। श्रत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते। तथाच मन्त्रः "अश्रद्धामनृते दधातन श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः"—इति। 'आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)'—इत्यङ्। 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इत्युपसर्गसञ्ज्ञा।' धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्यधिदेवता श्रद्धा। "श्रद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० स० ८, ८, ९, १)"॥

(२६) पृथिवी। 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'। 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ० १, १४९)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'। पृथ्वीत्यर्थः। "स्योना पृथिवि भव (ऋ० स० १, २, ६, ५)"॥

(२७) अप्वा। व्याख्यातं नैगमे सनिगमम्॥

(२८) अग्नायी। अग्नेः पत्नी। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः (४, १, ३७)'—इत्यैकारादेशः, पुंयोगलक्षणो ङीष्। "अग्नायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १, २, ६, २)"॥

(२९) उलूखलमुसले। उलूखलं व्याख्यातम्। मुहुःशब्दोपपदात् सर्तेः 'पुरूलोरलसुमलकुवल'—इत्यादिना कलप्रत्ययो टिलोपो मुहुःशब्दस्य मुसभावश्च निपात्यते। तत्-सिध्योत्सिध्य निपातनात् मुहुः सरणं मुसलं द्विवचनम्। "आयजी वाजसातमा (ऋ० सं० १, २, २६, २)"। प्रवेधपत् स्तुतिरस्त्यपि लिङ्गयोगे॥

(३०) हविर्धाने। सोमलक्षणानि हवींषि विधीयन्ते ययोः। "आ वामुपस्थमद्रुहा (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)"। पूर्ववदुदाहरणत्वम्॥

(३१) द्यावापृथिवी। दिवो द्युत्यर्थात् 'दिवेर्डिविः'—इति डिविप्रत्ययः। द्योतत इति द्यौः। पृथिवी व्याख्याता (८ पृ०)। द्यौश्च पृथिवी च 'दिवो द्यावा (६, ३, २९)'—इति द्यावादेशः। 'वाच्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसवर्णः। "द्यावा नः पृथिवी इमम् (ऋ० सं० २, ८, १०, ५)"॥

(३२) विपाट्छुतुद्री। 'पद गतौ (दि० आ०)' 'पश बाधनस्पर्शनयोः (चु० प०)' विपूर्वः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' विप्रपूर्वः। णिजन्तात् 'क्विब्वचि (३,२,१७८,वा० १)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्ते क्विपि प्रशब्दस्य रेफलोपादि। विविधं कूलपाटनात्, विपाशनात्। अपुत्रस्योद्भूततमोहत्तेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य कण्ठे शिलाबन्धने साधनभूताः पाशा अस्याम्। विविधदेशप्रापणाद्वोदकस्यापनत्वात् विपाट्। शुतुद्री शुद्राविणीत्यर्थः। आशुतुन-

द्राविभीशब्देभ्यो वा। आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्री। विपाट् च शुतुद्री च विपाट्छुतुद्री पूर्वसवर्णः। "विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"।

(३३) आर्त्नी। अर्त्तेः रिपतेर्वा 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नि. (उ० ४, ५१)'—इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरासंभावश्च। 'कृदिकारात् (४,१,४५, वा० १)'—इति ङीप्। गतौ ज्यया ऋच्यमाणे सङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवत.। "आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १८, ४)"।

(३४) शुनासीरौ। शुशब्दार्थविशिष्टात् 'शुन गतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात् इगुपधलक्षण. कः (३, १, १३५)। क्षिप्रं शाच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायु। यद्वा, शुशब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मणः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ड। भाष्ये तु शु एतदर्थतो निर्वचनं प्रायेण। सर्त्तेः 'डिपडीरवानीरगभीरगम्भीरकुम्भीरशरीरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादय' —इति ईरन्प्रत्ययटिलोपश्च निपात्यते। सदा सरणात् शीर आदित्यः। शुनश्च शीरश्च 'देवताद्वन्द्वे च (६, ३, २६)'—इत्यङ्। "शुनासीराविमा वाचं जुषेथाम् (ऋ० स ३, ८, ८, ५)"।

(३५) देवीजोष्ट्री। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। देवडिति पाठात् 'टिड्ढाणञ् (४, १, १५)'—इति ङीप्। जुषतेष्ट्रन्प्रत्ययः (उ० ४, १५४)। षित्त्वात् ङीष् (४, १, ४१)। देव्यौ जोषयित्र्यौ। पूर्वसवर्णः। द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये। सस्यसमे इति कात्थक्य। सस्यं व्रीहि॰, समा संवत्सरः। "देवी जोष्ट्री वसुधिती ययो'. (निरु० ८, ४२)"।

(३६) देवी ऊर्जाहुती। ऊर्क्शब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु

(१०४ पृ०)। आह्वयतेः क्विपि 'वचिस्वपि (६, १, १५)'—इति सम्प्रसारणम्, 'हलः (६, ४, २)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययेन। ऊर्क्शब्दात् हेतौ तृतीया। ऊर्जा हेतुभूतया आह्वातव्ये। ऊर्क् इत्यत्र 'सावेकाचः (६, १, १६८)'—इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, आहुतिशब्दोऽपि 'तादौ च निति कृत्यतौ (६, २, ५०)'—इति आद्युदात्तः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८, २, ५)'। "देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत् (य० वा० सं० २१, ५२)"॥

इति पृथिवीस्थानदेवताः॥ १॥

वायुः(१)। वरुणः(२)। रुद्रः(३)। इन्द्रः(४)। पर्जन्यः(५)। बृहस्पतिः(६)। ब्रह्मणस्पतिः(७)। क्षेत्रस्य पतिः(८)। वास्तोष्पतिः(९)। वाचस्पतिः(१०)। अपां नपात्(११)। यमः(१२)। मित्रः(१३)। कः (१४)। सरस्वान् (१५)। विश्वकर्मा (१६)। तार्क्ष्यः (१७)। मन्युः (१८)। दधिक्राः (१९)। सविता (२०)। त्वष्टा (२१)। वातः (२२)। अग्निः (२३)। वेनः (२४)। असुनीतिः (२५)। ऋतः (२६)। इन्दुः (२७)। प्रजापतिः (२८)। अहिः (२९)। अहिर्बुध्न्यः (३०)। सुपर्णः (३१)। पुरूरवाः (३२)। इति द्वात्रिंशत् पदानि॥ ४॥

(१) वायु। 'वा गतिगन्धनयोः (धातु० प०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)'। 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'। यद्वा, वेतेर्गतिकर्मणो बाहुलकादुण्

यद्वा, 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इत्युणि वकारोपजनः । गच्छ-त्यन्तरिक्षे । "वायवा याहि दर्शतेमे (ऋ० सं० १, १, ३, १)" ॥

(२) वरुणः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

(३) रुद्रः । रौतेः क्विपि । रुवच्छब्दं करोति । 'आतोऽनु-पसर्गे कः (३, २, ३)' । यो रवम् एति, रौतीति वा' गम्यते । रोरूयमाणोऽत्यर्थं शब्दं कुर्वन् मेघोदरस्थो द्रवतीति, रोरूय-माणशब्दपूर्वाद् द्रवतेर्वा 'रोदेर्णिलुक् च (उ० २, २०)'—इति रक् । स हि गर्जनव्याजेन रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तात् बाहुलकाद्रक् । 'इन्द्रः किं पितरं प्रजापतिमियुना चिच्छेद तमनुशोचन्ररुदद् यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (ब्र० आ० ३, ८, ४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम् । "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० सं० ५, ४, १२, १)" ॥

(४) इन्द्रः । इराशब्द उपपदे दृणातेर्दधातेर्दारयतेर्वा 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २८)'—इति रक्प्रत्ययान्तो निपा-त्यते । निपातनाद्रूपसिद्धिर्बोध्या । इरा अन्नमनेन सम्ब-न्धाद्वा तद्धेतुभूतक वस्तु लक्ष्यते । तेन वललक्षितलक्षणया तदाधारभूतो मेघः । इरां मेघं धारात्मना दृणाति विदार-यति । बीजं व्रीह्यादि तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्कुरोद्भेदनाभिकाशय विदारणम् । इरामन्नं तद्ददाति वा । इरा दधाति धारयति वा । इन्द्रावुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्दवे द्रवति गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः । इन्दौ रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्धेर्वा निपातनम् ।

इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्त्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः। शरीरभूतादि इध्यते वा प्राणैः। शरीरमध्यवर्त्ती प्राणभावेन चेतनसञ्ज्ञकः। प्राणायामादिभियोगबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः। इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः। इदं सर्वं जगद् वृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, यस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा। इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम्। इताश्च शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च। यद्वा, इताश्च यज्वनामादरयिता च। सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः। "सुहान्तमिन्द्र पर्वतं वियद्दः (ऋ० सं० ४, १, १२, १)"॥

(५) पर्जन्यः। तृपेरन्तर्णीतण्यर्थात् क्विपि तर्पयतीति तृप्। जनहितो जन्यः हितार्थे यत्। तृप् चासौ जन्यश्चेति तृप्शब्दस्य परभावः। परशब्दोपपदात् जायतेर्जनयतेर्वा पृषोदरादित्वात् यत्, नुम्, परशब्दान्तो लोपश्च निपात्यते। परः प्रकृष्टो जेता जनयिता वा। प्रशब्दोपपदादर्जयतेर्वा पृषोदरादित्वान्निपातनत्वेन पर्जन्यः प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्ग्रहीता रसानाम्। "यत् पर्जन्यस्तनयन् हन्ति दुष्कृतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)"॥

(६) बृहस्पतिः। बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (२४७ पृ०) पतिशब्दश्च ईश्वरनामसु (२४० पृ०)। पत पिबतेरपि बाहुलकात् पतिः। बृहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा। पिता रक्षयिता महतो जगतो वा। "बृहस्पतिर्निरवेणा विकृत्य (ऋ० सं० ८, २, १८, २)"॥

(७) ब्रह्मणस्पतिः।

(८) क्षेत्रस्य पतिः। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६२)'—

इति वनप्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य धाता । "चेर्वस्य पतिना युयम् (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)" ॥

(८) वास्तोष्पतिः । 'वस निवासे (भू० प०)' 'वसेस्तुन् णिच्च इति । सामर्थ्याच्च वास्तव्यन्तरिक्षम्, तस्य पाता विभुत्वेन । "अमी वृत्रा वास्तोष्पते (ऋ० सं० ५, ४, २२, १)" ॥

(१०) वाचस्पतिः । प्राणात्मेन्द्रः । अतः प्राणस्य वायूपतयाध्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते । "पुनरेहि वाचस्पते (अथ० सं० १, १, २)" ॥

(११) अपांनपात् । तनूनपात् व्याख्यातः (१७५पृ०) । "अपांनपादाश्वर्हन्मतीरुपोहुाः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)" ॥

(१२) यमः । मध्यस्थानो वायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोतृभ्यः कामानि । पचाद्यच् । "यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१३) मित्रः । प्रमीतात्त्रायणात् भायते । 'सुपि स्थः (३, २, ४)'—इत्यत्र सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मित्रावः । यद्वा, 'डुमिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । यद्वा, 'पिवि मिवि सेचने (भू० प०)' । सम्मिन्वानः सम्यक् दृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे । मिन्वानशब्दस्य मित्रावः, द्रवतेः डप्रत्ययान्तस्य त्रभावः । 'ञि मिदा स्नेहने (भू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः । 'अमिचिमिमिदिशसिभ्यः कित् (उ० ४, १५८)'—इति क्त्रप्रत्ययः । णिजन्ताद्वा बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । सर्वमस्मान्युदकेन स्नेहयति । "मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)" । 'ञिमिदा स्नेहने (भू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः । कमेः क्रमेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१) —इति डप्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाहुलकात्, 'प्रजापतिरका

मयत'—इति बहुकामत्वात् कः प्रजापतिः। क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे। कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना। "कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८, ७, ३, १)"॥

(१५) सरस्वान्। सर इत्युदकं, तेन तद्वान्। "ये ते सरस्व ऊर्मयः (ऋ० सं० ५, ६, २०, ५)"।

(१६) विश्वकर्मा। करोतेः कर्त्तरि मनिन्। मध्यमस्थानो वायुः। वृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्त्ता सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात्। "विश्वकर्मा विमना आद्विहाया (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"॥

(१७) तार्क्ष्यः। स्तीर्णशब्दे तूर्णशब्दे चोपपदे क्षियतेश्च वसिरचत्यश्नातिभ्योऽसमादित्वात् (उ० ४, १८) यत्प्रत्ययादि निपात्यते। स्तीर्णे विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति चरति रक्षत्यश्नाति, तूर्णं शीघ्रमुदकान्यस्य क्षियति चरति वा, अश्नुते वा तम। "स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)"॥

(१८) मन्युः। व्याख्यातः क्रोधनामसु (१८६पृ०)। दीप्तः क्रुद्धो वा। "त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो (ऋ० सं० ८, ३, १८, १)"॥

(१९) दधिक्रा। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२१पृ०)। दध धारयद् वृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं करोति। "आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ३, ७, १२, ५)"॥

(२०) सविता। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)'। तृचि 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा (७, २, ४४)'। सर्वकर्मणां

वृष्टिप्रदानादिना सविता, अभ्यनुज्ञाता। "सविता युक्तैः पृथिवीमरम्णात् (ऋ० सं० ८, ८, ७, १)"॥

(२१) त्वष्टा। व्याख्यात (३७७ पृ०)। "देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, २, २१, ४)"॥

(२२) वातः। वाति, 'हसिकमिहिनवाभिदभिलूपूधूविभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'। वाति वातः। "वात आ वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १)"॥

(२३) अग्निः। व्याख्यात (३७४ पृ०)। इह मध्यमोऽभिधेयः। "मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)"॥

(२४) वेनः। वेनति, कान्तिकर्मणो यथायथं (२, १, १३४)। कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः। "अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भाः (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)"॥

(२५) असुनीतिः। असुशब्दे उपपदे नयतेः 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' ... बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन्। असून् नयतीति असुनीतिः। स च मध्यमः प्राणः। प्राणश्च वायुः। स हि शरीरादुत्क्रामन्तोऽसून् नयति। विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तं सर्वेऽनूत्क्रामन्ति। "असुनीते मनो अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८, १, २२, ५)"॥

(२६) ऋतः। 'ऋ गतौ (भू० प०)'। गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः। ऋतः गन्ता अन्तरिक्षे। "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"॥

(२७) इन्दुः। इन्धे, 'भृमृशीङ्तॄचरित्सरितनि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययो धकारस्य दकारश्च। उनत्तेर्वा 'उन्देरिच्चादेः' (उ० १, १२)'—इत्युप्रत्ययः। दीप्यते उनत्ति वा वर्षेण। "प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे (ऋ० सं० २, १, १९, १)"॥

(२८) प्रजापतिः । प्रजानां पाता । "प्रजापते न त्वदेतान्यन्य. (ऋ॰ सं ८, ७, ४, ५)" ॥

(२९) अहिः । व्याख्यातो मेघनामसु (५७ पृ०) । इह त्विन्द्रोऽभिधेय. । "प्रजामुक्थैरहिं गृणीषे (ऋ॰ सं॰ ५, ३, २६, ६)" ॥

(३०) अहिर्बुध्न्यः । योऽहिः स एव बुध्न्य इति समानाधिकरणत्वादहिर्बुध्न्यशब्दोऽसमस्तः । तथा च 'अहिना बुध्न्येन (३, १, १२ ऐ॰ ब्रा॰)'—इति श्रुतौ लिङ्गम् । मनोऽहिर्बुध्न्यो वृधे धात् (ऋ॰ सं॰ ५, २, २६, ७)" ।

(३१) सुपर्णः । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३१ पृ०) । इह शोभनगमनत्वान्मध्यम उच्यते । "एक. सुपर्णः स समुद्रमाविवेश (ऋ॰ सं॰ ८, ६, १८, ४)" ॥

(३२) पुरूरवा । पुरुशब्दोपपदात् अन्यार्थविधिष्टात् रौतेरसुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घे । अनेकविधमित्यर्थ । स्तनयित्नु नानाशब्दं करोति पुरूरवा । विद्यायते हि वाता प्राणा एव पुरूरवा इति "मृडे यस्य. पुरूरवो रणाय (ऋ॰ सं॰ ८, ५, ३, २,)" ।

श्येनः (१) । सोमः (२) । चन्द्रमाः (३) । मृत्युः (४) । विश्वानरः (५) । धाता (६) । विधाता (७) । मरुतः (८) । रुद्राः (९) । ऋभवः (१०) । अङ्गिरसः (११) । पितरः (१२) । अथर्वाणः (१३) । भृगवः (१४) । आप्त्याः (१५) । अदितिः (१६) । सरमा (१७) । सरस्वती (१८) । वाक् (१९) । अनुमतिः (२०) । राका (२१) ।

सिनीवाली (२२) । कुहूः (२३) । यमी (२४) । उर्वशी (२५)। पृथिवी (२६)। इन्द्राणी (२७) । गौरी (२८) । गौः (२९) । धेनुः (३०)। अघ्न्या (३१)। पथ्या (३२) । स्वस्तिः (३३)। उषाः (३४) । इला (३५)। रोदसी (३६) । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

(१) श्येनः । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१२६पृ०)। इह मध्यमोऽभिधेयः। "आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं० ३, ६, १५, ७)" ।

(२) सोमः । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहु-धृक्षि (उ० १, १३७)'—इति मन्। सूयते सोमः। "पवस्व सोम धारया (ऋ० सं० ६, ७, १६, १)" ।

(३) चन्द्रमाः । चायनात् द्रमतेरसुन्। चायन्शब्दस्य चन्भावः। चायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति। यद्वा, चन्द्रशब्दे उपपदे मातेश्च 'चन्द्रे मो डित् (उ० ४, २२२)' —इत्यसुन्। चन्द्रयाशी निर्माता। चन्द्रमानं निर्माणमात्मनः कर्मणां वास्य। यद्वा, चान्द्र चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् ह्रस्वत्वेन चन्द्रमाः। यद्वा, चारुशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। चारु शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा। चिरं द्रवति वा। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)" ।

(४) मृत्युः । म्रियतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ (उ०.३, २१)'—इति त्युक्प्रत्ययः। मारयति प्राणिनः, मृतं च्यावयतीति वा। मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये वासच-

मृत्युं चरमोच्छ्वासकाले शरीरात् च्यावयति। अथवा, मृत क्षीणायु संस्कार उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात् च्यावयतीति मृत्युः। मृतशब्दोपपदात् च्यावयतेः 'अन्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति उप्रत्ययः, मृतान्तलोपः, च्यावयतेस्तुभावश्च निपात्यते। "परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम्' (ऋ० सं० ७, ६, २६, १)"।

(५) विश्वानरः। 'अपि वा विश्वानर एवैतिं व्याख्यातम् (निरु० ७, २१)'। "प्रार्चा विश्वानराय विश्वाभुवे' (ऋ० सं० ४, १, ८, १)"॥

(६) धाता। (७) विधाता। व्युपसर्गविशिष्टात्तदुपपदाच्च धाञस्तृच्। यथाकर्मणा सर्वं स विदधाति। "धाता ददातु दाशुषे (अथ० सं० ७, १, ६, २)"। "धातुर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, ३)"॥

(८) मरुतः। व्याख्याताः (२८०पृ०)। मिते रुवन्ति स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति। अमितं वा बहुप्रकारं रुवन्ति। महद्दुच्चैर्द्रवन्ति, महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा मरुतः। "आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः (ऋ० सं० १, ६, १४, १)"।

(९) रुद्राः। रुद्रशब्दो व्याख्यातः (२८३पृ०)। अत्र बहुवचनम्। "आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसः (४, ३, २१, १)"॥

"ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे (ऋ० सं० ८, २, १, ५)" ॥

(१२) पितरः। 'पिता पाता वा (निरु० ४, २१)'—इत्यादिना व्याख्याताः। जस्। "उम्म ध्यमाः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १७, १)" ॥

(१३) अथर्वाणः। (१४) भृगवः। थर्वतिश्चरत्यर्थो मेदन्त-धातुः। न थर्वणमथर्वणमगमनं ततो जसि अथर्वणाः सन्तः आथर्वणाः। यद्वा, थर्वतेः 'स्नसुक्षनपूषन् (उ० १, १५९)'—इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। अथर्वाणोऽगस्त्याः। भृगवः। भृज्यमानाः महत्तेजस्वित्वात्। 'भ्रस्ज पाके (तु० उ०)'। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २८)'—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। "अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१५) आप्त्याः। आप्नोतेः अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते। आप्नुवन्ति सर्वमाप्त्या मध्यमस्थाना इन्द्रसहचारिदेवगणाः। "इन्द्रतममाप्त्यानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २, १)" ॥

(१६) अदितिः। 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः। गणाश्च सर्वे महत इति हवानुशासनम्'। अदिति-र्व्याख्याता नैगमे (१० ४०)। "दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते (ऋ० सं० ८, २, ६, ५)" ॥

(१७) सरमा। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'कसिकर्थो-रमः (उ० ४, ८२)'—इति वाहुलकादमप्रत्ययः। पणि-भिरसुरैः गूढानि गा अन्वेष्टुं प्रहिता इन्द्रेण सरमा देव-शुनी। "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ० सं० ८, ६, १, १)" ॥

(१८) सरस्वती। व्याख्याता वाङ्नामसु (३८ पृ०)। पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ४)"॥

(२८) वाक्। व्याख्याता स्वनामसु (७७ पृ०)। "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)"॥

(२०) अनुमतिः। (२१)। राका। अनुपूर्वान्मन्यतेर्बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिन्। अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम्। 'रा दाने (अदा० प०) क्षताधारासिकाशिभ्यः कः'—इति कप्रत्ययः। दीयते हि तस्या देवेभ्यो हविः। मध्यमस्थाने 'देवपत्नी (११, २८)'—इति नैरुक्ताः। पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः। "अन्विदनुमते त्वम् (य० मा० सं० ३४, ८)"। "राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे (ऋ० म० २, ७, १५, ४)"॥

(२२) सिनीवाली। देवपत्न्यावमावास्ये वा। सिनमन्नमत्र व्याख्यातम् (१०३ पृ०)। वाल पर्व। "सिनीवालि पृथुष्टुके (ऋ० सं० २, ७, १३, ६)"॥

(२३) कुहूः। 'गुहू संवरणे (भ्वा० उ०)' धातोः, क्वचिन्नोपपदात् भवतेर्वा यत्रैव 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' ... कू. (उ० १, ८८)'—इति बाहुलकात् उप्रत्ययो गकारस्य ककारादि च। गुप्ता, इयच-न्द्रमा न भवति तस्यामदृश्यत्वात्। क्व पुनरसाविति वितर्कयञ्च चन्द्रमा भवति। 'कुहूमहं सुकृतं विद्मनापसम् (तै० ब्रा० ३, ३, ११)"॥

(२४) यमी। यमेन व्याख्याता (३८८पृ०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्। 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। "अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वाम् (ऋ० म० ७, ६, ०८, ४)"॥

(२५) उर्वशी। व्याख्याता (३३८पृ०)। उर्वश्व ते इत्यादि,

यथासम्भवं योज्यम् । "गोवंशी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५, २, ५)" ॥

(२६) पृथिवी । व्याख्याता (२२ पृ०) । इह मध्यमाभिधेया । "खुद्रं विभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)" ॥

(२७) इन्द्राणी । 'इन्द्रवरुण (४, १, ४८)'—इति ङीषानुक् च । मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा । "इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं० ८, ४, ३, १)" ॥

(२८) गौरी । (२९) गोः । (३०) धेनुः । व्याख्याता वाङ्नामसु (६१, ६२, ७८ पृ०) । "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति ऋ० सं० २, ३, २२, १)" । गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् (ऋ० सं २, ३, २८, ३)" । "उपह्वये सुदुघां धेनुमेताम् (ऋ० सं० २, ३, २८, १)" ॥

(३१) अघ्न्या । व्याख्याता गोनामसु (१८१ पृ०) । "प्रति स्तर्णमघ्न्ये विप्रदानीम् (ऋ० सं० २. ३, २१, ५)" ॥

(३२) पथ्या । (३३) स्वस्ति । 'पन्थाः पततेः'—इत्यादिना पथिन्शब्दो व्याख्यातः (निरु० २, २८) । पथति तत्स्थानिमिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्, 'नस्तद्धिते (६, ४, १४४)'—इति टिलोपः । सुपूर्वादस्तेः क्तिन्, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—सत्यमार्धधातुकत्वात् भूभावाभावः, आर्धधातुकत्वाच्छ्नसोरल्लोपो न भवति । शोभना अस्ति सत्ता यस्याः स्वस्ति । शोभनत्वस्याविनाशित्वात् । 'पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति'—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समाम्नातम् । "स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा (ऋ० सं० ८, २, ५, ६)" ॥

(३४) उषाः । उच्छतीति व्याख्याता (निरु० २, १८) ।

मा क्षुद्रकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात्। "अप्रोषा अनसः सरत् (ऋ० सं० ३, ६, २०, ५)" ॥

(२५) इला। व्याख्याता वाङ्नामसु (६१ पृ०)। "प्रभि न इला यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)" ॥

(२६) रोदसी। व्याख्याता द्यावापृथिवीनामसु (१०४पृ०)। अत्र पुयोगलक्षणो ङीप् (४, १, ४८)। रुद्रस्य मध्यमस्थानस्य पत्नी माध्यमिका वाक्। "रथं मरुत्सु रोदसी (ऋ० सं० ४, ३, २०, ३)" ॥

इति मध्यस्थानदेवता ॥ २ ॥

अग्निः (१)। जुषाः (२)। सूर्या (३)। वृषाकपायी (४)। सरण्युः (५)। त्वष्टा (६)। सविता (७)। भगः (८)। सूर्यः (९)। पूषा (१०)। विष्णुः (११)। विश्वानरः (१२)। वरुणः (१३)। केशी (१४)। केशिनः(१५)। वृषाकपिः (१६)। यमः (१७)। अजएकपात् (१८)। पृथिवी (१९)। समुद्रः (२०)। दध्यङ् (२१)। अथर्वा (२२)। मनुः (२३)। आदित्याः (२४)। सप्तऋषयः (२५)। देवाः (२६)। विश्वेदेवाः (२७)। साध्याः (२८)। वसवः(२९)। वाजिनः (३०)। देवपत्न्यः(३१)। देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥५॥

(१) अश्विनौ । अश्वशब्दो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७पृ०)। आभ्यां सर्वं जगद् व्याप्नुतः। अश्वश्यायरसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः। द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमसौ वाश्विशब्दाभिधेयौ। द्यौः ज्योतिषाश्नुते, पृथिवी रसेनान्नलक्षणेन। अहर्ज्योतिषा, रात्रिरवश्यायेन। सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा। अश्वैस्तुरङ्गैस्तद्दन्तौ राजानौ पुण्यकृताविव्यौर्णवाभः। "कदेदमश्विना युवम् (निरु० १२, २)"॥ तयोः कालः ऊर्द्धमर्द्धरात्रात् सूर्योदयपर्यन्तः। तस्मिन्नान्या देवता उपास्ते॥

(२) उषाः। वष्टेर्वोच्छतेर्वा। "उषस्तच्चित्रमा भरा (य० वा० सं० ३४, ३३)"॥

(३) सूर्या। व्याख्याता वाङ्नामसु (६८ पृ०)। एषैवोषाः सूर्या सम्पद्यते। "आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ५)"॥

(४) वृषाकपायी। वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिद (४, १, ३७)'—इत्यैकारङीषौ। "वृषाकपायि रेवति (ऋ० सं० ८, ४, ३, ३)"।

(५) सरण्यूः। सैवोषा प्रभातऋदुदयावस्था सूर्यं प्रत्याख्यानं सरणेन नयति तदा सरण्यूरुच्यते। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। सरेण सरणेन नयति 'ऋतिऋदिकुदिभ्यः'—इति वाहुलकान्नयतेरूकप्रत्ययः, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६, ४, ८२)'। "अजहादुदा मिथुना सरण्यूः (ऋ० सं० ७, ६, २१, २)"॥

(६) त्वष्टा। (७) सविता। व्याख्याते (३७७पृ०, ३९० पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति। "विनाकमख्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)"॥

(८) भग.। व्याख्यातो धननामसु (१८७ पृ०)। भजनीयो भूतानां स्वकार्य प्रयुक्तानाम्। त्वष्टकालानन्तरं तिस्त्र्योतिर्विशेषो भगाख्य.। प्रागुत्सर्पणादनाविर्भूतमण्डल इत्यर्थः। "प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)"॥

(९) सूर्य.। व्याख्यात. सूर्यशब्देन (६८ पृ०) प्राग-वस्थान:। सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम्। सुष्ठु सर्वदेवोदयास्तमयौ प्रति ईर्यते। "दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, १)"॥

(१०) पूषा। 'पुष पुष्टौ (क्रा० प०)'। 'श्वन्नुक्षन् (उ० १, १५५)'—इति कनिन्प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते। यदा रश्मिभिः परिपुष्टो भवति तदा पूषा। "भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)"॥

(११) विष्णुः। व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०)। तीव्र-रश्मिद्वारेण सर्वत्र व्याविशति। विशेर्बाहुलकात्प्रत्ययादि। विश्वं रश्मिभिर्व्यश्नुते वा। "इदं विष्णुर्विचक्रमे (ऋ० सं० १, २, ७, २)"॥

(१२) विश्वानरः। व्याख्यातः (३०४ पृ०)। इह उत्तमोऽभिप्रेत:। "विश्वानरस्य वस्पतिम् (ऋ० सं० ६, ५, १, ४)"॥

(१३) वरुणः। व्याख्यातः (१८७पृ०)। "त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १, ४, ७, ५)"॥

(१४) केशी। (१५) केशिनः। केशा रश्मयः। प्रशंसायामिनिः। प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् 'काश्ट दीप्तौ (भ्वा० आ०)' काशनं काश., तद्वान् काशी एव केशी। सकललोकव्यापक आदित्य उच्यते। "केश्य१ ग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)"॥

(१६) वृषाकपि:। 'वृष सेचने (भ्वा० प०)'। 'कनिन्यु-

हपि (उ० १, १५४)'—इत्यादिना कनिन्। 'कपि चलने (भू० चा०)'। 'कुण्डिकम्पयोर्नलोपश्च (उ० ४, १३८)'—इतोप्रत्ययः णिजन्तो वा। अयंत्तु मेचयिता, अवश्यायादीन् कम्पयन् चरति, दिवा चारीणि भूतानि भयात् कम्पयतीति वा। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इति बहुलवचनाद्' लुक्। "पुनरेहि वृषाकपे (ऋ० सं० ८, ४, ४, ३)"॥

(१७) यमः। व्याख्यातः (पृ०)। सङ्गच्छते रश्मिभिरिति अस्तमयावस्थ आदित्य उच्यते। "दृ॑वैः सुम्पिबते युमः (ऋ० सं० ८, ७, २२, १)"।

(१८) अजएकपात्। अस्तभावस्थ आदित्य उच्यते। द्विपदं चैतत्। अजतः पचाद्यचि वाहुलकात् वीभावाभावः। एकश्च पादः कस्य ब्रह्मणः। कुत एतत् विज्ञायते हि अग्निः पाद, वायु पादः, आदित्यः पाद, दिशः पादः, इति। तमाजयासावेकपाश्चेति। 'संख्यासुपूर्वस्य (५, ४, १४०)—इत्यवहुव्रीहावपि पादस्याकारलोपः। एकेन पादेनांशेन सर्वमिद जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् याति, एकेनांशेन उदकं सर्वस्य जगत. पिवति, क्षिपि तकारोपजनः। एकोऽस्य पाद इत्ययथाप्राप्तः पादान्त्यलोपः। "पावी॑रवीतन्या तुरेकपादजः (ऋ० सं० ८, २, ११, १)"॥

(१९) पृथिवी। व्याख्यात: (२२ पृ०)। इह द्यौरुच्यते। "यदिन्द्राग्नी पुरुमस्यां पृथिव्याम् (ऋ० सं० १, ७, २७, ३)"॥

(२०) समुद्रः। व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (२४पृ०)। निर्वचनेषु योज्यम्। उत्तमोऽभिधेयः। "मुंडः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे (ऋ० सं० ०, २, २८, ३)"॥

(२१) दध्यङ्। ध्यानं प्रानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपा-

न्तत्वात् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्षमस्मिन् ध्यामामिति वा । ध्यानशब्दोपपदात् अश्नुतेः क्विनि पृषोदरादित्वात् ध्यानशब्दस्य दृभिभावः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः (८, २, ६२)' ॥

(२२) अथर्वा । व्याख्यातोऽथर्वाण इत्यत्र (२८५ पृ॰) । इह तु प्रथमो बाध्यः । न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति, रसादानादिकं नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः । मन्यतेर्मननार्थाद्दर्शनकर्मणो वा 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ॰ १, १०)'—इत्युप्रत्ययः । मननात् स्वाधिकारादेः, पश्यते इति वा मनुरादित्यः । "यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत (ऋ॰ सं॰ १, ५, २१, ६)" ॥

(२४) आदित्याः । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ॰ ४, १०८) यत्प्रत्ययः । आकारैकारयोरिकारः, दाधस्तुक् दीप्यतेः यकारस्य तकारश्च निपात्यते । भुवो रसं रश्मिभिरादत्ते । ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते वा, रुदुदयेऽसदानादानव्यपदेशः । आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभासा । अदितेः पुत्रा वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४, १, ८५)'—इति ण्यः । तथा च 'अदितेः पुत्रकाम'— इत्यादि ब्राह्मणम् । अपि आदित्याः मित्रादयः । "इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः (ऋ॰ सं॰ २, ७, ६, १)" ॥

(२५) सप्त ऋषयः । व्याख्याताः (१० पृ॰) । रश्मयः । षडिन्द्रियाणि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि । "सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य॰ वा॰ सं॰ ३४, ५५)" ॥

(२६) देवाः । दिव्यतिर्दानार्थो दीप्यर्थो वा । यथाख्यम् (२, १, १३४) । दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः । तैजसत्वाद् दीप्ता वा । श्रुतेर्वापि बाहुलकात्पूर्वसिद्धिः । अर्थः समानः ।

अथ निरुक्तद्वितीयभागस्य प्रथमादि-
षष्ठाध्यायानां सूचीपत्रम् ।

—०※०—

अथ अकारादिवर्णक्रमेण निरुक्तद्वितीयभागस्य प्रथमादिचतुरध्यायानां खण्ड-प्रतीक-सूचीपत्रम् ।

—००—

अथ अकारादिवर्णक्रमेण निरुक्तद्वितीयभागस्य पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः सूचीपत्रम् ।

खण्डप्रतीकाः	अ॰	पा॰	ख॰	पृ॰
ऊर्ध्वश्रयुरा	५	२	१	८९१
एकया प्रतिधा पिबत्	५	२	६	८७७
कदा मर्त्तमराधसम्पदा	५	३	५	९०७
कारुरहं ततो भिष॰	६	२	२	९६०
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु	६	६	४	१०५८
किमित्ते विष्णो	५	२	३	८७२
कृणुष्व पाजः प्रसितिं	६	९	९	९८५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः	५	१	६	८५८
जीवाञ्चो अभि धेतना॰	६	५	४	१०४०
तदस्तुरीपमद्भुतं	६	[illegible]	६	१०२२
ता अध्वर उशतो	६	३	४	९८९
तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे	६	४	३	१०१५
तुविक्ष ते सुकृत	६	६	५	१०६०
त्वमग्ने द्युभिस्त्व॰	६	१	१	९३८
धेनुं न इषं पिन्वत	६	५	५	१०४४
न पापासो मनामहे	६	५	२	१०३७
न यस्य द्यावापृथिवी	५	१	३	८४४
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	६	६	६	१०६१
नि यद् वृणक्षि	५	३	४	९०३
पत्नीवन्तः सुता इम॰	५	३	६	९०९
पवित्रं पुनातिः	५	२	१	८८६
पुरु त्वा दाश्वान्	५	२	२	८६९
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	४	७	९२७
प्र तत्ते अद्य	५	२	४	८७४
प्र वाहजे सुप्रया	५	४	१०	९३४

निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्) ।

अथ वृत्ति-भूमिका ।

आदित' पाणिनीयन्तु शिक्षा ज्योतिस्ततश्छन्दः ।
पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥
प्रणम्य तत् प्रवक्ष्यामि रुद्रायामिततेजसे ।
स मे दिशतु सुप्रीतो वाग्धियो' शिष्टसम्मतिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकाम-*प्रास्यादिर्मोक्षान्त' पुरुषार्थो यस्मात् इति वेद' प्रवृत्त । तत्*-परिज्ञानाय वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरमूनि प्रतिनि-यतार्थविषयत्वाद्वेदमास्कन्दन्ति । तद्यथा—

शिक्षा तावत् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्"—इत्येवमा-दिना क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाह्णमध्यन्दिना-पराह्णेषु यथाध्येयम्, अधीतस्य च स्वरसौष्ठवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोगः,—इत्येवमादि अर्थजातं निरुवाच । तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानस्यापूर्वाङ्गभावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः । एव ह्याह—"मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" (शि॰ ५०)—इति । वेदाध्ययनानुपयुक्तयो-तिहासपुराणशास्त्राणां लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानाम् । अतएवाध्ययनपरिज्ञानं शिक्षाऽधिगताध्ययनविधेः ॥

वेदस्याक्षरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचिति-
१। इयताक्षरकोशेनैयद्भिः पादैर्गायत्री, इयद्भिस्त्रिष्टुप्,
—नतच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्र कर्मण्यार्थकः
,। एव ह्याह—"यो—इवा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत-

ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति"—इति। अतोऽनुषङ्गतो वक्त्रादिकक्रम-परिज्ञानं लोकेऽव लौकिकमिति ह्याह ॥

सम्यगधीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन् कर्मणि विनियोग इति कल्प आद्रियते। यथा—इषे त्वेति छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति। न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान् विजानीयादिति ॥

श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम्। अनुषङ्गतश्चातो प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञानम् ॥

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम्। एवं ह्याह—"प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्याः"। तथाचेदं दर्शयति—"संख्यादयो न विवर्द्धन्ते"—इति। न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्जानीयादूहितुं वा मन्त्रान्। तत एव चानुषङ्गतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानमेवं छन्दस्येवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्यवस्थितः ॥

अत एताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञाननिमित्ते निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते। प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात्। अर्थो हि प्रधानम्। तद्गुणः शब्दः। स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते। कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते। स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्राणाम्। यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः, स तत्र विनियुज्यते। तदुक्तं—"अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् (२, २, १)"—इति। न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा वाक्यं शास्त्रमस्ति, तात्पर्येण

यदशेषान् शब्दान् निर्ब्रूयात्। यदपि च क्वचित् क्वचिदन्य शास्त्रे शब्दनिर्वचनम्, अतएव तदित्युपलक्ष्यम्। यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात्। वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतवुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव। मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानवदध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः। न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति। तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम्। अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारशक्तिसमर्थस्य सपञ्च।

तद्यथा,—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम्(१), भावविकारलक्षणम्(२), नामान्याख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम्(३), सर्वाण्याख्यातजानि कानिचिदैकानेकधातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वं विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम्(४), पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानवोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा(५), अर्थज्ञप्रशंसा(६), अनर्थज्ञावधारणम्(७), वेदवेदाङ्गव्यूह(८), सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम्(९), प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम्(१०), निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दशक्तिविषयोपदेश (११), अर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता(१२), अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्य्यासम्प्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनो-

पदेश (१३), भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धि (१४), नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धि (१५), देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेश (१६), तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् (१७) शिष्यलक्षणम् (१८), विशेषेण व्याख्यया सन्दिग्धोदाहरणान्निर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् (१९), अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् (२०), परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् (२१), स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेश (२२), निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् (२३), इतरेतरजन्मत्वम् (२४), स्थानत्रयभेदेन तिसृणामेकैकस्या माहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भ (२५), पृथगभिधानस्तुतिसम्बन्धाद्या (२६), देवतानामाकारचिन्तनम् (२७) भक्तिसाहचर्य्यमन्त्रकर्मसूक्तभाग्हविर्भाग्व्यञ्जनभाक्तानि (२८)—(३३), पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणम् (३४), तन्निर्वचनविधानोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णय (३५), विद्यापारप्राप्त्युपायोदेश (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफल देवतातादात्म्यम् (३७)।—इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषय ॥

तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसमूहः। सा च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्यमवेक्ष्य तदनुक्तिसूचया वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुमीय मन्त्रार्थावबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता। सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथायथायुक्तागोत्रधर्मा इति ॥

पूर्वषट्कः।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः।

॥ ॐ ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यान-व्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहता भवन्ति। यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति-पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशः ॥१॥

पदेश (१३), भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धि (१४), नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धि (१५), देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेश (१६), तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम्(१७), शिष्टलक्षणम्(१८), विशेषेण व्याख्यया तत्त्वपर्यायभेदसङ्ख्या सन्दिग्धोदाहरणाद्विर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम्(१९), अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम्(२०), परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम्(२१), स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेश (२२), निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम्(२३), इतरेतरजन्मत्वम्(२४), स्थानत्रयभेदश्च तिसृणामेकैकस्या माहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भ (२५), पृथगभिधानस्तुत्युत्पत्तिसम्बन्धाद्या(२६), देवतानामाकारचिन्तनम् (२७) भक्तिसाहचर्यसंस्तवकर्मसूक्तभाग्घविर्भाक्छन्दोभाक्तानि(२८)—(३२), पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणम(३४), तन्निर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णय (३५), विद्यापारप्राप्त्युपायोदेश (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफल देवतामाहात्म्यम्(३७)।—इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषय ।

तत्रैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी समाम्नाय । सा च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्यमवेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वाक्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुमीय मन्त्रार्थावबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता । सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथायथाप्रस्तावा गौर्ग्मा इति ॥

पूर्वषट्कः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

॥ ॐ ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहता भवन्ति । यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति-पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशः ॥१॥

अयञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः। तस्य इद-मादिवाक्यम्—"समाम्नायः समाम्नातः"—इति। गवादिदेवपत्न्यन्तः शब्दसमुदायः समाम्नाय उच्यते। समाङ्पूर्वस्य म्नातेरभ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः। समभ्यस्यते मर्य्यादयाऽयमिति समाम्नायः। स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाम्नाये पञ्चीकृत इत्यर्थः।

तस्य किमिति? "स व्याख्यातव्यः"। स च यो समाम्नातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समाम्नातः। अयञ्च एतस्मिन्निरुक्ते स एष उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः॥ आह, कथमेतद्गम्यते असमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिप्रेतमिति? समाम्नानार्थो वा किमर्थमसमाम्नानमिति? उच्यते—निर्वचनलक्षणोपदेशात्। निर्वचनप्रसङ्गानाञ्च मृग कपर्दक्षिणालक्ष्मीनिघण्टुभद्राधःशब्दप्रकृतीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशात् ज्ञायतेऽसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति। यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नानार्थो वा किमर्थमसमाम्नानमिति। अत्र ब्रूमः,—न हि समाम्नानार्थानामन्तोऽस्ति, तेषां सर्वेषां समाम्नाने शास्त्रान्त एव न स्यात्, अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानग्रहणधारणानदोषः प्रसज्येत। अयञ्च तावल्लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन मेधाविना तपस्विना सचाणविनियोगार्थच्छन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमित्येतावानेव निघण्टुषु शब्दसमुदायः समाम्नातः। तस्मादुपपन्नमसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति। असमाम्नानञ्च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति। "व्याख्यातव्यः" विभज्य इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे, निपाता इमे, इदं सामान्य-

लक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इदमभिधानम्, इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया मर्य्यादया परिपाट्या यथासमाम्नात आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

"तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते"। तं च योऽसमाम्नातश्छन्दस्येवावस्थितोऽगवादिरन्यैर्वा निरुक्तैः समाम्नातः, तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते। अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः। निरूढा चेयमेतस्मिञ्छन्दःसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

"निघण्टवः कस्मात्"—इति। निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः ॥

निर्विवक्षयेदमाह—"निगमा इमे भवन्ति"। येष्वभिधाननिर्वचनप्रारम्भकेष्वाचार्यः, अथ यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छब्दमुत्तरत्र न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्यानकाले कस्मादिति शब्दः समुत्पाद्यः। तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति। निगमा इमे भवन्ति। निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति ततो निगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ॥

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति। उच्यते,—यस्मादेते गवादयः "छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः"। छन्दांसि मन्त्राः तेभ्य उपलक्षितमर्य्याः समाहृत्य ग्रन्थीकृता इत्यर्थः। आह,—कस्मात् पुनरेतावन्त एव ग्रन्थीकृता इति। उच्यते,—इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यनवस्थितैरभिनिविष्टधियामपि मेधाविनां तपस्विनां लक्षणविनियोगार्षच्छन्दोदैवतनिदानविदामपि सतां मन्त्रार्थपरिज्ञानायोद्यमभङ्गः क्रियते, दुष्परिज्ञानत्वात् तेषाम्, एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतिबन्धेन शक्यते मन्त्रार्थः परिज्ञातुमिति

अयञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः। तस्य इदमादिवाक्यम्—"समाम्नायः समाम्नातः"—इति। गवादिदेवपत्न्यन्तः शब्दसमुदायः समाम्नाय उच्यते। समाङ्पूर्वस्य म्नातेरभ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः। समभ्यस्यते मर्यादयाऽयमिति समाम्नायः। स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाम्नाये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः।

तस्य किमिति? "स व्याख्यातव्यः"। स च यो समाम्नातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्वा निरुक्तैः समाम्नातः। अयञ्च एतस्मिन्निरुक्ते स एष उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः॥ आह, कथमेतद्गम्यते असमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमेतमिति? समाम्नानार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नानमिति? उच्यते—निर्वचनलक्षणोपदेशात्। निर्वचनप्रसङ्गानाञ्च कृगकर्पदच्छिवालक्षीनिघण्टुभद्रायःशब्दप्रभृतीनामसमाम्नातानां निर्वचनोपदेशात् ज्ञायतेऽसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति। यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नानार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नानमिति। अत्र ब्रूमः,—न हि समाम्नानार्हाणामन्तोऽस्ति, तेषां सर्वेषां समाम्नाने शास्त्रान्त एव न स्यात्, अतश्चाध्ययनश्रवणध्यानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत। शक्यश्च तावल्लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन मेधाविना तपस्विना लक्षणविनियोगार्थच्छन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमित्येतावानेव निघण्टुषु शब्दसमुदायः समाम्नातः। तस्मादुपपन्नमसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति। असमाम्नानञ्च सर्वथा शास्त्रातिगौरवभयादिति। "व्याख्यातव्य." विभज्य इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे, निपाता इमे, इदं सामान्य-

लक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इदमभिधानम्, इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया मर्य्यादया परिपाट्या यथासमाम्नात आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

"तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते"। तं च योऽसमाम्नातश्छन्दस्येवावस्थितोऽगवादिरन्यैर्वा निरुक्तैः समाम्नातः, तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते। अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः। निरुक्ताध्येयमेतस्मिञ्छन्दःसमुदाये सम्प्रेत्यभिप्रायः ॥

"निघण्टवः कस्मात्"—इति। निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः ॥

निर्विवक्षयेदमाह—"निगमा इमे भवन्ति"। येष्वभिधाननिर्वचनप्रारम्भकेष्वाचार्यः अथ यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छब्दमुत्तरत्र न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिति प्रश्नः समुत्थाप्यः। तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति। निगमा इमे भवन्ति। निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति ततो निगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ॥

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति। उच्यते,—यस्मादेते गवादयः "छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः"। छन्दांसि मन्त्राः तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य ग्रन्थीकृता इत्यर्थः। आह,—कस्मात् पुनरेतावन्त एव ग्रन्थीकृता इति। उच्यते,—इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यवस्थितैरभिनिविष्टधियामपि मेधाविनां तपस्विनां लक्षणविनियोगार्षच्छन्दोदैवतनिदानविदामपि सतां मन्त्रार्थपरिज्ञानायोद्यमभङ्गः क्रियते, दुःपरिज्ञानत्वात् तेषाम्, एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतिबन्धेन शक्यते मन्त्रार्थः परिज्ञातुमिति

अत उच्यते त एव ज्ञापका भवन्तीति। अतश्चैत एवैतेऽत्र सामर्थ्यात् समाहृत्य समाम्नाता इति।

समाम्नानमात्रमेव दर्शयति। प्रकरणगताश्च निघण्टव एवैत इति गम्यते। "ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः"। उदाहृताः समाम्नाताः निर्वचनप्रसङ्गतो निरुच्यन्ते। य एते समाम्नाता गवादयः त एते मन्त्रार्थनिगमयितृत्वादुभयेऽपि निगन्तवः सन्तो निगमनाद्धेतोर्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः। इत्येवमर्थनिगमयितृत्वान्निगन्तव एते सम्भवाः सन्तोऽतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन गकारस्थाने घकारं कृत्वा तकारस्थाने च टकारं कृत्वा वर्णव्यापत्त्यादिलक्षणम्। वर्णाद्यादिविपर्यय इत्येवमादि तदेतत्परोक्षातिपरोक्षवृत्तिषु यथासम्भवं द्रष्टव्यम्। त्रिविधा हि शब्दव्यवस्था,—प्रत्यक्षवृत्तयः, परोक्षवृत्तयः, अतिपरोक्षवृत्तयश्च। तत्रोक्तक्रिया: प्रत्यक्षवृत्तयः, अन्तर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः, अतिपरोक्षवृत्तिषु शब्देषु निर्वचनाभ्युपायः। तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः। तद्यथा,—निघण्टव इत्यतिपरोक्षवृत्तिः, निगन्तव इति परोक्षवृत्तिः, निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः। यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति निघण्टव इत्युच्यन्ते। उक्तञ्च,—"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"। वक्ष्यति चायमपि,—वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणम्। त एते निगन्तवः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते। इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः। प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दाश्चिन्त्यन्ते। तत्र तेषां लक्षणमुपलक्षितव्यम्। येषामपि लक्षणं नास्ति, तेषामपि तत्र कल्प्यम्। अपरिसमाप्ता ह्युणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानते,

सर्वथापि गमनाभावे पृषोदरादिपाठमिहेष्य द्रष्टव्यं । तत्र हि यथाश्रयमेव शब्दाः साधीयांसो भवन्त्यभिप्रायाभिधान-भिधानायेति हि लक्षणविदो मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । उपरतमनुक्तमन्यन्मतमाचार्यस्यौप-मन्यवः । कौत्सि प्रवचनार्थमौपमन्यववर्णनम् ।

"अपि वाऽऽहननादेव स्युः समाहता भवन्ति" । अपि चैवं यथोक्तम् । अपि चैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति ? आहननादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः । निगमनमपि निगमनमर्थविज्ञानमेतस्मिन् पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति कांश्चिदेव क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्गुणत्वे च समासः । आह, किमेतेष्वाहननमिति ? उच्यते,— समाहता भवन्ति । समः स्थाने नीत्येव नियुक्तः । दर्शयिष्यति चायमुपसर्गव्यत्ययं निरुक्तेष्वेव समिर्थं तस्य स्थाने इति । आङ् क्रियमाणे यथाभ्याहूतो मर्यादार्थप्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थे वर्तमानस्याभिकार्यत्वादाहूता अर्थ्याधयो यथा आघशब्दवत् प्रका-शनार्थे प्रकारः । यदर्थोऽयं एतस्मिन् पदाध्यायोऽपदे मर्या-दया पठिता होते भवन्ति ; तस्मात्समाहताः समाहन्तव एते सन्तः उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धश्च पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः, एवं हि वक्तारो भवन्ति—'ब्राह्मणि इह माहतम्' 'सूत्रे इदमाहतम्'—इति । अर्थप्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ॥

"यद्वा, समाहृता भवन्ति" । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गा-ध्याहारोऽप्यापि । धातुस्तु हरतिरेव । यत् यस्मादित्यर्थः । यस्माद्वा एते समाहृता भवन्ति छन्दोभ्यः, तस्मात् समाहरण-क्रियायोगात् समाहर्त्तवः एते समाहृताः सन्तः पूर्ववदेवोपसर्ग-व्यत्ययादिक्रमेण निघण्टव इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नपि निगमन-

प्राधान्यम्। नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति। तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानम्, अप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति। नामाख्याते इतीतरेतराकाङ्क्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समासेनाभिधानम्। कथमितरेतराकाङ्क्षित्वमिति? यज्ञदत्त इति हि नामशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति, यावत् पचति पठति इत्याद्याख्यातशब्देन निराकाङ्क्षीक्रियत इति, तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति, यावन्न यज्ञदत्तशब्दः। पचति यज्ञदत्त ओदनमिति, इतरेतराकाङ्क्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः, समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते। वाक्येनार्थेनार्थवत्त्वमित्यत समस्येते नामाख्याते इति। नाम्नः पूर्वनिपातोऽल्पाच्तरत्वात्। नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियोपलक्षणत्वादाख्यातस्य पश्चान्निपात उपसर्गनिपाता इति। उभयेषामुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात् समानकार्यत्वमित्यत समस्यन्ते। आख्यातसंयोगित्वादुपसर्गाणामाख्यातानन्तरं पाठः, परिशेषाणां निपातानां पश्चात् अपरिमितत्वाच्च निपाता इति॥

"तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति"। तत्र तस्मिन्, लोकवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये निघण्टुशब्दसमाम्नायसञ्ज्ञोपलक्षिते, ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशन्ति। कतमत्? यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः। प्रदिशन्ति प्रविभज्येदं नाम्नो लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्ति उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्यशेषः। आह, लक्षणोपदेशः कस्मात्? अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात्। अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति "इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशति (२, २, १०)" "हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२, ३, २)" कान्तिकर्माण उत्तरे धात-

वोऽष्टादश (३, २, १०)", गतिकर्मण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम (३, २, १०)"—इति। तत एव विज्ञास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति। तस्मादयमनर्थको लक्षणोपदेश ? नानर्थक। कस्मात् ? अथापि हि लक्षणं समाम्नातान्यसमाम्नातानि च व्याप्य वर्त्तते। यत्तु नरेतदुक्तमनुक्रमणादेव विज्ञास्याम इति। अत्र ब्रूमः,—निर्देशोऽसौ न हि लक्षणम्, निर्देशश्च परिच्छिन्नविषय। स तर्हि किमर्थं इति ? शास्त्रे रूपसंभावोपप्रदर्शनार्थं। तस्मादसमाम्नातार्थोऽयमादितो लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह,—तात्पर्येणैवेदमन्तरेण समाम्नातवदसमाम्नातानि कस्मान्नोपदिश्यन्ते, अपि च तथा सूपदिष्टानि भवन्तीति ? उच्यते,—तथाऽप्युपदेशगौरवं भवति, ग्रहणशक्तिहानश्च। अपिचोक्तम्। "कवयो ह्युपदेशस्य नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः॥"—इति। तस्मादुपदेशगौरवभयाद् ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणोपदेश क्रियते इति।

आह,—किं पुनस्तल्लक्षणमिति ? उच्यते,—"भावप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानानि नामानि"। नामपदवाच्यार्थाश्रय क्रियाभ्यङ्गो भाव। पाकरागत्यागाख्य। स यत्र प्रधानं, गुणभूता क्रिया, तदिदं भावप्रधानम्। किं पुनस्तदिति। आख्यातम्। आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्त्तमाना अनेककारकप्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युन्मुखीभूता क्रिया। तस्माच्च प्राधान्येन प्रवर्त्तमानो भाव स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यात।

आह,—कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ? उच्यते,—तदर्थत्वात्। तदर्था हि सा। भावार्था भावसिद्ध्यर्थमात्मलाभमनुभूय

कारकेषु तण्डुलादौ पाकाख्यं भावमभिनिष्पाद्यावसितप्रयोजनैकदेश एव तिरोभवति। यस्य च यदर्थं आत्मलाभस्तत्तद्गुणभूतं भवति। भावसिद्ध्यर्थं च क्रियाया आत्मलाभस्तस्माद् गुणभूतेति गम्यते। भावसिद्ध्यैव चानुमीयते क्रिया परोक्षापि सती॥

आह,—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति? उच्यते,—न हि सेन्द्रियाणामन्यतमेन स्वरूपस्था सती कदाचिदपि सन्निकृष्यते। किं तर्हि? तदवसाने योऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन लिङ्ग्यते। पूर्वमभिनिर्वृत्ता क्रिया यया भावोऽयमभिनिष्पादित इति नाभिनिर्वृत्ता चेदभविष्यद् यथैव सा क्रियाभिनिर्वृत्तेर्नाभवदयं भावः, एवं साम्प्रतमपि नाभविष्यत्, अस्ति चायम्। तस्मादभिनिर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते। तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि सत्त्वार्थत्वात् क्रियायाः भावं प्रधानमुच्यत इति एवमेके मन्यन्ते। एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रत्ययार्थप्रधानमिति मन्यन्ते। प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थोदय इति। भावः, कर्म, क्रिया, धात्वर्थः, इत्यनर्थान्तरम्। स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम्। किं पुनस्तत्? आख्यातम्। आख्यायन्ते स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्त्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामुपरि प्राधान्येन वर्त्तमानेत्याख्यातम्॥

आह,—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति? उच्यते,—सा ह्यत्र शब्दवाच्या। अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति। अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः। इतरस्य प्राधान्यम्। कुतः? विशेषप्रत्ययाधानात्। पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यातशब्दो वर्त्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिदविवक्षितविशेषमेव पक्त्रादिसाधनमात्मन आश्रयभावेनोपलक्षयन्नेकाश्रयः

प्रक्रिमत्यपि पक्तादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति, नान्यासु क्रियासु, नापि विशिष्टे पक्तादौ साधने । यत्र यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्त्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्त्तते, गुणभावेन कारके । तस्माद्विशेषप्रत्ययाधानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टः—'किं करोति देवदत्त'? क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे—'पचतीति'। न त्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा ततः पचतीति ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति ? शृणु,—अमूर्त्ता हि क्रिया निरुपाख्या, सा हि कारकैरभिव्यज्यमाना कारकशरीरे च सती शक्यते निर्देष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती सा न गृह्यते, अग्रहणे च सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैवं सति कारकसम्बन्धेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मीयं कार्य्यमारभते पाकाख्यं तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद् ग्रहणासम्भवान्निर्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृहीतपूर्वाकृतिरिति साक्षाद् ग्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्य्या देवदत्तकर्तृकौदनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्राविवक्षितस्वार्थ ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिपृच्छिषयैव पृष्ट —किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—पचतीति । तत. किमिति पर्य्यनुयुक्तो शब्दान्तरेणाचष्टे—पाकरोति देवदत्त ओदन मिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तमोदनमिति पूर्वमुक्त्वेति, तत्र ब्रूमः,—स हि पर्य्यनुयुयुत्सां साधनगतां भाविनीमाशङ्कमानः पर्य्यनुयोगमात्मनो बुद्धावस्थं

कृत्वा तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वे व्रवीर्येषं तत्रापि द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो द्वितीयः पर्य्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः। तस्मात् पचतीति शब्दस्याचलादव क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात् द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति। इतश्च न द्रव्यप्रधानमाख्यातम्। एकस्मिन् वाक्ये द्वयोराख्यातयोरसमवायात्। पचतिपठतोरुभयोः प्राधान्यादितरेतरेण समवायो नास्ति। न ह्येतरः शब्द इतरत्र गुणो भवति। द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवेति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः। पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः। तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति। अपिचोक्तम्। "क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते। त्रीनत्र पुरुषान् विद्यात् कालतस्तु विशिष्यते"—इति। तत् पुनरेतच्चतुःप्रभेदमाख्यातं भवति। कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति। पचतीति कर्त्तरि। भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः। पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि। चतुर्ष्वप्येतेष्वर्थेषु द्रव्याण्यप्रधानानीति क्रिया एव प्रधानम्। तामभिदधत् तथैव लक्ष्यमाणम् आख्यातमङ्गी भवतीत्युक्तम्। आख्यातलक्षणात् नाम्नः प्रतिज्ञाक्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम्, पश्चान्नामलक्षणमुच्यते। किं पुनस्तत् ? सत्त्वप्रधानानि नामानि। लिङ्गसङ्ख्ययोरेव सद्भाव इति सत्त्वम्। तथा लक्षणोपपत्तेः। सत्त्वेषु प्रधानं गुणभूता क्रिया नामान्येव तानि। नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि। यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता। द्रव्यपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य तद्धि क्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्त्तते॥

आह,—कथं पुनर्नाम्नि क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा विवक्षितेति ? उच्यते । प्रकृतिः, प्रत्ययः, विभक्तिरिति त्रेधा विभज्यमानमेतावदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्येकोऽर्थः । धातुश्च पुनः क्रियावचनः स च नाम्नि विद्यत इति तदभिधेयभूतया क्रियया भवितव्यम् । यथा च यत्रार्थस्तत्र तदभिधायकः शब्दः, यत्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योऽर्थ इति । सम्बद्धौ हि शब्दार्थौ वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत् क्रिया विद्यते यत् पुनरेतदुक्तं—विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति ? अत्र ब्रूमः,—नाम्नि यो धातुः सकृत् प्रयोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लीनवृत्तिरेव स्वमर्थमुद्भावयितुमशक्नुवन् प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्त्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु विद्यमानापि विवक्ष्यमाणे नाम्नि प्रातिपदिकाभिधानादुन्मुच्यमाना द्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति, न प्राधि-प्रहादिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथा चोक्तम् । "शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥"—इति । पुनश्चोक्तम् । "अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥ निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणम् । स्वाम्यर्थोऽप्यधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥"—इति । स्त्रीपुंनपुंसकभेदे निपातोपसर्गाणामपि वा कांश्चिन्नामत्वमपेक्ष्य बहुवचनेनोक्तं नामानीति । अथ पुनर्भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वार एतेऽर्था आख्यातस्य । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं सङ्ख्या लिङ्गमित्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एवमेके मन्यन्ते,—"तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः"। एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्पराविनाभूतयोः स्वपदार्थयोरन्वितयोरेकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम्। अथ पुनर्यत्रैते उभे भवतः। क्व च पुनरेते उभे भवतः? वाक्ये। तत्र कस्य प्रधानमर्थः, कस्य गुणभूत इति? शृणु,—भावप्रधाने भवतः, तस्य चिकीर्षितत्वात्। वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं, तदर्थत्वात् गुणभूतं नाम। तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गभूतत्वात्। एवं तावदाख्यातं वाक्ये प्रधानम्॥

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते? किं वा तदाख्यातमिति? यतो लोकप्रसिद्धैरवोदाहरति। तत् प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य। "पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्"। अपूर्वमनपरं सत्त्वमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थितमेकमनेकासु क्रियासु आश्रितमुपानद्धिनहनपूर्वोत्तरपदविहरणपथिभोजनशयनासनोदकपानाद्यास्वाश्रितं तदभिनिर्वृत्तिवशेनाभिनिर्वर्त्तमानं कश्चित् पृच्छति किं करोति? अन्य आचष्टे व्रजतीति। अविभक्तकर्तृकं द्वितीयमिति उदाहरणद्वयं भावद्वयोपप्रदर्शनार्थम्। उपक्रमप्रभृतीति। उपक्रम आरम्भस्तस्मादारभ्यापवर्गपर्यन्तं यावदन्त्या क्रियेत्यर्थः॥

आह,—अन्त्यामभिधौ भावनिर्वृत्तिदर्शनादन्त्ययैव निर्वर्त्यत इति? शृणु, पूर्वासामभावे अन्त्यैव न स्यात्, पूर्वापेक्षं हि तस्या अन्त्यात्वम्। अपि च। प्राप्तिफलो हि व्रजतिर्न चैकया क्रिययाऽभिमतदेशान्तरे प्राप्तिरस्ति। तस्मादुपक्रमाद्याभिः क्रियाभिरीषदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽन्त्यायामभिसम्पिण्डते। ततः सन्निकर्षे दृश्यते न त्वसावन्त्ययैव निर्वृत्त

इत्यन्ते गृहीतः। अपि च, प्रसिद्धमेतदुपक्रमादारभ्य यच्च व्रजितं, यच्च व्रज्यते, व्रजिष्यमाणं, तत्सर्वमेकीकृत्य वक्तारो भवन्ति व्रजति देवदत्त इति। न प्रसिद्धिविपरीता तु व्याख्या। यथावस्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेव शास्त्रेण क्रियते, नोत्पाद्यन्ते शब्दा, नाप्यर्थेषु विधीयन्ते। तस्मात् प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्धेरेव पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे, व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यापवर्गपर्य्यन्तम्। तस्मादुपपन्नमनेकक्रियाभिनिर्वर्त्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति। आह च। "क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एव। क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन सिद्ध आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः।"—इति॥

"मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः"। कदाचित् तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यभिनिर्वर्त्त्यमानमपवर्गपर्य्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वरूपेण लिङ्गसङ्ख्यायुक्तैः सत्त्वनामभिराचष्टे॥

कथम्? "व्रज्या पक्तिरिति"। तयोरयं विशेषः। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य कश्चिदपवादः। आह च। "क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात्। सङ्ख्याविभक्तिव्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः॥"—इति॥

आह,—कस्मात् पुनरेक एव भावस्तिङन्तेन कृदन्तेन चान्यथोच्यत इति? उच्यते,—शब्दस्वाभाव्यादृते नान्यदत्र प्रयोजकमस्ति। अपि चोक्तमस्माभिर्यथावस्थितानामेव शब्दानामभिधानाभिधेयसम्बन्धेनाभिसम्बद्धानामेव नित्यमन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते। नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा इति। व्रज्यापक्तिरित्युदाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनम्॥

"अद इति सत्त्वानामुपदेश" इति। भावोऽधिकृतः। स

च पुनः सत्त्वभूतो नेतरः, यतस्तत्सम्बन्धेनैव नाम्नो
च्यते तदुच्यते । किं पुनस्तत् सामान्यविशेषवाचित्वम् ?
इति सत्त्वानामुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः ।
अपि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते [illegible]
हृतमुपप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

आह,—विशेषोपदेशः कथमिति ? उच्यते खण्डसूत्रम्,—

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ २ ॥

"गौरश्वपुरुषो हस्तीति"। सत्त्वानां विशेषोपदेश इति वाक्यशेषः । सोपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्त्तत इत्युभयमुपदर्शितम् ॥

"भवतीति भावस्य"। सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थं परिगृहीतः । विद्यमानत्वमेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्याभिर्विशेषक्रियाभिरनभिसम्बध्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवबीजभूतमस्तित्वमात्रमेव निरुपपदेन भव

तिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं भवति। सामान्यवाचित्वं विशेषनिर्देशः॥

कथमिति ? उच्यते,—“आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति”। सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम्॥

“इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते”। आह,—इह तावदुक्तं पदचतुष्टयम्। भाववचनता, द्रव्यवचनता, गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरीभावः, सामान्यवाचित्वं, विशेषवाचित्वमिति। नोपपद्यते। कस्मात् ? वचनानित्यत्वात्। कः पुनरेवमाहाऽनित्यं वचनमिति ? उच्यते,—इन्द्रियनित्यं वचनमिति। इन्द्र आत्मा, स येन ईयते गम्यते अनुमीयते चास्यसावात्मा कर्त्ता, यस्येदं करणम्, नाकर्तृकं करणमस्तीति, तदिन्द्रियम्। तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यम्। किं पुनस्तत् ? वचनम्। उच्यते अनेनेति वचनं वाक्यमित्यर्थः। कतमत् ? यदेतन्नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकम्। औदुम्बरायण आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः। उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरिः, तस्यापत्यमौदुम्बरायणः॥

आह,—ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र तस्मिन् वाक्य एव मिन्द्रियनित्ये सति यदेतत् पदचतुष्टमुक्तमेतन्नोपपद्यते। कस्मात् ? शृणु,—यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचनम्, तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं, प्रच्युतं च नास्ति। अपि च। वाक्यमपि वाक्यं समस्तमुद्भूतं तदिन्द्रियेणावतिष्ठते। यदवयवभूतानि पदान्यवस्थितानि परिसङ्ख्यातुम्। न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह परिसंख्यानमस्ति। तस्माद्वचनानित्यत्वात् पदचतुष्टानुपपत्तिरित्युपपन्नम्॥

किं चान्यत्,—“अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः”। वाशब्दः समुच्चयार्थो “वा विकल्पोपमानद्वन्द्व-

श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याय्याम्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमान् शब्दः। आह,—ततः किं यदि व्याप्तिमाञ्छब्दः? उच्यते,—यदि नित्यो यदा नित्यः पदचतुष्टयादि सर्वमुपपद्यत एव। किं कारणम्? न ह्यसंव्याप्य पुरुषस्य बुद्ध्यवस्थमर्थप्रत्ययमादधीत, न चानवस्थितो व्याप्नुयात्। ततश्च किम्? स शब्दः स्वमर्थमभिदधत् स्वक्रियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानमभिसम्बध्य तिरोभवितुमुपक्रमते, विनाशञ्चोपैति। तस्य स्वदेशोपजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एव। तस्मात्सम्यगेवोक्तम्। यत् पुनरेतदुक्तं न हि विनष्टाविनष्टयोः परिसङ्ख्यानमस्तीति। अत्र ब्रूमः,—पुरुषप्रयत्नोपजनिताद्वक्त्रोद्घातात् परस्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्तय एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दाकृतयः। तास्तु तयाभिधानशक्त्या बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्य. स्थिता एव भवन्ति। तासु साक्षात्पदपरिसङ्ख्यानं वर्त्तमानमितरासु विनाशिनीषु व्यक्तिषु लक्षणयोपचर्य्यते। तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य पदचतुष्टयादि सर्वमुपपद्यत एव। व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैवैतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः। शास्त्रकृतो योगश्च। नामाख्यातपदरूपबुद्धित्वे सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत्। तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणयोपचर्य्यते। तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थया संयुज्यते। बुद्धिरेव हि धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते। तस्यां संस्क्रियमाणायां शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते। तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य। तत्र यदुक्तं वचनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः, शास्त्रकृतस्य योगो नोपपद्यत इत्येतदयुक्तमिति। नित्यत्वपक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविषाणवत्ता-

स्तीति यदुक्तम्, अनैकान्तिकोऽसौ दृष्टान्तः। दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोः एककाले राजपुत्रामात्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावः। तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानामितरेतरोपदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं, व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत इति, तदेव सम्यगिति ॥

अपरो व्याख्यामार्गः।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदाश्रयस्य च सर्वस्यैवमाक्षिप्ते परिहारपक्षेणेदमवतार्यते। युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति। अत्र समवाये एव वाशब्दः। कथम्? अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां वा अनित्यानां वेत्यर्थः। इतरेतरोपदेशः। इतरस्येत्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः। शास्त्रकृतो योगश्च। लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियासत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते। तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति ॥

आह,—आगमनमात्रमेतत्। हेतुरुच्यतां, कथं विनष्टाविनष्टयोः सह परिसङ्ख्यानम्, अवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति? उच्यते,—व्याप्तिमत्त्वात् तु शब्दस्य। हेत्वर्थः समानः पूर्वेण ॥

सम्पत्तिः, फलसम्पन्नमेव कर्म भविष्यतीत्येव मर्थं वेदे मन्त्र. समाम्नात इति वाक्यशेषः। इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वाद्यथार्थं नाभिदधते देवान्नामाख्यातोपसर्गनिपातैरशिक्षितत्वाच्चन्दशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्वा देवानामपरार्थं यथावत् प्रयुञ्जानाः नामाख्यातोपसर्गनिपातान्। ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्ययथावदभिधानं न मर्षयन्ति। विगुणमेतदिति विद्याऽनित्यत्वात्सदभावेनेषुः कर्मणि। ततश्च देवताद्वेषात् कर्मफलं सम्पद्यते। न च केवलं फलासम्पत्ति। किं तर्हि? दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात्। तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिपाटीविनियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समाम्नाताः। नहि नामाख्यातोपसर्गनिपातान् परित्यज्य मन्त्राः सन्ति। एतदेव चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपाट्या कयाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते।

आह,—कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति? उच्यते,—इह तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्त्वनुप्रेप्यते, मनुष्य एवमेव ब्रूयात्—'त्वं गन्तुं देवतत्त्वमिति'। स तेनैव वाक्यविरचनानुक्रमेण बहुमपि सन्तमर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम्। एवमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेषु। तद्दोषं वा मनुष्यान् प्रति, एवं मनुष्याणामनित्यत्वाद्विद्यायाः। अयमपि हि यथानुक्रमेण वक्ति मनुष्य. कश्चिदर्थं, न तेनैव स्वा वक्तुम्। तत्र यदुक्तं—किमर्थं मन्त्रो वेदे समाम्नात इदं न युक्तम्। पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसम्पत्त्यर्थं वेदे समाम्नात इति। नन्वविचारितमेव विज्ञायन्ते। अत इ। पदचतुष्टमाश्रित्य पञ्चप्रतिपक्षो विचार्य अवधारिविषयायाश्चेषप्रमङ्गेनैवास्य परिक्लिप्ताः। देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति। तदेतत्सर्वमपि चोदकवशेन प्रसक्तानु-

एवोच्यते। किं तर्हि? अपेक्षाकृतं शून्यत्वमिति। भावशब्द एवाभावोपपदत्वेन युक्त इति चेत्, न, प्रयोगाप्रसिद्धेः। न हि अभावे भाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः। न च प्रयुज्यमानोऽपि भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधानादिशब्दवत् कञ्चिद्विशेषप्रत्ययमादधाति। तस्मात् सर्वोपपदहीनस्य भवतेरात्मभावेनेदं जगन्नित्यम्, इतरैस्तु भावविकारैः परमाण्वादिभिर्भावविकारात्मभिरनित्यम्। कस्मात्? विकारात्मकत्वादेव। [illegible]कारो ह्यनित्यः, तमेव भवनमात्राभिसम्बन्धेन प्रक्षीणसर्वविकारम्। एतत्सद्भावविदोऽवधृतवेदान्तरहस्यमस्मत्परावरविदो मेधाविन आत्मवेदविदो न कृत्स्नकारितया युक्ताधिकारस्त्वन्यथा एतत्परिज्ञानादेवापक्षीणकर्मोपभोगसन्तानाः सन्त आत्मकामाः प्रतिपद्यन्ते। नेतरे प्रधानादिविदः। वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुषप्रधानादीननित्यान् भावविकारान् स्वमतिकल्पनाहेतुव्यवस्थितान् मत्वा स्थिरीकृत्यानेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसम्बन्धेन तदेतस्मादात्मन उद्विजन्त आत्मप्रकाशकान्तर्यामिणः चित्सन्तानमिव मन्यमानाः। केचिच्च शक्तिहानादसम्बाधनादेव। स एष इह वेदाङ्गैर्वेदार्थनिर्वचनाभिनिवेशशब्दानां सामान्यविशेषकृत्स्न्यपदेशप्रसङ्गे प्रवर्त्तमाने भवते छन्दसीभूतस्य भवनमात्रमेव वस्तु सामर्थ्यम्, नेतरान् भावविकारान् विद्यमानानपीति। एतेन प्रसङ्गेनात्र मसूचितो वेदरहस्यो ब्राह्मणे॥२॥

तत्र विस्तरेणाय विधीयते,—

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे

नापरभावमाचष्टे न प्रतिषे

सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः ।
लोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ३ ॥

"षड् भावविकारा भवन्तीति"। अपि च लक्षणविदो विगृह्णन्ति भावशब्दं भवतेः, स्वपदार्थे भवनं भाव इति। "सम्भावं भावलिङ्गं स्यात्"—इति पठन्ति। तस्य विकाराः भावविकाराः, भवन्तीति सामान्यादात्मनः प्रस्कन्दा इव ... स्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मलाभाय भवन्ति। इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः।

क एवमाह "षड् भावविकाराः"—इति? उच्यते, "वार्ष्यायणिः"—इति। तिकादिपाठात् फिञ्। ... इति वाक्यशेषः॥ निर्दिश्यत उपलक्षणानां ... सुखार्थम्। अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव भावविकारा भवन्तीति।

आह,—कतमत्तदिति? उच्यते,—"जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति"।

आह,—एतेषां जन्मादीनां भावविकारशब्दानां कः कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे, कं वा विद्यमानमपि नाचष्टे, कं वा न प्रतिषेधतीति? उच्यते,—

"जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति"। जनिः पूर्वो भावः, तस्य पूर्वभावस्य षणां भावविकाराणां यदि वाच्यो यः पूर्वो भावविकारः, तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे॥

आह,—किमादिमेव? नेत्युच्यते। उक्तमुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमिति। स एव पूर्वापरीभूतो भावस्तावदेव जायत इत्युच्यते। यावत्तिष्ठाशब्दवाच्य. संवृत्तो जात इति। नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति। नेति प्रतिषेधे, न परो भावः, अपरभावः॥

आह,—कस्मादपरः? पौर्वापर्यं हि देशकाललक्षणम् उच्यते,—जनिशब्दवाच्यो भावविकार. पूर्वं, तस्मादपरकालोऽस्तिशब्दवाच्यः। तत्रैव सति जनिशब्दवाच्ये भावविकारे ऽस्तेरप्यर्थोऽस्ति विद्यमानता। किं कारणम्? न ह्यविद्यमानो जायते। अपि च कारणात्मनि भावे सर्व एते भावविकाराः सन्ति। सर्वार्थप्रसवशक्तित्वात्तस्य। यथा पृथिव्यां घटादयो भावविकाराः। ते तु द्वारद्वारिभावेन विशेषात्मलाभं प्रभवन्ति। तद्यथा। जनिद्वारेणास्तिः। अस्तिद्वारेण विपरिणतिः। किं कारणम्? न ह्यजातोऽस्तीत्युच्यते। नाप्यविद्यमानो विपरिणमत इति। तत्रैवं सति जायत इत्येष शब्दो जन्मैव केवलं प्रधानत्वविवक्षितेतरभावविशेषणम्। किं कारणम्? एकार्थवृत्तित्वाच्छब्दस्य। अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्यासम्पूर्णत्वात्। अनवधृतरूपं हि तस्यामवस्थाया तद्वस्त्वनुमानगम्यं किमपि जायत इति। तस्माज्जायत इत्येष शब्दो जायमानावस्थाया मस्तित्वं विद्यमानमपि नाचष्टे॥

आह,—यदि नाचष्टेऽर्थादापन्नं भवति प्रतिषेधतीति। उच्यते,—"न प्रतिषेधति"—इति। अस्तित्वस्य न प्रतिषेधं

नापरभावमाचष्टे न प्रतिषे[illegible] सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चय सांयोगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ३ ॥

"षड् भावविकारा भवन्तीति"। अपि च लक्षणविदो विगृह्णन्ति भावशब्द भवतं, स्वपदार्थं भवन भाव इति। "सम्भाव भावलिङ्ग स्यात्"—इति पठन्ति। तस्य विकारा भावविकारा, भवन्तीति सामान्यादात्मनः प्रस्कन्दा इव मन्त स्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मलाभाय भवन्ति। इतिपर प्रयुज्यमान शब्दपदार्थक।

क एवमाह "षड् भावविकारा"—इति? उच्यते,—"वार्ष्यायणि"—इति। तिकादिपाठात् फिञ। आचार्य्य इति वाक्यशेष॥ निर्देशत उपलब्धाना पण्डितत्वावधारण सुखार्थम्। यतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव भावविकारा भवन्तीति।

आह,—कथमेतदिति? उच्यते,—"जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति"।

आह,—एतेषा जन्यादीना भावविकारशब्दाना क कस्या विकारावस्थायामवस्थित भावमाचष्टे, क वा विद्यमानमपि नाचष्टे, क वा न प्रतिषेधतीति? उच्यते,—

न प्रतिषेधति"। विनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे। किमादिमेव? न इत्युच्यते। उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमित्युक्त, यावद्विनष्ट इति। स च विनाशं ब्रुवन् अपूर्वभावमाचष्टेऽप चीयतेरर्थं विज्ञातमपि तस्मिन विनाशे कथं युगपदपचीयते रर्थो विनाशेऽस्तीति? उच्यते,—न ह्यनपचीयमाणो विन श्येत्॥ ३॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्या न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामाख्यातयोरर्थविकरणम्॥ ४॥

आह,—एतेभ्यो भावविकारेभ्य किमन्येऽपि व्यतिरिक्ता सन्ति भावविकारा न वा? इत्युच्यते,—"अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह"। अतो भावविकारषट्कादेऽन्यत्वेन भावविकारा लक्ष्यन्ते, ते पृथक् पृथ गत्यन्तभिन्ना सन्ति। किन्तर्हि? एतेषामेव विकारा भवन्ति। तद्यथा—जनिशब्दवाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेक पर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽभिव्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमाद्यु पेक्षितव्यम्। तथा अस्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेक पर्यायवचनश्च, अस्ति, विद्यते, भवतीत्येवमादि। तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि। तथा वर्द्धतिशब्दवाच्यो वर्द्धते, पुष्यति,

"समित्येकीभावम्" अर्थमाह । सङ्गृह्णातीति ॥

"व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्" आहतु । विगृह्णातिर्विपर्य्यार्थीय विगृह्णाति, अपगृह्णातीति ॥

"अन्विति सादृश्यापरभावम्" आह । अनुरूपमस्येदमिति सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ॥

"अपीति संसर्गम्" आह । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात ॥

"उपेत्युपजनम्" । उपजायते ॥

"परीति सर्वतोभावम्" आह । परिधावतीति ॥

"अधीत्युपरिभावम्" आह । "ऐश्वर्य्यं वा" । अधितिष्ठति, अधिपतिरिति ॥

आह,—नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्युक्तम् । अत्र नाम्नः कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्येव गृह्यते । "उपसर्गाः क्रियायोगे (पा० १, ४, ५८)"—इति प्रसिद्धो ह्युपसर्गाणां क्रियापदेन योगो न नाम्ना । उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेनैव नामान्यास्कन्दन्तीति ॥ ५ ॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य [प्रथमाध्यायस्य] प्रथम पादः ॥ १ ॥

—

द्वितीयपादः ।

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणा-

स्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषा-याञ्चान्वध्यायञ्चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रति-षेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायन्नेन्द्रं देव-ममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमा-र्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ॥ १ ॥

"अथ निपाताः"। उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यम् (४४२ पृ०),—"नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति"—इति, विशेषलक्षणमपि (४४५ पृ०),—"आ इत्यर्वागर्थे" इत्येवमादि। अल्पा इति कृत्वा च ते प्रत्येकं समाम्नाताः। अधुना सामान्यलक्षणानुषक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्णयिष्यामः। तदधिकारोऽयमथशब्दः॥

"उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति"। उच्चावचेष्वनेकप्रकारेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः॥

आह,—कतमे पुनस्ते? उच्यते,—"अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः"। उपमैवार्थ उपमार्थः, तस्मिन्नुपमार्थे। उपमा नाम,—कस्मिंश्चिदर्थे यः प्रसिद्धो गुणः, तदन्यस्मिन्नप्रसिद्धस्तद्गुणोऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोज्य तद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा। कर्मोपसंग्रह एवार्थः कर्मोपसंग्रहार्थः, तस्मिन् कर्मोपसंग्रहार्थे। अर्थोपसंग्रहार्थे इत्यर्थः। कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायश्चन एतस्मिञ्छास्त्रे। "गतिकर्माण उत्तरे धातवः (२, २, ३)", गत्यर्था इति गम्यते।

यदमेव पूरयितव्यं, येषामर्थे, ते पदपूरणाः। तदेतत् त्रिधात्वमर्थभेदकृतं निपातानां समासेन॥

आह,—किमविशेषेण सर्वे एतस्मिन्नर्थे निपतन्ति? नेत्युच्यते। "तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति"। तेषां सर्वेषां मध्ये एते एव चत्वारः—इव, न, चित्, नु च प्रायोऽप्यत्र उपमार्थे भवन्ति॥

अधुनैव मुक्ता भाषाच्छन्दःप्रविभागेनोदाहरणमेकैकं दर्शयति। समासविस्तराभ्यां हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते। तत्र तावत्,—"इवेति भाषायां च" उपमार्थीयः। "अन्वध्यायम्" छन्दसि चेत्यर्थः। कश्चित् छन्दस्येव भवति, न भाषायाम् कश्चिद्भाषायामेव, न छन्दसि, कश्चिदुभयत्र, इत्यतो विभागो प्रदर्श्यते॥

आह,—किमुदाहरणमिवेत्यस्योपमार्थीयस्य? का चो-माशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति? उच्यते,—उपगम्यातथागुणैर्यत इत्युपमा। "अग्निरिवेन्द्र इवेति"—इत्येतदत्रोदाहरणम्। तपसः पुत्रो मन्युर्नाम, तस्येयमार्षम्॥

आह,—ननु सर्व एवायमृग्यजुःसामाथर्वात्मको ब्रह्म-गिरादित्यान्तरपुरुषस्य भगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्यार्षमेतद्यत्के रहस्यब्राह्मणे "शतर्चिनो मध्यमाः"—इत्येवमाद्यनुक्रम्य पुनः पर्य्यान्तस्य "एतमेव सन्तं शतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्तं गृत्समद इत्याचक्षते"—इत्येवमादिना क्रमेण

छोकस्मादात्मनः परिशयमात्रशेषः सन् शौनकः कुर्यात्, पश्यतो द्युभावपि। तेन चैवर्षावुभावपि मन्त्राभिव्यक्तौ व्यापृतौ। बुद्धिदेवतात्वेन हिरण्यगर्भः चेवर्षोऽवस्थितः, सर्वभूतानां कर्मविपाकानुरूप्येण। यमर्थं शब्दं वा दर्शयति। तदितरो विशिष्टकर्मकारी चेवर्षो बुद्धिस्थः पश्यति। तत्रैवं सति वसिष्ठादिर्मन्त्रदृक् चेवर्षः। तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभयमुपपद्यते। एवं सत्युभावपि याथात्म्यतस्तावदनुमन्तव्यौ मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय॥ यत् पुनरेतदुक्तं भवति, श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरनपेक्ष्येति। न हि विरोधोऽस्त्युभयोरपि सन्धीयमानयोः। अपि च श्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं, न स्वतन्त्रम्। ताण्डके हि रहस्यब्राह्मणं दर्शयति,—"यत् सामान्तीप्सन् स्यात्, तत्सामोपधावेत्। यस्यामृचि तामृचम्। यदार्षं तमृषिम्"—इति। तत्र यदुक्तं स्मृतिरियमिति, तदयुक्तम्। तस्मादवश्यमेव विशिष्यार्षमिति॥

त्रिष्टुभौ, मान्यवौ, शस्त्रादिषु निष्केवल्ये शस्यते। "त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः। तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः॥"[?] "अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि। हत्वाय शत्रून् वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व।" (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)। मन्युः पुनरिन्द्र एव, "मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः। (ऋ० सं० ८, ३, १८, ३)। भाष्याभाष्यात् कर्मपृथक्त्वाच्च। अथवा देवतान्तरम्, पृथगभिधानस्तुत्यभिधानसम्बन्धात्॥

आह,—ननु मान्यवौ मन्त्रौ माहेन्द्रग्रहयाजिसन्निधौ निष्केवल्ये शस्यमानौ महेन्द्रमभिहितसंस्कारेणासमर्थ एव वक्तुम्। अथ किमर्थमयं निष्केवल्ये शस्यते इति? उच्यते,—यद्देव हि स्तुत्यभिव्यक्तमपूर्वमारादुपकाराङ्गभूतं माहेन्द्रग्रहयाजिन्याग्न्यापूर्वस्य। अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे

स्तौतियंमतौ क्रियोत्पत्तिं विदधतामिति न्यायविदो याज्ञिका पठन्ति। वक्ष्यति चायमपि,—"इन्द्रौमा-देवता मनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठा. (७, १, ६)"—इति। स एव मन्युस्तुतिभाक् एव। यथा—"अभि त्वा शूर (ऋ० सं० ५, २, २१, २)"—इति इन्द्र एव तस्मिंश्चेत्त्वेवव्यें, यथा "आपो हि ष्ठा (ऋ० सं० ७, ६, ५, १)"—इत्याप आग्निमारुते, सूर्यादय आश्विने, एवम्॥

हे 'मन्यो' । 'सहुरे' सहनशील। एतस्मिन् शत्रूणामभिभवनकाले प्रत्युपस्थिते 'हुत' आहूतः सन् अस्माभिः', 'सेनानी' सेनाप्रणेता 'नः' अस्माकम् 'एधि' भव। ततश्च 'अग्निरिव' 'त्विषितः' दीप्तस्त्वं तेजसा 'सहस्व' अभिभव तान्-शत्रून्। 'हत्वाय' हत्वैव यदेतेषामस्मच्छत्रूणां वेदः' धनं तत् त्वमादाय तेषामस्मद्योधानाम् 'ओजः' बलं 'मिमानः' निर्माय यथावस्तु यथार्हं 'विभजस्व'। येऽपि च केचिदनतियष्टिाः 'मृध' मृधकारिणः अस्मद्विषः अस्मत्तः प्रत्याजिशीर्षम्ये तद्धनम्, तेषामोजो मिमानः तुलयित्वा कियदवशिष्टबला मेते न यत्ता प्रत्याहर्तुमित्येवं मिमानस्तावन्मात्रशेषबलान् ज्ञात्वा त्वं 'विनुदस्व' एनान् दूरं प्रक्षिप अपुनरागमनाय॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव,—"इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलिः। इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रं मु धारय।" (ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)। अनया चानुष्टभा ध्रुव आङ्गिरसो राजानमभिषिषेच। 'इहैव' राष्ट्रे त्वम् 'एधि' भव। 'मा' मातस्त्वम् 'अप च्योष्ठाः'। 'पर्वत इव' 'अविचाचलिः' अविचलनशीलः। 'इन्द्र इव' च 'इह' 'ध्रुव' शाश्वतः 'तिष्ठ'। 'स्थित्वा च इदं 'राष्ट्रम्' 'इह' 'उ' एव विभूतियोगेन स्थित 'धारय'—इत्याशीः॥

भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठितम् । अथवा एते एव । 'अग्निरिव तीक्ष्णः' 'इन्द्र इव विक्रान्तः' ।

"नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्" । प्रसिद्धः । "उभयमन्वध्यायम्" । "नेन्द्रं देवममंसतेति (ऋ० म० ८, ३, २८, १)" । नेन्द्रं देवमात्मनो दीपयितारममन्यन्तादित्यरस्मयः ॥

आह,—किं पुनर्लक्षणमिति ? उच्यते,—"प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति" ।

"दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते"—इति । येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीते । तद्यथा,—"दुर्मदासो न सुरायामिति" । "हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊधर्न नग्ना जरन्ते ॥" (ऋ० म० ५, ७, १८, १) । काण्वो मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध इन्द्र सूक्तं ददर्श । तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोगः क्वचिदन्यत्र नास्ति, तेऽपि वाच.स्तोमे विनियुज्यन्ते । 'हृत्सु' 'पीतास.' पीताः सन्तो हृदयेष्ववस्थिताः सोमाः 'युध्यन्ते' सम्प्रहारमिव कुर्वन्ति । अह विशिष्ट इत्येव स्पर्धमानाः । क इव ? 'दुर्मदासो न' दुर्मदाः "आज्जसेरसुक् (पा० ७, १, ५०)" यथा कुत्सितमदाः केचित् पुरुषाः सुरायां पीतायां मत्ता युध्येरन्, एवम् । किञ्च, तमेव यजमानं 'जरन्ते' स्तुवन्तीव आत्मानमपरितुष्टाः । कथ जरन्ते ? 'ऊधर्न' ऊधरिव रात्रिमिव 'नग्नाः' भूत्वा श्रियं सम्प्रयोक्ष्यामहे इत्येवमभिप्राया इव । "नग्नाः' स्तोतारः । ते च 'ऊधर्न' पयसा पूर्णं गवादेः ऊध इव सोमपूर्णं त्वां 'जरन्ते' स्तुवन्ति ।" इति सायणः ॥ केचिद्विशिष्टाः पुरुषा. ॥ १ ॥

चिद्दित्येषोऽनेककर्माऽऽचार्यश्चिदिदं ब्रूया-

'पृथक्त्वमह' पृथग्भाव एव 'विज्ञायते'। तद्यथा,—देवदत्त-यज्ञदत्तौ, देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति॥

आह,—द्वावप्येव देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयेते, न तु तयोरौद्देशिकमिव पृथक्त्वमिति। यथा गाः, अश्वान्, पुरुषान्, पशूनिति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम्। इह तु विग्रहेण च शब्दागमाद्धेतत् पृथक्त्वमुपजायते। नानापदत्वं द्वयोर्बह्वनामर्थानां विग्रहः स एव पृथक्त्वाद्धेतोः प्रयत्नेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणः, यस्माद् द्वावर्थौ बहून् वा शब्दोऽयमेकस्मिन् कर्मणि उपसमावेशयति। तद्यथा,—'देवदत्तयज्ञदत्तौ पचतः'—इत्येवम्। तस्मात् 'कर्मोपसंग्रह'—इत्येतस्यासैव तद्यथति। अथवा इहस्तिष्ठेत्युक्ते प्रजापतिरनुक्तोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति॥

कतमः पुनरसाविति? उच्यते,—"चेति" कदाचिदयमेव 'समुच्चयार्थे' 'उभाभ्याम्' अप्ययोभ्यां विगृहीताभ्यामेव संयुक्तः 'प्रयुज्यते'। तथाच,—"अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ। अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः॥" (ऋ० सं० ६, ४, ४१, ५)। घोरपुत्रः प्रगाथोऽनया ऐन्द्र्या पङ्क्त्या इन्द्रस्य सख्यार्थी समब्रवीत्। हे 'वृत्रहन्' इन्द्र! 'अहं च' प्रगाथः 'त्वं च' 'संयुज्याव'। एकस्मिन्नर्थे सति मानिलक्षणे युज्यावहै 'आ सनिभ्यः' आमाप्तेः। 'अरातीवा'—इत्येकं पदम् अश्वैवमावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे 'अद्रिवः'। 'अरातीवा चित्' अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यासुमस्यत एवावयोर्दानम्। 'भद्रा' भन्दनीया 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दानानीत्येव मन्यमानः। को हि नाम त्वत्संयुक्तानामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः॥

अथाप्याकारः "एतस्मिन्नेवार्थे" समुच्चयार्थे। "देवेभ्यश्च

पितृभ्य आ"—इति । अयमस्मिन्नन्ते आकारः । "यो अग्निः कव्यवाहनः पितॄन् यक्षदृतावृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥" (ऋ० सं०७,६,२२,१)। अनुष्टुप्, आग्नी, पितृयज्ञे विनियुक्ता । 'योऽग्निः' कव्यस्य वोढा, यस्यायमधिकारः, कव्यानि मोढव्यानीति, स यजमानार्थं पितृयज्ञे चोदनेन, स्थितः, 'पितॄन्' 'यक्षत्' पूजयतीत्यर्थः । किञ्चयन्, 'ऋतावृधः' सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । 'प्रेदु हव्यानि' वोचति, वोचतु च । प्रब्रवीत्वेतानि हवींष्यस्मत्प्रदत्तानि । कस्मै ? 'देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च'—इति ॥

"वेति" अयं "विचारणार्थे" । समुच्चयार्थीयप्रसङ्गेनोदाह्रियते । "हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥" (ऋ० सं० ८, ६, २७, ३)। ऐन्द्री लवस्यार्षमार्षं, गायत्री । 'हन्त' इदानीमिव 'अहम्' 'इमां पृथिवीम्' 'इह वा' अन्तरिक्षलोके, 'इह वा' द्युलोके। अथवा 'इह' दक्षिणे स्कन्धे, 'इह वा' सव्ये 'निदधानि' अवस्थापयामि। अतः स्थानादुद्धृत्य । अथ किमर्थं ब्रूते ? 'कुवित्सोमस्य' बहुं सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव वीर्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥

"अथापि" "वेति" अयं "समुच्चयार्थे भवति" । "वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति" । "वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जवमादधुः (य० सं० ९, ७)" । अनुष्टुवेषा । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवञ्च पृथग्भ्यर्थं युञ्जयन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तास्मिन्

त्वमादर्श याचितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि याज्यं ।
तमस्य त एव युध्यन्तु, जय चाभिवादयन्त्विति ॥ २ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ
पूर्वेण संप्रयुज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं
ह करिष्यतीदं न करिष्यतीत्यथाप्युकार एत-
स्मिन्नेवार्थ उत्तरेण मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते
वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येषो-
ऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि
करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसू-
यायां किलेति विद्याप्रकर्षे एवं किलेत्यथापि न
ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न किलैवं
ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा हार्षी-
रिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृत-
मथापि पदपूरण एवं खलु तद्बभूवेति शश्वदिति
विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्टे
एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे नूनमिति विचिकित्सा-
र्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थी-
यश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य
मरुद्भ्यः सम्प्रदित्सांचकार स इन्द्र एत्य परि-
देवयांचक्रे ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २ ॥

"अह इति च, ह इति च" द्वावप्येतौ "विनिग्रहार्थीयौ"। तयोः पुनरेतयोरेतत् प्रयोगस्वाभाव्यम्। द्वयोरर्थयोरेककाले प्रकृतयोः "पूर्वेण" पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ "प्रयुज्येते"। तद्यथा,—"अयमहेदं करोत्वयमिदम्"। अयमह, यज्ञदत्तो गा. पाययतु, अथ देवदत्तो भुङ्क्तामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् "इदं ह करिष्यतीति"। यज्ञदत्त इदं ह करिष्यति। "इदं न करिष्यतीति"। ओदनं न पक्ष्यतीति ॥

"अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण"। विनिग्रहार्थ भवति। स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तः प्रयुज्यते। तद्यथा,—"मृषेमे" इत्यन्तः "वदन्ति"। "सत्यमु ते" ब्राह्मणाः "वदन्तीति"। विनिग्रहो नाम, विभागेनावस्थितयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयोरेकस्मिन् यज्ञदत्तेऽभिमतस्यगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत् स विनिग्रहः। तदर्थौ विनिग्रहार्थः, विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः ॥

"अथापि" उकारः "पदपूरणः" भवति। "इदं मु त्यत् पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात्। नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥" (ऋ० सं० ३, ८, २, १)। वामदेवो गौतमोऽनया त्रिष्टुभोषसं तुष्टाव। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'इदं' तत् 'ज्योतिः' यत् जनाः कथयन्ति। उकार. पदपूरणः। एतत् 'पुरुतमं' बहुतमम्। कुत. ? पुरुतमम्। 'तमस.' यदभिभूय शार्वरं तमः स्वमात्मानमभिव्यनक्ति। अत एव तद् बहुतमम्। 'पुरस्तात्' प्राच्यां दिशि ज्योति. 'वयुनवत्' प्रज्ञानवद्‌दृत्तिष्ठति। 'नूनं' निश्चयेन एताः 'उषस.' दिवो दुहितरः। रूपसामान्यात् दुहितृत्वात्। 'विभातीः' विभासमानाः 'गातु'

गमनमपि कृतार्थं जनाना 'कृणवत्' कुर्वन्त्य भागच्छन्ति । यथेयमनुरज्यते प्राची दिक्, विध्वस्यते च तम । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् ॥

"तदु प्रयक्षतम मस्य कर्म दस्मस्य चारुतम मस्ति दसं । उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णसो नद्य श्चतस्रः ॥" (ऋ० सं० १, ५, २, १) । द्वितीयमुदाहरण-मस्यैव । गौतमो नोधायानया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तौत् । प्रवर्ग्ये विनियुक्ता । 'तत्' प्रकर्षेण 'यक्षतम' पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । 'अस्य' इन्द्रस्य 'दस्मस्य' दासयितुर्दर्शनीयस्य वा 'चारुतम, शोभनतममन्यदपि तस्य 'अस्ति' 'दस' कर्म किमपि बहुप्रकारम् । तत् चार्वेव पूज्यमेव । इदमेव तत् चारुतम च पूज्यतमञ्च । तत् किम् ? 'उपह्वरे यत् उपरा अपिन्वत्' । उपह्वानमर्हन्ति यस्मिन् देशेऽवस्थिता सहाया, स उपह्वरो देश, अनेकनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी 'यत्' 'उपरा' मेघपूरिताः 'मध्वर्णस' मधूदका 'चतस्र' 'नद्य' नदी 'अपिन्वत्' अपातयत् अचारयत् । वर्षकरैव यश्चादि प्रावर्त्तयत् -- इत्यस । एतदेवास्य चारुतमत्वम् पूज्यतमत्वञ्चेत्यभि-प्राय ॥

"होता योऽनेककर्मा" । तद्यथा,—"इद हि करिष्यतीति ह्वत्पदेशे । कथ हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे । कथ हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम्" । कथमयं व्याकरिष्यतीत्यकृतप्रयत्नोऽय-मित्यभिप्राय: । अमर्षादसाचाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्राय परिवादो-ऽसूयेत्युच्यते । परगुणानभिज्ञ इत्यर्थ ॥

"किलेति विद्याप्रकर्षे" विद्यानातिशय इत्यर्थं ॥ अन्यत्र उपश्रुत्यातिशय इत्यर्थ । अन्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधार्या-ऽऽचष्टे कश्चित्—"एव किल" एतदाश्चर्यमिति ॥

"अथापि न नु इत्येताभ्यां" संयुक्त. किलेत्ययं प्रयुज्यते। "अनुपृष्टे" अर्थे। अन्येन उपश्रुत्य कश्चिदर्थं नायमेवमिति, ततस्तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति। अथेतरमश्रद्दधत्पूर्वस्य। "न किलैवम्"—इति। "नु किलैवम्"—इति॥

"मेति" अयं "प्रतिषेधे"। तद्यथा,—"मा कार्षीर्मा हार्षीरिति च"। अयञ्च प्रतिषेधार्थीय एव।

"खल्विति च"। तद्यथा,—"खलु कृत्वा"। अकृत्वेत्यर्थः। देशभाषाव्यवस्थयैवञ्जातीयानामुपेक्षितव्यः क्वचित् प्रयोगः॥

"अथापि" खल्वित्ययं "पदपूरणो" भवति। तद्यथा,—एवं खलु तद्बभूवेति। अन्यौक्यः प्रयोगः क्वचित्पादवृत्तेषु॥

"शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्"। छन्दसि पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवति। यथासम्भवं द्रष्टव्यः। इयं चास्य शैली अर्थमपेक्ष्य। एवं शब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो वा भवति, उपरिष्टाद्वा। तद्यथा,—"शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे" अर्थे—इति वाक्यशेषः॥

"नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्"। विचिकित्सा नाम विवेकपूर्वकोऽवधारणाभिप्रायः। तत्रायं भाषायां भवति। "उभयम् अन्वध्यायम्"। पुनरयमर्थद्वये भवति—"विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च"।

उदाहरणमत्र निर्विवक्षुर्निदानमेवाह,—"अगस्त्य इन्द्राय" —इत्यादि। निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम्, तेन सुतितरामर्थमुच्यमान. प्रकाशते। ततः पदानि। ततोऽर्थः। ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनम्। एष हि व्याख्याक्रमः। अगः कुम्भ, तत्र स्त्यानः संहत इत्यगस्त्यः। सः "इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्सां चकार"। सम्प्रदातु-

भेच्छदित्यर्थः। "स इन्द्र एव परिदेवयाचक्रे"। परिदेवना नाम मन्युपूर्वको विलाप ॥ ४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ ६, २ ॥

तृतीय पाद ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम्। अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन् द्यवि द्युरित्यह्नो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः कस्तद्वेद यदद्भुतम् कस्तद्वेद यद्भूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्यन्यो नानेयश्चित्तं चेतंतेरुताधीतं विनश्यतीत्याध्यातमभिप्रेतमथापि　　पदपूरणः ॥ १ ॥

"न नूनमस्ति (ऋ० सं०२, ४, १०, १)"—इति। विचार्यमेतदमेतत्तावत्,—अद्यतन हविर्मम नास्तीति। नकार इहाद्यतनशब्दोऽध्याहृत आचार्येण। प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेध्येनावश्य भवितव्यमिति। एते च मन्त्रैकदेशा एव मन्त्रोऽध्याहारा, पदातिरिक्तादध्ययनकालेनाधीयन्ते। ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्या। अथापि स्यात् श्वस्तन भविष्यतीति। 'नो श्व' इद तावदश्वदर्थमेव निरुप्त सदकत्री

ध्याप नूनमथ 'अस्तमे का प्रत्याशा। किङ्कारण? 'कस्तद्वेद यदद्भुतम्'। को हि नाम तद्वेद जानाति यदद्भुत मनुत्यव कस्य भविष्यतीति मम वा अन्यस्य वा इति। कस्मात् पुनर्न विज्ञायत इति? अत, यस्मात् 'अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरेण्यम्' सञ्चरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्राय। 'उत' अपि, अथेति छन्दसि समानार्थौ। एतदद्यतन इवि 'आधीतम्' आध्यातमभिप्रेतं सत् मया समेदमित्येव तथापि 'वि नश्यति' एवान्यस्मै प्रदीयते। तत्रैव सति अस्तनमस्माक भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थ ॥

अथैकपदानिरुक्तम्।—"अस्मिन् ऋचि,—युरित्यक्षो नामधेयम,। द्योतत इति सत"। यातत्वेर्युरिति। द्योतत इति काल कारकम्। अदिति यत्र ब्रूयात्, तत्रोच्चारित एव कारक नियमो द्रष्टव्य, अन्यत्र यथेष्ट योज्यम्। "ख उपाग्रसनीय" उपगम्य, सचेतसा याशास्यो भवति, अनागतत्वात्। "श्वो श्वीन काल" अतिक्रान्तो हि स भवति॥ ख सम्ब ध्यात च शब्दोऽविमानोऽपि निरुक्त,—"अद्भुतम् अभूतम्"। "इदमपीतरदद्भुतम्"—शोषितवर्षादि, "अभूतमिव" कादा चित्कत्वात्। शब्दसारूप्यप्रसङ्गेनेद निरुक्तम्। "अन्यो नानेय." नानात्वेन व्यवस्थितस्यापत्यमसत्कुलजस्येत्यर्थ। अथवा न सतामानेय। "चित्तश्चेतते" चेतनत्वेनार्थानिति चित्तन। "उताधीत विनश्यतीत्याध्यातमभिप्रेतम्"—इति पर्यायवचनम् ॥

"अथापि" अयमस्मिन्नन्वे "पदपूरण" भवति—११।

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी। शिक्षा स्तोतृभ्यः

मा ते धुग् भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
सा ते प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयितव्यो
भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती
मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा
दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयतीत्यपि
वा प्रदक्षिणागमनाद्दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृ-
तिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा
स्याद्दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने देहि
स्तोतृभ्यः कामान् मास्मानतिदंहीर्मास्मानति-
हाय दा भगो नो अस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने
भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं
भवति वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीर-
यत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा
सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा प्र
सीमादित्यो असृजत् प्रासृजदिति वा प्रासृ-
जत् सर्वत इति वा वि सीमतः सुरुचो वेन
आवरिति च व्यवृणोत् सर्वत आदित्यः सुरुच
आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा सीमेत्येतदन-
र्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्नः
सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा

विस्रोध्यति देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके ॥ २ ॥

"नूनं सा ते (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति। गृत्समदस्यैयमार्षम्। पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। 'नूनम्' इति पदपूरण एव। 'सा' 'दक्षिणा' 'ते' तव या ऋत्विग्भावके कर्मणि। सा किं करोतु? 'प्रति' दुग्धाम्। किम्? 'वरम्'। कर्मणो दक्षिणागुणकात् फलप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणाया-सुपचर्यते। कस्मै? 'जरित्रे' स्तुवते यजमानाय। किंल-क्षणा? 'मघोनी' मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता; ददतीत्यर्थः। किञ्च, 'शिक्षा' देहि। कस्मै? 'स्तोतृभ्यः' ऋत्विग्भ्योऽनुकामान्। किञ्च, 'माति धक्' मास्मानतिदा-यातीत्यान्येभ्यो देहीति मादा इत्यर्थः। अस्मभ्यं तावद्देहि, ततोऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेत्यभिप्रायः। किञ्च, 'भगो नः' धनं नोऽस्तु। येन किं कुर्याम? 'बृहद्वदेम' महदूर्जितं वदेम दीयतां भुज्यतामिति। क्व? 'विदथे' यज्ञे। अथवा स्वे गृहे। किञ्च, युष्मदनुग्रहाच्च सुवीराः' वीरवन्तो भवेम पुत्रवन्तः। यथा पुत्राः', एवमयं मत्वर्थीयः सुः' अथ पुनः पुत्र-वन्तः', एवं ततः कल्याणवीरा इति समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"वरो वरयितव्यो भवति" व्रियते ह्यसौ। "जरिता गरिता" इति स्तुत्यर्थस्य। "मघमिति मंहतेर्दानकर्मणः" दीयते हि तत्। "दक्षिणा दक्षतेः" सम-र्धयत्यर्थस्य, यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतर्धिकं भवति, तदियं सम-र्धयति, विशिष्टं यज्ञस्य साधनमेतदिति। "अपि वा प्रदक्षि-णागमनात्" दक्षिणा। दक्षिणां "दिशमभिप्रेत्य"—सा हि दक्षिणस्या वेदिश्रोणी, अग्रेण गार्हपत्यं, जघनेन सदः, दक्षि-

येनाग्नीध्रीय गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण चात्वालोत्करौ तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छतीति "दिक्" पुनर्दक्षिणा। "हस्तप्रकृति" प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो हस्तो बभूव, सा दक्षिणा दिगभवत्। अथ "दक्षिणो हस्त" कस्माद्दक्षिण इति? "दक्षते" उत्साहार्थस्य,—स ह्युत्साहवान् भवति कर्मसु, न तथा सव्य। "दाशतेर्वा स्यात्" दानार्थस्य, तेनैव हि प्रायेण दीयते। अथ "हस्त" कस्मात्? "हन्ते" —तेन हि हन्यते। न, अन्येनापि केनचिदङ्गेन हन्यते। एव यो हन्तव्यो भवति तस्य "हनने" अयमेव तु "प्राशु" शीघ्र इत्यर्थः। "इहदिति महतो नामधेयम्, परिहृढ भवति"—इति। "वीरो वीरयत्यमित्रान्" नानाप्रकारं मारयतीत्यर्थः। "वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मण" गत्यर्थे वर्तमानस्य, गच्छत्ययमाभावभिमुख शत्रून्। "वीरयतेर्वा" विक्रमार्थस्य, विक्रान्तो ह्यसौ भवति॥

"सीमिति' अथ "परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा"। "प्र सीमादित्यो असृजत् (ऋ० सं० २, ७, ८, ४)"। अस्यामेव तावदुभयमपि प्रदर्शयति। तत्र परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणं वक्ष्यति। गृत्समदस्य तत्पुत्रस्य वा कूर्मस्येयमार्षम्, "प्र सीमादित्यो असृजद् विधर्त्ताँ ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति। न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पप्तू रघुया परिज्मन्।" त्रिष्टुप्, सौरी। सूर्य्य पुनरस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते। प्रासृजत्सूर्य्यो रश्मीन्। सीमिति पदपूरण एव कुतोऽपीत्यविवक्षितमवैतत् पदपूरणपक्षे। अथ परिग्रहार्थीय सर्वमेव परिगृह्णाति,—"प्रासृजत् सर्वत इति वा"। 'विधर्त्ता' विधारयिता, रसानां, रश्मीनां वा, स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य वा, धर्त्ता सर्वस्य जगत। ऋतम् उदकमादाय, पृथिवीलोका

द्यतरिक्षलोकाच। 'सिन्धवः' स्यन्दनाः सूर्यरश्मयः,—ते हि आदित्यमण्डलात् प्राञ्चो वर्त्तमानाः स्यन्दन्ते वर्षकाले, सूर्य्येण प्रसृष्टा उदकमादाय मार्वलौकिकं 'वरुणस्य', सूर्य्यस्य 'स्थामं मण्डलं 'यन्ति'। तदेतमप्यनियमुत्सर्गादाननक्षणं स्वकर्म कुर्वाणः 'न श्राम्यन्ति'। 'न' वा श्राम्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत् कर्म 'विमुञ्चन्ति' एते। कथं पुनः पतन्तो न श्राम्यन्ति? किं मनवैः? न। 'वयो न' वय इव पक्षिण इव शीघ्रं 'पप्तु' पतन्तः 'रघुया' लघुया लघ्वा शीघ्रिकया गत्यापि 'परिज्मन्' परिजमन्तः परिगच्छन्तः सर्वमप्येतज्जगत् श्राम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत् कर्म॥ एतद्गुणयुक्तानामप्येतेषां सूर्य्य एव प्रतिसर्गे संयमे च ईश्वर इत्येव सूर्य्यस्य स्तुतिरेषा॥

"विसीमत सुरुचो वेन आवरिति च"। इदं द्वितीयमुदाहरणम्। ब्रह्मजज्ञानमिति। "ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः। स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः॥" य० वा० सं० १३, ३। सामवेदसंहितायामपि छ० आ० ४, १ ३, ८। वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया त्रिष्टुभा आदित्यं तुष्टाव। प्रवर्ग्यविनियुक्ता रुक्मोपधाने चाग्निचयने। 'ब्रह्म' आदित्याख्यं 'जज्ञानं' जायमानं 'प्रथमम्' अनुत्पन्नेषु आदितः 'पुरस्तात्' प्राच्यां दिशि, तदुपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्वम्। 'वि आव.' व्यवृणोत्, विवृतामकरोत्। 'सुरुचः' प्रशस्तरोचनान् रश्मीन् 'सीमतः' सर्वतः। किञ्च, 'स.' 'वेन.' मेधावी 'बुध्न्याः' बुध्नमन्तरिक्षं तदवयवभूताया दिशः, 'उपमाः' 'उपनिर्माताः, तासु ह्येतत्प्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मीयते जगदित्येतत्,—तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते। 'विष्ठाः' विस्थाः,—तासु ह्येतज्जगद्विभिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्ठाः। 'सतश्च' अभिव्यक्तस्य स्थूलस्य 'असतश्च

अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योनि' 'विवः' व्यवृणोदित्यर्थः। आदित्योदये ह्यौषङ्गपयुक्ता दिशोऽभिव्यज्यन्त इत्यभिप्रायः। अथवा बुध्न्या आप आन्तरिक्ष्या उपमा इत्येवमादि सर्वं योज्यम्॥

"अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणम्। सीम्नः सीमतः सीमातो मर्य्यादातः। सीमा मर्य्यादा विसीव्यति देशाविति"। विगतसन्तानौ देशौ करोतीति॥

"त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्" निपातत्वेनैतदपि सन्दिह्यते। वक्ष्यति हि "निपात इत्येके"—इति। अत. त्व इति सूत्रे च निपातकाण्ड उदाह्रियते। संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्विनिग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम्। किन्तु तत् सर्वनामविप्रतिपन्नस्वरत्वात् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्तमित्याह, कथं पुनर्विप्रतिपन्नस्वरमेतदिति? उच्यते,—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्त इत्यौत्सर्गिकं लक्षणम् (फि॰ सू॰ १, १)—अन्यत्र चापवादात्,—लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति,—"त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानि (फि॰ सू॰ ४, ८)"—इति।

"सर्वनामेत्येके"। सर्वस्यैतन्नामेत्येव मेके आचार्या मन्यन्ते। वक्ष्यति चायमपि "त्वो नेम इत्यर्द्धस्य (निरु॰ ३, ४, १)"—इति। तदेतत् प्रकरणोपपदाभ्यामध्यवसेयम्,—क्वार्द्धनाम? क्व सर्वनाम? इति॥ २॥

यथात्र सर्वनाम तथेयमृगुदाह्रियते—

ऋचान्त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रन्त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः॥ इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्

होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति शक्वरीषूद्गाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्वर्य्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्य्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद्दृष्टव्ययन्तु भवति। उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने —॥ २॥

“ऋचाम्त्वः (ऋ० सं० ८, २, २४, ५)”—इति। बृहस्पतेरार्षम्। ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमनयर्चाऽऽचष्टे। “ऋचां त्वः पोषमिति”। य एते चत्वारो भवन्ति, एतेषां ‘त्वः’ एक इत्यर्थः। किमेकः करोति? ‘ऋचां’ ‘पोष’ पुष्टिं ‘पुपुष्वान्’ पुनः पुनः भृशं वा देवतायाथात्म्यानुचिन्तनसन्तानसमंस्थान-करणानुप्रदानपतीर्यथाकालमृचोऽधीयानः ‘आस्ते’—स हि तासां पोषः। कतमः? ‘एकः’ एतत्कर्म कुर्वन्नास्ते इति,— होता, एतत्तावदृगध्ययनकर्म तस्मिन् होतरि विनियुक्तम्,

तत्र च—"यदृचैव होत्र क्रियते"—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८)। 'गायत्र' त्व ? गायत्रमेको 'गायति' 'शक्करीषु' ऋक्षु। कतम ? उद्गाता, तस्मिन्नध्येतव्यसामगानकर्म विनियुक्तम्, उक्तञ्च—"साम्नौद्गात्रम"—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८)। "ब्रह्मा त्व" ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक् 'जाते' प्रायश्चित्ते 'विद्या वदति'। विद्यावयहेतुत्वादात्मनो विद्या विज्ञान वदतीतरैभ्य ऋत्विग्भ्य, इदमेव कुर्वतेति। तत्रापि ह्येतत् कर्म विनियुक्तम्। स पुनरप सर्वविद्य सर्वविज्ञानस्तथाविधो ह्यधावधिकारी वयोविद्यासयुक्तो येनासौ सर्वमव वेदितुमर्हति। न ह्यसर्ववित् तमधिकार शक्नुयान्निर्वर्त्तयितुम। उक्तञ्च—"अथ केन ब्रह्मत्व क्रियत इति ? त्रय्या विद्यया"—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८)। "यज्ञस्य मात्रा विमिमीत उ त्व। एक इति। मीयत इति मात्र कर्म, तन्मात्रे त्युच्यते। या काश्चिदितिकर्त्तव्यता यज्ञस्य, ता विमिमीतेऽध्वर्यु, नानाप्रकार करोतीत्यर्थ ॥

अथैकपद निरुक्तम।—"गायत्र गायते" स्तुत्यर्थस्य,—स्तूयते ह्यनेन। "शक्वर्य्य ऋच शक्नोते"—इत्युक्त्वा शक्वरीशब्दे हन्ति दर्शयति,—"तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तु" "तत्" एव "शक्वरीणा शक्वरीत्वम"। तद् यदस्मादाभिरभिष्टुते इन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तु तच्छक्वरीत्वम् "—इति विज्ञायते"। ऋचा शक्वरीत्वमित्येव ब्राह्मणेऽपि शक्नोतेरव शक्वर्य्य इति विज्ञायते। लिङ्गतोऽपि हि दर्शन भवति, आख्यातजानि नामानीति ॥

"ब्रह्मा परिवृढः श्रुतत" स हि यर्यो विद्या वेद। शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—"ब्रह्म परिवृढ सर्वत। ऋगादिपर चोभयमपि तत्परिवृढ सर्वासु दिक्षु। "अध्वर्युः अध्वरयु" एवमपि ऋगुक्तत इति। पुनरप्याह,—"अध्वर युनक्त्यध्वरस्य नेता"

प्रापयितेत्यर्थः,—स ह्यन्तं प्रापयत्यध्वरमेव। अथवा "अध्वरं कामयते" कर्त्तुम् "—इति" अध्वर्युः। एतस्मिन्निर्वचने युः, वसूयव इति यथा। अथवा "अधीयाने" तमध्वरं कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणे अध्वर इतीयमेव सञ्ज्ञा भवति, मन्त्राक्रोशनवत्। एतस्मिंश्च निर्वचने "युः" अयम् "उपबन्धः" नामकरणम्। अध्वरमधीते यः सोऽध्वर्युः। विग्रहप्रसङ्गस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—"अध्वरः—इति यज्ञनाम"। ध्वरः-इत्यधुना निर्वक्तव्यः,—"ध्वरतिर्हिंसाकर्मा"। ध्वरति धूर्वतीति हिंसार्थेषु पठितौ (२११ ·पृ०), "तत्प्रतिषेधः" अध्वरः अहिंस इत्यर्थः॥

आह,—नन्वत्र हन्यन्ते पशवः, छिद्यन्ते वनवनस्पतयः, तत् कथमहिंसः? उच्यते,—अभ्युदय एव हि सः। एवं हि श्रूयते—"न वा उ एतन्म्रियसे (य० वा० सं० २३, १६)"—इति। तथाच—"कुशास्त्वभिच्छन्ति तृणानि राजन्"—इति। तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यते॥

"निपात" अयम् "इत्येके" मन्यन्ते॥

एवमेकीयपक्षे निपातत्वमस्योक्त्वा अधुना चोदकपक्षे स्थित्वा परपक्षमाक्षिपन्नाह,—"तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्"—इति। तदेतच्छब्दरूपमनुदात्तस्वभाव सत् कथं नाम स्यात्? ननु भवतैवोक्तम्—उच्चर्गैवान्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि—इति (४६६पृ० १३ प०)। उच्यते,—सत्यमुक्तम्। ननु तत्रैवेद मत्युक्तम्—अन्यत्र चापवादात्—इति (४६६ पृ० १४प०)। स एषोऽपवादाश्च—त्वत्तनेमममसिमित्यनुशास्तीति (४६६पृ० १५पं०)। उत्सर्गादपवादो बलीयान्। तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपि एतन्नामैव। किञ्च "दृष्टव्यय तु भवति"। तुशब्दो हेत्वर्थः—हेतुसमुच्चयार्थो वा। अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि स तु

'ह्रस्वानुविधयश्छन्दसि'—इति ह्रस्वव्ययत्वान्नामेति तद्भवति। एवं ह्येत्वर्थः। अथवैतमन्यथाहेतुसमुच्चयार्थः, अपवादस्मरणात्—व्ययदर्शनाच्च अनुदात्त अपि सदेतन्नामैव भवति। निपाता आद्युदात्ता भवन्ति (फि॰ सू॰ ४, १२)। तस्मात् कृतापवादत्वात्—ह्रस्वाव्ययत्वाच्च नामैवैतदित्युपपन्नम् ॥

आह,—क्व पुनरस्य व्ययो दृष्टः? उच्यते,—"उ॒त त्वं॑ स॒ख्ये स्थि॒रपी॑तमाहु॒रिति द्वितीयायाम्" एकवचने। एवम् "उ॒तो त्व॑स्मै त॒न्वं॑ वि स॑स्र इति चतुर्थ्याम्" एकवचने व्ययो दृष्टः। उपरिष्टाच्चैषः। "अथापि प्रथमाबहुवचने"—व्ययो दृष्ट इत्यध्याहारः ॥ २ ॥

अ॒क्ष॒ण्वन्तः॒ कर्ण॑वन्तः॒ सखा॑यो मनोज॒वेष्व॑समा बभूवुः। आ॒द॒घ्नास॑ उपक॒क्षास॑ उ त्वे ह्र॒दा इ॑व॒ स्नात्वा॑ उ त्वे ददृश्रे। अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपरे आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति प्रस्नेया ह्रदा इवैके प्रस्नेया ददृशिरे स्नानार्हा ह्रदो ह्रदतेः शब्द-

कर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः (ऋ० सं० ८, २, २४, २)"—इत्येतस्यामृचि । बृहस्पतेरार्षं विद्यासूक्तं नाम । 'अक्षण्वन्तः' अक्षिसंयुक्ताः, एवमपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणिपादाः सन्तः । अपि च, 'सखायः' समानख्यानाः सर्वे मनुष्याः । अथवा समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणानामिव समानख्यानाः, नैरुक्ता एव नैरुक्तानाम् । 'मनोजवेषु' मनोगम्येष्वर्थेषु 'असमा बभूवुः' । केचिदूहापोहनधारणयुक्ताः समर्थाः, केचिदमेधसः । कथमसामान्यमिति ? यतो दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।—"आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव" । आदघ्ना एव आदघ्नासः । आस्यदघ्नह्रदपरिमाणाः, केचित् प्रज्ञया । उपकक्षासः कक्षप्रदिष्टदेशतुल्योदका इव ह्रदाः । एके प्रज्ञया ह्रदाः 'स्नात्वा' अक्षोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । 'ददृश्रे' ददृशिरे—दृश्यन्त इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदं निरुक्तम् । "अक्षि, चष्टेः" पश्यत्यर्थस्य,—दृश्यते ह्यनेन । "अनक्तेः" व्यक्त्यर्थस्य—"इत्याग्रायणः" मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति । "तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवतः"—इति । यस्मादिदमामिति किमिति प्रकृतमपेक्ष्य । अथवा यस्मादेते तेजोऽवयवभूयिष्ठे, तस्मात्कारणादित्येव यच्छब्दमन्वाकृष्य विद्यमानमविद्यमानं चोत्पाद्य तस्माच्छब्दस्य सामर्थ्यमुत्पाद्यते । तथा हि स निराकाङ्क्षो भवति । सर्वत्र च साकाङ्क्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यानधर्मो द्रष्टव्यः । एते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे भवतः,—अन्य

कारेऽपि ह्येते प्रकाशेनैव नक्षत्रादीनां न तथेतराण्यङ्गानि। एवं ब्राह्मणेऽपि "अनक्तेरेवाक्षिणी"—इति ह विज्ञायते"। "कर्णं कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवति, ऋच्छतेरित्याग्रायणः" मन्यते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति—"ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते"—इति। ऋच्छन्तीवैतौ कर्णौ खेऽभिव्याप्ता सन्तः शब्दाः एतावपि च उद्गन्ता प्रत्युद्गच्छत इव ग्रहणाय। विचार्य्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति। "आस्यमस्यते" क्षेपार्थस्य,—क्षिप्यते ह्येतदाभिमुख्येनान्नम्। स्यन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव स्रवणार्थस्य,—शुष्केऽपि ह्येतदन्ने आगते स्रवत्येव श्लेष्माणं, येन तदार्द्रीकृतं पश्चात् शक्यते। "दघ्नं, दघ्यते" स्रवत्यर्थस्य। स्रुततरमिव तद्भवत्युत्तरात् परिमाणात्। "दस्यतेर्वा स्यात्" क्षयार्थस्य। "विदस्ततरं" ह्युपक्षीणतरं, तद् "भवति" उत्तरस्मात् परिमाणात। "प्रस्नेया" प्रकर्षेण स्नातुं येषु योग्यम्, अगाधत्वात्, ते प्रस्नेयाः स्नानार्हा इत्यर्थः। "ह्रदो ह्रादते" शब्दार्थस्य,—शब्दं ह्यसावभिहन्यमान करोति। "ह्लादतेर्वा स्यात्" शीतीभावार्थस्य,—ग्रीष्मेऽपि ह्यसौ शीतल एव भवति।

"अथापि" अयमपरो निपातः "समुच्चयार्थे भवति" एकतमः—त्वत् इति ॥ ४ ॥

किमुदाहरणम्?—

पर्य्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनञ्च पर्य्यायाश्चेत्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति। निष्टक्वासश्चिदिन्नरो

भूरितोका वृकादिव। बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम्। शिशिरं जीवनाय। शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा। एमेनं सृजता सुते। आसृजतैनं सुते। तमिद्वर्धन्तु नो गिरः। तं वर्धयन्तु नो गिरः। स्तुतयो गिरो गृणातेः। अयमु ते समतसि। अयन्ते समतसीवोऽपि दृश्यते ॥ ५ ॥

"पर्यायां इव त्वदाश्विनम् (ऋ० मासि० १२,१०)"—इति। आह, किमुक्तं भवति? उच्यते,—"आश्विनं च पर्यायाश्चेति"—एवं समुच्चयार्थे भवति। "अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति"। व्याख्याताः क अपि संयच्चार्थीयाः, तत्प्रसङ्गेन ह्यौपम्यादयो अन्यार्था अप्युक्ताः। प्रतिज्ञातप्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान् वक्ष्यामः। तेषां सामान्यमेव तावल्लक्षणमुच्यते। तथाधिकारार्थोऽयं अथशब्दोऽत्र ये प्रवृत्ते परिसमाप्ते अर्थे अन्यैरेव वाक्यगतैः पदैरमिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणार्थास्त एव मिताक्षरेषु भवन्ति। उभयत्रापि तु ते अनर्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः, प्राकृतादर्थात् न किञ्चिदर्थान्तरं द्योतयन्ति। पदमेव वाक्यमेव वा पूरयितव्यमित्ययमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरम्। उक्तं च,—

"क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्।
सत्त्वाभिधायकं नाम, निपातः पादपूरणः।"—इति।

कतमे पुनस्ते ? "कमीमिद्विति" एते चत्वारः । कम्, ईम्, इत्, उ,—इति ॥

आह,—ननु ये प्रवृत्तेऽर्थे इति पदे तदुपदिष्टं लक्षणमत एव विज्ञास्यामो येऽमिताक्षरेषु वाक्येषु पठितास्ते मिताक्षरेषु पदपूरणा भविष्यन्तीति ॥

अथ किमर्थमेते विशेषतः कमीमिदयो निर्दिश्यन्त इति ? उच्यते,—एते हि प्रायेण पदपूरणा एव। अन्ये पुन. इव-न-चि-न्वादयो अर्थवन्तोऽप्यर्थासम्भवे सति पदपूरणा भवन्ति, —लक्षण हि तानपि व्याप्नोति। एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थकाः इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते ॥

आह,—एवमपि च उकारो न निर्देष्टव्यः। किं कारणम् ? स हि पुरस्तान्निर्दिष्ट एव (४५६पृ० ७ प०) "अथापि पदपूरण इदमुतदु"—इति। उच्यते,—सत्यं निर्दिष्ट.। प्रासङ्गिकस्तु स तस्य निर्देशोऽयमेवावोकारस्य पदपूरणत्वे मुख्यो निर्देश', स्वप्रकरणत्वात्। तत्र तर्हि अकिञ्चित्कर इति ? न अकिञ्चित्करः। किं कारणम् ? शृणु,—यदि ह्यय मुकारः तत्र पूरणत्वेन नोच्यते, इहैवोच्येत, तत' पूर्वोक्तस्य विनिग्रहार्थीयत्वस्यायमपवाद इति गम्येत। अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूरणत्वमुच्यते, नेह, तथापि पादपूरणेषु परिसंख्यायमानेषु नायमुक्त इति पदसंख्यया पदपूरणत्वमस्य बाध्येत। अनिष्टं चैतत्। तस्मादुभयवाप्यधीत इति ॥

आह,—नन्वेव खलु-नूनमित्येतयोः पदपूरणत्वस्य बाधः प्राप्त इति ? उच्यते,—नैवम्। किं कारणम् ? उकारवत्तौ ह्युभावपि। यथैव ह्युकारोऽर्थवाचानर्थकश्च, एवं तावपि। तस्मादुकारग्रहणेनापि तावप्यत्र गृहीतौ द्रष्टव्यौ। न केवल-

सुभावेव, किन्तर्हि ? अन्येऽपि तावन्त एव सन्ति । तद्यथा, —"आ घा ता गच्छानुत्तरा"—इति अत्र घकारः । तेऽपि चात्रावगन्तव्या द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थं ह्येतावन्त एवोदाहृताः । ॥ एते सर्व एवार्थासम्भवे सत्यनर्थका एव, सम्भवे त्वर्थवन्त इति । किं कारणम् ?—न हि कस्मिंश्चिदर्थे तावत् सम्भवति अनर्थत्वकल्पना न्याय्या शब्दस्य,—अर्थप्रधानो हि शब्दः । स नाकस्मादभिधेयेनार्थेन विना वाक्ये संबध्येत । तस्मात्यावदस्यमेव तावदर्थः कल्पनीयः । यत् पुनरेतदुक्तम्—'पादपूरणाः' इति (४७२पृ० २२पं०) । अगतिरेषा । तदेतत् सर्वथाप्यर्थासम्भवे सति अगती सत्यां भवति । त एते प्रायोवृत्त्या इव-न-चिन्नादयोऽर्थवन्तः । प्रायोवृत्त्या च कमीमिदयोऽनर्थका इति द्रष्टव्यम् ॥

आह,—ननु आदौ च मध्ये च पूरणानामागमो दृष्टः, तद्यथा—"नूनं सा ते"—इति, अथ कथमुच्यते,—'ये प्रहृत्तेऽर्थे आगच्छन्ति, ते पदपूरणाः'—इति ? उच्यते,—न ह्येतदध्ययनकालीनमानुपूर्व्यमक्षराणां पदानां व्याख्याकाले नियतमस्ति, अर्थप्रकाशनार्थनिर्वचनवशेनान्यपदानुपूर्व्यमुपजायते , समाख्याकाले । तत्रैवं सत्याख्यातपदम् प्रधानम्, तदनु नाम, तदनूपसर्गाः, तदनु निपाताः,—इत्येतामानुपूर्वीमपेक्ष्यैतदुक्तम् । तत्र ये प्रहृत्तेऽर्थे आगच्छन्ति, ते पदपूरणा भवन्ति । एतामानुपूर्वीमपेक्ष्य पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम्, तदनु नामलक्षणम् । तस्मादादावपि निपातः, तन्मध्ये वा अतएव द्रष्टव्यः । लोकेऽपि हि दत्तानुयोगानां ब्राह्मणानामवस्थानक्रमोऽकिञ्चित्कर एव भवति । मध्येऽन्ते वावस्थितो यः प्रधानः, सोऽग्र इत्युच्यते । तस्मात् सम्यगेवोक्तं 'ये प्रहृत्तेऽर्थे'—इति ॥

व्यत्ययं चाधिकृत्य श्लोकमप्युदाहरन्ति,—

"आदिमध्यान्तयुक्तानि प्रच्छन्नाविहितानि च।
प्रत्यक्ष परिग्राह्यं वेदे व्यवहितानि च।"—इति।

अधुना एवमेतानुदाहृतान् कर्मोपदेशान् समाप्त प्रत्यक्षमुदाहरणेर्दर्शयति,—"शिशिरं जीवनाय कम्"—इत्यत्र कमित्येष पदपूरण। शिशिरं जीवनाय जीवनार्थमित्यर्थः। तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि वत्सरान्यानि भवन्ति। कमिति पदपूरण एव। "सुखानि त्वा शुचिषा जीवनाय कम्"—इति (ऋ० स० ८, ८, १८, १)। अत्र सायण,—'किमर्थम ? "जीवनाय कम" जीवनार्थम्, इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थं। कमिति पूरक।'—इति। शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्य।

केचिदेव छन्दोमपमत्राधीयते,—
निष्टक्षार्थीविदिश्चरो भूरितोका वृकादिव।
बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरञ्जीवनाय कम।"—इति।

निष्टक्षा एव 'निष्टक्षास:' निर्धनता इत्यर्थ। अपि च। 'भूरितोका' बहुपत्या इत्यर्थ। के पुनस्ते ? दरिद्रा:, 'केचिश्चरो' मनुष्या इत्यर्थ। किं तेषामिति ? 'वृकादिव बिभ्यस्यन्त' पुन पुनर्भयं वा बिभ्यतो वृकादिव हिमात् 'ववाशिरे' पुन पुनर्भृश वा वाशन्ते। किमिति ववाशिरे ? शिशिरम्। अस्माक जीवनाय जीवनार्थं मागच्छति,—इत्येव हेमन्ते वाशिरे। अत्यन्तशीत हि शिशिर, सुख तत्र जीविष्याम इत्यभिप्राय।

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम्—"शिशिर शृणाति," हिंसार्थस्य "शृणाते" हिंसार्थस्यैव, नार्थकतो विशेष। हिनस्ति तस्मिन काले धर्मातिवध्यमानो अतिशयेन दावाग्नि: शुष्काणोषधिवनस्पतीन्।

ईमित्यस्योदाहरणम्—"प्र घेमे॑नं सृजता सु॒ते म॒न्दिमिन्द्रा॑य म॒न्दिने॑। चक्रिं॒ विश्वा॑नि॒ चक्र॑ये ॥" ऋ० सं० १, १, १७, २। ऐन्द्रेयं गायत्री। मधुच्छन्दस आर्षम्। पृष्ठ्याभिप्लवस्तोमह्नो प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे महाव्रते च ब्रचाशीतिषु विनियुक्ता। 'आ सृजतैनम्' आभिमुख्येन सृजत। 'ईम्'—इति पदपूरण एव। उक्थपात्रेण चमसेन सोमं हि ,अध्वर्य्यव.! किमासृजत? योऽयमिन्द्रस्य 'सुते' अभिषुते सोमे स्थाप्य, उक्थपात्रचमसस्थः, एनमासृजत। 'मन्दि' मन्दयितारम्। 'मन्दिने' इन्द्राय हर्षवते। 'चक्रिं' चकनवन्तं क्रमणवन्तं वा। अपि वा हविर्धानशकटचक्राभ्यां चक्रवन्तमपि। चक्रदिति कर्मनाम (१४० पृ०)। अतिविशिष्टवीर्य्यजनकैः संस्कारकर्मभिस्तद्वन्तं 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि वा। 'चक्रये' कृतवते इन्द्राय। सोमः प्रत्यक्ष, दातारश्च, परोक्षा त्विन्द्रस्य स्तुतिः। "अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति, परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि"—इति वक्ष्यति ॥

"तमिद्वर्धन्तु नो गिर"—इति। इदित्यस्योदाहरणम्। "तमिद्व॑र्धन्तु नो॒ गिरो॑ व॒त्सं सं॒शिश्व॑रीरिव। य इन्द्र॑स्य हृ॒दं॑स॒निः॥" (ऋ० सं० ७, १, २०, ५।) अमहीयोराङ्गिरसस्यैतदार्षम्। गायत्री, सौमी। ग्रावस्तुतो विनियुक्ता। 'तम्' वर्धयन्तु 'नः'। तं सोमम्। 'इत्'—इति पदपूरण। वर्धयन्तूपजातवीर्य्यं कुर्वन्तु। देवतृप्तये। न एता अस्मद्'गिरः' स्तुतयः। कथं पुनर्वर्धयन्तु? 'वत्सं संशिश्वरीरिव'। वत्समिव, एकशिशुका बह्वीो गावः, ता यथा पर्य्यायेण वत्समेकं मृतवत्साः स्वैः स्वैः पयोभिर्वर्धनादिसमर्थं कुर्य्युः। एवमेवास्माभिः एतं सोममुपजातवीर्य्यं देवतर्पणाय कुर्वन्तु वर्द्ध-

यन्तु। कतमः? 'यः' 'इन्द्रस्य' 'इदं मनिः' इदयसम्बन्धा, तमेनं वर्द्धयन्त्वित्यभिप्रायः॥

आह,—कस्मात् पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा अशेषाः पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते, केषाञ्चिदेकदेशाः? इति। उच्यते,—ये तावदशेषाः पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते च, ते व्याख्याधर्मोपदेशनार्थम्। यदि पुनः सर्व एव पठ्येरन् निरुच्येरंश्च, अतिगुरुशास्त्रं सम्पद्येत। अथापि सर्वेषामप्युदाहरणमन्त्राणामेकदेशः पठ्येत निरुच्येत च, तथापि व्याख्याधर्मो न प्रदर्शितः स्यात्। तस्माद् व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं केचिदशेषाः पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते च, केषाञ्चिदेकदेशाः, शास्त्रातिगौरवभयात्।—इति प्रतिमन्त्रमपि सकलार्द्धचपादाध्ययने शक्यते प्रयोजनमन्वेष्टुम्, तदेतत्समासेन ब्रूमः। यस्मिन् यस्मिन्मन्त्रे यत्पदमेकार्थमनेकार्थमनवगमसंस्कारं वा निर्ब्रवीति, किञ्चिद्वान्यच्छब्दरूपमध्याहरति, अन्यद्वापोहति, अन्यथा वा कञ्चिद्विपरिणामं करोति, सन्दिग्धं वा निर्णयति, तदर्थमेव तं सकलमधीते। यस्मिन्वार्द्धर्चे पादे तावत् पदं भवति, यदभिमतं निर्वक्तुं तावन्मात्रमेवाधीते। तद्विविवेचया तदेतदेव निपुणमन्वेष्टव्यं सर्वत्र॥

उकारस्योदाहरणम्—"अय मु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम्। वचस्तच्चिन्न ओहसे॥" (ऋ० सं० १. २, २८, ४।) शुनःशेफो नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छन्नेतया गायत्र्येन्द्रं तुष्टाव। 'अयम्' इति वर्त्तमानः सन् कर्मणि निर्दिशन्नाह। 'ते' तव युष्मदर्थे सोमः यं प्रति नित्यकालमेव 'समतसि' सम्पतसि। त्वं तास् क्रियास्वाह्वयमानः समतसि सम्पतसि। कथं पुनरयं प्रति समतसि? 'कपोत इव' कम्पतनः कपोतः, कुत्सितपतनः, स यथा 'गर्भधिं' गर्भधानीं कपोतिकाम्, अण्डाश्रयं च

नोहं प्रति पुनः पुनः पतति, एवं यं प्रति नित्यकालमेव सम्पतसि त्वम्, स एवायमभिषुतः सोमः, एभिर्ऋत्विग्भिः। अथ किमस्माभिः करिष्यसि ? मोचय अस्मान्। किंवा 'वचः' एवेदं नः स्तुतिलक्षणं 'नोहसे' न वितर्कयसि रोरूपमाणानाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वयमेतद् ब्रूमः,—यैर्वा युष्मद्गुणैर्न युक्तमितिति, यतो न मोचयस्यस्मानतो ब्रूयात्। अत्वं तदवबुध्यार्घमार्त्ततामस्माकमवधार्य कारुण्यान्मोचयास्मान्। किं तेऽस्माभिरयमेव तेऽस्मत्तः प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिषुत इत्यभिप्रायः॥

"इवोऽपि दृश्यते"। कदाचिदनर्थकः—इति वाक्यशेषः॥५॥

किमुदाहरणम् ?—

सु विदुरिव सु विज्ञायेते इवाथापि नेत्येष इदित्येतेन सं प्रयुज्यते परिभये। हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान्। शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकम्पतामेति। नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्नरमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न चेत् सुरां पिबन्तीति सुरा सुनोतेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः॥ ६॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ २, ३॥

"सु विदुरिव, सु विज्ञायेते इव"—इत्येते उदाहरणे। सुष्ठु विदुर्यं ब्राह्मण इति, इवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः।

सुहु विस्पावेति यज्ञो नक्षत्रं ब्राह्मणैरिति, अत्रापीवोऽनर्थक एव।

व्याख्याताः पदपूरणाः, निपातसमाहारमधुना दर्शयति, तदधिकारार्थोऽयम् "अथ" शब्दः। इति सम्भावने। अथायमेव इदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणो भवति। अपित्वायमेव "न-इत्येतेन" "सं" युक्तः, "प्रयुज्यते परिभये" अर्थे। सर्वतो भयं परिभयम्। कथं प्रयोगः? "नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पतामेति"। अन्यः शेषः॥

केचित्त्वेतं ऋक्शेषमत्राधीयन्ते,—

"हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान्। शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम" इति॥

नारदेन किल विप्रलभ्यमाना असुरपत्न्यो भर्तॄन् प्रति अनेन मन्त्रेण प्रत्यूचुः। 'एके' तावत् 'इतः' लोकात् 'हविर्भिः' पुरोडाशादिभिर्निमित्तभूतैः 'स्वः' 'सचन्ते' स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति स्म। अथ 'एके' 'सवनेषु' यज्ञेषु सोमान् सुन्वन्तः अभिषुण्वन्त, तेन कर्मणेत्यर्थः। 'शचीर्मदन्तः' अन्ये शच्या वाचा स्तुतिभिरेके देवान् मादयन्तः सन्तर्पयन्त इत्यर्थः। अन्ये 'दक्षिणाभिः' स्वः सचन्ते इत्येतदेवानुवर्त्तते। तदेवं सति, तेन तेनाभ्युपायेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति यदि वयमेतानपि भर्तॄन् सम्यक् परिचरेम। अन्येषां जपहोमादीनां कर्मणामसम्भवे सति। "न इत्" वयमेतेषामप्युप "जिह्मायन्त्यो" जिह्ममाचरन्त्यो भगवन् "नरकं पताम",—न ह्यन्यो भर्तृपरिचर्यातः स्त्रियाः कश्चनधर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः॥

नरकशब्दं निर्ब्रवीति,—नीचैरभिगम्यते गम्यत इति नरकमथवा नास्मिन् रमणं रतिकरं स्थानमल्पमप्यस्तीति

नरकान् । यथाव्ययसपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इतीत्येतेनैव सम्प्रयुक्तः प्रयुज्यते। केनचिदनुपृष्टे सति प्रतिवचनं भवति। ' तद् यथा,—कश्चित् कञ्चित् पृच्छति,—'तिष्ठन्ति वृषला' ? इति। ततः प्रत्याचष्टे, —'तिष्ठन्ति' इति। ततो 'यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं नागच्छन्ति ?' इति पुनरनुपृष्टे ब्रवीति,—'न चेत् सुरां पिबन्त्यागमिष्यन्ति' इति, यदि सुरां न पिबन्तीत्यर्थः ॥

अथ "सुरा" कस्मात् ? "सुनोतेः",—सा ह्यभिषूयते अनेकैर्द्रव्यैः पिष्टादिभिः।

"एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः." । एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेष्वर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृतायान्येऽप्येवं बहुप्रकारा निपतन्ति। प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्रमेतच्चार्थनिर्वचनशास्त्रमुपेत्योपगम्य चानुप्रवेश्य, उपेक्षितव्याः,—कः कस्मिन्नर्थे वर्त्तते ? इत्येव द्रष्टव्याः परीक्ष्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः

यस्य तत्कर्म कुर्य्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन् यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्यात् यत् किञ्चित् तृन्द्यात् तृणं तद्यापि चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवं स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १ ॥

"इति"—करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः। "इमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि, नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च" इति। प्रतिज्ञाभ्यासो निगम इत्यर्थः। इतीमानि चत्वारि पदजातानीति व्याख्याय अनुक्रान्तानि,—पूर्वमाख्यातम्, ततो नामानि, तत उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येव मानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि। व्याख्ययेति वाक्यशेषः। कतमानि पुन-स्तानि? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च—इति। तदपि व्याख्यातमेव॥ यत्र तदुक्तं,—'नात्र किञ्चिदवशिष्यते, तच्चतुर्थेन पादेन वर्णयिष्याम.'—इति (४४२पृ० १६प०), तदिदमेवा-वसरप्राप्त पदचतुष्टयलक्षणानन्तरमारभ्यते,—"तत्र नामान्या-ख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च"। तत्र तस्मिन्नेव पादचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यात-जानीत्येव शाकटायन आचार्य्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः। नैरु-क्तानां चैष समयः सिद्धान्तः सर्वेषामविशेषेण सामञ्जस्यम्॥

आह—के पुनरन्यथा ब्रवीति, येनैवमुच्यते,—शाकटायनो ब्रवीतीति? उच्यते,—"न सर्वाणीति गार्ग्यः" ब्रवीति। किं गार्ग्य एव ब्रवीति? नेत्युच्यते,—"वैयाकरणानां चैके" व्याक-

रणमधीयन्ते ये, ते वैयाकरणाः, तेषां चैके न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येवं ब्रुवत इति वाक्यशेषः ॥

"तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि"—इति। तदेतत् प्रपञ्चाते गार्ग्यपक्षेण। यान्याख्यातजानि नामानि, यानि यावन्ति. एवं पर्य्यनुयुक्तम्लच्छन्दः। इह त्रिधा व्यवस्था नाम्नाम्। तद्यथा,—प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्प्यक्रियाणि, अविद्यमानक्रियाणि। तत्र, प्रत्यक्षक्रियाणि,—कारको हारक इति। प्रकल्प्यक्रियाणि, तद्यथा,—गौरश्व इति। अविद्यमानक्रियाणि, तद्यथा,—डित्थो डवित्थ, अरविन्दोऽर्वाङ् चन्द्र इति। तत्रैव सति यत्र येष्वित्यर्थः। केषु नामसु स्वरसंस्कारौ, स्वरश्चोदात्तादिः, संस्कारश्च प्रकृतिप्रत्ययादिः, तौ स्वरसंस्कारौ। समर्थौ, समर्थता नामोपपत्तिरुच्यते, सङ्गतार्थौ, लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तावित्यर्थः। यथैव लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थित., एवं संस्कारोऽपि। येष्वपि च प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते द्रव्यमनयेति प्रदेश' क्रिया, या तस्मिन् द्रव्ये अवस्थिता यद्धेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्भोऽभिमत, तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियाया अभिधायको धातु' स गुण इत्युच्यते। अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्त्तते। शेष', अङ्ग, गुणः इति समानार्था.। प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या, तदभिधायको धातुः गुणाख्य., स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको, गुण इत्युच्यते। तेन धातुरूपेणान्वितावनुगतौ स्वरसंस्कारौ स्यातां भवेताम्।

येषामाह, किन्तेषामिति ? उच्यते,—संविज्ञातानि तानि। सम विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः। तेषु तावदविप्रतिपत्तिरेवास्माकमाख्यातजानि नामानीति।

तद्यथा,—कर्त्ता, कारकः, पक्ता, पाचक इति। न पुनर्यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति। किङ्कारणम्? एतेषु प्रकल्प्यन्ते क्रियाः, न साक्षादुपलभ्यन्ते। अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते। तदिच्छादिषु पुनः कल्पयितुमपि शक्यन्ते। तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति। तत्र यदुक्तं 'सर्वाण्याख्यातजानि नामानि' इति तदयुक्तम्। रूढिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूता निमित्तभावेनोपादीयन्ते, न वस्तुतोऽर्थक्रियास्वनुषङ्गायभाव प्रति। तत्र शब्दस्य प्रयुतानुपलक्षितैऽनुप्रवृत्तेऽभिधाने निर्वृत्तायां क्रियायामुपरतसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्देशकं रूढिरित्यभिधीयते।

अपरो व्याख्यामार्गः। "तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्"। यत्र यस्मिन्नाम्नि स्वरसंस्कारौ, समर्थौ अष्टाध्यायीलक्षणोपपत्त्या युक्तौ, प्रादेशाभिधायिना च धात्वाख्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ अनुगतौ, स्यातां न्यायवत्कार्मनामिकसंयुक्तेन संस्कारेण। तद्यथा,—कर्त्ता, कारकः, पक्ता, पाचक इत्येवमादि। तदाख्यातजं गुणकृतमिति मतीम इति वाक्यशेषः। येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षणपराङ्मुखौ स्वरसंस्कारावननुगतौ, न च न्याय्यकार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन प्रदेशाख्येन धातुरूपेण। किं तेषामिति? उच्यते,—"संविज्ञानानि तानि"। संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रूढ़िशब्दस्येयं संज्ञा। वक्ष्यति हि, अग्निरिन्द्र इत्येवमादीनां संविज्ञानपदत्वम्,—"यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्" इति। तथा तवष्टा पुरन्दर इत्येवमादीनां गुणपदत्वम्। स एवमिहापि विभागो द्रष्टव्यः। तत्र गुणपदानि,—कारकपाचकादीनि। संविज्ञानपदानि तानि "यथा,—गौरश्वः

पुरुषो हस्ती" इत्येवमादीनि,—न ह्येषां गवादीनाम् अष्टाध्याया व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति, तस्माद्रूढिशब्दा एवैत इति ॥

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते। तत्र हि शब्दानां लक्षणानि प्रदिश्यन्ते। तत्र कुत ? कश्चिल्लक्षणानुषङ्गलक्षणावयवो वा गुण इत्युच्यते,—प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुषङ्गेऽवयवे च। तद्यथा,—'गुणे ममायं वर्त्तते' इत्युक्तेऽनुषङ्गे वर्त्तते इति गम्यते, अवयवेऽपि,—'द्विगुणा रज्जुः', 'त्रिगुणा' इति चोक्ते द्व्यवयवा त्र्यवयवेति गम्यते। शेषं समानमेव पूर्वाभ्यामर्थाभ्याम् ॥

अथवा सविज्ञानानि तानि, सविज्ञातानि तानि चेत्युभावपि पाठौ। तस्मादुभयथाऽपि व्याख्यातम्,—अस्य प्रदेश इति। केचिदङ्गभूता क्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं चान्यत ? "अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः"। तथाप्ययमपरो दोष प्रसज्येत। आह, कतम इति ? "य कश्च तत कर्म कुर्यात सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्, य कश्चाध्वानमश्नुवीत, अश्व स वचनीय. स्यात यत किञ्चित् तृन्द्यात् तृणं तत"—इति। य कश्चाविशेषेण प्राणी तत् कर्म कुर्यात्, यत् किञ्चिदनेकप्राख्याश्रयमक्रियदभिप्रेत्यो च्यते,—तत्कर्म कुर्यादिति। सर्वमेव त प्राणिन तेनैवैकेन नाम्ना प्राचक्षीरन्। तद्यथा। य कश्चाध्वानमविशेषेणाश्वोऽप्यश्नुवीत, अश्व इत्येव स वचनीय स्यात्। कस्मादश्व एवाश्व इत्युच्यते, अन्योऽप्यश्नुवन्नपि नोच्यते ? इति विशेषहेतुर्नास्तीति। तस्मादश्वोऽपि नैवाध्वानक्रियायोगादभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते, किन्तर्हि ? शब्दव्यवहार एवायमप्रत्यायनाय इष्टश्च क्रियानिरपेक्ष। एवमेव, यत् किञ्चित् तृन्द्यादविशेषेण तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगात् तृणमित्येवमुच्यत।

अभिव्याहरणमभिव्याहारः, तस्मिन्नभिव्याहारे, ततः पश्चादाभिमुख्येन स्थित्वा तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोरेव रूपमिति ? आह,—प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ते शाकटायनादयः ।

आह,—ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र वयं पृच्छामस्तान्, यदीयं स्वभावत एव पृथिवी नाम अभविष्यत्, ततः क एनामपृथिवीं सतीमप्रथयिष्यत ? कोऽस्याः प्रथनमकरिष्यदित्यभिप्रायः ॥

अथापि कश्चिदस्या अपृथिव्याः सत्याः प्रथनकर्त्ताभ्युपगम्येत, ततोऽपि च वयमिदमपरं पृच्छामः,—"किमाधारश्च इति" । चशब्दः समुच्चयार्थः,—सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयमेवाधारः प्रतिष्ठा, अथ पुनर्यदेयमप्रथितासीत्, तदा योऽस्याः प्रथयिता स किमाधार आसीत् ?—न ह्यनाधारेणाप्रतिष्ठितेन शक्येयं प्रथयितुम्, स आधारो नास्तीति प्रथनक्रियाभावः, प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येवमादीनि नामानीत्येतदयुक्तम् । तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति ॥

"अथ" अपि इदमपरमप्राप्तं शाकटायनः कृतवान् ।

आह,—किमिति ? उच्यते,—"अनन्वितेऽर्थे" इत्येवमादिदोषः ।

आह,—वेदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् । तद्यथा,—निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणमष्टप्रभेदम् । तत्र, केषाञ्चिन्नैरुक्तानां कैश्चिद्वैयाकरणैः साकं केषुचिच्छब्देष्वैकमत्यं केषाञ्चिद्वैमत्यम् । तत्र, शाकटायनो नैरुक्तश्च गार्ग्यवर्जं कानिचिदभिधानान्यनेकैर्धातुभिरनुविदधति, कानिचिदेकेनैव । किं कारणम् ? प्रतिनियमो हि स्वेषु स्वेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानसमयः । तद्यथा,—पाणिनीया भू इति प्रकृति

सुपादाय लडित्येतं प्रत्ययमुपाददते । ततः कृत्वा सानुबन्ध-लोपस्य लस्य स्थाने तिबादीनादिशन्ति, तथाहि ते तं शब्द मनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानुविधानोपायः पाणिनिना परिक्लृप्तः । सैषा शब्दानुविधाने तन्त्रशैली त्वे-तदेवैकं प्रयोजनमुक्त्वा नान्यत् प्रयोजनमस्ति लडादीनामध्य-यने लोपे च । अपरे पुनर्वैयाकरणा लटमकृत्वैव तिबादी-नेवोपाददते । तेषामपि हि शब्दानुविधाने सा तन्त्रशैली । एवं प्रतिनियतया स्वया स्वया तन्त्रशैल्या भवतीत्येवमादि समानमेव शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैव शब्दानुविधानोपा-यविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायन आचार्योऽनेकैव धातुभिरेक-मभिधानमनुविहितवान्, एकेन चैकमेव । तत्र यदनेकैरनु-विहितवान्, तदितरैर्गार्ग्यपाणिन्यादिभिर्न स्वृश्यते । किं कारणम् ? अप्रसिद्धो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातु-समुदायमात्रमेव नामेति । अतस्ते शाकटायनमाचिक्षिप्सन्त आहुः—"अयानन्वितेऽर्थे" इति । अनन्वितेऽर्थे अननुगते शब्देनार्थे, यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽयमनुगन्तुं न शक्नोति । एवं धातुज असमर्थो भवति ।

"अप्रादेशिके विकारे" च । यया हि क्रियया तद्‌द्रव्यं प्रदिश्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधानं विच्छ्रा-मानं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

अथ हीयमानप्रतिज्ञः शाकटायनः सर्वाण्याख्यातजानि नामान्युपपादयिष्यन्नसम्भवे सति काशकुशावलम्बनमिव कुर्वन् किमकरोदिति ? "पदेभ्यः पदेतरार्धान् सञ्चस्कार शाक-टायनः" । पदेभ्यः आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽप्यवयवानुपा-दाय पदेतरार्धान् अन्यान् अन्यांश्च इतरेतराभ्यान् पदावय-वैरन्यैरन्यैरन्यदन्यद् नाम्नः संस्कृतवान् ॥

तद्यथा,—'सत्यम्'—इत्येतदभिधानं सञ्चस्कार। कथम्? "एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादि च"। एतेः 'इण् गतौ (अ॰ प॰)'—इत्यस्य कारितं ण्यन्तं रूपं कृत्वा ततो यकारमन्तमादाय यकारान्तं कृत्वा सत्यशब्दस्यान्तमर्द्धं सञ्चस्कार, ततो 'यम्'—इति भवति। अस्तेः शुद्धं च। 'अस् भुवि (अ॰ प॰)'—इत्येतस्य शुद्धमेव रूपं कृत्वा तकारान्तमित्यर्थः। ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा 'सत्'—इत्येतत्, 'सत्यम्'—इत्येतस्य शब्दस्य चादिमकरोदाद्यमर्द्धं सञ्चस्कार, तत्सदिति भवति। अत्र योऽयमस्तेस्तकारः, स यकारमधिरोहति। एवमेतदेकमभिधानं द्वयोर्धात्वोः सञ्चस्कार सत्यमिति भवति॥

अथ कोऽर्थः? सन्तमर्थं ज्ञापयति प्रत्याययति गमयतीति सत्यम्। कारितं च यकारादिं शुद्धं च सकारादि चेति इतरस्य चेतरं चार्द्धमिति समुच्चयार्थाश्चकाराः। एवं पदेभ्यः पदेतरार्द्धान् सञ्चस्कार शाकटायनः, तदेतदन्याय्यं कृतवान्,—को हि नाम पदं विभज्यानेकधातुजं कुर्यात्। तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः शाकटायनोऽतिपाण्डित्याभिमानादकरोत्,—यदविभक्त् पदानि॥

अपि चोपजायते नः शङ्का,—यथासौ प्रवृत्तो नामीं पदेषु स्थास्यति, अपि चासौ वर्णानपि भेत्स्यति, अनेकार्थांश्च कल्पयिष्यति। यो हि पदान्यभिनत्, तस्य वर्णभेदे विशेषहेतुः को भविष्यति? तस्मादतिप्रसङ्गदोषोपपत्त्या नानेकधातुजानि नामानि, नापि सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति॥

"अथापि" अयमपरो दोषः प्रसज्येत। कतमः? "सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुः" अभियुक्तास्तद्विदः। सत्त्वं पूर्वमस्यासौऽयं सत्त्वपूर्वः। किं कारणम्? सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ। तत्रैव सति,

"अपरस्माद्भावात्" अपरकालीनेन भावेन क्रियया "पूर्वस्य" पूर्वोत्पन्नस्य "प्रदेशः" प्रदेशनं सञ्ज्ञा प्रतिलम्भो "नोपपद्यते"। किं कारणम्? उत्पत्तिसहभूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसम्बद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते,—नित्यसम्बद्धौ हि शब्दार्थौ। "इति तदेतत्" सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं "नोपपद्यते"। तदनुपपत्तावस्मत्पक्षसिद्धिः,—कानिचिदाख्यातजानि नामानि, कानिचिदनाख्यातजानीति। अथ शक्यते प्रत्यवस्थातुं प्रत्यवस्थीयतामिति परिसमाप्तो गार्ग्यपक्षः ॥ २ ॥

शाकटायनपक्षेणोद्भावितान् दोषान् प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थमिदमारभ्यते,—

यस्य हि नु वा एतत्तद्धातु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूनाजाट्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्या-

ह्यारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निघन्ते ऽ-
भ्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात् पृथिवीत्याहुः
क एनामप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेत्यथ वै दर्श-
नेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥ ३ ॥

"यथो हि नु वा एतत्" इति । यथेति वाक्योपादाने, यथा येन प्रकारेण। उकारोऽवधारणार्थः। व्याख्यातमेतत्,— "यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे (५६पृ०)"। इतरेण येनैव प्रकारेण प्रसिद्धमाचार्येणाख्यातजत्वं प्रतिषिद्ध नाम्न, तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्यामीति। हि—इत्यसूयायाम्। कथ हि व्याकरिष्यतीति। नु—इत्येष हेत्वपदेशे। वै—इत्यय यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः। येनैव प्रकारेणासमर्था हेतव उक्ता, तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तुधर्मेण समीकरिष्याम ॥

यथैतदुक्तं किमिति ? "तद्यत स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्" इति। आह तत्र किमिति ? उच्यते,—तदेतत् प्रत्युच्यत इत्यपयुक्तस्तच्छब्दः ॥

आह,—केन पुन. प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ? उच्यते,— "सर्वं प्रादेशिकमित्येव सत्यनुपालम्भ एष भवति"। सर्वमेव प्रादेशिक सर्वमेव क्रियाज नाम। आह,—ततः किम् ? इत्येव सत्यनुपालम्भ एष भवति। आह,—कथम् ? शृणु। प्रदेशवानिन आख्यातानुप्रेक्ष्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावन्नस्यमनुविधेया,—विभ्वी हि लक्षणगतिर्नैव शब्दापराधो नाप्यस्माकम्। भवत इवाय सपराधो मन्दशिष्यत्वात्,— येनानुविधातु स्वरसंस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशगाचिनि धातौ न शक्नोषि, स त्व तावत् पुन पुनः शिक्षस्वान्यदा-

करण यावच्छक्तिस्तावानुविधातुमिति। व्याकरणेऽप्यष्टधाभिन्ने लक्षणैरेकदेशो विहितः। कश्चित् लोपो धातुः, कश्चित् तुशब्द-चशब्दयाशब्दातिरिक्ताध्याहारविभागादिगम्यः। तद् यथा। सतान्तेष्वप्यभिन्नेषु कश्चित् क्वचिद्विधिरुच्यते। ते च सर्व एव प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्त्तव्याः। एवमिहापि सर्वाण्येव लक्षणशास्त्राण्यपेक्ष्याणि अखिलस्वरसंस्कारसिद्धये। —इति स त्वं तावत् शिक्षस्वानिर्दिष्टः, यावदखिलशब्दानां स्वरसंस्कारावनुविधातुमुपन्नात् सामर्थ्यमिति॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—"यः काश्च तत् कर्म कुर्यात्, सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन्निति"। अनेकेषा-मेकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति॥

अत्र ब्रूम,—न हि प्रसज्यते। त्वमपि पश्यसि, वयमपि च "पश्यामः समानकर्मणां" तुल्यकर्मणां अपि सतां कर्मकृतां "नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इति"। तक्षन् कश्चित् तक्षेत्युच्यते। अन्यः तक्षन्नपि न तक्षेत्युच्यते। आह,—कोऽत्र हेतुरिति? शृणु,—लोकमेव पृच्छ, तमेवोपालभस्व, न मयैष नियमः कृत इति। अथ च तद्यथा,—समानमीहमानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते, कश्चिन्न, वेदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्ये-ऽपि संयुक्ताः, तत्त्वमेकेन चालभ्यम्। स्वभावतो हि शब्दाना क्रियाजत्वेऽपि सति काश्चिदेव क्रियामङ्गीकृत्यावस्थितिर्भ-वतीति। अथवा क्रियातिशयकृतो नियमः स्यात्,—यो हि यदतिशयेन करोति, तस्यानेकक्रियावत्त्वेऽपि सति तद्धेतुक एव नामधेयप्रतिलम्भो भवति॥

अयं समाधिः,—अथवा न ब्रूमो यो यत्र यदा च तक्षति, स एव तक्षेति। किन्तर्हि? यो यदा यत्र तक्षा भवति, स

एव तक्षेति। नह्येतल्लक्षणमनियतं, काममन्येष्वप्यस्तु कदाचित् क्वचित् तेषामप्यन्याः क्रिया नियततराः सन्ति, यद्युक्तो नामधेयप्रतिलम्भ इति। तेषां तु तक्षा नियमतः तक्षतीति विशेषः। जीवन इक्षुरसः, शाकजातिर्वा। भूमिजोऽङ्गारकः।

"एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः"। आह,—कतमः? यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येषः। पश्चासोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति। तद्यथा,—तक्षा, परिव्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि। तक्षा ह्यन्यान्यपि कर्माणि करोति। न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति। तत्र, यदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्येतेति। एतदयुक्तम्। न हि प्रसज्येत। यदि चोक्तमनेकेषामेकनामता, एकस्य चानेकनामता प्राप्नोति,—ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति, न हि तदुभयमस्ति। अनेकेषामेकक्रियायोगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत एव लोके। तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति। तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति, एतदयुक्तम्॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्—"यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति"। अत्र ब्रूमः,—शब्दस्वाभाव्यमेतत्—यत् तथा सर्वाण्याख्यायन्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति, न तत्राहमपराध्ये भवत, नापि शास्त्रम्। यथावस्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यानमात्रमे[illegible]वाचि[illegible] नाहं शब्दानां कर्त्ता, य एषां प्रयोक्तारस्[illegible]स्वान्[illegible] निराकुरु वा यदि शक्नोषि॥

आह,—कस्मात् पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके ? तदभिधाने स्वाभाव्यमेव,—कानिचित् प्रतीतार्थानि, कानिचिदप्रतीतार्थानि, तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त्तव्यानि, एतदेव शास्त्रस्य शास्त्रत्वम्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति आख्यायन्त एव कानिचित्, कानिचिच्छास्त्रेण प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । रूढ्यनुविधायित्वाल्लक्षणस्य, गुणतस्तेषु लक्षणम् । अपि च । "सन्ति" एव "अल्पप्रयोगाः" प्रतीतार्थक्रियाः केचित् "कृतः" कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दाः "अपि" "एकपदिकाः" एकपदप्रकरणान्तर्वर्त्तिनस्तं-कर्माणः । तत् "यथा,—व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति" । व्रततिर्व्रयणात्तेर्वर्त्ते । दमूना दममना वेत्येवमादि, अग्निरतिथिर्वा । जाट्यः जटावान् । आट्णारो अटनशीलः । जागरूको जागरणशीलः । दर्विहोमीति दर्व्या जुहोतीत्येवं प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनाभिप्रायः । तत्र यदुक्त —'न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति' तद् युक्तम् ॥

"यथो एतत्"—यत् पुनरेतदुक्तम्,—"निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति" । अत्र ब्रूमः,—युक्तं वै कुर्वन्ति— "भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः" । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ॥

मप्रथयिष्यत् किमाधारश्च ?" एतदयुक्तम्, अन्यथा हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव। तत्रैव सति, यथा न विरोत्स्यते, तथा निर्वक्ष्यामः। तस्मादविरुद्धः शाकटायनाभिप्रायः॥-३'॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा यथो एतदपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४.

"अथ"। "अपि" च, यदि दृष्टेऽप्यस्याः पृथुत्वे न वयमुपलभ्यामहे। ननु "एव" सति, "सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते" न केवलमहमिव। योऽयं दृष्टा प्रथीति, स तत्र दोष एव। तथा सति, दृष्टहानं प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत्। तस्मात् पृथुदर्शनात् पृथिवीत्युच्यते।

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्—"पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कारेति" अत्र ब्रूमः,—"योऽनन्विते" शब्देनानभिधेये "अर्थे" अननुगतमसम्बद्धं "संचस्कार, स तेन" सम्बद्धेन संस्कारेण "गर्ह्यः" गर्हणीयः। पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकाभिधानगतानर्थांस्ततः संचस्कार, नैव मौढ्येन। "सैषा" तदभिप्रायापरिज्ञानात् "पुरुषगर्हा" पुरुषो हि कश्चित्

भगिचिल्वादिकधातुजमपि न जानाति, किमुत बहुधातुजम् । अपि च, सन्ति लोके तादृशाः पुरुषाः, ये कारककारकाटीष्वपि प्रकटक्रियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्पाद्यन्त इति न जानते, एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोष,—यदनुगमयितुं शब्देरर्थी न शक्यते । तत्र,—'यद्क्रम, अननुगत एवार्थे सचस्कार शाकटायनः, सत्समेव स्वर्थमाययति गमयतीति' सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव शाकटायनमतम् ।

अपि च, कदिशाब्दव्युत्पत्तिर्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा लक्षण, तथा लक्ष्य प्रवर्तितुमर्हति,—इतरथा हि कस्य लक्षणं स्यात् । यदसर्पत् तत्सर्पिरिति मन्त्रः, यन्नवनीतमभवदिति मन्त्र । अपि च, ब्राह्मणेष्वप्यनेकधातुजान्येव सत्वा निरुच्यन्ते । तत्र सन्ध्याभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते । आह,—"तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति, हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद, द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद, यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद (श० ब्रा० १४, ८, ४, १)"—इति । एष हरतेर्ददातेरेतेर्हृदयशब्दः । तदर्थफलोपदर्शनार्थं ब्राह्मणेनैवं निरुक्तः । तच्च न परं प्रमाणम । तस्माच्छाकटायनस्तदनुदृश्य सम्यगेव कृतवान्,—यदनेकैर्धातुभिरेकमभिधानं निरुक्तवानिति ।

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—"अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः" अत्र ब्रूमः,—"पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद् भावान्नामधेयप्रतिलम्भम्" । अपरस्मादपि सतो भावात् । "एकेषाम् ? न एकेषाम्" । तत् "यथा"—"बिल्वादो लम्बचूडक इति" । पश्चात्कालीनधात्वि

चूडालम्बनक्रियया, भविष्यता योगेन विल्लादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्ट । क चान्यत्र नोपपद्यते। तत्र यदुक्तमपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते, इत्येतदनेकत्वादयुक्तम्। उपपद्यत एव हि केषाञ्चिदिति ॥

"बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा"। भृत हि तद् भवति वीजानाम्, बिभर्त्ति वा। दुर्भिक्षादौ भक्ष्यमाणं जनम्, भेदनाद्वा भिद्यते हि तदवश्यं भक्षणायेति ।

आह,—किमिदमतिमध्विव किमपि पूर्वोत्तरपक्षमन्यद्व नामाख्यातजत्वमधिकृत्योक्तमिति ? उच्यते,—शिष्यबुद्धिहृ ड्यार्थमेतदुक्तम्, कथ नाम व्युत्पन्नबुद्धि शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतोमुखानेव लौकिकवैदिकान्छब्दान्निर्ब्रूयादिति। सर्वाण्येव हि व्याकरणानि निरुक्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात् प्रमाणानि। तेषामेव फलमिदं नाख्यिश्वेतदशयं तदुक्तमिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ ४ ॥

पञ्चम पाद ।

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भव-

न्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति । ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि जानन्तं सम्प्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानु ब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमिति । अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यगादृश्मिञ्जारयायिकाणुकेत्यर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एव नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेतल्लक्षण परिसमाप्यते—"अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते" । अथशब्दोऽधिकारार्थ. । द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति । अपीति सम्भावने । अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे वा, अपि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु, यः समस्तार्थस्तस्मिन् प्रत्ययो विशेषावधारण न विद्यते, न भवतीत्यर्थ. । अपीदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अपि वाक्यार्थ, इत्यभिप्रायः ॥

आह,—कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति? उच्यते,—साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः। तद्यथा,—गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षा भवति, तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षा भवति, तथा गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षा भवति। अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते गौर्वाहदोहादिभ्यो व्याहृत्य गमनेऽवतिष्ठते, गमनं चान्येभ्यो व्याहृत्य गव्येवावतिष्ठते। एष वाक्यार्थः। स एष प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति, पदार्थश्च पदलक्षणम्। पदार्थसन्नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते॥

यत एवमतः "अथाप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः"। अर्थमप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्यानवधृतार्थस्येत्यर्थः। "नात्यन्तम्"। नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम नियमोऽनियमेनेत्यर्थः। किम्? 'स्वरसंस्कारोद्देशः'। स्वरोद्देशश्च संस्कारोद्देशश्च, स्वरावधारणं संस्कारावधारणं नास्तीति वाक्यशेषः। किं कारणम्? न ह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात्,—अर्थवशेन हि स्वरसंस्काराववतिष्ठते।

"तदिदम्" एव कृत्वा निरुक्तशास्त्रं "विद्यास्थानम्" तदधीनत्वादर्थपरिज्ञानस्य। अर्थवशगत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं "व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम्" कृत्स्नभावं करोतीति वाक्यशेषः। व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते। तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद् व्याकरणं यावत् निरुक्तं नाधिगतमिति,—न ह्यनिरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलम्,—नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं विजानीयादिति॥

आह,—ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत् करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतत्, गुणादिवत्, ततश्च विद्यास्थानत्वमस्य विरुध्यते

इति ? नेत्युच्यते,—“स्वार्थसाधकञ्च”। स्वार्थानपहत्य श्चैतदनुषङ्गतो व्याकरणस्य कृत्स्नतां करोति। यथा लोके स्वार्थमपरिहाय कश्चित् परानुग्रहं करोत्येवम्। यत पुनर तदुक्तं गुणादिवदिति। ते हि तन्त्रान्तर्भूता एव “उणादयो बहुलम् (पा ३, ३, १)”—इत्युक्तम, न पुनर्निघण्टवो बहुल मिति। तस्मात स्वतन्त्रमेवेद विद्यास्थानमर्थनिर्वचनम, व्याकरणन्तु लक्षणप्रधानमिति विशेष ॥

आह,—“यदिमन्त्रार्थप्रत्ययाय” एतदारभ्यते, हन्त, तदेव मर्थमारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति”। आह,—क एवमाहेति ? उच्यते,—“कौत्स”। किं कारणम् ? “अनर्थका हि मन्त्रा”। न हि मन्त्राणामर्थोऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन। तदर्थनिर्वचनायारभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति। तस्मा न्नारब्धव्यमित्येव कौत्सो मन्यते। “तत्” एतदेवमुच्य मानं कौत्सम् “एतेन” अनेन नैरुक्तेन “न” “उपेक्षितव्यम्”। उपगम्य वेद शास्त्रञ्च ईक्षितव्यम्, किमसौ सत्यमाचष्टे द्युयेति वा परीक्ष्यम। अर्थवत्त्वे मन्त्राणां यद्धेतुजातं वक्ष्य माणं तदुपगम्यार्थवत्त्व मन्त्राणामीक्षितव्यमिति केचि दाहुः।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति ? उच्यते,—“नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति”—इति। नियतवाचो युक्तय, निरूढवाचो युक्तय,—अभिधाननियता हि

२३ १ २ ३१२

ते भवन्ति।—“अग्न आ याहि वीतये (सा० वे० स० १,१,१,१)” —इति मन्त्रेण पुनर्विभावयो। आगच्छ पातायेति। नियता नुपूर्व्या नियतानिष्ठानुपूर्वी पदप्रयोगस्य। तद्यथा,—‘अग्न आयाहि’ इति न पुनर्भवति ‘आयाह्यग्ने’ इति। इह

लोकेऽर्थवतां शब्दानामनियमेन पर्य्यायवचनता दृष्टा भवा-
दिप्रयोगे, तथा न पौर्वापर्य्यं दृष्टम् । तद्यथा,—'गामीमभ्याज'
'अभ्याज गामीम्' 'आहर पात्रम्' 'पात्रमाहर' इति । न च
तथा मन्त्रेषु । ततोऽर्थवच्छब्दवैधर्म्यात् पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा
इति ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—
कतमः ? इति, उच्यते,—"ब्राह्मणेन" ते "रूपसम्पन्नाः" अपि
सन्तो "विधीयन्ते" एव । यदि ह्येते अर्थवन्तोऽभविष्यन्,
स्वेनैव लिङ्गेन समाम्नानमेते विनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा
न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त, विहिताश्च । तद्
यथा,—"उरु प्रथस्वेति प्रथयति (श० ब्रा० १, १, ६, ८) प्रथन-
लिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनकर्मणि, तथा च,—"उरु प्रथा
उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् (य० वा० सं० १, २२)" ।
यजुरिदम्, पुरोडाशं प्रत्युच्यते । पुरोडाश ! त्वं विस्तीर्ण-
प्रथनः सन् विस्तारप्रथाः, स्वात्मानं ते तव यज्ञपतिश्चायं यज-
मानः प्रजापशुहिरण्यादिभिर्योक प्रथतां विस्तीर्य्यतामिति ।
तथा,—"प्रोहाणीति प्रोहति"—इति ब्राह्मण द्रोणकलश-
प्रोहणविधावपि । "इदमहमात्मानं प्रोहामि"—प्राञ्चं प्रेर-
यामि इति ,प्रोहाणीति प्रोहति, प्रोहणलिङ्गो विहित
प्रोहणकर्मणि । तस्माल्लिङ्गसम्पन्नविधानात् पश्यामो ब्राह्मणे-
नामर्थकास्वरूपमेव सन्तं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति, मन्त्र
मन्त्र पुनर्विदधत् ब्राह्मणमर्थवत् । अनर्थका मन्त्राः—न
ह्यर्थवन्त सन्तो दासवद्ब्राह्मणेन विधीयेरन्, विहिताश्च ।
तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च,—ब्राह्मण-
स्यानर्थक्योपगमे देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्माङ्गभूतं कुत
उपलभ्येत ? तथाच ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वेदैक-

देशस्य मन्त्रस्यात्यन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात्,—न हि ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थाद्धेतोरर्थवत्तास्ति, मन्त्राणां पुनर्वाच्य वाचकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात्। एतस्माच्च काममनर्थका मन्त्रा वाच्यवाचकत्वेन सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवन्तो विधेयत्वात् विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति॥

"अथापि" अयमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम्। आह,—कतमः? इति, उच्यते,—"अनुपपन्नार्था" हि एते "भवन्ति" न एतेष्वर्थो लभ्यते,—अयमेतेष्वर्थः स्यादिति नासावुपपद्यते। तद्यथा,—"ओषधे त्रायस्व (य० वा० स० ४, १, ६, १५) एनम्'—इत्यादि। न चौषधिरात्मानमपि त्रातुं समर्था, किं पुनरेनम्। तथा,—"स्वधिते मैनं हिंसीः (य० वा० स० ४, १, ६, १५) इत्यादि" आत्मनैव 'हिंसन्"। को हि नाम एवमुक्त्वा स्वयमेव हिंस्यात्? हिनस्ति च। लोके यान्येवंविधानि वाक्यान्युन्मत्तप्रभृतीनां तान्यनर्थकान्युच्यन्ते, तथैवेमानि। तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीत्युपपद्यते॥

"अथापि" अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम्। आह,—कतम? इति, उच्यते,—"विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति" इति। अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः, इतरेतरव्याघात इत्यर्थः। तद्यथा,—"एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः" "असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् (य० वा० स० १६, ५४)" "अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे (ऋ० स० ८, ७, २१ २)" "शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः (ऋ० स० ८, ५, २२, १)—इति"। एतान्युदाहरणानि। "एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रुद्रो निघ्नन् पृतनासु शत्रून्। संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् सञ्चुकोचान्तकाले॥" 'एक एवा-

यतस्ते रुद्रः' स्थितवान्, 'रणे' रणाय रणार्थम्, 'न' अन्यो 'द्वितीयः' कश्चिदस्ति । इति रुद्रबहुत्वप्रतिषेधः । कथमवतस्थे ? 'नि' निश्चयेन 'घ्नन्' 'पृतनासु' सर्दनीयेषु संग्रामेषु 'शत्रून्' । किञ्च, स एकः 'संसृज्य' सृष्ट्वा, 'विश्वा' विश्वानि भुवनानि 'गोपा' रक्षिता, सृष्ट्वा च सर्गकालानन्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । 'प्रत्यङ्' प्रातिलोम्येन 'जनान्' 'सञ्चुकोच' सङ्कोचयति, 'अन्तकाले' प्रलयकाले । स एवं गुणयुक्तो रुद्रस्तं वयं स्तुमः । "असंख्याता॰—॰भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि" (य॰ वा॰ सं॰ १६, ५४) । एषा शतरुद्रियेऽनुष्टुप् । अनेन चाग्निचयनेऽर्कपर्णेनाजाक्षीरमिश्रा गवेधुकाः सप्तकृत्वो हूयन्ते उत्तरस्यां श्रोणावन्त्यायामिष्टकायाम् । प्रजापतेरार्षम् । 'असंख्याता' असंख्यातानि 'सहस्राणि' बहूनीति यावदुक्तं स्यात्, केषाम् ? 'ये रुद्राः' 'भूम्याम्' 'अधि' उपरि 'तेषां' 'सहस्रयोजने' अध्वनि अवस्थितानामिव 'अव' 'तन्मसि' तनुमः 'धन्वानि' धनूंषि । अप्राप्तानामेवास्मान् प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेतानभिद्रुमो यावत्तानि तानि धनूंषि । "त्वं सिन्धूंरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिष्वजामहे नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥" (ऋ॰ सं॰ ८, ७, २१, २) । एतया अतिच्छन्दसा इन्द्रं तुष्टाव सूराः पैजवनः । षोडशिनि शस्ते विनियुक्ता । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्' 'अवासृजः' 'सिन्धून्' स्यन्दनात् एतान् माध्यमिकान् उदकसङ्घातान् । कथं पुनरवासृजः ? 'अधराचः' तानधोगमनान् कृत्वा सर्वानेवावासृजः, नित्यकालम् 'अहन्' अहिम्' घ्नन् मेघम् । 'अशत्रुः' अशातयितव्यः 'जज्ञिषे' जायसे नित्यकाल भवसि, तस्मिन् हते मेघे । किञ्च, त्वमेतेन प्रकारेण

मैवाधकर्मणा 'विश्वं' सर्वं 'पुष्यसि' पुष्णासि 'वार्यं' वारिभवं व्रीह्यादिकम्। 'तं' 'त्वा' त्वाम् एवङ्गुणसंयुक्तं वयं 'परिष्वजामहे' सर्वतः स्वजामहे। 'नभन्तां' मा भूवन् 'अन्यकेषाम्', अन्येषाम् 'ज्याका' ज्या 'अधिधन्वसु' अधिधनुःषु। किमुक्तम्? केवलाभ्युद्यमाना एते स्म द्विषः अवततज्य धनुषो हतसर्वोद्यमाः सन्त्वित्यतस्त्वां परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः। "आशुः शिशानः"—इत्येषा अप्रतिरथेन विष्टुब्निप्रणयने विनियुक्ता। अप्रतिरथस्यैन्द्रपुत्रस्यार्षम्। 'आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्। सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः॥" (ऋ० सं० ८. ५. २२. १)। 'आशुः' व्यापकः क्षिप्रो वा, 'शिशानः' शिश्रानः तीक्ष्णीकुर्वन् आयुधम्, प्रक्षीतायुधः, 'वृषभो न' वृषभ इव पुष्टो योद्धा, 'घनाघनः' जघ्निजह्नीत्येवं शब्दकारी, 'क्षोभणः' केषाम्? 'चर्षणीनाम्' प्रत्यनीकावस्थितानामसुरादीनाम्, 'सङ्क्रन्दनः' समाह्वाता शत्रूणाम्, आह्वय च 'अनिमिषः' आदरवान् जयं प्रति, 'एकवीरः' एक एव विक्रान्तः अप्रतिद्वन्द्वः सङ्ग्रामेषु, 'शतं सेनाः' बह्वीः शत्रुसेनाः 'साकम्' अवस्थिताः 'अजयत्' एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः। एवमितरेतरप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि। यथैको रुद्रः, नासङ्ख्यातानि सहस्राणि, अथासङ्ख्यातानि, नैकः। यद्यशत्रुः, कथं शतं सेना अजयत्? अथ शतं सेना अजयत्, कथमशत्रुः? लोके हि यान्येवंलक्षणानि वाक्यानि उन्मत्तादीनाम्, तान्यनर्थकानीति॥

"अथापि" अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये। कतमः? इति, उच्यते,—"जानन्तं सम्प्रेष्यति" अध्वर्युर्होतारम्। कथम्? 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति' "तदु हैक आहुः। अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति।" (श० ब्रा०

१, ३, २, ३) । होता हि विविध एव भवति,—नह्यविद्वान् विहितोऽस्तीति स विजानात्येवामुमित्यवधाविद मयानुष्ठातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य सतः सम्प्रेषणमनर्थकमेव भवति । यदेतदनर्थकमेवमन्येऽपि मन्त्रा इति ॥

"अथापि" अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह,—कतम ? इति, उच्यते,—"आह" मन्त्रनिगमः "अदितिः सर्वमिति" । आह,—किमुदाहरणम् ? 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति' "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥" (ऋ० स० १, ६, १६, ५) । "तत्" एतदुदाहरणम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" । इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता,—कथ येव द्यौ, सा अन्तरिक्षम् ? येव माता, स एव पुत्र, स एव पितेत्येवमादि किमपि बहुत्र परस्परासम्बद्धमुच्यते ? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

"अथापि" अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—कतम. ? इति, उच्यते,—"अविस्पष्टार्था" अपि हि केचित् "भवन्ति" । तद्यथा,—"अम्यक्, यादृश्मिन्, जारयायि, काणुका,—इति" एवमादय । न ह्येषा विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम्,—न च केचिदर्थवन्त केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम्, अर्थावेशम हि स्यात् । तस्मात् सर्वे एवानर्थका इति । परिसमाप्तः पूर्वपक्ष. ॥

स्वपक्षनिदान स्थापयिष्याम., तदर्थमिदमारभ्यते,—"अर्थवन्तः शब्दसामान्यात्" इति । अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा । हेतुरुच्यते,—शब्दसामान्यादिति । समान एव हि शब्दो लोके मन्त्रे च । तथा च, य एव गोशब्दो लोके सास्न-

स्कारयुक्तः, स एव मन्त्रेष्वपि। तथैव सति, स एवार्थवान् लोके स एव चानर्थको मन्त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति, असति च विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः शब्दसामान्यादित्युपपद्यते। यत्पुनरेतदुक्तम्,—प्रयोगानियमाल्लोकेऽर्थवत्त्वं प्रयोगनियमाच्च मन्त्राणामानर्थक्यमिति, तत् प्रति वक्ष्याम एतत् लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः। तद्यथा,—पितापुत्राविति॥

किञ्चान्यत्,—"एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम्। एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धम्। तत् किम्? इति, उच्यते,—'यद्रूपसमृद्धम्' मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, तदेव हि समस्तकृत्या युक्तं भवति, नेतरत्। एतदेव सुतरां स्फुटीकरोति,—'यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणमिति'। शब्दसामान्याद् ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेति। अयम्भो ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव दर्शयति। अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः? कथं वाऽनभिवदन्तः समर्द्धयेयुः? अर्थवाच वाभ्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य? यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति अत्र ब्राह्मणेन सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणाम्। तदेतदुपदर्शितमस्माभिस्तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति॥ १॥

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत यथो एतद् विप्रतिषि-

द्वार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति यथो एतज्ज्ञानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राह यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमपादः ॥ १, ५ ॥

किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणम् ? उच्यते,—"क्रीळन्तौ"—इति । "इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥" (ऋ० सं० ८, ३, २८, २) । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता । अनुष्टुप् । 'इहैव' 'स्तं' भवतं युवां, 'स्वे गृहे' 'मोदमानौ' हर्षमाणौ 'मा वि यौष्टम्' मा च वियुज्येताम् । 'विश्वं' सर्वम् 'आयुः' व्यश्नुतं क्रीळन्तौ 'पुत्रैः' 'नप्तृभिः' पौत्रैश्च सहैकत्वमागतौ । स्थापितमर्थवत्त्वं मन्त्राणाम् ॥

अधुना परपक्षे हेतवो निराकर्त्तव्याः, तदर्थमिदमाह,—"यथो एतत्" इति । यत् पुनरेतदुक्तम् । "नियतवाचो युक्तयः, नियतानुपूर्व्या भवन्ति इति" । अत्र ब्रूमः,—"लौकिकेष्वपि" इत्यर्थवत्सु शब्देषु नियतवाचो युक्तित्वं नियतानुपूर्व्यत्वञ्च दृष्ट-

"एतद्यथा,—इन्द्राग्नी पितापुत्राविति" च। तत्र, नियतवाचो युक्तित्वान्नियतानुपूर्व्यत्वाच्चानर्थका मन्त्रा एतदयुक्तम्। लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः सन्तः केचिदर्थवन्तो दृष्टाः, यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति। न प्रयोगनियमादनर्थका मन्त्रा इत्यनैकान्तिको हेतुः। …ादर्थवन्त एवेति॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—"ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इति"। अत्र ब्रूमः,—"उदितानुवादः स भवति"। न समर्थं आत्मानमेव स्वेन रूपेण विधातुमित्यतो ब्राह्मणेन विधीयते किन्तर्हि प्रयोगनियोगाय युक्तमेव सन्तं मन्त्रेष्वर्थं ब्राह्मणमनुवक्ति विस्तरेण प्रकृतार्थसम्प्रत्ययाय, न ह्यनुक्तं स्तोतुं शक्यते, सोऽयमेवमुदितानुवाद एव भवति, उक्तानुवाद इत्यर्थः। अपि चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति, ते त्वहम्पूर्विकया एकं प्रयोगं प्रति 'खले कपोत'वत् सम्पतन्ति, तेषां समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते। एवमुभयोरर्थवत्त्वं मन्त्रब्राह्मणयोः। तत्र यदुक्तं रूपसम्पन्नविधानान्मन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमिति, एतदयुक्तम्। तस्मादुभयमर्थवत्—मन्त्राश्च ब्राह्मणञ्चेति॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—'ओषधे त्रायस्वैनम्, स्वधिते मैनं हिंसीः,—इत्यादयः अनुपपन्नार्थाः भवन्ति। अत्र ब्रूमः,—ओषध्यधिदेवतोच्यते, हे ओषधे! त्रायस्वैनम्, त्वत्पूर्वको ह्येष वृश्च्यमानः सम्यक् छिन्नो भविष्यति, ततश्च यज्ञे विनियुक्तः। प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्याः स्थावरत्वात् प्राप्स्यत इत्येतत् त्राणमभिप्रेत्यौषधे त्रायस्वैनमिति, न छेदनं प्रतिपद्यतेऽस्यभिधानेनाभिप्रायेण। तस्मा-

दुपपन्नार्थ एवायम्। तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मन्त्रा इति, एतदयुक्तम्॥

यदपि चोक्तम्,—'स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन्निति'। तत्र ब्रूमः,—"आम्नायवचनादहिंसा" एषा "प्रतीयेत"। आह,—कथमहिंसा? प्रत्यक्षतो हि क्रियते हननः। शृणु,—इयमहिंसा, इयं हिंसा,—इत्यागमादेतत् प्रतीयते। प्रतिविशिष्टस्यायमेव वैदिक आम्नाय आगमः, एतत्पूर्वकत्वादन्येषामागमानाम्। स एष लोकस्य जगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः सन् हिंसाया कर्त्तारं विनियोज्यत इति। कुत एतत् पुनरियमहिंसैव? यतोऽस्मान् नियुनक्ति कर्त्तारम्। तदेतदागमप्रत्यक्षमेव यथेयमहिंसेति। अपि चेतदोषधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ता. सन्तो यज्ञे परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति। सोऽयमभ्युदय एव सम्पद्यते, न हिंसा। तत्र, यदुक्तमेनं हिंसीरित्याह हिंसन्निति, न ह्यसौ हिनस्ति। किन्तर्हि? अनुगृह्णाति यज्ञ. विनियोगार्थं विधानतश्छिन्दन्। तस्मादुपपन्नार्थमेवमपि। तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इति, एतदयुक्तम्॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—"विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति"। अत्र ब्रूम,—नैष विप्रतिषेधोऽयं:,—"एक एव रुद्रोऽवतस्थे" "असंख्याता सहस्राणि"—इति,—देवता हि महाभाग्ययोगादेकापि सत्यनेकधा भवति, अनेकापि चैकधा, तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः "माहाभाग्याद्देवताया (दै॰ का॰ ७, १, ४)" इत्यत्र॥

यत् पुनरेतदुक्तम्,—"अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे" "शतं सेना अजयत् साकमिन्द्र."—इति। अत्र ब्रूमः,—"लौकिकेष्वपि" अर्थवत्सु शब्देष "एतत्" एवमेवोच्यमान दृष्टम्। तद् यथा,—

असपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति"। न हि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके। उक्तं हि,—'मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः। उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रव.'—इति। तथापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वा केचिदेवं वक्तारो भवन्ति,—'असपत्नोऽयं ब्राह्मणः' इति। एवमेव कस्मिंश्चिदतिप्रवृद्धे भूमिपातिते मेघेऽन्यं पामसारतामभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात्,—अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे वस्त्वामितमेवमतिप्रवृद्धमहन्नाहम्—इति। यत् पुनरेतदुक्तम्,—'शतं सेना अजयत्'—इति। अत्र ब्रूमः,—कुतो हि सेनाः, या इन्द्रो जेष्यति ?—न हि देवानां शत्रवः सन्ति, ये जेतव्या इति। किङ्कारणम् ? विभवो देवा वशिनः अधिकरणधर्माश्च परेण महिम्ना युक्ताः। आह,—कथन्तर्हि 'शतं सेना अजयत्' इत्येतदुक्तम् ? उच्यते,—रूपकल्पनयैवैषा युद्धप्रवादात् स्तुतिः, वक्ष्यति च "अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (नैग० का० २, ५, २)"—इति तदेतद् भवता न सम्यग् दृश्यते, सम्यगन्विष्यतां देवतातत्त्वं नैरुक्तेभ्यः, ततो मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यगवभोत्स्यसे। नैवमवाक्यतत्त्वज्ञेन मन्त्रार्थो विगाहितुं शक्यः। गम्भीरपदार्थो हि वेदः, कथमवभोत्स्यते ? वेदार्थविबाधविभ्रान्ता एव हि प्रवादिनः स्वबुद्धिलाघवमाविर्भावयन्तो ब्राह्मणाः मन्त्रः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनान्तराणि प्रतिपेदिरे। यदुक्तं, विप्रतिषिद्धार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इति। एतदयुक्तम्। न ह्येमे विप्रतिषिद्धार्थाः,—भवत एव मतिविभ्रमो मन्दप्रज्ञितत्वात्। तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति॥

"यथो एतत्" यत् पुनरुक्तम्,—जानन्तं सम्प्रेष्यतीति"। अत्र ब्रूमः,—लौकिकेष्वर्थवत्सु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम्।

"जानन्तम्" गुरुम् "अभिवादयते" स्वगोत्रमभिवदन्। तथा च "जानते मधुपर्कं प्राह" विमधुपर्को मधुपर्क इति। तदेतदर्थवत्स्वपि शब्देषु विहितार्थख्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति।

"अथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह "अदितिः सर्वमिति"। अत्र ब्रूमः,—द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, मुख्या गौणी च। तत्रैव सति यत्र मुख्यासम्भवस्तत्र गौण्याश्रीयते। न एव भक्तिवादोऽदितिः, यथा कश्चिद् ब्रूयात् कश्चिदनेकोपकारे प्रवृत्तम्—'त्वमेव मे माता, त्वं मे पिता' एवमेतदपि द्रष्टव्यम्। "लौकिकेष्वपि" चार्थवत्सु शब्देषु "एतत्" उच्यमानं दृष्टम्, "यथा,—सर्वरसा अनुप्राप्ता पानीयमिति"। ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्या एवमुच्यते, मिहापि गुणवृत्त्या कयाचिददितेः सर्वत्वमुच्यते। यदुक्तमितरेतरविरुद्धं किमपि वदन्ती ति, एतदयुक्तम्। सर्वमेतदुपपद्यत एव गुणवृत्त्या। तस्मादर्थवन्त एव सर्वमन्त्रा इति॥

"अथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि "अविस्पष्टार्था भवन्तीति"। अत्र ब्रूमः,—"नैष स्थाणोरपराध" इति। न ह्यत्र स्थाणुरपराध्यति "यदेनं" स्थाणुम् "अन्धो न पश्यति" यदन्नासावभिहन्यते। किन्तर्हि? "पुरुषापराधः स भवति" पुरुष एवापराधी तत्र, यदसावचक्षुष्मान्। एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो यदविधितेन भवता न विज्ञायन्ते, भवत एवापराधोऽस्ति, यो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मासु वा संयोजयितुमिच्छति, न तत्र प्रष्टास्ति किञ्चित्॥

"यथा,—जानपदीषु" कासुचित् प्रवृत्तिषु इतिकर्त्तव्यतासु कौशलमित्याकूत "विद्यातः पुरुषविशेषो भवति"।

पुरुषाणां विशेषः। एवमिहापि मन्त्रार्थविचारकौशलकृत पुरुषाणां विशेषो भवत्येव। तत्रैवं सति, केचित् पुरुषा येषु विस्पष्टानपि मन्त्रान् न शक्नुवन्ति निर्वक्तुम्, अपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्नुवन्ति विस्पष्टीकर्त्तुम्। तदुक्तम् "उत त्वः (ऋ० म० ८, २, २३, ४। नैघ० का० १, ६, २)"—इत्यत्र ॥

तत्रैव सति, "पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति"—इति। ये एते पारोवर्य्यविदो ब्राह्मणाः, पारोवर्य्येण विजानन्ति आचार्य्यपरम्परया, ते पारोवर्य्यविदः, न साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः। तेषां किम्? तेषां य एव भूयोविद्यो भवति बहुश्रुतः कश्चित् स एव प्रशस्यते। य एव मन्त्रार्थविज्ञाता प्रशस्यो भवति, नेतरो मन्दबुद्धिरधिचितः, स हि बहुश्रुतो बहुदृष्टत्वादनेकविषये मन्त्रार्थं न कचित् प्रतिबध्यते, न हि तस्याविस्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्ति। तस्माद्धेतोः स त्वं बहु शृणु, ततः सम्यगवभोत्स्यसे मन्त्रार्थान्। तत्र यदवोचः 'अविस्पष्टार्था मन्त्राः' न हि ते अविस्पष्टार्थाः, तावोपरिष्टात् स्पष्टीकृत्य व्याख्यास्यामहे। तत्रैव सति भ्रयति सम्मोहः। तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम्। तस्माच्चैतदपि शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययायारभ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धः शास्त्रारम्भः। तत्र, यदुक्तं 'यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति' एतदयुक्तम्। इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धावुत्थिते च कारणे अवस्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता, तदर्थमेतत् खलु शास्त्रमर्थवदिति ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

पञ्चः पादः।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते। अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति। पद्वदवसं गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति। अवसायाश्वानिति। स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति। दूतो निर्ऋत्या इदमा जगामेति। पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा आः कारान्तम्। परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति। चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तम्परः सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदान्यथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति। इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति। वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति तथाऽग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १ ॥

"अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते"। शास्त्रारम्भप्रयोजनाधिकारे वर्त्तमाने अपीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थावधारण नास्तीत्य[illegible] यदि [illegible]

'उपपादितं निरुक्तशास्त्रस्य, कौत्सेन मन्त्राणामर्थवत्तां स्थापयित्वा परपक्षहेतवः प्रत्युक्ताः। तेषु स्थितमर्थवत्त्वं मन्त्राणाम्। तेषामर्थ-निर्वचनायेदमारभ्य-माणमर्थवदित्युप-पन्नमर्थवत्त्वं निरुक्तशास्त्रस्य। तदेतत् सर्वमपि चोदकशास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं प्रज्ञाया विवृद्धये शिष्यस्य। कथञ्चासौ मा विमूढप्रज्ञः? शब्दार्थन्यायगह्वरेषु हेतुसमयानभिज्ञः परैः प्रतिबध्यमानोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थांश्चासम्मोहेन निर्ब्रूयादिति। एवन्तावत्, एतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति। अथेदमपरमारम्भप्रयोजनमित्येवं विशेषाधिकारार्थोऽयमथशब्दः। अपि मन्त्रार्थप्रत्यय इदमन्तरेण नास्ति, नाप्यस्ति यदिदं वक्ष्यमाणम्, इत्यपिशब्दः एव सम्भावने।

आह,—किम्पुनस्तद् वक्ष्यमाणम्? इति, उच्यते,—'पदविभागः'। 'एवं पदानि वक्तव्यानि'—इत्येतद् विभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः। किं कारणम्? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठन्ते, न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति। तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति। इदमर्थवत्त्व मन्त्राणामन्तरेण पदविभागोऽप्यकिञ्चित्करः। प्रसिद्धश्चैष सर्वशाखासु। तस्मात् पदविभागार्थवत्त्वाय चार्थवन्तो मन्त्रा इति केचिद् वर्णयन्ति॥

एव प्रतिज्ञाय समानसंहितेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुकं पदविभागविशेषं दर्शयति, तद्यथा,—"अवसाय पद्वते रुद्रमृळेति"। "पद्वत्" पादवत् पादसंयुक्तम्। "अवसं गाव पथ्यदनम्" इति निगमप्रसक्तास्य पर्यायवचनम्। "अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः" प्रत्ययः। "तस्मात्" असमासत्वादस्य "नावगृह्णन्ति" एतत्पदकारा इति शेषः। "मयोभूर्वातो अभिवातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरारिशन्ताम्। पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्वव-

मार्यं प्रदर्त रुद्र मृळ ॥ (ऋ० सं० ८,८,२०, १) । मुवरी नाम गौतमः स मयोभूरित्यमास्त्रिष्टुभः पूर्वैस्त्रिभिः पादैः गवामाशिषमाशास्योत्तमेन तासामेव च रुद्रात् सुखमयाचत। गावामुपस्थाने विनियुक्ता । 'मयोभूः' मयोभावयिता पार्थात्वः 'वातः', एताः 'उस्राः' 'अभिवातु' आभिमुख्येन वातु । किञ्च, तेन सुखभुवा वातेनानुद्वेजनोयेन स्पृश्यमानाः 'ऊर्जस्वती:' प्रभूतरसाः 'ओषधीः' 'आरिशन्ताम्' आस्वादयन्तु । आस्वाद्यास्वाद्य च सलवणस्वादमात्माभिप्रेते काले उदकं 'पिबन्तु'। तच्च पीतमोषधिसहितमासां तथा कोष्ठे विपच्यतां रसशोणितमांसमेदोमज्जाऽस्थिक्रमेण यथैताः पीवस्वत्यो भवेयुः । 'पीवस्वतीः' पीवगुणयुक्ताः स्थूला बलवत्यो बहुपयस्काः सति च बहुपयस्त्वे 'जीवधन्याः' जीवधनिन्यो रोगदुष्टमातृकाः । हे 'रुद्र !' वयम् एतासां गवाम् एताम् आशिषम् आशास्महे । त्वमप्यासां गोलक्षणाय 'पद्वते' 'अवसाय' पथ्यदनाय 'मृळ' सुखीभव । मैना हिंसीस्त्वमासामीश्वर इत्यभिप्रायः ॥

"अवसायाश्वानिति" । इदमपरमुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वपूरूपेण सरूपमेव पदमर्थकृताद् विशेषादवगह्यति । इयोः पदयोः वहुना वा पदविच्छेदेनोच्चारणं स समासः । तयोरेवार्थविभागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तदेतदवगृह्यते पदम्,—"स्यति." दातुः "विमोचने" अर्थे वर्त्तते, स पुनः "उपसृष्ट." उपसर्गेणावेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो धातूपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थमेव तत् पदमवगृह्यते अवसायेत्येतत् । "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि त मा नि षीद स्वानो नार्वा । विमुच्या वयोऽवसायाश्वान् दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ (ऋ० सं० १, ७, १८, १) । एतया त्रिष्टुभा, कुत्स आङ्गिरस इन्द्र तुष्टाव । "योनिस्ते" । हे 'इन्द्र' ! 'योनिः'

स्थानं 'ते' तव यदिदं 'निषदे' निषदनाय, मया 'अकारि' कृतम्, 'तं' योनिं तत् स्थानम् 'आ निषीद' एत्य निषद्येम सीद। कथं पुनर्निषीद ? 'स्वानो न' स्वन्यमान इव 'अर्वा' अश्व। संशब्द्यमान इवाश्वबन्धेनाश्वः स यथा स्वे स्थाने निषीददेव मया त्वमपि शब्द्यमानस्तुतिभिरेतस्मिन् मया संस्कृते स्वास्तीर्णे बर्हिषि स्थाने निषीद। कथम्पुनर्निषीद ? 'विसुच्य' एतान् 'वय. अश्वान्'। कुत. ? रथात्। पुनरपि च एतान् 'अवसाय' वियोज्य रश्मिभ्योऽश्वान् सत्योदकायव-मान् कृत्वा 'दोषावस्तोर्वहीयस' अहनि च रात्रौ च ये केचिद् वहन्ति, तेभ्योऽपि वहीयस. शीघ्रतमेन जवेन वोढृत-मान् ततस्त्वं स्वस्थो भूत्वा निषीद। एतस्मिन् योनौ एत-स्मिन् संस्कृते बर्हिषि 'प्रपित्वे' प्राप्ते अस्माकं त्वद्यजनकाले मा नो विघ्नं कार्षीरित्यभिप्रायः॥ एवन्तावदिदमवगद्य-मिदमनवगद्यमित्यर्थपरिज्ञानद्वारेण "तस्मात्" एतन्निरुक्त-शास्त्रात् विज्ञायते॥

यान्यपि च स्वल्पनवगतस्थानि पदानि समानसहितानि, तेषामप्यर्थज्ञानमेव विभागवैशेष्यं भवति। तद्यथा,—"दूता निर्ऋत्या इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा" यस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शन वेलायं', पञ्चम्यर्थोऽत्र दृश्यते ? "षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा" षष्ठ्यर्थदर्शन वेलायं', षष्ठ्यर्थोऽत्र दृश्यते ? अत एतत् "आ कारान्तम्" पदं निर्ऋत्या इति। "देवा. कपोत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम। तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे॥" (ऋ० म० ८, ८, २३, १)। प्रचेता नामाङ्गिरस, वैनेय कपोतसूक्तं ददर्श। कपोतनिलयनशान्त्यै कपोतपदहरण एतत् सूक्तम्। त्रिष्टुबेषा। हे 'देवा ।' 'कपोतः' 'इषित.' प्रेषित: 'निर्ऋत्या.

स्वभूत, तथैवानुप्रविश इत्येव यच्छार्थः। अथवा निर्ऋत्याः सकाशादित्येवं पञ्चम्यर्थः। 'यत्' कर्तुम् 'इच्छन्' 'इदम्' अस्मद्गृहम् 'आजगाम'। यस्य नः पापस्य च पापकर्मणो जन्मान्तरकृतस्य एतत् कपोतस्य निलयनं तत्पददर्शनं च कुशादिषु विपाकलिङ्गम्। 'तस्मै' कर्मणे तदर्थं युष्मानेव 'अर्चाम'। समर्था यूयमेतत् पापकर्म विपच्यमानमस्माकमपकर्तुमृजु विपाकं वा कर्तुं वयमपि च तस्मै पापकर्मणे 'कृणवाम' 'निष्कृतिम्' निष्क्रमणं निर्यजनम्, तपसा एतद्भूतानुरूपेण। यतो ब्रूमः,—'शं नः' सुखं नः 'अस्तु' 'द्विपदे चतुष्पदे' युष्मत्प्रसादेन स्वेन तपसेत्यभिप्रायः॥

"परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व"। एतस्मिन् पदे "चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी" चतुर्थ्यर्थ दर्शनम्। अत एतत् पदम् "ऐकपदिकम्"। "अपेहि मनसस्पतेऽप क्राम परश्चर। परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः॥" (ऋ० सं० ८, ८, २२, १)। प्रचेता नाम आङ्गिरस एतामनुष्टुभमपश्यत्। दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता। मन इति विज्ञानमुच्यते, बुद्ध्यादि, तस्य पतिः मनसस्पतिरात्मा, इह पुनर्मृत्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः। उभावपि अकृतकर्मापेक्षया प्राणिना बुद्ध्यादिविज्ञानापसंहारस्येशाते। तयोरन्यतरः सम्बोध्यते,—हे 'मनसस्पते।' 'अपेहि' अपगच्छ। अपसृत्य गत्वा च त्वमीषदपगम्य आस्स्व, समीप एव मा स्मा अस्माकम्। किन्तर्हि? 'अपक्राम' दूरमपेत्य क्राम। अपक्रम्य च 'परः' परतः, अन्यत्राप्यस्मत्. 'चर' अपुनरावर्त्तमानोऽस्मान् प्रति। किञ्च 'परः' परागत्य, यस्याः त्वं दूरं निर्ऋत्याः, तस्यै 'निर्ऋत्यै' 'आचक्ष्व'। किमिति? 'बहुधा जीवतो मनः'। अथवा 'परः' प्रकृष्टम् आसन्नं तस्याः निर्ऋत्याः' दूरं गतो मः,। ग्राम.। अविज्ञातमरणकाल एवाति

सम्मोहतो मनोमि। तस्मै 'निऋत्यै' गत्वा 'बहुधा' अनेकप्रकारम् 'आचक्ष्व' कथय। "'जीवतः' यादृशं मनः भवति, तादृशं मम 'मनः' बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पष्टवृत्तित्वेन तावत् स मुमूर्षुरित्येतदाचक्ष्व। मुमूर्षोर्हि उपक्षीणकर्मणो जातिस्मृष्टा इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति, न च मम तथेत्यभिप्रायः॥ एवं समानसंहितानामपि पदानामयं भेदकृतं विभागवैलक्षण्यम्। स चायं इदमन्तरेण न विज्ञायते। अत इदमुक्तम्,—'अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते' इति॥

पदविभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणमाह,—"परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १, ४, १०८)"—इति। परः प्रकृष्टो यः सन्निकर्षः संश्लेषः, परस्परेण स्वराणां स्वराधिरूढानाञ्च व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते। सा च पुनरियं "पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्राति० २, १)"। अत्र द्विविधा वर्णयन्ति। पदानां या प्रकृतिः, सेयं पदप्रकृतिः संहिता। किं कारणम्? संहितातो हि पदानि प्रक्रियन्ते, तस्मात् संहितैव प्रकृतिः, विकारः पदानीत्येवमेके मन्यन्ते। अपरे पुनः, -पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृतिर्यस्याः सेयं पदप्रकृतिरिति। किं कारणम्? पदान्येव हि संश्लिष्यमाणानि संहिता भवति, तस्मात् पदान्येव प्रकृतिः, विकारः संहितेति॥

एवञ्च कृत्वा "पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि"। सर्वेषां चरणानां सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः। किम्? पार्षदानि, स्वचरणपर्षद्येव यैः प्रतिशाखानियतमेव पदावग्रहप्रगृह्यक्रमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते। तानीमानि "पार्षदानि" प्रातिशाख्यानीत्यर्थः। आह,—किं तेषाम्? इति। उच्यते,—तानि पदप्रकृतीनि। पदं येषु संहितायाः प्रकृतित्वेन

चिन्त्यते, तानीमानि पदप्रकृतीनि । तेषामपि स एव समय इत्यभिप्राय ।

आह,—किम्पुनरत्र साधीय ,—पदाना प्रकृतित्वम्, संहिताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्व पदानाम, प्रकृतित्व संहिताया ? इति । उच्यते,—संहिताया प्रकृतित्व न्याय्य । आह,—किं कारणम् ? उच्यते,—मन्त्रोऽह्यभिव्यज्यमान पूर्वऋषेर्मन्त्रदृश संहितयैवाभिव्यज्यते, न पदै, अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्यनूचाना ब्राह्मणा, अधीयते चाध्येतार, पदैरेव विन्यस्योच्यन्त मन्त्रा. कर्मसु । न स्वेतत सर्वमस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभि संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति पश्याम, समयमात्रमितरत् शास्त्रनियतमेव । यदुक्त पदप्रकृतीनि सर्वचरणाना पार्षदानि, तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदाना प्रकृतित्व भवति, न सर्वत्रैव । तस्मात् संहितैव प्रकृतिरित्येतदसाधीय इति ।

"अथापि याज्ञे दैवतेन बहव प्रदेशा भवन्ति" । अथेदमपरमारब्धप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येत्येव विशेषाधिकारार्थोऽयमथशब्द । अपीद वक्ष्यमाणमपि याज्ञु,ज्ञानीत्येव अपिशब्दः सम्भावने । आह,—किम्पुनस्तत् ? इति । उच्यते,—यज्ञे कर्मणि प्रवर्त्तमाने दैवतेन बहव प्रदेशा भवन्ति दैवतेन लिङ्गेन बहवो विधिषु देशा भवन्ति । तद्यथा,—उपतिष्ठते व्युच्छन्त्यामैन्द्रासद , आग्नेय्याग्नीध्रमैषण्या हविर्धानमित्येवमादि । न्यायविद. खल्वपि याज्ञिका पठन्ति —लिङ्गतो मन्त्राणा शेषभावमधिकृत्य, लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्त समाम्नानमित्यधिकारे,—एवञ्च मन्त्रविधेरतदाख्येषु शिष्टत्वादिति चैवमादि ।

तस्मैवं सति "ते चेद् ब्रुयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति" । ते यच

घ्यत्र ब्रूयुः, किमिति ? लिङ्गज्ञाः, लिङ्गज्ञातारो वयमत्र एत-स्मिन्नाम्नाये लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन् देवतायां तत्र विजानीमः । विज्ञाय च तद्देवत एव कर्मणि विनियुञ्जमहे त मन्त्रम् । एवञ्च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति लिङ्गमस्माकं ज्ञापकमिति केचिद् वर्णयन्ति ।

एवं ब्रुवतो वक्तव्याः,—यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवता विजानीध्वे, "इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति (ऋ० सं० ४, ५, ६, २)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे का देवता ? इति।

आह,—केन पुनरभिप्रायेणास्मिन् मन्त्रे देवता पृच्छ्यते ? इति। उच्यते,—"वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे"। अथ तावदयमाग्नेयो मन्त्र, अथ च तावदेतस्मिन् मन्त्रे इन्द्रवायू अपि श्रूयेते, तदेतद् दुःपरिज्ञानं लिङ्गमात्रेण, कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानम् ? कतमदत्र नैघण्टुकम् ? इति। ते चेद् याज्ञिका लिङ्गमात्रान्निरुक्तमुपेक्ष्य मन्त्रान् कर्मसु विनियुञ्जाना गुणप्रधानभावमजानन्तो देवताभिधानानामेकमन्त्रगतानामन्यदेवतमन्त्रमन्यदेवते कर्मणि विनियुञ्जीरन्, ततश्चायथाकरणात् कर्मासमृद्धिः स्यात्। न च केवलं कर्मासमृद्धिरेव। किन्तर्हि ? अपध्वंसोऽपि स्यादेव दुरिष्टहेतुकः। तस्मात् पठितव्यं निरुक्तम्। तेन हि गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातुमेकमन्त्रगतानां देवताभिधानानामिति। तदेतदेवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रति विशिष्टोपकारकारि। तस्माद् युज्यते प्रारब्धुमिति॥

"त्वा हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने। इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः॥" (ऋ० सं० ४, ५, ६, २)। भरद्वाजस्यार्षम्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियोगः। हे 'अग्ने !' 'त्वा हि' त्वामेव

'मन्द्रतमं' मृदुतमं सुखाराध्यतमम्, त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतः, अतस्त्वामिव 'वहमहे' सम्भजामहे। केन? अर्कशोकैः। एकपदमेतत्। अर्चनैर्मन्त्रैः शोकैर्दीप्तैः यथोक्तब्रह्मचर्य्यजनितवीर्य्यैः। स 'नः' त्वं भज्यमानः तैः मन्त्रैः संसेव्यमानः 'महि' महत् स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गुणानुस्मृतिसंस्मारगर्भैरुपप्रथितं 'श्रोषि' शृणु। किञ्च, एवं त्वं महती देवता, येन 'त्वा' त्वामेवैकं 'देवताः' अपि सर्वा 'इन्द्रं न' इन्द्रमिव च 'वायुम्' इव च 'शवसा' बलेन बलाङ्कितिभिः अभ्यर्चन्ति। किम्पुनः स्वैः कर्मभिः? येऽपि च केचिदन्ये त्रिलोके नृणां मध्ये बलधनस्तुतेः 'मृतमा.' तेऽपि च त्वामेव 'पृणन्ति' पालयन्ति पूरयन्ति वा। 'राधसा' हविर्लक्षणेन धनेन। एवं सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति।

एवमयमाम्नेयो मन्त्रः, स एव लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमान ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्त्तुरभिप्रेतफलसिद्धे नालं स्यात्, कर्मवैगुण्याच्च कर्त्तुरपध्वंसाय स्यात्। तस्माद् विज्ञेय मन्त्रदेवतानियमज्ञानाय निरुक्तमिति॥

"अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि। हत्वाय शत्रून् विभजस्व वेद ओजो मिमानो विमृधो नुदस्वेति"॥ (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)। यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च, "तथा" एतस्मिन्नपि "मान्यवे मन्त्रे"। "अग्निः" अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम्। एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु दुरवधारं देवतातत्त्वमनेनैवाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानुसमयेन॥

यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो वयमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान् कर्मसु

विनियोक्ष्यामहे, न नो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति। "त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति" अपठितमपि दीप्तिनामसु न केवलं यान्येव पठितानि, अन्यान्यपीति॥

"अथापि" इदमपरमारम्भप्रयोजनमन्यत्। आह,—किम्? इति। उच्यते,—"ज्ञानप्रशंसाभवत्यज्ञाननिन्दा च" ज्ञानञ्च प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते। तदेवं सति वयमनिन्द्याः स्याम; प्रशस्याश्चेति ज्ञेय निरुक्तम्। अतो हि आध्यात्माधिदैवताधियज्ञाभिधायिनां मन्त्राणामर्थाः परिज्ञायन्ते, ते च परिज्ञाताः सन्तः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे भवन्ति। तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थशास्त्रमिति न्याय्यमारब्धुम्॥ १॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं
न विजानाति योऽर्थम्। योऽर्थज्ञ इत्सकलं
भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा।
यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्।
स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोऽर्त्तेररणस्थो वा॥ २॥

क्व पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते? इति। उच्यते,—लोके, शास्त्रे च। लोके तावद् यः कश्चिद् विद्वान् भवति, स पूज्यते पुण्यफलैरपि भिर्जनैः, तदेतत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम्। शास्त्रेऽपि "स्थाणुरयं भारहार."—इत्यादि। स्थाणुर्वृक्षः, स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव सम्बध्यते,—न तज्जैर्गन्धरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैः। एवञ्च "किला-

माधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम्" तस्य वेदस्याध्ययन-भारमात्रमेव ह्यसौ बिभर्त्ति। "योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्र-मश्नुते" य एवार्थज्ञो भवति, न ग्रन्थमात्राध्येता, स एव सकलमनवखण्डितं भद्रम् अश्नुते, अर्थपरिज्ञानफलमश्नुते प्राप्नोति। किम्पुनस्तत्? इह लोके पूज्यतामुपेत्य शिष्टानाम्, इतो लोकादन्तकाले "नाकमेति" यत्रासुखं किञ्चिदपि नास्ति, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा, "कमिति सुखनाम, तत् प्रतिषिद्धम्। प्रतिषिध्येत न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्। न वा अमुं लोकं गतवते किञ्च नासुखम्। पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति"—इति नैग० का० २, ४, २। तत् स्थानमेति निरतिशयम्। कस्मात् पुनर-सावीदृशं स्थानमेति? इति। उच्यते,—इतः। यस्मादसौ "ज्ञानविधूतपाप्मा"। ये हि नाकगमनप्रतिबन्धिनः पाप्मानः, ते तस्य ज्ञानेन विधूताः, अतोऽसावेति नाकम्। युक्तञ्चान्य-त्रापि,—न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति।

अथवा स्थाणुर्दृष्टः। स यथा चन्दनभारं वहत्येव, तद्-पभोगैर्नाभिसम्बध्यते, एवं किलासौ यो ग्रन्थमात्राध्येता, नार्थज्ञः। एवं तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम्।

अथैतस्मिन् अज्ञानं निन्द्यते,—"यद् गृहीतमविज्ञातम्" —इति। यद् गृहीतं गुरुमुखात्, अविज्ञातं चार्थतः। किञ्च "निगदेनैव शब्द्यते" निगदमात्रेणैव नित्यकाले शब्द्यते उच्चार्यते, न पुनरर्थतो विचार्यते। आह,—किं तस्य? उच्यते,—"अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्"। शुष्कं काष्ठमनग्नौ प्रदेशे नालं ज्वलनाय प्रकाशाय। एवं यो वेदार्थज्ञानभिज्ञोऽध्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव सम्ब-ध्यते, न तु तदीयेन फलेन, परिज्ञानस्तु श्रेयसा चाभ्युदयेन।

च युनक्तीति। तस्मादेतत्परिज्ञानाय अवश्यं निरुक्तशास्त्रमारब्धव्यमिति ॥

स्थाणुशब्दमर्थशब्दञ्च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति,—"स्थाणुस्तिष्ठते."। स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति, न कदाचिदप्यासीदिति। "अर्थोऽर्त्तेः" गतिकर्मण, अर्य्यते ह्यसौ वर्थिभि। "अरणस्थो वा" यदास्य स्वामी अरति गच्छति इतो लोकादमुं लोकं तदायमिहैव तिष्ठति, नानेनैव सहामुं लोकं गच्छति दीनारादिरर्थः, तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थं उच्यते।

एवं तावत् शिष्टानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते ॥ २ ॥

उ॒त त्व॑: प॒श्यन्न द॑दर्श॒ वाच॑मु॒त त्व॑: शृ॒ण्वन्न शृ॑णोत्येनाम्। उ॒तो त्व॑स्मै त॒न्वं१॒॑ वि स॑स्रे जा॒येव॒ पत्य॑ उश॒ती सु॒वासा॑:। अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु। यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ ॥

गाता। एव "स." एतां वाचं यथावत् "शृणोतीति"। यः पदशोऽवच्छिद्यैतां विग्टह्य वाचमस्या पश्यति समस्तामेव-मस्यामर्थायम् "अर्थप्रशंसा"॥

अपीयमपरा ऋक् "तस्या." एव "उत्तरा" अस्यैवार्थस्य प्रकृतस्य ज्ञानप्रशंसाख्यस्य फलाभिधानद्वारेण "भूयस" बहुतराय अमुना फलेनाभिसम्बन्धात् प्रतिविशिष्टज्ञानमित्येव "निर्वचनाय"। निर्विविच्य निर्धार्य्य वचनं कथनं निर्वचनम्, तस्मै निर्वचनाय॥ ३॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्। अप्येकं वाक्-सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग् भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा॥ ४॥

तद्यथा,—"उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु" (ऋ० म० ८, २, २४, ४)"—इति। "अप्येकम्" अपि बहून् विदुष

"सख्ये" सखिभावे, कतरस्मिन् "देवसख्ये" समानख्यान-ताया देवसायुज्ये इत्यर्थः। वक्ष्यति हि,—"यां यां देवतां निराह, तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति (प॰ का॰ १३, १३)" —इति। अथवा, "देवसख्ये" रमणीये स्थाने। यस्मिन् देवानां सखिभावः, तद्देवसख्यं स्थानम्, तस्मिन् देवसख्ये 'रमणीये 'स्थाने, देवलोके इत्यर्थः। किम्? इति 'स्थिरम्' अविचालिनम् अप्रच्यवनधर्माणम्। कमेवमाहुः? "विपीतार्थम्", आपीतार्थं गृहीतार्थमित्यर्थः। क एवमाह? इयमेव "वाक्" ऋक्संहिता। किञ्च, "नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु"। 'एनं' वागर्थज्ञं 'न हिन्वन्ति' नानुगन्तुं शक्नु-वन्ति। केषु? 'वाजिनेषु' "वाग्ज्ञेयेषु" अर्थेषु "बलवत्सु" "अपि" दुर्ज्ञेयेषु दुरवघटनीयेषु, समुद्रपिहितरत्नसन्निभेषु देव-तापरिज्ञानादिषु व्याकर्त्तव्येषु। स हि तान् व्याकर्त्तुं शक्नोति, नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागताः शक्नुवन्ति तानर्थान् व्याकर्त्तुम्, यानसौ व्याकरोति। अत एतदुक्तम्,—"नैनं हिन्व-न्त्यपि वाजिनेषु"। अपि एवं तावदर्थज्ञः प्रशस्तः॥

अथेदानीमविद्वानुत्तरेणार्द्धर्चेन निन्द्यते,—"अधेन्वा चरति" "अधेन्वा हि एष चरति" न हि सा वाक् हितोतीव न परत्र च, यस्या अर्थो न परिज्ञायते। तया गृहीतयैव ता-मधीयान इतश्चेतश्चरति, तत् प्रधान एव सर्वतः पर्यटतीत्य-भिप्रायः। किञ्च, माययैषः चरति गृहीतया। यथा हि कश्चि-न्मायया सुवर्णं बिभृयात्, एवमयं "वाचम्" एव एतां बिभर्त्ति। सा तादृशी भ्रियमाणा "वाक्"। किं करोति? "नास्मै कामान् दुग्धे"। कतमान्? ये तस्या वाचो दोग्धव्याः। क्व? "देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु" च। "य"। किं करोति? य एवं 'अश्रुवान्' "श्रुतवान् भवति"। कथम्?

"अफलामपुष्पामिति" एवं यः श्रुतवान् भवति, एभ्यः सका-
शात् श्रुत्वा च दृढग्राहेण गृहीत्वावस्थितो भवति, अध्ययना-
दृते नान्यदस्ति वाचि किञ्चित् रम्यमिति। तस्य किम्?
इति "अफलैवास्मा अपुष्पा" च "वाग् भवतीति"। यथैव
ह्यसौ पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः।
अथ "वा" "किञ्चित् पुष्पफलेति वा"। एतदुक्तं भवति,—
अल्पफलामल्पपुष्पामिति। किङ्कारणम्? अस्ति ह्यध्ययन-
मात्रे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्य-
काराभिप्रायः। आह,—किम्पुनर्वाचः पुष्पफलम्? इति।
उच्यते,—"अर्थं वाचः पुष्पफलमाह" एतस्मिन् मन्त्रे मन्त्र-
दृगाह। कः पुनरसावर्थः? इति। याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येष
वाचः समासतोऽर्थः। स पुनरेव रूपकल्पनया पुष्पफलवि-
भागेन द्विधा प्रविभज्यते,—"याज्ञदैवते" पुष्पफले "दैवता-
ध्यात्मे वा" इति। यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, देवतापरिज्ञानं दैव-
तम्, आत्मन्यधि यद् वर्त्तते तदध्यात्मम्। स एष सर्वोऽपि मन्त्र-
ब्राह्मणराशिरेवं त्रिधा विभक्तः। तत्रैवं सति,—यदा अभ्युद-
यलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते, तदा याज्ञपुष्पं दैवतफलम्। किं
कारणम्? पूर्वं हि पुष्पं भवति फलार्थम्, याज्ञमपि पूर्वं
तन्यते देवतार्थम्, इत्येतस्मात् सामान्याद् याज्ञं पुष्पम्, दैवतं
फलम्। यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते, तदोभे एव
याज्ञदैवते पुष्पत्वमेव बिभृतः। दैवते हि याज्ञमन्तर्भूतमेव
तदर्थत्वात्, अतो न पृथगुच्यते। यत् पुनरधिदैवतं सर्वमपि
प्रतिविशिष्टध्यानेनोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य चेतसा आत्मान-
मेव प्रतिसम्पाद्यते कार्यकारणाधिदेवसाक्षात्कारेण, सोऽयमे-
वमधिदैवतमधियज्ञं चोच्छिद्याध्यात्ममेवाभिसम्पादयति,
तथा पुष्पभावमुच्छिद्य पुष्पं फलभावायेति। एवं सोऽस्य-

साक्षयाज्येवाभिसम्पद्यते। तत्रैव सति,—अध्यात्मार्थत्वादधिदैवतस्य, अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य निष्पन्नत्वात्, दैवतं मुख्यम्, अध्यात्म फलमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च बिल्मं भिल्मं भासनमिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो धातुर्दधातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ ५ ॥

आह,—कुत पुनरिदमायात निरुक्तशास्त्र प्रधानमितराणि चाङ्गानि ? इति। उच्यते,—"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवु"। साक्षात्कृतो यैर्धर्म साक्षाद् दृष्ट प्रतिविशिष्टेन तपसा, त इमे साक्षात्कृतधर्माण । के पुनस्ते ? इति। उच्यते,—ऋषय । ऋषन्ति अमुष्मात् कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण प्रयुक्तादमुना प्रकारेणैवलक्षण फलविपरिणामो भवतीत्यृषय । "ऋषिर्दर्शनात् (नै० २, ३, २)"—इति वक्ष्यति। तदेतत् कर्मण फलविपरिणामदर्शनमौपचारिकत्वेनोक्तम्—साक्षात्कृतधर्माण इति। न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति, अत्यन्तापूर्वो हि धर्म ।

आह,—किमेषाम् ? इति। उच्यते,—"तेऽवरेभ्योऽसा-

च्चात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः"। ते ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेऽवरेभ्यः अवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः। तेषां हि श्रुत्वा ततः पश्चादृषित्वमुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरेणैव। आह,—किं तेभ्य"? इति। उच्यते,—ते अवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकया वृत्त्या मन्त्रान् ग्रन्थतोऽर्थतश्च सम्प्रादुः सम्प्रदत्तवन्तः, तेऽपि चोपदेशेनैव जगृहुः।

अथ तेऽपि "उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च"—इति। उपदेशाय उपदेशार्थम्। कथं नामोपदिश्यमानमर्थमेते शक्नुयुर्ग्रहीतुमित्येतमधिकृत्य ग्लायन्तः खिद्यमानास्ते प्वनुग्रहन्ति, तदनुकम्पया तेषामायुषः सङ्कोचमवेक्ष्य कालानुरूपाञ्च ग्रहणशक्तिम्। बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं गवादि देवपत्न्यन्तं समाम्नातवन्तः। किमेतमेव? नेत्युच्यते,—वेदं वेदाङ्गानि च इतराणीति।

कथम्पुनः समाम्नासिषुः? इति, आह,—शृणु। वेदं तावदेकं सन्तमतिमहत्त्वाद् दुरध्येयमनेकशाखाभेदेन समाम्नासिषुः, सुखग्रहणाय व्यासेन समाम्नातवन्तः। तद्यथा,—एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशतधा आध्वर्य्यवम्, सहस्रधा सामवेदम्, नवधा आथर्वणम्। वेदाङ्गान्यपि। तद्यथा,—व्याकरणमष्टधा, निरुक्तं चतुर्दशधा इत्येवमादि। एवं समाम्नासिषुर्भेदेन ग्रहणार्थम्। कथं नाम? भिन्नान्येतानि शाखान्तराणि लघूनि सुखं ग्रहीयुरेते शक्तिहीना अल्पायुषो मनुष्याः,—इत्येवमर्थं समाम्नासिषुरिति।

बिल्मग्रहणं भाष्यवाक्प्रसक्तं निर्ब्रवीति,—यदेतत् "बिल्मम्" इत्युक्तम्, एतद् "भिल्मम्" वेदानां भेदनम्। भेदो

व्याप्त इत्यर्थः। "भाषत्वमिति वा"। अथ वा भाषमिव विल्म-शब्देनोच्यते। वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति। अत इदमुक्तं विल्ममिति। एवं भिदेर्भासतेर्वा बिल्म-शब्दः। एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि चाङ्गानीति परिशोधित आगमः॥

अथेदानीं निघण्टुसमाम्नायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रय-विभागेन सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य। सेयमुच्यते,—"एतावन्तः समानकर्माणो धातवः"—"एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि" इति। स एव पदराशिर्नैघण्टुकं नाम प्रकरणम्। एतावन्त इति या चैषु धातुषु व्याख्यातपदेषु प्रतिनियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते। तद्यथा,—"गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् (नै॰ का॰ २, २, २)" "कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (नै॰ का॰ ३, २, ३)"—इत्येवमादि। एतावन्त्यस्य सत्त्वस्येति या नामसु प्रतिनियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते। तद्यथा,—"पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः" "हिरण्य-नामान्युत्तराणि पञ्चदश (नै॰ का॰ २, ३, १)"—इत्येवमादि। यत्रैतावदर्थो प्रायेण चिन्त्यते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित्। एवलक्षणं, नैघण्टुकं नाम प्रकरणम्। गवादि, प्राक् "जहा (नैग॰ का॰ ४, १, १)"—शब्दात्।

अथ पुनर्यत्र "एतावतामर्थानामिदमभिधानम्"—इत्ययं प्रायेण चिन्त्यते। तद्यथा,—"आदित्योऽप्यकूपार, समुद्रोऽप्यकूपार, (नैग॰ का॰ ४, ३, २)"—इत्येवमादि। अनवगतसंस्काराश्च निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित्। अथ पुनर्यत्र "नैघण्टुक" "देवतानाम् अप्राधान्येन" यस्मिन् मन्त्रे "इदम्" अन्यदत्र प्राधान्येन वर्ण्यत इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते। तदेवलक्षणम् ऐकपदिक

नाम प्रकरणम्, जहादि, प्राक् अग्निशब्दात् (दै० का० १, ३, ६)।

दैवतं नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि देवपत्न्यन्तम् (दै० का० १२, ४, १०)। तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्, ऐकपदिकम्, दैवतम् इति। अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चेनेदमवस्थितं निरुक्तशास्त्रमिति।

"तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्"। इदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति, तत्र न काचित् किञ्चिदुक्तं भवति, तदेतल्लक्षणत उपदिश्यत इति पर्य्युपयुक्तस्तच्छब्दः। यत् अभिधानम् अन्यदैवते, अन्या यस्मिन् प्रधानदेवता: सोऽयमन्यदैवतः, तस्मिन् अन्यदैवते मन्त्रे। यमर्थमन्यस्यां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां निपतति निगमयति अभिप्रयुज्यमानमङ्गभावं गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभूतमित्यर्थः। मत्रत्वा हि तत्प्रेयमक्रिस्त्वशास्ते ॥ ५॥

अश्वन्न त्वा वारवन्तम्। अश्वमिव त्वा वालवन्तं वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः। मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव। कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति। गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व

पुनः शृणातेः प्रीणातेर्वार्द्धमासपर्व देवानस्मिन् प्रीणन्तीति तत् प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ ६ ॥

तद्यथा,—"अश्वन्न त्वा वारवन्त वन्दध्या अग्निन्नमोभि । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥" (ऋ० म० १, २, २२, १)। अस्या ऋचि अश्वो नैघण्टुक, अग्नि प्रधानम्। शुनःशेपस्यार्षम्। गायत्री। वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता। मान्त्र वारवन्तीयस्य एषा योनि। 'अश्वं न त्वा' अश्वमिव त्वा ते अग्ने। 'अग्निम्' अग्रे नेतार देवाना, 'वारवन्त' वालवन्त, इपाश्वम्। स हि अतितरा वालवान भवति। वन्द्यते परिचर्य्यते च। न तथान्ये। तमिव त्वा 'वन्दध्यै' वन्दामहे स्तुम। 'नमोभि' नमस्कारै, अन्नैर्वा हविर्भिरुच्यते। क पुनरवस्थितम? कथ वा वन्दामहे? इति 'सम्राजन्त' दीप्यमानम 'अध्वराणा' यज्ञाना मध्येऽवस्थितम उत्तरवेद्यादिषु धिष्ण्येषु अभिप्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ॥

वालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्,—"वाला दंशवारणार्था भवन्ति"। तैर्हि दंशादयो निवार्य्यन्ते। दंशशब्दस्य प्रसक्तस्य निर्वचनम्,—"दंशो दशते" इति। दशति स्मी ॥

द्वितीयमुदाहरणम्,—"प्रतद्विष्णु स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा । यस्योरुषु

त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥" (ऋ० सं० २, २, २४, २)। किञ्च, "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आजगन्थापरस्याः। सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळ्हि विमृधो नुदस्व ॥" (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)। इति। अस्या नामिन्द्रपुत्रः, तस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। वैन्द्रयस्य हविषो याज्या (आ० सू० २, १०)। इन्द्रो ऽस्य प्रधानम्, मृगो नैघण्टुकः। 'मृगो न' मृग इव, व्याघ्रो वा सिंहो वा। 'भीमः' भीषणः। 'कुचरः' कुत्सितचरणः हिंस्र, प्राणिवधजीवनः। 'गिरिष्ठाः' पर्वताश्रयः। स यथा कश्चिदन्यं प्राणिविशेषं हन्ति। तैरनभिभूयमान इह कर्मणि हे 'इन्द्र।' एतदस्मदर्थः कुरु। 'सृकम्' यः शत्रुकार्येषु सर्तुं शक्नोति। 'परावतः' परस्मात् अतिदूरस्थानात्, 'परस्याः' दिवः सम्बन्धिनः 'आजगन्थ' आगच्छ। एतदर्थमागत्य च ते 'पविं' वज्रं 'संशाय' तीक्ष्णीकृत्य 'तिग्मं' छेदनार्थोत्साहवन्तं सुनिशितं कृत्वा ततो 'वि ताळ्हि' विताडय, एतानस्मच्छत्रून् ('शत्रून्') एकप्रहारवर्जितदेहान् कुरुष्व। यानपि च न हि हिनस्सि कथञ्चित् तानपि 'मृधः' हिंसकान् 'विनुदस्व' नानाप्रकारं प्रेरयस्व दूरमपुनरागमनाय ॥

"अथ चेद् देवताभिधानम्" एतत् कुचर इति, ततः "क्वाय न चरतीति" सर्वत्र चरतीति। "गिरिष्ठा मेघस्थायी" इति च। एतदुक्तमिति हि विभक्तिर्वेदशब्दाः अर्थाभक्ताः पुरुषाणामर्थाभिधानेषु विपरिणममानाः सर्वतोमुखाः अनेकार्था न भवन्तो द्योतनेन प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेद् देवताभिधानमिति ॥

मृगादिशब्दान् निगमप्रसक्तान् निर्ब्रवीतीति,—"मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः" नित्यं क्षामी गच्छति। "भीमो विभ्यत्-

ध्यात्" सर्व एव व्याघ्राद् बिभेति। भीमशब्दं साहचर्यप्रसक्तं निराह,—"भीमोऽप्येतस्मादेव" इति। "कुचर इति, चरति कर्म कुत्सितम्" चरति असौ कर्म कुत्सितम्, व्याघ्रो वा सिंहो वा। "क्वायं न चरतीति" देवताभिधानत्वे। "गिरिः पर्वतः"। "समुद्गीर्णो भवति" समस्तो ध्यानादुद्गीर्ण इव भूमौ भवति॥

पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह,—"पर्ववान् पर्वतः" इति। शिलाशिखरसन्धिभिरसौ तद्वान् भवति। पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह,—"पर्व पुनः पृणातेः" पूरणार्थस्य। पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्ध्ययोऽखिलं पर्वतम्। "प्रीणातेर्वा" तर्पणार्थस्य। तत् पुनरेतत् "अर्द्धमासपर्व"। किं कारणम्? "देवान् अस्मिन्" हविर्भिः "प्रीणन्तीति"। "तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात्" कालसन्धिश्च शिलासन्धिश्च समानं सन्धित्वमिति देवताभिधानपक्षे "मेघस्थायी" गिरिस्थः। "मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव" असावपि समुद्गीर्णो भवति अन्तरिक्षलोके॥

"तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां, तद्दैवतमित्याचक्षते। तत् उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। नैघण्टुकानि नैगमानि इह इह"। तदेतदुच्यते,—सामान्यलक्षणोपलक्षितप्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिर्देवपत्न्यन्तः समाम्नायोऽयमानुपूर्व्या व्याख्यास्यत इति पर्य्युपयुक्तः तच्छब्दः। यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनामग्न्यादीनाम्, प्रधानभावेन या स्तूयन्ते निपातभाक्त्वेन ता एता प्राधान्यस्तुतयो देवता, तासां यानि नामान्यग्न्यादीनि देवपत्न्यन्तानि, तानि सर्वाण्यपि समुदितानि सन्ति। एतयैकया सामान्यया प्रकरणसञ्ज्ञया आचक्षते आचार्य्याः। कतमया? उच्यते,—दैवतमित्येतया। निरुक्ता ह्येयमेतस्मिन् नैघण्टुकशब्दसमुदाये

मन्त्रेत्यभिप्रायः। तत् पुनरेतद् दैवत प्रकरणमुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य। आह,—किकारणम्? उच्यते,—गुणपदेषु व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि सुख व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण। देवतापरिज्ञान तत्फलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेद शास्त्रं स्यात्? इति,—यानि पुनर्नैघण्टुकानि गवादीनि, नैगमानि च जहादीनि, तानीह प्रकरणद्वये नैघण्टुके चैकपदिके च, व्याख्यास्याम इत्येतदेवानुवर्त्तते। त एते गवादयो देवपत्न्यन्ताः निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुक प्रकरणमिति निघण्टुसज्ञया व्यवहारो लोके,—'निघण्टुमधीमहे' 'निघण्टुमध्यामहे' इति। शास्त्रे खल्वपि नैघण्टुक प्रकरणमिति। नैगममित्यैकपदिकम्। नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चेह प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः॥

अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थं परितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति॥ ६॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः॥ ६॥
इति निरुक्तटीकायां जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः॥१॥

(समाम्नायस्तत्र[1] चतुष्टुमतो[2]ऽन्ये[3]ऽथनिपाता[4]-
वायु[5]र्वी[6]त्वा[7]ननूनं[8]नूनं[9]सातघ्न[10]चान्वो[11]ऽञ्चणन्तो[12]निष्टु-
क्कासो[13]हविर्भि[14]रि[15]तीमान्यथापियोययोहिन्वथापी-

ते पुनरेते निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्येते व्याख्यातुं यस्मात्, 'अथ' एतस्मात् कारणात् 'निर्वचनम्' लक्षणतो व्याख्यास्याम इति शेषः। अपि हि तस्यार्थस्य परोक्षवृत्ताव-तिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निःकृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम्। स एष निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते॥

इह द्विधा शब्दाः,—समर्थस्वरसंस्काराश्च असमर्थस्वरसं-स्काराश्च। "तत्" तत्रैवं सति, "येषु" तावत् "पदेषु" "स्वर-संस्कारौ समर्थौ" अवैपरीत्येन "प्रादेशिकेन" च "गुणेना-न्वितौ स्याताम्"। प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ सम्ब-न्धावनुगतावभिधेयस्वे धातुरूपे स्याताम्॥

"तानि" तावत् "तथा" एव यथालक्षणमेवमेषु नैरुक्तो "निर्ब्रूयात्"। तस्मा भूदित्यत इदमुच्यते,—"येषु पदेषु स्वर-संस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात्" इति॥

"अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन"। अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्याय्यस्वरसं-स्कारयुक्तेन शब्देन यत्र निपुणमप्यन्विष्यमाणः शब्दोऽर्थो कल्पयितुं न शक्यते, अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठते,—अन्यथैव शब्दः। प्रादेशिकेन विकारेण विक्रियमाणोऽपि वाऽसौ शब्दो विपरिणम्यमानः अप्रादेशिक एव [illegible] एव। तां प्रदेशाख्यामभिधेयस्वस्यां क्रियामनिवर्तमानाम्। तत्र किं कर्त्तव्यम् ? इति। उच्यते,—तत्रैवं [illegible] अर्थनित्यो भूत्वा, अर्थप्रधानः। तद्यथा,—[illegible] श्रोत्रनामित्यत्र सुहृप्रधानमिति गम्यते, एवमिहापि [illegible] अर्थ-प्रधान इति गम्यते, अर्थ[illegible] स्वरसंस्कारौ परी-क्षेत। ततस्तदभिधानं बुद्धा [illegible] वृत्तिसामान्येन क्रिया-गुणसामान्येनेत्यर्थः। [illegible] सामान्यमवाप्नोति ?

तमन्वर्थयित्वा सामान्यं तेन निर्ब्रूयात्। अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणभूतः शब्दः। तस्मात् अर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात्॥

अथ पुनर्यत्रार्थसामान्यमपि नास्ति, तत्र? "अविद्यमाने(ऽर्थ)सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्, न त्वेव न निर्ब्रूयात्, न संस्कारमाद्रियेत, विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्"। अक्षरवर्णसामान्येनापि निर्ब्रूयादेव,—अमुष्मिन् धात्वर्थे अक्षरं वर्णो वा मया दृष्टः, स एवास्मिन्नभिधाने लक्ष्यते इत्येवमुक्त्वा स धात्वर्थः सूत्र वत् इव तस्मिन्नभिधाने आहृत्य स्फारीकृत्य ज्ञातृषु प्रकाशयितव्यः। एवमविद्यमाने अर्थसामान्ये अक्षरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्ब्रूयादेव। न त्वेव निर्ब्रूयात्, इतरथा ह्यनर्थकमिव निरुक्तशास्त्रं स्यात्। तस्मा भूदित्यत इदमुच्यते लक्षणपराङ्मुखेषु शब्देषु न संस्कारमाद्रियेत।

कस्तर्हि अर्थसामान्यमाद्रियेत, शब्दसामान्यं वा? तद्यथा,—प्रवीणोदारादयो हि शब्दा उत्कृष्टस्वार्थाभिधेयसम्बन्धाः सन्तः क्रियागुणसामान्यहेतुमात्रमाश्रित्यान्येष्वर्थान्तरेषु वर्तन्ते।

तद्यथा,—प्रकृष्टो वीणायां प्रवीणो गान्धर्वे, अत्रास्य मुख्या वृत्तिः। स एव स्वमर्थमभिधेयमुत्सृज्यैव गान्धर्वेऽभ्यासपाटवमात्रसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः, यो हि यस्मिन् कृतयत्न उत्पन्नकौशलो भवति, स तत्रोच्यते प्रवीण इति। तद्यथा,—'प्रवीणो व्याकरणे', 'प्रवीणो निरुक्ते' इति।

एवमेवोदार इति। प्राकारसन्निपातात् आकृतेरेव स्वारधेयो बलवानोऽनड्वान् वा स उद्गततरत्वादुदारः। तत्र हि

समञ्जसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एव चक्षुष्येव समर्थमाकूतानुविधायित्वमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कश्चित् कस्मैचिदाकूतं वर्जयित्वा प्रागेव प्रार्थनात् ददाति, स उदार इत्युच्यते ।

एवमेव निस्त्रिंशः । त्रिभिः प्रदेशैर्द्वाभ्यां धाराभ्यामग्रेण च निश्रितः श्यतीति निस्त्रिंशः खड्गः, मुख्यग्रहणात्, तत्र ह्यस्य शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः । स एव छेदनसमागरूपं क्रौर्यसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैव प्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति, स निस्त्रिंश इत्युच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण वर्त्तन्ते ।

यथैते, एवमन्येऽप्यभ्यूहितव्याः । अभ्यूह्य च एवमर्थसामान्येन निर्वक्तव्याः । स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुराण्येवोदाहरणानि । सर्व एव हि नैगमाः शब्दा अहादयः स्वरवर्णसामान्यमात्रेणैव निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कारकहारकलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते, सुबोधैव हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति । य एव दुर्बोधाः परोक्षातिपरोक्षवृत्तयः बिल्वकृदरोदारवेतसपर्शशब्दादयः, त एव हि व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषेणार्थवत्ता निरुक्तस्य । तान्येव अर्थसामान्येन वा शब्दसामान्येन वा निर्ब्रूयात्, न तेषु संस्कारमाद्रियेतेति ।

आह,—किं कारणम् ? इति । उच्यते,—"विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति" । हिरयं हेत्वर्थे । तथाहि विषयवत्यो बहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति, नानाभावेनार्थेषु अवस्थिता प्रवृत्तिरिति एवं स्यादेवं स्यादिति विचारयन्तः सन्तः प्रतिपक्षसम्भोशाच्छेरन् इवाश्चिन्विति विषयः संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्थसामान्येन क्वचिद्वर्त्तन्ते शब्दाः, केचित्

स्वरसामान्येन, केचिद्वर्णसामान्येन, यत एवम्, अतो विभक्तीरपि यथार्थमेव सन्नमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वोक्तपदप्रकारणाविरोधेन । किं कारणम् ? तासामपि हि व्यत्ययो भवत्येव, —सुपां स्थाने सुपो भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति । दर्शयिष्यति चायमपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा,— "हृत्सु पीतो'•—•हृदयानि पीतैः (दै॰ का॰ ८, ३, १२)"—इत्येवमादि ।

अधुनैवमुक्ता विपर्ययव्यो भवन्तीति, अर्थवशेन व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो भवतीत्येव दर्शयति,—"प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते" इत्येवमादि । 'डु दाञ् दाने (जु॰ उ॰)' तस्य प्रपूर्वस्य प्रत्तमिति । अत्र दकार आकारश्च धातु, परो निष्ठाप्रत्ययस्तकारः, तत्रैव सति 'दो दद् घोः (पा॰ ७, ४, ४६)'—इति वर्त्तमाने 'अच उपसर्गात् तः (पा॰ ७, ४, ४७)'—इति आकारस्य तकारो भवति, 'झरो झरि सवर्णे (पा॰ ८, ४, ६५)'—इति धात्वन्तस्य तकारस्य लोपे कृते, 'खरि च (पा॰ ८, ४, ५५)'—इति तकारस्य चर्त्वे कृते 'परः सन्निकर्षः संहिता (पा॰ १, ४, १०९)'—इति धातुतकार प्रत्ययतकारेण संयोगतामुपैति 'हलोऽनन्तराः संयोगः (पा॰ १, १, ७)'—इति, ततः प्रादिसमासे कृते 'प्रत्तम्'—इति भवति । एवमेव 'दो अवखण्डने (दि॰ प॰)'—इत्यस्यावपूर्वस्य 'अवत्तम्'—इति । अत्रापि दकार ओकारश्च धातु, परो निष्ठातकारः । अत्र 'आदेच उपदेशेऽशिति (पा॰ ६, १, ४५)'—इत्योकारस्याकारे कृते तथावलोपचर्त्वपरगमनप्रादिसमासा पूर्ववदेव । एवमनयोर्दान्तोरादी एव शिष्येते । यथानयोरेवमन्येषामपि द्रष्टा यथासम्भवमनुविधेयम् ॥ १ ॥

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्य्ययो भवति ज्योतिर्घनो विन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्य्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्वित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ २ ॥

“अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति, स्तः सन्तीति”। ‘अस् भुवि (अदा० प०)’—इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु गुणवृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु क्ङिति वर्त्तमाने ‘श्नसोरल्लोपः (पा० ६, ४, १११)’—इत्यादिलोपो भवति। योऽयं धात्वादावकार एव लुप्यते, तस्मिन् लुप्ते प्रयोगः स्तः सन्तीति। एवमन्येषामपि दृष्टानुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गतमिति”। अत्र, गमेः (भू० प०) क्त्वाप्रत्यये, निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो भवति, अनुदात्तोपदेशेत्यधिकृत्य क्ङितीति। एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जग्मुरिति”। अत्र, गमेः (भू० प०) अल्लोपः। ‘अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा (पा० १, १, ६५)’—इत्युपधा सञ्ज्ञा, तस्य ‘गमहनजनखनघसां (पा० ६,

४, ६८)'—इत्युपधालोपः। एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं यथासम्भवम्॥

"अथाप्युपधाविकारो भवति, राजा दण्डीति"। राजन्, दण्डिन् इति स्थिते 'नोपधायाः (पा॰ ६, ४, ७)'—'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ (पा॰ ६, ४, ८)'—इति दीर्घत्वम्,—दण्डिन्नित्यत्रापि 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ (पा॰ ६, ४, १२)'—'सौ च (पा॰ ६, ४, १३)'—इति दीर्घत्वम्, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा॰ ८, २, ७)'—इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति। एवमुपधाविकारो भवति॥

"अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति"। अत्र चकारलोपः। याचामीत्येवमेतद् द्रष्टव्यम्। अयञ्च छान्दस एव। अत एव च छान्दसत्वादेवमेव याच्ञाकर्मस्वयं पठित "यामि (२८८ पृ॰)," "मन्महे (२८८ पृ॰)" इति। भाषायां याचे इति भवति॥

"तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः॥" (ऋ॰ सं॰ १, २, १५, १)। किञ्च "तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये। येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ॥" (ऋ॰ सं॰ ५, ७, २६, ४)।—इत्यनया त्रिष्टुभा उपाहृतः शुनःशेपो वरुणं तुष्टाव। आज्याहुतिरनया साग्निकेषु क्रतुषु समिष्टयजुष उत्तरकाले हूयते। चतुर्मास्येषु च वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या। हे 'वरुण!' 'तत्' अहं 'त्वा' वरुणं 'यामि' याचे इत्यर्थः। किम्? यत् ममाभिप्रेतम्। कथं पुनर्याचे? 'ब्रह्मणा' ऋग्यजुःसामात्मकेन 'वन्दमानः' स्तुवन्। किञ्च यदेव त्वं मया याच्यसे, 'तत्' एव अयमपि 'यजमानः' 'हविर्भिः' संस्कृतैः

सावाप्यादिभिः 'आप्राद्से'। तावावां भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे, स्तुतिभिर्हविर्भिश्च। स त्वम् 'अहेलमानः' अक्रुध्यन्। सर्वो हि याच्यमानः क्रुध्यतीत्यत एवमुच्यते॥ हे 'वरुण!' 'बोधि' बुध्यस्व। बुद्ध्वा चैतमावयोरभिप्रेतार्थं कुरु। उरुशंसेत्येकं पदं सम्बोधनञ्च। हे 'उरुशंस' बहुस्तुत्य! वरुण! 'मा' 'नः' अस्माकं याचमानानाम् 'आयुः' 'प्रमोषीः'। कुरु नोऽभिप्रायसिद्धिमित्यभिप्रायः॥

"अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति" अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोप। स लुप्यते ऋवर्णेन साकम्॥

"अथाप्यादिविपर्ययो भवति, ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति"। 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)' तस्यादिव्यापत्त्या ज्योतिः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' तस्य घन इति। 'भिदिर विदारणे (रु० उ०)' तस्य बिन्दुः। 'भट भृतौ (भू० प०)'। तस्य वाट्य.॥

"अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्विति"। 'श्चुतिर् क्षरणे (भू० प०)' तस्याद्यन्तविपर्ययेण स्तोका। 'सृज विसर्गे (दि० आ०, तु० प०)' तस्य रज्जु। 'कस विकसने (भू० प०)' तस्य सिकता। 'कृती छेदने (तु० प०), तस्य तर्कु॥

"अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति"॥ २॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन आस्थद्द्वारो भरूजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद्द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो

भवन्ति तद्यथै तद्दूतिर्दृ: पृथु: पृषतः कुणारु-मित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः चेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ॥ ३ ॥

"प्राचो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति"। 'वह प्रापणे (भू० प०)' तस्यान्तव्यापत्त्या घोषः। 'मिह सेचने (भू० प०)' तस्य मेघ। 'णह बन्धने (दि० उ०)' तस्य नाध। 'गाह विलोडने (भू० आ०)' तस्य गाध। 'वह प्रापणे (भू० उ०)' तस्य वधू। 'मद हृप्तौ (चु० आ०)' तस्य मधु॥

"अथापि वर्णोपजन, आस्थद्वारो भरूजेति"। 'अम क्षेपणे (दि० प०) तस्य आस्थत्। 'इङ् अध्ययने (अदा० आ०)' तस्य वार। 'भ्रस्ज पाके (तु० उ०)' तस्य भरूज॥

एव व्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने सति अर्थवशेन लोपागमौ विपरिणामश्च शब्दाना दृष्ट, किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव। तस्मात् साधूक्तम्,—"अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्य परीक्षेत केनचिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्" "विभक्ती" अपि "यथार्थ" "सन्नमयेत्" इति॥ एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजनश्छन्दसि भाषायाञ्च दृष्टव्या, दृष्टा च यथासम्भवमनुविधेयम॥

अत पर सम्प्रसारणचिन्ता वर्तिष्यते, तदर्थमिदमारभ्यते,—"तत्रव स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति," तद्विप्र

कृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति" ।। सम्प्रसार्य्यप्रकृतयश्चासम्प्रसार्य्यप्रकृतयश्चोभयप्रकृतयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु शास्त्रविषयगतं यद्वक्तव्यं 'तत्' इदमुच्यत इति पर्य्युपयुक्तश्चाच्छब्दः ।

आह,—इदमेव तावदुच्यतामुभयप्रकृतीनां किंलक्षणम् ? इति । उच्यते,—'यत्र' यस्मिन् धातौ 'स्वरात्' अकारादेः 'अनन्तराः' अनन्तर्हिता अन्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा 'अन्तस्था' यरलवानामन्यतमो वर्णः ''अन्तर्धातु' धातुमध्ये भवति । किं तत्र ? 'तत्' एतदेव लक्षणं धातुरूपं हि 'द्विप्रकृतीनां' द्विस्वभावानां शब्दानां 'स्थानम्' आश्रयः 'इति' एवमाचार्य्याः 'प्रदिशन्ति' प्रविभागेनोपदिशन्ति ।

तद्यथा,—'यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० उ०)'—इति । अत्र हि शब्दप्रकृतौ भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्,—इष्टवान्, इष्टः, इष्ट्वा, एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षे पुनः,—यष्टा, यष्टुं, यष्टव्यमित्येताः ॥

"तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्" । 'तत्र' एवं सति एकप्रकारेण 'सिद्धायाम्' अर्थसिद्धौ 'अनुपपद्यमानायाम्', 'इतरया' 'उपपिपादयिषेत्' उपपादयितुमिच्छेत् । अर्थे द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यतेऽयंतस्तथैवोपपादयेत् । अथवोभयथाप्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्प्रेक्ष्य निर्ब्रूयाद् यथा यथोपपद्येतार्थः तथा तथोपपादयेत्, अपि तल्लक्षणशास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेन, अर्थस्य प्रधानत्वात् ॥

"तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति" । 'तत्रापि' एतस्मिन्नपि सम्प्रसारणलक्षणे सति "एके" धातवः 'अल्पनिष्पत्तयो

भवन्ति' अत्येषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते। तदप्युपेक्षितव्यम्॥

"तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमिति"। 'तद्यथा' एतदुदाहरणजातम्,—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः, कुणारुम् इति। अवतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) क्तिप्रत्यये परतः "ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)"—इति वर्त्तमाने 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६, ४, १९)"—इत्यूठ्भावः क्रियते, तत ऊतिरिति भवति। 'म्रद मर्दने (भू० आ०)', तस्य मृदुः, रेफ सम्प्रसार्यमाण ऋकारो भवति। एवमेव 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)', तस्य पृथु। 'प्रुष दाहे (भू० प०)', तस्य पृषतः। 'क्वण: शब्दार्थ: (भू० प०)', कुणारुः॥

एवमपि सम्प्रसार्यासम्प्रसार्य विशेषपरिज्ञेयशब्दान् निर्भुवता पुना "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते"। 'अथापि' इदमपरमुपेक्षितव्यमागमशब्दान् निर्भुवता। आह,—किम्? इति। उच्यते,—'भाषिकेभ्यो धातुभ्यः' भाषाया ये प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगास्ते भाषिकास्तेभ्यः। 'नैगमाः' छन्दोविषयाः। 'कृतः' कृत्प्रत्ययान्ता शब्दाः। 'भाष्यन्ते' विक्रियन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः॥

तद्यथा,—"दमूना क्षेत्रसाधा इति"। 'दम उपशमे (दि० प०)' तस्य, भाषाया दाम्यति अनड्वान्, दमयति अनड्वाहम्, दान्तः अनड्वान् इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति, छन्दसि पुनः दमूना अग्निरुच्यते स भाषासामान्येन केनचिन्निर्वक्तव्यः दममना इत्येवमादिना। एवमेव साध्यतेर्भाषाप्रायोवृत्तेः साधा इति। "मित्रं न क्षेत्रसाधसम् (ऋ० सं० ६, २, ४०, ४)"—इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः॥

"अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः"। निगमे छन्दसि ये प्रायोवृत्त्या प्रसिद्धाः, तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा 'भाषिकाः' कृत्प्रत्ययान्ता भाष्यन्ते विव्रियन्ते।

तद्यथा,—"उष्णं घृतमिति"। 'उष दाहे (भू० प०)' एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः,—"प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः (य० वा० सं० १, ७)"—इत्येवमादि। भाषायां पुनरुष्णमिति श्रूयते। स एषो नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः। एवमेव 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भू० प०)' तस्य, छन्दसि "या त्वा जिघर्मि (य० वा० सं० ११, २३)"—इत्यादिषु सिद्धः प्रयोगः, भाषायां पुनर्घृतमिति श्रूयते। स एवं जिघर्त्तेरेव छान्दसस्य सामान्यं निर्वक्तव्यः। एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषया निर्वक्तव्याः, छन्दोविषयेभ्यश्च भाषाविषयाः॥

अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दान् निर्ब्रुवता। आह,—किम्? इति। उच्यते,—"अथापि प्रकृतय एकेषु भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु"। एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु। धातोराख्यातपदभाविन यः प्रयोगः, सा प्रकृतिः। नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विकृतिः॥ २॥

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्य्येषु भाषन्ते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येष्वेव-मेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य

निर्ब्रूयाद् दण्ड्यः पुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् ॥ ४ ॥

"शवतिर्गतिकर्मा" गत्यर्थो धातुः। "कम्बोजेष्वेव भाष्यते" म्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन। शवति गच्छतीत्यर्थः। उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरुच्यते,—"कम्बोजाः कम्बलभोजाः" ते हि प्रायेण कम्बलानुपभुञ्जन्ते, हिमप्रायत्वात्तस्य देशस्य। "कमनीयभोजा वा" कमनीयानि प्रार्थनीयानि चैते हि द्रव्याणि उपभुञ्जन्ते प्रचुररत्नो हि स देश इति। कम्बलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्ब्रवीति,—"कम्बलः कमनीयो भवति" प्रार्थनीयो हि स शीतार्तैर्भवति। "विकारमस्यार्य्येषु भाषन्ते शव इति" आर्य्येषु जनपदेषु अस्यैव शवतेर्विकारं भाषन्ते, मृतकनामधेयभूतमेवं प्रयुञ्जते, कथम्? शव इति। एवमेकेष्वाख्यातस्य एव प्रयुज्यते, नामीभूत एकेषु,—इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वं च। अथवा चेतनावत्स्वेकेषु गमनक्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते, एकेषु पुनश्चेतनारहित एव,—इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वञ्च ॥

द्वितीयमुदाहरणम् ।—"दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु"। दातिधातुराख्यातस्थो लवनार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते। तद्यथा,—व्रीहीन् दाति, यवान् दाति। अयमेव नामीभूतः "उदीच्येषु" जनपदेषु प्रयुज्यते "दात्रम्" इति। दीयते अनेनेति दात्रम्, लूयत इत्यर्थः ॥

"एवमेकपदानि निर्ब्रूयात्" अनेन प्रकारेण एकपदानि निर्ब्रूयात्,—भाषानिगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च ॥

आह,—एवं तावदतद्धितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च निर्वचनम्। अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि, तानि कथं निर्वक्तव्यानि ?—तानि किं तद्धितयुक्तेषु पदेषु पूर्वपदार्थो निर्वक्तव्यः उत तद्धितार्थसमासयुक्तेष्वपि ? किं पदार्थः पूर्वम् उत समासार्थो वा पूर्वम् ? इति। उच्यते —"अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात्"। अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। 'तद्धिताः (पा० ४, १, ७६)'—इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्धिताः, 'समर्थः पदविधिः (पा० २, १, १)'—इत्यधिकृत्य ये विहिताः, ते समासाः। तेषूभयेष्वपि तद्धितसमासेषु अविशेषेण एकपर्वसु चानेकपर्वसु च एकपदेषु चानेकपदेषु च। तद्यथा,—दण्ड्य इत्येकपदस्तद्धितः, वार्ष्यायणिरित्यनेकपदः। अनेकानि ह्येष पदानि स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रवर्त्तते। तद्यथा,—वृषस्यापत्यं वार्ष्यः, वार्ष्यस्यापत्यं वार्ष्यायणः, तस्यापि वार्ष्यायणिरिति। एवं समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निर्ब्रूयात्। यथा वक्ष्यामः,—एकशेषः एकपदः समासः। 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (पा० १, २, ६४)'—इति। तद्यथा,—पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ, पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः इत्येवम्।

"द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च।
पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः॥"

एतेऽनेकपदाः समासाः। पाणिनेः सूत्रम्,—'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः (पा० २, १, ५२)'। पञ्चमूली, पञ्चरथी, दशरथी इत्येवमादि। सूत्रम्,—'चार्थे द्वन्द्व (पा० २, १, २९)'। स

च पुनर्विभागयैकवद् भवति। तद्यथा,—प्रसन्यग्रोधौ, अहिनकुलम्, भीमार्जुनवासुदेवाः इत्यादि। उपसर्गनिपातपूर्वकोऽव्ययीभावः। तद्यथा,—उपमणिकम्, अनुसमुद्रम्, व्यभ्रम् इत्येवमादि। तुल्यविभक्तिलिङ्गयोरुभयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः। तद्यथा,—कृष्णसर्पः, रक्तोऽश्वः, श्वेतपताका इत्येवमादि। एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्धितसमासेषु पूर्वं पूर्वमेव निर्ब्रूयादपरमपरमेव प्रविभज्य विग्रहोत्यर्थः। पूर्वं तद्धितार्थं निर्ब्रूयात्, पश्चात् पदार्थम्। समासेष्वपि,—पूर्वं समासार्थम्, पश्चात् पदार्थम् ॥

तदेतत् उदाहरणैरेव दर्शयति, तद्यथा,—"दण्ड्यः पुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा"। दण्ड्य इत्येष तद्धितः, पुरुषशब्दविशेषणम्। पूर्वं तावत् तद्धितार्थं निर्वक्ति,—कश्चि यद्यपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः, दण्डेन वा कार्षापणादिना यः सम्पद्यते संयुज्यते स दण्ड्यः।

अधुना पदार्थनिर्वचनम्,—"दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः"। ददतेः धारयत्यर्थे वर्त्तमानस्य, धार्यते ह्योसोऽपराधेषु राजभिः।

आह,—दृष्टः पुनः कश्चित् ददतेः धारयत्यर्थे? इति। उच्यते,—दृष्टो वेदे लोके च। वेदे तावत्,—"विश्वे देवाः पुष्करे त्वा ददन्त (ऋ० सं० ५, ३, २४, १)"—इति। "अक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते"। तथा लोके,—'अक्रूरो ददते मणिम्'। अक्रूरो नाम राजा वृष्ण्यन्धकाधिपतिः, स ददते मणिं स्यमन्तकनामानं शिरसा। लोकेऽप्येव ददतिर्धारणार्थे भाष्यते।

"दमनादित्यौपमन्यवः" आचार्यो मन्यते। तेन हि अदान्तो दम्यते राजभिः, तेनादान्तान् दमयेदित्युक्तम्, लोके

हि प्रसिद्धो यः कश्चिददान्तो भवति तमभिकृत्य वक्तारो भवन्ति,—"दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम्"। दण्डमस्याकर्षत हे सभासदः! तेन सम्पद्यतामयं ततो दान्तो भविष्यति,—इत्येवमयं गर्हायां दृष्टः। एवं दमनाद् दण्ड', इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते ॥ ४ ॥

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन् ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य। यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्। इत्यपि निगमो भवति ॥ ५ ॥

तद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणम्,—"कक्ष्या रज्जुरश्वस्य"—इति। कक्ष्या इत्येष तद्धितः। आह,—कः पुनरियं कक्ष्या? इति। उच्यते,—या अश्वस्य सन्नाहरज्जुः सा कक्ष्येत्युच्यते।

एवं कक्ष्याशब्दस्य तद्धितमुक्त्वाधुना तद्धितार्थं ब्रवीति,—"कक्षं सेवते"। सा हि कक्षं सेवते, कक्षसंयुक्ता भवति। कक्षे भवा वा कक्ष्या।

अधुना पदार्थं निर्ब्रवीति,—"कक्षो गाहतेः" विलोडनार्थस्य (भू० आ०)। कक्षयोरेव हि विलोडयति, दृष्टव्यम्। अत्र

पुनः,— "क्स इति नामकरणः"। सर्वमस्मदाद्यन्तविपर्ययादि यथोपदर्शितं यथासम्भवं योज्यं तत्र तत्र। "ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः" ककारः, कख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते। अर्थवानेव वा ककारः। कथम्? "किमस्मिन् ख्यानमिति"। एवं किमस्मिन् ख्यापनीयमस्ति? न किञ्चिदपि, अदर्शनीयत्वात्, गूहनीयोऽयमित्यर्थः। स एष एवं कृत्वा किं ख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते? "कषतेर्वा (भू॰ प॰)" नित्यकालं ह्यसौ स्वेदशीलत्वात् कण्डूं ददाति, ततो नखैः कष्यते यतः, तस्मात् कषण-क्रियायोगात् कक्ष इत्युच्यते। "तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः"। लौकिकस्य सामान्यात् मनुष्यकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते। "बाहुमूलसामान्यादश्वस्य"। अश्वस्यापि यो बाहुमूलप्रदेशः, स कक्ष इत्युच्यते। तं सेवत इति कक्ष्या।

अन्ये तु ब्रुवते,—"पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात्" पूर्वं पदं पूर्वमेव प्रविभज्य निर्ब्रूयात्, अपरं पदमपरमेवेति। एतस्मिन्नर्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्ये निर्वचने लक्षितसमासयोस्त्वनियमः पूर्वं पश्चाद्वेति। पूर्व एव त्वर्थः साधीयान्॥ उक्तं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणम्॥

अधुना समासोदाहरणमुच्यते,—"राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः"। राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते, षष्ठीसामर्थ्यात्। तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते, निर्देशसामर्थ्यात्। अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते, राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि संयुनक्ति, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति। ता उभावप्यन्योन्य-विमिश्रपदार्थकौ मिथः संसृष्टपदार्थौ समस्येते। अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न राजानमानयन्ति, नापि पुरुषमात्रम्, नाप्युभयम्, किन्तु राजस्वामिकं पुरुषमान-

यन्ति। एवं समासार्थः। कुतः पुनरेतत् राजस्वामिकमिति? प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विवक्षितमेकमर्थं ब्रूतः॥

"राजा राजतेः"। राजतेर्दीप्त्यर्थस्य (भू० उ०)। दीप्यते ह्यसौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा। "पुरुषः पुरिषादः"। पूः शरीरं बुद्धिर्वा, तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदतीति पुरिषादः, पुरुषः। "पुरिशयः" अथवा तयोरसौ शेते विशेषेणास्ते इति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते। "पूरयतेर्वा" पूर्णमनेन पुरुषेण सर्वगतत्वात् जगदिति पुरुषः। "पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य"। अन्तरित्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैवमुच्यते प्रासङ्गिकम्।

निगमश्च भवति,—"यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्"। यस्मात् परमपरं वा न किञ्चिदस्ति, यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायोऽन्य दस्ति, स एव सर्वमित्यभिप्रायः। वृक्ष इव स्तब्धो निष्पन्दो-ऽविकार्यधर्मादिविद्योतनवति स्वात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति य, तेन पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं जगदिति॥ ५॥

विश्वकर्माकर्मा वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विचकद्रः कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय

नानुपसन्नायानिदंविदे वा निस्वं ह्यविज्ञातुर्वि- ज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वाऽलं विज्ञा- तुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ६ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणम्,—"विश्वकद्राकर्ष." इति। विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः।

आह,—क. पुनरयं विश्वकद्र इति? "चोति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते"। चीति चकद्र इति शब्दद्वय श्वगतौ भाष्यते। श्वभिः सह यो गच्छति मनुष्य', तस्मिन् भाष्यते। "द्रातीति गतिकुत्सना"। अत्र पुन' द्रातीति गति कुत्सना। 'द्रा कुत्सायाम् (अदा॰ प॰)'—इत्युक्तम्, इह हि तस्य कुत्सितगतित्वम्, यदस्य श्वभिः सह याति। "कद्रातीति द्रातिकुत्सना"। इदानीं कद्रातीति द्रातिकुत्सना कुत्सित- कुत्सनेत्यर्थः। इदमपरं कुत्सिततरम्, यद् गत्वा श्वभिः सह निहन्ति, तस्मात् कद्रातीति कुत्सितकुत्सनेत्युपपद्यते। "चक- द्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः"। अथेदानीं च इत्येष कद्रातीति एवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यास। यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति। "तदस्मिन्न- स्तीति विश्वकद्र."। तदस्मिन् द्वितयमप्यस्ति,—कुगतित्वं, कुत्सिततरगतित्वञ्च, नानाप्रकारमिति विश्वकद्र. श्वजीवन पुरुष। तमपराधे कस्मिंश्चित्' वर्त्तमानमन्योन्य आकर्षति, स विश्वकद्राकर्ष।

अन्ये तु ब्रुवते,—श्वैव विश्वकद्र', अस्यैव हि स्वभावत एव छिन्नत्वाद् गतिः कुत्सिता, स च पुनः पादविकल, अतस्तस्य कुत्सितकुत्सितत्वम्। चोत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थ, तमाकर्षति य पुरुष, स विश्वकद्राकर्षः।

अधुना रूपसमासं दर्शयति,—"कल्याणवर्णरूपः, कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम्"। कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्येव यस्य रूप स कल्याणवर्णरूपः। अग्निरन्यो वा कश्चित्।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्ब्रवीति,—"कल्याणं कमनीयं भवति"। प्रार्थ्यते तत् सर्वेणैव। "वर्णो वृणोतेः"। आवृणोति हि स आश्रयम्। "रूपं रोचतेः"। तद्धि रोचते, तद्धि रोचिष्णु भवति।

"एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात्"—इत्युपसंहारवचनम्॥

"नैकपदानि निर्ब्रूयात्" प्रकरणोपपदविहितानि सन्ति तानि, केवलान्येव परेणाभिप्रेतेऽवबुद्धा उच्यमानानि न निर्ब्रूयात्, न निर्वक्तव्यानीति। किं कारणम्? तेषां प्रकरणादुपपदाद्वा अर्थः शक्यतेऽवधारयितुम्, सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निर्ब्रूयात्, ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्यात्। तद्यथा,—'जहा (२१७ पृ०)'—इत्येकं पदं प्रकरणोपपदरहितम्, न विज्ञायते, किं हन्तेः (अदा० प०) उत "ओ हाक् त्यागे (जु० प०)'—इत्यस्य धातोः स्यात्? इति। तत् पुनरेतत्—"मा नु एकंचित् आगसि मा द्वयोरुत त्रिषु। वधीर्मा शूर भूरिषु॥ (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ४)"—इत्येतस्यामृचि यदेतस्मा वधीरिति पदम्, एतस्माद्गम्यते हन्तेः स्यादिति। किं कारणम्? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य हि समग्रं ग्रन्थकरण न्याय्यमित्येवमनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणादर्थावधारणमुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम्। अत इदमुक्तम्,—"नैकपदानि निर्ब्रूयात्"—इति॥

नावैयाकरणायेति। उक्तं निर्वचनलक्षणम्, अधुना यस्मै निर्वक्तव्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः समाम्नायः, तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते,—"नावैयाकरणाय"।

यस्तावदवैयाकरणः, तस्मै न निर्वक्तव्योऽयं समाम्नायो न ह्यसावलक्षणज्ञत्वात् व्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतद् बुध्येत, ततो व्यर्थ एव श्रमः स्यादिति।

किञ्च "नानुपसन्नाय"। किमिति महदद्भुतमनेन कृतं यद् व्याकरणमधीतमिति,—एतावता गौरवेण वैयाकरणायापि न निर्ब्रूयात्, धर्मो हि सर्वथैवापरित्याज्यः, तस्माद् वैयाकरणायापि सम्यगुपसन्नाय यदा शिष्यवृत्तिमास्थितायैव निर्ब्रूयात्।

नैवमेव, किञ्च "अनिदंविदे वा"। अवैयाकरणोऽपि जडः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं स्यात्, बहु वेदितव्यमत्रास्ति, देवतादि किञ्चित् तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितुमसमर्थाय अनिदंविदे नैव निर्ब्रूयात्। अथवा। इदमित्यात्मपर्य्यायवाचि। इदंविदे आत्मविदे, योगिने। स ह्यात्मज्ञानविधूतकल्मषोऽल्पेनैव यत्नेन बोद्धुं सूक्ष्मानर्थान् शक्त इति इदंविदे निर्ब्रूयात्। अथवा। यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दिश्यते। येन नान्यत् किञ्चिदश्रुतपूर्वं शास्त्रम्, तस्मै न निर्ब्रूयादिदं निरुक्तशास्त्रमनास्फालितहृदयकुड्मलाय॥

किङ्कारणम्? "नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया"। यो हि न विजानाति नावबुध्यते, तस्याविज्ञातुर्नित्यकालमेव विज्ञाने असूया, स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य्ये एवावसृजति,—स्वयमेव तावदयं न बुध्यते किमस्मान् बोधयिष्यतीति। एतस्मात् कारणादश्रुतपूर्वान्यशास्त्राय अच्छिन्न-मनसे नेदं निर्ब्रूयात्॥

"उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात्, यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा"। य एव तु मेधावी स्यात्,—अन्यशास्त्रानुभावितया प्रज्ञया युक्तः, यो वा तपस्वी, कामं ताभ्या

मवैयाकरणाभ्यामपि निर्ब्रूयादेव,—न हि तयोरसाध्य किञ्चिदस्ति,—तपसा हि स्वयमपि वेदार्थः प्रादुर्भवेदेव। पूर्वेषामृषीणां मेधाव्यपि च स्वयमुत्प्रेक्षितुं शक्नुयात्, किमुतोच्यमानमवबोद्धुम्। यो वान्य कश्चिदत्र पर्याप्तो विद्यात्मिलच्छास्त्र भवेत्, दृढग्राही स्थिरबुद्धि, तस्मै निर्ब्रूयादेव सर्वथा। अनुपसन्नाय नैव निर्ब्रूयात्, यद्यपि तपस्वी, मेधावी, दृढग्राही वा।

उक्तं हि,—"यश्चान्यायेन निर्ब्रूयाद्यश्चान्यायेन पृच्छति। तयोरन्यतरो मृत्यु विद्वेष वाधिगच्छति" ॥ ६ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्। तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कतमच्चनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा। यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्। यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेवधिरिति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १ ॥

अथाप्येतमर्थमधिकृत्योदाहरन्ति,—"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम"—इति । विद्या किल कामरूपिणी भूत्वा विद्याधिदेवता संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कश्चिदाजगाम । तमेत्य प्रह्वीभूतोवाच,—किम् ? इति । "गोपाय मा" रक्ष माम् । ततः "ते" "अहं" गुप्ता सती "शेवधिः" भविष्यामि, सुखनिधानमित्यर्थः । आह,—कुतः पुनस्त्वां रक्षामि ? "असूयकायानृजवेऽयताय" । असूयकः, परापवादशीलः । अनृजुः, यस्य मनोवाग्देहेषु असमाः प्रवृत्तयः । अयतः, विप्रकीर्णेन्द्रियः,—यत्किञ्चन कायाद्यचिः । एवलक्षणाय "न मा ब्रूयाः" त्वम् । किन्तया भविष्यति ? "वीर्यवती तथा" अहं तव "स्यां" भवेयमित्यर्थः ।

"य आतृणत्त्यवितथेन कर्णौ" । अधुना शिष्योपदेशमाह,—य आतृणत्ति, आभिनत्ति, अपिहिताविव सन्तौ कर्णौ विवृणोति । अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्पुनरातृणत्ति ? "अदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्" । यो हि किञ्चिदातृणत्ति, स दुःखयति, अयं पुनः सुखमातृणत्ति । किञ्च अमृतत्वप्राप्तिहेतुज्ञानं सम्प्रयच्छन् । य आतृणत्ति तस्मै किम् ? इति । उच्यते,—"तं मन्येत पितरं मातरञ्च" नैतौ मातापितराविव्यभिप्रायः । उक्तञ्च,—"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् (म० सं० २, १४६)" । "तस्मै" मातापितृभूताय गुरवे "न द्रुह्येत्" । "कतमच्चनाह"—कदाचिदपि आपद्यपि कष्टायामित्यभिप्रायः ॥

अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान् अभिशपन्ती विद्या इदमाह,—

"अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते" इत्यादि । अध्यापिताः

सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नादरं कुर्वन्ति। के पुनस्ते? इति। उच्यते,—"विप्रा." मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्या। कथम्पुनर्नाद्रियन्ते? "वाचा मनसा कर्मणा वा"। आह,—किं तेषाम्? इति। उच्यते,—"यथैव" "ते" तस्य "गुरोः" "नः" "भोजनीया." न भोज्या, न भोजनार्हा, "तथैव" "तान्" "तत्" "श्रुतम्" अपि "न भुनक्ति" न पालयन्ति, श्रुतफलेन न संयुनक्तीत्यर्थः ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति,—"यमेव" "विद्या." जानीयाः तम्। "शुचिमप्रमत्तम्" यमनियमेषु। "मेधाविनं" च "ब्रह्मचर्य्योपपन्नम्"। किञ्च, यः ते न "द्रुह्येत्" न द्रोहमुपगच्छेत्। "कतमच्चनाह" कदाचिदपि सर्वास्वप्यापत्सु "तस्मै मा ब्रूया." "त्वम्" "निधिपाय" गोप्त्रे "ब्रह्मन्।" ॥

आह,—"निधिः" कः? इति। उच्यते,—"शेवधिः" इति। शेव इति सुखनाम, सुखनिधानमित्यर्थः। ब्रह्म लोके हि निधिः सुखानां कृत्स्नस्य जगतो यज्ञद्वारेण, अत इदमुक्तं "निधिः शेवधिरिति" ॥ ७ ॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ
निरुक्तव्याख्यायां [द्वितीयाध्यायस्य] सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथम पादः ॥ १ ॥

द्वितीय पादः ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्याम्भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणोऽथापि पशु-

नामेह भवत्येतस्मादेवाथाप्यस्यान्ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति पयसो मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं भवति पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो-नामकरण उशीरमिति यथा। अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिषवणचर्मणोऽंशुः शमष्ट-मात्रो भवत्यननाय शम्भवतीति वा चर्म चरते-र्वोच्चृत्तं भवतीति वाथापि चर्म च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति रथस्तुताव-थापि स्नाव च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेतीषुस्तुतौ। ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति ॥ १ ॥

"समाम्नाय समाम्नात, स व्याख्यातव्य"—इति प्रतिज्ञातम (४१४ पृ०)। सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशेषिकी च। तत्र सामान्या,—सर्वेषां नाम्नामिदं सामान्यलक्षणम्, इदमाख्यातानाम्, इदमुपसर्गाणाम् इदं निपातानाम् इति। सोऽयमनयैव प्रकारया व्याख्यया कृत्स्न समाम्नायो व्याख्यात, तदनुपक्रान्त्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि, आगमश्च परिशोधित, वेदो वेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्त,

निघण्टुसमाम्नायविरचना चोपदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन, निर्वचनलक्षणञ्चानेकप्रपञ्चमुक्तम्।

अथेदानीं विशेषव्याख्यया प्रतिपदमयं समाम्नायो व्याख्यातव्य, तदधिकारार्थोऽयम् "अथ"शब्दः। "अतः"शब्दः क्रमे हेतौ वा। सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावसरप्राप्तमित्येवं क्रमे। अथवा हेतौ। यस्मात् सामान्यतः समाम्नायो व्याख्यातः अत इदानीं विशेषतः "अनुक्रमिष्याम." आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः, व्याख्यास्येति शेषः।

आह,—किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्या? इति। उच्यते,—तत्त्वपर्य्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धसन्दिग्धोदाहरणतन्निर्वचनविभागेन यदाख्यानं सा व्याख्या निघण्टुप्रकरणे। तद्यथा। तत्त्वम्, —"गौरिति पृथिव्या नामधेयम्"—इत्येवमादि। पर्य्यायवचनम्, प्रसिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य ख्यापनम्, तद्यथा,—पृथिव्या नामधेय गौरिति। भेदो व्युत्पत्तिरिति समानार्थः, तद्यथा,—"यद् दूरं गता भवति"—इत्येवमादि। सङ्ख्या, तद्यथा,—"पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः"। सन्दिग्धम्,—"तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते"—इत्येवमादि। सन्दिग्धोदाहरणम्, —"य ईं चकार"—इत्येवमादि। तन्निर्वचनम्,—"बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः"—इत्येवमादि। एवम्प्रकारया व्याख्यया इदं नैघण्टुकप्रकरणं व्याख्यास्यते॥

"गौरिति पृथिव्या नामधेयम्"। आह,—यस्मात् कारणात् द्रव्ये शब्दाभिनिवेशो नैरुक्तानां, तदुच्यतां कारणं, केन कारणेन गोशब्दः पृथिव्यां सन्निविष्टः? इति। उच्यते,—"यत्" तस्मात् इयं "दूरम्" अध्वानं प्रति "गता भवति" न

दृश्या यन्त उपलभ्यते, "यत्" यस्मात् "च" "अस्यां भूतानि गच्छन्ति" आधारभूतायाम्। एवं कर्त्तृकारकमधिकरणं वा योज्यम्। "गातेर्वा" 'गाङ् गतौ (भ्वा॰ आ॰)'—इत्यस्य धातोः "डोकारो नामकरणः" प्रत्ययः।

"अथापि" गौरित्येतत् "पशुनाम" "भवति" "इह" एव कारकद्वये, "एतस्मादेव" धातुद्वयाद् गमेर्गातेर्वा। "अथाप्यस्याम्" एव पशुगवि "ताद्धितेन" प्रयोगेनाकृत्स्नायां सत्यां "कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति"। तद्यथा,—"गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति" गोरेकदेशस्य "पयसः" कृत्स्नवत् प्रयोगः। तदेतच्छिष्यबुद्धिव्युत्पादनार्थमनेकप्रकारं शब्दवृत्तिविषयोपप्रदर्शनं क्रियते, कथन्नामोपप्रदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसंमुह्यन् मन्त्रार्थान् निर्ब्रूयादिति॥

"आधावत सुहस्त्यः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना। गोभिः श्रीणीत मत्सरम्॥" (ऋ॰ सं॰ ७, १, २, ४)। इमां गायत्रीमयास्य आङ्गिरसोऽपश्यत्। ग्रावस्तुतौ विनियुक्ता। हे अध्वर्यवः! एभिः ग्रावभिः संस्कृत एष सोमः। ते यूयं हे 'सुहस्त्यः' सुवर्णालङ्कृतहस्ताः किम्? 'आधावत'। 'गृभ्णीत' गृह्णीत, एतौ 'शुक्रा' 'मन्थिना' यज्ञावनतिक्रान्तकालम्। किञ्च, 'गोभिः' गोभ्योऽभिनिष्पन्नेन रसेन 'श्रीणीत' एनम् 'मत्सरं' मादयितारं सोमं मैत्रावरुणग्रहाणामुपगतम्। "शृतश्रीतेन तृतीयसवने वा पूतभृत्याश्रिरीय ततोऽनतिक्रान्तकालं जुहुत" एवं मन्त्रविधानादशक्यत्वाच्च गोभिः अपरस्य गव्ये न पर्यस्ति गम्यते॥

"मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः" तृप्यन्ति हि अनेन देवताः॥

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते,—"मत्सर इति लोभना-

माभिमत्त एनेन धनं भवति"। तेन ह्याविष्टो धनाभिमुख्येन मत्तो भवति ॥

पर्य्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते,—"पयः पिबतेर्वा पानार्थस्य (अदा० प०), पीयते हि तत्। "प्यायतेर्वा" वृद्ध्यर्थस्य (भू० आ०), तेन हि वर्द्धन्ते प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते,—"क्षीरं क्षरतेः" संचलनार्थस्य (भू० आ०), क्षरतेतेि हि तदूधसः। "घसेर्वा नामकरणः" घदेर्घस आदेशः क्रियते, अतस्तेनैव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते। धात्वन्तरमिति वा केचित्। प्रापकञ्च ददाति,—"उशीरमिति यथा"। 'वश कान्तौ (अदा० प०)' तस्य कृतसम्प्रसारणस्य ईरप्रत्ययेनोशीरमिति भवति। तद्धि शीतस्याक्रान्तं भवति ॥

"अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिषवणचर्मणः"। क्षरवदभिधायकः। "ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसतेंऽशुं दुहन्तो अध्यासते गवि। तेभिर्दुग्धं पपिवान् सोम्यं मध्विन्द्रो वर्द्धते प्रथते वृषायते ॥" (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)। एषा जगती। अर्बुदो नाम काद्रवेय ऋषिः तस्यार्षम्। ग्रावस्तुती विनियुक्ता। 'ते' एते ग्रावाणः 'सोमादः' सोमभक्षयितारः यदाभिषवकर्मणि प्रवर्त्तन्ते, अथ तदा 'हरी इन्द्रस्य' अश्वौ, यज्ञागमनार्थमेतेषां शब्दमुपश्रुत्य संस्कृतं सोमं मन्वानौ, रथे योगमिच्छन्तौ, आत्मना ऋजीषं भक्षयिष्यन्तौ, इन्द्रञ्च सोमं पाययिष्यन्तौ, स्वयमेव 'निंसते, नीचैर्नामिते मुखौ' आवाहे,—'इन्द्र! गच्छ यज्ञायतनं संस्कृतः सोमः' इति। तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रो—सवनकालमभ्यर्णमन्वानाः 'अंशु' सोमांशम् अभिषुत्य 'दुहन्तो' प्रपूरयन्तः। 'गवि अधि' गोरुपरि गोरवयवे अधिषवणचर्मणि। एतत् कर्

कुर्वाणा इदं प्रतीक्षमाणा 'आसते'। अथ स 'इन्द्रः' एभ्यः 'तेभिः दुग्धम्' ऋत्विग्भिः प्रचारितं 'पपिवान्' पीतवान् 'सोम्यं मधु' सोममयं तेन हृष्टः। ततोऽनन्तरं 'वर्धते' वीर्येण च। अथ तेन च शरीरेण 'प्रथते' विस्तीर्यते, विस्तीर्णेन स्वेन वीर्येण मेघं विदार्य 'वृषायते' वर्षं प्रवर्त्तयते। तदिदं सर्वमपि वर्षादि जगदनुग्राहकमैन्द्रं कर्म। अभिषव-द्वारेण, सोमाभिषवो ग्रावाधीन इत्येष ग्रावस्तुतिः॥

निगमप्रसक्तं निरुच्यते,—"अंशुः शमष्टमात्रो भवति"। व्याप्यमानो हि यजमानेन तस्यैव शं भवति, सुखी भवति। इष्टसोमो ह्यस्त्रस्तोऽहमिति विगतमनोदुःखो भवति। "अननाय शं भवतीति वा"। अननाय जीवनाय शं सर्वेषां भूतानां भवति, सुखो भवतीति वा। यस्मो हि वर्षे प्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति॥

व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते,—"चर्म चरतेर्वा" चरितं हि तत्सर्वस्मिन् शरीरे गतमित्यर्थः। "उच्चृत्तं भवतीति वा" उच्चृत्तम् उत्कर्तितं शरीरादिति वा॥

"अथापि चर्म च श्लेष्मा च" गोशब्देनोच्यत इति शेषः। "गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति रथस्तुतौ" "वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः। गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि॥" (ऋ० स० ४, ७, ३५, १)। (य० वा० स० २८, ५२)। (अथ० सं० ६, १२५, १)। स हि चर्मणावनद्धो भवति, श्लेष्मणा च तत्साराद्यः संश्लेषिता भवन्ति॥

"अथापि स्नाव च श्लेष्मा च" गोशब्देनोच्यत इति शेषः। "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेतीषुस्तुतौ" सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता। यत्रा नरः सम्

वि चृ दर्शन्ति तव त्वाभ्युमिपन्तः शर्म यच्छन् ॥ (ऋ० सं० ५, १, २१, १)। (य० वा० सं० २८, ४७)। सा हि सायना वेष्टिता भवति, संभया च संश्लेषिता ॥

"ज्यापि गौरुच्यते"। सा पुन: "चेत्" यदि "गव्या तादितम्" अभिधानम्, "अथ" पुनः "न चेत् गव्या, गमयतीषून् इति" गौरन्यदव्यमपि,—॥ १ ॥

वृक्षे वृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्रपतान् पूरुषादः। वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो व्ययनान्नियता मीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेह भवत्येतस्मादेवादित्योऽपि गौरुच्यते। उतादः परुषे गवि। पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति। सोऽपि गौरुच्यते। अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ ॥

"वृक्षे वृक्षे नियता मीमयद् गौस्ततो वयः प्रपतान् पूरुषादः। अथेदं विश्वं भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत्॥" (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)। वसुक्रस्येन्द्रपुत्रस्य द

मार्षम्। त्रिष्टुबैन्द्री। महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते। इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात् संग्रामेष्वनेकशो भूयांस्यनेकानि धनूंष्या-दत्ते, तानि मन्त्रदृष्टैवमाह,—"ऋचे ऋचे" ऋचावयवे "धनुषि धनुषि" यावन्तीन्द्रेण गृहीतानि धनूंषि, तेषु सर्वेषु, प्रत्येकं "नियता" नियता, "गौः" ज्या, गमयित्री वा शराणाम्, इन्द्रबाह्वाकृष्टा "अमीमयत्" मीमयति "शब्दं करोति"। जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। "ततः" शब्दकरणानन्तरमेव "प्रपतान्" 'प्रपतन्ति" "वयः" अथवा 'ततः' ततो धनुषः 'वयः' पक्षावयवसम्बन्धात् इषवोऽपि 'वयः' पक्षिणः। अथवा "वेतेर्गतिकर्मणः। साक्षादेव इषवः 'वयः' न गुणवृत्त्या। ते 'प्रपतान्' प्रपतन्ति "पुरुषादनाय" भक्षणाय, ते हि शत्रूणां प्राणान् भक्षयन्ति। अथ यदेवमतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा 'विश्वं' सर्वं 'भुवनं' भूतजातं यावत् किञ्चिदविकृत कर्मणि 'भयाते' बिभेति। अथ बिभ्यत् किं करोति। 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुन्वत्' अभिषवम् उचिते काले कुर्वत् 'ऋषये च' ऋत्विजे 'शिक्षत्' दक्षिणा ददते। इन्द्रोन्मुखमादरवदास्ते। सर्वमन्यत् परिहाय य एवम्प्रभाव इन्द्रः, तं वयमभिमतार्थसिद्धये स्तुमः॥

निगमप्रसङ्गं निराह,—"हृचो मदनात्" इति। स हि हृष्यते क्रियते दम्भनार्थम्।

अत्र व्याख्याने गतार्थत्वात् न शेषो विव्रियते। एवं तावदेकदेशे तत्स्ववदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम्॥

अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिधत्तो बहुष्वित्यतत् प्रसङ्गतो दर्शयति। एतच्चैकपदिके वक्ष्यामिह तु गोशब्दप्रसङ्गमुच्यते,—"आदित्योऽपि गौरुच्यते" एतस्मिन् मन्त्रे।—

"उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम्। न्यैरयद्रथीतमः"

(ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। गायत्री। पौष्णी। पूषा पुनरादित्यो नैरुक्ताना दृष्ट्या, अन्यत्र इयं वै पूषेति भूमिरुच्यते। "उताद" 'उत' अपि, अथ इति छन्दसि समानार्थौ। अपि लक्ष्मीरय, अपि रसानादत्त, अपि तमास्यपघ्नन्ति। 'अद' अमुष्मिन् आदित्यमण्डले 'परुषि' पर्वभिस्सहिते। अथवा भास्वति, भासा तद्वतीति। अथो रात्रादि पर्व तद्वतीत्यौपमन्यव। 'गवि' गमनशीले मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिनि 'सूर' सूर्य्ये अवस्थित। पूषा आदित्यमण्डलान्त पुरुष, तदेव पर्ववत् भास्वद्वा। 'चक्र' चक्रनं क्रमणं वा गमनशील मण्डलं 'हिरण्ययं' तेजोमयं चक्रं चक्राकृति। 'न्यैरयत्' नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालमीरयति। उदयास्तमयमध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम्। अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थित., पर्वयति मण्डलान्त पुरुष सूर्य्यो भगवान्। 'चक्र' लवक्षणनिमेषत्रुटिमुहूर्त्ताहोरात्रार्द्धमासमासर्त्वयनसंवत्सरलक्षणं कालचक्रं सर्वभूतहारि 'हिरण्ययं' हिरण्मयं सर्वभूतविनाशस्थितिहेतु 'न्यैरयत्' नित्यमीरयति। कीदृश पुन स सूर्य्याय ईरयति "रथीतम" अन्येऽपि रथिन सन्ति, अयन्तु मुहूर्त्तमप्यनवस्थितगत्यत्वतो रथीतम। स एवङ्गुणक पूषा, न वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम॥

"अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते"। एको रश्मिरादित्यस्य सुषुम्णो नाम, चन्द्रमसं प्रत्यवस्थितो दीप्यते। "तदेतेन" मन्त्रार्थविदा मन्त्रानुपेत्य "ईक्षितव्यम" द्रष्टव्यम। सेयमस्य चन्द्रमसो "दीप्ति" ज्योत्स्ना इत्ययम "आदित्यत" आदित्यस्य अनुग्रहादेव "अस्य भवतीति"। तस्मादुपरि यत्

न्द्रमसो मण्डलं तत्तेजःसम्बन्धाद् दीप्तिमद् भवति, ततः सर्वा दिशः प्रकाशयति ।

यथा चेतदेवं तथा "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः" इत्यपि निगमो भवति" इत्यृचम् । "सुषुम्णः सूर्यरश्मि-श्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम । स नः इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥" (य० वा० सं० १८, ४०) । अध्ययमध्यन्ते वहव इत्यपियन्ति । 'सुषुम्णः' सुष्ठुसुख इत्यर्थः । सर्वाणि भूतानि नित्यमसौ ह्लादयति । कोऽसौ ? इति । 'सूर्यरश्मि' सूर्यादिसम्बन्धः चन्द्रमस प्रति गत 'चन्द्रमाः' । 'गन्धर्वः' सति सुषुम्णगमने गोभिर्ध्वा-यता । 'तस्य' गन्धर्वस्य सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वसहि-तस्य प्रतिष्ठा । 'स नः इदं' सोऽस्माकमिदं 'ब्रह्म क्षत्रं' च 'पातु' रक्षतु । किञ्च 'तस्मै' सुषुम्णाय सूर्यरश्मये 'स्वाहा' सु शोभनमिदमाभिमुख्येनाह, हविरास्यलक्षणमस्तु । स चैद 'वाट्' वेत्तु पिबत्वित्यर्थः ।

"सोऽपि" सुषुम्णो रश्मिरेक एव "गौः"—इति "उच्यते" यथासौ गोस्तथेदमुदाहरणम्,—"अत्राह गोरमन्वतेति" । "तत्" पुनरेतत् "उपरिष्टात्" ऐकपदिके "व्याख्यास्यामः" ।

"सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते" । यथैतदेव तथेयमृगु-दाहरणम्,—॥ २ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो बहु-

शृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदान्येवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥

“ता वा वास्तूनि”—इति । दीर्घतमस आर्षम् । वैष्णवी । त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनियुक्ता, सौमातिरेकस्थले च । वामिति दम्पतीत्यभिप्रेत्य द्विवचनम् । 'ता' “तानि “वा” युवाभ्यामर्थाय “वास्तूनि” निवासस्थानानि 'उश्मसि' “कामयामहे” । 'गमध्यै' “गमनाय” “यत्र” येषु स्थानेषु । किम् ? “गावः” रश्मयः । 'भूरिशृङ्गाः' “बहुशृङ्गाः” बहुदीप्तयः 'अयासः' अयनाः सुहृत्तमप्यनवस्थायिनः । किञ्च, 'अत्राह' तेषु स्थानेषु 'तत्' पदम् 'उरुगायस्य' उरुगमनस्य महात्मनः.

भगवतो 'वृष्णः' "विष्णोः" 'परमं पदम्' आदित्यमण्डलं स्थानम्। स्थाने हि पदसञ्ज्ञा, पदस्य इति लोकेऽपि व्यवहारो भवन्ति। 'अवभाति' सर्वमिदं सर्वं कृत्वा भाति दीप्यते। भूरि बहित्यर्थ। इति समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"भूरीति" एतत् "बहुनो नामधेयम्"। "प्रभवति" हि तद् बहुधापि दीयमानम्। "शृङ्गं श्रयतेः" तदाश्रितं भवति शिरसि। "शृणातेर्वा" हिंसार्थस्य। तेन हि हिनस्ति। "शिरसो निर्गतमिति वा" शृङ्गं परमेऽर्द्धे-स्थितं परार्द्धस्थम्। अथवा परमस्यां युक्ते स्थाने स्थितं परा-र्द्धस्थम्। "पादः पद्यतेः" गत्यर्थस्य। पद्यते हि तेन। "तन्नि-धानात् पदम्" यदुत्पद्यते, तत् सरूपमेव पादो अन्यत्र वा तत् पदमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा। "पद्यवादप्रकृतिः" चतु-र्भागसामान्यात्। "प्रभागपादः" दीनारादिपादः। "प्रभाग पादसामान्यादितराणि पदानि" ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा। विभागो हि तेष्वपि समान एव। प्रसक्तानुप्रसक्त-मिदमुक्तम्॥

अधुनोपसंहरति,—एवमन्यं यासमपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते" न केवल गोशब्दे पदशब्दे वा। तेषु हि लौत-दौत्सर्गिकं निर्वचन लक्षण द्रष्टव्यम्,—"तानि" "चेत् समान-कर्माणि" यदि सामान्यक्रियया युक्तानि, ततः "समाननिर्वच-नानि" एव कर्त्तव्यानि। अथ पुनः "नानाकर्माणि" ततो "नानानिर्वचनानि"। एवं "यथार्थं निर्वक्तव्यानीति"।

अधुनैवमुक्तोदाहरणैरेव तत्र सन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रे-ष्वेव दर्शयन्नाह,—"इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनु-क्रान्तानि"। "तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्ति-रितरा"। लोके होदं सर्वभूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि

यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दा निघण्टुषु उच्यन्ते, तेषाञ्च पृथिवी प्रथमा, तस्मात् तत आरम्भः । एकविंशतिरिति संख्या (२१)। पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि, आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः। एकविंशतिर्यान्यनुक्रान्तानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि कानिचित् स्युः, तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—क्षु इत्येतदसमाम्नातम् पृथिव्या नामधेयम्। उक्तं हि,—'नाग्निर्विश्वरक याति न तत्पुत्रो न कुमदः'—इति । तत्र तस्मिन्नेकविंशके गणे "निर्ऋतिः" इत्येतदभिधानम् । "निरमणात्" निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निर्ऋतिः पृथिवी । रमेर्धातोः (भू० आ०)। "ऋच्छतेः (तु० प०)" "इतरा" "कृच्छ्रापत्तिः" दुःखसम्प्राप्तिः, निर्ऋतिः पापा। "सा" पुनरियं समाननामधेयत्वात् समानश्रुतित्वात् "पृथिव्या सन्दिह्यते"। "तयोः" समाननामधेयत्वेऽपि सति एव कर्मकृतो "विभाग"—एका निविष्टानां भूतानां रमयित्री, एका पुनः कृच्छ्रमापादयित्री । एवं नानाकर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

"तस्याः" कृच्छ्रापत्तेः पृथिव्या अपि "एषा" निर्वाचिका ऋग् "भवति"—॥ २ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्षकर्मेति नैरुक्ता य ईं चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद मध्यमः स

एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितं स मातुर्योनौ मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परिवृतो भवति बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानानीति तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तान्न। जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति सास्मा एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ४ ॥

“य ईं चकार”—इति। दीर्घतमस आर्षम्। त्रिष्टुप्। महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। “अथ स भिङ्क्ते”—इतीयमपि तथैव समानार्थविनियोगा। जगती। द्वे अप्येते अस्यवामीये। कश्चित् “बहुप्रजाः” बहुपत्यो दरिद्रः पुरुषः स दुःखोपपत्वादपत्यानां आपन्नत्वात् “कृच्छ्रं” दुःखम् “आपद्यते”। सा या तस्य कृच्छ्रापत्तिः, सैवैतस्यामृचि निर्ऋतिशब्देनोच्यते “इति” एव “परिव्राजकाः” परिव्राजकानामस्यामृचि सम्प्रेयोऽर्थः॥

स एष विस्तरेण प्रदर्श्यते।—‘यः’ ‘चकार’ करोति ‘ईं’ गर्भं ‘न सः’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्व ‘वेद’ केवलं त्वसौ कामार्त्तः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम्। ‘यः ईं ददर्श’ यश्चैनं पश्यति ‘हिरुक्’ अन्तर्हितमेतस्मिन् जठरे, एतस्मिन् वा शरीरे। ‘ईं नु’ जन्तुम्। ‘तस्मात्’ तस्यैव एष गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या, नेतरस्य गर्भकर्त्तुः। ‘सः’

पुनरेषां गर्भो 'मातुर्योनौ' गर्भाशयस्थाने 'अन्तः' उदरे पुष्यति, स मातुरशितपीतलीढमधितेन चतुर्विधाहारपरिणामेन ततः 'परिवीतः' जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते। अथैवं 'बहुप्रजाः' बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्त्ता गर्भतत्त्वमजानानः 'निर्ऋतिं' दुःखम् 'आविवेश' आविश--तीत्यर्थः। एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानात् यो गर्भं करोति स दुःख मापद्यते, यस्तु अध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो निवर्त्तते, स निर्ऋतिं नापद्यते। एवमस्यामृचि निर्ऋति-देवतेत्येष परिव्राजकार्थः॥

अन्ये तु ब्रुवते,—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्तरेषु बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविशां निर्ऋति-माविशति। यो रेतः सिञ्चति, सद्रूपो भूयो जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानाननुभवतीत्युक्तम्।

"वर्षकर्मेति नैरुक्ताः" वर्षकर्मैतदुच्यते। निर्ऋतिरत्र भूमिरुच्यते। एवं नैरुक्ता मन्यन्ते। यः करोति वर्षं, यो वा किरति क्षिपति। कः पुनरसौ? मेघः। स हि वर्षस्य कर्त्ता विक्षेप्ता वा। मेघाद्धि वर्षं प्रवर्त्तते। किं तस्य? न सोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं "वेद" यो ददर्श यः पश्यति "आदित्योपहितम्" आदित्यस्य रश्म्यन्तर्गतं वर्षमनभिव्यक्तम्। कथासौ अन्तर्गतः? प्रावृट्काले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजाः बहुशः प्रजायमाना निर्ऋतिं भूमिमाविशतीति समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"करोतिकिरती सन्दिग्धौ" धातू "वर्षकर्मणा" सम्बध्येते। उभयथा ह्युपपद्यते,—यः करोति यो वा क्षिपति। "मातान्तरिक्षम्" एतस्मिन् हि "भूतानि" "निर्मीयन्ते"। एतद्ध्यवकाशदानेन विशिष्टमुपकारं करोति। भूतानां जायमानानां "योनिरन्तरिक्षम्" आकाशस्थं प्रदेश-

विशेषः कश्चित्। स वायुसंयुतः सन् उदकयोनिभावं पुष्णाति। तदेतत् "वायुना" तस्य सहवत्त्वं दृष्टोक्तम्,—"परिवीतः" भवति। इति शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—"अयमपीतरः" स्त्रीयोनिः "एतस्मादेव"। असावपि "परियुतः" एव "भवति" स्नाव्ना मांसेन च॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे, नैरुक्तानां निर्ऋतिशब्देन भूमिरुच्यते, परिव्राजकानां कृच्छ्रापत्तिः। तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वादुभयमप्युपपद्यत एव। तद्यथा,—"दधिक्राव्णो अकारिषम् (ऋ० सं० ३, ७, १३, ६)"—इत्येष मन्त्रः, अग्न्युपस्थाने अग्निहोत्रे, अयमेव चाग्निष्टोमे "दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रे दधि भक्षयन्ति (आ० सू० ६, १२)"—इति दधिभक्षणे, तथाचाश्वमेधे "दधिक्राव्णो अकारिषमित्युत्थितायां सर्वा जपन्ति"—इत्यश्वसन्निधावेनं पत्नी जपन्ति महिष्यामुत्थितायाम्। तदेवं सति प्रतिविनियोगमस्यान्येनार्थेन भवितव्यम्। न एते वक्तुरभिप्रायवशादन्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारणमस्ति, महार्था ह्येते दुःपरिज्ञानाय। यथाश्वारोहवैशिष्ट्यादश्वः साधुः साधुतरश्च वहति, एवमेते वक्तृवैशिष्ट्यात् साधून् साधुतरांश्चार्थान् स्रवन्ति।

तदेवं सति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मिञ्शास्त्रे निर्वचनमेकैकस्य क्रियते। क्वचिच्चाध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थः। तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधियज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति॥

एवमेव सन्देहाधिकारमुपजीवन्नाह—"शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे,—सर्वा देवता जानामीति"। शाकानि यः पूणयति संहन्ति, स शाकपूणः, तस्यापत्यं शाकपूणिः आचार्यः। स

सङ्कल्पयाञ्चक्रे, सङ्कल्पं कृतवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता जानामीति । "तस्यै" सङ्कल्पमेवं कृतवते "देवतोभयलिङ्गा" स्त्रीपुंलिङ्गा, अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च "प्रादुर्बभूव" । "तां" पुरतोऽवस्थितां सतीं "न जज्ञे" न ज्ञातवान्, —किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमियं मध्यस्थाना अथवा द्युस्थानेति । "ताम्" अजानन् "पप्रच्छ" "विविदिषाणि त्वा" । वेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमसि पुरुषः अथवा स्त्री ? इति, अथवा किमन्तरिक्षस्थाना अथवा द्युस्थाना ? इति । "सा" एवं पृष्टा सती "अस्मै" प्राकपूणये "एतामृचम्" "आदिदेश" आदिष्टवती । किम् ? इति । "एषा मद्देवतेति", अस्यामृचि अहं देवतेति, त्वम् नैवतः मामेतस्या ऋचः सकाशादर्थावगत्यावधारयेति—॥४॥

अ॒यं स शि॑ङ्क्ते॒ येन॒ गौर॒भीवृ॑ता॒ मिमा॑ति मा॒युं ध्व॒सना॒वधि॑ श्रि॒ता । सा चि॒त्तिभि॒र्नि हि च॒कार॒ मर्त्यं॑ वि॒द्युद्भव॑न्ती॒ प्रति॑ व॒व्रिमौ॑हत ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिवृत्ता मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिं वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत् पुनरादत्ते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २, २ ॥

विशेषः कश्चित्। स वायुसंयुतः सन् उदकयोनिभावं पुष्णाति। तदेतत् "वायुना" तस्य सद्दवनं द्रष्टोक्तम्,—"परिवीतः" भवति। इति शब्दसारूप्यप्रसङ्गमुच्यते,—"अयमपीतरः" स्त्रीयोनिः "एतस्मादेव"। असावपि "परियुतः" एव "भवति" स्नावना मांसेन च॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे, नैरुक्तानां निर्व्रूतिशब्देन भूमिरुच्यते, परिव्राजकानां तन्त्र्यापत्तिः। तदेवं मन्त्रेषु शब्दशक्तिविपुला-द्भुभयमप्युपपद्यत एव। तद्यथा,—"दधिक्राव्णो अकारि-षम् (ऋ॰ सं॰ ३, ७, १२, ६)"—इत्येष मन्त्रः, अन्यु पस्थाने अग्निहोत्रे, अयमेव चाग्निष्टोमे "दधिक्राव्णो अकारिष-मित्यास्नीध्रे दधि भक्षयन्ति (आ॰ सू॰ ६, १२)"—इति दधिभक्षणे, तथाचाश्वमेधे "दधिक्राव्णो अकारिषमित्यु-त्थिताया सर्वा जपन्ति"—इत्यश्वसन्निधावेनं पत्नी जपन्ति तद्विद्यासुत्थितायाम्। तदेवं सति प्रतिविनियोगमस्यान्य-न्यार्थेन भवितव्यम्। न एते वक्तुरभिप्रायवशादन्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारणमस्ति, महार्था ह्येते दु परिज्ञानाय। यथाश्वारोहवैशिष्ट्यादश्वः साधुः साधुतरश्च वहति, एवमेते वक्तृवैशिष्ट्यात् साधून् साधुतरांश्चार्थान् स्रवन्ति।

तदेवं सति सत्यपोह्येभावमेवैतस्मिन्ध्वर्थे निर्वचन-मेकैकस्य क्रियते। क्वचिच्च आध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थः। तन्मादितेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधिय-ज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति।

एवमेव सन्देहाधिकारमुपजीव्याह—"शाकपूणिः सङ्क-ल्पयाञ्चक्रे,—सर्वा देवता जानामीति"। शाकानि यः पूणयति संहन्ति, स शाकपूण, तस्यापत्यं शाकपूणिः आचार्यः। स

सङ्कल्पयाञ्चक्रे, सङ्कल्पं कृतवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता जानामीति । "तस्मै" सङ्कल्पमेवं कृतवते "देवतोभयलिङ्गा" स्त्रीपुलिङ्गा, अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च "प्रादुर्बभूव" । "तां" पुरतोऽवस्थितां सतीं "न जज्ञे" न ज्ञातवान्, —किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमियं मध्यस्थाना अथवा द्युस्थानेति । "ताम्" अजानन् "पप्रच्छ" "विविदिषाणि त्वा" । वेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमसि पुरुषः अथवा स्त्री ? इति, अथवा किमस्यन्तरिक्षस्थाना अथवा द्युस्थाना ? इति । "सा" एवं पृष्टा सती "अस्मै" शाकपूणये "एतामृचम्" "आदिदेश" आदिष्टवती । किम् ? इति । "एषा मद्देवतेति" अस्यामृचि अहं देवतेति, त्वञ्च मैरुक्तः मामितस्या ऋचः सकाशादर्थावगत्यावधारयेति—॥४॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिं वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत् पुनरादत्ते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २, २ ॥

कतमा पुनरसाविग् ? इति । उच्यते,—"अयं स शिङ्क्ते" —इति । "अयं स शब्दायते" स एव मेघः शब्दं करोति । येन मेघेन किं कृतम् ? इति । 'येन गौरभीवृता' येन माध्यमिका वागभिप्रच्छादिता सती "मिमाति मायुं" निर्मिमीते निर्वर्त्तयति मायुम्, "शब्दं करोति" इत्यर्थः । "मायुः, वाक्कृत्"—इति च वाङ्नामसु पठितम् । अथवा मायुरादित्यो भवति, सर्वभूतनिर्माता । तमिवात्मानं ,निर्मिमीते । क्वावस्थितः ? "ध्वसने" उदकध्वंसने उदकसंसने मेघे "अधिश्रिता" । अथ तावदियं मेघान्तर्वर्त्तिन्या वाचो व्यक्ताविद्युद्रूपाया,अभिधायका, मेघरूपत्वात् पुरुषत्वाभिप्रायः । अथवायमुत्तरस्तोत्राभिप्राय । यैवंलक्षणा वा कर्मस्वरूपा, मेघशरीरा वा । 'सा चित्तिभिः' चटचटाशब्दकर्मभिः 'नि हि चकार' नीचै: करोति 'मर्त्यं' मनुष्यम् । सर्वो हि बिभ्यन्नास्ते,—आसीदिति अवनमति च । कदा पुनर्निकरोति मर्त्यम् ? इति, उच्यते'—"विद्युद् भवन्ती" इति, विद्युदात्मना स्थाऽऽत्मे नाभिनिर्वर्त्तमाना, तदा हि दारुणचटचटाशब्दो भवतीति विशेषेण भयङ्करम्, न तथा विद्युद्रहितः । मैवमात्मानमाविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्ष्वात्मानं पर्येष्य प्रच्छाद्य पृथिवीम् । ततो वर्षव्युपरमे "प्रति" 'औहत' "ऊहते" "वव्रिम्" प्रत्युपसंहरति रूपमात्मीयमदृश्यं करोतीत्यर्थः । "वव्रिरिति रूपनाम" तद्ब्राह्मणा समाम्नायं वर्त्तते । यस्मिंस्तु पक्षे मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा वेति तस्मिन् पक्षे मेघरूपत्वमविवक्षितम्, मेघवाचो विद्युद्रूपत्वश्च । किन्तु एतावद् विवक्षितम्,—मेघाश्रया शब्दवती भूत्वा माध्यमिका वाक् विद्युदात्मना स्थिता वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तदर्थमुदकमकृते ,जलाद्येऽश्यादित्यात्मना स्थिता—पुनरादत्ते,

विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति, आदित्यात्मना द्युस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि,—"त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि (टि० १२, २, ८)"—इति ॥

सेयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा, मध्यस्थाना वाऽऽदित्यरूपा, इत्ययमेवंलचणो देवतातत्त्वसम्बन्ध उपेक्षितव्यो मन्त्रदर्शनाय निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसङ्घ पार्थः ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यत इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मतं शाकपूणेरित्येवमादि ॥

अनुक्रमस्त्वधिकृतम् । तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारोपदर्शनार्थम्, इतराणभ्यूह्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—'ग्मा' गमनात्, यस्यां गच्छन्ति भूतानि, 'ज्मा' जमनात्, जमन्ति गच्छन्ति यस्यां भूतानि,—इत्येवमादि ॥

नैघण्टुकांस्तु याञ्छब्दान् प्रत्यर्थगणसञ्चितान् ।
छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान् निर्ब्रूयाद् योगतस्तु तान् ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ।

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हिततरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणोऽन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति

वा तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा तयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे · देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

"हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश"। हिरण्यस्य नामान्युत्तराणि। कुत? प्रकृतेभ्यः पृथिवीनामभ्यः, पृथिव्यामेव हिरण्यमुत्पद्यत इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समाम्नातानि। कियन्ति पुनस्तानि? पञ्चदश, पञ्च च दश च पञ्चदश। यानि समाम्नातानि। असमाम्नातान्यपि सन्ति,—हाटकसुवर्णचामीकरशातकुम्भादीनि। कतमानि पुनस्तानि समाम्नातानि? इति। उच्यते,—"हेम, चन्द्र, रुक्मम्"—इत्येवमादीनि। हित रमेदमिति सर्वं एवैतन्मन्यते, तस्माद्धेम। चन्द्रम्, चदते कान्तिकर्मणः, सर्वं एव ह्येतत्

कामयते। रुक्मम्, रोचतेर्ज्वलनार्थस्य, तद्धि रोचिष्णुर्भवतीति। एवमूहितव्यं सर्वत्र निर्वचनम् ॥

आह,—"हिरण्यं कस्मात्"? उच्यते,—"ह्रियते आयम्यमानमिति वा"। आयम्यमानं ह्रियत एव शिल्पिभि, कटककवचकस्वस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणम्। "ह्रियते जनाज्जनमिति वा"। तेन हि व्यवहारः क्रियते। ततस्तत्रैकत्रावतिष्ठते, ह्रियत एव सर्वदा। "हितरमणं भवतीति, वा"। यस्य हि तद् भवति, तस्य हितञ्च दुर्भिक्षादिषु, तद् भवति रमणञ्चेति। तेन ह्यनेन मूषिकोऽपि रमते, किमुत मनुष्यः। "हर्य्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः" तद्धि सर्वैरेव प्रार्थ्यते लोकानुक्रमेणैव ॥

१ "अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश"। षट् च दश च षोडश कतमानि पुनस्तानि? "अम्बरं, वियत्, व्योम"—इत्येवमादीनि। अम्बरमम्बुमद्भवति। नानाभावेन सर्वतो वियतमिति वियत्। नानाप्रकारमेतदवति भूतानीति व्योम्। एवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह,—"अन्तरिक्षम्" एव तावत् "कस्मात्"? उच्यते,—"अन्तरा" दीदं द्यावापृथिव्योरवस्थितम, "चान्त" च "भवति" पृथिव्यन्तमित्यर्थः। अथ "वा" "अन्तरा" "इमे" द्यावापृथिव्यौ क्षियति निवसति "इति" अन्तरिक्षम्। अथ "वा" "शरीरेषु" एतदेव "अन्तर्" मध्येऽवस्थितम् "अक्षयम्"। इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादन्तरिक्षम् ॥

"तत्र" तस्मिन् षोडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये "समुद्र इत्येतत्" अभिधानमुभयाभिधानम्। उभयाभिधायित्वात्

"पार्थिवेन समुद्रेण" एतेन जलाशयेन "सन्दिह्यते" एतदत्र सन्देहपदम्।

आह,—"समुद्रः कस्मात्"? इति। उच्यते,—"समुद्द्रवन्त्यस्मादापः" वीचितरङ्गशीकरादिभावेन। "समभिद्रवन्त्येनमापः" सर्वा एव ह्यापो निम्नानुसारित्वात् समुद्रमेवाभिमुख्येन द्रवन्ति, स हि निम्नो भवति। "सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि" संहृष्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि, बहूदकत्वात्। "समुदको भवति"। उद्र इत्युदकनाम, तदस्मिन् संहतमिति समुद्रः। "समुनत्तीति वा" सङ्क्लेदयतीत्यर्थः। अतो हि प्रसृतैरम्भोभिः सर्वमिदं सङ्क्लिद्यते। "तयोर्विभागः"।

यस्मिन्नुदाहरणे लक्ष्यते, "तत्र" "इतिहासमाचक्षते" आचार्याः। निदानभूतः 'इति हैवमासीत्'—इति य उच्यते स इतिहासः। कतमः पुनरसौ? इति। उच्यते,—"देवापिश्चार्ष्टिषेणः" इत्येवमादीनि। देवापिश्चार्ष्टिषेणः, "शन्तनुश्च" आर्ष्टिषेण एव "कौरव्यौ" कुरुवंशप्रभवौ "भ्रातरौ बभूवतुः"। तयोरेको यः "कनीयान्" "शन्तनुः" नाम, "सः" आत्मानम् "अभिषेचयाञ्चक्रे" अभिषेचितवानित्यर्थः। सोऽभिषिक्तः सन् राजा बभूव, इतरः पुनर्ज्येष्ठः "देवापिस्तपः प्रतिपेदे"। स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मण्यमापेदे, विश्वामित्रवत्। "ततः" तेनापचारेण ज्येष्ठातिक्रमजेन "शन्तनोः" "राज्ये" राष्ट्रे "द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष"। अवर्षति देवे "तं" शन्तनुम् "ऊचुः" उक्तवन्तः "ब्राह्मणाः"—"अधर्मस्त्वया चरितः"—"ज्येष्ठं भ्रातरम्" "अन्तरित्य" अतिक्रम्य "अभिषेचितम्"। अभिषेक आत्मनः कारितो यतस्त्वया, "तस्मात्" तेन मर्यादातिक्रमेण "ते" तव राज्ये "देवो न

वर्षति" प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व—"इति"। "स." एवमुक्तः "शन्तनुः" "देवापिं" "शिशिच" पुनः पुनः प्रशास अभिगमितवानित्यर्थः। कथम्? "राज्येन" अभ्युद्यतेन। अर्थ्यमानः "देवापिरुवाच" काममहं "पुरोहितस्ते" "असानि" भवानि "याजयानि च" "त्वा" त्वां वार्षिकेण कर्मणा। न च राजा भविष्यामि, भवानेवास्तु राजेत्यभिप्रायः॥

"तस्य" देवापिः "एतद् वर्षकामसूक्तम्" चाविरभूत्। तत्र "तस्य" समुद्राभिधानमन्त्रिस्थस्य प्रविभागोपदर्शनाय "एषा" निर्वाचिका ऋग् "भवति"॥ १॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्। स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि। आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा होत्रमृषिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते देवापिर्देवानामाप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान्। स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽ-

धीरोऽधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपित्सा। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

"आर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः, इषितसेनस्येति वा"। अन्यकल्पान्तरीयोऽन्यकल्पान्तरीयस्यैव शन्तनोर्वर्षार्थिनि कर्मणि होतृत्वे वृतः 'होत्रं' कर्म प्रति 'निषीदन्' उपविष्टवान्। ततोऽपि "देवापिः" नाम नाम्ना "देवसुमतिं" देवानां कल्याणीं मतिमुदकसम्प्रदानाभिमुखीं कर्त्तुं "चिकित्वान्" जानानः। स हि तथाऽस्तौत्, यथा देवानामुदकसम्प्रदानाभिमुखी मतिरभूत्। ततः परितुष्टेषु देवेषु 'सः' देवापिः 'उत्तरस्मात्' अन्तरिक्षात् समुद्रात् 'अधरं' समुद्रं पार्थिवं प्रति। एष विभागः समुद्रयोः। 'अपो दिव्याः' प्रशस्ताः सस्यसम्पत्कारीः 'अस्रजत्' अचारयत्। किंलक्षणाः? 'वर्ष्याः' वर्षभूताः 'अभि' सर्वभूतानामुपरि। स देवाप्यधिकारे वर्त्तमान एतदकरोत्। अन्यस्मिन् कल्पेऽपि देवापिसंसमाख्येतदेवाख्यत्वेव वर्त्तमानेनाभिसम्बध्यत इति मन्त्रार्थः।

अर्थैकपदनिरुक्तम्।—ऋष्टिरायुधविशेषः, तद्बहुला सेना यस्य, सोऽयमार्ष्टिषेणः। इषितसेनो वा नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून् प्रति। "सेना, सेश्वरा"। इनेनेश्वरनाम, तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भवति। "समानगतिर्वा" समानमेकमर्थमुद्दिश्य जयायैमतीति सेना। "पुत्रः, पुरु त्रायते" बह्वपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति, ततोऽयं त्रायते पुत्रः। "निपरणाद्वा" निपृणाति निददाति स्वामी पिण्डान् पितृभ्य इति पुत्रः। अथवा "पुम्" इति "नरक" नरकस्थानमुच्यते, "ततस्त्रायत इति वा" पुत्रः। "ऋषिदर्शनात्" पश्यति

असौ सूक्ष्मानर्थान्। "श्लोमान् ददर्शौपमन्यव"। मन्त्रा श्लोमा, तानसौ तारकेण ध्यानेन पश्यतीति "औपमन्यव" आचार्यो मन्यते। ब्राह्मणमपि चैतमिमर्थं दर्शयति,—"तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म०" इत्यादि। 'तत्' एतत। उच्यते,—यत्तत्तमृषीणामृषित्वम्। 'यत्' यस्मात् 'एनान्' तपस्यमानान् तप्यमानान् 'ब्रह्म' ऋग्यजुःसामाख्य 'स्वयम्भु' अकृतकम् अभ्यागच्छत्, अनधीतमेव तत्वतो दृष्टम् तपोविशेषेण। 'तदृषीणामृषित्वम्'—इत्येव ब्राह्मणोऽपि "वि" विचार्य्यमाण "ज्ञायते"। "देवापि, देवानामाप्या" स हि स्तुतिभिर्देवानाप्नोति, हविःसम्प्रदानेन च। "उत्तर, उद्गततर उद्गततरो भवति" उपरिष्टादवस्थानात्। "अधर" अधोर."। किमुक्तं भवति? अध एवासौ चरति। "अध" पुन "न धावति"। तस्य ह्यधोगतित्वादेव "ऊर्ध्वगति प्रतिषिद्धा"॥

"तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय"। किमुक्तं भवति? 'तस्य' एवार्थस्य प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टिमयाचत देवेभ्यो देवापि, यथा च पौरोहित्यमकरोत्, यथा वा अयाचत् तत्वर्षार्थी, येन कर्मणा। 'भूयसे' बहुतराय 'निर्वचनाय' 'उत्तरा' एषा—॥ २॥

आर्ष्टिषेणो देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्। देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत्॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधति होत्राय

वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२, ३॥

यद्देवापिरिति । 'यत्' यस्मात् 'देवापिः' 'शन्तनवे' राज्ञे "पुरोहितः" पुरोहितो ह्याग्निकर्मणि व्याप्रियते, स पुरोहितः सन् देवापिः "होत्राय" होतृकर्मणे वर्षार्थाय कर्मणि "वृतः" सन् 'कृपयन्' "कृपायमाणः" राज्ञः 'अदीधेत्' "अन्वध्यायत्" वृष्टिर्भवेदिति । तं "देवश्रुतं" देवापिमेनं 'वृष्टिवनि' "वृष्टियाचिनं" "रराणः" अददत् । "बृहस्पतिः" तस्मिन्नेव कर्मणि "ब्रह्मा आसीत्" ब्रह्मत्वेऽवस्थितः । "सः" "अस्मै" वर्षसाधिकां "वाचम्" "अयच्छत्" अददित्यर्थः । तया वाचा तदनुगृहीतया देवान् स्तुत्वा तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—"शन्तनुः" कस्मात् ? इति । उच्यते,—स हि कञ्चिद्रोगार्त्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हि "तनोः शं" तव "अस्तु इति" ततोऽसावगदो भवति । अथ "वा" "शमस्मै तन्वा अस्त्विति" एवमसावायास्ते । शमिति सुखनाम । तनुः शरीरं तदसौ नित्यं शरीरायायास्ते । "पुरोहितः" शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु "पुर एनं दधति" राजानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । "देवश्रुतं" "देवाः" हि "एनं" स्तुतीरुच्चारयन्तं "शृण्वन्ति" इति देवश्रुत्, तं देवश्रुतम् । "रराणः" इति "राति." दानार्थः "अभ्यस्तः" ॥

"बृहदुपव्याख्यातम्"। "बृहदिति महतो नामधेयम्, परिवृढं भवति" इति। मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितः। ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यप्राप्तिर्धर्मातिक्रमः। धर्मातिक्रमे च देवो न वर्षतीति। निरुक्तपक्षे,—ऋष्टिषेणो मध्यमः, तदपत्यमयमग्निः पार्थिव आर्ष्टिषेणो देवापिः, स शन्तमवे सर्वस्मै यजमानायेति योज्यम्। बृहस्पतिरिति मध्यमः। स्तनयित्नुलक्षणां वाचमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्टात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वादितेः पुत्र इति वाल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्य त्वथापि मित्रावरुणयोः। आदित्या दानुनस्पती दानपती। अथापि मित्रस्यैकस्य। प्र स मित्र मर्त्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य। अथा वय-

मादित्य उ_ने तत्र। अतमिति कर्मनाम इण्णो- तीति सत इदमपीतरदमतमेतस्मादेव निष्टन्तिकर्मं वारयतीति सतोऽन्नमपि अतमुच्यते यदाप्नोति शरीरम्॥ १॥

लोकाभिधानाधिकारेणेदमुच्यते,—"साधारणान्युत्तराणि षट्, दिवश्चादित्यस्य च" इति। समान धियन्ते इति 'साधारणानि' नामानीत्यधिकारो वर्त्तते। अतएव 'उत्तराणि' प्रकृतमपेक्ष्य। किमत्र प्रकृतम्? अन्तरिक्षनामानि (१८ पृ०)। तेभ्य इमान्युत्तराणि (२५ पृ०)। कियन्ति पुनस्तानि? 'षट्' (६)। कयो पुन साधारणानि? 'दिवश्चादित्यस्य च'। कतमानि पुनस्तानि? "स्व, पृश्नि, नाक"—इत्येवमादीनि। "यानि तस्य" आदित्यस्य "प्राधान्येन" वर्त्तन्ते प्रधानस्तुतिभाञ्जि नामानि,—"सविता" भग, सूर्य्य, पूषा"—इत्येवमादीनि (३९८ पृ०), "तानि उपरिष्टात् (दै० का० ६, २, १—३, ६) व्याख्यास्याम" समदग्रेऽध्यायि। इमानि तु नैघण्टुकानि समृष्टरूपाणि च पुनामभि, साक मिलत इह नैघण्टुकप्रकरणे निरुच्यन्ते।

आह,—"आदित्य" एव तावत् "कस्मात्?" इति। उच्यते,—शृणु। "आदत्ते" असौ "रसान्" रश्मिभिरित्यादित्य:। "आदत्ते भास ज्योतिषाम्" तदुदये हि चन्द्रादीना प्रभानाशो भवत्येव, प्रत्यक्षमेतत्। "आदीप्तो भासेति वा" सर्वतो ह्येष भासा आदीप्त आहतो भवति। "अदिते, पुत्र इति वा" अदितिर्देवमाता, तस्या पुत्र, सोऽयमादित्य: अत आदित्य इत्युच्यते।

"अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयम्" इति। 'अल्पप्रयोगम्' अल्पविषयम्। 'तु' शब्दो विशेषणार्थः, एतदेवाल्पप्रयोगविषयम्, इतराणि सविढभगपूषादीनि बहुप्रयोगविषयाणि 'अस्य' आदित्यस्य। क्वाल्पप्रयोगविषयम्? 'आर्चाभ्याम्नाये' ऋचो यस्मिन्नभ्युपर्युपर्याम्नाताः, सोऽयमार्चाभ्याम्नायो दाशतयः, तस्मिन्नल्पप्रयोगविषयम्। एतददितेः पुत्रत्वाभिप्रायमभिधानम्। आदितेय इति 'सूक्तभाक्', एव चैतदभिधानम्, न हविर्भाक्, न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना हविराध्वर्यवे चोदितपूर्वमस्ति। यथा त्वेतत् सूक्तमेव नैघण्टुकतया भजति, तथेदमुदाहरणम्,—'सूर्यमादितेयम्' इति "युदेदेनम् मदधुर्यज्ञियासः (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)"—इत्यस्यामृचि। अन्ये तु मन्यन्ते,—आदित्य इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति। तत्र त्वेतद् विरुध्यते,—सूक्तभागिति। हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते,—"आदित्यं चरुरूपमालभत"—इति। "तस्य च पशोरेतत् पलर्वमादित्यो देव उदगात् पुरस्तात्"—इति। अथ चैवमन्यथा वाक्यद्वयविभागेन स्यात्, —अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये आदित्य इति हविर्भाक्, न सूक्तभाक्, अल्पं हविः, सूक्तभाग्विषयमित्यर्थः। इदमन्यत्,—सूक्तमेव नैघण्टुकतया भजते, कदाचिदपि हविः। तद्यथा—"सूर्यमादितेयम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)"—इति॥

आदित्यशब्दप्रसङ्गमाह,—एवम् "अन्यासामपि देवतानाम्" इति। देवता यत्रमपेक्ष्येदमुच्यते,—"आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति"। "तद्यथा एतत्" उदाहरणजातम्,—"मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्य इति"।

रमा मित्रः आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि। शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः" ॥ (ऋ० सं० २, ७, ६, १)।—इत्यस्यामृचि, सर्व एवादित्यप्रवादा स्तुत्या स्तूयन्ते ॥

"अथापि मित्रावरुणयो" आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति। तद्यथा,—"आदित्या दानुनस्पती। दानपती"। "ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती। सचेते अनवह्वरम् ॥" (ऋ० सं० २, ८, ८, १)। गायत्रीयं ऋत्समदेन दृष्टा। अभिप्लवस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउग नाम शस्त्रम्, तत्र "अय वां मित्रावरुणा सुतः सोमः (ऋ० सं० २, ८, ७, ४)"—इत्येष तृचः शस्यते, तस्योत्तमा एषा। 'ता सम्राजा' तौ सम्दोप्तौ "घृतासुती" तौ हि घृतमुदकमासुयाते, वर्षकर्मणा जनयतः। 'आदित्या' अदितेः पुत्रौ 'दानुनस्पती' दानानामोशाते तौ यजमानैः सम्यक् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च सेवितौ सन्तौ 'सचेते' प्रतिसंसेवेते यजमानमभिमतैर्दानैः। 'अनवह्वरम्' अनवध्यमानाविव्यर्थः। यजमानविशेषणं वा युक्तम्। न क्वतघ्नो, यज्ञो च दातुमित्येवं मित्रावरुणावत्र स्तूयेते ॥

"अथापि मित्रस्यैकस्य" आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति। तद्यथा,—"प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन। न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥" (ऋ० सं० ३, ४, ५, २)। अयमप्यन्यो दशवो निगमा इत्यपिशब्दः। प्र स मित्रेति विश्वामित्र एव दृष्टा, त्रिष्टुप्। मैत्रस्य पशो पुरोऽनुवाक्या। 'प्र अस्तु' प्रकर्षेणास्तु भवतु। हे 'मित्र!' 'आदित्य' अदितेः पुत्र। 'स मर्तः' स मनुष्य 'प्रयस्वान्' अन्नवान्। य किं करोति?

'यः' 'ते' तुभ्यं 'शिक्षति' ददाति 'व्रतेन' कर्मणा, निर्वपण-प्रोक्षणादिना संस्कृत्येदं हविर्लक्षणम्। किञ्च, एवमतिप्रभावस्त्वं येन स मर्त्तो यस्तव यष्टा 'त्वोतः' त्वत्परिग्रहे वर्त्तमानः, त्वया रक्षितः 'न' केनचित् प्रत्यनीकभूतेनातिबलेनापि शत्रुणा 'हन्यते' हिंस्यते। 'न' चाहतोऽपि स च 'जीयते' वशीक्रियते केनचित्। न च केवलं शत्रूणामनाधृष्यः? 'न' 'एनं' त्वोतं सन्तम् 'अंहः' अपि पापमपि 'अश्नोति' व्याप्नोति यत् 'अन्तितः' 'अन्तिकात्' 'समीपात्', यत् स्वशरीरादेव वाङ्मनश्चेष्टानिमित्तमुत्पद्यते पापम्, तदुत्पत्तिसमकालमेव त्वदनुग्रहादपध्वस्यते, ततस्त्वेनं न व्याप्नोति। न च केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तदेवेन न व्याप्नोति, किन्तर्हि? यदपि 'दूरात्' पुत्रभ्रातृजायादिशरीरेष्वेवमास्रन्त्वपि, तदपि 'न' एनम् अभिव्याप्नु' प्राप्नोति त्वोतं सन्तम्। एवं महानुभावस्त्वम्, ततस्त्वां स्तुमः इत्यभिप्रायः।

"अथापि वरुणस्यैकस्य" आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति। तद्यथा,—"अथा वयमादित्य व्रते तव" इति। "उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो, अदितये स्याम।" (ऋ० सं० १, २, १५, ५।) अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनःशेपो वरुणं स्तुतवान्, आत्मानं मोचयिष्यन्। वरुणप्रघासेष्ववभृथेष्टौ वारुण्यामिष्ट्यां हविषः पुरोऽनुवाक्येयम्। हे 'वरुण'! त्रिषु स्थानेषु—अधो मध्ये उपरिष्टाच्च, 'वयम्' आबद्धाः त्वैः पाशैर्यतोऽतो ब्रूमः।—स्तुत्या हविषा चोपसन्नस्त्वमस्माभिस्तावत् 'उत्तमं' 'पाशम्' उपरिष्टादवस्थितम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'उत् श्रथाय' ऊर्द्ध्वं श्रथय। उच्छृत्य च विमुञ्चास्मानपीडयन्। योऽपि चायं 'अधमः' ते पाशः अस्मासु वर्त्तते, एनम् अर्वाञ्चम् 'अव' श्रथय अवमुञ्च।

तथाच योऽयं 'मध्यमः' ते पाशोऽस्मन्मध्ये वर्त्तते, एतमपि तथैवावस्थितमस्मदभिसर्जयन् ऊर्ध्वमधो वा अदुःखयन्नस्मान् 'वि' श्रथय विमुञ्च। अथैवं त्वया 'वयं' सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे 'आदित्य'! अदितेः पुत्र! वरुण! 'अनागसः' अपापाः संशुद्धसर्वकिल्बिषाः। एतदेव हि यौष्माकीर्णं पापक्षयमार्गः, तेनाविमुक्ताः सन्तः 'तव' एव 'व्रते' तवैव परिचरणकर्मणि 'अदितये' आत्मनोऽदीनत्वाय अनुपक्षयाय आदरवन्तः स्थिताः 'स्याम' इत्याशीः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—"व्रतमिति कर्मनाम (१३७ पृ०), "वृणोतीति"। एवं कर्त्तरि कारके "व्रतः" वृणोतेः, तद्धि कर्म प्रभवत्स्वतं यदावृणोति कर्त्तारम्। "इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव" "निवृत्तिकर्म" यमनियमाख्यं वर्जिर्वैदिकमान्तर्वैदिकं वा, यदस्मिन्नविधावुपेयते, तत् पुनः "वारयतीति" एवं "व्रत" तद्विषयेषु प्रवर्त्तमानं पुरुषं स्त्र्यादिषु वारयति, तदनुसृत्य स पुरुषो निवर्त्ततेऽचिकीर्षी, भविष्यामीत्येतस्माद् भयात्। "अन्नमपि व्रतमुच्यते, यदावृणोति शरीरम्"। रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन विपरिणममानम् ॥ आदित्यप्रसङ्गादनुप्रसक्तमिदमुक्तम् ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान् स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता। पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा रसान्-संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। नाक

आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत् प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् । नवा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत् पृथिव्या अधि दूरङ्गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२, ४॥

साम्प्रतं प्रकृतमेवोच्यते,—"स्वरादित्यो भवति"। "सु अरण" सुगमन इत्यर्थः। अथवा सुष्ठु तमांसि ईरयन्तो स्वर्यं। अथवा विशेषणविशेष्यभावेन एते वाक्ये स्याताम्। किंभूतः भवति—सु अरणः ? इति। उच्यते, "सु ईरणः" इत्येव। "स्वृतो रसान्" सुष्ठु रसानादातुं स्वृतो भौमान् आन्तरिक्षांश्च। "स्वृतो भासं ज्योतिषाम्" सुष्ठु चन्द्रनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भासमादातुं स्वृतो गतः। "स्वृतो भासेति

वा" सुष्ठु परिगतो भासेति वा, सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्त्या भवति ।

"एतेन द्यौर्व्याख्याता" । उक्तं हि 'तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि (५७१ पृ० ८ पं०)'—इति । सापि हि सु चरणा शोभनगमना भवति, शोभनं वा अस्यामर्थंत इत्येवमादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

"पृश्निरादित्यो भवति" । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—"प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः" । 'प्राश्नुते' प्रकर्षेण व्याप्नोति 'एनम्' आदित्यं 'वर्णः' प्रोज्ज्वलः 'इति' 'नैरुक्ताः' मन्यन्ते । "संस्प्रष्टा रसान्" स हि नित्यकालमेव रसानां संस्प्रष्टा भवति । तस्य तदेव कर्म, वक्ष्यति,—"अथास्य कर्म रसादानम् (दै० का० ७, २, ४)"—इति । "संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषाम्" । आदित्यसंस्पर्शादेव ग्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति । "संस्पृष्टो भासेति वा" दीप्त्या ह्येष सर्वतः संस्पृष्टो भवति ॥

आह,—"द्यौः" कस्मात् पृश्निः ? उच्यते,—सापि हि "संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च" ॥

"नाक आदित्यो भवति" । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—"नेता भासां" सर्वासु दिक्षु । "ज्योतिषां" च "प्रणयः" अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालमालोपसन्नं ज्योतिश्चक्रं बभ्रमीति ॥

"अथ द्यौः" कस्मान्नाकः ? इति । उच्यते,—"कमिति सुखनाम (२६९ पृ०)" । आह, ततः किम् ? इति । शृणु,—"तत्प्रतिषिद्धं सत् पुनरपि "प्रतिषिध्येत" । किम् ? इति । उच्यते,—तत्प्रतिषिध्यमानम् 'अकम्' भवति, असुखमित्यर्थः, पुनरपि च प्रतिषिध्यमानं 'नाकम्' भवति । ततो द्विः प्रतिषेधः प्रकृतमापादयति, नाकमित्युक्ते सुखमिति

प्रतीयते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—"न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्"—इति। आह,—किमुक्तं भवति? "अमुम्" एव "लोकं" द्युलोकं "जग्मुषे" गतवते "न" "किञ्च" किञ्चित् नाकं "नासुखम्" इत्यर्थः। किङ्कारणम्? य एव हि "पुण्यकृतः" भवन्ति, ते "एव हि" "तत्र गच्छन्ति" न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्याय्यम्॥

"गौरादित्यो भवति"। आह,—कस्मात्? उच्यते,—"गमयति" ह्यसौ "रसान्" आत्मानं प्रति, उपचयं वा गमयति। किञ्च, "गच्छत्यन्तरिक्षे" स एवात्मना॥

"अथ द्यौः, कस्माद् गौः? इति। उच्यते,—"यत्" यस्मादियं द्यौः "पृथिव्याः" "अधि" उपरि "दूरम्" अध्वानं "गता भवति"। किञ्च, "यत्" यस्मात् "च" "अस्यां" "ज्योतींषि" ग्रहनक्षत्रतारकादीनि "गच्छन्ति" तस्माद् गौः।

"विष्टबादित्यो भवति"। आह,—कस्मात्? उच्यते,—आभिमुख्येन हि एषः "रसान्" भौमानान्तरिक्षांश्च "आविष्टः" प्रविष्टो रश्मिभिरादातुम्। किञ्च, आभिमुख्येन "आविष्टो भासं" "ज्योतिषां" ग्रहादीनाम्। अथवा अयमेवाभिमुख्येन "आविष्टो भासेति वा" सर्वतो ह्येष सन्दीप्तो भवति॥

"अथ द्यौः" कस्माद् विष्टप्? इति। उच्यते,—इयमपि हि "आविष्टा" "ज्योतिर्भिः" ग्रहनक्षत्रादिभिः ये चान्ये पुण्यकृतस्तैश्च तस्माद् विष्टबिति।

"नभ आदित्यो भवति"। आह,—कस्मात्? उच्यते,—"नेता" ह्येष "भासां" सर्वासु दिक्षु, "ज्योतिषां" च "प्रणयः" व्याख्यातमेतत्। "अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः" भासनः सन् नभ इत्युक्तो विपर्ययेण। "न न भातीति वा" न न भाति, भात्येवेति नभः।

"एतेन द्यौर्व्याख्याता" सापि आदित्यवर्मैवो भासा-मित्यादि योज्यम् ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य] चतुर्थः पादः ॥२, ४॥

पञ्चम पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात्तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १ ॥

आदित्यसम्बन्धेनैव "रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश"। "रश्मिर्यमनात्" उदकस्य यमनाद्वा वा। "तेषां" "पञ्च" यानि "आदितः" तानि "साधारणानि" "अश्वरश्मिभिः"। कतमानि पुनस्तानि? "खेदय, किरणा"—इत्येवमादीनि। खे दयन्ते खे गच्छन्ति इति खेदय, किरणा विक्षिप्ता भवन्ति।

"दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ"। आदित्योपलक्षणा एते हि दिश इत्यादित्यनामभ्य उत्तराणि दिङ्नामानि। कियन्ति पुनस्तानि? अष्टौ। कानि पुनस्तानि? "आताः, आशाः, उपराः"—इत्येवमादीनि। आताः, आगता ह्येतास्तं तमर्थं प्रति भवन्ति। आशाः, अभ्यश्नुवते ह्येताः सर्वमेव यदस्ति किञ्चित्। उपराः, सर्वमेव ह्येता उपरम्य रता भवन्तीत्युपराः॥

आह,—"दिशः कस्मात्"? "दिशतेः" अतिसर्जनार्थस्य (तु० उ०), अतिसृज्यन्ते ह्यासु हविरादीनि देवतानाम्। अथवा "आसदनात्" तं तमर्थं सत्येता आसन्ना भवन्ति। "अपि वाभ्यशनात्" अभ्यश्नुवते ह्येतास्तं तमर्थम्॥

"तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति"। तद्यथा,—"काष्ठा दिशो भवन्ति"। आह,—किङ्कारणम्? इति। उच्यते, "क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति" क्रान्त्वा ह्येतास्तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता भवन्ति, न हि तदस्ति, यत्रैता न सन्ति। "काष्ठा उपदिशो भवन्ति"। "इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति" ता अपि ह्येतरेतरं क्रान्त्वा दिग्भिः सार्कं स्थिता भवन्ति। "आदित्योऽपि काष्ठोच्यते"। "क्रान्त्वा स्थितो भवति" असावपि स्वस्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति। "आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्वा स्थितो भवति"। आज्यन्तोऽपि शरपथान्तः काष्ठोच्यते, असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति। "आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते"। ताः पुनर्द्व्यः,—स्थावराश्चास्थावराश्च। तत्र, "क्रान्त्वा" गत्वा जलाशयमेताः "स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्" काष्ठात्वम्। अस्थावराणां पुनः क्रामन्त्येवैता, न कचित् तिष्ठन्तीति काष्ठा मेध्या आपः॥ १॥

मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थे भवति,—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम्। वृत्रस्य निण्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः। अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत् तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपस्तदभिवादिन्येषर्ग् भवति ॥ २ ॥

अतिष्ठन्तीनामिति। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्, दासपत्नीरिति च। त्रिष्टुभावेते। अग्निष्टोमे निष्केवल्यं नाम शस्त्रम्, तत्र निविद्धानीयमेतत् सूक्तम्, तत्र द्वे अपि शस्येते। न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्त्यः, तासाम् "अतिष्ठन्तीनाम्" मेघोदरान्तर्गतानामपाम्, ता हि मेघे गच्छति गच्छन्त्येव तदाधार

त्वात् । "अनिवेशनानाम्" "अनिविशमानानाम्" न हि ताः क्वचिन्निविशन्ते, यावज्जलाशयं नाप्नुवन्ति । तासामेवंविधानां "काष्ठानां मध्ये" अवस्थितानां वाष्पतो मेघाख्यं "निहितम्" अवस्थापितं धात्रा "शरीरम्" आहृत्य अपः, तासामिव शमये । ताः पुनः 'आपः' तस्य "वृत्रस्य" मेघस्य "निण्यं निर्णामं" येनासौ नोच्चैर्नमति तं प्रदेशं "विजानन्ति" इव । यतस्तेन प्रदेशेन "विचरन्ति" प्रचरन्ति निम्नानुसारिण्यो हि ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रचरन्तीषु तत्प्रचरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविवृद्ध्या 'दीर्घं तमः' स हि तमः स्वत एव, धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निम्नमनुसरन्त्यो मेघस्य ताः स्नुता भवन्ति, निपिबन्त्यस्ततो बहुतरमसौ वर्द्धते । तदनवरतया एवं दीर्घं तम आहृत्य 'आशयत्' आशेत इत्यर्थः । कः पुनरेवमाशयत् ? 'इन्द्रशत्रुः' इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—"शरीरं शृणातेः (२३४ पृ०)" हिंसार्थस्य, हिंस्यते हि तत् । "शम्नातेर्वा (२३४ पृ०)" हिंसार्थस्य । "दीर्घं द्राघतेः (भू० आ०)" वृद्ध्यर्थस्य, वृद्धं तद् भवति । "तमः तनोतेः (तना० उ०)" तेन हि सर्वमेव ततं भवति । "आशयत्" "आङ्" पूर्वस्य "शेते" । 'इन्द्रशत्रुः, इन्द्रोऽस्य शमयिता वा" इन्तेत्यर्थः "शातयिता वा" हन्ता वा, धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् ॥

इह मन्त्रे वृत्र इत्येतच्छ्रुतं तदेतत् नैगमानुषक्तं विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह,—"को वृत्रः ?" उच्यते,—"मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः" । निरुक्तमधीयते नैरुक्ताः । आह,—यदि मेघो वृत्रो य एष मन्त्रेषु यत्र सङ्ग्रामे श्रूयते तत्र कः समाधिः ?, इति । उच्यते,—"अपाञ्च

ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति"। 'अपाम्' मेघोदरान्तर्गतानां 'ज्योतिषश्च' वैद्युतस्य प्रवृत्तस्य: 'मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते' तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा वायुना वेष्टितेन इन्द्राख्येनोपतप्यमाना आपः प्रस्यन्दन्ते—वर्षभावाय कल्पन्ते। 'तत्र' एवं सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रतिद्वन्द्वभूतयोः 'उपमार्थेन' रूपकल्पनया 'युद्धवर्णा भवन्ति'—इति युद्धे रूपकार्थेत्यर्थः। न चात्र यथाभूतं युद्धमस्ति, न हीन्द्रस्य शत्रवः केचन सन्ति। मन्त्रोऽपि चैतमेवार्थं वक्ति नेन्द्रस्य शत्रवः,—"यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु। मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से॥" (ऋ० सं० ८,१,१५,२)। वामदेवपुत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। व्यूढस्याष्टमेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'यत्' 'अचरः' त्वं नानाप्रकारं 'तन्वा वावृधानः' शरीरेण विग्रहवान् भूत्वा वावृधानः पुनः पुनः वर्धमानः। कथं पुनरचरः? "बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु"। 'बलानि' आत्मीयानि वीर्याणि, हे 'इन्द्र।' 'प्रब्रुवाणः' इव। क्व? 'जनेषु'। किं त्वं तथैव? न। "मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुः"। 'यानि युद्धान्याहुः' ऐतिहासिकाः, नानारूपाण्युपप्रदर्शयन्त, 'सा' अपि च 'ते' तव 'माया इत्' मायैव। किं कारणम्? 'नाद्य' अद्य: तवास्ति प्रत्यनीकभूतः, 'न नु पुरा' नापि पुरा कश्चिदासीत्, यावद् वीर्यं किञ्चित् क्वचिदस्ति सर्वं तत् त्वमेव। "वीर्यं वै प्रावीर्यमिन्द्र इति ह विज्ञायते"। क्व ते शत्रुः? येन सार्धं युयोधिथ। एतत् त्वमपि 'विवित्से' वेत्थैव, न केवलमहमेवेत्यभिप्रायः। एवमेतस्मान्मायात्वमेव युद्धमिति श्रूयते। विज्ञायते च "तदाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुरमिति"। तस्मात् साधू-

कर्म,—“अपाश्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”॥

आह,—किं वृत्रवदेव रूपाणि भवन्ति? नेत्युच्यते,—“अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च”। चः समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। वृत्रवच्चाहिवच्चेति मन्त्रवर्णा भवन्ति, ब्राह्मणवादाश्च आख्यान्ते भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम्। “तस्मिन् हते” वृत्राख्ये मेघे हते “प्रसस्यन्दिर आपः”॥

“तदभिवादिनी एषा”—॥ २ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः। अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार॥ दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति। निरुद्धा आपः पणिनेव गावः। पणिर्वणिग् भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति। अपां बिलमपिहितं यदासीत्। बिलं भरं भवति बिभर्त्तेः। वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति

विज्ञायते यदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २,५ ॥

दासपत्नीति। 'अपां' 'यत्' 'बिलं' निर्गमद्वारम् 'अपिहितम्' 'आसीत्' तेन मेघेन, 'तत्' यदा इन्द्रः तं 'वृत्रं' मेघं 'जघन्वान्' निजघ्निवान् अहन, हत्वा च 'अपववार' अपाहृतवान्। अथ तदा तस्मिन् निहते अपाहृते च द्वारे ता. आपः प्रस्यन्दिरे वर्षभावेनेति समस्तार्थः।

अथैकपदनिरुक्तम्।—"दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः." दासः कर्मकरः, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति। स हि कर्मणा श्रान्तः, तासु प्रीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवन्ति। विग्रहप्रसक्तं निरुच्यते,—"दासो दस्यतेः (दि० प०)" स हि "उपदासयति" उपक्षयति कृष्यादीनि "कर्माणि"। "अहिगोपाः" "अहिना गुप्ताः"। "अहि." कस्मात्? उच्यते,—"अयनात्", "एति" हि असौ "अन्तरिक्षे"। शब्दसामान्यान्निरुच्यते,—"अयमपीतरोऽहि." सर्पः "एतस्मादेव" असावपि हि एति। अथवा "निर्ह्रसितोपसर्गः" स्यात्। कथम्? "आहन्ति" असौ भोगिनेत्यादिः। आङ्पूर्वस्य हन्तेः (अदा० प०), स पुनरयमुपसर्गो निर्ह्रस्य ह्रस्वं कृत्वा अभिरुच्यते। "पणिर्वणिग् भवति"—इति पर्यायेण तत्त्ववचनम्। "पणिः पणनात्" पणिति ह्यसौ व्यवहारं करोति। पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,— "वणिक् पण्यं" वणिजो यत् द्रव्यं तत् पण्यम्, तदसौ "नेनेक्ति" नित्यकालं शुचीकरोति मूल्यार्हं स्यादिति। "बिलं भरं भवति" "बिभर्त्तेः (जु० प०)" धातोः, भृतं हि तदुदकादिभिः। "वृत्रो वृणोतेर्वा (स्वा० उ०) वर्त्ततेर्वा (भू० आ०)

वर्त्ततेर्वा (भू० आ०)"—इत्येषां धातूनामन्यतमस्य। ब्राह्मण-मपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—"यदवृणोत्" अन्तरिक्षमुदकं वा, महत्त्वात् "तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्"—"इति" एवं ब्राह्मणेऽपि "विज्ञायते" विचार्य्यमाणो ज्ञायते। अथवा "यदवर्त्तत" इन्द्रेण हतो हतो मेघः अपां बिले अपाहते अपः वृष्टिभावेन अवर्त्तयत् प्रावर्त्तयत्, "तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्"। अथवा "यत् अवर्द्धत" असावतिमात्रप्रमाणम्, "तद् वृत्रस्य वृत्रत्व" मादिति ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य] पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात् प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपर-मयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद्दान-कर्म्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः उषोनामा-न्युत्तराणि षोडशोषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या एषा भवति ॥ १ ॥

"काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति (५८६ पृ० १०पं०)"—इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृत-मिदानीमुच्यते,—"रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः"। रात्रेर्नामानि 'रात्रिनामानि'। 'उत्तराणि' इति प्रकृतेभ्यो दिङ्नामभ्य', तमःसतत्त्वा हि रात्रिः, तस्य च तमसो दिक्त्वे-नात्मलाभो भवति, अतो दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिना-

मानि। कियन्ति पुनस्तानि ? 'त्रयोविंशतिः' त्रीणि च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः (२३)। कतमानि पुनस्तानि ? "श्यावी, क्षपा, शर्वरी"—इत्येवमादीनि। श्याववर्णा हि रात्रिरिति श्यावी। खैः खैः कर्मभिः श्रान्तान् क्षीणान् प्राणिनः इयं स्वापेन पातीति क्षपा, अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नवा इव प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठन्ति। शरणमस्यां स्वापार्थं क्रियत इति शर्वरी। इत्येवमादि सर्वत्र योज्यम्॥

आह,—"रात्रिः कस्मात् ?" इति। उच्यते,—इयं ह्याग-च्छन्ती प्रकर्षेण रमयति। कानि ? "भूतानि नक्तञ्चारीणि" पिशाचादीनि, तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां प्राप्तोऽयं विहारसमयः इति प्रकर्षेण रमन्ते। "उपरमयतीत-राणि ध्रुवीकरोति" इतराण्यपि दिवाचारीणि सैवोपरमयति, तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचराणि भूतानि मनुष्यादीनि इति-कर्त्तव्यताभ्यः उपरमन्ति, उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासाय। "रातेर्वा स्यात् दानकर्मणः" दानार्थस्य। आह,—किमस्यां प्रदीयते ? उच्यते,—"प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः" । अवश्य-मायन्तीत्यवश्याया', तुषारा इत्यर्थः, ते हि रात्रौ निपतन्ति॥

उषोनामान्युत्तराणि षोडश" उषसो नामानि। रात्रेरेव अपरः कालः उषा भवतीति रात्रिनामभ्य 'उत्तराणि उषोनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? 'षोडश' (१६)। षट् च दश च षोडश। कतमानि पुनस्तानि ? "विभावरी, सूनरी"—इत्येवमादीनि। विविधां भियं भासं द्युवोतीति विभावरी। शोभनं नराणामस्यामुत्थानं भवतीति सूनरी। इत्येवमादि निर्वचनं योज्यम्॥

आह,—"उषाः कस्मात् ?" इति। उच्यते,—"उच्छ-तीति सत्याः"। 'उछी विवासे (भू॰ प॰)' विवासयति क्षीय

तमांसि तस्मादुच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्या कर्त्तरि कारके नाम उषा इत्येतदभिधानं भवति। आह, —का पुनरियमुषा, ? इति। उच्यते,—"रात्रेरपरः काल" स उषा इत्युच्यते। आह,—कथमेतदुच्यते रात्रेरपर काल उषा ? इति। उच्यते,—"तस्या" उषसः रात्र्यपरकालत्वम्। "एषा" निर्वाचिका ऋग् "भवति"—॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा। यथा प्रसूता सवितुः सवाय एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत् स्थानं स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भस्तस्या एपापरा भवति ॥ २ ॥

इद श्रेष्ठमिति। आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्षम्, उषसश्च। उभे अपि त्रिष्टुभावेते, प्रातरनुवाकाश्विनयो शस्येते। "इदम्" उपोत्सर्गच "ज्योति" "श्रेष्ठम्" आदित्यादीना "ज्योतिषाम्" इति निर्धारणे षष्ठी। आदित्यो हि तापक प्रकाशक, चन्द्रमा अथ निशीत प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नोष्णं नातिशीत प्रकाशकश्च। इत्येवमादित्यादीना मिट मेव श्रेष्ठम्। 'आगात्' "आगमत्" आगच्छतीत्यर्थ। "चित्र ' चायनीय पूजनीय वा श्रेष्ठत्वादेव, 'प्रकेत ' "प्रकेतन प्रज्ञाततमम्" "अजनिष्ट" जातमित्यर्थ। जात सदाग च्छति

सर्वासु दिक्षु। 'विभ्वा' "विभूततमम्" इदमतिमहत्त्वाद् विभूततमं विस्तीर्णतमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतींषि अपेक्ष्य। किञ्च, "यथा प्रसूता" प्रकर्षेण सूता प्रसवमनुप्राप्ता। सूतिशब्दः प्रसवार्थः। "रात्रिः" "सवितुः" "आदित्यस्य" 'सवाय' "प्रसवाय" आदित्योत्पत्त्यै देशे जायते। "एवम्" 'एवं' "रात्री" रात्रिः उषसो जन्मार्थं "योनिं" "स्थानम्" अवकाशम् "उषसे" आत्मलाभाय 'आरैक्' "अरिचत्" आरेचयति, ददातीत्यर्थः। यथोषा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तरजन्मत्वात्, एवं रात्रिरुषसो जन्मनो हेतुः, इत्येवमस्यामृचि रात्रेरेवापरः कालः उषः सञ्ज्ञित इति गम्यते। स्थानं योनिशब्देनोच्यते। यदि यस्मिन् विधीयते, तत् तेन साकं युतं भवति मिश्रीभूत मित्यर्थः। इयमपीतरा—"स्त्रीयोनिः" एतस्मादेव। किङ्कारणम्? 'अभियुत' हि "गर्भः" "एनाम्" भवति, आमिश्रीभूत इत्यर्थः। पूर्वत्र,—"अयमपीतरो योनिः, एतस्मादेव। (किम्?) परियुतो भवति" इति परियवनक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः, इह पुनः 'अभियुत एनां गर्भः' इति मिश्रीभावसामान्येन उभयलिङ्गत्वं चास्योपदर्शितम्,—इह स्त्रीलिङ्गम्,—तत्र पुंलिङ्गम् इति। "तस्याः" उषसः "एषा" "अपरा" रात्रिः "भवति"—(अस्यैवार्थस्य दृढतायै रात्रेरपरः कालः उषा उच्यत इति) ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः। समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने॥ रुशद्वत्सा सूर्य-

वत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः सूर्य्यमस्या वत्समाह साहचर्य्याद्रसहरणाद्वा। रुशती श्वेत्यागात्। श्वेत्या श्वेततेररिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णोऽथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची इतीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया चरत इति स्यादामिनाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादुपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ ३ ॥

रुशद्वत्सेति। "रुशद्वत्सा" रोचिष्णुवत्सा, सूर्य्यो हि रोचिष्णुः, तं "सूर्य्यम् अस्या वत्समाह" मन्त्रदृक्। "साहचर्य्यात्"। मातृसहचरो हि वत्सो भवति, अयमपि चानयोषसा सह चरतीत्येतस्मात् सामान्याद् वत्स उच्यते। "रसहरणाद्वा"। यथा हि मातुरूधसः क्षीराख्यस्य रसस्याहर्त्ता भवति वत्सः, एवमेषोऽप्यौषसिकानामवश्यायाख्यानां रसानामाहर्त्ता भवति रश्मिभिः,—इत्येतस्मात् सामान्याद् वत्सत्वम्। "रुशती" रोचनशीला आत्मनापि। "श्वेत्या" "श्वेततेः" धातोः (भू॰ आ॰)। श्वेतो वर्णो अस्त्यस्याम्, श्वेतवर्णेत्यर्थः। या चैवंलक्षणा उषाः, सा "आगात्" आगच्छति। आगतायाश्च तस्याः 'आरैक्' "अरिचत्' आरेचयति। "कृष्णा" "कृष्णवर्णा

रात्रि"। किमारेचयति? "सदनानि" स्थानानि। "उषाः" उषसः। येष्वियमुषा स्थानेषु आगता सती आसीदति, तान्यारेचयति रात्रिः। एवं तावदयमर्द्धर्चो रात्र्युषसोर्विभक्तस्तुति, "अथ" अनेनोत्तरार्द्धर्चेन "एते" रात्र्युषसौ "स्तौति"।—"समानबन्धू" एते रात्र्युषसौ, "समानबन्धने" समानमनयोर्बन्धनम्। आदित्यस्यैव ह्यस्तमयं प्रति रात्रिर्वेला सन्निहिता, उदयं प्रत्युषा, एवं समानबन्धू। "अमृते, अमरणधर्माणौ" न हि रात्र्युषसौ म्रियेते। "अनूची इतीतरेतरमभिप्रेत्य" इतरेतरं संश्लिष्टे स्थिते। "द्यावा वर्णं चरतः"। "ते एव" रात्र्युषसौ। "द्यावौ द्योतनात्" उषा हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते, रात्रिरपि स्वेन तमोवीर्य्येण नक्षत्रगणेन वा स्वमधिकारं प्रति द्योतते। एवं हि द्यावेति द्विवचनम्, "अपि वा" तृतीयान्तमेकवचनमेतत् स्यात्,—द्यौः, तया "द्यावा" 'सहयुक्ते (पा॰ २, ३, १९)'। "तया" सह वर्त्तमाने "चरतः" गच्छतः। कथम्पुनश्चरतः? "आमिनाने"। आङ् अभ्यर्थे 'सोदस्येव मरुत आ मृडध्वं। तुदस्येव मरणेऽधि मडत"—इति (तैत॰ का॰ ५, २, ५)। उषा अपि रात्रेरधि आत्मानं निर्मिमीते, रात्रिरप्युषसः, इतरेतरसंश्लिष्टे स्थिते रात्र्युषसौ। तस्मादिदमुच्यते,—"अन्योऽन्यस्यात्मानं कुर्वाणे" इति॥

उप शब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उपवर्णितौ, प्रकृतमिदानीमुच्यते,—"अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश"। अहो नामानि, 'अहर्नामानि', 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्य उषोनामभ्य, उषस एवानन्तरमहर्भवति, तस्मादुषोनामभ्य उत्तराणि अहर्नामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'द्वादश'। द्वे च दश च द्वादश (१२)। कानि पुनस्तानि? "वस्तो, द्युः भानुः,

—इत्येवमादीनि । वस्ते ज्योतिरेतदिति वस्तोरित्युच्यते । यथैव हि श्रुत मन्त्रे तथैवेह समाम्नातम् । द्यु, द्योतते ह्येतत् ज्योतिषा । भानु, भासते ह्येतत् ज्योतिषेत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—"अहः कस्मात्" ? उच्यते,—"उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि" न हि तथा रात्रावनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकाराः, यथाहनि ॥

"तस्य" अह्नः "एष निपातो भवति" । नैघण्टुकत्वात् । "वैश्वानरीयायाम्" वैश्वानरदेवतायाम् "ऋचि"—॥ ३ ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लञ्चाहरर्जुनं विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि मेघनामान्युत्तराणि विंशत्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिरुपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा तेषामेषा भवति ॥ ४ ॥

— अहःशब्दो हि रात्रिमहश्चोभयमभिधत्ते, अतः सन्देह-

पदम्, तस्यैव विभागोऽस्यास्त्वि उपपदविशेषात् प्रदर्श्यते,— अहश्च कृष्णमिति। भरद्वाजस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। एतस्य पदेऽह्नस्याग्निमारुते शस्त्रे शस्यते। "अहश्च कृष्णं रात्रिः, शुक्लं चाहरर्जुनम्"। अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्य्यायः। "विवर्त्तेते" विपर्य्ययेण वर्त्तेते। रात्रिरतीता, अहः आयातम्, अहरतीतं, रात्रिरायाता, इत्येवम्। "रजसी" रञ्जने। ज्योतिषा हि भूतान्यहो रञ्जयति, तमसा रात्रिः। "वेद्याभिः" "वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः" न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अहनि च रात्रौ च प्राणिनामनन्तत्वा वेदितव्या एव भवन्ति, बहुत्वात्, न हि विदितानामन्ताः कदाचित्। किञ्च, "वैश्वानरः" अग्निः 'अवातिरत्' "अवाहन्" अपहन्ति, स्वेन "ज्योतिषा तमांसि"। कथम्पुनरपहन्ति? 'जायमानो न न राजा' "जायमान इव", "उद्यन्" "सर्वेषां" सर्वभूतानां "राजा" "आदित्यः"। यथा ह्ययमादित्यस्तमांसि अपहन्ति दिवा, एवम् "अग्निः" अपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरादित्येन तम उपघाते प्रत्युपमीयते।

"मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत्"। मेघानां नामानि तानि उत्तराणि, प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः, मेघा ह्यहनि रात्रौ चाग्रेणैव भवन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि। कतमानि पुनस्तानि? "अद्रिः, ग्रावा, गोत्रः"—इत्येवमादीनि। अद्रिः, आदरयितव्यो भवति यागावुदकार्थमित्यद्रिः। ग्रावा, गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा, गृणात्यसौ शब्दं करोति, गृहीतश्चोदकमनेनेति। गोत्रः, गोत्रायः। इत्येवमाद्यभ्युह्यितव्यम्, पर्वतनामत्वेऽपि यथासम्भवं योज्यम्॥

आह,—"मेघः कस्मात्"? उच्यते,—"मेहतीति" सिञ्चत्यसौ। एवं कर्त्तरि कारके "सतः" अस्यैतदभिधानं भवति।

तेषां मेघनाम्नाम् "आ उपर उपल इत्येताभ्यां" प्राक् उपर उपल इत्येताभ्यां यानि नामानि, तानि "साधारणानि पर्वतनामभिः" तदेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोऽवधार्य्य । 'आ उपर इत्येतस्मात्'—इति वक्तव्ये "आ उपर उपल इत्येताभ्यां" युक्तम्, उभावपि ह्येतौ समाननिर्वचनौ शब्दावेकस्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यत इति, रलोरविशेषख्यापनार्थम् । "उपर उपलो मेघो भवति" उपर इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य मेघनामान्येव, न पर्वतनामानि ॥

आह,—उपरः कस्मात् ? उच्यते,—"उप" गम्य "रमन्ते" "यस्मिन् अभ्राणि" । अथ "वा" । "उप" गम्य "रताः" "आपः" भवन्ति "इति" । उपलोऽप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण ॥

आह,—कथ पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते, न पर्वतः ? इति । उच्यते,—"तेषा" मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गवाचिका "एषा" ऋक् "भवति"—॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति विकर्त्तनेन मेघानामुदकं जायते त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरो-

पृथ्वीः प्राचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेनापि वान्वाविति स्यादथापि प्रागिति। तस्यानूप इति स्यादथापि प्राचीनमिति। दा वृबूकं वदतः पुरीषम्। वाय्वादित्या उदकं वृबूकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ २, ६ ॥

देवाना मान इति। बृहदुक्थस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। मध्यमेन्द्रे महत्वतीये शस्यते। 'देवाना' दानादिगुणयुक्तानां 'माने' विमाने निर्माणे। यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना, तदेत एवमाध्यमिका देवगणाः 'प्रथमा' 'अतिष्ठन्' एतेऽपि हि दानादियोगाद् देवा उच्यन्ते। प्रथमा. प्रकृष्टतमा मुख्या इत्यर्थः। मेघाभावे हि सर्वमेवेद जगद् वर्षाभावान्न स्यात्। तस्मादेत एव प्रकृष्टतमाः अतिष्ठन् स्थितवन्तः। सृष्टौ हि सर्वदेवानामेत एवाग्रे सृष्टा इत्यभिप्राय। किञ्च, 'कृन्तत्रात्' उत्कृन्तात् प्रदेशात् 'एषा' मेघानामिन्द्रेण 'उपराः' आपः 'उदायन्' आगतवत्य, आगच्छन्ति च। किङ्कारणम्? विकर्तनेनैव हि मेघानामुदक जायते। उपरशब्देनात्रोदकमुक्तम्, तात्स्थ्यात्तच्छब्दो मञ्चाः क्रोशन्ति इतिवत्, उपरेषु मेघेषु या आपः, ता उपचारादुपरा इत्युच्यन्ते। किञ्च, यदा 'ताभि.' उपराभिरद्भिरोषधयः पोषिता भवन्त्यत्र तदा 'त्रयः तपन्ति' त्रय पर्जन्यादय. तपन्ति। 'पृथिवीं' इमौ लोकम्।

'अनूपाः' ते अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा यथाकालमनुगच्छन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद् वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्थमोषधीः पाचयन्ति । किञ्च, 'द्वा सबूकं वहतः पुरीषम्' द्वौ वाय्वादित्यौ वहतः आक्षिपत इतः पृथिवीलोकात् सबूकं सुदकम् । किंलक्षणम् ? पुरीषम्, प्रीणयितृ वा सतः ॥

"अयमपीतरोऽनूपः" नद्यनूपः समुद्रानूपो वा । "एतस्मादेव" वपतेर्धातोः असावपि हि "अनूप्यते" अनुप्रकीर्य्यते नित्यकालम् "उदकेन" । "अपि वा" एवमन्यथा स्यात्,— आप्नोतेः, अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति "अन्वाप्" । पुरस्तादञ्चतीति "प्राक्", "तस्य" अन्वाबित्येतस्य सतः "अनूप इति" एष शब्दः "स्यात्" "यथा प्राचीनमिति", प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् । "सबूकमिति उदनाम" इति । पर्य्यायवचनेन तस्यैवाभिधानम् । "ब्रवीतेर्वा" शब्दार्थस्य (अदा० उ०) शब्दकारि हि तद् भवति । "भ्रंशतेर्वा" भ्रश्यति (दि० प०) हि तस्माद्वादिति ॥ ५ ॥

निरुक्तव्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]
षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

सप्तमः पादः ।

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद् वाक् कस्माद्वचेस्तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतन्नदीवत् ॥ १ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत्। मेघनामप्रकरणे "देवाना माने"—इत्येष मन्त्रो व्याख्यातः। प्रकृतमिदानी-मुच्यते,—वाङ्नामानीति। वाचो नामानि 'वाङ्नामानि', 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यो मेघनामभ्य। मेघेष्वेव हि भूयसी वाग् भवति इति ततो वाङ्नामानि भवन्ति। कियन्ति पुन स्तानि 'सप्तपञ्चाशत्' सप्त च पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् (५७)। कतमानि पुनस्तानि? "श्लोक, धारा, इला"—इत्येवमा-दीनि। श्रूयते इति श्लोक। ध्रियते त समर्थमवधार-यितुमिति धारा। त तमर्थं प्रति ईट्टे गच्छतीति इडा। इत्येवमादाभ्यूहितव्यम्॥

आह,—"वाक् कस्मात्"? उच्यते,—"वचे" धातो (अदा० प०)। उच्यतेऽनयेति वाक। "तत्र, सरस्वतीत्येतस्य" तत्र तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम "नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति" नद्यर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः। "तत्" तत्रैव सति, "यत्" अभिधान 'देवतावत्', "तत्" अधिकृत्य "उपरिष्टाद् व्याख्यास्याम" सौऽग्निध्याये "पावका नः सरस्वती (ऋ० स० १, १, ६, ३)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे। "अथ" पुन यत् "एतत्" "नदीवत्", तद् व्याख्यायते—॥ १॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरी-णान्तविषेभिरूर्मिभिः। पारावतघ्नीमवसे सुवृ-क्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः॥

इयं शुष्मैः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्यतेर्भेदनक-

मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरूर्मिभिः पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं पारं परं भवत्यवारमवरम-वनाय सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्म-भिः परिचरेमेत्युदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनत्तीति सतो नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति शब्दवत्यो बहुलमासान्नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधा-न्येन तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पैज-वनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीय-जवो वामिश्रीभावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विवदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २ ॥

इयं शुष्मेभिरिति । भरद्वाजस्यार्षम्, जगती । 'इयं' सरस्वती नदी 'शुष्मेभिः' बलैः । किङ्करोति ? "बिसखा इवारुजत" यथा बिसखानको बिसमूलादरेणैव मृदुत्वात् खनति, एवमियमनादरेणैव यदपि 'सानु' भवति समुच्छ्रितं

सीराः"—इत्येवमादीनि। अवनतेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः। द्वयन्त्यो यान्तीति यव्याः। ख्यातव्या भवन्तीति खाः। सरन्तीति सीराः। एवमादि योज्यम्॥

आह,—"नद्यः कस्मात्"? उच्यते,—"नदना:" शब्दिताः "भवन्ति" "शब्दवत्यः" शब्दसंयुक्ताः। किञ्च,·"बहुलम्" "आसां" नदीनाम्, अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु "नैघण्टुकं कर्म" अप्रधानम्। "आश्चर्यमिव प्राधान्येन" क्वचिदेव नद्योदेवतो मन्त्रः स्यात्। "तत्रेतिहासमाचक्षते"। यस्मिन् सूक्ते प्रधाना नद्य एव, तत्रेमं निदानभूतमितिहासमाचक्षत इति आचार्याः॥

"विश्वामित्रः" नाम "ऋषिः"। "सुदासः पैजवनस्य" राज्ञः "पुरोहितो बभूव"। "विश्वामित्रः सर्वमित्रः" सर्वस्यैव हि स मित्रं, सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वामित्रः। "सर्वम्"—इति किमुक्तं भवति? उच्यते,—तद्धि "संसृतं" भवति,—सङ्गतं भवत्येकस्मिन्। "सुदाः कल्याणदानः" तस्य हि नित्यमेव प्रशस्तं दानं भवति। "पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः"। "पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवः" तस्य हि स्पर्द्धार्हो जवो वेगः। अथ "वा" "अमिश्रीभावगतिर्वा" न तस्य मिश्रीभूतपूर्वा गतिरन्यैर्गमयद्भिः, अतिशैघ्यात्। तस्य पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव। "सः" पौरोहित्योपार्जितं "वित्तं" धनं "गृहीत्वा" "विपाट्छुतुद्र्योः" नद्योः "सम्भेदं" सङ्गमम् "आययौ" आगतवान्, यत्र विपाट्छुतुद्री इतराभिः सिन्ध्वादिभिर्नदीभिः सम्भिद्येते एकीभूते इत्यर्थः। "अनुययुः" "इतरे" तदनुयायिनस्तस्करा वा। "स विश्वामित्रः" तास्तितीर्षुः "नदीः तुष्टाव"—"गाधाः" स्वल्पोदकाः यूयं "भवतेति"। एतमर्थं पुरस्कृत्य कथं नुम-

स्तुष्टाव ?, "अपि द्विवत्" द्विवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः, "अपि बहुवत्" बहुवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । "तत्" तत्र, एव सति "यद् द्विवत्" द्विवचनवत्, "तत्" "उपरिष्टात्" चतुर्दशाध्याये "अपर्वतानाम् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इत्येतस्यार्थे च "व्याख्यास्यामः" । "अथ" पुनः "एतद् बहुवत्" व्याख्यायते— ॥२॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः । प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥ उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरी ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्त्तमेवैरयनैरवनैर्वा मुहूर्त्तो मुहुर्ऋतुर्ऋतुरर्त्तेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्ष्णञ्चेत्यभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा अवनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात् प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ ३ ॥

रमध्वं मे वचस इति । त्रिष्टुभ एताः । "उपरमध्वं मे" इत्ययमुपसर्गो मन्त्रस्य मध्यादाकृष्य भाष्यकारेण रमध्व

मित्यनेन क्रियापदेन योजितः। उपरमध्वं मम "वचसे" "सोम्याय सोमसम्पादिने" सोमा हि अनेनास्मद्वचसा देवतानामवभृता बहवः सम्पादिताः, ता यूयमस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्यतार्थम्,—कथन्नाम सत्यमिदं स्यादित्येवमर्थमुपरमध्वम्, मन्दवेगा गाधाय भवतेत्यभिप्रायः। हे "ऋतावरीः" उदकवत्यः। कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम्? "मुहूर्त्तम्" न च नित्यमेव मन्दवेगतां गाधोदकतां वा प्रार्थये, किन्तर्हि? यावदुत्तरेयमहं तावदेवेत्यभिप्रायः। "एवैः" एभिरुदकैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम्। "अयनैर्वा" कामैरेतैरन्यप्रार्थनाविशेषैः—उत्तरेम, गृहान् गच्छेम, वित्तं प्रापयेम इत्येवमादिभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरुपरमध्वम्। अथ वा "अयनैः" चित्रैर्गमनैर्वेगवद्भिर्यूयमभिप्रवृत्तास्ता उपरमध्वम् मुहूर्त्तम्। यदैवमाविशेषेणोच्यमाना न शुश्रुवुः, तदैकामुद्दिश्य प्रवहते वक्तुम्,—‘सिन्धुमच्छ अच्छ’। अभेः स्थाने। ‘अच्छ’—इत्येतत् पदमाश्रित्य "प्र अभि ह्वयामि" इत्येवं योजितं भाष्यकारेण। किं प्राभिह्वयामि? "सिन्धुम्"। कया? ‘बृहती मनीषा’ बृहत्या मनीषया" "मनस ईषया" मनःपूर्विकया "स्तुत्या" इत्यर्थः। अथ "वा" "प्रज्ञया"। कामर्थमिच्छन् अभिह्वयामि? ‘अवस्युः’ अवनमिच्छन्, गमनमित्यर्थः। "कुशिकस्य सूनुः" अहमिति, पितुरपि गौरवाम्नात गौरवमेताः कुर्युः। ॥ इति समस्तार्थः ॥

इव यः काल ऋतुः, स मुहूर्त्त इत्युच्यते। किञ्च "यावत्" एव "च अभीक्ष्णं" तावन्मुहूर्त्तः, यावांश्च मुहूर्त्तस्तावदभीक्ष्णमित्यर्थः। सारूप्यप्रसक्तं निरुच्यते,—"अभीक्ष्णमभिक्षणं भवति" तद्धि क्षणमाभिमुख्येन स्थितं भवति। "क्षणं क्षणोतेः" हिंसार्थस्य (तना० उ०)। स हि "प्रक्ष्णुतः" प्रकर्षेण हिंसितः "कालः" अल्पत्वात्। "कालः कालयतेर्गतिकर्मणः"। स हि सर्वाण्येव भूतानि कालयति क्षयं नयतीत्यर्थः। "कुशिको राजा"—इति तत्त्ववचनम्। "क्रोशतेः" वा शब्दार्थस्य (भू० प०)' स हि साध्वेव क्रियतामिति नित्यकालमेव क्रोशति। "क्रंशतेर्वा स्यात्" प्रकाशयत्यर्थस्य, स हि प्रकाशयिता साधूनां धर्माणामात्मनैव प्रकाशकः। अथ "वा" "साधुविक्रोशयितार्थानामिति" साधुषु ब्राह्मणेषु विक्रोशयिता अर्थानां दातेत्यर्थः॥

एवमुक्तवन्तं "नद्यः प्रत्यूचुः"—॥ २ ॥

इन्द्रो॑ अ॒स्माँ अ॑रद॒द्वज्र॑बाहु॒रपा॑हन् वृ॒त्रं प॑रि॒धिं न॒दीना॑म्। दे॒वो॑ऽनयत्सवि॒ता सु॑पा॒णिस्तस्य॑ व॒यं प्र॑स॒वे या॑म उ॒र्वीः॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनति कर्मापाहन् वृत्रं परिधिन्नदीनामिति व्याख्यातम्। देवोऽनयत्सविता सुपाणिः। कल्याणपाणिः पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति। तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः। उर्व्यः

ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः प्रत्याख्यायान्ततं आशुश्रुवुः ॥ ४ ॥

इन्द्रो अस्मां अरददिति। "अरदत्" अखनदित्यर्थः। "रदति खनतिकर्मा"। कथम्पुनरखनत्? "अपाहन् वृत्रम्" अपावधीत् मेघम्। "परिधिं नदीनाम्" नदनानामपाम्। स हि नियत तीरयोर्निरुणद्धि, तमिन्द्रो वज्रेण हन्ति, तस्मिन् हते पृथिवीं माध्यापो यथा निम्नानुसारिण्य खातानि कुर्वन्त्यो वहन्ति, तैः खातैर्वयं गच्छामः। एवं कृत्वा 'अस्मान् इन्द्र अरदत्'। एवञ्च कृत्वा स एव इन्द्र 'देवः' 'सविता' सर्वार्थप्रसविता वर्षकारित्वादस्मान् 'अनयत्' समुद्रम्। 'सुपाणि' प्रशस्तपाणिरित्यर्थः। अत एव सोऽस्माकं खनिता नेता च अत 'तस्य' इन्द्रस्य 'प्रसवे' अनुज्ञायामादेशे वर्तमाना वय 'याम' गच्छाम 'उर्वी:' ऊर्णुवत्य सम्भजमाना वा। तानि तानि देशान्तराणि अभीभि। सोऽस्माकमीश्वरः। स एवास्मानाज्ञापयितुमर्हति, न त्वमित्यभिप्रायः॥

"पाणि पणायतेः" पूजार्थस्य। "प्रगृह्यपाणी" सयतौ कृत्वा तत "देवान् पूजयन्ति" इति॥

"प्रत्याख्याय" एव तमपि तत्पूजस्य "अन्ततः" अन्ते अनयर्थी "आशुश्रुवु" ता नद्य श्रुतवत्य इत्यर्थः—॥ ४॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन। नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते॥ आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्या-

योषेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा तत्र दधिक्रा इत्येतद्दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा तस्याश्ववद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ ५ ॥

आ ते कारो इति। सदा स्तुतं भवति, यदा तद्वचः क्रियते, शूयमाणमपि हि तथैव स्तुतं भवति, यत्न क्रियते। 'आ ते कारो शृणवाम' आभिमुख्येनावस्थिताः सन्तः शृणवाम हे 'कारो' स्तोमानां कर्त्तः। किमाशृणवाम? 'वचांसि'। अतो ब्रूमः,—"ययाथ" याहि त्वम्। 'अनसा' शकटेन सह 'रथेन' च। कस्मात् पुनरेवमादरवन्तो ब्रूमः याहीति? इतः,—यस्मात् 'दूरात्' आयातस्त्वं परिश्रान्तः, तस्मात्कारुण्य' नस्त्वयि। तेन वयमेता 'नि ते नंसै' "निनमाम ते"। नीचैर्नमाम गाधोदका भवामित्यर्थः। कथम्पुनर्निनमाम? 'पीप्यानेव योषा' "पाययमानेव योषा पुत्रं" यथा निनमेदेवं वयं तव निनमाम। एवमुक्ता पुत्रोपमया कदाचिदयं क्रोधमियादिति मन्वानाः सद्यः पतिकन्यामन्यजामन्यामुपमामुपाददिरे,—"मर्य्यायेव कन्या शश्वचै ते" 'मर्य्याय' मनुष्याय 'कन्या' नवोढा 'शश्वचै ते' "परिष्वजनाय" कथं नाम परिष्वजेत मामयमित्यभिप्रायेण यथा सा निनमेदेवं वयं तव निन-

माम। "निनमा इति वा" यदि वा" निनमा इत्येवं परिणामः निनंसे इति एतस्य पदस्य अथ वा निनमे इति ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः। अश्वस्य नामानि 'अश्वनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः, अश्वा एव ह्यश्वाः। एवं ह्युक्तम्,—"अप्सु जाता अश्वाः स्वादैवताम् योनिर्जनयन्ति" इति। तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'षड्विंशतिः' षडधिका विंशतिः (२६)। कतमानि पुनस्तानि? "अत्यः, हयः, अर्वा" —इत्येवमादीनि। अतति गच्छतीत्यत्यः। हयति गच्छतीति, हन्ति वाध्वानमिति हयः। ईरणवानर्वा, गमनवानित्यर्थः। एवमादि ॥

"तेषाम्" अश्वनाम्नाम् "अष्टौ" यानि "उत्तराणि" अश्व्यस्य इत्येवमादीनि, तानि "बहुवत्" बहुवचनसयुक्तानीत्यर्थः ॥

आह,—"अश्वः कस्मात्"? उच्यते,—"अश्नुतेऽध्वानं" व्याप्नोतीत्यर्थः। "महाशनो वा भवति इति" स हि बहु भुङ्क्ते। "तत्र" तस्मिन् पठ्यमाने अश्वाभिधानगणे "दधिक्रा इत्येतत्" पद सन्दिग्धम्। तत् पुनरेतत्—"दधत् क्रामतीति" धारयन्नयमश्वारोहं क्रामतीति दधिक्राः? अथ "वा" "दधत्" धारयन्नयमश्वारोहं "क्रन्दति" शब्दं करोति "इति" दधिक्राः? अथ "वा" "दधत्" धारयन् अयमश्वारोहम् "आकारी" आकारवान् "भवतीति" दधिक्राः? — स हि अधिरूढेऽश्वारोहे आकुञ्चितग्रीवो विपुष्पितसर्वगात्र आकृतिमान् भवति ॥

"तस्य" दधिक्राशब्दस्य "अश्ववत्" अश्वसयुक्ता, "देवतावत्" देवतासंयुक्ताः "च" "निगमा भवन्ति"। "तत्" एतदुच्यते,—"यद् देवतावत्" अस्य दधिक्राशब्दस्य, "तत्" "उप-

दिष्टात्' पञ्चदशेऽध्याये "आ दधिक्राः शवसा (ऋ० सं० १०; ६, १६, २)"—इत्यस्यामृचि "व्याख्यास्याम." । "अथ" पुनर्यत् "असवत्" अस्य, तत् "पतत्" व्याख्यायते—॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमश्नुतेऽश्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापि कक्ष आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनु सन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दधोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

उत स्य वाजीति । गोतमपुत्रस्य वामदेवस्येयमार्षम् । जगती । वाजपेये वाजियुक्तं रथमधिरुह्य यजमानोऽनुवाकं जपति, तत्रैषा । "उत स्यः" "अपि सः" इत्यर्थः । "वाजी वेजनवान्" । 'ओ विजी भयचलनयोः (रु० प०)' । भयवान् परेभ्यो भयदाता, परेषां हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते ।

चलनवान् वा, स हि नित्यं चलनशीलः। 'क्षिपणिं' "वेपथुम् अनु" कशाघातमनु "तूर्वमश्नुतेऽध्वानम्" व्याप्नोतीत्यर्थः। अपि कशाप्रहारमनु 'तुरण्यति' अप्यनाहत एवेत्यपिशब्दः। किञ्च "ग्रीवायाम्" उरसि कक्षेण "बद्धः"। "अपि कक्षे" कक्ष्यया। अथ "आसनि" मुखे खलीनेन बद्धः। एवमनेकेषु स्थानेषु बद्धः। तथापि तुरण्यत्येव। अन्यो हि एकस्मिन्नपि प्रदेशे बद्धः चलितुमपि न शक्नोति, किमुत त्वरितुम्। किञ्च, "क्रतुम्" आत्मीयं गमनं "कर्म वा प्रज्ञां वा" अश्वारोहस्य सन्तनोति काममभिप्रेतार्थेन शीघ्रगामित्वात् "दधिक्रा" अश्वः अनुसन्तनोतीत्यर्थः। किञ्च, यान्यपि च कानिचित् "पथां" मार्गाणाम् "अङ्कांसि" अञ्चितानि कुटिलानि सन्ति, तान्यपि अनुलोमानीव कुर्वन् आशुगामित्वात्। आभिमुख्येन पुनः पुनर्भ्रंशं वा पणति गच्छतीत्यर्थः॥ एष समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"ग्रीवा, गिरतेर्वा" गिलनार्थस्य (तु॰ प॰), तया हि गिलत्यन्नम्। "गृणातेर्वा" शब्दार्थस्य (क्र्या॰ प॰), तया हि शब्दो गीर्यते। "गृह्णातेर्वा" (क्र्या॰ उ॰) तया ह्युदकादि गृह्यते, य अङ्गीक्रियते। "अनुसन्तवीत्वत्" इति, "तनोतेः" धातोः (त॰ प॰) "पूर्वया प्रकृत्या निगमः"। षड्विधो हि धातुः। "प्रकृत्यन्तः, सनन्तश्च, यङन्तो, यङ्लुगेव च। ण्यन्तो, ण्यन्तसनन्तश्च, षड्विधो धातुरुच्यते॥" आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिस्तयैव निगमः, न सन् प्रकृत्यादीनामन्यतमया। "पन्थाः, पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वा" त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थाः, एषामन्यतमस्य। "अङ्कः अञ्चतेः" गत्यर्थस्य। "आपनीफणदिति" "फणतेः" गत्यर्थस्य चर्करीतान्तत्वेन वृत्तम्॥

"दश" यानि "उत्तराणि" नामानि, तान्यश्वनामसम्बन्धेनैवोच्यन्ते तान्यपि अश्वानामेवेति। तानि पुनः "आदिष्टोपयोजनानि"—"इति" एवम् "आचक्षते" आचार्याः। इदमिन्द्रस्याश्वानां नाम, इदमग्ने:, इदमादित्यस्य,—इत्येवमादिष्टोपयोजनानि। कतमानि पुनस्तानि ? "हरी इन्द्रस्य"—इत्येवमादीनि। हरी हरितवर्णौ इन्द्रस्याश्वौ। "रोहितोऽग्नेः" रोहितवर्णौ। इत्येवमादि।

"ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश"। य एव ह्यश्वन्तो भवन्ति, त एव ज्वलन्तीव तेजसा, ततोऽश्वनामभ्य उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः। कतमे पुनस्ते ? इति: "भ्राजते, भ्राशते, भ्राश्यति"—इत्येवमादयः॥

"तावन्त्येवोत्तराणि" "जमत्, कल्मलीकिनम्, जञ्झणाभवन्"—इत्येवमादीनि "ज्वलतो नामधेयानि"। जमति गच्छतीति "जमत्"। कमच मलिनं शोधयामीति "कल्मलीकिनम्"। जनं भावयतीति "जञ्झणाभवन्"। इत्येवमादि॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरभ्यासः॥ ६॥
इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः॥ ७॥
इति जम्बूमार्गनिवासिनः आचार्यभगवद्दुर्गस्य
कृतौ ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः
(द्वितीयोऽध्यायः) समाप्तः॥ २॥

(अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याह्वा अथातो-
ऽनुक्रमिष्यामोहचेहवेतावांवास्तुनिर्थइंचकारा-

यंसमिद्धक्तो [10]हिरण्यनामान्य[11]ष्टिंषेणो[12]यद्देवापिः-
[13]साधारणानि[14]स्वरादित्यो [15]रश्मिनामान्य[16]तिष्ठन्ती-
[17]नांदासपत्नी[18]राचिनामानी[19]दंये[20]छंदयद्दत्सा[21]ह्वयन्त-
[22]प्या[23]देवानांमानेवाङ्नामानी[24]यंशुष्मे[25]भीरमध्यंम
[26]इन्द्रो [27]ऽप्रमानाति[28]कारो उतस्योऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

ॐम् । कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः कर्म कस्मात् क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशापत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

"कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशति"। कर्मणो नामानि 'कर्मनामानि' 'उत्तराणि'—इति प्रकृतेभ्य । ज्वलत्येवासौ

कर्माणि क्रियन्त इति व्यसनामभ्यः उत्तराणि कर्मनामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'षड्विंशतिः' षडधिका विंशतिः (२६)। कतमानि पुनस्तानि? "अपः, अप्नः, दंसः"—इत्येवमादीनि। आप्यते पुरुषेणैतत्, आप्नोति वा पुरुषमेतदिति "अपः"। "अप्नः"—इत्येतदप्याप्नोतेरेव। एवमादि योज्यम् ॥

आह,—"कर्म कस्मात्"? उच्यते,—"क्रियत इति सतः"। सत इति कारकावधारणार्थमिति ॥

"अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश"। अपत्यस्य नामानि 'अपत्यनामानि' 'उत्तराणि'—इति प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः। सर्वकर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानऋणापाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराणि अपत्यनामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'पञ्चदश'। कतमानि पुनस्तानि "तुक्, तोकम्, तनयम्"—इत्येवमादीनि। "तुक्" तकतेर्धातोस्तुद्यतेर्वा। "तोकं" तुद्यतेः। "तनयं" तनोतेरिति वक्ष्यति ॥

आह,—"अपत्यं कस्मात्"? उच्यते—"अपततं भवति" पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं भवति। अथ "वा" "अनेन" जातेन सता पितरौ नरके "न पतन्तीति"—इत्यपत्यम् ॥

अत्र पुनर्विवदन्ते,—द्वयोः सन्निपाते किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनः? इति। "तत्" एतदुच्यते,—"यथा जनयितुः" एव "प्रजा" भवति, "एवमर्थीये ऋचावुदाहरिष्यामः—॥१॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम। न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः॥ परिहर्त्तव्यं हि नोपसर्त्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो

भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतो नित्यस्य राय: पतय: स्याम। पित्र्यस्येव धनस्य न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति। शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा न: पथो विदूदुष इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

'परिषद्यं हि' "न प्रभाय"—इति च (२, ३ख०)। एते त्रिष्टुभौ। वसिष्ठाग्निसंवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निरभ्यर्थित-—पुत्रं मे देहीति। तेन किलासौ प्रत्युक्त,—क्रीतकक्षेत्रज-दत्तकादीनां पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति। स एवमुक्त, एतेभ्योऽन्यभ्रामन्यनान् पुत्रान् निन्दन्नौरसं पुत्रं ययाचे। "परिषद्य०—०विदुष' । (ऋ० सं० ५,२,६,२) 'परिषद्य' "परिवर्जनीय" परिहरणीय परित्याज्यमित्यर्थ । किम्पुनस्तत्? "अरणस्य रेक्ण" 'अरणस्य' अपगतार्णस्य अपगतोदकस्य अन्यपरकुलजातस्य 'रेक्ण' यदपत्याख्य धनं, तत परिहर्तव्यम्, न पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्यमित्यर्थ, न हि तत पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्य्येष्ववतिष्ठति, परकीयत्वात। यत एवमतो ब्रूम,—"नित्यस्य राय पतय स्याम" "पित्र्यस्येव धनस्य"। यथा हि यदेव पित्र्य धन पुत्रस्य भवति, तस्यैव ह्युपरि अमीषां स्वामित्व भवति। एवं यदेव स्वयञ्जातमपत्य भवति, तदेव मुख्य भवति, नेतरत्—क्षेत्रज वा क्रीतक वा। यत एवमतो ब्रूम,—यदेव नित्यमात्मीयमनौण स्वयमुत्पादित पुत्राख्य रा धनम्, तस्यैव वय पतय पालयितार स्याम, मा परकीयस्येत्यभिप्राय। कस्मात् पुन

रेव ब्रूमहे ? इत,—यस्मात् "न शेषो अग्ने अन्यजातम् अस्ति"। 'न अस्ति शेष' नास्त्यपत्यमन्येन जात हे 'अग्ने।' य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति, नेतरस्येत्यभिप्राय। 'अचेतनस्य' य एव हि अचेतयमानो भवति, अविद्वान् प्रमादी, तस्यैव "अचेतयमानस्य" "प्रमत्तस्य" अश्रुतवतो धर्मात् परितोषमात्र "भवति"—ममेदमपत्यमिति, न अपत्यकार्येऽवतिष्ठते। यत एवमतो ब्रूम,—'मा पथो विदुच' मास्मानेतत् पितृपितामहप्रपितामानुसन्ततात् 'पथ' मार्गात्, येन केनचित प्रत्याख्यानद्वारेण "विदूदुष"। त्व देहि न पुत्रमौरसमित्यभिप्राय। इति समास्तथ।

अथैकपदनिरुक्तम्। "अरणोऽपार्णः" अपगतोदकमस्वन्ध इत्यर्थ। "रेक्ण इति धननाम" तद्धि "रिच्यते" प्रति रिच्यते इतो लोकादमु लोक "प्रयत." क्रियमाणस्येत्यर्थ। "शेष इत्यपत्यनाम" तद्धि "शिष्यते" इहैव लोकेऽवतिष्ठते पितुरमु लोक 'प्रयत' गच्छत इत्यर्थ।

एवमस्यामृचि 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति'—इत्यनेन विशेषलिङ्गेन उपपन्नमेतद्, भवति,—जनयितुरेव प्रजा भवति न चेतियो नापि क्षेत्रुरन्यस्य वा कस्यचिदिति। एवचैष शब्दार्थ उपपद्यते,—यथादेवापेत्य तत भवति, तस्यैवापत्यमिति।

अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यात, उत्तरच सावशेषमपत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रसक्तमवोच्यते,—"तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय"—॥ २॥

न॒ हि ग्र॑भा॒यार॑णः सु॒शेवो॒ऽन्योद॑र्यो॒ मन॑सा॒ मन्त॒वा उ॑। अधा॑ चि॒दोकः॒ पुन॒रित्स ए॒त्या

नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायमित्यथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवासनामोच्यत ऐतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ २ ॥

न हि ग्रभायेति। "न हि ग्रहीतव्य" नाङ्गीकर्त्तव्यः, पुत्रो ममायमित्यनेनाभिप्रायेण। कः पुनरसौ नाङ्गीकर्त्तव्यः? "अरणः" अपार्णः, अपगतोदकसम्बन्धः, अन्यकुलजः। यद्यपि "सुशेव" एव स्यात् "सुखतमः" परिचरिता हितैषी, तथा "अपि" "अन्योदर्यः" अन्येनोदरेणोदरेणोत्पन्नो जातः, अन्यजायोदरसम्भूतो वा, यो हि स्वस्या जायाया सम्भवति, स स्व एवोदरे सम्भूतो भवति। "अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति विज्ञायते"। तस्माद् योऽन्यजायोदरसम्भूतः, स "मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति" किम्पुन पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति। किङ्कारणं मनसापि न मन्तव्य इति? "अधा चिदोकः पुनरित्स एति"। अधशब्दोऽथशब्दस्यार्थे वर्त्तते, स च हेत्वर्थः। यस्मात् "ओकः" स्वं निवासस्थानं स्वं वंश बहुनापि कालेन स एति—तद्वंश्य एव भवति, तस्मादपुत्र एवासौ। यत एवमतो ब्रवीमि,—'आ नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः'। "ऐतु" आगच्छतु, "नः वाजी वेजनवान्" परेषां भयदाता 'अभीषाट्' "अभिषहमाणः" अभिभवन्

"सपत्नान्" 'नव्य.' "नवजात." शिशुरित्यर्थः । "स एव पुत्र." आगच्छतु, न परकीयैः पुत्रैः सङ्कल्पितैरित्यभिप्रायः ॥

"अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति" । इदमुक्तम्,—अपेत्य यस्मात् पितु. सकाशात् तत भवति, तस्मादपत्यमिति तदिदमुभयोरपत्यं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च, दुहितापि ह्यपेत्यैव तता भवति पितुः सकाशात् । तत्रैव सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोरपत्यकार्य्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, तदिदं विचार्य्यते । तदधिकारार्थोऽयमथशब्द । एताञ्च शासद्वह्निरित्यादि या वक्ष्यमाणा (४ख०) ताम्, दुहितुर्दायाद्ये अर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्याञ्च वक्ष्यमाणायां (४ख०) दुहितुरपि दायाद्यत्वमस्तीति दृश्यते ॥

"पुत्रदायाद्य इत्येके" एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत् पैतृकं वित्तं तत् पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति ।

यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति, तथेयमृग् निदर्श्यते,— ॥ ३ ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा नप्तारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा अङ्गादङ्गात् सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्नविशे-

येषां मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतदृक्-श्लोकाभ्यामभ्युक्तम्। अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः। मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥ न दुहितर इत्येके तस्मात् पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात्। अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम्। (अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः।) अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः। अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिकस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ ४॥

८

शासद्वह्निरिति। एषा त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते विश्वामित्री। माध्यन्दिने सवने उक्थपर्याये अच्छावाकस्य यच्छस्त्रमभिजिद्विश्वजिदादिष्वहीनकेष्वह.सु अहीनसूक्तं नाम, तत्रैव शस्यते। "न जामये तान्वं (५ ख०)"—तृतीयमपि अनयैव समानार्षविनियोगदैवतच्छन्दस्का। 'शासद् वह्निः' "प्रशास्ति"

प्रख्यापयति प्रज्ञापयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ प्रशास्ति ? किं वा प्रशास्ति ? इति । "वोढा" य उढोढा स्त्रिया भवति स., तस्या या जायते दुहिता, तस्याः पुत्रभावं प्रशास्ति,—"सन्तानकर्मणे" पर्थाय । "दुहिता, दुहिता" सा हि यत्रैव दीयते, तत्रैव दुहिता भवति, "दूरे" सती सा पितुः "हिता" पथ्या भवतीति दुहितेत्युच्यते । "दोग्धेर्वा" सा हि नित्यमेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् । आह,—कथं पुनर्गम्यते प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् ? इति । उच्यते,—इतः । यस्मात् 'नप्त्यङ्गात्' "नप्तारमुपागमत्" उपागच्छति चेतसा । "दौहित्रम्" दुहितृपुत्रम् । "पौत्रमिति" पुत्रो ममायमिति एवमुपागच्छति । न चापुत्रस्य पौत्रः स्यात्, उपागच्छति च दुहितुः पिता ममायमिति दौहित्रम् । तस्माद् दुहितापि पुत्र एव, यस्या पुत्रः पौत्रो ममायमित्येव चेतसा उपगम्यते । 'विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्' । 'विद्वान्' कस्य ? 'ऋतस्य' "प्रजननयज्ञस्य" । ऋत इत्येतदपठित यज्ञनाम । 'दीधिति' विधानमित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधानमविशेषेण 'सपर्यन्' पूजयन्नित्यर्थः । यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्सम्पद्यते तथैव हि दुहितृजननेऽपि,—यैरेव मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्रगर्भ आधीयते, तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथ "वा" ऋतशब्देन रेत उच्यते । तत् "अङ्गादङ्गाद्" यत् सम्भूत तत् सर्वगात्रेभ्यः हृदयानुसारणनिमित्तेन गर्भजनने "मातरि" प्रच्युत प्रहृत्त भवति रेत, तस्य "रेतस." "विधान न विशेषेण पूजयन्" स वोढा दौहित्र पौत्रो ममायमित्येवमुपगच्छति चेतसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजनने रेत उत्सृज्यत, तेनैव हि दुहितृजननेऽपि, तत्रैव सति रेत उत्सर्गविधविशे-

यात् प्रजननयज्ञावशेषाद्वा अविशेषेण मिथुना पुत्राः स्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इत्येवमेके धर्मविदो मन्यन्ते। तदेतत् "ऋक्श्लोकाभ्याम्" "अभि" आभिमुख्येन "उक्तम्"—"मिथुना पुत्रा दायादा इति" "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि (गो॰ गृ॰ सू॰ २, ८, २१)" "अविशेषेण पुत्राणाम्"—इत्येताभ्याम्॥

'शासद्वह्नि'—इत्येतस्या ऋच प्रथमोऽर्द्धर्चो व्याख्यात, "पिता यत्र दुहितु'—इत्यय द्वितीय उपरिष्टादस्य पादस्य व्याख्यास्यते। अनयोरर्द्धर्चयोरन्तरा तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्त-मित्यत (६३४ पृ॰ १ प॰) आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्त दायाद्यधर्मा-श्रितमेव पूर्वोत्तरपक्षसम्बन्धादाचारगत बहु व्याख्यायते मन्त्रा-वयवव्यापनाय, ईदृशोऽपि मन्त्राणा विषयो भवतीति धर्म-मविज्ञानाय च। सर्व एवायमेवप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्वभावित्येतदेतेन ख्यापित भवति॥

"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि"—इत्येतामृच प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्द्धनि जपन् जिघ्रति। अनुष्टुवेषा। स पुत्र उच्यते,—हे 'पुत्र।' 'अङ्गात् अङ्गात् सम्भवसि' त्व 'हृदयात्' च 'अधिजायसे' यत्तदुक्तम्—"अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधि-जातस्य (६२२ पृ॰ २१प॰)"—इति। तदनेनापि स्पष्टार्थत एव मन्त्रेणोच्यत इति पूर्वस्यास्पष्टार्थताया स्पष्टार्थीकरणार्थे मन्त्र। तत्र हि 'ऋतस्य दीधिति सपर्यन्'—इत्यत्र 'ऋतस्य' "प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा" "विधान" "अविशेषेण पूजयन्"—इत्युक्तम् (६३२पृ॰ २३प॰), तत् पुनरस्तदस्पष्टम्, इह पुनरङ्गा-दङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे इत्येवमुच्यते। तत्रैव सति यथैव पुमान् अङ्गादङ्गात् सम्भवति हृदयाच्चाधिजायते, तथैव दुहितापीत्यविशेष उपपद्यते। तस्मात् साधूक्तम्—"अवि-

शेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति (६१३ पृ० २३पं०)" ।
'आत्मा व पुत्रनामासि' यस्मादङ्गादङ्गात् सम्भूतस्त्वं हृदया-दधिजातस्तस्मादात्मैव त्वं ममैवावयवभूत इत्यभिप्रायः ।
केवल तु पुत्रनामा त्वम्, अहं पितृनामा, एतावानावयो-र्विशेषो नाममात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । 'स.' त्वं 'जीव शरदः शतम्'—इत्याशीः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदि बहुजीवाः प्रचुररोगा भवन्ति, तस्माच्छरदः, तस्माच्छरदेवोपलक्ष्य संवत्-सरशतमतदायुराशास्यते ।

'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम्' ।
क एवमाह ? 'मनु' 'स्वायम्भुवः' स्वयम्भुवोऽपत्यं स्वाय-म्भुवः । कस्मिन् काले स एवमाह ? 'विसर्गादौ' सृष्ट्यादा-वित्यर्थः । पूर्वमेव श्लोकस्य व्याख्येत । एवमेताभ्यामृक्श्लो-काभ्यामुक्तमविशेषेण पुत्रस्य दुहितुश्च दायादत्वम् ॥

"न दुहितर इत्येके" न दुहितरो दायाद्यमर्हन्तीत्येव-मेके धर्मविदो मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—"तस्मात् पुमान् दायादः, स्त्री अदायादा,—इति" "विज्ञा-यते" एतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते, न दुहितरो दायाद्यमर्हन्ति, पुमानेवार्हतीति । "तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति, न पुमांसमिति च" । एतदपरं दर्शनं दुहितुर-दायादत्वं लिङ्गतो दर्शयति,—"यथ यत् स्थालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न तया जुह्वति, न दारुमयं परास्यन्ति हवन-कर्मणः दारुमयेनैव जुह्वति, तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति, न पुमांसम्" । तस्मात् पुमानेव पैतृकस्य वित्तस्येष्टे, न दुहिता । किञ्च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः । प्रदीयते हि परस्मै स्त्री, विक्रीयते च दैवा-हिकेन शुल्केन । "विक्रयश्चायमपत्यस्य मतिमान् को न

मस्यते। सत्यो बाध बहुर्योपि विक्रयस्तावदेव स.।" इति भगवता वासुदेवेनोक्तं 'सुभद्राहरणे। तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति,—"चातुर्मास्येष्वनृत वा एषा करोति, या पत्युः क्रीता सती अन्यथान्यैश्चरति" इति, तस्माच्छुल्केन प्रदानं विक्रय. कन्याया इत्युपपद्यते। अतिसर्गं परित्याग, परित्यज्यते हि कन्या स्वबन्धुभि, स्वयंवरे योऽवलिप्त स गच्छात्, यो वा तुभ्यं रोचते त हणोष्वेति। स एष क्षत्रियाणामेव स्वयंवरधर्मो नेतरेषा वर्णानामिति, स पुनरयमितरेषामपि वर्णानामदायाद्यार्हत्वे कन्याया लिङ्ग भवति। तस्मात् दायाद्यमर्हति कन्येति।

"पुत्रोऽपीत्येके, शौन शेपे दर्शनात्"। यदुक्तं दानविक्रयातिसर्गहेतुभिरदायाद्यत्व स्त्रिया इति, अनैकान्त एषः, पुत्रोऽपि दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्त एव। पुरुषोऽपि हि परस्मै दीयते। एवं ह्युक्तम—"दत्तक्रीतकक्षत्रिमपौत्रऔरसा पुत्रा" इति। तथा च "शौन शेपे दर्शनात्" शौन शेपे आख्याने बहूचानाम् भारते च शुन शेपस्य विक्रयो दृष्ट,—'विक्रीत मध्यम मन्ये' इत्येवमादि। तथा च परित्यागोऽपि दृष्ट,—यथा विश्वामित्रेण मधुच्छन्द आदीनाम्। तस्मा दनैकान्तिकत्वादेवैषा हेतूनामुभयोरपि दायाद्यत्वमित्येके मन्यन्ते।

"अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम्" आचार्यमतमिति वाक्यशेष। यैवाभ्रातृका भवति कन्या, सैव पितुर्धनमर्हति, नेतरा सभ्रातृका, पुरुषेषु हि पितु पिण्डदातृषु तिष्ठत्सु न स्त्री धनमर्हति, सा हि परकीय वंश वर्धयति, न स्वम्, तस्मादसौ नार्धभागिनी। अभ्रातृकायाः पुनरयं विशेष,—अभ्रातृकाया पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिण्डदानादिषु

कार्य्यं व्यवतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी अभ्रातृका दुहिता। तदुक्तम्,—'पितोत्सृजेत् पुत्त्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वाऽस्मादर्थमपत्यमिति संवाद्याभिसन्धानमात्रं पुत्त्रिका' इत्येकेषामिति ॥

निगममप्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति,—"अभ्रातर इव योषा स्तिष्ठन्ति हतवर्त्मन"—इति। निगमस्य समासतोऽर्थमाह, —"अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मान इति"। अस्यामृचि "अभ्रातृकाया" कन्यायाः "अनिर्वाह" अनिर्वहणं विवाहनिषेध इत्यर्थं। "औपमिक" उपमया दर्शितं, अभ्रातर इवेति। "अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः। अभ्रातर इव योषा स्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः (अ० सं० १, १७, १)॥" इयमप्यत्र प्रसवमार्गवहनशीलाया या स्त्री भवति, तस्याः तत्प्रतिकार कर्मणि विनियुज्यते। 'अमूया' 'यन्ति' स्रवन्ति नाड्यो रक्तमलवमनविरताः स्त्रियः इवातिलोहितवस्त्राः 'सर्वा' एताः तिष्ठन्तु उपरमन्तु हतलोहितवहनमार्गाः, अस्य मन्त्रस्य वीर्य्येण। कथम्पुनस्तिष्ठन्तु? 'अभ्रातर इव योषा' यथा काश्चिदभ्रातृका योषा हतभर्तृवशमार्गास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणि पिण्डदानाय, एवमेता नाड्यः तिष्ठन्त्विति। एवं मत्यां ऋचि अभ्रातृकाया अनिर्वाह उपमया लिङ्गतो दर्शितः॥

"तस्य" अनिर्वाहस्य "उत्तरा" ऋक् "भूयसे" बहुतराय "नि" निर्वाचाय "वचनाय"॥ ४॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्। जायेव पत्य उशती सुवासा

सुपा इसेव निरिणीते अप्सः॥ अभ्रातेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय नयति गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी गर्त्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्गरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका साऽऽरोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभते श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते गुरतेरपगूर्णो भवति श्मशानं श्मशयनं श्मशरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा श्मश्रु लोम श्मनि श्रितं भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविष्कुर्यादुपरस्याविष्कुर्याद्गर्त्तेष्ठाः स्यात् प्रमायुको यजमान इत्यपि निगमो भवति। रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः। स्तुततमं यानम्। आरोहथो वरुण मित्र गर्त्तमित्यपि निगमो भवति। जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकाले-ऽ सुषा इसनेव दन्तान् विवृणुते रूपाणीति चतस्र उपमा नाभ्रातीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः पिता यत्र दुहितुरप्रत्ताया रेतःसेकं प्रार्थयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन

भनसेव्यथैतां जाया रिक्थप्रतिषेध उदाह-रन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

अभ्रातेव पुंस इति । दीर्घतमःपुत्रस्य कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । औपसी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'अभ्रातेव पुंस' यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, स्वीकृतापि भर्त्रा, पुनः 'प्रतीची' "पितृन्" एव पितृवंशमेव "अभिमुखी एति" "सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय भवति" पतिवंशमित्यर्थः। सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्द्धयति, न भर्तृवंशमिति, तस्मादभ्रातृका पैतृकं दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते। "गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्" । "गर्त्तारोहिणी इव" काचित् "दाक्षिणात्या स्त्री" सा यथा "भर्त्तः सभास्थाणुः" तमारोहति 'सनये' लब्धये 'धनानाम्'। एवम् 'उषाः' अपरकाले रात्रौ नभ आरोहति। किञ्च 'जायेव पत्य' उशती सुवासा'। यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवासा भूत्वा ऋतुकाले आत्मानं दर्शयति एवमुषा आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किञ्च 'उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः'। यथा हसना हसनस्वभावा दन्तान् आत्मनो दर्शयति, एवमुषा अपि आत्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विवृणुते, शार्वरेण तमसा छिन्नानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशोदकेन धौतानीव करोति ॥

"चतस्रः" एताः "उपमाः" अस्यामृचि।—अभ्रातेव पुंस इत्येका। गर्त्तारोहिणीवेति द्वितीया। जायेव पत्य इति तृतीया। हस्रेवेति चतुर्थी। अत्र प्रथमोपमया अभ्रातेव पुंस इत्यनया अभ्रातृकाया अनिर्वासो लिङ्ग्यते, यथा अभ्रातृका पितॄनेव प्रत्येति न पतिम्, एवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति। एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना भवति, तमेव

प्रकाशयति वर्धयति, न भर्तृवंशम्। इत्येवमुपमया [illegible] अर्थो
बोद्धव्य तदुपदर्शितं भवति, पुत्रार्थत्वाद् विवाहस्य [illegible]। तथा
दुर्वर्धयितृत्वाद् भर्तृवंशस्य, वर्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्य, [illegible]
दुहिता पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते॥

निगमप्रसङ्गस्य तत्त्वमाचष्टे,—"गर्त्तः सभास्थाणुः" इति, अक्षनिवपनपीठमित्यर्थः। "गृणातेः (क्र्या० प०)" स हि "सत्यसङ्गरो भवति" गृह्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण कितवास्तत्राहृत ब्रुवते। "तम्" एवंलक्षणं गर्त्तमारोहति या स्त्री, सा गर्त्तारुगित्युच्यते। तदेतद् गर्त्तस्य समास्थाणोरारोहणं रिक्थलाभहेतुर्दाक्षिणात्येषु अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम्। तथैव प्रसिद्धा निरुच्यते। देशसमाचारव्यवस्थयापि कश्चिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति। "तत्र या अपुत्रा अपतिका सा आरोहति" तं समास्थाणुम्, तत्र कितवमध्ये अवस्थितं या अपुत्रा स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः। ततः "सा" भर्तृबन्धुभ्यः सकाशात् "रिक्थं लभते" यस्तस्या भर्तृसक्तो धनांशस्तम्। एवमसौ धनये लब्धये धनाना गर्त्तमारोहति॥

गर्त्तप्रसङ्ग ब्रूयते,—"श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते"। "गुरतेः (तु० आ०)" उद्यमनार्थस्य। स हि लोकविनाशायाभ्युद्यत इव भवति। यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्याश्रितानि भवन्ति। तानि जनमरणमाशासते, म्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि भवन्ति। "श्मशानं, श्मशयनम्" इत्याख्यानमप्रसङ्गमुच्यते। तत्र हि श्म शेतेऽस्थीति श्मशयनं सन् तत् श्मशानमित्युच्यते। श्मशब्दार्थमाह,—"श्म शरीरम्" इति। तच्च तत्र शेते, तत्र हि तन्निक्षिप्यते मृतस्य सतः।

"शम्नातेर्वा" — कृतव्याख्यानमपि पुनराह मुख्यत्वादस्य । तत्र औपमिकं वृक्षसम्बन्धात्, न हि वृक्षस्य मुख्यं शरीरम् । श्मशब्दैकदेशं निराह,—"श्मनु लोम" इति, तर्हि "श्मनि" शरीरे "श्रितं भवति" । पर्य्यायमध्यं निराह,—"लोम लुनातेः (क्र्या०, उ०)" तर्हि लूयते । "लीयतेर्वा (दि० आ०)" तर्हि शरीरे लीयते ॥

तत्र निगममपि चोदाहरन्ति,—श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त इति "नोपरस्याविष्कुर्य्याद् यदुपरस्याविष्कुर्य्याद् गर्त्तेष्ठाः स्यात् प्रमायुको यजमानः" इति । उपर इति यूपस्याष्टपदेश उच्यते, "पशमभागोऽपरा यूपा."—इति श्रुतम् । तदतद् यूपस्य नाविष्कुर्य्यादित्यर्थः । पांशुभिस्तदवच्छादनीयं वर्हिषा च । यदि पुनरुपरस्य कश्चिदप्यवयवमाविष्कुर्य्यात् 'गर्त्तेष्ठाः', गर्त्तप्रतिष्ठः श्मशानप्रतिष्ठः, 'प्रमायुकः' प्रमरणधर्मायुरेव यथाविहितादायुषो यजमानः स्यात् । "इत्यपि निगमो भवति" अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः ॥

"रथोऽपि गर्त्त उच्यते" । "गृणातेः" स्तुत्यर्थस्य । तर्हि "स्तुततमं यानम्" अश्वादिभ्यो यानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते । रथोऽपि गर्त्त इत्यस्मिन्नर्थे "आरोहथो वरुण मित्र गर्त्त-मित्यपि निगमो भवति" । "हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयः-स्थूणमुदिता सूर्य्यस्य । आरोहथो वरुण मित्र गर्त्तमतश्-चक्षाथे अदितिं दितिं च ।"—इति (ऋ० सं० ४, ३, २१, ३) । श्रुतविदाचार्य्य एतया विद्वभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम क्रतुः, स तत्र यजमानस्य रथमारुरुक्षत गृहीतधनुष्को बाहू अनया अभिमन्त्रयते । तावेवात्र मित्रावरुणावधिदेवताभिप्रायेण । एवं ह्याह,—मित्रोऽसीतीयममभिमन्त्रयति मित्रस्य ह्येतद्रूपम्, वरुणोऽसीतीमं वरुणस्य

तद्रूपमिति, तावुच्येते। हे 'मित्र! वरुण!' 'हिरण्यवर्णम्' 'उषसो व्युष्टौ' उषसो व्युच्छनकाले 'उदिता' च उदयकाले 'सूर्य्यस्य' यौ युवामेतस्मिन् काले एवंरूपम् 'अयःस्थूणम्' अयोमयं गर्त्तस्थूणं 'गर्त्त' रथम् 'आरोहथः' तौ युवां ब्रवीमि समाप्यैव रथं गर्त्तमेतस्मिन् विधावङ्गभूतं तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम्, 'अतः' एनमारुह्य 'चक्षाथे' कुरुतमित्यर्थः। 'अदितिं दितिञ्च' अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दीनञ्चोपक्षीणमभिजनपक्षमित्यर्थः ॥

"गर्त्तः सभास्थाणुः"—इत्यत्र आरभ्य प्रसङ्गानुप्रसङ्गमुक्तम् ॥

"जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः"—इति। अयमप्यर्द्धर्चः पूर्वमेव व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्यानुक्रमं भित्त्वा अस्माभिः, तथाह्युत्तरवाक्यस्याप्येकवाक्यता न विच्छिन्ना भवेदिति ॥

"चतस्र उपमाः"—इति यदुक्तं भाष्यकारेण, तदपि परिसंख्याय ताः उपपादिताः अस्माभिः। एवम् "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची"—इत्यनेन पादेनास्याश्चापि अनिर्वाहो दर्शितः ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्,—"नाभ्रातृकामुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवति—इति"। अयमस्मिन् वाक्ये 'नाभ्रातृकामुपयच्छेत'—इति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थे पाणिग्रहणप्रतिषेध इत्यर्थः। पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः, एतस्मिंस्तु वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्य विधानेनैव नाभ्रातृकामुपयच्छेतेति। अत इदमुक्तम्,—"उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः"—इति ॥

आह,—किमुपयमनप्रतिषेध एव? नेत्युच्यते,—"पितुश्च

पुत्रभाव." प्रत्यच्च श्रूयते। कथम् ? "तोकं ह्यस्य तद् भवति" —इति। तोकमित्यपत्यनाम। यदपत्यमभ्रातृकायाः पितुर्भवति, नेतरस्य वोढ़ु', इत्येवमितरस्य विवाहप्रतिषेध एव नेष्यते पुत्रभावादितरस्य च पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तिरिति। तस्मादुपपन्नं भवति,—यैवाभ्रातृमती, सैव पैतृकं धनमर्हति नेतरेति॥

अधुना योऽसौ ग्रासहङ्क्तिरित्यस्या ऋचः उत्तरोऽर्द्धर्चे उत्सृष्टः, स एवाभ्रातृकावादपक्षेणैव निरुच्यते। पूर्वोऽपि च ग्रासहङ्क्तिरित्ययमभ्रातृमतीवादपक्षेणैव योजयितव्यः। एष एव हि स्थितः पक्षः। तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या यः पुत्रो भवति, तमेव पुत्रिकाविधानेन सताभिसन्धित्वात् पौत्रो ममायमिति अपुत्र सन् मातामह उपगच्छति, नेतरान् भ्रातृमतीपुत्रान्, अन्यथा सर्व एव हि वोढारो अपुत्राः स्युः, ततो विवाहपरिश्रमो व्यर्थ एव स्यात्। अथवा सर्व एव लोकोद्ग्रासुष्यायण एव स्यात्। किञ्च पुत्रिकापितुरपि या भार्या तान्यस्य दुहितेति तस्यामपि या जायते सा मातामह स्यैव, नेतरस्य पुत्रिकापितुः स्यात्। अनिष्टं चैतत् सर्वम्। तस्माद् यैवाभिसन्धिपूर्वकं धर्मेण पुत्रिका क्रियते, तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्या इति, सैव च दायाद्या, भ्रातृमती। अत इदमुच्यते,—"पिता यत्र दुहितुः." इति। 'पिता' 'यत्र' यस्मिन् काले 'दुहितुः' "अप्रदत्तायाः." प्राक् प्रदानादित्यर्थः। "रेत सेकं" रेतसः सेक्तारं यो दुहितरि रेतः सिञ्चति तं जामातरं "प्रार्जयति" प्रसाधयति, प्रकल्पयति, उपकल्पयतीत्यर्थः। तदा तस्मै तां दुहितरं ददत् किं करोति ? "सग्मृग्येन मनसा दधन्वे" "सन्दधाति" अभिसन्दधाति "आत्मानम्" यदत्रापत्यमुत्पत्स्यते तन्ममेति।

कथम्पुनरभिसन्धात्यात्मानमिति 'संस्रग्म्येन' "मनसा सङ्ख्येन" मनसा विगतापुत्रत्वसन्तापेन चेतसा,—नाहमपुत्रः, इयमेव पुत्रिका मम पुत्रः, यो ह्यस्यामुत्पद्यते, स पौत्रो मम भविष्यति इत्येव सुखेन मनसा सन्दधात्यात्मानं तस्यां पुत्रिकायाम्। तथैव सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पद्यते दौहित्रः, तमेव मत्वा ममायमित्येवमुपगच्छति मातामहः, न सर्वानेव दौहित्रान्, भ्रातृमत्या अपि स तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्याः, इति सैव च दायाद्यार्हा, नेतरा। स एव च मुख्यया वृत्त्या मातामहस्यैव पौत्रो भवति, नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः। ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः पुत्राः सन्तो मातामहस्य पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचिल्लोके शास्त्रे वा॥

तथैव सति "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि" "आत्मा वै पुत्र नामासि" इत्येवमादिषु गौणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते। किञ्च, यदि दुहिता पुत्रेण अविशिष्टा एव स्यात्, ततो दुहितेति विशेषसमाख्या नैव स्यात्, अस्ति चेयम्। यस्माद् विशिष्टतरः पुत्रो दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते।

यदपि चोक्तम्,—"अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति"—इति, तदप्यभ्रातृमतीपक्षे द्रष्टव्यम्। अथवा वेद[illegible]स्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट एव धर्मो ज्यायान्, न स्मृतिदृष्टः।

तच्च वेदे "अथैता जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति" धर्मविदः,—चेयमृग् वक्ष्यमाणा (६ ख०) "न जामये तान्वः"—इति। अयमन्यो विशे[illegible]पाद्यधिकारार्थः। "ज्येष्ठं पुत्रिकायाः इत्येके"—इति। [illegible]दा उत्सृष्टायां पुत्रिकापितुरन्ये पुत्रा जायेरन्, तदा पि[illegible]भागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्यात्, यथाभागमितर[illegible]न् पुत्रान् विभजेत्, अभागा एव स्त्रियः

दुहितर इति। तदेतदनयर्चा निरुच्यते यथा दुहितॄणां भागो नास्तीति—॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम्। यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्त्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्राददात् प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य। यदी मातरोऽजनयन्त वह्निम् । पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः सन्तानकर्त्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

न जामये इति। "न 'जामये' भगिन्यै" "तान्वः आत्मज" आत्मनो धियो जातः। स आत्मजः किं करोति? इति, 'रिक्थम् आरैक्'। 'रिक्थं' पैतृकं धनं 'न' "प्रादात्" न प्रददौ। किन्तर्हि तस्या करोति? इति। उच्यते,—'चकार गर्भं सनितुर्निधानम्। "सनितु' हस्तग्राहस्य" भगिनीभर्त्तुः प्रसवसमर्थां करोति, पुष्यातीत्यर्थः। किञ्च, 'यदी मातरः' यत् पुत्रद्वयं मातरो जनयन्ति, "वह्निं" च वोढारं "पुत्रम्" "अवह्निं च" अवोढ्रीं स्त्रियम्, तयोर्द्वयोरपि वोढ्रवोढ्र्योः

"मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः"। मनुष्याणां नामानि 'मनुष्यनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः, अपत्यान्यपि हि विहृतानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? 'पञ्चविंशतिः' पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः(२५) । कतमानि पुनस्तानि ? "मनुष्याः, नराः"—इत्येवमादीनि ॥

आह,—"मनुष्याः कस्मात्" ? उच्यते,—"मत्वा" ज्ञात्वा, तत एते "कर्माणि" "सीव्यन्ति" तन्वन्तीत्यर्थः । अथवा "मनस्यमानेन" प्रजापतिना "सृष्टाः" । "मनस्यतिः पुनः" अयं धातुः "मनस्वीभावे" । मनस्वीभावो नाम प्रहृष्टेन प्रहृष्यता प्रजापतिनैते सृष्टाः । अथवा "मनोरपत्यं" मनुष्याः "मनुषो वा" ॥

"तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति" सन्दिग्धाः, तत्रेयमृगुदाहरणम् । तद्यथा,—॥ १ ॥

तद॒द्य वा॒चः प्र॑थ॒मं म॑सीय॒ येनासु॑राँ अ॒भि दे॒वा अ॒साम॑ । ऊर्जा॑द उ॒त य॑ज्ञि॒यासः॒ पञ्च॑ जना॒ मम॑ हो॒त्रं जु॑षध्वम् ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः

पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा। पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वं गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवो निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः। यत् पाञ्चजन्यया विशा। पञ्चजनीनया विशा पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश बाहू कस्मात् प्रबाधत आभ्यां कर्माण्यङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाङ्कना भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव स्युस्तासामेषा भवति ॥ २ ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—"असुराः असुरता स्थानेषु" ते हि न सुष्ठु रताः स्थानेषु, चपला इत्यर्थः । अथ "वा" "अस्ताः स्थानेभ्यः इति" प्रच्याविता देवैरित्यर्थः । "अपि वा असुरिति प्राणनाम" । स हि "अस्तः" क्षिप्त इव "शरीरे भवति" तस्य हि तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । "तेन" हि "तद्वन्तः" भवन्ति । रो मत्वर्थे । अथवा इदमन्यद् ब्राह्मणोक्तं निर्वचनं स्यात् "सोऽदेवानसृजत" सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिः सुरानसृजत, ऊर्ध्वेभ्यः प्राणेभ्यः । तदुक्तम्,—'ऊर्ध्वमुदक्रामत् पूर्वपक्षः पञ्चदशः'; तेन "सोऽदेवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम्"—इति विज्ञायते । एवमेव प्रातिलोम्येन "असोरसुरानसृजत" । असुरिति प्रशस्तप्रतिषेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्,—'अर्वाङ् वा निरद्रवत्, तेन असुरानसृजत'—इति । "ऊर्जाद उत यज्ञियास", अन्नादाश्च यज्ञियाश्च" । "ऊर्गित्यन्ननाम" तद्धि "ऊर्जयति" बलिष्ठं करोतीत्यर्थः । अथ "वा" "पक्वम्" एतत् "सुप्रवृक्णम्" भवति "इति" ककाररेफसामान्यात् पचेर्वृश्चेर्वा स्यात् । द्वयोरपि वा तद्धि पक्वं सन्मृदुत्वात् सुच्छेद्यं भवति ।

"पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्" । एतदत्र सन्देहपदमेकमुद्धृत्य प्रदर्शितम् । "गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके" मन्यन्ते । "चत्वारो वर्णाः, निषादः पञ्चम,—इत्यौपमन्यवः" । निषद्य हन्तीति निषादः प्राणिवधजीवनः । अथवा "निषण्णमस्मिन् पापकमिति" निषादः । सौधन्वनाः इत्येके मन्यन्ते । स च रथकारः । "रथं ये चक्रुः सुवृतं सुचेतसोऽविह्वरन्तं मनसस्परि ध्यया । ताँ ऊ न्वस्य सवनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ।"—इति (ऋ० सं०

३, ७, ७, ३)। तथा भिन्नकालसमाधानं श्रूयते,—"वर्षाद्वै रथकार"। "ऋभूणां त्वा इति रथकारस्य" इति च मन्त्रभेदः,—"सौधन्वना ऋभवः (ऋ० सं० १, ७, १०, ४)"—इति च मन्त्रलिङ्गात्॥

यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निषादपञ्चमा वर्णा उच्यन्ते, तथैव निराह,—"यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षत। अस्तृणाद्बर्हणा विपो३ऽर्यो मानस्य स क्षयः॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)। प्रगाथेन दृष्टा। इयमनुष्टुप्। ऐन्द्री। षष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदेषा। 'यत्' यदा "पाञ्चजन्यया विशा" पञ्चजनसमुदायलक्षणया सहितैः स्तोतृभिः ऋत्विग्भिः अवर्षति 'इन्द्रे' वर्षार्थिभिः 'घोषाः' स्तुतीः 'असृक्षत' असृज्यन्त। निषादपञ्चमा वर्णा आर्त्ताः सन्तो वर्षाभावे अस्तुवतैव इन्द्रम्—'वर्ष भगवन्!'—इत्येवमर्थयन्तः। अत इदमुक्तम्,—यदा पाञ्चजन्यया विशा सह घोषा ऋत्विग्भिः असृज्यन्तेति। तदा किम्? इति। तदा उपस्तुत्य स इन्द्रः ताभिः प्रह्लादितचेताः 'अस्तृणात्' अहन् वर्षार्थं मेघान्। 'बर्हणा' परिबृंहेन वज्रेण, परिबृढानि वा मेघजालानि 'विपः' विपाट्, पिता मेघानां मेधावी वा 'कृ[illegible]

णात् । अनावृष्टिद्वारेणास्य जगतः विनाशो मा भूत् कथमपि-त्यभिप्रायः ॥

"पञ्च प्रभृति संख्या"। सा हि "स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा" एव भवति। तद्यथा—पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि इति। एवं पञ्चशब्दे स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषो नास्ति ॥

"बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश"। बाह्वोर्नामानि 'बाहुनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः। मनुष्याणामेव हि भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि 'बाहुनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि? 'द्वादश' द्वे च दश च द्वादश। कतमानि पुनस्तानि? "आयती, च्यवाना, अभीशू"—इत्येवमादीनि। आमिश्रीभवतः कर्मभिरेताविति आयती। च्यावयितारौ कर्मणां च्यवाना। अभीशू अभ्यश्नुवाते कर्माणि। इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—"बाहू कस्मात्"? उच्यते,—"प्रबाधत आभ्यां कर्माणि" प्रकर्षेण बाधते प्रक्षिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

"अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः"। अङ्गुलीनां नामानि 'अङ्गुलिनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यो बाहुनामभ्यः, बाह्वोरेव ह्यङ्गुलयो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'द्वाविंशतिः' द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः। कतमानि पुनस्तानि? "अग्रुवः, अण्व्यः, क्षिपः"—इत्येवमादीनि। अग्रे अवस्थिता भवन्त्येताः कर्माणीति अग्रुवः। अण्व्यः परिमाणात् एताः। क्षिप्यते याभिः शेषम् द्रव्यमिति क्षिपः। इत्येवमादि।

आह,—"अङ्गुलयः कस्मात्"? उच्यते,—"अग्रगामिन्यो भवन्ति" अग्रे स्रोताः कर्मसु गच्छन्ति। अथ "वा" "अग्रगालिन्यो भवन्ति" अग्रे स्रोताः गलन्ति उदकानि। "अग्रका-

रिण्यो वा भवन्ति" यत्रे त्वेताः कर्माणि कुर्वन्ति। "अञ्जना भवन्ति वा" तथाहि,—यो ह्येताभिरभिव्यज्यन्ते ऽसावञ्जित इव भवन्ति। "अपि वा अभ्यञ्जनादेव स्युः" एता हि तं तमर्थं माभिमुख्येनाञ्चन्ति गच्छन्ति। ये तु "अभ्यञ्जनाः"—इत्यभिधीयन्ते, तेषामभ्यञ्जत आभिरिति॥

"तासाम्" अङ्गुलीनाम् "एषा" निर्वाचिका ऋक् "भवति"—। २४

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः। दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः॥ अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि। दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः। धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादशान्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतम्भूतेभ्योऽत्तेर्वा-त्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश। बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्माद्बलं भरं भवति बिभर्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्धिनोतीति सतो गोनामान्युत्तराणि नव क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामा-

न्युत्तराण्येकादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात् संक्षिप्तो विकर्षोऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं भवति सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामः कस्मात् सङ्गमनाद्वा सङ्गरणाद्वा सङ्गतौ ग्रामाविति वा तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ३ ॥

दशावनिभ्य इति। अवनय इत्येवमादीनि नद्यादिनामभिः सन्दिह्यन्ते, तदर्थमिदमुदाह्रियते। त्रिष्टुबेषा। अर्बुदस्य काद्रवेयस्य सर्पस्यार्षम्। ग्रावस्तुतौ विनियुक्ता। दशभिरवनिभिः ये उपचर्य्यन्ते ग्रावाणः, सोमाभिषवकर्मणि प्रवृत्ते, ते दश अवनयः, तेभ्यः 'दशावनिभ्यः' हे ऋत्विजः! यूयमपि 'अर्चत' स्तुतीः प्रोच्चारयतेत्यर्थः। एवमेव दशभिः कक्ष्याभिर्ये उपचर्य्यन्ते, ते दशकक्ष्याः, तेभ्यः 'दशकक्ष्येभ्यः' अर्चत। दशभिर्योक्त्रैः ये उपचर्य्यन्ते, ते दशयोक्त्राः, तेभ्यः 'दशयोक्त्रेभ्यः' अर्चत। दशभिर्योजनैः ये उपचर्य्यन्ते, ते दशयोजनाः, तेभ्यः 'दशयोजनेभ्यः' अर्चत। दशभिरभीशुभिर्ये उपचर्य्यन्ते, ते दशाभीशवः, तेभ्यः 'दशाभीशुभ्यः' अर्चत। 'अजरेभ्यः' अजरणधर्मभ्यः 'दश-धुरः' य एते ग्रावाणः तेभ्यः अर्चत। दशभिर्दशभिरङ्गुलीभिर्ये एते युक्ता वहन्ति ग्रावाणः, तेभ्य एभ्यः 'दश युक्ता वहद्भ्यः' अर्चत ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति" ता हि

"अवन्ति कर्माणि" रक्षन्ति प्रापयन्ति वा व्याप्नुवन्तीत्यर्थः। "कक्ष्याः" अङ्गुलय एव, ता हि "प्रकाशयन्ति कर्माणि" प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः। "योक्त्राणि"—इत्येतत् पदं "योजनानि इति" अनेन पदेन व्याख्यातम्। योजनानीत्येतत् निगदसिद्धमेव। "अभीशव" अपि अङ्गुलय एव, ता हि "अश्नुवते कर्माणि" व्याप्नुवन्तीत्यर्थः। अनेकैर्नामभिरङ्गुलय एवोक्ता अनेकक्रियाश्रयत्वप्रदर्शनाय। एते यावाण एव अनेकक्रियायोगिनीभिरङ्गुलीभिर्गृहीतास्तदर्थमर्चतेति। "धू धूर्वति वधकर्मणः" इत्यतः धूर्वतीति वधकर्मसु पठितम्। "इयमपीतरा धूः" अनडुद्धारादिसम्बन्धिनी। "एतस्मादेव" धातोः वधकर्मणः। सापि "विहन्ति वहम्" अनडुहोऽस्य वा। "धारयतेर्वा" सा हि धारयत्यश्वमनड्वाहञ्च।

"कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश"। यश्चायं पुरुषो व्याख्यातः सबाहुः साङ्गुलः, स खलु काम एव प्रथममाविवेभेति उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः। यदपि अकान्तं भवति, तदप्यङ्गुलीभिरेव कान्तं क्रियत इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्य 'उत्तरे कान्तिकर्माण' समाम्नाताः। कियन्तः पुनस्ते? इति। 'अष्टादश' अष्टौ च दश च अष्टादश (१८)। कतमे पुनस्ते? इति। "वष्टि, उश्मसि, अववीति"—इत्येवमादयः॥

"अन्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः"। अन्नस्य नामानि 'अन्ननामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यः कान्तिकर्मभ्यः, अन्नमेव हि कान्तं सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्य उत्तराणि अन्ननामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'अष्टाविंशतिः' अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः (२८)। कतमानि पुनस्तानि? "अन्धः, वाजः, पाजः, प्रयः, पृक्षः"—इत्येवमादीनि। अन्ध इत्येव निर्वक्ति। वाजयितव्यं पूजयि

तव्यम् एतद् भोजनायोपस्थितं भवतीति वाजः। पीयत इति पाजः। प्रयः पानादेव॥

आह,—"अन्नं कस्मात्"? उच्यते,—"आ" आभिमुख्येन ह्येतत् "नतं" प्रह्वीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम्। "अत्तेर्वा" अद्यते अत्ति च भूतानि, तस्मादन्नं तदुच्यत इत्युक्तम्॥

"अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश"। अन्नमेव अद्यत इत्यन्ननामभ्यः 'उत्तरेऽत्तिकर्माणः' समाम्नाताः। कियन्तस्ते। इति 'दश' (१०)। कतमे पुनस्ते? "आवयति, भर्वति, बभस्ति"—इत्येवमादयः॥

"बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः"। बलस्य नामानि 'बलनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः, य एव ह्यदन्ति त एव बलवन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि समाम्नातानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'अष्टाविंशतिः' अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः (२८)। कतमानि पुनस्तानि? "ओजः, पाजः, शवः"—इत्येवमादीनि। ओजः ओजतेर्वोब्जतेर्वा। इत्येवमादि।

आह,—"बलं कस्मात्"? उच्यते,—तद्धि "भरं भवति" भ्रियते (भृ० क०) हि सः, योऽबलिष्ठो भवति। "बिभर्त्तेः" वा (भृ० उ०) व एति॥

"धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव"। य एव बलवन्तो भवन्ति त एव धनं प्राप्नुवन्ति इति बलनामभ्यः 'उत्तराणि धननामानि'। कियन्ति पुनस्तानि? 'अष्टाविंशतिरेव' (२८)। बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येवशब्दः। कतमानि पुनस्तानि? "मघम्, रेक्णः, रिक्थम्, वेदः"—इत्येवम्प्रभृतीनि। रिच्यत इति रेक्णः। अतिरिच्य-

मानमेतदिहैव तिष्ठति म्रियमाणस्येति रिक्थम्। किञ्च लभ्यते एव इति वेदः। इत्येवमादीनि।

आह,—"धनं कस्मात्"? उच्यते,—"धिनोतीति सतः"। सत इति कारकावधारणम्, धिनोतिस्तर्पणार्थः।

"गोनामान्युत्तराणि नव"। नवां नामानि 'गोनामानि' एतेभ्यो धननामभ्य, गाव एव हि प्रकृष्टं धनमिति धननामभ्य 'उत्तराणि, गोनामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'नव' (९)। कतमानि पुनस्तानि? "अघ्न्या, उस्रा, उस्रिया"—इत्येवमादीनि। अघ्न्या अहन्तव्या भवति। इत्येवमादि निर्वचनम्। उक्तनिर्वचनो हि गोशब्द, अतो गौः कस्मात् इति न ब्रवीति॥

"क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश"। धनार्थमेव हि गवार्थे च क्रोधो भवतीति गोनामभ्य. 'उत्तरे' क्रुध्यर्था. समाम्नाता। कतमे पुनस्ते? इति। "रेळते, हेळते"—इत्येवमादय।

क्रुध्यर्थसम्बन्धेनैव "क्रोधनामान्युत्तराणि"। कियन्ति पुनस्तानि? "एकादश" (११)। कतमानि पुनस्तानि? "हेड, हर., हृणिः, त्यज." इत्येवमादीनि। हे परे इत्यनेनाविष्टो भवतीति हेड.। नीचैरनेन नरकं प्रति ह्रियते इति हर। नीचैरनेन ह्रियते नरकं प्रतीति हृणिः। त्यज त्यनेनाविष्टो धर्मं जहातीति त्यजः। इत्येवमादि।

"गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम्" (१२२)। क्रुधा एव सन्त. सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः 'उत्तरे' 'गतिकर्माण' समाम्नाताः।

"क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशति."। गतिसम्बन्धादेव 'क्षिप्रनामानि उत्तराणि' समाम्नातानि। कियन्ति पुन-

स्तानि ? 'षड्विंशतिः' षट् च विंशतिश्च षड्विंशतिः (२६)। कतमानि पुनस्तानि ? "नु, मक्षु, द्रवत्"—इत्येवमादीनि। नुदन् इव क्षिप्रं गच्छतीति नु। मां क्षिणोति मां क्षिणोतीति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते इति मक्षु। द्रवत् द्रवतेः। इत्येवमादि॥

आह,—"क्षिप्रं कस्मात्" ? उच्यते,—"विकर्षे." विकर्षो विक्षिप्तोऽर्थः,"संक्षिप्तः." क्षिप्रमुच्यते॥

"अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश"। य एव हि क्षिप्रं गच्छति, स एवाभिप्रेतार्थस्य अन्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्यः 'उत्तराणि' 'अन्तिकनामानि'। कियन्ति ? 'एकादश' (११)। कतमानि पुनस्तानि ? "तडित्, आसात्" —इत्येवमादीनि। ताडितेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थित इति तड़ित् इत्युच्यते। अन्तिकप्रदेशोपासन्नः स आसात्। इत्येवमादि योज्यम्।

आह,—"अन्तिकं कस्मात्" ? उच्यते,—तद्धि "आनीतं भवति" सन्निकृष्टत्वात्॥

"संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत्"। संग्रामस्य नामानि 'संग्रामनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्योऽन्तिकनामभ्यः, अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि संग्रामनामानि। कियन्ति पुनस्तानि ? 'षट्चत्वारिंशत्' (४६)। कतमानि पुनस्तानि ? "रणः, विवाक्, नदनु"—इत्येवमादीनि। रमन्त्यस्मिन् शूरा इति रणः। विविधा शूराणामत्र वाग् भवतीति विवाक्। नदन्त्यस्मिन् शूरा इति नदनुः। इत्येवमादि योज्यम्॥

आह,—"संग्रामः कस्मात्" ? उच्यते,—"संगमनाद्वा" संगच्छन्ति हि परस्परेण तत्र योधाः। "सङ्गरणाद् वा"

समुद्यन्ति संयन्द्रायन्ते शूरा यत्र परस्परेण। "सङ्गतौ ग्रामा-विति वा"। ग्राम इति सङ्घात इत्युच्यते। परस्परं जिगीषया समागतौ तत्र भवतः॥

"तत्र" षट्चत्वारिंशत्के संग्रामनामगणे "खले"—"इत्येतस्य" नाम्नः "निगमाः" सन्दिग्धाः "भवन्ति" इतरोऽपि धान्यखल इत्युच्यते संग्रामोऽपि। तथैवं सति वक्ष्यमाणायां 'खले न पर्षान्'—इति व्यपदेशाद् विभागो लक्ष्यते धान्यखलसंग्रामखलयोः—॥ २॥

अभीऽ३दमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति। खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः॥ अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि निष्षहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्त्येका इता सङ्ख्या द्वौ द्रुततरा सङ्ख्या त्रयस्तीर्णतमा सङ्ख्या चत्वारश्चलिततमा सङ्ख्याऽष्टावश्नोतेर्नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्वद्युतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमर्बुदो मेघो भवत्यरणमम्बु तद्दोऽम्बुदोऽम्बु मद्भातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान् बहुर्भवति वर्षंस्तदिवार्बुदम्। खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि। खल इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि खल इति संग्राम-

नाम खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समास्कन्नो भवति। किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः। ये इन्द्रं न विदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्नुवान आपान आप्नुवानो वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति वा वियातयेति वा। आखण्डल प्रहूयसे। आखण्डयितः। तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति सतः ॥ ४ ॥

"अभीदमेक॰—ऽनिन्द्राः"। (ऋ॰ सं॰ ८, १, ६, २)। वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्षम्। जगती। दशरात्रस्य नवमेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। आध्यात्मिको मन्त्रः। "इदं" तावत् जगत् 'एकः' एव अहम् 'अभि अस्मि' "अभिभवामि", अभिभूय च भजामि। अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरित्यभिप्रायः। कथं पुनरभिभवाम्यहमेतत्? "एकम् एकः" निष्षाट् "निष्षहमाणः" "सपत्नान्" शत्रून् नियमेनाधिकं वाभिभवामीत्यर्थः। सहतिरभिभवार्थश्छन्दसि। कथम्पुनरभिभवन् सपत्नानहमस्य जगत आधिपत्ये वर्त्ते? यावदेकं तावदागतं सन्तमेक एवाभिभवामि सपत्नम्, 'अभी द्वा', "द्वौ" अभ्यागतौ एक एव "अभिभवामि"। "किम्" 'उ' "त्रयः" 'करन्ति' त्रयोऽपि युगपदागताः सन्तः एकाकिनोऽपि मम किं "कुर्वन्ति"? न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः। किञ्च 'खले न पर्षान्' गाध्यमाने

दृश्यमाने गम्यमानेऽर्थे। एकः खलशब्दः उपमानम्, उपमानशब्दत्वात्, यथा 'खले' खलस्थाने कर्षकेण 'पर्षान्' बहूनपि सञ्चिताम् अप्रतिबन्धेन क्षुणेरन्, एवमहमपि भूरीनपि प्रत्यूनागतान् क्षणादेव तैरप्रतिबध्यमानः 'हन्मि'। तमेवम्प्रभावं सन्तं मां "किं निन्दन्ति शत्रवः ?" नाहं निन्दार्हः, स्तुत्योऽहमित्यभिप्रायः। अपि च "अनिन्द्राः", 'ये' माम् "इन्द्रं न विदुः" याथार्थ्येन, ते कथमविज्ञायैव मां निन्दन्ति ? नैतन्न्याय्यमित्यभिप्रायः। "अनिन्द्रा इतर इति वा" अथवा अनिन्द्राः सन्तः आत्मना कथमिन्द्रं सन्तं मां निन्दन्ति ? न तु नामेन्द्रत्वे नैवाहमतिरिक्तस्तेभ्यः, अथ कथमितरे अनिन्द्राः सन्तो न लज्जन्तीत्यभिप्रायः॥ इति समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"एक इता संख्या" गता संख्या, अत्र प्राप्तेत्यर्थः। इत्यादिकं आपीय गन्ता। "द्वौ द्रुततरा संख्या" एकस्याः सकाशात्। "त्रयस्तीर्णतमा संख्या" द्वयोः सकाशात्। प्रसङ्गानुप्रसङ्गमुच्यते,—"चत्वारश्चलिततमा संख्या" त्रिभ्यः सकाशात्। "अष्टावश्नोतेः" ते हि सप्त संख्या व्याप्य वर्त्तन्ते। "नव" इति या संख्या, सा "न वननीया" न सम्भजनीया भवति, नवसंख्यायुक्तायां हि तिथौ न कश्चिदप्यारम्भः क्रियते। "दश" इति या संख्या, सा "दस्ता" दस्तैव हि संख्या भवति। "दृष्टार्था वा" दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुनः पुनः दृश्यते संख्या। तद्यथा,—एकादशेत्येवमादि। तस्माद् दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते। "विंशतिर्द्विदशतः" द्विः दश विंशतिरित्युच्यते। "शतं दशदशतः" दशकृत्वोऽभ्यस्ता या दश, ताः समुदिताः शतमित्युच्यते। "सहस्रं सहस्वत्"। सह इति बलनाम, तेन तद्वत्, दुर्बलानामपि सहस्रं समुदितं बलवदेव भवति सङ्घातबलीयस्त्वात्। "अयुतं नियुतं प्रयुतं

तत्तदभ्यस्तम्" सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतमाभिश्रीभूत-मयुतमित्युच्यते, अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते, नियुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते। अथार्बुदशब्द-विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति,—अरणशीलम् "अम्बु" तस्य दाता मेघः, सः "अम्बुदः" तस्य, "स यथा" उदकभावमाप-द्यमानः "महान् बहुर्भवति वर्षन् तदिवार्बुदम्" तदिव वर्षन् यद् बहु द्रव्यजातं भवति, तदर्बुदमित्युच्यते। "खल इति संग्रामनाम"। खलतेर्वा भ्रंशत्यर्थस्य, भ्रश्यन्ति हि योधाः। "स्खलतेर्वा" हिंसार्थस्य, हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परेण। "अय-मपीतरः" "खलः" धान्यखलः "एतस्मादेव" तत्रापि हि भ्रश्यन्ति चूर्ण्यमानानि धान्यानि हिंस्यन्ते वा, चूर्ण्यन्ते इत्यर्थः। अथवा "समास्कन्नः" असौ "भवति" विप्रकीर्णः धान्यैः॥

"व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश" (१०)। संग्रामे इतरे-तरं व्याप्नुवन्ति योधा इति संग्रामनामभ्यः 'उत्तरे' 'व्याप्ति-कर्माणः'। कतमे पुनस्ते ? इति। "इन्वति, नक्षति"—इत्येव-मादयः। "तत्र" दशके व्याप्तिकर्मधातुगणे एते "द्वे" "नामनी" भवतः—'आचाणः (१)' इति, 'आपानः (६)' इति च। तत्र, "आचाण आश्नुवानः" यो हि अश्नोति व्याप्नोति स आचाण इत्युच्यते, तथा च य आप्नोति सः "आश्नुवानः" सन् "आपानः" इत्युच्यते॥

"वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्"। संग्रामे इतरे-तरं व्याप्य ततो घ्नन्तीति व्याप्तिकर्मभ्यः 'उत्तरे' 'वधकर्माणः' समाम्नाताः। कियन्तः ? 'त्रयस्त्रिंशत्' (३३)। कतमे पुनस्ते ? इति। "दभ्नोति, श्नथति, ध्वरति, धूर्वति"—इत्येवमादयः। "तत्र" वधकर्मधातुमध्ये "वियात इत्येतत्" नाम। तत्पुनरेवं

निर्वक्तव्यम्,—"वियातयते" नानाप्रकारं यातयति यः शत्रून्, स वियातः। अथ "वा" एवमन्यथा स्यात्—"वियातयः" एक-मुच्यते यः स्तोतृभिः, स वियातः। 'आखण्डल.'—इत्येतदपि नामैव। निगममपि चाव दर्शयति,—"आखण्डल प्र हूयसे"। आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेघान्, स आखण्ड-यिता, तस्य सम्बोधनम्। हे "आखण्डयितः!"।

हरिम्बिठिर्नाम काण्वो मन्त्रदृक्। तस्यैयमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्य्यायेषु मध्यमरात्रिपर्य्याये होतुरिय मन्त्रे विनियुक्ता। "शाचिगो शाचिपूजनायं रणाय ते सुतः। आखण्डल प्र हूयसे॥" (ऋ॰ सं॰ ६, १, २४, २)। शाचिगो इति चैकं पदम्। शचीति कर्मनाम। तस्य शच्याख्यस्य कर्मणो येयमिष्टिपशुसोमादिलक्षणा सन्ततिः, सा शाचिः। अथवा स्वार्थिक एव तद्धितः स्यात्। शच्येव शाचिः। तं प्रत्याहूयमानो यो गच्छति, स शाचिगुरिन्द्रः, तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिगो!' इति। तथैव शाच्यां य आगतः सन् पूज्यते स शाचिपूजन, तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिपूजन!'। हे 'आख-ण्डल' आखण्डयितः! शत्रूणां मेघानां वा। इयमस्माभि-प्रस्तुता शची या प्रति ते नित्यमिष्टमागतं यथा च पूज्यसे त्वमागतः सन्, किञ्च एतस्याञ्च शच्यामस्मिन् कर्मणि 'अयं' 'रणाय' रमणाय 'ते' तव 'सुत.' अभिषुतः सोमो यतोऽ स्माभिः त्वं 'प्रहूयसे' प्रकर्षेणादरवद्भिर्हूयसे आहूयसे। स एवमेतज्ज्ञात्वा अस्मदनुग्रहाय अनतीतकालमागन्तुमर्हसी त्यभिप्रायः॥

आखण्डलशब्दादनन्तरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छब्द इति क्रमभेदतो निरुच्यते,—"तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म"। तडिदित्येतच्छब्दरूपमन्तिकाभिधायि वधाभिधायि च

इत्येकमेव, द्योतद्भ्यामभ्यामर्थाभ्यां सम्प्रयुज्यते। विद्युदपि च तडिदित्युच्यते। सा पुनः कर्त्तरि कारके "ताडयतीति सतः" ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्यादंदीमहि। या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः। त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वाऽदानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनामाप्नोतीति सतो विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपूणिः सा ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्। दूरे चित्सन्तडिदिवातिरोचसे। दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश वज्रः कस्माद्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्येतत्कृन्ततेर्ऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यैश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वार ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन

इत्येतत् सनित ऐश्वर्य्यस्येति वा सनितमनेनै-श्वर्य्यमिति वा ॥ ५ ॥

यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम्,—"त्वया वय०—०मनप्रसः"—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)। गृत्समदस्यार्षम्। जगती। प्रवर्ग्ये विनियुक्ता। हे "ब्रह्मणस्पते!" "त्वया" "वय" 'सुहधाः' "सुवर्धयित्रा" सुष्ठु वर्धिताः अनुगृहीताः सन्तः 'वसु' "वसूनि" यानि यानि 'स्पार्हा' स्पार्हाणि 'स्पृहणीयानि', तानि तानि 'मनुष्या' "मनुष्येभ्यः" तानभिभूय "आददीमहि"। किञ्च, "याश्च नो दूरे तडित." 'या नो दूरे' अध्वन्यवस्थिताः "अरातय." "याश्चान्तिके"। तडिच्छब्दस्यान्तिकाभिधायित्वम्। दूरे च अन्तिके च या अरातयः। अरातिः सेना। "अदानकर्माणः"। रातिर्दानार्थः। अस्माकमभिमतानर्थान् ददतो ये निवारयन्ति ते। 'अरातयः' "अदानप्रज्ञाः" न दातव्यमस्माभिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञाः। द्विविधा हि अरयः,—दुःखसबाध्याः, सुखसबाध्याश्च, तत्र ये दुःखसबाध्याः ते अदानप्रज्ञा, ये अदानकर्माः ते सुखसबाध्याः। ते चोभयेऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति। "ता." दूरान्तिकावस्थितानुभयानपि "जम्भय" निश्चेष्टान् कुरु त्वं ब्रह्मणस्पते! किञ्च, "अनप्नस." अरूपाश्चैतान् कुरु। "अप्न इति रूपनाम"। तद्धि "आप्नोति" आश्रयम्।

"विद्युत्०"। "सा अवताडयति" अग्निरूपेण। "दूरात्" एव "च" "दृश्यते"। तस्मात्र तस्या अन्तिकनामाभिसम्बन्धोऽस्ति। "अपि त्विदम्" अपरेणोदाहरणेन "अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्"—"दूरे चित् सन्तडिदिवातिरोचसे"। "दूरेऽपि सन्नन्तिक इव" अवस्थितः "दृश्यसे इति" अत्र दूरेऽपि

सवन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकाभिधानत्वम्, न तथा पूर्वस्मिन् मन्त्रे—'या नो दूरे तडितः' इति ॥

एवमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा प्रकरणोपपदे प्रवेक्ष्य यथासम्भवं निर्वक्तव्यम् ॥

"यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित् सन् तडिदिवातिरोचसे । रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥" (ऋ० सं० १, ६, ११, २)। एषा जगती। आग्नेयी। कुत्सेन दृष्टा। महाव्रते आग्निमारुते शस्त्रे अभिप्लवस्य च षष्ठेऽहनि आग्निमारुते एव च शस्यते। 'यः' त्वं हे 'अग्ने !' 'विश्वतः' सर्वतः 'सुप्रतीकः' सुदर्शनः शोभनदर्शनः, अपिच 'सदृङ्' यतो यतो दृश्यसे ततस्ततः समानदर्शनः तुल्य एव लक्ष्यसे। अपिच "दूरे" अपि "सन्" अतिभ्राजिष्णुत्वात् 'तडिदिव' अन्तिक इव अवस्थितः 'अतिरोचसे' अतिरोचिष्णुर्दृश्यसे। अपिच यदेतत् 'रात्र्याश्चित्' रात्र्या अपि सन् तम् 'अन्धः' अध्यानलक्षणं तमः, यत् न ध्यातुमपि शक्यते किमुत द्रष्टुम्। एतदपि 'अति' अतीत्य हे 'देव' सर्वभूतदीपयितः। 'पश्यसि' एव त्वम्, न तेऽस्माकमिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिबध्यते दर्शनम्। तस्य तवैवंगुणयुक्तस्य हे 'अग्ने !' 'वय' 'सख्ये' सखिभावे परिचरणकर्मणि वा उत्तमादुत्साहाकृताध्यवसायाः सन्तः 'मा' केनचिद् विधिना प्रभुणा वा 'रिषाम' मासाम् किञ्चिद्विसीत्त्वदनुध्यानादेवेत्यभिप्रायः ॥

"वधनामान्युत्तराण्यष्टादश" । यो हि हन्यते स वज्रेणैवेति वधकर्मभ्यः 'उत्तराणि' 'वज्रनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? "अष्टादश, अष्टौ च दश च। कतमानि पुनस्तानि ? "दिद्युत्, नेमिः, हेतिः"—इत्येवमादीनि, दिद्युत्,

यतेर्वा द्योततेर्वा, पुनः पुनरतिशयेन वा यति भशब्दकर्यति, द्योतते दीप्यते वा सा दियुत्। भवनामयति, खण्डयति प्रहारेणेति नेमि.। हेतिर्हन्ते.। इत्येवमादि॥

आह,—"वज्रः कस्मात्"? उच्यते,—"वर्जयति" वियो जयति प्राणै. प्राणिनः। "तत्र, कुत्स इत्येतत्" सन्देहपदम्। ऋषिरपि कुत्स इत्युच्यते। तत् पुनरेतत् यदा वज्रनाम, तदा "कृन्तते" छत्यतेऽनेनेति "कुत्स"। यदा पुनरेतदृष्य भिधान, तदा "कर्त्ता स्तोमानाम् इति" "औपमन्यव" आचार्य्यो मन्यते। 'भत्राप्यस्य वधकर्मैव' अभिप्रेत स्यात्। अत्रापि एतद्रूपो वर्त्तमानमभिधानमस्य ऋषेर्वधकर्मैव यथार्थ-मयुक्तमिव स्यात्। किङ्कारणम्? 'तस्तश्च इन्द्र शुष्ण जघान इति"। तेन स्तूयमानो विहवबल शुष्ण शोषयितार रक्षानामसुर मेघ वा जघान। मेघो हि शुष्ण., तदुदये हि धान्यानि उदकपातनिमित्तेन शुष्यन्ति॥

"ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वार"। एतामेव हि वज्रेणायुधेनैश्वर्य्यं भवतीति वज्रनामभ्य. 'उत्तरे' 'ऐश्वर्य्य-कर्माण.'। कतमे पुनस्ते? "इरज्यति, पत्यते, क्षियति, राजति?"—इति॥

"ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि"। ऐश्वर्य्य सम्बन्धेनैवो-च्यते। कतमानि पुनस्तानि? "राष्ट्री, अर्य्य, नियुत्वान्, इनः"। "तत्र इन इत्येतत्" अभिधानमेव व्युत्पाद्यम्,— "सनित." सम्भक्त "ऐश्वर्य्येणेति वा", अथ "वा" "सनित" सम्भक्तम् "अनेनैश्वर्य्यमिति"॥ ५॥

यत्र सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति। इनो विश्वस्य भुवनस्य

गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥ यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्णो भवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनामेन इति,—"यत्रा सुपर्णा॰"—इति (ऋ॰ सं॰ २, ३, १८, १)। त्रिष्टुबेषा। वैश्वदेवीये सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा। मध्वाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम्। "यत्र" यस्मिन् मण्डलेऽवस्थिताः "सुपर्णा सुपतनाः आदित्यरश्मय" ते हि शोभनमर्थमुद्दिश्य तमोविघातलक्षणं पतन्ति। अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः।

ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—"अमृतस्य भागम्" "उदकस्य" अमरणधर्मणः 'भागं' भजनीयमंशमादाय रश्मिभिर्लोकात् तेनान्विताः सन्तः सर्वभूतानि "अभिस्वरन्ति"। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू॰ प॰)' अभितपन्तीत्यर्थः। अथवा अभिस्वरन्त्यादित्यमण्डलम्, आभिमुख्येन रसान् गृहीत्वा प्रयान्ति। "अनिमिषन्तः" अनिमिषमाणा इव आदरवन्त इत्यर्थः। 'विदथा' "वेदनेन" स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्तः इदमेवास्माभिः कर्त्तव्यमादानादिलक्षणं कर्मेति अभिस्वरन्ति। यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयः, तत्र किम् ? इति उच्यते,—"इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः"। 'इनः' "ईश्वरः" इनो ह्यसावादित्यः, ऐश्वर्येण भवति 'विश्वस्य' 'भुवनस्य' भूतस्य "सर्वेषां भूतानां" 'गोपाः' "गोपायिता" भवति "आदित्यः" मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽवस्थितः। "स मा धीरः" "धीमान्" प्रति विशिष्टया बुद्ध्यान्वितः, बुद्धिरेव हि तस्य शरीरम्। "पाकः पक्तव्यः" पक्तव्यप्रज्ञः "विपक्वप्रज्ञः" सम्यग्दर्शनोऽनुमान्यतया "आविवेश" आविशतु॥

"इति" शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः,—एवमयम् "उपनिषद्वर्णो भवतीति"। यद्वा, ज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सीदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते। उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्वर्णः। "अधिदैवतम्" उक्तम्।

"अथाध्यात्मम्" उच्यते,—अधिदैवतमध्यात्मञ्चेत्येतौ शब्दौ व्याख्यातौ। "यत्र" यस्मिन् शरीरे "सुपतनानि इन्द्रियाणि" अवस्थितानि स्वेषु स्वेषु आयतनेषु चक्षुरादिषु। किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—"अमृतस्य" अमरणधर्मणः "ज्ञानस्य" "भागं" भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणं रसमादाय। 'विदथा'

"वेदनेन" विज्ञानेन युक्तम् "अभिस्वरन्ति"। न हि इन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति तानि ह्यचेतनानि, चेतनस्य पुरुषस्य कर्त्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधिष्ठानास्तु देवताश्चेतनाः। तदभिप्रायेणोच्यते,—'विदथा' "वेदनेन" विज्ञानेनेति। किं कुर्वन्ति? "अभिस्वरन्ति" "अभिप्रयन्ति" विषयज्ञानेन पुरुषस्यापि भोगदुःखं कुर्वन्ति। अथवा 'अभिस्वरन्ति' बुद्धिमाभिमुख्येन विषयविज्ञानमादाय वाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः। तत्र किम्? इत्युच्यते,—तत्र योऽवस्थितः "ईश्वरः" इनः, "सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता" यः "आत्मा" "स धीरः" "धीमान्" "पाकः पक्तव्यः" पक्वप्रज्ञः "विपक्वप्रज्ञः" अभ्यगृह्णः सर्वज्ञः। सः "अत्र" एव हि देहेऽवस्थितः बुद्ध्यधिदैवतभावेन तैजसाख्यो माम् "आविवेश" तत्सुप्राप्ततया स मामेवावस्थितोऽनुग्रहात्वित्यर्थः, तदनुग्रहादस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तदाशास्यत इति। "आत्मगतिमाचष्टे" एवमपास्य विज्ञानमाचष्टे मन्त्रैः।

यदुक्तं "पुण्यफले देवताध्यात्मे वा" इति, तदेवमुपपाद्यम्,—तत्र एक एव ह्यसावादित्यमण्डले चाधिदैवते चाध्यात्मे च। बुद्ध्यधिदैवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः। तस्मात्तद्धमादादित्यमण्डलाद् ये रश्मयः प्रसर्पन्ति ते विश्वेदेवा इति, "रश्मयो वै विश्वेदेवाः" इति श्रुतम्। अध्यात्मेऽपि हृदयाकाशाद् यानीन्द्रियाणि प्रसर्पन्ति, त एव रश्मयः। अधिदैवते त एव विश्वेदेवा इत्युक्तम्। एवं तत्र तत्र योज्यम्, प्रकारमात्रमेवेदमुपदर्शितं भाष्यकारेणेति॥ ६॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः॥ २, २॥

तृतीय पाद ।

वहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात् प्रभवतीति सतो ऽ ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्वो ह्रसतेर्महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशति-र्महान् कस्मात् मानेनान्याञ्जहातीति शाकपू-णिर्महनीयो भवतीति वा तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साभ्यासाद् गृहनामान्युत्त-राणि द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद् गृह्णन्तीति सतां परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश सुखनामा-न्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात् सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञा-नामान्युत्तराण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात् सत्सु तायते सत्प्रभवं भव-न्तीति वा अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिक-र्माण उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामा-न्यामिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमा-म्नानायाथात उपमा यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म ज्यायसा वा गुणेन प्रख्या-

ततनेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीते-ऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १ ॥

"बहुनामान्युत्तराणि द्वादश"। ईश्वराणामेव बहुत्वं भवतीत्यतः ईश्वरनामभ्यः 'उत्तराणि' 'बहुनामानि'। कियन्ति ? द्वे च दश च 'द्वादश' (१२)। कतमानि पुनस्तानि ? "उरु, तुवि, पुरु"—इत्येवमादीनि। उरु विस्तारे, यद्धि बहु भवति, तद् विस्तीर्णं भवति। तुवि वृद्धौ, यद्धि बहु भवति, तद् वृद्धं भवतीति। पूरितमिव हि बहुना सर्वं भवतीति पुरु। इत्येवमादि युक्तं योज्यम्॥ आह,—"बहु कस्मात्" ? उच्यते—"प्रभवति" हि एतत् बहुभ्यो दीयमानम्॥

बहुनामसम्बन्धेनैव "ह्रस्वनामानि उत्तराणि"। कियन्ति ? "एकादश" (११)। कतमानि पुनस्तानि ? "क्षुवित्, रिहम्, ह्रस."—इत्येवमादीनि। कुत्सितमिव हि तद् विज्ञायते अल्पत्वादिति क्षुवित्। लीढमेव हि तदल्पत्वाद् भवतीति रिहम्। "ह्रस." कस्मात् ? उच्यते,—"ह्रसते." ह्रसितो हि भवति सः, महत· सकाशात्॥

ह्रस्वसम्बन्धेनैव "महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः"। ह्रस्वापेक्षयैव हि महत्त्वं भवति। कियन्ति पुनस्तानि ? "पञ्चविंशति." (२५)। कतमानि पुनस्तानि ? "महत्, ब्रध्नः, ऋष्व."—इत्येवमादीनि। आह,—"महान् कस्मात्" ? उच्यते,—"मानेन" "अन्यान्" इत्थान् "जहाति" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। अथ "वा" "महनीय." पूजनीयो "भवतीति" महान्। इहत्त्वात् बृंहणत्वाद्वा ब्रध्नः। ऋष्वः रेषणवान्। इत्यादि योज्यम्॥ "तत्र" तस्मिन्

महन्नामके गणे "ववक्षिथ(१४), विवक्षसे(१५)"—इत्येते व्याख्याते। ते पुनरुभे वक्षेर्वा वहतेर्वा धातोः "साभ्यासात्" ॥

य एव महान्तस्त एव गृहिणो भवन्तीति महन्नामभ्यः "उत्तराणि गृहनामानि"। कियन्ति पुनस्तानि ? "द्वाविंशतिः" (२२)। कतमानि पुनस्तानि ? "गयः, कृदरः, हर्म्यम्"—इत्येवमादीनि। गम्यत इति गयः। कृतदरः कृदरः। हर्म्यं हरणम्। इत्येवमादीनि ॥ आह,—"गृहाः कस्मात्" ? उच्यते,—ते हि यावदेव किञ्चिदा क्रियते, तत् सर्वमेव "गृह्णन्ति" दुःपूरत्वात् ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरन्तेवेति गृहनामभ्यः "उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः" समाम्नाताः। कियन्तः पुनस्ते ? "दश" (१०)। कतमे पुनस्ते ? "इरज्यति, विधेम, सपर्य्यति"—इत्येवमादयः ॥

परिचर्य्यमाणानामेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्यः "उत्तराणि सुखनामानि"। कियन्ति पुनस्तानि ? "विंशतिः" (२०)। कतमानि पुनस्तानि ? "शिम्बाता, शतरा, शातपन्ता"—इत्येवमादीनि। शिम्बाता, सुखासुखसम्बन्धाद्धि कृदमध्यानामिव शरीरं शीतीभवति। शतरा, शीतलतरमिव हि जलादपि सुखम्। शातपन्ता, शान्ततापमेव हि सुखम्। एवमादि। आह,—"सुखं कस्मात्" ? उच्यते,—"सुहितम्" सुष्ठु हितमेतत् "खेभ्यः" इन्द्रियेभ्यः। "खं पुनः" इन्द्रियम्, "खनतेः" धातोः। अवदीर्णमेव हि तस्य कर्णायतनं भवति ॥

"रूपनामान्युत्तराणि षोडश"। य एव हि सुखिनस्त एव हि प्रायो रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्यः 'उत्तराणि रूपनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? 'षोडश' (१६)। कत-

मानि पुनस्तानि ? "निर्णिक्, वव्रिः"—इत्येवमादीनि। निर्णिक्तमिव हि तद् भवति तैजसत्वात्। विवृणोत्यावृणोति वव्रिः। इत्येवमादि। "रूपं रोचते." दीप्यमानमिव हि तत् प्रकाशं भवति॥

"प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश"। य एव हि रूपवन्तस्त एव प्रशस्या भवन्तीति रूपनामभ्यः 'उत्तराणि' 'प्रशस्यनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? 'दश' (१०)। कतमानि पुनस्तानि ? "अस्रेमाः, अनेद्यः, अनिन्द्यः"—इत्येवमादीनि। अस्रेमाः, 'स्रिवु गतिशोषणयोः (दि० प०)', न स्रिव्यति गच्छत्यकीर्तिमित्यस्रेमाः, अपाप इत्यर्थः, चमारहितो वा। अनेद्यः, अनिन्द्यार्हः। इत्येवमादि योज्यम्॥

"प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश"। य एव हि प्रशंसनास्त एव हि प्रशस्या भवन्ति, य एव हि प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञावन्तो भवन्तीति प्रशस्यनामभ्यः 'उत्तराणि' 'प्रज्ञानामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? 'एकादश'। 'एकञ्च दश च एकादश (११)। कतमानि पुनस्तानि ? "केत', केतुः, चेत."—इत्येवमादीनि। 'कित ज्ञाने (भु० प०)', तस्य केतः। केतुरपि तथैव॥

"सत्यनामान्युत्तराणि षट्"। य एव हि प्रज्ञावन्त', त एव हि सत्यवादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्यः 'उत्तराणि' 'सत्यनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? 'षट्' (६)। कतमानि पुनस्तानि ? "बट्, श्रत्, सत्रा"—इत्येवमादीनि। बद्धमिव सम्बद्ध भूतेनार्थेन भवतीति बट्। श्रवणार्हमेतद् भवतीति श्रत्। एवमादि। आह,—"सत्य कस्मात्" ? उच्यते,—"सत्, तायते" सत्त्वेन हि तत्तायते विस्तीर्यते, न

हि सतां समीपे शक्यमनृतं वक्तुम्। अथ, "वा" "मध्यमं भवति" य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं वदन्ति ॥

"षष्ठी" यानि "उत्तराणि पदानि" चिक्यदित्येवमादीनि, ते "पश्यतिकर्माण:" पश्यत्यर्था: "धातव:"। "चायतिप्रभृतीनि च" तान्येव "नामानि" भवन्ति। तानि पुनरेतानि "आमिश्राणि" संसृष्टानीत्यर्थः। तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं भवति। तत्र,—किञ्चिन्नाम, किञ्चिदाख्यातम्,—इत्येके मन्यन्ते। अन्ये पुन: किम्? "चिक्यत् (१)", "विचर्षणि: (६)", "विश्वचर्षणि: (७)"—इत्येतानि नामानि, यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते धातव:, तानि पुनरेतानि पूर्वाचार्यप्रामाण्यात् आमिश्राणि पठ्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

"सप्त" यानि "उत्तराणि पदानि", "दिवं, सुखं, सुकम्"—इत्येवमादीनि, आकृतमित्येवमन्तानि, "सर्वपदसमाम्नानाय"। कथं नाम सर्वे चतुर्विधं पदप्रकारमेतस्मिन् समाम्नाये समाम्नातं स्यादित्येवमर्थमेष्वेव हि नवसु समाम्नातेषु उभये निपातोपसर्गा:, दर्शिता भवन्ति ॥

"अथात उपमा:"। 'अथ' इदानीम्, 'अत:' अनन्तरम्, 'उपमा:' भवन्ति। तद्यथा,—"इदमिव, इदं यथा, अग्निर्नये, चतुरश्चिद् ददमानात्, ब्राह्मणा व्रतचारिण:, वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवया:, जार आ भगम्, मेषो भूतोऽभि यन्नय:, तद्रूप:, तद्वर्ण:, तद्वत्, तथा"—एता: उपमा: ॥

सामान्यलक्षणमासां ब्रवीति,—"यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्य:"। 'यत्' किञ्चित् अर्थजातम् 'अतत्' भवति, 'तत्' सरूपञ्च, यथा—अनग्नि: खद्योत:, अग्निसरूपश्च सोऽग्निनोपमीयते—अग्निरिव खद्योत इति, एवम् अतत्सरूपेण गुणेन

गुणसामान्यात् उपमीयते,—इत्येवं 'गार्ग्यः' आचार्य्यो मन्यते। "तदासां कर्म" स आसामुपमानानामर्थः, यदप्रसिद्धतरगुणस्य कस्यचित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुणप्रकाशनम्। क्वचित् पुनरात्मनाप्युपमानं भवत्येव ।—"वायुरात्मोपमो गतिः", "तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्य्याद् धनञ्जयः" इति। "ज्यायसा वा गुणेन, प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीते"। 'ज्यायसा' उत्कृष्टेन 'गुणेन' यो यस्मिन् द्रव्ये उत्कृष्टो गुणः तेन,'कनीयांसम्' अनुत्कृष्टं गुणम् उपमीयते'। तद्यथा,—सिंहो माणवकः। सिंहे शौर्य्यमुत्कृष्टम्, माणवकमेतेनोपमिमीते, सिंह इव माणवको विक्रान्त इति। 'प्रख्याततमेन वा' 'अप्रख्यातम्' 'उपमीयते'। प्रख्यातश्चन्द्रमा, अप्रख्यातो माणवकः, तं तेनोपमिमीते,—चन्द्र इव कान्तो माणवक इति। "अथापि" क्वचित् "कनीयसा" गुणेन "ज्यायांसम्" अपि सन्तम् उपमिमीते। तदेतच्छन्दस्येव द्रष्टव्यम्॥ १॥

तनूत्यजे॑व तस्क॑रा वन॒र्गू र॑श॒नाभि॑र्द॒श॒भि॑र॒भ्य॑धीताम्। तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करोति यत् पापकमिति नैरुक्तास्तनोतेर्वा स्यात् सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतामभ्यधातां ज्यायांस्तत्र गुणो॑ऽभिप्रे॑तः॥ २॥

आह,—किमुदाहरणम्? उच्यते,—"त॒नू॒त्यजे॑व ॰धीताम्। इ॒य ते॑ अग्ने॒ नव्य॑सी मनी॒षा यु॒क्ष्वा रथं॒ न शु॒चय॑द्भि॒रङ्गैः॥"

(ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)। नितस्थेयमार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'तनूत्यजा' "तनूत्यक्ता" चौर्य्याभिप्रायेण हर्त्तव्यं वा मर्त्तव्यं वेति कृताध्यवसायौ तस्करौ "वनर्गू वनगामिनौ" मार्गमोषकौ प्रसृतौ, ताभ्यामुपमीयते। तौ यथा उपमार्थत्वेन सुपुष्टौ भवतः, न तथा ग्रामतस्करौ। तौ यथा कश्चिदश्वगं बध्नीयातां रज्ज्वा। एवम् एतौ बाहू 'रशनाभिः' अङ्गुलीभिः 'दशभिः' दशसंख्यायोगिनीभिः 'अभ्यधीतां' प्रतिनिबध्नीताम्। अभिनिबध्य च अग्निमन्थनयोक्त्रेण अधरारण्युत्तरारणीभूतं त्वां तस्कराविव कश्चिदश्वगं गाढं बद्ध्वा सुभृशमाकर्षतः। किमर्थं पुनरेवमर्थ्यतेऽस्माभिः? हे 'अग्ने!' 'इयं' यस्मात् 'नव्यसी' नवतरा, अन्यैः स्तोतृभिः अदृष्टपूर्वा, युष्मद्गुणैः संस्कृत्य विरचिता, 'ते' तव 'मनीषा' स्तुतिः प्रधानसंयुक्ता। स त्वमेतज्ज्ञात्वा एवमर्थ्यमानोऽस्माभिः 'युक्ष्व' योजय आत्मानमरणी प्रति। अरणिभ्यां 'शुचयद्भिः' दीप्यमानैः स्वैः 'अङ्गैः' ज्वालाख्यैः। कथम्पुनर्योजय? 'रथं न' यथा कश्चित् कुतश्चित् आजिगमिषुः शीघ्रं रथं योजयेत्, एवमेवावतरणाय त्वमाभ्यामरणीभ्यां योजयमानो यत्ने विघ्नं मा कार्षीरित्यभिप्रायः। "तनुत्यक् तनूत्यक्तौ" इत्यर्थः। "वनर्गू वनगामिनौ" तत्र हि तयोश्चौर्यं सिध्यति। एवमस्यामृचि "अग्निमन्थनौ" "बाहू" प्रशस्तौ "तस्कराभ्याम्" अप्रशस्ताभ्याम् "उपमिमीते" मन्त्रदृक्।

"तस्करः" "तत्" एव "करोति" "यत्" एव "पापकम्" भवति "इति नैरुक्ता मन्यन्ते"। वैयाकरणानां पुनरन्यथापि स्यात्। स हि "सन्ततकर्मा भवति" रात्रौ ग्रामे मुष्णाति, दिवा अरण्ये, एवम् "अहोरात्रकर्मा वा" एतदेतत् सन्ततकर्मत्वम्। "रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्" इत्येष "तव"

वाच्यो "ज्यायान्" "गुणोऽभिप्रेत" तयो प्रशस्तत्वात्, अप्र-शस्तत्वाच्च तस्करयो कनीयान् ॥ २ ॥

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तो॑रश्विना कुहा-भिपि॒त्वं क॑रतः कुहो॑षतुः । को वां शयुत्रा विधवे॑व दे॒वरं॑ मर्य॒ं न योषा कृणुते स॒धस्थ आ । क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरं (देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते) विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वि-योगाद्विधवा देवरो दीव्यतिकर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेराकुरुते सहस्थानेऽथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथेति कर्मो-पमा । यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । आत्मा यक्ष्म॑स्य नश्यति पु॒रा जी॒वगृभो॑ यथा । आ-त्मानतेर्याप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद् यावद्व्याप्ति-भूत इति । अ॒ग्निर्न ये भ्राज॑सा रु॒क्मव॑क्षसः । अग्निरिव ये (मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णू-रस्का) भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥ ३ ॥

द्वितीयमुदाहरणमेतमिश्रं वाचं "यथापि कनीयसा

ज्यायांसम् (६७३ पृ० २ पं०)" इति,—"कुह स्विद् दोषा" (ऋ० स ७,८,१८,२) इति। कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम, तस्या इदमार्षम्। आश्विनी। जगती। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ। 'कुह स्वित् दोषा' "क्व" नु युवां "रात्रौ" "भवथः"? 'कुह वस्तोः' "क्व" वा "दिवा" भवथः युवाम्? येन नापि रात्रौ अस्माकं दर्शनमुपगच्छथः, नापि दिवा। चिदिति परिदेवनायाम्, ईर्ष्यायां वा। 'कुह' "क्व" च 'अभिपित्वम्' "अभिप्राप्तिं" स्नानभोजनाद्यर्थं "कुरुथः"? 'कुह' "क्व" वा 'ऊषतुः' "वसथः"? सर्वथा न विज्ञायते वासागमनप्रवृत्तिः। किञ्च, 'को वां शयुत्रा' कतमो युवां यजमानः शयुत्रा "शयने"? किं 'विधवा इव देवरम्' यथा विधवा मृतभर्तृका काचित् स्त्री शयने रहस्यतितरां यत्नतो देवरमुपचरति, स हि परकीयत्वात् नार्य्या दुराराध्यतरो भवति, यत्नेनोपचर्य्यते, न तथा निजो भर्त्ता। तस्मात् तेनोपमिमीते अश्विनौ। तथा 'मर्य्यं' मनुष्यं देवरम्। सैव मृतभर्तृका 'योषा' 'आ' 'कृणुते' आभिमुख्येन कुरुते। को वाम् एवम् आभिमुख्येन 'सधस्थे' "सहस्थाने" समाने सहयोगिना चात्मना सत्वा परिचचार? येनेह नोपगतवन्तौ स्थोऽस्मद्दर्शनमिति। एवमस्मास्वपि देवरेण कनीयसा ज्यायांसावश्विनावुपमीयेते, विधवया च यजमानः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"विधवा विधातृका भवति"। धाता स तस्या विगत इति। "विधवनाद्वा" सा हि भर्तृमरणेन विधूता कम्पितेव भवति। "विधावनाद्वा" सा हि भर्त्तृरभावादनुरुध्यमाना तत्र तत्र विधावत्येव। "इति चर्मशिराः" आचार्य्यो मन्यते। "अपि वा धव इति मनुष्यनाम, तद्वियोगाद् विधवा। "देवरः"—इत्येष शब्दो "दीव्यतिकर्मा"

दीव्यत्यर्थः, स हि भर्त्तुर्भ्राता, नित्यमेव तया भ्रातृभार्य्यया देवनार्थं व्रियत इति देवर इत्युच्यते। "मर्य्यः मनुष्यः" स हि "मरणधर्मा"। "योषा यौतेः" मिश्रणार्थस्य, सा हि मिश्रयत्यात्मानं पुरुषेण साकम्। "आ कुरुते सधस्थाने" आभिमुख्येन आत्मना कुरुते परिचरणाय॥

"अथ निपाताः" समाम्नाताः। यथा—"अग्निर्मन्ये" इत्येवमादयः, ते चत्वारोऽवसरप्राप्ताः। ते च पुनः "पुरस्तादेव व्याख्याताः" सामान्यतः, विशेषत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्ते। तत्र "यथा इति" एषा "कर्मोपमा"। किमुदाहरणम्। "यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति। एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा॥" इति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)। सत्यधृतिरात्रेयोऽपश्यत्। एषा अनुष्टुप्। गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता। यथा वातवनसमुद्राः एजन्ते कम्पन्ते, एवं 'त्वं' हे 'दशमास्य' दशमाससम्भूत! गर्भ! एतस्मात् मातुरुदरात् अदुःखयन् एनाम् एजन् चलन् 'अवेहि' अर्वाङ् एहि, 'सह' 'जरायुणा' उल्वेन प्रजायस्व, मा स्थाः त्वमेतस्मिन्नुदरे इत्यभिप्रायः॥

अपरमुदाहरणम्,—"अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु। भ्राजन्तो अग्नयो यथा॥" इति (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)। प्रस्कण्वस्यार्षम्। गायत्री। सौरी सा। अनयातिग्राह्यो गृह्यते पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि। 'अदृश्रम्', 'अस्य' 'केतवः' रश्मयः 'वि' विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः सूर्य्यस्य प्रज्ञानसतत्त्वा, ते हि तमोऽपहत्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यञ्जयन्तीति त एव केतव इत्युच्यन्ते लक्षणया। अथवा प्रकाशसतत्त्वास्त इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु स्यात्। केतुरिति विज्ञानमुच्यते, विज्ञानञ्च पुनः प्रकाशसतत्त्वमेवेत इति केतव इत्युच्यन्ते।

अथवा केतव इव सर्वतो दिशमुच्छ्रिता आदित्यमण्डले, ध्वजो हि केतुरुच्यते। के पुनस्ते ? इति, 'रश्मयः'। किं कुर्वन्ति य एवमुच्छ्रिताः ? इति, उच्यते,—'जनान् अनु' तिष्ठन्ति गच्छन्ति तमास्यपहन्तुमन्यांश्चोपकारान् कर्त्तुमोषधिपाकादीन्। कथ पुनरनुतिष्ठन्ति ? 'भ्राजन्तः' दीप्यमानाः। कथम् ? 'अग्नयो यथा' येन प्रकारेण अग्नयो भ्राजन्ते, तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ति॥

अपर मुदाहरणम्,—"यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे। आत्मा०—"इति (ऋ० सं० ८, ५, १०, १)। आथर्वणो भिषक्, तेनैयमोषधिसूक्ते दृष्टा। अनुष्टुप्। एतेन पुनरूपतप्तो रोगितो एकविंशतिभिर्दर्भपिञ्जूलीभिरद्भिरभिषिच्यते। उपतापप्रशान्त्यर्थमनेनैव सूक्तेनाग्निचयनार्थं चैव यास्यादयाभिरोषधिभिरुच्यते। 'यत्' यदा 'अहम्' 'इमाः' 'ओषधीः' 'हस्ते' 'आदधे' आधाय च सन्निकर्षेऽपि तिष्ठामि रोगिणः एताः ओषधीः 'वाजयन्' पूजयन् स्तुवन्नित्यर्थः। अथ तदैव तदनन्तरमेव 'पुरा' एव तासामोषधीनां प्रयोगात् यस्मात् सुनीतम् ओषधिवीर्यम्, अतश्च मन्यान. 'आत्मा' 'यक्ष्मस्य' यक्ष्मणः 'नश्यति' रोगस्यापुनरागमनाय। कथं पुनर्नश्यति ? 'जीवगृभ यथा' यथा जीवग्राहस्य, पुरैव हननात्, अहतस्यैव जीवो नश्येत् विपदो दैवात्, एवमात्मा रोगस्यापि पुरैवौषधिप्रयोगात् नश्यतीत्यभिप्राय.॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"आत्मा अततेर्वा" सर्वमेव हि तेनातितं भवति सर्वगत्वात्। "आप्तेर्वा" सर्वमेव हि तेन व्याप्त भवति सर्वगतत्वादेव। "अपि वाप्त इव" सद्धाते असौ कार्यकारणस्थः "यावद् व्याप्तिभूत इति' अपि चैवमन्यथा

'व्यास्' भासो व्यास इव स्यात् । किञ्च सर्वगतत्वेऽपि सति यावन्मात्रमेव तस्य कार्यकारणसङ्घातेन व्याप्यते, तावन्मात्रभूत एवासौ लक्ष्यते, तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते, तमायसि दर्भमुष्टिप्रक्षेपात् अग्न्यभिव्यक्तिवदिति । सूक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते, न स्थूलेन सूक्ष्मम्, स्थूलञ्च कार्यकारणम्, सूक्ष्म आत्मा, तस्मादियमब्दः ॥

"इदं यथा (२)", "अग्निर्नये (३)", "चतुरश्चिद् ददमानात् (४)"—इत्येषः समाम्नायानुक्रमः । अग्निर्नय इत्यस्य निघण्टुतन्त्रस्य "दुर्मदासो न सुरायाम्"—इत्यनेनैव गतार्थतेति मन्यमानाः केचिदत्र निगमं नाधीयते, अपरे पुनः समाम्नायानुक्रमोऽयमिति मन्यमाना एवमेवं निगममधीयते । "अग्निर्नये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्यऊतयः । प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ।" (ऋ० मं० ८,३,१२,२) भार्गवस्य स्यूमरश्मेरार्षम् । मारुती । जगती । अग्निरिव ये भ्राजिष्णुतया रोचनाः, यथा कश्चित् प्रकर्षेण 'रुक्मवक्षसः' रोचिष्णूरस्काः, मरुतः । किञ्च, 'वातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः' वाता इव स्वयुजः । स्वेन स्वेनानुग्रहेणानुग्राह्याणां स्तोतॄणां योजयितारो ये ते 'स्वयुजः' । किं तेषाम् ? 'सद्य ऊतयः' शीघ्रगतय इत्यर्थः । किञ्च, 'प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः' यथा केचित् प्रकर्षेण ज्ञातारः 'सुनीतयः' स्युः, प्रशस्तया नीत्यान्विताः, एवमेतेऽपि मरुतः । बलप्रधाना हि ते इत्यतः प्रज्ञावद्भिरुपमीयन्ते । 'सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते' । सुखाः बन्धव इव सन्तु 'सोमाः' सौम्याः 'ऋतं यते' ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छते यजमानाय । ये एवङ्गुणयुक्ता मरुतो भवन्ति, तान् वयम् अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः। न दुरुक्ताय स्पृहयेत्। चतुरोऽक्षान् धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्युपमार्थे दृश्यते। जार आ भगम्। जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स एव भासां तथापि निगमो भवति। स्वसुर्जारः शृणोतु न इत्युषसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात् स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजतेर्मेष इति भूतोपमा। मेषो भूतो ३ऽभियन्नयः। मेषो मिषतेस्तथा पशुः पश्यतेरग्निरिति रूपोपमा। हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपान्नपात्सेदु हिरण्यवर्णः। हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं था इति च। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा। प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथा यथासाविति व्याख्यातं वदिति सिद्धोपमा। ब्राह्मणवद् वृषलवत्। ब्रा-

ब्रा॒ह्म॒णा इ॑व वृष॒ला इ॒वेति (वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ ४ ॥ (१६)

चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थीयो भवति, पुरस्ताद-प्ययमुक्तः "दधिचिदित्युपमार्थे" इदानीं समाम्नायविशेष-व्याख्यानावसरप्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्श्यते। तत्-मत् पुनस्तत् ? इति, उच्यते,—"चतुर॑श्चि॒द्दद॑मानात्"। (ऋ० सं० १, ३, २३, ४)। मित्रावरुणार्थ्यमृषद्वचे घोरपुत्र एता गायत्री-मपश्यत्। चतुरोऽक्षान् धारयमाणात् "कितवात्" योऽन्यः कितवो "बिभीयात्" किमपि यतिष्यन्ते तदन्यदा किञ्चिद् येन मामयं जेष्यतीति। निहितेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राङ् निधानात्। "एवं" सर्वदा "एव" "दुरु-क्तात्" "बिभीयात्" उद्विजेदित्यर्थः। तथा तथा वर्त्तेत यथा यथा दुरुक्तं न शृणुयात्, न ब्रूयते। दुरुक्ते हि वरुणो देवता, तस्मात् "न दुरुक्ताय स्पृहयेत्" "कदाचित्" अपि किन्तु सूक्तमेव हि शृणुयात्, तत्र हि मित्रो देवता अर्य्यमा च ॥

"ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः"—इत्येतदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यते —"सं॑वत्स॒रं श॑शया॒ना (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इत्ये-तस्मिन् मन्त्रे, चतुर्दशेऽध्याये ॥

"धूमस्य॒ नु ते॑ पुरुहूतवया:"—इत्येतत् पुरस्ताद् व्याख्यातम् ॥

"आ इत्याकार उपसर्गः" स पुनरेषः "पुरस्तादेव व्याख्यातः"—"आ इत्यर्वागर्थे" इति, "अथापि" अयमाकारः कदाचित् "उपमार्थे" अपि "दृश्यते"। तद्यथा,—"जा॒र आ भग॑म्" इति। किमुक्तं भवति ? "जार इव भगम्"—इति। आह,—कोऽयमत्र जार उच्यते ? "आदित्योऽत्र" "जारः"

इति "वच्यते" अस्मिन् मन्त्रे । स हि "रात्रेर्जरयिता" तदुदये हि रात्रिर्जीर्यति विपरणमतीत्यर्थः । "स एव भासाम्" चन्द्रादीनां या भासः ता अपि स एव उद्यन् जरयति ॥

"उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॒मियक्ष॑ति हर्य॒तो हृत्त इ॑ष्यति । विव॑क्ति॒ वह्नि॑: स्वप॒स्यते॑ म॒खस्त॑वि॒ष्यते॒ असु॑रो॒ वेप॑ते म॒ती ॥" (ऋ० मं० ७, ६, १०, १) । अङ्गिरःपुत्रो हविर्धानि एतया जगत्या अग्निमस्तौत् । पितृमेधे विनियुक्ता चैषगता । सर्वमत्र सन्तामशेषत्वमात्मानं विशेषात्मलाभाय 'उदीरय' उद्गमयेव । अरणी पितरौ प्रति, अथवा द्यावापृथिव्यौ पितरौ स्याताम्, "द्यौर्मे॑ पि॒ता मा॒ता पृ॑थि॒वी ॥" (ऋ० मं० २, ३, २०, ३) । अहोरात्रे वा, ते प्रति विशेषात्मलाभायोक्तत्रय त्वमात्मानम् । कथञ्च पुनरुदीरय ? 'जार आ भगम्' जार इव भगम् । जार आदित्यो यथा भग भजनीय भौममान्तरिक्षञ्च रसं स्व वा ज्योतिरूर्ध्वमीरयति, एवं त्वमात्मान पितरौ प्रत्युदीरय । कस्मात् पुनरेवमादरवान् ब्रवीमि ? यस्मादेव यजमानः 'इयक्षति' यष्टुमिच्छति देवान्, 'हर्यत' हवींषि प्रेप्सत:, न च लहते अवोच्येयम्, त्वमेव 'इह प्रतिविशिष्ट' यज्ञसाधन सर्वमन्यत्र चैषङ्गभूतम् । किञ्च, अय यजमानः 'हृत्तः' हृदयेन 'इष्यति' इच्छत्यात्मनोऽभिलषितान् कामान्, न च देवानिष्ट्वा मत्यास्ते प्राप्तुमिति अतो ब्रवीमि,—देवयागाय यजमानकामप्राप्तये च उदीरय त्वमात्मानमिति । किञ्च, अयमपि 'वह्निः' यज्ञवोढा होता 'स्वपस्यते' यजमानाय अभीष्टकामोपपिपादयिषया देवतितर्पयिषया च तत्प्राप्तये जगदनुग्रहाय च ऋत्विग्भिः कर्म क्रियमाणमिच्छति 'विवक्ति' च अतो ब्रवीमि,—आत्मानमभ्युदीरय पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । 'किञ्च, 'मख' 'तविष्यते'

परिमभासिं यास्यति उपक्रमादारभ्यापवर्गात्, अतो ब्रवीमि, —उदीरय स्वमात्मानमिति। किञ्च, अयमध्वर्युः 'असुरः' असुमान् प्रज्ञावान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि 'वेपते मती' मत्या वेपते प्रोत्कम्पमानहृदय आस्ते माटरः प्रज्ञीभूत', अपि नामायमुदीरयेदात्मानं ततोऽहमेनद्यज्ञकर्म समयामिति, अतो ब्रवीमि —उदीरय स्वमात्मानमिति। अपि वा असुरो ब्रह्मा, स हि त्रयीविद्योपजनितप्रज्ञानः। अपि चोद्गाता असुरः, स हि प्राणेनासुना सहान्, उद्गातृत्वस्य प्राणत्वाधीनत्वाद् विशेषणम्। अपि वा यज्ञाधिदैवतेवान्वादिश्यतेऽसुर इत्यनेन तस्या आमन्त्र्याः। अपि वा सर्व एवैते यजमानादयोऽन्वादिश्येरन्, सर्वेषां प्रमतत्वात्। 'असुरः' असुराः 'वेपते' वेपन्त इति, सर्व एते यजमानादयोऽसुरन्तः मतिभिर्वेपन्तो प्रोत्कम्पमानहृदया आसते, युष्टात्मोदीरणप्रतीक्षाः। अपि नाम अयमग्निरुदीरयेदात्मानं ततो नोऽभिप्रेतार्थमाफल्यं स्यादिति, अतो ब्रवीमि,—उदीरय स्वमात्मानमस्माटीनां पितृणामन्यतमौ पितरौ प्रति। अपि चैतावेव पितरौ दम्पती पत्नी यजमानो अग्न्याधेयेन नवजननसम्बन्धेन पितरः। हे भगवन्! अग्ने! तावेतौ यज्ञविपरिणामकाले एतस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा पितृयानेन वा मार्गेण उदीरय उद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये। समानमन्यत्पूर्वेणार्थेन॥

यथा आदित्यो जारशब्देनोच्यते "तथा अपि" अयं "निगमो भवति" (अथान्योऽपि वहवः इत्यपिशब्दः),—"मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः। भ्रातेन्द्रस्य सखा मम॥" (ऋ० सं० ४, ८, २१, ५)। एषा गायत्री। भरद्वाजस्यार्षम्। "एह्रिं वां विमुचो नपादाघृणे (ऋ० सं० ६, ५,

६, १)"—इत्येतस्मिन् पौष्णे सूक्ते । 'मातुः दिधिषुम्' माता रात्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातरुदेति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले, तेन जायते रात्रेरेवासौ जायत इति, अतो रात्रिर्माता, तस्याः स एवं धारयिता बोद्धा, तम् 'मातुर्दिधिषुं' धारयितारमहम् 'अब्रवम्' उक्तवानस्मि यज्ञेऽभिप्रेतम् । स एव चादित्यः 'मम' 'सखा' समानख्यानः । यथैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगदनुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः, एवमसावपि प्रकाशपाकरसादानवर्षादिलक्षणे कर्मणि जगदनुग्राहके अभिप्रवृत्तः, इत्येतस्मादावयोः समानख्यानत्वम् । यत एव मम समानख्यानः, अतो मध्यमस्य च 'इन्द्रस्य' 'भ्राता' उदकभागहर्त्ता अथ वा मध्यमस्यैवोदकेन भर्त्तव्यः, तेन ह्यसौ दीप्यते । स पुनः किं करोतु ? यच्च पूर्वमस्मदब्रवं तच्च साधयतु, साम्प्रतञ्च यद् ब्रूमः, तच्च 'शृणोतु' श्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः । 'स्वसुर्जारः' इति । अस्मिन् मन्त्रे स्वसृशब्देन मन्त्रदृक् "उषसम्" "आह" । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,—"साहचर्यात् रसहरणाद्वा" । भ्राता सखा सार्द्धं बाल्ये नित्यमेव चरति, तथा चोषसा सार्द्धमादित्य इत्येतत् सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा, "अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"—इति हि वक्ष्यति । तस्मात् पूष्ण. एतस्मिन् मन्त्रे जारत्वमेतत् आदित्यस्य दर्शितम् । रसहरणाद्वा उषा. स्वसादित्यस्य । भ्रातृस्वस्रोः सम्भोजनाभिधायसामान्यम् । "अपि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेत स्यात्" अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । यथैवास्मिन् मन्त्रे "उटोऽस्य पितरां जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशः, नैरुक्तानां वा स्यात् । "तथा" पुनः सति "जोभगः" एव "स्यात्" । भगः "भजते." सेवना-

भ्रैस्य, स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः। जारो मनुष्यः, स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सार्वाह्निकेण निर्दयो भूत्वा जरयति विपरिणामयति, म्लानरूपां करोति, न तथा निजो भर्त्ता। तं च दृष्टान्तदर्शनेनैवोदीरय,—यथैव स्त्रियाः भग उपस्थः, पुरुषमिश्रसंयोगे आर्द्रीभवति, एवमरण्योरुत्क्षादि-हस्तानस्मान् युयुत्सीमन्थिपून् दृष्ट्वोदीरय त्वामात्मानं हे भगवन्नग्ने! इत्येवं योज्यं जारशब्दे मनुष्यविषये सति॥

"मेष इति भूतोपमा" मेष इत्येषा भूतशब्देनोपमा। "मेषो भूतो३ऽभि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)"—इत्येष निगमः। निगमप्रसक्त उच्यते,—"मिषो मिषतेः" दर्शनार्थस्य। पर्यायप्रसक्तमुच्यते,—"तथा पशुः पश्यतेः" इति, पश्यति ह्यसौ। "इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्। मेषो भूतो३ऽभि यन्नयः॥" (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)। काण्वस्यैव मेध्यातिथेरिदमार्षम्। ऐन्द्री। गायत्री। हे 'अद्रिवः' अद्रिवन्! वज्रिन्! 'इत्था' अमुना प्रकारेण 'मेषो भूतः'। इत्यमनेन शब्देन अमुनेत्येतच्छब्दपर्यायवाचिना अभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रदृग्दर्शनाद् विज्ञाय अभिनयेन मन्त्रदृग्वर्त्तमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्शयति,—हे अद्रिवन्! एवमन्यकल्पान्तरीणमेव 'मेध्यातिथिं' 'धीवन्तं' कर्मवन्तं वा 'अभियन्' आहूतो यागे कर्मणि आभिमुख्येनाभ्युद्यतैर्मेषाकृतिः 'यन्' गच्छन्, आह्वानसमनन्तरमेव अविलम्बमानः 'मेषो भूतः' मेष इव किञ्चिदप्युत्तरमब्रुवन् तं गौरवादवगतमित्यर्थ अनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आप्तवानसि। न च तदस्माकमप्रत्यक्षम्। एतस्मादेव मन्त्रदर्शनादखिलं तद् विजानीमो वयं यतोऽतो ब्रूमः। अपवृत्ते तस्मिन् काण्वे मेध्यातिथौ सहान्यमन्वन्तरीणैरधिकारिभिरिदानीमस्य मनोरन्तरे मेधा-

तिथिप्रापकेण कर्मणा मेधातिथिपदम्, तदहं प्राप्तवान् सोऽहं ब्रुवे,—याः ताः काण्वमेधातिथिद्वारेण स्तुतयः नित्याः प्रादुर्भवन्ति। एतासां प्रवक्तृत्वमपि वर्त्तते। स त्वमेताः शुश्रूषुः, हवींषि चास्मत्प्रदत्तानि प्रतिजिघृक्षुः, पूर्वकाण्वमेधातिथिवदस्मानभ्येहि, किमर्थं वा नाभ्येषीत्यभिप्रायः॥

"अग्निरिति" एषा "रूपोपमा"। "हिरण्यरूपो हिरण्यवर्णः हिरण्ययात् परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै॥" (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)। गृत्समदस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अपांनपाद्देवता। कुम्भेष्टकोपाधानेऽग्निचयने विनियुक्ता। 'हिरण्यरूपः' हिरण्यसमानरूपः। अपि च, 'सः' 'अपांनपात्' मध्यस्थानो वैद्युतोऽग्निरादित्यस्य पुत्रोऽपान्नपात्, प्रावृट्काले धर्मार्त्तानां प्रजानामन्नार्थिनीनां च 'हिरण्यसन्दृक्' हिरण्यमिव सन्दृश्यमानः मनःप्रीतिजनकः। अपि च, स एव 'हिरण्यवर्णः', हिरण्यमिव वरणीयः प्रार्थनीयो भूतानाम्। य एवङ्गुणयुक्तोऽपान्नपात्, स किं करोतु? इति,—'हिरण्ययात्, तेजोमयात् 'योनेः' आदित्यात् विनिर्गत्य 'परिनिषद्य' सर्वतो निषद्य मध्यस्थाने अभ्रजालेनान्तरिक्षलोकं व्याप्य ('हिरण्यदाः'—इत्येवं पदम् विसर्जनीयान्तम्) 'हिरण्यदाः' हिरण्यदाता। सोऽपान्नपात् परिषद्य 'ददति' ददातु 'अन्नम्' अन्नहेतूदकम् 'अस्मै' यजमानाय इति। "समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारत्" (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)—इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते, इत्येतस्माद् दर्शनादपां पुत्र आदित्यः। "आदूतो अग्निमभरद् विवस्वतः" (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)—इत्येतस्मादादित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः पुत्र, इत्येवमसावपान्नपात् अपां नप्ता॥

'था'—इत्ययं चोपमार्थीयः। आह,—किमुदाहरणम्?

उच्यते,—"तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम्। प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे॥" इति (ऋ० सं० ४,२,२३,१)। अवत्सार पञ्चदशर्चं सूक्तमपश्यद् वैश्वदेवम्, तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते प्रथमामेतां जगतीमपश्यत्। वैश्वदेवेषु च सूक्तेषु एकदेवता अपि मन्त्रा भवन्त्येव। शाङ्ख्ये आज्ययेये षष्ठदशे यज्ञे विनियुक्तोऽयम्। चरकाध्वर्यवः पुनरनया मन्थिन ग्रहन्ति। तेषां पुनः श्रुतिः,—"प्रजापतेर्वा एतेे चक्षुषी यच्छुक्रामन्थिनौ, असावादित्यः शुक्र, चन्द्रमा मन्थीत्येवं चन्द्रदेवतोऽयं मन्त्रः। अपि वा "तस्मै सूर्याय हविराजुहोत"—इति हवनमन्त्रे सूर्यश्रवणात् सूर्यदेवतोऽयम्। शौनकस्तु दाशतये समाम्नाये मन्त्रदेवता अनुक्रममाण: "को नु वां मित्रावरुणो (ऋ० स० ५, ३, ८ सू०)"—इत्यत आरभ्य वैश्वदेवान्येकादशसूक्तान्यवोचत्, "तं प्रत्नथा (ऋ० सं० ५, ३, १२ सू०)"—इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम्, तेन तन्मत्या वैश्वदेव एव मन्त्रः स्यात्। वाजसनेयिना पुनरनया शुक्रो गृह्यते, स च सा प्रथमा संख्यातिरित्यनेनैन्द्रेण ज्ञयते, तेन तेषामप्ययमैन्द्र एव। चारके पुनराध्वर्यवे श्रुतिः शुक्रामन्थिनोः, तस्मादेतावन्यदेवतौ गृह्येते। अथेन्द्राय हूयते इति तेन ज्ञायते। यद्यपि हवनमन्त्र ऐन्द्रो मन्थिन, तथापि ग्रहणमन्त्रो नैन्द्र इति, स एव सर्वथाप्येव दुरवधारदेवतो मन्त्र, अनिरुक्तदेवतालिङ्गत्वात्। षण्डामर्कयोरसुरपुरोधसोः अमोक्षनार्थमनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्थिनोर्गृह्यते। "षण्डामर्कौ वा असुराणां पुरोहिता वास्ताम्"—इत्युपक्रम्य "तावेतौ शुक्रामन्थिनावाहयोयाम्"—इत्युक्त्वा "तावपनुद्यायेन्द्रायां जुहुवुः"—इत्युक्तम्। तस्मात्तावनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण ग्रमोच्यते। सौम्यो वा स्याद्-

यम्, सोमो ह्युच्यते मन्त्रिपायेण शुक्रपायेण चयमाण:, गृहीतो वा यसदृश्यशस्त्रशंसनाभिप्रायेण। हे भगवन्! सोम! त्वमिन्द्रं वा वैश्वदेवं गणं वा 'ज्येष्ठराजं' ज्येष्ठदीप्तिम्। अथ वा ज्येष्ठ: श्रेष्ठ: सर्वेषां देवानामिन्द्र:, स यस्य राजा, सोऽयं ज्येष्ठराट् वैश्वदेवगण:, तं ज्येष्ठराजम्। वर्हिष्याहूतो यश्चभि य: सीदति, स वर्हिषत्, तं 'वर्हिषदम्'। स्वरिव यो दृश्यते, स: स्वर्दृक्, तं स्वर्दृशम् सूर्य्यसमानदर्शनमित्यभिप्राय:। 'आशु' शीघ्रम्। 'जयन्तं' जेतव्यानसुरादीन्। तमेवङ्गुण-संयुक्तम् इन्द्रं वैश्वदेवं सगणं हे सोम! 'यासु' क्रियासु 'अनुवर्धसे' पुन: पुन संस्क्रियसे। स त्वं क्रियासु तासु तथा-वस्थितस्त्वं 'गिरा' स्तुत्या सहित: त्वं 'प्रतीचीनं' यज्ञाभिमु-खम् इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् अवस्थाप्य स्ववीर्य्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय 'वृजनं' धन 'दोहसे' धोक्षि प्रचारयसि। कथं पुन: धोक्षि इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम्? 'प्रत्नथा' चिरन्तना इव। ये महर्षयो भृग्वादय:, तेषां यथा दुग्धवानसि, तथा अस्माक-मपि धोक्षि। अपि च 'विश्वथा' ऋषिपुत्रकाणामपीणाम् सर्वेषां यथा दुग्धवानसि, तथास्माकमपि धोक्षि। अपि च 'इमथा' यथा वर्त्तमानकालीनानां यजमानानां धोक्षि, तथै-वास्माकमपीति। एवमेव यथाभिमतदेवतं योज्य:॥

इमथेत्येतस्मात् प्रसक्तमुच्यते,—"अयम्" इत्यस्य शब्दस्य का व्युत्पत्तिरिति? उच्यते,—"एततर:" हि आगततर आस-न्नतर: "अमुष्मात्" दूरस्थात् भवति, सोऽयमित्युच्यते। "असा-वित्यस्य का व्युत्पत्तिरिति? उच्यते,—"असौ अस्ततर" अस्मात् क्षिप्ततर इव विप्रकृष्टत्वाद् भवति। आह,—कुत: क्षिप्ततर:? उच्यते,—"अस्मात्" एततरात्। असाविव्येत-स्मात् प्रसक्तमुच्यते,—"अमुथा, यथा असौ इति" असाविव-

नेन शब्देनोक्तो भवति, स एवार्थ. असुधेत्यनेनाप्युक्तो भवति ।

"वदिति" एषा "सिद्धोपमा" सिद्धैवैषोपमा लोके। आह,—कथं कृत्वा ? उच्यते,—"ब्राह्मणवत्, वृषलवत्" । ब्राह्मणवदधीते, वृषलवच्चाक्रोशतीति ॥ ४ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमर्चिषि भृगुः सम्बभूव भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा अङ्गारा अङ्कना (अञ्चना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यूचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति ॥ ५ ॥ (१७)

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३, ३ ॥

छान्दसमुदाहरणं ब्रवीति,—"प्रियमेधवत्"—इति । एषा प्रस्कण्वस्यार्षम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे 'जातवेदः !' 'महिव्रत' महाव्रत ! महाकर्मन् ! महद्धस्य भगवतो जातवेदसः कर्म, हविर्वहणादिलक्षणम्, तेनैवामन्त्र्यते महिव्रत ! इति । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधादीनां श्रुतवानसि पूर्वमाह्वानम्, शृणोषि वा, एवं ममापि 'प्रस्कण्वस्य' शृणु आह्वानम् । इत्याशीः । एष मन्त्रार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम्।—"प्रियमेध, प्रिया अस्य मेधा" यज्ञा, इत्यर्थ। यष्टुमिति वाक्यशेषः। "प्रस्कण्व, कण्वस्य पुत्र" प्रपदस्य तद्धितान्तत्व निराह, कण्वस्यापत्यमित्यर्थ। "यथा" प्रगतमत्र "प्राग्रम" इत्युच्यते, गतशब्दलोप कृत्वा, एव मिहापि "कण्वप्रभव" इति वक्तव्ये भवशब्दलोप कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्कण्व इत्युक्तम्। "भृगु, भृज्यमानो न देहे" प्रजापतिना किल शुक्रमात्मीयमादाय अग्नौ हुतम्, तत "अर्चिषि" ज्वालाया "भृगु" नाम महर्षि "सम्बभूव" अथ गतेऽर्चिषि ग्रोऽङ्गारेषु सम्बभूव सोऽङ्गिरा नाम अभवत्। विपद्यमसक्तमुच्यते,—"अङ्गारा अङ्कना" ते हि यत्र निधीयन्ते तद्दहित भवति। तस्मिन्नुत्पन्ने द्वितीये "अत्रैव तृतीय मृच्छत"—"इत्यूचु" ये पूर्वोत्पन्नास्ते। "तस्मात्" अत्रैव तृतीय इत्येतस्मादनुव्याहारात् "अत्रि" रभवत्। अथवैव मध्यया स्यात्,—अत्रि. प्रतिषेधार्थोऽकार। कथम्? "न त्रय" एवात्र, किन्तर्हि? खन्यतामेतदस्मिन्स्थान चतुर्थोऽप्यत्र भविष्यतीत्येवमनुव्याहारादत्रिरभवत्। व्युदुह्याग्नि तस्मि-न्नग्निस्थाने य उत्पन्नः स. "विखननाद् वैखानस" एव नाम्ना अभूत्, "वभूवार्चिषु अङ्गारेषु तत्रैव तृतीय विखननाद् वैखानस" इति। अनयैवानुपूर्व्या चैतानि निर्वचनान्युपपादयितु शक्यन्ते, तस्मात्मन्त्रपाठविपर्यासेनैतानि निरुक्तानि। "विरूपा नानारूप" इति कृत्स्नेव। व्रतमिति कर्मनाम। "महिव्रतो महाव्रत" "इति" अर्थ ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

तृतीयः पाद ॥ ३, ३, ॥

चतुर्थः पादः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचित्र इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा श्वा शुयायी शवतेर्वा स्याद्गति-कर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः सहनाद्धिंसेर्वा (स्यात्) विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संहाय हन्तीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १ ॥ (१८)

"अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते"। उपमाधिकारो वर्त्तते। "यदेतत् तत्सदृशमिति"—एतदुपक्रान्तम्। तत्र शब्दवत्यर्थोपमा भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दाश्च। तत्र "अग्निर्न ये" इत्येवमादिभि. शब्दैरुपमितोपमितानामर्थानां समानरूपैः शब्दैश्च मान क्रियते इत्येतदनुक्रान्तम्। अथ इदानीं येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दा इवादय, तान्यप्युपमानानि व्याख्यास्याम, तानि पुनरिमानि अर्थोपमानीत्येवमाचक्षते आचार्याः, निरूढा क्रियते एतानीत्यभिप्रायः। तानि च प्रत्नमस्माताभ्येव निघण्टुसमाम्नाये, तेषु वस्तुर्नभिप्रायन्ता

एत एवोपमाशब्दा अर्थेत उपमीयन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते। तान्येतानि भाष्यस्य विस्तरविषयत्वात् समाम्नातान्यपि सन्ति अवसरप्राप्तानि प्रदर्श्यन्ते। तद्यथा,—"सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम्"। यो हि पूज्यो भवति स उच्यते 'सिंहो देवदत्तः' इति। अत्र न सिंह एव देवदत्तः, किन्तर्हि? सिंहगुणस्तत्र कश्चिदस्ति शौर्य्यादिः, अतस्तदभिधानेनोपमार्थं कृत्वोपमाशब्दानामिवादीनामन्यतममनुच्चारयन्नेव ब्रवीति 'सिंहो देवदत्तः' इति। यत्तदनुच्चारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप इत्युच्यते॥

"श्वा काक इति कुत्सायाम्"। यो हि लौल्यादिदोषसमन्वयेन कुत्सनीयो भवति, स एवमुच्यते,—'श्वा अयम्' इति। अत्रापि श्वेवायमिति इवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः। धार्ष्ट्यादिदोषसमुच्चयेन यः कुत्स्यते, सः 'काकोऽयम्' इत्युच्यते। काकादिशब्दान् उदाहरणप्रसक्तान् निर्ब्रवीति,—"काक इति शब्दानुकृतिः"। अनुकरणमनुकृतिः, शब्दस्यानुकृतिः, यादृशमेवासौ शब्दं करोति तथैवानुकृत्या तस्य नामापि भवति शब्दस्यानुकृतिः। स हि काकु इति वाश्यते, तस्मात् स काक इत्युच्यते। "तदिदम्" एवं शब्दानुकृतिहेतुकं नाम "शकुनिषु" एव तान्येषु सत्त्वविशेषेषु "बहुल" प्रायेणेत्यर्थः। 'न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः" शकुनिष्वपि न शब्दानुकृतिहेतुकं नाम विद्यते, इत्यौपमन्यव आचार्य्यो मन्यते। किं कारणम्? व्यभिचारित्वात्। श्यामा, दर्वी, पुष्करप्लवः, हंस, इत्येवमादिषु शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्भो नास्ति। शकुनिपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते। बहवोऽप्येवंप्रकारा अन्यक्रियार्थैर्नामभिरन्विताः शकुनयः। तत्र, यदुक्तं "तदिदं शकुनिषु बहुलम्" इति। एतदयुक्तम्। आह,—काक-

तर्हि काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति ? उच्यते,—स हि "काकः अपकालयितव्यो भवति उपघातभयात्, स हि यद्यत् स्पृशति तत्तदुपहन्तीति अपकाल्यते, तस्मात् काक इत्युच्यते। शकुनित्वसामान्यप्रसक्तमुच्यते,—"तित्तिरिस्तरणात्"। 'तॄ प्लवने (भ्वा० प०)'। उत्प्लुत्यासौ गच्छति। "तिलमात्रचित्र इति वा"। अथ वा तिलमात्रचित्रः स भवतीति तित्तिरिः। "कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः", यादृशो हि कपिः मर्कटः, जीर्णः सवर्णतो भवति, तादृशोऽसावपि कपिञ्जल इत्युच्यते। अथ "वा" "कपिरिव जवते" कपिञ्जलः "ईषत्पिङ्गलः" इत्यर्थः। अथ "वा" "कमनीयं" प्रार्थनीयं मङ्गल्यं मधुरं वा "शब्दं" "पिञ्जयति" अभिव्यनक्तीति कपिञ्जलः। "एवमादीनि शकुनिनामधेयानि" एवमादिना प्रकारेण शब्दानुकृतिपूर्वकत्वे सति निर्वक्तव्यानि। "श्वाऽऽशुयायी"। आशु इति क्षिप्रनाम। क्षिप्रमसौ शीघ्रत्वाद्यातीति श्वा। "शवतेर्वा गतिकर्मणः" स हि नित्यमेव गच्छति। "श्वसितेर्वा" वधकर्मणः। "सिंहः सहनात्" अभिभवति ह्यसौ अन्यान् प्राणिविशेषान्। "सम्पूर्वस्य वा हन्तेः" उपसर्गस्य लोपेन। "संहाय हन्तीति वा" वैयाकरणानामेषा व्युत्पत्तिः। "व्याघ्रो व्याघ्राणात्" विविधमसौ जिघ्रतीति व्याघ्रः। तस्य हि घ्राणेन्द्रियं पटु भवतीति स हि घ्रन् आघ्राय हन्ति, घ्राणेन्द्रिये हि तस्य विशिष्टं ज्ञानम्। "व्यादाय हन्तीति वा" स किल व्यादाय वक्त्रं विवृतं कृत्वा ततो हन्ति। अथवा "व्यादाय हन्तीति" यः किल प्रथमे ग्रहे गृहीतः, तेन हन्तुं भवति मृगोऽन्यो वा कश्चित्, तमसावमर्षाद् विकृष्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय ततो हन्ति। सिंहो व्याघ्रः श्वा काक इत्येवमनुक्रम्यावाचीना-

न्येतानि पदानि निरुक्तानि, अयमपि निर्वचनप्रकारोऽ-
स्तीति प्रदर्शनार्थम्। सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तु अनुलोममेव निर्व-
चनमनुलोमस्याख्योपप्रदर्शनार्थम्, एवं हि उभे अपि प्राप्ती
दर्शिते भवति। १०

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिं-
शन्मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी
कस्मान्मेधया तद्वान् भवति मेधा मतौ धीयते
स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश यज्ञनामान्यु-
त्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मात् प्रख्यातं यज-
तिकर्मेति नैरुक्ता याच्ञो भवतीति वा यजु-
रुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो
यजूंष्येनं नयन्तीति वर्त्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टा-
वृत्विक् कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाक-
पूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याच्ञाकर्माण
उत्तरे धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे
धातवो दशाध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्च-
त्वारः स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ
कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात् कुपानं
भवति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्द-
शैव स्तेनः कस्मात् संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति

नैरुक्ता निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् (निर्णीतं कस्मान्निर्णिक्तं भवति) दूरनामान्युत्तराणि पञ्च दूरं कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात् पुरा नवं भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव नवं कस्मादानीतं भवति ॥ २ ॥ (१८)

"अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत्"। 'अर्चतिकर्माणि' अर्चत्यर्था, पूजयत्यर्थाः पूजायामवश्यं भवितुं युज्यते उपमेति उपमाशब्देभ्योऽनन्तरम् अर्चतिकर्माणि समाम्नाता। कियन्त पुनस्ते ? 'चतुश्चत्वारिंशत्' (४४)। कतमे पुनस्ते ? "अर्चति, गायति"—इत्येवमादय। य एतेऽर्चतिकर्माण, एतैर्हि मेधाविन एवार्चन्ति, एत एव हि स्तोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे अमेधसः ॥

तस्मात् "मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशति"। अर्चतिकर्मभ्य 'उत्तराणि' 'मेधाविनामानि'। कियन्ति पुनस्तानि ? 'चतुर्विंशति' (२४)। कतमानि पुनस्तानि ? "विप्र, धीर, विप्र"—इत्येवमादीनि।, विविधानर्थानस्य प्राप्नु प्रातीति विप्र। धी प्रज्ञा, तद्वान् धीर, रो मत्वर्थे। विस्पष्टं सदसि कथयतीति विप्र। इत्येवमादि। आह,—"मेधावी कस्मात् ? उच्यते,—स हि "मेधया तद्वान् भवति"। आह,—"मेधा"। कस्मात् ? सा हि "मतौ धीयते"। मतिर्बुद्धि, तस्या या पुरुषशक्तिरभिव्यज्यते, सा मेधा इत्युच्यते ॥

य एव मेधाविन, त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविनामभ्य "उत्तराणि" "स्तोतृनामानि"। कियन्ति पुनस्तानि ?

"वयोदश" (१३)। कतमानि पुनस्तानि? "रेभ", जरिता, कारुः"—इत्येवमादीनि। रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्य। जरिता जरतेः स्तुत्यर्थस्यैव। कारुः कर्त्ता स्तोमानाम्। इत्येवमादि योज्यम्। प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य ग्रन्थस्य नोक्तं स्तोता कस्मादिति॥

यज्ञेष्वेव हि अतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति स्तोतृनामभ्य. "उत्तराणि" "यज्ञनामानि"। कियन्ति पुनस्तानि? "पञ्चदश" (१५)। कतमानि पुनस्तानि? "यज्ञ", वेनः, अध्वरः, मेधः"—इत्येवमादीनि। आह,—"यज्ञ कस्मात्"? उच्यते,—यदेतत् "प्रख्यातं यजति कर्म" लोकवेदयोः। एतदेव भावसाधनेन शब्देनोच्यते यजनं यज्ञ इति। अथ "वा" "याच्ञो भवतीति" यज्ञ, याच्यते ह्यत्र, यतो वै देवानामयं सर्वं तम् सममायचिति ह विज्ञायते, तस्माद् याचनाद् यज्ञः। अथ "वा" "यजुर्भिः" अयम् "उन्न." संक्लिन्न इव "भवति", बहुत्वाद यजुषाम्। "बहु कृष्णाजिन इत्यौपमन्यव." यद् यदत्र दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्, तत् तत् कृष्णाजिनमिति यज्ञः, सोमे तावदजिनद्वयम्, यजमानेऽप्यजिनद्वयम्, अवहन्यमानेषु हि हविःषु अजिनं चर्मोपाजिनं चर्मपात्रं चाप्यजिनम्, एवं बहुकृष्णाजिनः। अथ "वा" "यजूंष्येनम्" उपक्रमादारभ्यान्तं "नयन्तीति" यज्ञः। वनतिः कान्त्यर्थ, काम्यन्ते हि यज्ञाद् सोमपशुस्वर्गादयः तस्मात् स वेनः यज्ञ इत्युच्यते। अमेदे दाम्यतीति एवं यज्वभिः अस्मात् फलं प्रार्थ्यत इति मेधः। इत्येवमादि॥

यज्ञसम्बन्धेनैव "ऋत्विङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ"। ऋत्विजां नामानि ऋत्विङ्नामानि। कियन्ति पुनस्तानि? 'अष्टौ' (८)। कतमानि पुनस्तानि? "भरताः, कुरवः"—

इत्येवमादीनि। भ्रियन्ते दक्षिणाभिरिति भरताः। कुर्वन्ति कर्माणीति कुरवः। इत्येवमादि। आह,—"ऋत्विक् कस्मात्"? उच्यते,—"ईरणः" ईरयिता हि संस्तुतीनां भवतीति ऋत्विक्। *"ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः"* ऋग्भिश्चासौ यागकारी भवतीति ऋत्विक्। "ऋतुयाजी भवतीति *वा" स हि काले देवता यजतीति वा।* ऋतौ *याजयतीति* वा, स हि काल एव याजयति, नाकाले॥

ऋत्विक्सम्बन्धेनैव "याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश" (१७)। कतमे पुनस्ते? इति। "ईमहे, यामि, मन्महे"—इत्येवमादयः॥

याच्ञासम्बन्धेनैव "दानकर्माण उत्तरे धातवो दश" (१०)। कतमे पुनस्ते? इति। "दाति, दाशति, दासति"—इत्येवमादयः॥

दानसम्बन्धेनैव "अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः (४)। कतमे पुनस्ते? इति। *"परिस्रव, पवस्व"*—इत्येवमादयः। सत्कृत्य दातृभिर्दातुं प्रतिग्रहीतॄणां प्रार्थना, अध्येषणेत्युच्यते॥

याच्यमानो हि सर्वोऽपि स्वपितीति अध्येषणाकर्मभ्य उत्तरौ "स्वपितिकर्माणौ"। कतमौ पुनस्तौ? "स्वपिति, सस्ति"—"इति"। स्वपन्नेवोदाहार्थे द्विग्रहणमवधारणार्थम्,—एतौ एव "द्वौ" निगमे न पुनस्तृतीयोऽस्तीति, अल्पत्वाद्वा द्विग्रहणम्॥

"कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश" कूपमेव हि प्राप्येत्य सर्वो सुप्यते, सुप्तः कूप इव पतितो भवतीति वा, स्वपितिकर्मभ्यामनन्तराणि कूपनामान्युच्यन्ते। कियन्ति पुनस्तानि? 'चतुर्दश' (१४)। कतमानि पुनस्तानि? "वव्र, कातु, काटः"

—इत्येवमादीनि। व्रियते ह्यमायुदकार्थमिति वव्रः। व-मुदकमत्रेति कातुः। इत्येवमादि। आह,—"कूपः कस्मात्"? उच्यते,—"कु पानं भवति" यत्र ह्यसौ भवति, तत्र कुत्सितं पानं भवति, साधनापेक्षत्वात्। "कुप्यतेर्वा" यत्तस्य धात्तुदकार्थिनः कुप्यन्ति॥

"स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव"। कूपमाश्रित्य मुष्णन्ति स्तेना इत्यतः कूपनामभ्यः 'उत्तराणि' 'स्तेनना-मानि'। कियन्ति पुनस्तानि? 'चतुर्दशैव' (१४)। कतमानि पुनस्तानि? "तृपुः, रिपु."—इत्येवमादीनि। परेभ्यो धनान्याहृत्यातिशयेनात्मानं भृत्यांश्च तर्पयतीति तृपुः। लिम्पत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः। इत्येवमादि। आह,—"स्तेनः कस्मात्"? उच्यते,—"संस्त्यानम्" संहतम् "अस्मिन्" "पापकम्" कर्म भवति "इति" एवं "नैरुक्ता." मन्यन्ते। वैयाकरणानामन्यथापि स्यादित्यभिप्रायः॥

"निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट्"। निर्णीतस्य च अन्तर्हितस्य नामधेयानि 'निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि'। 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यः स्तेननामभ्यः, स्तेना एव ह्यन्तर्हिता भवन्तीत्येष सम्बन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हितनाम्ना च। कियन्ति पुनस्तानि? 'षट्' (६)। कतमानि पुनस्तानि? "निण्यम्, सस्रः, सनुत"—इत्येवमादीनि। निर्णीतमिव निण्यम्। सुप्तमिव सस्रः। सन्ततमिव सनुतः। इत्येवमादीनि॥

"दूरनामान्युत्तराणि पञ्च" (५)। अन्तर्हितं यद् भवति, दूरमत्तद् भवतीत्येष सम्बन्धः। कतमानि पुनस्तानि? "आके, पराके, पराचै."—इत्येवमादीनि। आ कियतो देशात् एतद् वर्त्तते इति विज्ञातव्यमेतद् भवतीत्याके। पराके पराक्रान्ते। पराङ्मुखमञ्चितं पराचैरित्येवमादि।

यथैव श्रुतानि छन्दसि, तथैवैतानि समाम्नातानि। आह,— "दूरं कस्मात्"? "द्रुतं" हि तत् "भवति" अध्वनो महत्त्वात्। "दुरयं वा" दुःखं हि तद् गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः॥

दूरसम्बन्धेनैव "पुराणनामान्युत्तराणि षट्" (६)। समानं हि कालाध्वनोर्महत्त्वं दूरपुराणयोः। कतमानि पुनस्तानि? "प्रत्नम्, प्रदिवः, प्रवयाः"—इत्येवमादीनि। प्राक्तनं प्रत्नम्। प्राग् द्युतिमदासीदिति प्रदिवः। प्रकृष्टवयाः प्रवयाः। इत्येवमादि। आह,—"पुराणं कस्मात्"? उच्यते,—तद्धि "पुरा नवं भवति" न वर्त्तमानकाले॥

"नवनामान्युत्तराणि षडेव" (६)। पुराणसम्बन्धेनैव। कतमानि पुनस्तानि? "नवम्, नूत्नं, नूतनम्"—इत्येवमादीनि। आह,—"नवं कस्मात्"? उच्यते,—तद्धि सद्य एव कुतश्चित् "आनीतं भवति"॥२॥

द्वे उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते। आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि। अभीके चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः। दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य। दभ्रं दभ्नोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमवहृतं भवति। उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः। नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः। तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति। तिरश्चिदर्यया परिवर्त्तिर्यातमदाभ्या।

प्रावेव भिन्दन् सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्द्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतोऽर्द्धं हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यृध्नोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति । नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्क्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते स्तृभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वम्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानां वम्री वमनात् सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उपजिघ्र्यः । यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पतीत्यपि निगमो भवत्यूर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरमुद्दीर्णं भवत्यूर्जं दीर्णं वा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयति यवेन कृदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥३॥ (२०)

"द्विश उत्तराणि नामानि"। द्वे द्वे द्विश उत्तराणीति। "प्रपित्वे, अभीके" इत्येवमादीनि। व्याख्यातानि पृथिव्या,

नामध्य आरभ्य एकैकार्थस्य बहूनि नामधेयानि, इदानी-मेकैकस्य द्वे द्वे नामनी वाचके समाम्नायेते,—प्रपित्वे, अभीके इत्येवमादीनि, आघावापृथिवीनामभ्यो यावत् ॥

अधुनैवमुक्ता सामान्यतो विशेषेण एकैकं व्युत्पाद्य उदाहरणैरेव दर्शयति । तद्यथा,—"प्रपित्वे, अभीके"—"इति" एते नामनी "आसन्नस्य" भवतः । इत्येवमादि । "प्रपित्वे प्राप्ते" इत्यर्थः । "अभीके अभ्यक्ते" आभिमुख्येनाञ्चिते । अभ्यागते । इदानीमुदाहरणे ब्रवीति,—"आपित्वे नः" "अभीके चित्"—"इति निगमौ (ऋ० सं० ५, ७, ३०, २—८, ७, २१, १) भवतः" ॥

"यथा गौरो अपाकृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् । आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमागहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥" (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३) । ऐन्द्रेयी । बृहती । देवातिथेः काण्वस्यार्षम् । महाव्रते बृहतीसहस्रे गम्यते । हे 'इन्द्र !' 'यथा' येन प्रकारेण 'गौरः' गौरमृगः, 'अवेरिणम्' अपगतार्णम् अपगतोदकं मरुदेशं गत्वा 'तृष्यन्' तृषाबाध्यमानः 'अपाकृतम्' अपानीयम्, (पानयोग्य यत्र नास्ति, स्वल्पोदकत्वात्, तत्र कृतम्, उदकेन वा कृतम् जलाशयस्थानम्) तडागमन्यद् वा गौरम् 'एति', एवं त्वमप्येतस्मिन् 'आपित्वे' आपानकाले 'प्रपित्वे' प्राप्ते 'तूयं' क्षिप्रम् 'आगहि' आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः 'कण्वेषु' वर्त्तते, तमेभिरेव ऋत्विग्भिः 'सचा' साकं 'सु' सुष्ठु सह स्थित्वा 'पिब' इति । "प्रोर्ध्वध्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत । अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ।" (ऋ० सं० ८, ७, २१, १) । सुदासः पैजवनस्यार्षम् । अतिच्छन्दाः । अर्धपङ्क्त्या मैत्रावरुणीयके देवता-

व्यत्यये यागे शाक्वरस्यैन्द्रस्य चरोर्याज्यैषा, रैवतस्य पुरोऽनुवाक्या, आह्वच्चे पुनरियमेव षोडशिशस्त्रे शस्यते। हे स्तोतारः! 'प्रो' प्रकर्षेण 'सु' प्रशस्ताभिः स्तुतिभिः 'अस्मै' 'इन्द्राय' तुष्ट्यर्थं 'पुरोरथम्' अग्रतो रथम् एतत् 'शूषम्' बलम् 'अर्चत' स्तुत। कथं पुनरर्थमभिसन्धायार्चत? इति। 'अभीकेचित् उ लोककृत्'। 'अभीके' अभ्यागते एतस्मिन् 'सङ्गे' सङ्ग्रामकाले प्राप्तेऽप्येषु 'समत्सु' सम्बधगिष्ठु अत्यतायुधेषु शत्रुषु 'लोककृत्' स्थानकृत्। एषु 'वृत्रहा' शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति एतमर्थमभिसन्धाय प्रार्चत अस्मै यूयमिन्द्राय पुरोरथ शूषमिति। एवमन्यान् स्तोतृन् सम्बोध्य आत्मनापि प्रवहते वक्तुम्,—हे भगवन्निन्द्र! 'अस्माकं' 'बोधि' बुध्यस्व एताः स्तुतीः, मा परेषाम्, बुद्ध्वा चैताः 'चोदिता' अनुज्ञाता जनस्य भव। 'अन्यकेषाम्' अन्येषां 'ज्याकाः' ज्याः 'अधिधन्वसु' धनुःषु अधिरोपिताः 'नभन्ताम्' हिंसन्ताम्, अवततज्याधनुषो हतसर्वोद्यमा एते अस्मद्द्विषो युष्मदनुग्रहाद् भवन्त्वित्यभिप्रायः॥

"दभ्रम्, अर्भकम्"—"इति" एते "अल्पस्य" नामनी। "दभ्रं दभ्नोतेः" धात्वर्थस्य। नहि "सुदभ्रं भवति" सुच्छेद भवति, अल्पत्वात्। "अर्भकमवहृतं भवति" ह्रस्वमित्यर्थः। "उपोपमे परामृश" "अभो मुह्नुरो नमो"—"इत्यपि निगमौ (ऋ० सं० २, १, ११, ७—१, २, २४, ३) भवतः"॥

"उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः। सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका॥" (ऋ० सं० २, १, ११, ७)। "भावयव्यस्येयमार्षम्।" अनुष्टुप्। भावयव्यमेव सा भर्त्तारं संनानुपेयमाना ब्रवीति।" हे राजन्! 'उप'गम्य 'उप'स्पृश च 'मे' मम 'परामृश' यः प्रदेशः पुरुषेण स्पृश्यः

परामष्टव्यः। किञ्च, 'मा मे दभ्राणि मन्यथाः' अल्पकानि लोमानि मा मन्यथा। जानीह्येमेतत्, यथा अलोमिकाया उपगमः प्रतिषिद्धः स्मृतौ,—"नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत्" इति। यतस्ते वेदयामि 'सर्वाहमस्मि रोमशा' सर्वेष्वेवावयवेषु समोत्थानि रोमाणि (येषु स्त्रीणामुत्पद्यन्ते ?)। कथञ्च पुनरहमस्मि रोमशा? 'गन्धारीणामिवाविका' गन्धारदेशजातानाम् विकानां मध्ये या सुष्ठु रोमशा भवेत्, तथाहमस्मि रोमशा, निःसन्दिग्धं मामुपगच्छेत्यभिप्रायः॥ "नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः। यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंस मा वृक्षि देवाः॥" (ऋ० सं० १, २, २४, ३)। त्रिष्टुप्। शुनःशेपस्यार्षम्। होत्रजपे विनियुक्ता। 'नमो महद्भ्यः' नमो महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः। 'नमो अर्भकेभ्यः' अल्पपरिमाणेभ्यः। 'नमो युवभ्यः' यौवनवद्भ्यः। 'नम आशिनेभ्यः' व्यापिभ्यः। 'यजाम' 'देवान्' एतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले। "यदि' 'शक्नवाम'। अल्पश्रुतविज्ञाना वयम् अतएव ब्रूमो यदि शक्नवामेति। वयमीदृशाः सन्तो युष्मान् ब्रूमहे,— हे 'ज्यायसः' ज्यायांसः! देवाः! युष्माकमेव 'शंस' शंसितारं सन्तमल्पे वा महति वा कस्मिंश्चिद् दुःखस्थे 'मा वृक्षि' मा अस्मान् छिन्धि यज्ञफलात्, को हि नाम नापराध्यति? इत्यभिप्रायः॥

"तिरः, सतः"—"इति" एते "प्राप्तस्य" नामनी भवतः। अप्राप्तस्येके अधीयते, यथापि योज्यम्। "तिरः तीर्णं" हि तत् "भवति" दूरमध्वानम्। "सतः संसृतं भवति" एकीभूय सृतं भवति। "तिरश्चिदर्य्या, "पार्श्वेव भिन्दन् सतः"—"इत्यपि निगमौ (ऋ० सं० ४, ४, १६, २,—५, ७, ८, १,) भवतः" ॥

"अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम्। तिरश्चि-

दर्य्यया परिवर्त्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम्॥" (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)। पङ्क्तिराश्विनी। अवस्योरात्रेय-स्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे 'अश्विनौ!' 'नासत्या!' वां 'गच्छतम्' युवाम् 'इह' अस्मिन् यज्ञे सोमं पातुम्। किञ्च, 'मा वि वेनतम्, मा विगतकामौ भूतम्, युवा-माह्वयमानौ मया। किञ्च, 'तिरश्चिदर्य्यया' तिरोऽपि अप्राप्ते एव स्थाने समवस्थितौ स्थ., तथापि 'अर्य्यया' ईश्वरयापि स्व-गत्या दैवगत्या शीघ्रया 'आयातम्' (द्विवचनं वा सामप्रदत्वात् पदस्य)। किञ्च, 'परिवर्त्तिः यातम्' यद्यपि क्वचिदनिवृत्तौ स्थः, तथापि परिवर्त्तनं कृत्वा आयातम्। हे 'अदाभ्या' अहिंस्यौ! अनुपहिंसितौ। अथवा अदाभ्यया अनुपहिंसितया गत्या आयातम्। हे 'माध्वी!' मधुसोममिश्रं पेयं ययोस्तौ। 'मम' 'श्रुत' शृणुतम् 'हवम्' आह्वानम्। श्रुत्वा अविलम्ब-मानौ शीघ्रमायातमित्यभिप्रायः। "इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरो हविर्मथीनामभ्याविवासताम्। अभीदु शक्रः परशुर्यथा वन पात्रेव भिन्दन् सत एति रक्षसः।" (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। जगती। 'इन्द्रः' 'यातूना' यातुधानानाम् 'अभवत्' 'पराशर.' पराशातयिता। कोऽ-न्येषां पुनर्यातूनामभवत् पराशातयिता? इति। उच्यते,— 'हविर्मथीनाम्' हवींषि ये मथ्नन्ति, तेषाम्। 'अभ्याविवास-ताम्' अभ्युद्वासयतां, यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः। अथवा परि-चर्य्यायां स्यात्, ये त्वामिन्द्र परिचरन्ति यातव, तेषामेव परा-शातयितेति। योऽयमेवलक्षण इन्द्र, सोऽस्माभिराराधितः परिचर्य्यया 'अभि एति' अभ्येतु, अस्मान् प्रति। 'शक्र.' शक्तः, सर्वयातूना यातने। 'परशुः' परशुहस्त. 'यथा' कश्चित् वन-च्छित् अभ्येयात्, यथा, 'पात्रा' पात्राणि कौलालानि लकु-

ष्टेनाप्रतिकथ्यमानः 'भिन्दन्' कश्चिदभ्येयात्, एवमभ्येति 'रक्षसः' रक्षांसि भिन्दन्। 'ससः' प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः॥

"त्वः, नेमः"—"इति" एते नामनी "अर्द्धस्य"। "त्वः अपततः" अपेत्य ततः। "नेमः अपनीत." अपमज्य नीतः, पृथक् स्रात इत्यर्थः। "अर्द्धं हरतेर्विपरीतात्धारयतेर्वा स्यात्" "उद्धृतं" हि तत् "भवति"। "ऋध्नोतेर्वा स्यात्" "ऋद्धतमः" अभिसम्यवतमः "विभाग" भवति। "पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति"—"नेमे देवा नेमेऽसुराः"—"इत्यपि निगमौ (ऋ० म० २, २, १६, २—य० मै० ब्रा०) भवत."।

"बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः। पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने।" इति (ऋ० म० २, २, १६, २)। त्रिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यविष्ठ' युवतम! 'बोध' बुध्यस्व 'मे' मम 'अस्य' 'वचस.' 'मंहिष्ठस्य' दातृतमस्य, पूजयितृतमस्य वा, महत्तमस्य वा 'प्रभृतस्य' प्रकृष्टैर्भगवद्गुणैः सम्भृतस्य। हे 'स्वधाव.' अन्नवन्। ये गुणा अस्य वचस., तान् बोध। किञ्च, इदमपरं शृणु,—उभयेषा प्राजापत्याना देवासुराणा द्विधा विभक्ताना "पीयति त्व." हिनस्ति एकमर्द्धमसुराख्यम्, "अनु त्व." अनु गृणात्येकमर्द्धं देवाख्यमनुष्टौतीत्यर्थ.। तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपन्नेषु प्राजापत्येषु 'वन्दारुः' वन्दनशीलः अह, देवं पक्षमाश्रित., हित्वा आसुरं, तवैतां 'तन्वं' तनूं ज्वलनदहन-प्रकाशीकरणसमर्था नित्यकालमेव प्रातर्मध्यन्दिने, सायं च 'वन्दे' स्तौमीत्यर्थः॥ "नेमे देवा नेमेऽसुराः"—इति ब्राह्मण-वाक्यमेवेदं वाजपेये मैत्रायणीयानाम्। अर्द्धतो देवा अर्द्धतो-ऽसुरा आसन्नित्यर्थः॥

टेनाप्रतिकध्यमानः 'भिन्दंन्' कश्चिदभ्येयात्, एवमभ्येति 'रक्षसः' रक्षांसि भिन्दन्। 'सतः' प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः॥

"त्वः, नेमः"—"इति" एते नामनी "अर्धस्य"। "त्वः अपततः" अपेत्य ततः। "नेमः अपनीतः" अपभज्य नीतः, पृथक् कृत इत्यर्थः। "अर्धं हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यात्" "उद्धृतं" हि तत् "भवति"। "ऋध्नोतेर्वा स्यात्" "ऋद्धतमः" अभिसम्पन्नतमः "विभागः" भवति। "पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति"—"नेमे देवा नेमेऽसुराः"—"इत्यपि निगमौ (ऋ० सं० २, २, १६, २—य० मै० ब्रा०) भवतः"।

"बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः। पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने॥" इति (ऋ० सं० २, २, १६, २)। त्रिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोःशस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यविष्ठ' युवतम! 'बोध' बुध्यस्व 'मे' मम 'अस्य' 'वचसः' 'मंहिष्ठस्य' दातृतमस्य, पूजयितृतमस्य वा, महत्तमस्य वा 'प्रभृतस्य' प्रकृष्टैर्भगवद्गुणैः सम्भृतस्य। हे 'स्वधावः' अन्नवन्! ये गुणा अस्य वचसः, तान् बोध। किञ्च, इदमपरं शृणु,—उभयेषां [illegible] विमक्ताना उपजिघ्रन्ति हि ताः, पटु ह्यासां घ्राणेन्द्रियं भवति। इयाँस्त्वन नाम्नोरेक एव "निगमः"—"यदत्त्युपजिह्विका (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)"—"इति" "भवति"॥

"यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति। सर्वं तदस्तु ते घृतम्॥" (ऋ० सं० ६,७,१२,६)। भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्षम्। उक्थेऽग्नौ समिदनया हूयते। 'यत्' 'अत्ति' भक्षयति 'उपजिह्विका' अन्तरनुप्रविश्य, 'यत्' च 'अतिसर्पति' आर्द्रया मृदा परिवेष्टयन्, 'वम्रः' वह्निर्न शक्नोत्यत्तुं खदिरसारादि,

'सर्वं' तदुभयजातीयमपि 'ते' तव हे भगवन्! अग्ने! 'घृतम्' अस्तु, 'ता' तत् घृतीभूतं, त्वं 'जुषस्व, संसेवस्व हे 'यविष्ठ' युवतम!॥

"ऊर्दरम्, सूदरम्"—"इति" एते "आवपनस्य" नामनी भवतः। उप्यते यस्मिन् यवादि धान्यं कुशूलेऽन्यत्र वा वैणवादौ कस्मिंश्चित्, तदुर्दरमिति सूदरमिति च, यदावपनमाहु:, प्राकृतेन लौकिकास्तदावपनमित्युच्यते। "ऊर्दरम्" "उद्दीर्णम्" ऊर्ध्वं हि तद् दीर्णं "भवति"। अथ "वा" "ऊर्जं" तदर्थाय "दीर्णं" भवति। ऊर्गित्यन्ननाम, तदुतयै हि तच्छुषिरीभूतं भवति। "तमूर्दरं न पृणता"—"समिद्धो अञ्जन्"—इति निगमौ (ऋ० सं० २, ६, १४, ५—य० वा० सं० २८, १) भवतः॥

"अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा। तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु॥" (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)। गृत्समदस्यैतमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। हे 'अध्वर्यवः'! 'यः' इन्द्रः 'दिव्यस्य' द्युलोकाश्रयस्य, 'वस्वः' वसुनः, धनस्य, 'यः' च 'पार्थिवस्य' अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य (पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्), यश्च 'क्षम्यस्य' भूम्याश्रयस्य, 'राजा' अधिपतिः, 'तम्' एवङ्गुणयुक्तम् 'इन्द्रम्' 'ऊर्दरं न' ऊर्दरमिव 'पृणत' पूरयत 'यवेन'। यथा कश्चिन्मनुष्यः ऊर्दरं पूरयेत्, तथा यूयमिन्द्र 'सोमेभि' सोमैः पूरयत। 'तद् अपः वः अस्तु' तद् वः कर्मास्तु, सर्वमन्यन्नकं त्वभिप्रायः॥ "समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः। वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम्॥" (य० वा० सं० २८, १)। आप्रीसूक्तम् आध्वर्यवेऽश्वमेधे। तत्रेयं प्रथमा आप्री। हे

'अग्ने!' भगवन्! 'समिद्धः' सन्दीप्तः, त्वम् 'अच्छ' गमयदास्मानं प्रति। 'सदनम्' आवपन 'मतीनां' देवानां हि सर्वेषां 'घृतम्' आवपन मतीनाम्, ते हि तव सर्वा मती प्रक्षिपन्ति ममेदं स्यादिति। तदेवङ्गुणयुक्तं घृतं 'मधुमत्' मधुस्वादयुक्तम् 'पिन्वमान' पिबन्नित्यर्थः। अथवा देवान् प्रति 'वहन्' 'वाजी' आत्मना वेजनवान् बलवान्, परेभ्यो वा भयदाता। हे 'जातवेद!' वहनेनमात्मनैमधिक वाजिनमुच्यसे,—अस्माभि 'प्रियम्' एनं 'वाजिन' 'देवानां' 'सधस्थ' समानस्थानम् 'आ' आभिमुख्येन, शीघ्रतर 'वक्षि' वह प्रापयेत्यर्थः। ॥ २ ॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य। रम्भ आरभन्त एनम्। आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररम्भेत्यपि निगमो भवति। आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन। कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति। मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः। अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ। ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वतेत्यपि निगमौ भवतः। शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य। शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति। यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम्। त्रिः स्म माह्नः,

अथयो वेतसेनेत्यपि निगमौ भवतः। अग्नेने-
त्यपदेशस्य। अया ते अग्ने समिधा विधेमेति
स्त्रियाः। एना वो अग्निमिति नपुंसकस्य।
एना पत्या तन्वं १ संसृजस्वेति पुंसः। सिष-
क्तु सचत इति सेवमानस्य। स नः सिषक्तु
यस्तुरः। स नः सेवतां यस्तुरः। सचस्वा नः
स्वस्तये। सेवस्व नः स्वस्तये। स्वस्तीत्यवि-
नाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति भ्यसते
रेजत इति भयवेपनयोः। यस्य शुष्माद्रोदसी
अभ्यसेतां। रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्य
इत्यपि निगमौ भवतः। द्यावापृथिवीनामधे-
यान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयो रेषा भवति
॥ ४ ॥ (२१)

"रम्भ, पिनाकम्"—"इति" एते "दण्डस्य" नामनी।
"रम्भ चारम्भत एनम्" अवलम्बनार्थम्। "आ त्वा रम्भ न"—
"हस्तिंशासा पिनाकहस्त"—इति निगमौ (ऋ० स० ६, २,
४५, ५—य० वा० स० ३, ६१)।

"आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररम्भा शवसस्पते। उश्मसि त्वा
सधस्थ आ।" (ऋ०स० ६,२,४५,१)। काण्वस्य त्रिशोकस्यार्षम्।
ऐन्द्री। गायत्री। अतिरात्रे महाव्रते च शस्यते। हे भगवन्निन्द्र।
"आरभामहे" वय "त्वा" त्वा 'रम्भं न' "दण्डमिव" जि
व्रय' "जीर्णा" इत्यर्थः। यथा हृद्धा केचित् दण्डमारभेरनाव-

इष्टमार्थमेवमारभामहे त्वाम्। हे भगवन्! 'शवसस्पते' बलस्य पते! त्वं न श्राम्यय इत्यभिप्रायः। किञ्च, 'उश्मसि त्वा' कामयामहे त्वां नित्यमेव 'सधस्थे' समाने एव कस्मिन् स्थाने यज्ञायतनेऽवस्थितं त्वामाभिमुख्येन यष्टुं स्तोतुं वेत्यभिप्रायः॥ "पिनाकं" "प्रति पिनष्ट्येनेन" हन्तीत्यर्थः। "एष ते रुद्र भागस्तेनावसेन परो मूजवतोऽतीहि। अवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः"। 'एष ते रुद्र भागस्तेन'—इति, त्रैयम्बकाः पुरोडाशा अनेन मन्त्रेण हुत्वे आसज्यन्ते। हे भगवन्! 'रुद्र!' 'एषः' 'ते' तव 'भागः' 'तेन' अवसेन पथ्यदनेन 'परः' परस्तात् 'मूजवतः' पर्वतात् 'अतीहि' अतिगच्छ, मा अत्रैव स्थाः। कथम्पुनरतीहि? 'पिनाकहस्तः' भूत्वा, 'कृत्तिवासाः' चर्मवासाः, 'अवततधन्वा' चैवमतीहि॥

"मेनाः, ग्नाः"—"इति" एते "स्त्रीणां" नामनी। पर्य्यायाभिधानप्रसङ्गादुच्यते,—"स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः लज्जार्थस्य, लज्जन्त्यपि हि ताः। "मेनाः" "मानयन्त्येनाः" पुरुषाः। "ग्नाः" "गच्छन्ति" हि "एनाः" मैथुनेन धर्मेण। "अमेनाश्चित्"—"ग्नास्त्वा कृन्तन्"—"इति" "निगमौ (ऋ० सं० ४, १, २८, २—सा० वे० कौ० शा० ता० ब्रा० १, १, ८) भवतः"॥ "आ प्रद्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व। नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ॥" (ऋ० सं० ४, १, २८, २)। अवस्योरात्रेयस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। हे 'हरिवः!' 'आ' आभिमुख्येनास्मान् 'प्र' प्रकर्षेण 'द्रव'। किञ्च, 'मा विवेनः' मा विगतकामो भूरस्मासु। हे 'पिशङ्गराते' शोभनदान! 'अभि सचस्व' 'नः'। किञ्च, 'नहि' 'अन्यत्' देवतान्तरं 'त्वत्' त्वत्तः प्रतिविशिष्टम् 'अस्ति' यत् प्रतिपद्येमहि। हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'वस्यो' वसुमन्! किं कार-

याम्? 'ममेनांचित्' मल्लोकानपि स्तोतॄन् 'जनिषतः', एव स्तौम्, अत एव 'चकार्थं' करोषीत्यर्थः। यस्मात् त्वमेवङ्गुणविशिष्टः, तस्मात् त्वमेव स्तुम इत्यभिप्रायः॥ "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ०—०। ग्नास्त्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत धियिन्रोऽवयन् वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे बृहस्पतये वासस्तेनामृतत्वमशीय वयोदात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ०—०। क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते॥" वासःप्रतिग्रहणमन्त्रोऽनुपङ्ग एव, मैत्रायणीयके, ताण्ड्यब्राह्मणे (ता० यौ० शा० १,१,८) च, अन्यास्वपि शाखासु च। तद्वास उच्यते,—हे 'वासः!' 'सवितुः' आदित्यस्य 'प्रसवे' अभ्यनुज्ञातः अहं त्वां 'प्रतिगृह्णामि"। 'अश्विनोः' देवयोः बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि। नैताभ्यामेव 'बाहुभ्याम्' अपि च 'पूष्णः' देवस्य 'हस्ताभ्याम्' प्रतिगृह्णामि। किञ्च, 'ग्नास्त्वा कृन्तन्' स्त्रीभिस्त्वं कर्त्तितः, तन्तुकरणाभिप्रायेण। 'अपसः' अल्पकाः, अनुपजातपुंस्त्वाः, जननायामसमर्थाः, कुविन्दपुत्रकाः त्वाम् 'अतन्वत'। ते हि कुविन्दानां परिकर्मे 'धियः' धीमत्यः, बुद्धिमत्यः, कुशलाः, वयित्र्यः त्वाम् 'अवयन्' कुविन्दस्त्रियः ज्ञातवत्यः। तदेवमभिनिष्पन्नं त्वां 'मह्य' 'बृहस्पतये' बार्हस्पत्य आत्मव्यवस्थिताय 'वरुणः' देवताविशेषः 'ददाति' उदकपूर्वकं त्वं दीयसे। सोऽहम् एवङ्गुणयुक्तः त्वां प्रतिगृह्य 'अमृतत्वम्' अमृतभाव यथाभिलषितमेव 'अशीय' अश्नुयाम्। त्वं प्रतिगृह्यमाणं वासः, तव प्रसादात् मैवमेतत् स्यात्,—अमृतभावान्मम मा खण्डनं कार्षीरित्यभिप्रायः। किञ्च, 'मयः' सुखं 'दात्रे' 'भूयात्' भवतु। 'मयः' सुखं 'मह्यं' 'प्रतिग्रहीत्रे' च। किञ्च, 'क'

प्रजापतिरयं 'कस्मै' प्रजापतये एव 'अदात्' ददाति । योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं दाता, अयमपि प्रजापतिरित्यभिप्रायः । *वक्ष्यति हि,—"क ईंवते तुज्यते कः"—इति (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)* किञ्च, कामः कामायैव अदात् तद्ददाति । पुत्रं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति, आच्छादनं भविष्यति इति इतरः प्रतिगृह्णाति । अत्र कामो दाता, कामः प्रतिग्रहीता । स एव काम उच्यते,—हे 'काम ! 'एतत् ते वास.' सकामो भव इति ॥

"शेपः, वैतसः."—"इति" एते नामनी "पुंस्प्रजननस्य" । "शेपः शपतेः" "स्पृशतिकर्मणः" स्पृशत्यर्थस्य, स्पृश्यते हि तेन स्त्री । "वैतसो वितस्तं भवति" । उपचारेण तद् भवति प्रागनुस्मरणात् स्त्रियाः । "यस्यामुशन्तः"—"त्रिः स्म माह्नः."—"इति" "निगमौ (ऋ० सं० ८, ३, २७, २—८, ५, १, ५) भवतः ॥"

"तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति । या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥" (ऋ० सं० ८, ३, २७, २) । त्रिष्टुप्। आर्षम् । कन्याप्रथमोपगमे विनियोगः । हे भगवन् ! 'पूषन् !' 'ईरयस्व' तां योनिम्, 'यस्यां' योनौ 'बीजं' शुक्रम् 'मनुष्याः वपन्ति' । त्वत्कृतयोनिपोषे बीजमेतस्यामर्थवत् स्यात्, त्वदधीनो हि योनिपोष इत्यभिप्रायः । 'या' इयम् 'नः' अस्माकम् 'ऊरू' 'उशती' कामयमाना स्त्री 'विश्रयाते' नानाप्रकारमाश्रयते । तस्या या योनिः, ताम् 'ईरयस्व' 'उद्गमय' बीजग्रहणाय सुपुष्टां कुरुष्व । 'यस्यां' योनौ 'उशन्तः' पुत्रजन्मकामयमाना. 'प्रहराम' प्रक्षिपेम इमं 'शेपम्' । "त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि । पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा

मे वीर नुन्व १ मदासी" ॥" (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)। उर्वश्या आर्षम्। त्रिष्टुप्। सा पुरूरवसमागमिष्यन्तं त्यक्त्वा सती पश्चाच्चा पुरूरवसं प्रत्यब्रवीत्। हे 'पुरूरवः!' 'त्रिः स्म माह्न' विरक्तो माम् 'श्नथय' अताडयः त्वम् 'वैतसेन' शिश्नदण्डेन पूर्वम्। 'उत स्म मे' अपि च यावान् कश्चिदभिलाषो मम मनस्यासीत् तं सर्वमेव त्वम् 'अव्यत्यै' 'पृणासि' अतिपूरित वानेवासि। अतस्तदाहम् 'अनु आयम्' अनुगतवती। 'केतम्' चेतसा अनुकूला तवाहमभवमित्यर्थः। किञ्च, हे 'वीर!' सदा तथानुकूलायाः सत्याः 'राजा' ईश्वरः त्वम्, अस्याः 'तन्व.' मच्छरीरस्य 'तदा आसीः' तदानीं त्वम्, सम्प्रति न तथा वर्त्तसे, यथा पूर्वम्, अतस्त्वयेदानीं नाहं समेष्ये इत्यभिप्रायः।

"अया, एना"—"इति" एते नामनी "उपदेशस्य"। स पुनरुपदेशः स्त्रीपुंनपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्त्रिष्वपि प्रदर्श्यते ॥

तत्र, "अया ते' अग्ने' समिधा' विधेम' प्रति' स्तोमं' शस्यमानं' गृभाय। दहाशसो' रक्षसः' पाह्य१'स्मान्' द्रुहो' निदो' मित्रमहो' अवद्यात् ॥" इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५)। "स्त्रिया." उपदेश.। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। रक्षोघ्ने कर्मणि विनियोग। भगवन्! 'अग्ने!' 'अया' अनया 'समिधा' 'ते' तव 'विधेम' परिचर्य्यां कुर्मः। स त्वमेवम् अस्माभिः परिचर्य्यमाणः शृणु यत् कुरुष्व 'प्रतिगृभाय' प्रतिगृहाण इमं 'स्तोमं' स्तोत्रम्, अस्माभिः 'शस्यमानम्' उच्चार्यमाणम्। 'दह' एतान् 'अशस.' अप्रशस्तान् अस्तोतॄन्, आत्मनः 'द्रुह' च द्रोग्धॄन्, अस्माकम्। एतान् 'रक्षसः' राक्षसान् 'निद' निन्दितॄंश्च। किञ्च, 'पाहि' रक्ष अस्मान्, हे 'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः! 'अवद्यात्' अवन्दनीयात् कर्मणः, पापादित्यर्थः।

"एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे। प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥" (ऋ० सं० ५, २, २१, १)। इति "नपुंसकस्य" उपदेशः। वसिष्ठस्यार्षम्। बृहती। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'एना वः' अनेन युष्माकं 'नमसा' अन्नेन अभ्युद्यतेन 'ऊर्जोनपातम्' अपां पौत्रम्, अथवा अन्नानां पौत्रम्, आहुतिभ्यः आपः, अद्भ्यः अग्निः, एनया प्रणालिकया अन्नस्य पौत्रोऽग्निः। तम् ऊर्जोनपातम् 'अग्निम्' 'आहुवे'। किंलक्षणम्, 'प्रियम्' इष्टम्, देवतानाञ्च 'चेतिष्ठम्' अतिशयेन चेतनावन्तम्, 'अरतिम्' अलमतिं पर्याप्तमतिम्, 'स्वध्वर' शोभनयज्ञम्, 'विश्वस्य' यजमानगणस्य, एष योऽधिकृतः कर्मणि, तस्य 'दूतम्' 'अमृतम्' अमरणधर्माणम्। हे ऋत्विग्यजमानाः! तं वः आशासम्पत्तये अहमाह्वये। स चाहूतो देवान् प्रति दौत्यं करिष्यतीत्यभिप्रायः॥

"एना पत्या तन्वं संसृजस्व (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)"—"इति" "पुंस" उपदेशः। "इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि। एना पत्या तन्वं संसृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः॥" (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)। इति सूर्य्याया आर्षम्। जगती। वधूरनया गृहान् प्रवेश्यते, सोच्यते। हे वधु! 'इह' एव 'अस्मिन् गृहे' प्रजया युक्तायाः सत्याः 'ते' तव यत् 'प्रियं' तत् 'समृध्यताम्'। किञ्च, अस्मिन् गृहे त्वं 'गार्हपत्याय जागृहि' गृहपतिभावाय अवहिता भवेत्यर्थः। किञ्च, 'एना पत्या' अनेन भर्त्रा सह 'तन्वं' तनुं 'संसृजस्व' मिश्रीकुरु। अथैवं सौमनस्ये वर्त्तमानौ 'जिव्री' जर्णौ यावत् तावत् अवियुज्यमानौ परस्परेण 'विदथं' यज्ञम् 'आ' आभिमुख्येनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसम्बन्धीनि वचांसि वदतम् इत्याशीः॥

"एना वो अग्निं नमसा" "एना पत्या"—इति समाने- ऽप्येनाशब्दे स्वरान्ते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्वमेकस्य पुरुषविषयत्वम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र पतिशब्दः ॥

"सिषक्तु, सचते"—"इति" एते नामनी "सेवमानस्य" । "मर्त्तः सिषक्तु"—"सचस्वा नः"—इति "निगमौ (ऋ० सं० १, १, ३४, २ —१, १, २, ४) भवत" ॥

"यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥" (१, १, ३४, २)। मेधातिथेरार्षम् । मन्युपस्थाने विनियुक्ता । "सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १,१,३४,१)"—इत्यस्या ब्राह्मणस्पत्याया ऋचामनन्तरा, तेनेयमपि ब्राह्मणस्पत्यैव स्यात् । उक्तञ्चाक्षरकार्णा ब्राह्मणस्पत्याभिरग्निमुपतिष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्रह्मणस्पते ! 'यः' 'रेवान्' रयिमान्, धनवान्, 'अमीवहा' रोगहा, 'वसुवित्' च वसुनो धनस्य अपूर्वस्यापि लब्धा, यश्च 'पुष्टिवर्द्धनः' धनपोषस्य वर्द्धयिता, 'सः' 'नः' अस्मान् 'सिषक्तु', "सेवताम्" । पुनः शुभप्रमादात् 'यः' 'तुरः' तूर्णकारी पटुरित्यर्थः ॥ "स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥" (ऋ० सं १, १, २, ४) । मधुच्छन्दस आर्षम् । अन्त्यप्रयाने विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने !' यं त्वां वयं परिचराम, 'सः' 'नः' अस्माकं 'सूनवे' पुत्राय 'सूपायनः' सूपगमनः सूपचारः 'भव' सूपचीर्णश्च भवस्व' 'नः' 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय । निगमप्रमक्रमुच्यते,—"स्वस्तीति" एतत् "अविनाशिनाम" अविनाशिनः अर्थस्य नाम । अन्ये त्वधीयते,—"अविनाशनाम" इति । तेषाम् अविनाशस्यैव नाम । तत्त्वमुक्तम्, अधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति—"अस्ति:" अयम् "अभिपूजितः" सुपूर्वः समुच्यते "सु अस्ति"—"इति" ॥

"भ्यसते, रेजते"—"इति" एते नामनी "भयवेपनयोः। "यस्य शुष्माद्रोदसी"—"रेजेते अस्मे पृथिवी"—"इति" "निगमौ (ऋ० सं० २, ६, ७, १—५, १, ८, ४) भवतः" ॥

"यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्। यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥" (ऋ० सं० २, ६, ७, १)। उपरिष्टाद् व्याख्येयः ॥ "प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम्। ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥" (ऋ० सं० ५, १, ८, ४)। भरद्वाजस्यैतदार्षम्। त्रिष्टुप्। चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि याज्या। "अग्निमारुतीं पृश्निमालभेत वृष्टिकामः"—इत्यस्य पशोः वपर्चे चेयम्। हे स्तोतारः! 'चित्रम् अर्कम्' चायनीयं स्तोमं 'गृणते' स्तुवते, स्तनयित्नुशब्देन सर्वं जगत् उपशब्दायते। 'तुराय', त्वरमाणाय 'स्वतवसे' स्वात्मबलावष्टम्भिने 'मारुताय' गणाय। कीदृशाना पुनर्मरुतां गणाय 'प्रभरध्वम्'? इति,—ये मरुतः 'सहसा' स्वेन बलेन 'सहांसि' परेषां बलानि 'सहन्ते' अभिभवन्ति, 'रेजते' बिभेति, कम्पते वा। केभ्यः मखद्भ्यः? 'पृथिवी मखेभ्यः' महद्भ्य इत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्ता मरुतः, तेषां यो गणः, तस्मै प्रभरध्वम् चित्रमर्कम्। अग्नये मारुताय च गणायेति स्तोतॄन् सम्बोध्य ततोऽग्निं ब्रवीति,—हे भगवन्नग्ने! शृणु त्वमप्येतमर्कमेवङ्गुणयुक्तैर्मरुद्भिः सह ॥

"द्यावापृथिवीनामधेयानि" एभ्यः "उत्तराणि" दिषम्न्येनेवोच्यन्ते। कियन्ति पुनस्तानि? "चतुर्विंशतिः" (२४)। कतमानि पुनस्तानि? "सधे, पुरन्धी"—इत्येवमादीनि। सर्वस्याम भूतग्रामस्य धारयित्री सधे। पुरन्धी, पुरु बहूनि धारयित्री। इत्येवमादि योज्यम् ॥

द्विर्वचनेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि, "तयो" साहचर्याख्यायिका "एषा" ऋक् "भवति" (साहचर्यं हि सति द्विर्वचनयोग उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम्),—॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद। विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ कतरा पूर्वा कतरापरैनयोः कथं जाते कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्धैनयोः कर्म विवर्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्ट ॥ ५ (२२) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

"कतरा पूर्वा कतरा"०—इति (ऋ०म०२,५,२,१)। अगस्त्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। पृष्ठ्याभिप्लवयोः षष्ठेऽहनि महाव्रते च तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। स्वयमेव तावद्वितर्कयन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रदृग् ब्रवीति,—'कतरा' अनयोः द्यावापृथिव्योः 'पूर्वा'? 'कतरा' तु 'अपरा'? न हि पौर्वापर्य्यमनयोः स्फुटं वक्तुं शक्यते। 'कथा' केन प्रकारेण एते 'जाते' स्याताम्? किं पौर्वापर्य्येण, उत युगपद् भवेताम्? अपि तावत् हे 'कवयः!' 'क विवेद' कश्चिदपि विस्पष्टं जानाति? अहं त्वेतावच्छक्नुयामस्माद् वक्तुम्,—तस्मादुद्भूतस्य हिरण्मयस्याण्डस्यैते शकले इति। एवं ह्याह तेः—"अण्डकपाले रजतश्च सुवर्णं चाभवताम्, तद्यत् रजतं, सेयं पृथिवी, यत् सुवर्णं, सा द्यौः."

—इति । तेन ज्ञायते युगपदेवैते स्यातामिति । किञ्च, 'विश्व' सर्वं 'त्मना' आत्मनैव 'बिभृत' धारयत । 'यद्ध नाम' यदर्थं मनयोर्नाम नमनम्, यस्मात् भूतग्रामधारणायम् एतेन विप रिणामत्वेन, तत् सर्वमेते बिभृत । किञ्च, 'विवर्त्तेते' 'च' विपर्य्ययेण वर्त्तेते च 'एनयो' एव अन्तर्भूत अहनी "अर्हा रात्रे" 'चक्रियेव' "चक्रयुक्ते इव" चक्रयुगलमिव अवियोगेन सयुक्ते, अस्यते इत्यर्थ ॥

मन्त्रव्याख्यानेन गतार्थमेतद्भाष्यमिति ॥

"द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे"—इति । एतदनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्योर्महिमान महाभाग्य मन्त्रदृगाचष्टे ॥ ५ ॥

एवमतत्र्वषट्क प्रकरण समाप्तम्, अत परमैकपदिक भवति । यस्यायमादि ,—"एकार्थमनेकशब्दमिति"—इति ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठमाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ ६, ४ ॥

ऋत्वर्थीया निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्य-

भगवद्दुर्गस्य कृतौ षष्ठोऽध्याय (तृतीयोऽध्याय)

समाप्त ॥ ३ ॥

---

१ २ ३ ४ ५

(कमनामानिपरिपद्यान्वहिग्रमायमासद्भिरः-

६ ७ ८ ९

भातेवनमासयेमनुष्यनामानितद्यटथावनिभ्यो-

१० ११ १२ १३ १४ १५

ऽभीदन्वयावर्यचासुपर्णावहुनामानितनूत्यजेकु-

यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः। देशान्तरप्राप्तिस्तु चलनपूर्विका, सर्वेषां समानं कार्य्यम्, इत्यत एकार्थत्वमेषामुक्तम्। सामान्य शब्दाश्च क्वचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च क्वचित् सामान्यवाचिनः, तदप्युपेक्षितव्यम्।

एकार्थमनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरणमनुसृतम्, "अथ" इदानीं यद्व्याख्यातव्यं, तत् समासतः प्रतिज्ञायते।—"यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि" पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एतावतामर्थानामिदमभिधानमित्येवम्, "तानि" "अतः" परम् "अनुक्रमिष्यामः" व्याख्ययेत्यभिसम्बन्धः। किंलक्षणा पुनरिह व्याख्या? इति। तदुच्यते,—

"तत्त्वं पर्य्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि।
निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येय नैगमे पदे॥"

यान्येतानि दयत्यकूपारादीनि पदानि अनेकैरर्थैरुपदया दानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदया-दानदहनहिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि, तान्येवमितरेतर-विशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणतामुपग-तानि, एवम्प्रकारया ऐकपदिकप्रकरणव्याख्यया 'अनुक्रमि-ष्यामः' वर्णयिष्यामः। अत्रार्थस्याप्रतीयमानस्य पर्य्यायाभि-धानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या। एवमेते द्वे व्याख्ये। तयोरर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्य्यम्, शब्दपरिज्ञानमेकस्याः। तदेतदुभयमप्येकैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते।

आह,—किमनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते? नेत्युच्यते,—"अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्"। 'अनवगतसंस्कारान्' अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः। येषां प्रकृति-प्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञायते, तांश्च निगमान् अत्रैव

व्याख्यास्यामः। पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति चशब्दः॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, "तत्" "ऐकपदिकम्" "इति" अनेन नाम्ना मन्येऽस्याचार्याः "आचक्षते" निरुक्तशीयस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः। पूर्वस्मिन् प्रकरणे गणशः पदानां निर्वचनमपेक्ष्य तदैकपदिकमुच्यते, अत्र त्वेकैकमेव पदं समाम्नातम्। तद्यथा,—"जहा, निधा"—इत्येवमादीनि। यत्र पुन. क्वचिदनेकान्यपि समाम्नातानि, तद्यथा,—"देवो देवाच्या कृपा" "सोमो अक्षाः"—इत्येवमादीनि, तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः॥

एवं प्रकरणार्थं सङ्क्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तित्वाच्च प्रथमं यत् पदं, तदुपादीयते,—"जहा(१)"—इति। आह,—किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्थम्? उच्यते,—स च जहित्य-नेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति। अथ हन्तेर्जहातेर्वा सन्देह इति भाष्यकारेणावधृतं "जघानेत्यर्थः"—इति। आह,—कुतः पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपम्, न पुनर्जहातेः? इति। उच्यते,—निगमात्॥ १॥

को नु मर्य्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत्। जहा को अस्मदीषते। मर्य्या इति मनुष्यनाम मर्य्यादाभिधानं वा स्यान्मर्य्यादा (मर्य्यैरादीयते मर्य्यादा) मर्य्यादिनोर्विभागो मेथतिराक्रोशकर्मापापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्नि-

धीयते पाथ्या पाथसमूहः पाथः पाथयतेर्वा प्रा-शनात् ॥ २ ॥

कतमः पुनरसौ निगमः ? इत्याह,—"को नु मर्य्याः (ऋ० सं० ८, ३, ४८, २)"—इति । विश्वोकस्यैयमार्षम् । गायत्री । महाव्रते महदुक्थे ऋचागीतिषु शस्यते । अस्यामृचि अवे-त्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसारूप्यार्थोप-पत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवगति इति, न जहातेः । कथम् ? इति, शृणु,—"मा नु एकस्मि-न्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥" (ऋ० सं० ८, ३, ४८, ४) । 'मा' 'नः' 'एकस्मिन् आगसि' 'वधीः' हे 'शूर !' 'मा' 'द्वयोः' आगसोः वधीः । 'उत' अपि च 'त्रिषु' अपि आगस्सु मा वधीः । 'भूरिषु' अपि अपराधेषु 'मा वधीः' इति । एतस्मिन् प्रकरणे ब्रवीति "को नु मर्य्याः"—इति । हे 'मर्य्याः' मनुष्याः ! युष्मानेव तावत् पृच्छामि,—'अमिथितः' अनाक्रुष्टः, अल्पमपि वा किञ्चिदनुक्तः, अपि च 'सखा' समानख्यानः, 'सखायम्' इव समानख्यानमेव सन्तम् (यथा भवतामिह यज्ञे समानख्यानः, एवं सन्तम्) 'अब्रवीत्' । को न्वेवमाह ? 'अमिथितः' अनाक्रुष्टो ब्रूयाद् यः कश्चित्,—यथा ययमनाहूताः सन्तो मां ब्रूत मा वधी-रिति । "जहा को अस्मदीषते" । अपापकशब्दोऽयं भाष्यका-रेणाध्याहृत प्राक् जहाशब्दस्य अर्थोपद्योतनार्थम्,—'अपा-पकः' सन्तं "कमह" "जघान" हतवान् "जातु" कदाचिदि-त्यर्थः । "अपापकं" "कम्" "अहम्" "जातु"—इति सर्वमेतत् अध्याहृतं भाष्यकारेण, 'जहा'शब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थ-मधस्ताच्चोपरिष्टाच्च, एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो

भवति। न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्व इति, पापकारिणस्तु हन्मीत्यभिप्रायः। ते यूयमपापा एवानेन भूयास्थ, न वो हनिष्यामि। यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्व्यागस्तु, माखान् वधीः (७२८ पृ०१२पं०)'—इति, कथमागस्कारी न हन्यते? स्वा पुरोडाशमवलिह्यात्, न च कस्यचित् कस्मिंश्चिदपि स्वता स्यात्, सर्वं वा असमञ्जसमेव स्यात्, यदि पापकारिणो न हन्येरन्, अथ मनुष्यानपापानपि त्व हन्थेवेति। अत्र ब्रूमः,—"कः" "मर्त्यः" "अस्मात्" अस्मत्तः अपापकारी सन् "भीतः" "ईषते" "पलायते" इत्यर्थः, न कश्चिदप्यपापकारी मत्तः उद्विजमानः पलायते, स हि शुद्धेन चेतसा अभिमुख एव मामभ्येति, य एव तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधशङ्कितया बुद्धा अस्मत्तो भीतः पलायते इत्यभिप्रायः। अत्रापि कोऽस्मदित्येतस्मात् पश्चमीयोगात् ईषतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः सतो गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम्। यो हि यस्माद् बिभेति, स तस्मात् पलायते। भीतशब्दश्चाध्याहृतः। न ह्यभीतः कश्चित् पलायते॥ इत्येष समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"मर्त्यो इति" मनुष्यनामसु पठितम्। इहापि चैतत् "मनुष्यनाम" एव। तस्योक्ता व्युत्पत्तिः,—"मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा" इति। अथ "वा" "मर्य्यादाभिधानम्" एव अत्र "स्यात्" न मनुष्यनाम। यदा मर्य्यादाभिधानमेतदभिप्रेतं भवति, तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या,—"मर्य्यादा, मर्य्यैरादीयते"। का तु एषा मर्य्यादा,—यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूयमनाहता अनाक्रुष्टाश्च असदभियोगं सखायः सन्तो मम सख्युर्दत्तं मा वधीः? इति, नैतन्न्याय्यमित्यभिप्रायः। "मर्य्यादा, मर्य्यादिनोर्विभागः"। संश्रिता या भूमिरपघोणा, सा मर्य्यत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः),

मादित्यस्य विषयस्योपक्रमयोच्यते। सम्मितायाश्च भूमेरादेश विभागकारिणी या भूमिः, सा मर्य्यादेत्युच्यते। "मेथतिराक्रोशकर्मा"। यतश्च पञ्चरोऽश्वमभिमेथतीति प्रसिद्धमश्वमेधे मेथतेराक्रोशकर्मत्वम्। लोकेऽपि च शालो मेथनक इत्युच्यते, स ह्यभीक्ष्णमाक्रुश्यते, आक्रोशति च सः।

"अपापकम्"-इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः,— को न्वेव ब्रूयादपापकं सन्तं मा वधीरिति? अथवा कमहं जातु पापकमपापकं वा? कोऽस्मद्भीतः पलायते? न कश्चिदपि, सोम्योऽहमित्यभिप्रायः। बलकृति सम्बन्धादिन्द्र एवायम्॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिर्हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः, जहातौ ह्येतस्मिन् कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि विरुध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सति। तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति।

एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम्।

"निधा (२)"—इति। एतत् पदमनवगतसंस्कारावसरप्राप्तं व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुवृत्त्या च व्याख्यातव्य इति तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या ब्रूम,—"निधा पाश्या भवति"—इति। पर्य्यायेण तत्त्ववचनम्। यो वालमयः स्नायुमयो वा पाशसमूहः, पक्षिग्रहणार्थं, स पाश्येत्युच्यते। अधुना द्वावप्येतौ शब्दौ निर्ब्रूते, निधाशब्दं पाश्याशब्दञ्च।—"यत्" यस्मात् ह्यस्य "निधीयते" नीचैर्धार्य्यते पक्षिग्रहणार्थम्। तस्मात् निविदिति प्राप्ता, निधानीति वा। सैयमेव प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेणोच्यते। पाश्याशब्दपर्य्यायाभिधानप्रसङ्ग निर्ब्र-

वीनि प्रत्ययोत्पादनार्थम्,—"पाश्या पाशसमूहः" इति। पदान्निष्कृष्य तद्धितार्थौ निरुक्त, अधुना पदार्थं निर्ब्रवीति,—"पाशः पाशयतेर्विपाशनात्" तेन हि विविधमतिशयेन वा पाश्यते बध्यत इत्यर्थः॥ २॥

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः। अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्द्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्। वयो वेर्बहुवचनं (सुपर्णाः) सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्द्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति पर्शुः स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैरङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाकपूणिर्विषितो भवति श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद्यथा कथा च कृत्यते शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः॥ ३॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची, त-मानीय ब्रवीति, निधाशब्दनिगमार्थम्। कतमः पुनरसौ मन्त्रः? इत्याह,—"वयः सुपर्णा" इति। शाक्यस्य गौरिवीतेरिय-मार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्रस्य परिधानी-यैषा 'निविद्धानीये सूक्ते'। 'वयः' "आदित्यरश्मयः"। "वेतेः" गत्यर्थस्य (अदा० प०) नामीभूतस्य "बहुवचनम्" विः, वी, वयः इति। 'सुपर्णाः' "सुपतनाः" एत एव "उपसेदुः"। उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रावहन्यहनि। कमुपसेदुः? 'इन्द्रम्' आदित्यम्। 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः। त एव यज्ञसहचारि-त्वात्, उदितेषूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते। 'ऋषयः' त एव, अर्षणात्, प्रकाशकत्वात्। 'नाधमानाः' त आदित्य-मुपसेदुः। किमर्थं "याचमानाः"? इति। "अपोर्णुहि" अपा-वृणु जनानामेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्वस्तम्" आच्छादितं तमसा। 'चक्षुः' 'पूर्धि' "पूरय" युष्मदनुगृहीतमसफलमिवैतेषां जनानामेतच्चक्षुः, तत् पूर्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः। अथवा 'पूर्धि' "देहि" इति। यदुक्तं स्यात् अस्तं हि गच्छता त्वया एतेषां जनानामात्तमिव यच्चक्षुः, तत् पुनरद्यास्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि। कथञ्च पुनर्देहि? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पशिव. "इव"· एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्"। यावदेतत्तावदयं तमो नाशयित्वा एतेषां जनानामेतच्चक्षुर्युग्मं, सफलं वा कुरु। एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः। एतमर्थं याचमाना उपसेदुः॥

"चष्टे" "ख्यातेर्वा" दर्शनार्थस्य, "चष्टेर्वा" दर्शनार्थस्यैव। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्'—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्त्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाशस-मूहादन्यः कोऽर्थः स्यात्?—'मुमुग्धि' 'बद्धान्'—इत्येतौ

शब्दो येन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षतः। तत्रैवं सति वरमविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्त्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते, इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्बध्यमानोऽनर्थक एव स्यात्। तस्मादेव सर्वत्रानवगतसंस्काराणामसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूप एवार्थोऽवस्थानं भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्थातिगौरवभयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः।

"शितामं (२)"—इति। एतदनवगतम्। अनुपन्यस्यैव पदम्, अभिधेयं चानुक्त्वैव निगममेव प्रथमं पठत्याचार्य्यः। विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्वमस्येति। "पार्श्वतः श्रोणितः शिताम्तः."—इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३)। पशुहविषः प्रैषोऽयं मन्त्रगणेयः। कतमः पुनरसौ प्रैषः? "होता यक्षदिन्द्राग्नी छाग॑स्य ह॒विष॒ आत्ता॑म॒द्य म॑ध्य॒तो मेद॒ उद्भृ॑तम्पु॒रा द्वेषो॑भ्यः पु॒रा पौरु॑षेय्या गृ॒भो घस्तां॑ नू॒नं घा॒से अ॒ज्राणां॒ यव॑सप्रथमाना॒ᳩ सु॒मत्क्ष॑राणा॒ᳩ श॒तरु॒द्रिया॑णाम॒ग्नि॒ष्वात्ता॑नां॒ पीवो॑पवसनानां पा॒र्श्व॒तः श्रो॑णि॒तः शि॑ताम॒त उ॑त्सा॒द॒तोऽङ्गा॑दङ्गा॒दव॑त्तानां॒ कर॑त ए॒वाश्विना॑ जु॒षेता॒ᳩ ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑॥" (य० मा० सं० २१. ४३)—इति। सर्व एव गतः। वामदेवस्यार्षम्। मैत्रावरुणो ब्रवीति। "होता यक्षत्" होता यजीत्वित्यर्थः। तेन चेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी' पश्चात् 'हविषः' पशोराज्यात् 'मध्यतः' यदेतत् 'मेदः' 'उद्धृतम्' आभ्यां शुल्कां हितम्। तस्मान्मेदः पर्य्यस्यति, व्यपर्यति, वेधा मेदः करोतीति श्रुतम्। एतन्मेदः 'अद्य' एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्धृतम् 'आत्ताम्' भक्षयेताम्। 'पुरा द्वेषोभ्यः' हविर्मथिभ्यः पिशा-

चादिश्च । 'पुरा पौरुषेय्या वधः' अनभिद्रावदानात्, सता हि पुरुषार्थं गच्छति, प्राक् तस्माद् ग्रहणात् । 'इन्द्राग्नी' 'घस्ता' भक्षयिता, 'नूनं' निश्चयेन । एतस्मिन् 'घासे' ग्रसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अस्राणाम्' अनभिभूतानां रक्षोभिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम् । अथवा 'घासेअज्राणाम्' इत्येकं पदम् । तदायमर्थः,—घासे हि सति पशवो न जीर्यन्त इति 'घासेअज्राः' । 'यवसप्रथमानाम्' यवसं भक्षणम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवस्य प्रथमानि, तेषां यवसप्रथमानाम् । 'सुमतक्षराणाम्' स्वयमेवैतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम् । 'शतरुद्रियाणाम्' बहुस्तुतीनाम् । अथवा 'शतरुद्रियाणाः' बहुशो करणानाम् । 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादूकृतानाम् । 'पीवोपवसनानाम्' पीवरा छागेन, उपवस्तानाम्, अथवा पीवानं छागमुपगम्योषितानाम् । 'पार्श्वत' अङ्गात् 'अवत्तानाम्' 'श्रोणित' अवत्तानाम् । 'शितामत' अवत्तानाम् । 'उत्सादत' च उच्छेदनस्थानात 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम् । 'करत' कुरुताम् इन्द्राग्नी । हविम् एतेषाम् एवंलक्षणानामवदानानाम् । हे 'होत' । यथैतानिन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'कुरु' । तथा त्वमपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति" । पर्शवो बह्व्य उच्यन्ते, तन्मय हि तद् भवति पार्श्वपटलस्वरूपम् । आह,—पर्शुः कस्मात् ? उच्यते,—"पर्शुः, स्पृशतेः" । आह —किमनया स्पृष्टम् ? इति । उच्यते,—"संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्" प्रति भवति । आह,—"पृष्ठं" कस्मात् ? उच्यते,—"स्पृशतेः" (तु० द०) एव, तद्धि "संस्पृष्टमङ्गैः" । आह,—"अङ्गम्"

कस्मात् ? उच्यते,—"अङ्कनात्" अङ्कितं हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः (भू० प०)। "अञ्चनाद्वा"। अञ्चतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०)। धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम्। पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्। अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति,— "श्रोणिः श्रोणतेः" धातोः "गतिचलनाकर्मणः" (भू० प०)। गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलनाकर्मा, तस्य गतिचलनाकर्मणः। किं कारणम्? "श्रोणिश्चलतीव" श्यानात् पश्चात् "गच्छतः"॥

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—"दोः शितामं भवति" बाहुरित्यर्थः। आह,—दोः कस्मात्? उच्यते,—"दोः" "द्रवतेः" (भू० प०) तस्य हि प्राणेन यस्य द्रवति। श्यितमंसभावेन पतनृकार्थे भवतीति शितामं। यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तदैवं निर्वक्तव्यः। आह,—कयोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते? शृणु,—पश्वोर्हि बाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति। तत्र, पश्वोः पार्श्वे श्रोण्यावंसावेति बाह्यानि, जिह्वाहृदयक्लदादीनि आभ्यन्तराणि। तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणितः इत्येतयोरन्तरा वर्त्तमानः शितामशब्दः किमन्यद्दोष्णोऽभिदध्यात्। प्रायो हि नियामको भवति। एवं बाह्यावदानप्रायो च शितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः कल्पते। "योनिः शितामः"—"इति" "शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते। तत्र योनिः अनवदानीया एव। योनिसमानदेशस्तु गुदो नामावदानमस्ति, स योनिशब्देनोच्यते। स च गुदः "विषितो भवति"। 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ०), व्याप्तः स पुरीषेण भवति। अथवा विषितमांसो विपुषितमांसः, विस्रस्तमांसः, स भवति। आह,—कयोपपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शितामशब्देनोच्यते? इति। शृणु,—स हि श्रोण्य-

नन्तरो भवति, योऽस्यानन्तरश्च शितामशब्द उच्यते,—श्रोणितः शितामत इति । शब्दसारूप्यमपि च किञ्चिदस्ति,—विषितो भवति, शितामेति । अनयोपपत्त्या अनेन च शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते ।

"श्यामतो यकृत्तः"—"इति" "तैटिकि" आचार्यो मन्यते । यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति । एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लभ्यते । एवञ्च सति यकृत्त एतदवदानं चोदितं स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम् ? तद्धि "श्याम" "श्यायतेः" (भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते । आह,—"यकृत्" कस्मात् ? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् "यथा कथा च" प्रयत्नेनैव "कृत्यते" छिद्यत इत्यर्थः । "शितिमांसतो मेदस्तः"—"इति" "गालवः" आचार्यो मन्यते । श्वेतान्मांसात् 'शितिमांसतः' । कतमत् पुनस्तत् श्वेत मांसमिति ? उच्यते,—'मेदस्तः' । तस्मात् यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति । एवमपि बहुतरं शब्दसारूप्यमस्ति । "शितिः" "श्यतेः" तनूकरणार्थस्य (दि० प०), परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते । "मांस" "माननं वा" य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतत् संस्क्रियते । "मानसं वा" सुमनसा हि तदुपादीयते । अथ वा य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते । "मनोऽस्मिन् मोदतीति वा" सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति । "मेदः" "मेद्यतेः" स्नेहनार्थस्य ॥

एवमेष शितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि । एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि । यथा हि,—

"शब्दरूपं पदार्थश्च व्याप्तिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वमेतदनेकार्थे ह्यनवगमे गुणाः ॥"—इति ।

(१) (२) (३) (४) (५)
कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुण-
(६) (७) (८) (९) (१०)
विभागक्रमविच्छेदाध्याहारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वचनं कर्त्तव्यम् । उक्तं हि,—

"धातूपसर्गावयवगुणशब्दं द्विधातुजम् ।
बह्वेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥
धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च ।
वाक्यजं व्यतिकीर्णञ्च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥"—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—"त्व" इति यथा, नाम, निपातो वा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—"शिताम" इति ॥ यथा ।

(३) स्वरानवगतम्,—"यन्ने न वायो" इति यथा ।

(४) संस्कारानवगतम्,—"ईर्मान्तासः" इति यथा ।

(५) गुणानवगतम्,—"कक्कतो" इति यथा ।

(६) विभागानवगतम्,—"मेहना" इति यथा ।

(७) क्रमानवगतम्,—"उपरमध्य मे ■यमे" इति यथा ।

(८) विच्छेदानवगतम्,—"द्यावा नः पृथिवी" इति यथा ।

(९) अध्याहारानवगतम्,—"दानमनसो नो मनुष्यान्" इति यथा ।

(१०) व्यवधानानवगतम्,—"वायुच नियुत्वान्" इति यथा ।

एकमपि पदं पदद्वितयं क्रियते—"पुरुषाद, पुरुषानद-नाय" इति यथा ।

पदद्वितयमपि चैकं पदं क्रियते,—"गर्भनिधानीं मनितुः" इति यथा ।

आख्यातमपि च नाम क्रियते,—"सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभज्यमाणाः" इति यथा ।

एवमेव शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः, दृष्टानुविधानात् छन्दसि यथासम्भवमनुविधेयः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः। राधस्तन्नो विदद्वस उभया हस्त्याभर। यदिन्द्र (चित्र) चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तद्दातव्यमद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेन तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहरोभौ समुद्रौ भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

"मेहना(४)—इति। एतदनवगतम्। "मंहनीयम्" इति अवगमः। "यदिन्द्र चित्र मेहना"—इति निगमः। अत्रेर्भौमस्यार्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नां
१ २र २
प्रथमे स्वरसाम्नि "यज्ञायज्ञा वो अग्नये" इति स्तोत्रियः, स्वर-
१ २ ३ १ २
पृष्ठानां "यदिन्द्र चित्र मेहना" इति द्वे, "आ तू न इन्द्र क्षुमन्त
१ २ ३ क
माभर" इति तृतीयानुरूपस्येति विनियोगः। हे "इन्द्र"!

'चित्रम्' "चायनीयम्" पूजार्हम्, "यत्" 'मेहना' "मंहनीयं" पूजार्हम्, तव 'राधः' "धनम्" "अस्ति" किञ्चित्, 'त्वादातं' "त्वया" च "दातव्यम्" एवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा "नः" अस्मभ्यम् "तत्" यतः, अतो ब्रूमः,—हे 'अद्रिवः' वज्रिन्! "तत्" "नः" राधः हे 'विदद्वसो' आत्तधन! साम्प्रतमेव "उभाभ्यां हस्ताभ्याम्" अक्षयम् 'आभर' "आहर" मा चिराय इत्यभिप्रायः। अथ "वा" "यत्र इह मास्तीति" एतस्मिन् वाक्यैकदेशे "त्रीणि" "पदानि" "मध्यमानि" मध्ये भवन्तीत्यर्थः। कथं मेहना इत्येषा संहिता,—'मे—इह—न' इति? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि। एवमेव वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति। अत्र 'यत्'—इति प्रथमं पदम्, अतः परं 'मे' 'इह' 'न'—इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि, 'अस्ति' —इति पञ्चमं पदम्। एवमभिप्रेत्य "इन्द्र चित्र"—मन्त्रादयकाच्योक्तं "त्रीणि मध्यमानि पदानि" इति। आह,—यदेवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः? इति। उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तत् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोतृभ्यः, तद्धस्ताभ्यामस्मभ्यमाभरेति। बह्वृचानां 'मेहना'—इत्येकं पदम्। छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि 'म, इह, न'—इति। तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ, एवञ्जातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यस्थापनार्थम्॥

आह,—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः? इति। उच्यते,—'विद्यावान्' विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थ्यते,—यद्यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्टमविशिष्टं वा प्रार्थ्येत, न चानयोरुभयोरपि विशेषमिन्द्रमस्ति, तस्मादिन्द्रेणैदमित्यं तयार्थमत्वा मेहनेत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य।

गार्ग्यस्य पुनर्यस्य इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः। एव-मत्र विशेषलिङ्गाभावाद्विप्रतिपत्तिः एवमन्यत्रापि शास्त्रान्त-पदविकल्पेषु अनुविधानमर्थाविरोधेन कर्त्तव्यम्। एवमय मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाधिकरण्ये वर्त्तमानो यस्म-न्नोयं राधः, यच्च मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् कमन्य-मर्थं ब्रूयात्? तस्माद्धनेति सामर्थ्याद्धनविशेषणमेतदित्यु-पपत्तिः॥

अधुना निगमप्रसङ्गानि निरुच्यन्ते।—"अद्रिराद्दणात्ये-तेन" अद्रिमारमयमेव ह्यायुधं भवतीति। अद्रिश्च उच्यते। आह,—अद्रिः कस्मात्? उच्यते,—आद्दणाति आदारयती-त्यर्थः। अथवा सोमाभिषवग्रावभिस्तद्वान् अद्रिवान् स्यात्। तैरपि हि सोम आदार्य्यते "अपि वा" "अत्तेः स्यात्" अद्रिः। कुतः? एतन्निगमात्। यतमोऽसौ निगम इति "ते सोमाद इति ह विज्ञायते" "ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसते (ऋ० सं० ८, ४, २०, ४)"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्य्यमाणे ज्ञायते-ऽत्तेरद्रिः स्यादिति। व्याख्यात एव शेषः। "राधः" "इति" एतत् "धननाम" स्मारयति। व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु पठितमपि सदेतदवधारयति,—इहाप्येतद्धननामैव, नात्र व्यभि-चारोऽस्तीति। पठिताभिधानमिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ। "वित्तधन" इति प्राप्तधन।। उभौ समृद्धौ भवतः, संपूर्णावित्यर्थः॥

"दमूनाः (५)"—इति। एतदनवगतम्। "दममनाः" दमूनाः स्यात्, दमे हि नित्यमस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः। "दानमना वा" दातव्ये मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः। "दान्तमना वा" दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः, स वा दमूनाः। अथवा "दम इति" एतद् गृहनाम"

एतद् यस्य मनसि ममेदमिति, स दमूनाः "स्यात्" गृहपतिरग्निः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरा भोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा (अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगमः,—"जुष्टो दमूनाः"—इति । वसुश्रुतस्यार्षं यत्सैय-मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या चैय चातुर्मास्येषु साकमेधे । हे भगवन्नग्ने ! 'जुष्ट.' आसेवितस्त्वमस्माभिः स्तुतिभिः 'दमूनाः' दममना', अक्रूरमनाः भूत्वा, ततः 'उपयाहि' । अथवा गृहं ममेदमिति चेतोऽवस्थाप्य, तत उपयाहि । अथवा दानमना भूत्वा, दातव्यमेभ्यो मयेत्येव चेतोऽवस्थाप्य, तत उपयाहि । अथवा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयञ्च दान्ता, 'अतिथि.' च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रात. सायञ्च

उद्बोध्यमानो भवसि, स्वभाव एवैष तवाग्निहोत्रिणामिति-यिलेनोपस्थातव्यमिति, अतो ब्रूमः वयमपि दाम्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माकमपि य एषः 'दुरोणे' यज्ञगृहे यज्ञस्तन्यते, तं त्वमुपयाहि, तमागच्छ, 'विद्वान्' जानानः स्वमधिकारं भक्ततामस्माकम्। किञ्च, 'विश्वाः' सर्वाः 'अभियुजः' अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्तृः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, 'विहत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि। किञ्च, एवमागच्छंस्त्वं शृणु यत्कुरुष्व,—'शत्रूयतां' येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्त्तुम्, तान् विहत्य, तेषां बलानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धनानि वा, तानि अस्मभ्यम् 'आभर, आहरेति समस्तार्थः॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च। आह,—"अतिथिः" कस्मात्? उच्यते,—"गृहान्" "अभि" आभिमुख्येनामी "अतितो भवति" गत इत्यर्थः। "अतति—पतति" इति गतिकर्मसु पठितम्। अथवैवमन्यथा स्यात्, "अभ्येति" अभ्यागच्छति "तिथिषु" पौर्णमास्यादिषु "परकुलानि" यजमानकुलानीत्यतिथिः। "अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव"। "दुरोण इति" एतत् "गृहनाम"। आह,—किङ्कारणम्? उच्यते—ते हि गृहाः "दुरवा भवन्ति, अवतिस्तर्पणार्थः", "दुस्तर्पाः" इत्यर्थः। उक्तञ्च,—'कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि'—इति।' एवमेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः, विद्वान्, हे अग्ने! यज्ञमुपयाहि! इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्त्तमानः 'दमूनाः' शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात्? न कश्चिदपि, परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम्॥

"मूष. (६)"—इति। एतदनवगतम्। बहुवचनश्चैतत्,

मूट्, मूर्षौ, मूष इत्येवम् । आह,—कुत एतत् ? उच्यते,— "अदन्ति" इत्येतस्मिन्नाख्याते बहुवचननिर्देशात्, 'मूषा अदन्ति'—इत्येतत् सम्बध्यते । "मूषिका—इति" अनेनावगतसंस्कारेण य "अर्थ" उक्त स्यात्, स एव मूष इत्युक्त प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन । 'मूष'—शब्दस्य तत्त्वमाख्यातम्, अधुनाऽऽख्यातमसम्भाव्य मूषिकाशब्दस्य निर्वचन करोति,— "मूषिका पुनर्मुष्णाते"। "मुष स्तेये (क्र्या० प०)" इति । अस्य "मूष अपि"-च "एतस्मात् एव" ते हि हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति माऽभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य रोदसी) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

"सं मा तपन्ति"—इति निगमः,—"सं मा तप०—रोदसी"—इति। आप्त्यस्य त्रितस्य, कुत्सस्य वेत्यार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। "सन्तपन्ति" "माम्" "अभितः" सर्वतोऽवस्थिताः, कूपे पतितस्य एताः, "कूपपर्शवः" कूपेष्टकाः, मध्येऽवस्थितम्। कथं पुनः सन्तपन्ति मामभितः? 'सपत्नीरिव' यथा समानभर्तृका योषितः (परस्परं वा पीड्यन्ते) एकं भर्तारमभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इदमस्याः त्वया कृतम्, इदं मम न कृतमिति, एवं मामेताः कूपपर्शवः सन्तपन्ति, ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीड्ये। किञ्च, 'मूषो न' "मूषिकाः इव" 'शिश्नाः' "शिश्नानि" "व्यदन्ति" अदन्ति तानि। स्नाववेष्टितानि, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदककषायितानि, "सूत्राणि" "व्यदन्ति"। सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्तिं दृष्ट्वा भाष्यकारेण। विविधमदन्ति भक्षयन्ति। अथ "वा" "स्वाङ्गाभिधानम्" एतत् "स्यात्"। स्वाङ्गाभिधानमिति शेपोऽभिप्रेतः, भवति हि तिरश्चालेपः स्वभावः,—यच्छेपं भक्षयन्ति। अथवा लाङ्गूलमपि साहचर्यात् शिश्नमुच्यते, भवति हि मूषिकाणामेष स्वभावः,—स्नेहभाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा उद्धृत्य व्यदन्ति आस्वादयन्ति। उपपद्यत उपमार्थे एवायमपीति शिश्नशब्दो विकल्प्यते। एवमेते मद्युक्ताः "सन्तपन्ति मा आध्यः"। आधयः "कामाः" सोमेन यज्ञे, दाक्ष्ये, भोज्ये इत्येवमादयः। मा भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्पूर्यमाणाः। 'आधिः'—इति मानसं दुःखमुच्यते। "स्तोतारं ते शतक्रतो" हे 'शतक्रतो!' तव नाम 'स्तोतारं' सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्शवः, मा उभयपार्श्वोत्थिता सबाह्याभ्यन्तरं सन्तापयन्ति। न च नाम त्वमस्मान्निरस्या आपदः त्रायसे, समर्थः सन्? अहो न युक्तम्? भक्तपरित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्य-

भिप्रायः। यदा एवमर्थ्यमानो न शृणुयाद इन्द्रः, तदा द्यावापृथिव्यौ आह,—यदि नायमिन्द्रः शृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकम्। युवामपि तावत् हे 'रोदसी।' 'वित्तम्' "जानीतम्" "अस्य" वचसः स्तुत्यात्मस्य यत् प्रयोजनम्, यदर्थमहं रोरवीमि, युवामपि चेतस्मात् अतिभयाकारात् कूपात् उद्धरतम्। यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति युवयोरपि स्तोतैवाहमित्यभिप्रायः॥

आह,—पर्शवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूपपर्शव एताः ? इति। उच्यते,—"त्रितः कूपेऽवहितः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण व्याख्यातम्, अतएव सूक्तागताद्विशेषलिङ्गात् उपलभ्य "त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ" यथेयमृक्। तस्मात् कूपपर्शवः एता इति॥

सूक्ताणि व्यदन्तीति सूक्तशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः त्रिश्र इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो कूपवासस्वन्धेन, ते उद्गमन्येन सूक्ताणि व्यदन्तीति। आद्वाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येवेति॥

"तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्"। तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म, इतिहासमिश्रम्, इतिहासयुक्तमित्यर्थः। तत् यथा,—"त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये"—इत्येवमादि (ऋ० सं० १, १०, ५, १७)। "ऋङ्मिश्र" "गाथामिश्र" च "भवति"। स पुनरितिहासः ऋग्वत्तो गाथावतश्च। ऋक्प्रकार एव कश्चित् गाथेत्युच्यते, गाथाः शंसति, नाराशंसीः शंसतीति श्रुतं गाथानां कुर्वीतेति। स एष सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः,—इतिहाससम्बन्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति। तेषु

प्रकरणादपि मन्त्रिस्य पदस्यार्थोऽध्यवसेयः, यथेह पश्चशब्दो भाष्यकारेणाध्यवसित इति ॥

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्ब्रवीति,—"त्रितः तीर्णतमो मेधया" एकतद्वितयोः सकाशात् "बभूव"। "अपि वा" सङ्ख्यानिमित्तमेव एतत् "नाम" "अभिप्रेतं स्यात्"। कथम्? "एकतः, द्वितः, त्रितः इति त्रयः" हि ते भ्रातरः "बभूवु" तस्मात् सङ्ख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव। उक्तञ्च,—"भार्याद्वारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इ॒षि॒रेण॑ ते॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भक्षी॒महि॑ पि॒त्र्यस्ये॑व रा॒यः। सोम॑ राजन्॒ प्र ण॒ आयूं॑षि तारी॒रहा॑नीव॒ सूर्यो॑ वास॒राणि॑ ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन्। अहानीव सूर्यो वासराणि। वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७॥

"इषिर" (७)"—इति। एतदनवगतम्। "ईषणेन वा एषणेन वा अर्षणेन वा" इति। एता. शब्दसमाधयः। "इषि॒रेण॑ ते॒ मन॑सा" इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इषिरशब्दस्य प्रतीयत एषमतो विशेषणत्वमित्यभिधेयमनुक्त्वा निगममेव पठति,

—"इषिरेण ते मनसा ०—० वासराणि"—इति (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)। प्रगाथस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। सोमो। हे भगवन्! 'सोम!' 'इषिरेण मनसा' त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः। "ईषति, फणति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। "एषणेनेति वा" स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः। "अर्पणेनेति वा" दर्शनवता। ईदृशेन मनसा किं कुर्मः? 'ते' तव योऽस्माकं स्वांशः, तं भक्षीमहि त भक्षयेमहि। कथं पुनः भक्षयेमहि? 'पित्र्यस्येव रायः' यथा पित्र्यो धनांशः अविघ्नेन भुज्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरिणामो मे अस्तु, मातीव भिद्येमहीत्यभिप्रायः। किञ्च, हे 'सोमराजन्!' 'प्र' 'नः' 'आयूंषि' 'तारीः' तारय च प्रवर्द्धय च नः आयूंषि। कथं पुनः प्रवर्द्धय? "अहानि इव सूर्यो वासराणि"। यथा सूर्यः वासराणि यासन्तिकान्यहानि। "वासराणि" इति "वैसराणि"। शीतोष्णाभ्यां हि ह्याभ्यां तानि भवन्ति, तेषु हि शीतोष्णं भवति, रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम्। अथवा "विवासनानि" स्युः, तानि हि तत् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः। "गमनानीति वा" विस्तृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते। यथा तानि सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एवमस्माकं त्वमायुः प्रवर्द्धयेत्यार्थः॥

"कृतन (८)"—इति। "अनर्थका उपजना भवन्ति" य एवार्थः कृतेत्युक्ते भवति, स एव कृतनेति, नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति। अधुना एवमुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति,— "कर्त्तनहन्तनयातनेति"।

"शुनं सुफाला वितुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः

कर्त्त नासो"—इति (य० वा० सं० १२, ३८)।

अग्निचयने सेवकर्षणे विनियुक्ता। त्रिष्टुप्। 'शुनं' 'सुफालाः' सुख शोभनाः फालाः, 'वितुदन्तु' विकृषन्तु 'भूमिम्'। सुखं 'कीनाशा.' भूमिं कीनाशाः, खिलोत्कसारः, कर्षुका, 'अभियन्तु' 'वाहैः' अनडुद्भिः। अयं तावदेवं कृषीवलः कृषिं करोतु, युवामपि हे 'शुनासीरौ!' 'हविषा' उदकेन 'तोशमानौ' निघ्नन्तौ भूमिं 'सुपिप्पला' सुफला, एताः 'ओषधीः' 'कर्त्त न' कुरुत, 'अस्मे' अस्मभ्यमित्यर्थः॥

"यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति। द्रुहः पाशान् प्रति मुंचोष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम्"—इति (ऋ० सं० ५, ८, ३०, २)॥

वसिष्ठस्यार्षम्। आम्लपनस्य चरोः याज्यैषा। 'यः' 'नः' अस्माकं हे 'मरुतः!' 'दुर्हृणायुः' पापक्रोधः, 'तिरश्चित्तानि' अन्तर्हितानि चित्तानि ज्ञात्वा अस्मोद्ध ततो हन्तुमस्मानिच्छति। हे 'वसवः' सर्वभूतवासयितारः। तस्य दलकस्य 'द्रुहः' अस्मद्द्रोग्धुः उपरि 'पाशान्' 'प्रति मुंचोष्ट' प्रतिमोचयत। पाशैः एवं बद्धा 'तपिष्ठेन' तापयितृतमेन 'हन्मना' हननेन, वधेन 'हन्तना' हन्तेत्यर्थः॥

"कोऽन्वत्र मरुतो मामहे वः प्रयातन सखींरच्छा सखायः। मन्मानि चित्रा अपि वातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम्॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)। इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः। कयाशुभीयं सूक्तम्। तत्रेयमगस्त्यस्यार्षम्। महाव्रते व्यूढस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते। हे 'मरुतः!' कोऽन्य. युष्मानेवमेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः महयति, पूजयति? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रवीमि,—अस्मान् एव 'सखीन्' अभि-

मुख्येन 'प्रयातन' प्रयात, हे 'सखायः !' । किञ्च, 'मन्मानि' मननानि स्तानि चेतांसि 'चित्राः' चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि वातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्' 'ऋतानां' यज्ञानां प्रापयितारः 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः ! इत्यर्थः ॥

"जठरम् (८)"—इति । एतदनवगतम् । "उदरं भवति" —इति अभिधेयवचनम् । "जग्धम्" भुक्तमन्नम् "अस्मिन्" अवस्थितं "ध्रियते" इति जठरम् । अथ "वा" जग्धमस्मिन् "धीयते" इति जग्धधानं वा स्यात् । एतौ शब्दसमाधी ॥७॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय । आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्नमनु मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिं मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४,१ ॥

"मरुत्वाँ इन्द्र"—इति निगमः । "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभः० — ० सुतानाम्"—इति (ऋ० सं० ३,३.११,१) । विश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते । मरुद्भिः युक्तो भूत्वा पिब । हे 'इन्द्र !' यः त्वं 'वृषभः' वर्षिता, 'अपाम्' इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात् । यः त्वामेवं कर्मकारी

तं त्वां ब्रवीमि,—'रणाय'—"रमणीयाय संग्रामाय" रमणीयं संग्रामं करिष्यामीति एतमर्थमुद्दिश्य "पिब"—एतं "सोमम्" अस्मत्प्रदत्तम्। 'अनुष्वधं' स्वधेति अन्ननाम, अन्नीयपुरोडाशाद्यभिप्रायेण। 'अनुष्वधम्' "अन्वन्नम्"। 'मदाय' "मदनीयाय" पानाय, युष्मदर्थमस्माभिः संस्कृतम्। 'जैत्राय'—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण, द्विविधो हि मदः,—सम्मोहकरो जैत्रश्च, तयोः जैत्र इष्टः संग्रामे। कथं च पुनः पिब?—किमीयत्? नेत्युच्यते,—'आसिञ्च स्वजठरे' ये 'मध्वः' "मधुनः"। "मधु सोममिति, औपमिकम्"—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम्। "माद्यतेः" धातोः। तृप्तिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम्। "इदमपीतरत् मधु" माक्षिकम् "एतस्मादेव" माद्यतेः। यत्तु सोमस्यौपचारत्वेन, तस्मात् माध्वीयम्। 'ऊर्मि.' सङ्घातः। तावत् तं सोममासिञ्च स्वजठरे, यावता जैत्रो मद उपजायते। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,—यस्मात् 'त्वं' राजासि प्रदिव. सुतानाम्' त्वमेव 'राजा' ईश्वरः "पूर्वेष्वपि अह सु सुतानाम्" अभिषुतानाम्, न केवलमाधुनिकानाम्, एवं ते समुचितं सोमपानमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

द्वितीयः पादः।

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ १(६) ॥

"तितउ (१०)" इति। एतदनवगतम्। "परिपवनं भवति"—इति अभिधेयवचनम्। सक्तवः परिपूयन्ते येन

दृश्येण, सत् परिपवनमुच्यते। ततेन चर्मणा नद्धं 'तितउ'। तुषैर्वा छिद्रैः तद्वत् 'तितउ'। तिलमात्राणि वा तुन्नानि तस्मिन्निति 'तितउ'। यथामश्नवमेता शब्दमनाधय: ॥ १ (८) ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा, लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लक्ष्मणाद्वा) लञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लिषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ २ (१०) ॥

निगम,—"सक्तुमिव तितउना"—इति। विद्यासूक्ते बृहस्पतेरार्षम्। "सक्तु सचते." स हि सूक्ष्मत्वात् सचति मक्षियति मङ्गे। तत "दुर्धावो भवति"—इति उपपत्तिः। दुःखं धाव्यते प्रक्षाल्यत इत्यर्थः। "कसते, वा स्यात् विपरी-

तस्य" स हि "विकसितः" विपुष्पितः "भवति"। यथा सक्तु कश्चित् परिपवनेन पुनाति, एवं "मनसा" परिपवनस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य शब्दार्थे न्याययुक्तां "वाच" "यत्र" यस्मिन् समाजे यज्ञे वा "धीराः" धीमन्तः, मेधाविनः 'अक्रत' "अक्रषत" कुर्वन्तीत्यर्थः। अत्र केचित् अक्रषत प्रज्ञानमित्यभिधीयते, प्रज्ञानायत्वात् वाचः। तत्र किम्? इति। "तत्र सखायः" समानख्यानाः। समानख्यानानामेव समानेषु शास्त्रेषु ज्ञातयमानाम्, तद्यथा,—वैयाकरणाना वैयाकरणा एव, नैरुक्ताना नैरुक्ता एव। "सख्यानि" सखिभावात् "सजानते" विज्ञानानि सञ्जानते, इतरेतरस्य यो विज्ञानप्रकर्ष', तं जानते। किङ्कारणम्? यस्मात् "भद्रा" भन्दनीया "एषा" "लक्ष्मीः" विज्ञानाख्या "निहिताधि वाचि" वाचः 'अधि' उपरि, 'निहिता' अवस्थापिता। तया लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानश्रम जानते, इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः॥

"भद्रम्"। "भगेन व्याख्यातम्" शोभनः तथा स्यात्, भजते इति। "भजनीयम्" इति। "भूतानाम्" "अभिद्रवणीयम्" अभिगमनीयमित्यर्थः। "भवद्रमयतीति वा" यस्य हि तद् भवति, स रमते। "भाजनवद्वा" सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषा, ये तस्य भाजनम्, तैः सदृत्॥

"लक्ष्मीः"। "लाभाद्वा" लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते, नेतरे। "आ लक्षणाद्वा" आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान्। "लाञ्छनाद्वा" तया हि लञ्छित इव भवति। "लषतेः (भ्वा॰ उ॰) वा स्यात्, प्रेप्साकर्मण" सर्व एव हि तामभिलषन्ति। "लग्यतेः (भ्वा॰ प॰) वा स्यात्, आश्लेषकर्मण." आश्लिष्ट इव हि सा वर्त्तते पुरुषम्। "लज्जतेः (तु॰ आ॰) वा स्यात्,

अग्राधाकर्मण:" ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं न स्नापयन्ते ॥

"शिप्रे (११)"—इति । "एतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्याम." —"शिप्रे हनू नासिके वा"—इति, अत्र हि एतन्निगमप्रसङ्ग-मायास्यतीति लाघवार्थमुत्कृष्टम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्य्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्त्तोर्विततं सञ्जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ तत्सूर्य्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुङ्क्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वाथरात्री वासस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती सर्वस्मादपि वोममाथैं स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति पुनः समव्यह्वितत वयन्ती । समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

"मध्या (१२)"—इति । एतदनवगतम् । "मध्ये"—इत्य-वगमः । "तत् सूर्य्यस्य देवत्व०—० सिमस्मै"—इति निगमः (ऋ० सं० १, ८, ७, ४) । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । सौर्य्यस्य पशोः षडर्चे वपाया याज्या, सूचितञ्च, —"चित्रन्देवानामिति पुरोनुवाक्यास्तिस्र उत्तरा याज्याः सौर्य्यस्योपांशु (आ० ३, ८)" इति । 'तत्' पदं 'सूर्य्यस्य' भग-वतः 'देवत्वं' देवताभावं, 'तन्महित्वं' तच्च महत्त्वं माहात्म्य 'मन्ये' जाने । तत् किम् ? इति,—'मध्या' "मध्ये" "यत्"

"कर्मणां क्रियमाणानाम्" अनेकेषाम् अवगणय्य सर्वान् कर्मकर्त्तॄन् 'विततं' तथा "विततम्" एतत् प्रकाशजालम्। एवमतिमहत्। महतापि कालेन तत् दुरुपसंहारमन्यैर्दैवैकेन मुहूर्त्तेनायत्नेनैव भगवता सूर्य्येण "सञ्जिहीते" तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्वमहं मन्ये। किञ्च, "यदासौ" भगवान् सूर्य्य, "अयुक्त" युनक्ति, 'हरितः' "हरणान्" रसहरणान् "आदित्यरश्मीन्" आत्मन्यस्तं गच्छन् 'सधस्थात्' पृथिवीलोकादाकृष्य। पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थानम्। इतो हि ते सर्वे एव रसानाददते। 'आत्' अथेत्यर्थः। अथ तदैव उपसंहृतसर्वरश्मिजाले भगवति सूर्य्ये, 'रात्रि' 'वास' "वैसरमहरवयुवती" अवमिययन्ती 'सिमस्मै' सिमस्मात्, सर्वस्मात् लोकात् अपहरपहृत्य, स तमः 'तनुते'। तदेवमेतदपि सूर्य्यस्यैव माहाभाग्य यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति, यश्चानेनोत्सृष्टो देशः स तमसा छाद्यत इत्यभिप्रायः। "हरितोऽश्वानिति वा" ऐतिहासिकपक्षमतेन ॥

"अपि वोपमार्थे स्यात्, रात्रीव वासस्तनुत इति" वास इव रात्रौ तमः तनुत इत्यर्थः। पूर्वत्र वैसरमहरवयुवती तमस्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येवमुपमा ॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, "तथा" च "निगमः" "अपि" अयं "भवति"—"पुन॒ सम॑व्य॒द् वित॑त॒ वय॑न्ती म॒ध्या कर्तो॒र्न्य॑धा॒च्छक्म॒ धीरः॑। उत्संहा॒यास्था॒द् व्यृ॒१॑तूँ॑रदर्धर॒र्मतिः॑ सवि॒ता दे॒व आगा॑त् ॥" (ऋ० सं० २, ८, २, ४)। सदस्यमदस्येयमार्षम्। सावित्री। त्रिष्टुप्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते तृतीयसवने। "पुन॒ सम॑व्य॒द्वित॑त॒ वय॑न्ती"। "समनात्सीत्"—इति निर्वचनम्। समवेष्टयदित्यर्थः। यथा

योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्टयत्यस्तमयकाले, पुनश्च वितनोत्यादित्य उदिते, एवमियं रात्रि पुनरेव तमः संवेष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती। कदा पुनः संवेष्टयति ? यदा 'मध्या' मध्ये 'कर्त्तो' कर्मणा क्रियमाणानां लौकिकवैदिकानां 'विततम्' एतद्रश्मिजालम् 'शक्म' स्वात्मप्रभवादपत्यभूतं 'न्यधात्' न्यदधात्, गोपैर्धर्त्तं लोकानां प्रकाशनाय। अथवा शक्मेति कर्मनाम स्यात्, यदा स्व प्रकाश पुन कर्म निधत्ते, निदधाति, उदेति 'धीर' धीमानादित्य, तदा अहनि अभ्युपस्थिते पुन संवेष्टयति रात्रिस्तम इति। अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव तनोतीति। एवमेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादभ्युपमाशब्दे वाससा तम उपमीयते। यथेह तथा पूर्वस्मिन्नपि, निगमेऽपीत्येवमेके मन्यन्ते। अपरे पुन अपिवोपमार्थे स्यादित्यनेव वर्णयन्ति,—रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र वास शब्दोऽह शब्दपर्य्यायवाची, तस्योक्ता व्युत्पत्ति वैसरमहरिति। सा रात्रिः वासस्तनुते, अहस्तनुत इत्यर्थ। रात्रिप्रान्ते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते, तेन ज्ञायते रात्रैरेवेद ततमिति। एतमुपमार्थत्वमके मन्यन्ते,—यदा वायमर्थ, तदा "पुन सम व्ययितन् वयन्ती (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इत्यत्र पुन समवेष्टयदस्तो रात्रि, विततमिव वासो वयन्ती। कदा ? यदा मध्ये कर्मणा॰ 'न्यधात्' निदधाति। अस्त गच्छन् आदित्य स्वमण्डले 'शक्म' रश्मिजाल यदा च 'उदस्थात्' उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' विदधाति 'ऋतून्' ऋद्धोरात्रलक्षणान्। यदा एवम 'एष' 'सविता देव:' 'अलमति.' पर्य्याप्त मति, 'आगात' आगच्छति। तदा 'रात्रि तनुते' 'वास.' अहर्लक्षणम्, 'पुन' स'वेष्टयतीत्येव मन्यन्ते। यदत्रार्थविरोधि तत प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

"मन्दू (१३)"—इति । एतदनवगतम् । "मदिष्णू, मन्दुनेति वा" अस्यसमाधौ । "इन्द्रेण सं हि"—इति निगमः । मधुच्छन्दस इदमार्षम् । महाव्रते महदुक्थे द्वचा शीतिषु शस्यते, माविकेषु चाह सु स्तोमातिशंसो प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते इन्द्र उच्यते । हे भगवन् ! इन्द्र ! त्वं 'इन्द्रेण' ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्यमेव "सङ्गच्छमानः" 'सदृश्यसे' "सन्दृश्यसे" । 'अबिभ्युषा' अभयवता, "गणेन"—इत्यध्याहारः । तौ च "युवां" मरुद्गणः त्वं च, एकत्र सङ्गतौ । "मदिष्णू" हर्षशीलौ, नित्यप्रमुदिताविथर्थः । 'समानवर्चसौ' च, समानदीप्ती इत्यर्थः । एवं "मन्दू समानवर्चसा"—इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । "अपि वा" एवमन्यथा "स्यात्" । मन्दु इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन विपरिणामः, एवञ्च सति मरुद्गणविशेषणमेतद्भवति । कथम् ? "मन्दुना" मरुद्गणेन, इन्द्र ! सन्दृश्यसि सङ्गच्छमानः । "समानवर्चसा इति" एतत् पदं मन्दुनेति "एतेन" पदेन "व्याख्यातम्" यथैव हि मन्दू इत्येतत् द्विवचनमेकवचनं वा, एवमेतदपि,—समानवर्चसाविन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा च मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकवचनम् । अपि वा एवं मन्दुश्च

उच्यते,—त्वमिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्यमेव सन्दृश्यस इति। समानमन्यत् ॥ ४(१२) ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः) पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संहृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वाऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतस्मिन्निन्द्रियाणि भवन्ति संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः) शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते। हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानं (श्रेणिश इति) श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति यदाक्षिषुर्यदापन् दिव्यमज्ममजनि माजिमश्वा अस्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति। सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

"ईर्मान्तासः (१४)"—इति। एतदनवगतम्। "समीरितान्ताः"—"पृथ्वन्ता वा" इति यथासम्भव शब्दसमाधौ। "ईर्मान्तासः"—इति निगमः। दीर्घतमस आर्षम्। "युमेन

दुत्तम्"—इति ह्यस्य, हे अध्येते अश्वस्तोमीये सूक्ते, अन चाश्वः स्तूयतेऽश्वमेधे, आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मान्तासः, तेषां सप्तानां येऽश्वाश्चत्वारः, ते "समीरितान्ताः" विच्छिन्नान्ताः, प्रहतान्ताः, प्रविरला इत्यर्थः। "पृथ्वन्ता वा" तेषामेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः, पृथूरस्काः पृथुजघना वा इत्यर्थः। "सिलिकमध्यमाः, संहतमध्यमाः" संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः। तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रयः इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणावस्थिताः। अथवा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाः शरीरप्रदेशाः, सप्तानामपि सश्लिष्टाः संलग्नास्तनवः, निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः। तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव। "शीर्षमध्यमा वा" सिलिकमध्यमा वा। एवमपि हि शब्दे सारूप्यमस्ति, यो हि तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः। "अपि वा" एवमन्यथा स्यात्। "शिर आदित्य" एव "भवति" सर्वभूतप्राधान्यात्। "मूर्धा, राजेति वा अहमेतमुपासे इति ह विज्ञायते"। यस्मादसावनुप्रविश्य प्राणभावेन सर्वभूतानि "शेते" आस्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः। स चैतेषामश्वानां "मध्ये तिष्ठति" शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते। "इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव"—इति प्रासङ्गिकम्। "समाश्रितानि" हि "एतत्" उत्तमाङ्गम् "इन्द्रियाणि" चक्षुरादीनि "भवन्ति" इति शिर उपपत्तिः। 'संशूरणासः' सङ्गताः शूरेण भगवतादित्येन संशूरणाः। "शूरः शवतेर्गतिकर्मणः" स हि परामभिमुखो गच्छत्येव, न पर्यावर्तते। 'दिव्यासः' ते हि "दिव्याः" दिविजाताः। 'अत्याः' "अतनाः" ते हि अतन्त्येव, मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते। य एवलक्षणा अश्वास्ते किं कुर्वन्ति? इति। उच्यते,—'हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते', इवा

इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः यतन्ते गच्छन्ति । "हंसा इन्तेः" ते हि "घ्नन्त्यध्वानम्"। कदा पुनरेव यतन्ते ? "यदाक्षिषुः" 'यत्' "यदा" यस्मिन् काले 'आक्षिषुः' 'आपन्' आप्नुवन्ति । किम् ? 'दिव्यम्' 'अज्मम्' "अजनि"। अज्यतेऽस्या गम्यत इति अजनि, वाहिका, स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा ते आप्नुवन्ति —उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैव यतन्ते । के पुनस्ते ? इत्युच्यते—'अश्वाः'। एवमेतानि ईर्मान्तास इत्येवमादीनि अश्वविशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात् । आश्वै-षेया रथो भवत्याश्वास्ता इत्येव प्रक्रमेण सूर्यदैवत एव मन्त्र उक्तः । स पुनरयमश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदमन्त्रसमिति मन्यमानो भाष्यकार प्रतिसमाधित्सुराह,—"अस्यादित्यस्तु-तिरश्वस्य" इति, अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत इत्यर्थः । आह,—कयोपपत्त्या ? इति । उच्यते, "आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति"–अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्व. स्तूयते । आह,—कुत एतत्सूरादश्वो निस्तष्ट ? इति । उच्यते,—"सूरादश्वं वसवो निरतष्ट—इत्यपि निगमो भवति"। "यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥"—इति (ऋ० म० २, ३, ११, २)। 'यमेन' 'एतम्' अश्वाक 'दत्तम्' अश्वम् 'त्रित' त्रिस्थानो वायु 'आयुनक्' युनक्ति । यथाय योक्तव्यः, तत्र वायुना युक्तस्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य 'अस्य' 'गन्धर्वः' गन्धर्वराज 'रशनामगृभ्णात्' नियमेन रज्जुं गृह्णाति। कुत पुनरयमश्वः ? इत्युच्यते,—"सूरात्' सूर्यादेतमेवंलक्षणम् 'अश्व' 'वसव' 'निरतष्ट' निस्तष्टवन्त । एवमेतस्मिन् मन्त्रे सूर्य-प्रभवोऽश्व इति स्तूयते । "कारणाच्च' कार्यमनन्यत्"—इत्यु-पपद्यते सौर्ये च मन्त्रेऽश्वस्य स्तुतिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥ कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः । लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशोचिषम् । पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ ६ (१४) ॥

"कायमान (१५)"—इति । एतदनवगतम् । "चाय· मानः"—इत्यवगम', "कामयमान इति वा" । "कायमानो वना त्वम्"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, १, ५, २) । विश्वा· मित्रस्येयमार्षम् । बृहती । मातरनुयाज्याग्निनयोः गम्यते । हे भगवन् । अग्ने । 'कायमानः' "चायमान" पश्यन्नि- त्यर्थः । अथवा "कामयमानः" । किम् ? स्वां योनिम् । कतमाम् ? 'वना' "वनानि" दारूणि । दारुभ्योऽग्निर्जा यते, तदेतत् प्रसिद्धमेवोक्तम्, यदा चाग्निरनुगच्छति अरणौ चावगच्छति । 'मातृः' या सर्वभूतनिर्मात्रीः 'अपः' सापि योनिरेवाग्नेः । "आपो वा अग्नेर्योनिः,—इति ह विज्ञा· यते" । अनयोर्योन्योरन्यतरां योनिं 'यत्' यदा 'अजगन्' "अगमः" "त्वम्" । कदा पुनरगमः ? "उपशाम्यन्"—इत्य ध्याहृतं भाष्यकारेण, अनुगच्छन्नित्यर्थः । तत्र तवैवमनु- गच्छत किम् ? इति । उच्यते,—'न' 'तत्' 'ते' 'अग्ने' ।

'प्रवते' 'निवर्त्तनम्'। "न प्रमृष्यते" न प्रमृज्यते निवर्त्तनं, वर्त्म, मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः। कथं गम्यते न प्रमृज्यते मार्गः ? इति। 'दूरे' अपि 'सन्' अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् "इह" पुनः "भवसि" एव। कदा ? "जायमानः" "यत्" यदा अग्नी जायसे वैद्युतात्मना, यदा वा अरणिभ्यां जायसे मथ्यमानः, तदा ॥

"न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः। नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान् नयन्ति" इति (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)। "लोधम् (१५)"—इति। एतदनवगतम्। "लुब्धम्"—इत्यवगमः। यस्मिन् निगमे एष शब्दः, सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक्। अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः ? अतस्तान् निर्ब्रवीमीति ॥

"शीरम्(१६)"—इति। एतदनवगतम्। अग्निरभिधेय। "अनुशायिनमिति वा"—इति, अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेते इत्यनुशायी, तमनुशायिनम्। अश्नोति व्याप्नोति वा सर्वभूतानीति "आशिनम्"। "शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा दीदाय दीर्घश्रुत्तम. ॥"—इति निगम (ऋ० सं० ६, ७, ११, १)। भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'शीरम्' अनुशायिन व्यापिन वा अग्नि स्तौमि। "पावकशोचिषम्" पावयित्री यस्य शोचिर्दीप्तिः, त पावकशोचिषम्। किञ्च 'ज्येष्ठ.' श्रेष्ठ, 'प्र.' प्रधानः 'दमेषु' यज्ञगृहेषु 'आदीदाय' आदीप्यते, परिचर्य्यमाणोऽग्निहोत्रिभि.। किञ्च 'दीर्घश्रुत्तम.' यः, दीर्घश्रोतव्यः यो दीर्घश्रुत्तमः। तमग्निं स्तौमि॥ ६ (१४) ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके। बभ्रू

यामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा (कमनेनानीयत इति वा) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्रयोर्दारुपादोर्दारु दृणातेर्वा द्रुणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते बभ्रोरश्वयोः संस्तव इदमश्व मेऽदादिदमश्व मेऽदादित्यृषिः प्रसंख्यायाह। सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति। कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। पुनर्नो नमन्ते मरुतो नमत इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्र चोदय दातवे मघम्। ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तैरिन्द्र चोदय दनाय मघम् ॥ ७ (१५) ॥

"विद्रधे (१८), द्रुपदे (१९)"—इत्येते पदे एकनिगमे। इ अप्यनवगते, पदेष च अनेकार्थे। 'विद्रधे' विद्धे, 'द्रुपदे' द्रुममये पदे इत्यवगमः। दारुपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते। कन्ययोर्वा पादपीठप्रवधमे सप्तम्येकवचनान्ते एते। द्वयोरपि पदयोरेक एव निगमः,—"कनीनकेव विद्रधे०—०शोभेते"—

इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ७)। वामदेवस्यार्षम्। "कन्या कमनीया भवति" सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव। अथवा "क्वेयं नेतव्येति वा" दानायैव तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या। "कमनेनानीयत इति वा"। "कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मण" "कनति (१०)' कानिषत् (१८)"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'इव' इति उपमायाम्। 'विद्रधे' 'नवे' 'द्रुपदे' 'अर्भके'—इत्येतानि चत्वारि पदानि "कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि" "सप्तम्या एकवचनानीति" एव "शाकपूणि" आचार्यो मन्यते। एतस्मिन् दारुमये पादपीठेऽस्मिन् समधिरूढेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे 'शोभेते' यथैव 'बभ्रू' बभ्रूवर्णे अश्वे 'यामेषु' आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु, कन्यके, बालभक्षिके वा। तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यत इति शाकपूणिराचार्यो मन्यते। यास्कस्तु "विद्रधौ" विकुपिताधो भागयो "दारुपादौ" अधिरूढयो कन्ययोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते। ताभ्यां स्वामिन्यो: खुराकारत्वेन साहृश्यमस्तीत्येवमुपादानम्। दारुपादोरित्येतस्मिन् व्याख्यानप्रसक्ते पदे निर्वचनप्रसक्तो दारुशब्दो निरुच्यते,—"दारु दृणातेर्वा" विदारणार्थस्य (क्रया० प०)। 'दॄणातेर्वा" हिंसार्थस्य। तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य "द्रु" —इत्येतदभिधानं भवति। • द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य "तस्मादेव द्रु"—इत्येतदुक्तम्, द्रुम इत्यर्थः। "नवे नवजाते"। "अर्भक अवृद्धे" अल्पके इत्यर्थः। "ते" कन्यके एवम्प्रकारेषु 'समधिष्ठानेषु" तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे "शोभेते" यथा "एव" "बभ्रू" बभ्रूवर्णे अश्वे "यामेषु" आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु, वर्त्तमाने शोभेते। ते एवमेव "अर्भ्वोरख्यो सख्यव"॥

"तुग्वनि (२०)"—इति। एतदनवगतम्। "तूर्णमेतदायन्ति"—इति शब्दसमाधिः। "तीर्थम्" अभिधेयम्। "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"—इति निगमः (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)। अस्य ऋक्पादस्य ऋक्छेषापेक्षो निर्णयः। सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामयं पादः, तस्या या आद्यास्या आधस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या ऋचः आधस्त्यायाः सङ्क्षिप्यार्थमाह भाष्यकारः,—"इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह"—इति। इदञ्च द्रव्यजात, मम दत्तवानसौ राजेत्येवं, 'प्रसङ्ख्याय' परिसङ्ख्यानं कृत्वा,-ऋषिराह उक्तवानित्यर्थः। कतमा पुनरसौ आधस्त्या ऋक्, यत्रायमर्थः सङ्क्षिप्यते? इति। उच्यते,—"अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम्। मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः" (ऋ०, सं० ६, १, ३५, ६)। सोभरेः काण्वस्येयमार्षम्, परा च, दानप्रशंसा। 'यः' 'अदात्' 'मे' मम, 'पौरुकुत्स्यः' पुरुकुत्सस्य पुत्रः 'त्रसदस्युः'-दस्युत्रासनः। किमदात्? 'पञ्चाशतं वधूनाम्' पञ्चाशतं षोडश्यानां कन्यानाम्। 'मंहिष्ठः'-पूज्यतरः। 'अर्यः' ईश्वरः। 'सत्पतिः' च सतां पालयिता च। एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः मम दत्तवान् पञ्चाशतं वधूनाम्। आह किमेतदेवादात्? नेति। उच्यते,—इदञ्च यदुक्तम्, उत्तरञ्च यद् वक्ष्यति। कतरा पुनरसावुत्तरा ऋक्? इति। उच्यते,—"उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद् वसुर्दियानां पतिः"—इति (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)। अप्येतत्,—यदुक्तम्, अपि च यदेतत् वक्ष्यमाणमिति 'उत'—शब्द एतमुभयं समाश्रयति। 'मे' मम 'प्रयियोः' (प्रगम्यते येन, तत् प्रयियुः, धनमश्वादि, तस्य प्रयियोः) धनस्य, वेङ्कटात्?

ताभिः कन्याभिः सह 'वयियोः' (वयत इति वयियुः वस्त्रादि, तस्य) च बहुदात्। 'तिसृणां सप्ततीनां' गवाम्। 'श्यावः' श्यामवर्णः हयः, श्यामवर्णानां 'प्रणेता' प्रकर्षेण नेता अग्रतोगामी। 'भुवद्वसुः' भावयिता वसूनाम्। 'प्रशस्त' पूजितलक्षणः। 'दियानां' दानार्हाणाम्, देया याः तासां पतिः। ताश्च गा एतत्सङ्ख्यायुक्ताः, एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात्। क्व पुनरसावदात्? 'सुवास्त्वा' सुष्ठुनिवासायाः नद्याः 'अधि तुग्वनि' तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मह्यम्। "सुवास्तुः नदी" "तुग्व तीर्थं भवति" "तूर्णं" हि "एतत्" अवगाहनार्थम् "आयन्ति"। अत्र दानसम्बन्धात् सुवास्तुशब्दो नद्यभिधाने, प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्; नदीसम्बन्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि तीर्थाभिधायक इत्युपपत्तिः। निगमार्थप्रकाशनायैवं सूत्रगतोऽपि अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शितमाचार्येण॥

"नंसन्ते (२२)"–इति। एतदनवगतम्। "नमन्ते"–इत्यवगमः। "कुविन्नंसन्ते"–इति निगमः, "तॉं आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। यत् सस्वर्त्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम्"॥ इति (ऋ० स० ५, ४, २८, ५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। 'तान्' अहं 'मीळ्हुषः' मरुतः वर्षस्य सेक्तॄन् धनवतः, बलवतः वा 'आविवासे' आभिमुख्येन स्थित्वा परिचरामि। किंलक्षणान् पुनः मरुतः आविवासे? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, अस्मान् वा। अथवा 'मीळ्हुषः' इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात्, मीळ्हुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति। कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि? यस्मात् ते मरुतः 'कुवित्' बहु 'नंसन्ते' नमन्ते 'पुनः' वर्षाद्युपकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभवन्ति। किञ्च, 'यत्सस्वर्त्ता' यच्छरीरगतम् 'एनः' 'जिहीळिरे' सन्धयन्ति, यच्च

'आर्जि:' प्रकाशम्, तदेवम्प्रकारमुभयलक्षणमपि एनोऽस्मान् 'जिह्मीलिरे' लज्जयन्ति। तदेषां मरुतां 'तुराणां' त्वरमाणानां प्रसादेन उभयलक्षणमपि 'अवयजेमहि' निर्णुदेमहि,—इत्येतत् 'ईमहे' याचामहे' अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत इति। "नमत इत्येतदुपरिष्टात्" द्वादशाध्याये "व्याख्यास्याम:" —"अभि प्रवन्त समनेव योषा:" (ऋ० सं० ३, ८, ११, ६)—इति व्याख्याने, "नमतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति॥

"आहनस: (२६)"—इति। एतदनवगतम्। "आहननवन्त:" —इत्यवगम:। "ये ते मदा आहनस:"—इति निगम:, "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभि: पुनानो अभि वासयाशिरम्। ये ते ०—० मघम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)। पावमानी सौमी। कवेर्भार्गवस्य यमार्षम्। जगती। हे भगवन्! 'सोम!' 'परिप्रधन्व' परिप्रक्षर, एतस्मात् दशापवित्रात्। 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय अस्माकम्। 'नृभि:' एतै: ऋत्विग्भि:, 'पुनान:' पूयमान:। किञ्च, 'अभिवासय' अभिप्रच्छादय, अभिभावय। 'आशिरम्' तृतीयसवने। किञ्च, 'ये ते मदा आहनस:' ये ते मदा: तव आहननवन्त:, "वक्तृमन्त:" सम्मोहयितार:, 'विहायस:' महान्त:, तै: 'इन्द्रं' 'चोदय' प्रेरय, 'दातवे' "दानाय" 'मघं' धनम्। यथाऽस्माकं तैर्मदैरनभिहतचेता: सन् दद्यात् मघं धनमित्यर्थ:॥ ७ (१५)॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नो।
धा इवाविरकृत प्रियाणि। अद्मसन्न ससतो बो।
धयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम्॥

शुन्ध्यवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वर्णो भासाध्यूढ इदमपीतरदृच्च एतस्मादेवाध्यूढं काये शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुतेऽद्मसदृग्भान्तं भवत्यद्मसादिनीति वाद्मसानिनीति वा। सहतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात् पुनरेयुषी णाम्। (सहतो बोधयन्ती) शाश्वतिकतमागात् पुनरेयुषीणाम्। ते वाम्यीमन्त इष्मिणः। ईर्षिण इति वैर्षिण इति वार्षिण इति वा वाणीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः। शंस वाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्। अभिवहनस्तुतिमभिपवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते परितक्म्येत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः॥ ८ (१६)॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ४, २॥

"अद्मसत्(२४)"—इति। यस्रदन्तमतम्। "अद्मसादिनीति वा अन्नसानिनीति वा" शब्दसमाधी। "उर्पो ऽपदार्थे"

शुम्भुवः शुम्भुरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वन्तो भासाध्यूढ इदमपीतरद्वत्स एतस्मादेवाध्यूढं काये शकुनिरपि शुम्भुरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुम्भाव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपाण्याविष्कुरुतेऽग्नसदमान्नं भवत्यग्नसादिनीति वाग्नसानिनीति वा । सपतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात् पुनरे युषी यासम् । (सपतो बोधयन्ती) शाश्वतिकतमागात् पुनरे युपीयासम् । ते वाश्रीमन्त इष्मिणः । ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः । शंस यावश्वयौं प्रति मे गृणीवा, इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । अभिवह-

"श्रियसे कं भानुभिः संमिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः" ॥ इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १२, ६) । राहुगणस्य गोतमस्येयमार्षम् । जगती । मारुतस्य प्रैयङ्गवस्य चरोरियं याज्या, तत्र ह्युक्तम् "प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः" —इति । 'श्रियसे कम्' श्रियोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा, कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा अस्यार्थः । 'भानुभि.' दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे मरुतः 'सम्मिमिक्षिरे'

सङ्गच्छन्ते, 'ते' एव 'रश्मिभिः' सर्वलोकनियन्तृभिः 'सम्मिमिक्षिरे'—इत्येतदेवानुवर्त्तते। 'ते' एव 'ऋक्वभिः' रसहर्त्तृभिः सम्मिमिक्षिरे। 'सुखादयः' सुखदातारः जनानाम्। शोभमानां वा हविषा खादितारः, अत्तारः, 'सुखादयः'। 'ते' एव 'वाश्रीमन्तः' वाग्मिनः। 'इषिणः' "ईषणिनः" उपगमनवन्तः, "एषणिनो वा" इच्छावन्तः, "आर्षणिनो वा" आभिमुख्येन सर्वार्थानां द्रष्टारः, 'अभीरवो विद्रे' विदारयितव्ये अर्थे प्राप्ते विगतभयाः, अथवा 'विद्रे' वेद्मि, जाने। य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य 'प्रियस्य' इष्टस्य 'मारुतस्य' मरुतां स्वभूतस्य 'धाम्नः', स्थानस्य प्राप्तये, तानेव मरुतः स्तौमीत्यध्याहारः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे *'वाश्रीमन्त इषिणः'—इत्येतस्मादेकवाक्यसम्बन्धात्* 'इषिणः'—इत्येतन्मरुद्विशेषणम्। "वाश्रीति वाङ्नाम"। "वाश्री (११), वाणी (१२)"—इति पठितं वाङ्नामसु। वाश्यत इति कारकावधारणम्।

ञ्चानाना स्तोम"—इति हि मन्यति। एवमियमभिवदन-स्तुति। एवमेतच्छस्त्रमाभिमुख्यमासि "इदम्" 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम, 'जुष्टम्' प्रियम्, तथ यथा स्यात् तथा कुर्व। अन्ये त्वेनाम् "अधियवचप्रवादा" सोमाभियवचप्रवादिनी स्तुति मन्यन्ते, वाह शब्दो हि उदकवाहाभिधानसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा यदा पुनरेव, तदेवमर्थो योज्य,—'इन्द्राय' 'इद' 'वाह' सोमोदकपूर्णमधियवणफलकाख्य वाहः जुष्ट' प्रिय यथा स्यात् तथा कुर्वः। तद्धि सु शस्त' सुप्रतिगोर्णञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनक भवति। एतदेव कर्त्तव्य मावाभ्या यत, अतो ब्रवीमि,—'यद बर्हि यजमानस्य सीद' एतद बर्हि, यदेतदगतवतस्तोर्णमयेव चोतार बर्हि 'सीद' "स प्रतिगरायापविष्यति"—इति सुत्रम, 'यजमानस्य' अभि-प्रेतकामावाप्तये आसीद। मा अवमस्याधिरेयेतच्च स्यत इति, उपविष्टश्चेत् त्व ममाग्रत.। 'अथ' अनन्तरमेव 'भूत्' भवति। 'उक्थ' शस्त्रमेतत्, इन्द्रार्थं शस्तम्, नात्र मम वाग्मि-त्येत्यभिप्राय। एवमियमभिवदनस्तुति, अथवा अधियवण-प्रवादा स्तुति, उभयथापि तु इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इद-वा, ऐन्द्रीक्रमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत इत्यभिप्राय ॥

"श्रियसे क भानु[illegible]तम्या (२०)"—"इति"। "एतदुपरिष्टाद् व्याख्या सुव्याद्य। ते वायो [illegible]गाध्याये, तत्र हि एतत् "किमिच्छन्तो" मुरस्रा मात तस्य धाम्" ॥ इति [illegible] ऋ० ८, ६, ५, १)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे [illegible]राधवार्थसुत्कृष्टमिति ॥ ८ (१६) ॥

राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य) षरीरिय याख्या, तत्र सुत्रम् "प्रियवःप्राद" ॥ ४, २ ॥ —इति। 'श्रियसे कम्' श्रियोऽर्थाय यज[illegible] कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा अस्मा[illegible] दीप्तिभि' सूर्यरश्मिभि, येऽस्मरिष्ठे मरुत [illegible]

तृतीय पाद।

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा। सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति। इयतिरने(?)नकर्मा। नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामे-त्युपदयाकर्मा। य एक इद्विदयते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा। दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा। दुर्वर्त्तुर्दुर्वारः विदद्वसुर्दयमानो विशत्रूनिति हिंसाकर्मा। इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबत-मश्विना तान्। अहं हि वां मूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत्। दय-मान इति। नू चिदिति निपातः पुराणनव-योर्नू चेति च। अद्या चिन्नू चित्तदपो नदी-नाम्। अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम्। नू च पुरा च सदनं रयीणाम्। अद्य च पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः॥ १ (१७)॥

"सुविते (२८)"—इति। एतदनवगतम्। अनेकार्थञ्च। 'सु, इते'—इति, "सूते"—इति शब्दसमाधी। अत्र यदा "सु इते" इति विपरिणाम, तदा "सुगते" इत्यर्थः। यदा "सूते" इति, तदा "प्रजायाम्" सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत

इत्यर्थः। एवं 'सुविते'—इत्यस्य "सु इते, सूते" शब्दसमाधी। तयोरेतद् यथासङ्ख्येनार्थवचनम्, "सुगते, प्रजायामिति"। "सुविते मा धाः"—इत्यपि निगमः। "अनाधृष्टमस्य नाधृष्यं देवानामोजो अभि शस्तिपाः। अनभिशस्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धाः"—इति। अनेन तानूनप्त्रं सस्पृशते। हे तानूनप्त्र! 'अनाधृष्टमसि' अनाधर्षितमसि, त्वयि स्पृष्टे समयोपयग्विता स्थिते नान्योऽन्यस्मिन् द्रोहमुपयास्यन्त्यृत्विजः। कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव? इति। इतः,—यस्मात् 'अनाधृष्यं देवानामोजः' अनाधर्षणीयं त्वम्। ओजो बलमित्यर्थः। किञ्च, 'अभिशस्तिपाः' अभिशसनात् पासि त्वम्। 'अनभिशस्ति' नाभिशंसनीयं केनचित्, अनवद्यमित्यर्थः। 'अनु मे' 'इदं व्रतं व्रतपतिः' 'मन्यताम्' अनुमन्यताम् 'इदं व्रतं' वाम्, 'व्रतपतिः' अग्निः। 'मे' मयोपेयमानाम् एनां 'दीक्षाम्' 'अनुमन्यताम्' 'दीक्षापतिः' सोमः। किञ्च, 'अञ्जसा' अनत्यर्थितम्, अहम् 'सत्यम्' 'उपगेषम्' उपगतवान्। योऽहमेतदस्पृक्षम्, स त्वं हे तानूनप्त्र! एवमुपगतवन्तं मां 'सुविते' सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं गतं भवति, तत्र धेहि, अथवा प्रजाया अभयितव्यायां धेहि, यथा बहुपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः।

"इयति (२८)"—इति। एष शब्दः "अनेककर्मा" अनेकार्थः, नत्वनेकविकारप्रकृतिः,—यथा सुवितेशब्दस्य अन्येनान्येन धातुना विग्रहात् अनेकार्थत्वमुक्तम्,—इणा विग्रहात् "सु इते"—इति गत्यर्थत्वम्, सूतिना विग्रहात् "सूते"—इति च प्रजार्थत्वम्, नैवमिह। किन्तर्हि? एकप्रकृतिरेवायं शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्य विशेषस्योपदर्शनार्थमुदाहरति। एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे इयतिरनेककर्मैवेत्येवमुक्तम्। अन्ये

त स्तूयते,—यथा "स्वविते" शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च, नैवमयम्। किन्तर्हि? अनेकार्थ एवायमिति॥

एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति,—"नवे॑न पूर्वं॑ दयमा॑नाः स्याम॑"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः "उपदयाकर्मा"। उपदयेति रक्षणमुच्यते। 'नवेन' धान्येन 'पूर्वं' पुराणं 'दयमानाः' रक्षन्तः 'स्याम' पुराणेन च नवम्, दृष्टं हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य, प्रसिद्धं च लोके। तस्मादिहायमुपपद्यते उपदयाकर्मा। चतुर्दशेऽध्याये ऽस्यास्य शेषः॥

"य एक॒ इद् वि॒दय॑ते वसु॑"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे "दानकर्मा वा, विभागकर्मा वा"। "य एक॒ इद् वि॒दय॑ते॒ वसु॒ मर्ता॑य दा॒शुषे॑। ईशा॑नो॒ अप्र॑तिष्कुत॒ इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग॥" इति (ऋ॰ सं॰ १, ५, ६, २)। राहूगणस्य गोतमस्यार्षम्। ऐन्द्री। उष्णिक्। 'यः' इन्द्रः 'एकः इद्' एक एव स्वतन्त्रः 'वि' विविधं 'वसु' धनं 'दयते' ददाति। कस्मै? 'मर्ताय' मनुष्याय। किंलक्षणाय? 'दाशुषे' दत्तवते हवींषि। अथवा विभागकर्मा। 'दाशुषे' 'वसु' 'विदयते' विभजते इत्यर्थः। किंलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति, विभजते वा? इति। उच्यते,—'ईशानः' ईश्वरः, 'अप्रतिष्कुतः' अप्रतिस्खलितः संग्रामेषु। 'इन्द्रः' 'अङ्ग' क्षिप्रं धनं ददाति, विभजते वा, 'दाशुषे' यजमानाय, तमहं स्तौमि, सोऽस्माकमेतत् करोत्वित्यभिप्रायः। ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां दाशुषे यजमानाय वसेकवाक्ये श्रूयमाणं किमन्यत् कुर्य्यात्? तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादेव "दानकर्मा वा विभागकर्मा वा"—इत्युपपद्यते॥

"दुर्व॒र्तुर्भी॒मो दय॑ते॒ वना॑नि"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे

"दहतिकर्मा"। निगमप्रसङ्गं निन्र्योति,—"दुर्वर्त्तुः दुर्वार." दुर्वारणीय इत्यर्थः। "अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना। शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्ने र्दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि॥" इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)। आग्नेयी। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। उपज्वलितस्याग्नेः 'अध' अथ, अनन्तरमेव तस्य 'जिह्वा' ज्वाला दारुषु 'पापतीति' पुनः पुनः पतति, 'प्रवृष्णः' प्रवर्षितुः इन्द्रस्य 'गोषुयुध' गवार्थं वादे पणिभिः सह असुरैर्युध्यते, अथवा 'गोषु' अप्सु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः। 'न'—इत्युपमा, इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव। 'अशनिः' 'सृजाना' तेनैव सृज्यमाना यथा पतति अशनिर्वत्सः, तथा अग्नेर्ज्वाला दारुषु पापतीति। किञ्च, 'शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः'। यथा कस्यचित् 'शूरस्य' विक्रान्तस्य वा अप्रतिहतगतेः 'प्रसितिः' प्रसवनं संग्रामानुप्रवेशमार्गः छिन्नभिन्नकणैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एवमस्य 'अग्नेः' 'क्षातिः' दहनमार्गः, ईषत्प्रदग्धार्धदग्धभस्मीभूतैस्तृणगुल्मादिभिराकीर्यते। यदा पुनरेवं भवति? 'दुर्वर्त्तुः' दुर्वारः, दावाग्नीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदायमग्निः 'दयते' दहति। किम्? 'वनानि'। एवमयमाग्ने ये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात्? तस्मात् सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः।

"विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे "हिंसाकर्मा"। "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्। ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे॥" इति (ऋ० सं० ३, २, १५, १)।

विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्तिवशभिदोर्निर्व-चनं निर्वचनीयस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। 'इन्द्रः' 'पूर्भित्' असुरपुरां मेघानां वा भेत्ता, अद्भिः पूर्णो अपां वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः, "पॄ पालनपूरणयोः (क्र्या॰ प॰)" —इत्यस्य। 'आतिरत्' आभिनत्। 'दासं' दासयितारं मेघम्। के महार्थे, मद ? 'अर्कैः' इन्द्रैः, देवैर्माध्यमिकैर्वा। किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत् ? 'विदद्वसुः' प्राप्त-धनः। किं कुर्वन् आतिरत् दासम् ? 'विदयमान' विविधं छिन्दन् 'शत्रून्' ये मेघवधप्रतिबन्धिनः। आह,—किं विद-द्वसुत्वे नैवैकेन गुणेन युक्तो य इन्द्र, स एतदकरोत् ? नेत्यु-च्यते,—'ब्रह्मजूतः' च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जूतः' प्राप्त, प्रीतो वा, ब्राह्मणतन्वा शरीरेण 'वावृधानः' वर्धमानः 'आपृ-णत्' आपूरयति। 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे अपि 'भूरि-दात्रः' बहुदानश्च इन्द्रो दासमातिरत्। एवमत्र "विदद्वसुर्द-यमानो विशत्रून्"—इति शत्रुवधविधौ दयते, किमन्यत् साम-र्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात् ?

"इमे सुता इन्द्रवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान्। अहं हि वां ऊतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत्"—इति। "दयमान इति"। अत्र दयतिर्गत्यर्थः। दयमान उड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषा-यामबोधयत्। मध्योऽत्र शेषः।

"नू चित् (३०)"—इति। एषः "निपातः" अनेकार्थत्वे-नेह समाम्नातः। न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्का-रोऽस्ति, यस्यानवगतं स्यात्। स च पुनरयं "पुराणनवयो" अर्थयोर्वर्त्तते। प्रकरणोपपदवशात् पुराणतां कस्यचिदर्थ-स्यावद्योतयति, नवतां च कस्यचित्।

"नू च (३१)"—"इति च"। अयमपि पुराणनवयोरर्थयोर्वर्त्तते। अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाम्नात एवोदाहृतः।

नू चिदित्यस्योदाहरणम्,—"अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र। निपर्वता अद्मसदो न सेदुस्त्वया दृढानि सुक्रतो रजांसि॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, १, ३)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्थ्यपर्यायेष्वच्छावाकस्य शस्त्रे माध्यन्दिने सवने विनियुक्ता। 'अद्य' च पुरा च, तदेव कर्म 'नदीनां' वर्त्तते। कतमत्? 'तत्' उद्दिश्य वहनं कर्म। कथं नाम? अस्य लोकस्योपकाराय जलमेता वहेयुरिति। 'गातुं' गमनमार्गम् 'आभ्यः' नदीभ्योऽर्थाय त्वम् 'अरदः' अखनस्त्वम्। किं गमनम्? गच्छन्त्यनेनेति गमनम्। हे 'इन्द्र!' तदेव कर्माद्यापि वर्त्तते, तासां नदीनाम्, यथा आदिष्टमेव 'त्वया'। ताभिरद्यापि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः। यदुक्तं पुरस्तादपि, "इन्द्रो' अस्मां अरदत्"—इत्यत्र। एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः। किञ्च, 'निपर्वता अद्मसदो न सेदुः'। य एते 'पर्वताः' पर्ववन्तो मेघाः, 'अद्मसदः' निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके सीदन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा, तेऽपि युष्मदीयैरुपसृदिता एवोदकभूता, नीचैर्भूम्यामेव, निषण्णवर्थं 'सेदुः' सीदन्तीत्यर्थः। तदेवं कृत्वा (किं बहुना) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि, हे 'सुकर्मन्! 'दृढानि' दृढीकृतानि 'रजांसि' लोका इत्यर्थः। त्वञ्चेदेषामेवमन्नमुदकञ्च न अधास्यः, सर्व एवैते लोका नामविष्यन्नित्यभिप्रायः। इत्याद्येतस्य सन्निधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येव पुराणाभिधायीत्युपपद्यते। इह पुराणनवयोरित्युक्तम्, तत्र

पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम्, नवाभिधायिन "नू चिन्न ह्रायोरमृतु वि दस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति,—"नवञ्च पुराणञ्चेति" ॥

नू चेत्यस्योदाहरणम्,—"नू च॑ पु॒रा च॒ सद॑नं र॒यीणां॑ जा॒तस्य॑ च॒ जाय॑मानस्य च॒ क्षाम्। स॒तश्च॑ गो॒पां भव॑तश्च॒ भूरे॑र्दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन् द्रविणो॒दाम्।" इति (ऋ० स० १, ७, ४, २)। कुत्सस्यार्षम्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते। 'नू च पुरा च सदनम्' अद्य च पुरा च सदनम्। कस्य? 'रयीणां' धनानाम्। किञ्च, 'जातस्य' उत्पन्नस्य 'जायमानस्य' 'च' अभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य 'क्षाम' निवासमित्यर्थः। "तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति विज्ञायते"। "यत्र गा अयाना निर्जगाति म्लानामितामहिहान् मन्यतेऽन्वग्नौ श्रेषते प्रविशन्तीति च विज्ञायते"। तस्मादुपपद्यते स्थानस्य निवासत्वमग्नेः। 'सतश्च' निष्पन्नस्य भूतजातस्य 'गोपा' गोप्तारम्, 'भवतश्च' उत्पद्यमानस्य 'भूरेः' बहुनः, गोप्तारमित्यनुवर्त्तते। य एवलक्षणोऽग्निस्तं 'द्रविणोदां' धनस्य दातारम्, 'देवाः' 'धारयन्' धृतवन्त इत्यर्थः। क्व? हविर्वहनकर्मणि? "अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्"—इति वक्ष्यति। एवमिह पुरा चेत्यस्य सन्निधौ नु चेत्येष शब्दो वर्त्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते। पुराणाभिधायित्वे पर्य्यायमस्योदाहरणम्॥ १ (१७)॥

वि॒द्याम॒ तस्य॑ ते व॒यमकू॑पारस्य दा॒वने॑।
विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्यादित्यो-ऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः समु-

द्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापार: कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छप: कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छ: खच्छ: खच्छदोऽयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे। निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय रक्षो रक्षितव्यमस्मादहसि क्षयोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा। अग्नि: सुतुक: सुतुकेभिरश्वै:। सुतुकन: सुतुकनैरिति वा सुप्रजा: सुप्रजोभिरिति वा। सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वियर्यन्ताम्। सुप्रगमना:॥ २ (१८)॥

"दावने (२२)"—इति। एतदनवगतम्। "दानस्य"—इत्यवगम। "अकूपारस्य (२३)"—इति। एतदनवगतम्। अनेकार्थम्। "अकुपरणस्य"—इत्यवगम। इयोरप्येतयोरेक एव निगम', "यमन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्ष तदा भर। विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने।"—इति (ऋ० स० ४, २, १०, २)। अत्रेभौमिस्येयमार्यम्। अच्छावाकस्य तार्तीयसवनिके शावापे नियुक्ता, "यदिन्द्रचित्र"—इति, इयञ्च। हे 'इन्द्र!' 'यत्' 'मन्यसे' जानीषे त्वं 'वरेण्य' वरणीयम, एतद्धनमिति, 'द्युक्ष' च, यत् द्युतिनिवासभूतम्, द्युतिमदित्यर्थ। 'तत्' अस्मभ्यम् 'आहर'। कदाचित् त्वमाहृत्यापि न दद्या?

अतो ब्रूमः,—'तस्य' त्वयाहृतस्य धनस्य 'विद्याम' लभेमहि 'ते' तव स्वभूतस्य। किंलक्षणस्य ? 'अकूपारस्य' "अकूपरणस्य" अकुत्सितपूरणस्येत्यर्थः। येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्यामहे पर्याप्तमैहिकाय च श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः। 'दावने' "दानस्य" इत्यर्थः। ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य वयमेव लब्धारः स्यामेत्यभिप्रायः। एवमिह यथाऽन्यत्रे वरेण्यं, द्युम्नं, तदाभरेति इन्द्रं याचमानो धनसंविधानाद् दानादन्यत् किमुच्यते ? धनमेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते, तस्मादश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः। तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं बहु प्रार्थ्यते। तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः। "अकुपरणस्य"—इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाप्य, ततः अकुत्सितपूरणस्य—इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते। अत्र कुरिति कुत्सार्थः, परणं पूरणमुच्यते, कुत्सितं परणं 'कुपरणम्' न कुत्सितं परणं 'अकुपरणम्' तस्य "अकुपरणस्य" प्रभूतस्येत्यर्थः। दानसम्बन्धादेव "दावने"—इत्येष शब्दो दानार्थं इत्युपपत्तिः। एतस्मिन् मन्त्रे "अकूपारस्य, दावने"—इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमः, समाम्नाये पुनः "दावने, अकूपारस्य"—इति, मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः। तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातः, अन्य एव चायं भाष्यकार इति, एको हि समाम्नानं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत्। अविवर्चितार्थायैते मन्त्रे निगमाः, तेषु समाम्ना काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे अगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः।

"आदित्योऽप्यकूपारः"—इति "उच्यते"। किं कारणम् ? न हि अकुत्सितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवति, अद्या-

दारभ्य यावदस्तमिति। "समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते" असावपि ह्यकुत्सितपारः आत्मनैव भवति। "महापारः"—इति पर्यायेणार्थवचनम्, विस्तीर्णपार इत्यर्थः। "कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते" स हि "न कूपमृच्छति" अल्पोदकत्वात्, किं तर्हि? *यत्र बहु प्रकीर्णमुदकम्, तत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं नदीं वा।* आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—"कच्छपः" "कच्छम्" आत्मनो मुखसम्पुटं "पाति" रक्षति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वशरीर एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति, सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः, प्राणिवाच्यः कच्छपुट इति च। "कच्छेन" कटाहेन इतराण्यङ्गानि पातीति वा, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानुप्रविश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते। अथ "वा" "कच्छेन" मुखसम्पुटेन "पिबतीति" कच्छपः। विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो निरुच्यते,—य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, आह किमुक्तं भवति? "खच्छः"—इत्युच्यते, स हि "खच्छदः" खम् आकाशं छादयति, स हि मध्ये सुषिरो भवति। "अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव" कमजुष्केण उदकेन "छाद्यते" इति कच्छः॥

आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः—इत्येतेषु निगमाः पर्येष्याः॥

"शिशीते(२४)"—इति। एतदनवगतम्। "निश्यति"—इत्यवगमः। "वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा। प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे॥" (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)।—इति निगमः। वृषो नाम जनपुत्रस्यैतदार्षम्, आत्रेयस्य वा कुमारस्य, उभयोर्वा। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वि भाति' 'अग्निः' नानाप्रकारं भाति। केन? 'बृहता ज्योतिषा'। स

एव विभासमानः किं करोति? 'आविर्विश्वानि कृणुते' 'आविष्करोति' प्रकाशीकरोति 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि। 'महित्वा' महत्त्वेनेत्यर्थः। किञ्च, "प्रादेवीर्मायाः सहते" 'प्रसहते' प्रकर्षेणाभिभवति। किम्? 'अदेवीर्मायाः' आसुरीरित्यर्थः। 'दुरेवाः' दुरवा, दुस्तर्पा वा, न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्ति। किञ्च, 'शिशीते शृङ्गे' यथा हि वृषभस्तटाभिघ्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एवमग्निरपि दारुणि दहंस्तीक्ष्णीकरोति ज्वालाः। कमर्थं पुरस्कृत्य? "रक्षसो विनिक्षणाय" विहिंसनायेत्यर्थः॥ अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानात् "शिशीते"—इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्ह्यर्चिर्भिर्विनिक्षणमुपपद्यत इति॥ निगममसङ्गमुच्यते,—"रक्षः रक्षितव्यम्" अस्मात् शरीरमस्माज्जनात्, रक्षो हि मानुषान् भक्षयति। "रहसि वा" विविक्ते प्रदेशे रक्ष. "क्षणोति" हिनस्तीत्यर्थः। "रात्रौ नक्षते" गच्छति—"इति वा" रक्षः॥

"सुतुके(२५)"—इति। एतदनवगतम्। पक्षेण चानेकार्थम्। "सुतुकन."—इत्यवगम, "सुतुकनैरिति वा" "स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः। अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ७, ५, २१, ७)। त्रिष्टुप्छन्दस्यैयमार्षम् भाष्यस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। यच्च 'दिवस्पृथिव्योः' 'युवत्योः' सम्मिश्रीभवन्त्योः यानि भूतानि अन्तरा वर्त्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् 'अरतिः' त्वमेवात्मसि, पर्याप्तमतिरित्यर्थः। 'स' एवन्त्वमस्माकम् 'आवक्षि' आह्वयसि देवान्, 'महि' महत इत्यर्थः। स एवम् 'आसत्सि च' आसीदसि च होतृत्वे। 'अग्निः'—इत्येतत् पदं सम्बोधनत्वेन विपरिणंस्यते, 'आ वक्षि'—'आ च सत्सि'—इति मध्यमपु-

कप्रयोगाश्चान्तस्य। हे अग्ने! यस्त्वमेवङ्गुणयुक्तः 'सुतुकः'- "सुतुकनः" सुगमन इत्यर्थः, अथवा "सुप्रजाः"। तुगित्यपत्यनामसु पठितम्। हिरण्मयपत्यमभिप्रेतमग्नेः, "हिरण्यरेता अग्निः"—इति श्रूयते, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"—इति च। 'सुतुकेरिव' सुगमनैरश्वैः, अथवा "सुप्रजोभिः" कुलजैरित्यर्थः। अथवा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः, शोभनानामेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाग्निः स्तूयते। अथवा स एवाग्निः 'सुतुकः' "सुप्रजाः"- अपत्यं ह्यस्य सर्वाः प्रजाः, ताः प्रति कल्याण इति "सुप्रजाः"। 'रभसद्भिः' त्वरितैः 'रभसाम्' स्वयं च त्वरितः 'एह यन्या' आगच्छेत्वमिह कर्मणि, नित्यं ह्युर्वीमपि वोढुम्, कर्मैव सर्वेष्टमित्यभिप्रायः। एवमेतद्दिह "सुतुकः"—इत्यग्निविशेषणम्, सुतुकनैरश्वैरित्येतस्मात् तृतीयासम्बन्धादित्युपपत्तिः॥

"सुप्रायणाः(२६)"—इति। एतदनवगतम्। "सुप्रगमनाः"—इति शब्दप्रतीतिः। यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन, ग्रावापूर्णेस्तु चर्चितः। "होता यक्षद् दुरा ऋष्वा कवष्योऽकोपधावनीरुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिः श्रयन्तां सुप्रायणा उस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वारो देव्या अस्य होतुर्यज॥"—इति निगमः (य० का० सं० वा० सं० २८, ५)। मैत्रावरुणो ब्रवीति,—'होता यक्षत्' होता यजतु। किम्? एताः 'दुरः' यज्ञगृहद्वारः, अथवैता अभ्यर्चयेत। 'ऋष्वाः' महत्यः, अथवा हिंसाः, हार्यैव हि यो निवारणीयः, स हिंस्यते, अर्चिषास्तु हिंसत्वमुपपद्यत एव। 'कवष्यः' विकर्त्तिताः, कुपिता इत्यर्थः, कपाटवत्यो वा यज्ञगृहद्वारः। 'अकोपधावनीः' अकोपधावनीः, तासु हि महतासु द्रव्यकोशाः सुरक्षा भवन्ति, अर्चिष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं तर्हि? देवानेव प्राप्नोति,

एतदक्रोशधावनीत्वमर्चिषाम् । एवंलक्षणा एता द्वारः, अर्चिषो वा 'उदाताभिर्जिह्वताम्' 'उज्जिहताम्' उच्छ्रयन्तु, 'धामभि' दिग्भि, 'विश्रयन्ताम्' च 'पत्नीभिः' विश्रियन्ते कपाटसंवरणैः द्वारः, अर्चिषस्तु हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पत्नीभिः स्वैरेवावयवै-र्विश्रयन्ताम् । विहृताश्च सत्यः 'सुप्रायणाः' "सुप्रगमना" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः, अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः सुप्र-गमनाः भवन्तु । सामान्यमेवेदमाशास्तं यत्, पुनस्तास्मिन्नेव वर्तमाने कर्मण्याशास्ते,—'अस्मिन् यज्ञे' विश्रयन्तां' विश्रि-यन्ताम् 'ऋतावृधः' यज्ञवर्द्धयित्र्यः । या एता एवंलक्षणा द्वारः, अर्चिषो वा, ता, अस्याः 'आज्यस्य व्यन्तु' च आज्य-भागः, तं पिबन्तु । हे 'होतः !' त्वमपि यथा प्रेषितः 'यज' एताः ॥ एवमेव 'सुप्रायणाः'—इति द्वारमर्चिषो वा सन्निधौ श्रूयमाणः सुप्रगमनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चा-हन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तो-मानां च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः । युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रथो रंहते-र्गतौ रथ उच्यत उदकं रथ उच्यते योक्ता

रजांस्युच्यन्तेऽहरात्री रजसी उच्येते (रजांसि चित्रा विचरन्ति तान्यवं इत्यपि निगमो भवति) हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते (उदकं हर उच्यते) लोका हरांस्युच्यन्ते। (अहरात्री हरसी उच्येते। प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणी-हीत्यपि निगमो भवति) जुहुरे विचितयन्तः। जुह्विरे विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा। प्रदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा। व्रीहि हर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा। वीतं पातं पयस उस्रियायाः। अश्नीतं पिबतं पयस उस्रियाया उस्रियेति गोनामोत्स्राविणो ऽस्यां भोगाः (उस्रेति च)। त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः। गोभिः क्राणा अनूपत। गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत। आ तू षिञ्च हरिं मीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आसिञ्च हरिं द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपीतरो हरिरेतस्मादेव। वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा। स धर्डदूर्ध्वो विपुषस जन्तोर्मा

ग्निर्देवा अपिगुर्क्तं नः। स उत्थर्त्ता यो विपुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा ग्निर्देवा अन्नह्मचर्याः शिव अृयतेः। अपिगुर्क्तं नः। सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ (१९) ॥

"अप्रायुवः(३७)"—इति। एतदनवगतम्। "अप्रमाद्यन्तः"—इत्येवमर्थप्रतीतिः। "आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः। देवा नो यथा सद्मिद् वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे॥"—इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १५, १)। गोतमस्यार्षम्। अग्निष्टोमे महाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'आ यन्तु' उपयन्तु, अस्माकं 'भद्राः' भन्दनीयाः, स्तुत्याः। 'क्रतवः' सोमक्रतवः, कामा वा। 'विश्वतः' सर्वतः, सर्वदैव यथाविहितेषु कालेषु। 'अदब्धास' अनुपहताः, अविगुणाः, कैश्चिदपि दस्युभिः। 'अपरीतास' अपरिमासपूर्वाः, अस्मच्छत्रुभिः। 'उद्भिदः' उद्भेत्तारः, एषां त्रयाणामपि लोकानाम्, येषां फलेनैतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दीमहि, ते आगच्छन्तु। किञ्च, तया च तेऽस्यर्थमविगुणा आगच्छन्तु, 'यथा' तैः परितोषिताः सन्तः 'देवाः' सदैव नित्यमेवास्माकं वर्धनायोद्यताः 'असन्' स्युरित्यर्थः, भाष्येऽपि "स्युः"—इत्येव पाठः। 'अप्रायुवः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमादमकुर्वाणाः, असम्मुह्यमाना इत्यर्थः। वर्द्धयितारो 'रक्षितारः' च। 'दिवेदिवे' अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः, सगुणाः कामा वा आगच्छन्तु। अत्र "अप्रायुवो रक्षितार"—इति रक्षितृशब्देन समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्, रक्षणे हि सत्यप्रमादस्य हेतुत्वात्।

॥“च्यवनः(३८)”—इति । एतदनवगतम् । “च्यावनः”—इत्येवमर्थप्रतीतिः । “ऋषिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, “च्यवानम्”—“इति” । एवम् “अथास्य” ऋषेर्भृगुपुत्रस्य छन्दसि “निगमाः” सन्ति । च्यवन इति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा निगमं न पठति, इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगश्चैतदिति कृत्वा पठति,—“युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः । निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४) । काक्षीवत्या घोषाया इयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अश्विनावुच्येते,—हे अश्विनौ ! “युवां” ‘च्यवानम्’ ऋषिं च्यावयितारं स्तोमानाम् । ‘सनयं’ इह गमनासमर्थं सन्तम् ‘यथा’ चिरन्तनं ‘रथं’ गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पी गमनसमर्थं कुर्यात्, एवं ‘पुनः युवानम्’ च्यवनमपि ‘चरथाय’ “चरणाय” गमनार्थम् ‘तक्षथु.’ कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । किञ्च, ‘निष्टौग्र्यमूहथु.’ निरूहथु’, निर्वृतवन्तौ स्थ’, ‘तौग्र्य’ तुग्रापत्यं सङ्घातं मेघानाम् । क्व पुनः निरूहथुः ? ‘अद्भ्यस्परि’ चिरन्तनीनामन्यासामपामुपरि, अनुपयोग्यास्वेवान्यासु वार्षिकास्वप्सु, तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदकसङ्घातं निरूहथुः । तान्येवमादीनि कर्माणि ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि । युवयोः ‘सवनेषु’ यज्ञेषु, प्रातःसवनादिषु वा ‘प्रवाच्या’ प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतॄणाम् । एवमेतस्मिन् मन्त्रे “च्यवानः”, —शब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः, स हि श्रूयते सौकन्ये आख्याने, —जीर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति । तस्मादुपपद्यते निगमप्रसङ्गमुच्यते,—“युवा, प्रयौति कर्माणि” मिश्रयति । “तक्षतिः करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ॥

“रजः (३९)”—इति । अनेकार्थम् । “रजते.”—इति

व्युत्पत्तिः। "ज्योती रज उच्यते" तद्धि जनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन। "या ते अग्ने रजशया तनू"—इत्येव मायुदाहरण द्रष्टव्यम्। भाष्यकारस्तु प्रत्युरत्वादेतेषु निग मान् न पठति॥

"उदक रज उच्यते" तदपि हि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरञ्जयति। "भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भि सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्॥"—इति निगम (ऋ॰ सं॰ ७, ६, ४, ६)। हे अग्ने। त्वमेवास्य 'यज्ञस्य' 'भुव' पृथिवी लोकादस्य लोक 'नेता'। रजस उदकस्य च नेता, "अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति"—इति हि वक्ष्यति। क्व पुनर्नेता? 'यत्र' यस्मिन् लोके 'नियुद्भि' अश्वजातिभि 'शिवाभि' सुखतमाभि सहित 'वायुम्' अन्तरिक्षस्थान 'सचसे' सेवस त्वम, तत्र नेता, मध्यस्थानाना देवाना स्थितये। किञ्च, त्वमेव 'दिवि' अवस्थितः सर्वभूतमूर्द्धान 'दधिसे' धारयसि। यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकाद्धृतेन हविषा 'स्व' स्वराख्यमादित्यम। किञ्च, त्वमेव एता 'जिह्वा' ज्वालाम् अत्यद्भुताम, आत्मन. सकाशात् 'चकृषे' पुन पुन करोषि। य अस्मत् प्रदत्तानि हवींषि उपचिपात, यस्यमवङ्गयुक्तस्त त्वा वय मेतस्मिन् कर्मणि 'हव्यवाह' हविषा वोढारम, अनेन पुरा डाशाख्येन 'हविषा' यजाम। पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्या॥

"लोका रजास्युच्यन्ते" तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते। "त्वया दृटानि सुक्रतो रजांसि" (ऋ॰ सं॰ ४, ७, २, ३) —इति व्याख्यातो निगम॥

"असृगहनी, रजसी उच्येते"। असृग् रुधिरम्, अहन्

च अहस्य अस्तगच्छन्तो, ते अपि रजसी उच्येते। "मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति"—इति रुधिरस्योदाहरणम्। "अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च"—इत्यह्न उदाहरणम्॥

"हरः (४०)"—इत्येतदनेकार्थम्। "हरतेः"—इति व्युत्पत्तिः। "ज्योतिर्हर उच्यते" तद्धि ह्रियते, हरति वा स्नेहम्, विरूक्षीकरोति। हरति वा तम इति हरः। "या ते अग्ने हरःशया तनूः" "अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर"—इत्येवमादयः प्रचुरा एव निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति॥

"उदकं हर उच्यते" तद्धि ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय॥

"लोका हरांस्युच्यन्ते" तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते॥

"जुहुरे (४१)"—इति। एतदनवगतम्। "जुह्विरे"—इत्यवगमः। "जुहुरे विचितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति। आ दृढां पुरं विविशुः॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ११, २)। अत्रेरात्रेयस्यार्षम्। जुहुरे, जुह्विरे, जुह्वति। योऽग्निं 'विचितयन्तः' "विचेतयमानाः" कर्मकर्तृसाधनानां याथार्थ्यं वेदान्तदर्शनेन जानानाः, ये च नराः 'अनिमिषम्' आदरवदवधानमात्मनः कृत्वा युञ्जानाः 'नृम्णं' योगबलमात्मनः कर्मणि वर्त्तमाने 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः। आह,—ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति। उच्यते,—'आ दृढां पुरं विविशुः' ते 'दृढां' नित्याम्, अनावृत्तये परब्रह्ममयीं 'पुरम्' इमामदृढां शरीरपुरं पार्थिवां हित्वेत्यभिप्रायः॥ विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्युः, येन दृढां पुरमाविशेयुः? शब्दसारूप्यमपि च "जुहुरे"—इत्येतस्मिन्नृक्ष्वे-

स्येव। प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक्। तस्मात् "जुहुरे"—इत्येष शब्दो ह्वनार्थ एवेत्युपपद्यते॥

"व्यन्तः (४२)"—इत्येषोऽनेककर्मा। यस्माद्धातोरयं शब्दो निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः। "वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)"—इति। तद्यथा,—"पुदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवुस्यवुः श्रव आपुन्नमृक्तम्। नामानि चिद् दधिरे युज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त सन्दृष्टौ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४ २५, ४)। इत्यत्र "पश्यतिकर्मा"। भरद्वाजस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता। 'पदं' स्थानम्, अवस्थानं याथार्थ्यम्, 'अग्नेः' 'देवस्य' दानादिगुणयुक्तस्य 'व्यन्तः' पश्यन्तो जानानाः। केन? 'नमसा' नमस्कारेण, 'स्तुत्या' मन्त्रेणेत्यर्थः। मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञेष्ववस्थानं याथार्थ्यतो दृश्यते। पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः, पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो भवन्ति लोके। अथवा 'नमसा' अन्नेन, हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम्। 'श्रवस्यवः' अन्नं इच्छमानाः, अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः। य एवमग्नेः स्तुतिभिर्विद्वांसो याथार्थ्यम्, अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः अन्नं इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते। किन्तेषाम्? इति। उच्यते,—'श्रव आपन्' किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति? 'अमृक्तम्' अमृदितम्, अनुपमन्यैः। किञ्च, 'नामानि चित्' ये चैते अन्यमात्राध्येतारो केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रमात्रेणावस्थितानि धारयन्ति, अनर्थज्ञाः, 'यज्ञियानि' यज्ञार्हाणि, तेऽपि 'भद्रायाम्' भन्दनीयायाम्, अग्नेः 'सन्दृष्टौ' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्यात्मानम्। तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येषामग्निरित्यभिप्रायः॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे "पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्"—इत्येतेषां पदानामेकवाक्ययोगात् "व्यन्तः"—इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

"इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह. क्रियन्त आ बर्हिः सीद । वीहि शूर पुरोळाशम् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, ६, ३)। इत्यत्र "खादतिकर्मा"। विश्वामित्रस्यार्षम्। रात्रिपर्यायेषु मध्यरात्रिके पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इमाः' इमानि, 'ब्रह्म' ब्रह्माणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौष्ठवादियुक्तानि, अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः वहनसमर्थानि, त्वा प्रतिक्रियन्ते, उच्यन्त इत्यर्थः। यस्मो ब्रवीति,—हे इन्द्र! 'आ बर्हिः सीद' आसीदेदं बर्हिः प्रति। आसीनश्चैतस्मिन् बर्हिषि, 'वीहि' भक्षय एतमस्मद्दत्तं हे 'शूर'! 'पुरोडाशम्' ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "वीहि शूर पुरोडाशम्"—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगात् "वीहि"—इत्येष शब्दः खादनार्थः प्रतीयते, किमयं बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात् कुर्यात्? प्रसिद्धञ्च लोके कठिनद्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि। तस्मात् सामर्थ्यात्खादनार्थोऽयमित्युपपद्यते ॥

"श्रीतं पात पयसः"—इत्यत्राश्नात्यर्थः। "उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः। उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन् वीतं पातं पयस उस्रियायाः ॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २३, ४)। मैत्रावरुण्येषा। त्रिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्। मित्रावरुणावुच्येते,—'उत वां' अपि युवयोः, 'एतासु' 'विक्षु मद्यासु' एतेषु मनुष्येषु मदयितृषु वर्त्तमानमेतत् 'अन्धः' हविर्लक्षणम्, यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्भ्यां देय पयस्यादिकम् आज्यादयश्च। तदेव 'गावः' एताः 'च आपः'

'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः। आसां गवामुपकारं 'कुर्वाणाः' 'पीपयन्त' वर्द्धयन्तीत्यर्थः। यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं सान्नाय्यलक्षणम् आभिरङ्गिराभिश्च युवयोरन्नो वर्ध्यते। 'उतो नो अस्य' अथास्य हविषोऽस्मत्पूर्वो यजमानः पतिः। पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति, तदनन्तरं स तद् ऋत्विग्भ्यः समर्पयति—'देवतायै संस्कुरुतैतत्'—इति, ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति। तानपेक्ष्य यजमानः 'पूर्व्यः पतिः'। तदपेक्षयैव ऋत्विज आहुः,—योऽस्माकं 'पूर्व्यः पतिः' अस्य हविषः, स 'दन्' भवति, दददित्यर्थः। तेनाप्येतद् भवन्तावेवोद्दिश्य स्यात् प्रत्युत्सृष्टम्। एवमपि सदन भवत्यपि वयं यथा व्यादिष्टमेव तेन पूर्वेण हविःपतिना भवद्भ्यामेतद्वः। तौ युवामस्य हविषः, 'पयसः' पयसाऽऽज्यस्य, 'उस्रियायाः' पयसा निष्पन्नस्य, नातिकठिनस्य अशनयोग्यस्य स्व भागमस्माभिर्दीयमानं 'वीतम्' अश्नीतं युवामित्यर्थः। पिबतं च यदेतदाज्यस्य स्व भागम् उपस्तरणाभिघारणसम्बद्धम्। एवमस्मिन् मन्त्रे 'उस्रियायाः पयसा निष्पन्नस्य'—इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये प्रतीयेते, तयोराज्य पेयम्, तत् 'पातम्'—इत्यनेन सम्बध्यते, पारिशेष्यात् 'वीतम्'—इत्यस्य शब्दस्य पयस्यया सह सम्बन्धः, सा च नाति कठिना, नातिद्रवा, अशनयोग्या, तस्मात् "वीतम्"—प्रत्येव शब्दोऽशनार्थं इत्युपपद्यते, लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अश्नातिशब्दः प्रसिद्धः,—'अश्नाति पायसम्'—इति॥ निगमप्रसङ्गमुच्यते,—"उस्रियेति गोनाम" "उत्स्राविणः" हि तस्याः सकाशात् क्षीरादयः "भोगाः" भवन्ति॥

"क्षाणाः" (४१)—इति। एतदनवगतम्। "कुर्दाणाः"—

इत्यर्थप्रतीतिः । "गोभिः क्राणा अनूषत"—इति निगमः । "गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत"—इति निर्वचनम्, त्वामिन्द्रेति शेषः । "त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ॥"—इति । हे 'इन्द्र !' त्वामस्मिन् सोमे, 'मतिभिः' मतिमद्भिः 'सुते' मेधाविभिरभिषुते सोमे, य एव हि मतिमन्तः, त एव हि सोममभिषोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहीनाः । 'सुनीथासः' सुष्ठु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीथाः । 'वसूयवः' वसुकामाः । आह,—किमेते कुर्वन्ति, मतिभिः सुते मेधाविभिरभिषुते सोमे ? उच्यते,—'गोभिः' वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः । अस्मिन्नभिषुते सोमे, आभिमुख्येन "कुर्वाणाः" 'अनूषत' "अस्तोषत" स्तुवन्तीत्यर्थः । अभिषुतेषु सोमेषु किमन्यदाभिमुख्येन करणाद् इन्द्रस्य गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्युः, तस्मात् "क्राणाः"—इत्येष शब्दः, "कुर्वाणाः"—इत्येवमुपपद्यते ॥

"वाशी (४४)"—इति । एतदनवगतम् । पदेषु च अनेकार्थम् । "वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा, वाग्भिरिति वा"—इति शब्दसमाधी । "वाश्यः" एवाभिधेयाः, वाच्याः वा । "आ तू षिञ्च हरिं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४) । बुधस्य सोमप्रवस्यार्षम् । 'आसिञ्च' प्रक्षिप, एतं 'हरिं' हरितवर्णं सोमम् । क्व ? 'द्रोरुपस्थे' द्रुममयस्याधिषवणफलकद्वयस्योपरि । एवं तावदध्वर्युरुक्तः, स हि सोममुपावहरति । अधुनेतरानभिषवकर्तॄन् ब्रवीति,—यूयमपि अनेनाध्वर्युणोपावहृतमेनं सोममधिषवणफलकयोरुपरि 'वाशीभिः' एताभिः 'अश्मन्म-

यीभि' "अश्ममयीभि." 'तचत' संस्कुरुत, अभिषुणुतेत्यर्थः, "ग्रावभिरभिषुण्वन्ति"—इति श्रुतम्। अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उवेतः! 'आसिञ्च' प्रचारय, तं हरितवर्णं सोममनेन कलशेन। क्व? 'द्रोरुपस्थे' द्रोणकलशस्योपरि। यूयमपि च हे होतारः! आसिच्यमानम् एनं सोमं 'वाग्रीभिः' "वाग्भि" स्तुतिलक्षणाभिः 'तचत' संस्कुरुत, यदस्यायज्ञियमपूतं, तत् स्तुतिभिः पुनीतेत्यभिप्रायः। 'अश्ममयीभिः' व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः। यूयमपि हे अध्वर्यवः! पूतमेतमुद्गातृभिः, सोमं 'परिष्वजध्व' ग्रहेषु, स्थालीषु च। 'कक्ष्याभि.' अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिभिरेव हि पावस्तः सोमो गृह्यते। यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्वङ्गः। परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् 'उभे' हविर्धान-'धुरौ' 'प्रति' 'वह्निम्' इव, वोढारमिव, अनड्वाहं 'युनक्त' एनं सोमं सादयतेत्यर्थः। स हि सोमो हविर्धानधुरोः अधस्तात् खरे साद्यते। एतस्मादेव चानुडुद्योजनदेशं प्रति सामान्याद्वह्निमिव युनक्तेति लुप्तोपमम् उपपद्यते। अत्र "वाग्रीभिस्तचत"—इति लक्षणयोगात् अश्ममय्यो वाचः एता ग्रावाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः॥ एतद्धिचर्यं 'आ नू षिञ्च'—इत्यासेकशब्दो गौणः, न हि सोमांशूनाम् अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्मादेतस्मिन्नर्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिञ्चतेरर्थः॥ अथवा 'आसिञ्चत हरिं द्रोरुपस्थे'—इत्यतोऽनन्तरं वाग्री शब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामधेयत्वेनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिच्यमाने वाग्भिः स्तूयते। एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणोक्तम्,—"वाग्रीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा"—इति॥

"अयमपीतरो हरि." मर्कटः, "एतस्मादेव" इति, हरित-

वर्णत्वादरिकथ्यते, "शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः, वानराः"—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

"विपुणस्य (४५)"—इति। एतदनवगतम्। "विप्रस्य"—इत्यवगमः। "न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः। स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपिगुर्ऋतं नः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्तीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते। हे भगवन्! "इन्द्र!" तथा, कुत्र यथा 'न' इमसस्मद्यज्ञं 'यातवः' यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्त्तारः, केचिदपि 'जूजुवुः' आगच्छेयुरित्यर्थः। किञ्च, हे 'शविष्ठ' बलिष्ठ! य एते 'वन्दनाः' वन्दितारः, लाङ्गोडादयः, नामपदोभिः 'वेद्याभिः' आकृतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजातीयाः केचिदिति ? अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः, न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, याभिस्ते प्रवर्त्तन्ते चपलत्वात्। किञ्च, येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः 'शिश्नदेवाः' शिश्नेन नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः सार्क्षं क्रीड़न्त आसते, श्रौतानि कर्माणि उत्सृज्य, तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकम् 'ऋतं' यज्ञम् 'मा अपिगुः' मा आगच्छन्तु, नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः। आह, —कीदृशस्तर्हि यज्ञमागच्छन्निति ? उच्यते,—'स शर्धत्' स एवौत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम्, य एव 'अर्यः' ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः। यश्च 'विषुणस्य "विप्रस्य" यज्ञविध्वंसयितुः 'जन्तोः' मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञमविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो वन्दनाः शिश्नदेवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति प्रतिपिद्ध्ये तेषु अनिष्टत्वादेतेषां 'स शर्ध-

दृथ'—इति श्रूयमाणमयं वृत्तमनुष्याभ्यागमनविषयमेतद्भ-यति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सम्बन्धस्य 'विपुणस्य' "विष-मस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात् "विपुणस्य"-शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्यं वा"—इत्येतदयवचनं भवति, तदाऽऽख्यातम् 'ऋतं' सत्यम्, एवं-लक्षणा, पापकर्माणः 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्। अपि-गुरिति चेव गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणोक्तम्,—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१८) ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि। उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आग-मिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालि-शस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

"जामि (४६)"—इति। एतदनेकार्थम्। भगिनी, बालिश', पुनरुक्तश्चास्याभिधेयानि। प्रकरणादेवैतेषामन्यतम-मभिमतवतिष्ठते। यथानेन/तावद्भगिन्युच्यते, तथेदमुदाहरणम्, —"आ घा ता॰—॰मत्"/—इति (ऋ॰ सं॰१०,६,७,५)। इयं यमी किल यमं प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति, तामकामयमानो(सावनयर्चा प्रत्युवाच,—'आ घा ता गच्छान्'। 'घा'—इत्यनर्थक एव, 'आगच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः।

आह,—कानि ? उच्यते,—'ताः' "तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति" तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। येषु किम् ? 'यत्र' येषु 'जामयः' भगिन्यः भ्रातॄणाम् "अजामि"—योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि "कर्माणि" "करिष्यन्ति" कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः, स्वाचारा एव तावत् प्रजाः। अतो ब्रवीमि,—'उप बर्बृहि' उपधेहि। कस्मै ? 'वृषभाय' तवोपरि रेतःसेक्तुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै। किमुपबर्हि ? इति 'बाहुम्'। यमनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामीति। यतो ब्रवीमि,—'अन्यमिच्छस्व' अन्यमन्वेषयस्व। हे 'सुभगे !' 'पतिं' 'मत्' मत्त इत्यर्थः। एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

"जामि"—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् "अतिरेकनाम" भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः। तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, तद् यत् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् "जामि भवति"—इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन। जामिशब्दस्य पर्य्याप्तो निगमः ॥

"बालिशस्य वा" बालिशस्यैतदेव नाम। बालिशो मूर्खः, स हि बाल इव शेते, प्रमादित्वाद्धर्मकार्य्येषु। एतस्यापि पर्य्याप्तो निगमः ॥

"असमानजातीयस्य वा" असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगिन्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति। जामिरित्येतस्मिन् शब्दे 'मिः'—इत्येषः "उपजन"

यदैवोक्तं भवति 'जा'—इति, तदेव आप्नोति। एवमयमपि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः। "अन्यमिच्छस्व सुभगे। पतिं मत्—इति व्याख्यातम्"। निगदसिद्धमेवैतदित्यर्थः। अथवैतानि पदान्यधस्तात् तत्र तत्र व्याख्यातानि, तद् यथा,—"अन्यो नानेय"—इत्येवमादि उपेक्षितव्यम्॥ ॥ (२०)॥

—

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्। उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात्॥ द्यौर्मे पिता माता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयं बन्धुः सम्बन्धनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञातिः सञ्ज्ञानात्। उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तः। उत्तान उत्ततान ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता

पृथिव्योर्मातृपितृभावः। आह,—किमेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां मातृपितृभावं बिभृतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते? इति। उच्यते,—अनयोः 'चम्वोः' द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः' ऊर्द्ध्वमिव स्थानयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः सन् इति उत्ताने द्यावापृथिव्यौ, प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते तिष्ठतः, एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'चम्वः' मध्ये 'योनिः' 'अत्र' एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति 'पिता' "पर्जन्यः" द्युलोकाख्यः, द्यौरेव हि रसान् प्रार्जयति, तस्मात् सैवात्र पर्जन्यशब्देन आख्यातेत्युक्ता। 'दुहितुः' "पृथिव्याः" उपरि 'गर्भं' सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् 'आधात्' आदधाति, ददातीत्यर्थः। अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता, सा हि द्युलोकात् 'दूरे निहिता' अथवा सा हि द्युलोक 'दोग्धीति' दुहिता,—सा हि द्युलोकात् पतितमुदकमुपजीवत्येवादूरे निहिता, दोग्धि वा॥ एव द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मादादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति एतदनेन मन्त्रेन मन्त्रदृशाख्यापितम्। अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्दः पितर्य्येवेत्युपपत्तिः। पिता माता चायमेतदाशासन मन्त्रे न॥

"शयोः(४८)"—इति। एतदनवगतम्। पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा सत्। निगमश्चैव,—"बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्। त आ गतावसा शन्तमेनाथा नः शयोररपो दधात॥"—इति (ऋ० म० ७, ६, १०, ४)। न चैवं यजमानोऽर्थात्तस्मात् बृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते, किं कारणम्? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः, न च बृहस्पतिपुत्रस्य शयोः मम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधेयं

त्वेति । एवं पञ्चम्यर्थासम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवञ्च पश्यन् भाष्यकारः, 'शयोः'—इत्येकं पदं, द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, 'शम्'—इति, 'योः'—इति च । शमित्यस्य "शमनम्" अर्थं निराह, योरित्यस्य "यावनम्"—इति । एवं द्वितीयान्तेन परिणामं कृत्वा अर्थं निराह,—तथाहि वाक्येन सम्बध्यत इति । कस्य शमनं कस्य वा यावनम् ? इति पुनः पर्य्यनुयोगे प्राप्ते "रोगाणाम्" "भयानाम्" "च" इत्यध्याजहार भाष्यकारः । रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च, शान्तरोगा यथा स्याम, प्रक्षीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । किमेतावदेव ? नेत्युच्यते,—यदपि चान्यत् किञ्चित् 'अपरं' अपापम्, तदपि चास्मभ्यमेव 'दधात' दत्तेत्यर्थः ॥ एवमेतत् पदम् एकम्, अर्थासम्भवाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम् । सत्यमप्यर्थासम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा ब्राह्मणे,—"प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्नेन हीदं सर्वं स्थितम् (छा० ब्रा० ६, ३)"—इत्येवमादि, तस्मादुपपद्यते । प्रथमान्तमेव सत् कस्माद् द्वितीयान्तत्वेन विपरिणम्यते शयुमिति ? एवमपि न विरुध्यति, तथापि हि न कश्चिदर्थ उपपद्यते, तस्माद् युक्तमिति ॥ "रपो रिप्रम्"—इति, अत्र रिप्रशब्दस्य रपशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वमुक्तम् । यद्वैनास्य 'रिप्रम्' अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते ॥

"अथापि शयुर्बार्हस्पत्य उच्यते" अपि शं, योः,—इत्यनेन पदद्वयेन शमनयावने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन, अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते, तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः । "तच्छं योरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये"—इति । "श्रीमाने शंयोसंम-

काय सूनवे (ऋ० सं० १, ३, ४, ६)" इति, "तच्छं योः वृणी-मीमहे (ऋ० सं १, ३, २६, ४)"—इति च निगमौ। इयं शक्वरी। शंयोरेव बृहस्पतिपुत्रस्यार्षम्। शंयोर्वाके विनियुक्ता। शंयोरात्मानमभि सम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते। अनेन कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येन 'तत्' तदा चाभिमुख्येन 'वृणीमहे'। किं पुनस्तत्? 'गातुं यज्ञाय' "गमनम्" यज्ञं "यज्ञाय" देवान् प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' "गमनं" चास्मै "यज्ञपतये" देवान् प्रति। किञ्च, 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु, मा नो देवाः काञ्चिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः। 'स्वस्ति मानुषेभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः काचिदापदस्तु। 'ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम्' गच्छत्वेतद्भेषजम्, भयसादयितृ कर्म, यावज्जीवमनवच्छिन्नमविगुणञ्चोर्ध्वगमनयोग्यम् अस्माकमस्त्वित्यभिप्रायः। किञ्च, 'शन्नो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय 'चतुष्पदे' गवादिकाय च॥ 'शयु' बृहस्पतिपुत्र—इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति, तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतावदेव स्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम्,—एकमेवेदं पदमविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन् मन्त्रार्थासम्भवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति॥ ५ (२१)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)
तृतीयः पादः॥ ४, ३॥

चतुर्थः पादः॥

अदितिरदीना देवमाता॥ १ (२२)॥

"अदितिः (४८)"—इति। एतदनवगतम्। "अदीना"—इत्यवगमः। "देवमाता" अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण, नैरुक्तपक्षेण पुनर्योन्येतस्यामविवक्षमाणायां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते एतान्येवादितिशब्देनोच्यन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदि॑ति॒र्द्यौरदि॑तिर॒न्तरि॑क्ष॒मदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः। विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः॒ पञ्च॒ जना॒ अदि॑तिर्जा॒तमदि॑ति॒र्जनि॑त्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनाऽन्यदी॑नानीति॑ वा। यमे॑रि॒रे भर॑वः। एरि॒रे इती॑र्त्ति॑ कर्मधृष्टोऽभ्यस्त ॥ २ (२३) ॥

"अदि॑ति॒र्द्यौः०—०अदि॑ति॒र्जनि॑त्वम्" (ऋ० मं० १, ६, १६, ५)। राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। तृतीयसवने सर्वस्तोमेष्वेव, वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयैषा। 'अदितिः' एव देवमाता 'द्यौः' 'अदितिः' अदितिरेव च 'अन्तरिक्षम्' 'अदितिः' एव 'माता' सर्वभूतनिर्मात्री, 'सः' एव च 'पिता' पालकः, 'सः' एव हि 'पुत्रः' सैव हि परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुणो बहुनः पापात् त्रायते, अथवा सैव निष्पाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तव्यं दातव्यमित्यर्थः। येऽपि चैते 'विश्वेदेवाः' सर्वे देवाः, एतेऽपि 'अदितिः' एव। 'पञ्चजनाः' गन्धर्वादयः 'अदितिः' एव। सर्वथापि किं बहुना, यावदेतत् किञ्चित् 'जातं' च 'जनित्वं' च जनिष्यमाणञ्च सर्वमप्येतत् 'अदितिः' एव। एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् "अदितेर्विभूतिमाचष्टे" देवमातुस्तत् सर्वमप्युपपद्यत एव, माहाभाग्याद्देवतायाः। तदुत्तरत्र वक्ष्यामः। एवमैतिहासिकपक्षेण, नैरुक्त-

पक्षेण पुनः "एतानि" द्युलोकादीनि सर्वाणि "प्रदीप्तानि" अनुपक्षीणानि इति योज्यम्, न ह्येषां क्षयोऽस्तीति ॥

"एरिरे (५०)"—इति। एतदनवगतम्। "आ ईरिरे" —इत्यवगमः। "यमेरि॒रे भृग॑वो वि॒श्ववे॑दसं॒ नाभा॑ पृथि॒व्या भुव॑नस्य म॒ज्मना॑। अ॒ग्निं तं गी॒र्भिर्हि॑नुहि॒ स्व आ दमे॒ य एको॒ वस्वो॒ वरु॑णो॒ न राज॑ति॥"—इति (ऋ० स० २, १, २, ४)। दैर्घतमसं इयमार्षम्। जगती। प्रातरनुवाकाश्विनयोराग्निमारुते च शस्यते। 'यम्' अग्निमाभिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः, स्थापितवन्त इति यावत्, आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये 'भृगवः'। 'विश्ववेदसं' सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा। क्व पुनः 'एरिरे'? 'नाभा' पृथिव्याः नाभौ अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि। केन पुनरेरिरे? 'भुवनस्य' उदकस्य 'मज्मना' मननीयेन वीर्य्येणाज्येन हविर्लक्षणेन। किं तस्य? 'तमग्निं' हे यजमान। त्वमपि 'गीर्भिः' वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः आभिमुख्येन स्थित्वा 'हिनुहि' प्रेरय। तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि वर्त्तमानमग्निहोत्रादौ, यथा भृगवः ईरितवन्तः, तथा 'स्वे दमे' स्व एव गृहे, मा कस्यचिदार्त्त्विज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः। किंलक्षणं पुनरग्निमाहिनुहि? 'य एको वस्वः' एक एव यो वसुनो धनस्य दाता। 'वरुणो न' वरुण इव, यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् ईष्टे, एवं यः सर्वस्यैव धनस्य 'राजति' ईष्टे इत्यर्थः। राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः,— "क्षियति (१), राजति (४)"—इति। "एरिरे—इति" "ईर्त्तिः" अयं धातुर्गतिकर्मा,—"ईर्त्ते(७८), अर्यति(८१)"—इति गतिकर्मसु पठितम्। स पुनरयमाङोपसर्गेण "उपसृष्टोऽभ्यस्तः" च, पुनः पुनरीरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु। नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम्॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनं वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति। श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम्। श्रवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति। इन्धान एनं जरते स्वाधीः। गृणाति मन्द्री मन्दतेः स्तुतिकर्मणः। प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः। प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्व्याख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

"जसुरिः (५.१)"—इति। एतदनवगतम्। "जस्तम्"—इत्यवगमः। "उत स्मैने"—इति निगमः (ऋ० म० ३, ७, ११, ५)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। दधिक्राव्णो सूक्ते। दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वात्। 'उत स्मैनम्'

अध्येनमिन्द्रम् 'अनुक्रोशन्ति' आभिमुख्येन क्रन्दन्ति, आह्वयन्ति। 'चितय' मनुष्या। क्व? 'भरेषु' सङ्ग्रामेषु। कथं पुनरभिक्रन्दन्ति? 'वस्त्रमथि न' वस्त्रापहर्त्तारमिव 'तायुम्' यथा केचिज्जना कञ्चिद्वस्त्रापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कञ्चिदन्यमात्मनस्त्राणार्थमभिक्रन्देयु, एवमेतमिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति सङ्ग्रामेषु, परैरभ्यर्थमानास्त्राणार्थमात्मन.। किञ्च, अपि चैनं तायु 'नीचायमानं' नीचैर्गच्छन्तं 'जसुरिं न' जसुरिमिव, "जस्तमिव" 'श्येनं' यथा, स्त्रायुतन्तुना य एष याजिका इति प्रसिद्धो राज्ञाम, स हि बहलादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति, गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि। स यथा जनैरभिक्रन्द्यन्ते, तथा चैनमभिक्रन्दति। आह,—कमर्थमभिसन्धाय? इति। उच्यते,—'श्रवश्च अच्छ' कीर्त्तिंचाभिसन्धाय, कथं नाम यूयेमहि? प्रयस्येमहि जितमेभिरित्येतमर्थमभिसन्धाय। 'पशुमच्च यूथम्' अनेकपशुजातिसंयुक्तं पशुयूथमभिसन्धायैतदस्माकं स्यादित्येवमभिक्रन्दन्तीत्येष मन्त्रार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"वस वस्ते" आच्छादनार्थस्य (अदा॰ आ॰), तदाच्छादयति। "तायुरिति"—एतत् "स्तेननाम" "संस्त्यानं" महतम् "अस्मिन पापक" भवति "इति" एव "नैरुक्ता" मन्यन्ते। "तस्यते वा स्यात्" तसायेस्य (दि॰ प॰), उपक्षीणो ह्यसौ भवति, अधार्मिकत्वात्, परलोकमनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि। चितयो मनुष्या। "भर इति सङ्ग्रामनाम" भ्रियन्ते तस्मिन् योद्धार "हरते वा" ह्रियन्ते हि तस्मिन जीवितानि वसूनि च। "श्येन शंसनीय गच्छति" शीघ्रत्वात्। "यूथ यौते" तद्धि "समायुतं भवति" एकत्र मिश्रीभूत स्तोपुरुपवालहट्टे पश्वभि ॥ एवमिह नीचाय-

मार्गे श्येनमिथुनेन मध्वम्यान्जमुरविन्द इत्युपपद्यते न ह्यवड: श्येनो नोच्चैरयते ॥

"जरते (५२)"—इति । एतदनवगतम् । धातोरस्यार्थे प्रवृत्तिरेवानवगमः । "दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्र-मिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)। वत्सप्रीभालन्दनः, तस्येयमार्षम्। उख्यस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता। 'दिवस्परि' 'दिवः' द्युलोकादित्यर्थः। 'प्रथमम्' अयम् 'अग्निः' 'जज्ञे' आदित्यात्मना। 'द्वितीयम्' 'अस्मत् परि' अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना। 'तृतीयम्' 'अप्सु' अन्तरिक्षलोके वैद्युतात्मना जायते। "आपः"—इति अन्तरिक्षनामसु पठितम्। नृणां मनस्यवस्थितैः 'नृमणाः' नृषु या मनोऽस्य, स नृमणाः। योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेवङ्गुणयुक्तं 'स्वाधीः' शोभनधीः 'इन्धानः' 'अजस्रं' नित्यं 'जरते' स्तौति, यः, स एव 'स्वाधीः' सुप्रज्ञ इत्यर्थः। इन्धानो हि किमन्यत् स्तुते कुर्यात् ? तस्मात् "जरते"—इत्यस्य शब्दस्य "गृणाति"—इत्यर्थं उपपद्यते ॥

"मन्दिने (५३)"—इति। एतदनवगतम्। "मन्दते." स्तुत्यर्थस्य। मन्दनीयः स्तुतिमान् वैत्यर्थप्रतीतिः। "मन्दति (१८), गमति (२५)"—इति स्तुतिकर्मसु पठितम्। "प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्वना। अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १२, १)। कुत्सस्येयमार्षम्। छन्दोमेषु तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीयमुक्तस्य प्रथमेषा। हे स्तोतारः! 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत। 'मन्दिने'

मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा, इन्द्राय । 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयदित्यर्थः । केन? 'ऋजिश्वना' ऋजुरेवावचितो न्याय्ये यः स्वगति गच्छति इति ऋजिश्वा यस्य, तेन निरगमयत् । 'अवस्यवः' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तमिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं', वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्त' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमदर्चत"—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ॥

"गौः (५४)"—इति । एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम् । यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" । १ (२४) ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातः (गातुं कृण्वन्नुषसो जनायेत्यपि निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि । कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपि निगमो भवति । स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः । स तुताव नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात् । बृहस्पते

अयं सु इत्यियाकम् । बृहस्पते यच्चातवासि देवपीयुः पीयतिर्हिंसाकर्मा वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात् । समान्या वियुते दूरे अन्ते । समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं व्याख्यातमन्तोऽततेरृधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते । ऋधग्या ऋधगुताशमिष्ठाः । ऋध्नुवन्नयाक्षीरृध्नुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् अस्मा ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व (ररिवाँ अजाश्व) ॥ अस्मै नः सातय उपभवाहेळमानोऽक्रुध्यन्ररिवान् रातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहाजाश्वाजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शरच्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तूक्तम्, "यथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, •—• सोऽपि गोरित्युच्यते,—'अत्राह गोरमन्वतेति' तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः"—इति, तदिदमुच्यते,—"अत्राह"

मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा, इन्द्राय । 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः'। 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? ऋणाश्च मेघस्य गर्भभूता अप. 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयदित्यर्थः। केन ? 'ऋजिश्वना' ऋजुरेवावक्रितो लक्ष्ये यः स्वनति गच्छति इति ऋजिश्वा वज्र, तेन निरगमयत् । 'अवस्यव' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तमिम 'वृषण' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं, वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्त' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत"—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ।

"गौ' (५४)"—इति । एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम् । यथा चैतदनेकार्थं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" । २ (२४) ॥

अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातः (गातुं कृण्वन्नुषसो जनायेत्यपि निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि। कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपि निगमो भवति। स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः। स तुताव नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात्। बृहस्पते

अयंसु इत्यर्यादृतम्। बृहस्पते यश्चातयसि देव-
पीयुं पीयतिर्हिंसाकर्मा वियुते द्यावापृथिव्यौ
वियवनात्। समान्या वियुते दूरे अन्ते।
समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं
व्याख्यातमन्तोऽततेर्ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रव-
चनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते। ऋधगया
ऋधगुताशमिष्ठाः। ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नश-
मिष्ठा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं
प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्त-
मल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् अस्मा ऊ षु ण
उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व
(अश्वसुतामजाश्व) ॥ अस्मै नः सातय उपभ-
वाहेळमनोऽक्रुध्यन्ररिवान्रातिरश्वस्तोऽजाश्वेति
पूषण माहाजाश्वाजा अजना अथानुदात्तम्।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम्।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शर-
च्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति
वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तूक्तम्,—“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, ——० सोऽपि गौरित्युच्यते,—‘अत्राह गोरमन्वतेति’ तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः”—इति, तदिदमुच्यते,—“अत्रा ह”

—इति। गौतमस्य राहुगणस्येयमार्षम्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अत्र ह' अत्रैव, एतस्मिंश्चन्द्रमण्डले 'गो.' सुषुम्नस्यैकस्य सूर्य्यरश्मेः, इतरे सूर्य्यरश्मयः 'अमन्वत' अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः। किं पुनस्तत् सममन्यन्त 'नाम' नमनं प्रह्वत्वमवस्थानमित्यर्थः। कुतः? 'त्वष्टुः' आदित्यस्य स्वभूता रश्मयः सममन्यन्त। कथं तस्य नमनं तत् सममन्यन्त? इति 'अपीच्यम्' "अपगत" तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तःप्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त। अथवा अपीच्यमिति "अप" एत्य सूर्य्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले "चितम्" अपीच्यम्। अथवा अपीच्यम् "अन्तर्हितम्" इत्यर्थः, "प्रतीच्यम् (५), अपीच्यम् (६)"—इति अन्तर्हितनामसु पठितम्। क्व पुनरन्तर्हितस्यान्यथावस्थानम्? इति 'इत्था चन्द्रमसो गृहे' अमुष्मिंश्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः ॥

"गातुः (५५)"—इति। "व्याख्यात." "गमन यज्ञपतये" —इत्यत्र ॥

"दंसयः (५६)"—इति। एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम्। तानि हि दंसयन्त्युपक्षयन्ति कर्मकाराः। "तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्बलम्। यत्रा दशस्यन्नुषसो रिणन्नप. कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)। अङ्गिरसः सव्यस्येयमार्षम्। हे 'इन्द्र' 'तव' 'त्ये' 'वह्नय.' वोढारोऽश्वा, 'सख्येषु' समानख्यानेषु कर्मसु वर्त्तमानाः, इदमेव हि भवतः कर्म, मेघो विदारयितव्य इति, एतदेव तेषामपि समानख्यानत्वम्। 'ऋतम्' उदकमस्मिन्नस्तीति, एवमेतं 'मन्वाना.'। किमकुर्वन्? 'व्यदर्दिरु.' विदारितवन्तः 'बल' मेघं काले काले। 'यत्र' यस्मिन् मेघे विदारिते 'दशस्यन्' दशस्यन्ति 'उषस.'

माध्यमिकाः एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् । किं दशस्यन् ? 'अप.' 'अस्याः च' अहिनिवासिन्य, मेघनिवासिनीरित्यर्थः । ताश्च दीर्यमाणाः 'रिणन्' आगच्छन्, पृथिवीलोकम् । तदेतत् सर्वमपि युष्मदर्थे. क्रियते । किं पुनरर्थमुद्दिश्य त एव कुर्वन्ति ? 'मन्मान्' मन्यमानाः, 'कुत्साय' पृथिवीं कृन्तते, कर्षीवलाय, 'दशयः' कृषिकर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र 'दशयः'—इत्येतेन शब्देन "कर्माणि" उक्तानि । दासे' कर्म-. ' करैः, 'दस्यन्ते'—इति कृत्वा कर्मकरा दासा इति । बाहु॰ ल्याद् भाष्यकारेण नोदाहृतः ॥

"तूताव(५७)"—इति । एतदनवगतम् । "तुताव" इत्यश्गमः । "यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् । स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, ३०, २) । कुत्सस्येयमार्षम् । सत्वाग्नते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'यस्मै' यजमानाय 'त्वम्' 'आ' आहूय 'यजसे' देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः । 'स' एव 'साधति' साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् । किञ्च, स एव 'अनर्वा' अप्रत्यृत', अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्, स्वेनैव महिमायुक्तः । 'क्षेति' निवसति, युष्मदनुग्रहात् । स एव 'दधते' धारयते 'सुवीर्यं' शोभनमात्मनो वीर्यम् । स एव 'तूताव' वर्धते, प्रजाधनयशोभिः, 'न' च 'एनम्' 'अंहति.' अपि पापमपि सन् "अश्नोति" आप्नोति । हे भगवन्नग्ने ! यः त्वमेवमतिमहानुभाव, तस्य 'तव' 'वय' 'सख्ये' सखिभावे, परिचरणकर्मणि वर्त्तमानाः 'मा रिषाम' मा केनचिच्छिद्येमहि ॥ एवमयमत्र "तूताव" —इति शब्दः 'यस्मै त्वमा यजसे'—इत्येवमादीना पदाना मध्ये श्रूयमाणो वृद्ध्यर्थमुपपद्यते ॥ "अंहतिव अहंव अंहुर"

—इत्येते शब्दा "इन्ते" "निष्ठोपधात् विपरीतात्" अकारमुपधातोनिष्कृष्यादौ कृत्वा, ततो हकारनकारौ विपर्ययेण भवत ॥

"चयसे (५.८)"—इति। एतदनवगतम्। "चातयसि"—इत्यर्थप्रतीति। "ये त्वा देवोस्रिक मन्यमाना पापा भद्र मुपजीवन्ति पज्राः। न दूढ्ये अनुददासि वामं बृहस्पते चयस इत् पियारुम्॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)। अगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्यायमार्षम्। हे 'बृहस्पते!' 'देव' दानादिगुणयुक्त। 'ये' यजमाना त्वाम् 'उस्रिकम्' उत्सा विण भोगाना 'मन्यमाना' दातैव केवल भोगानाम्, अथ मार्जवेन न प्रत्युपकारार्थोत्येव मन्यमाना, 'पापा' अप्रत्युपचिकीर्षव 'उपजीवन्ति' एव केवल, न क्रियया प्रत्युपकार कुर्वन्ति, 'भद्र' भन्दनीय स्तुत्यम अपि च 'पज्रा' प्रार्जित धना सन्त, न दरिद्रा। किं तेभ्य? इति 'न दूढ्ये' न न तेभ्य एवलक्षणेभ्य, दुर्धीभ्य, पापबुद्धिभ्य, स्वार्थप्रधानेभ्यः त्वम 'अनुददासि' 'वाम' वननीय धनम्। किं तर्हि? यस्मादृशो जन' 'पियारु' देवपीयु, देवहिंसिता, स्वभोग प्रधान न यष्टा देवानाम्, त 'चयसे' "चातयसि" नाशयसि। य एव श्रद्धानो यष्टा, तस्मै देवान् यजते अनुददासि वामम, यस्मात् त्वमेव करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धय त्वा मन्यम् न पश्यन्तोत्यभिप्राय। यो हि दुर्बुद्धि देवपियारु तस्य किम न्यत् चातनादृते स्यात्? चात्य एवासौ॥ तस्मात् 'चयसे'—इत्येष शब्दः, "चतयति" नाशने इत्येवमवस्थापिते नाश नार्थो भवतीत्युपपद्यते, "चातयतिर्नाशने"—इति हि वक्ष्यति। लोकेऽपि च प्रसिद्ध देशादुच्चातित इति। तस्मादुपपद्यते॥

"वियुते (५.९)"—इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि द्यावा

पृथिव्योरभिधानम् । "वियवनात्"—इति निर्वचनम् । यौतिर्मिश्रणार्थं (अदा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्य्ययेणार्थो भवति, विमिश्रीभूते इत्यर्थः । "इमे वै सहास्तां ते वियती आस्तामिति ह विज्ञायते" । "समान्या वियुते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके । उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २५, ७)। विश्वामित्रस्येयमार्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । 'समान्या' समान्यावेते द्यावापृथिव्यौ, समानपरिमाणे । 'वियुते' च विमिश्रीभूते । 'दूरे अन्ते' च, न हि द्यावापृथिव्योरन्तोपलभ्यते । 'ध्रुवे पदे' सप्तम्येकवचनम्, अन्तरिक्षविषयम्, ध्रुव शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते, अन्तरिक्षस्य क्षयो नास्ति, प्रतिद्वन्द्वाभावात्, तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्यो प्रतिष्ठा, तस्मिन्नेते 'तस्थतु' स्थितवत्यौ । सर्गादारभ्य 'जागरूके' जागरणशीले, स्व स्वमधिकारं प्रति । 'उत' अपि चैते 'स्वसारौ' भगिन्यौ, सहोत्पन्नत्वात । 'युवती भवन्ती' सम्मिश्रीभवन्त्यौ, परस्परसम्भोगेन । 'आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम' इति । अथैवमेते 'वियुते' च सम्मिश्रीभूते च सत्यौ, द्यावापृथिव्यौ, ब्रुवाते इव, प्रथयत इव, स्तोतृणा 'नाम' नामानि, आत्मन 'मिथुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभि,—"रोधे (१), पुरन्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वियुते"—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्, द्यावापृथिवीशब्दस्यात्राध्याहार्य्यं, 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तथोपपत्तिदर्शनात् ॥

"ऋधक् (६०)"—इति । अनेकार्थम् । "ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं भवति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यदृ-

धग् यद्वा स्वे सदने यत्र वासि। अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)। भरद्वाजस्यार्षम्। पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि' द्युलोके 'पार्य्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यदृधक्' यदि ऋधक् पृथगिव इत्यर्थः। 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सदने' अन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः। 'यत्र वासि' क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि तत्त्वतो वेद, तत्र स्थाने यथाश्रोति। किं बहुना, यत्र यत्रासि अवस्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि। 'नियुत्वान्' वायुर्भूत्वा। यस्त्वमेवंप्रभावः, त्वा तु ब्रवीमि,—हे 'गिर्वणः' गीर्भिः सम्भजित! स हि स्तुतीः सम्भजति, स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते, 'सजोषाः' सहजोषणः सप्रीतिः, 'मरुद्भिः' पिबेतं सोममस्मत्प्रत्तम्। एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतामृचं व्याचक्षते॥

अपरे पुनरयं एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—"ऋधग्या"—इति, अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयिष्यामस्तस्यामेवर्चि "अथापि" अयमेवर्धगिति शब्दः कदाचित् "ऋध्नोत्यर्थे" अपि "दृश्यते"—"ऋधग्या ऋधगुताशमिष्ठाः" इत्यस्मिन् मन्त्रे। "वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह। ऋधग्या ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा॥"—इति (य० वा० सं० ८, २०)। समिष्टयजुःषु सौमिकेषु विनियुक्ता। तत्र चोक्तम्,—"एतौ विश्वामित्रौ यज्ञस्यारब्धौ अपश्यत्"—इति। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यत्' प्रयोजनमुद्दिश्य 'अद्य' 'प्रयति' प्रेक्षयति एतस्मिन् 'यज्ञे' 'वयम्' 'अवृणीमहि' वृतवन्तः 'होतारं' त्वाम्। "अग्निर्दैवो दैव्यो होता"—इति श्रूयते।

किं पुनस्तत् प्रयोजनम् ? इति। कथं नामाल्पमप्यवदानमात्रं हुतं देवताहृत्तिसमर्थं बहु कुर्य्यादशान्तमपि च यद् विगुणं यज्ञस्य किञ्चित् तत्क्षमयित्वा सम्पूर्णमेव कुर्य्यात् ? इति, तच्चोभयमपि यथाशास्त्रमेवास्माकं त्वया कृतम्, अत इदानीं परिसमाप्ते एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे अस्माभिः,—'ऋधगयाः' त्वम्, अल्पमपि हुतम् अस्माभिः हविः, 'अथक्' एव सत्यमेव, देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वन् 'अयाः' त्वं यागमकार्षीरित्यर्थः। किञ्च, 'ऋधगुताशमिष्ठाः' अपि च यदपि किञ्चिद्विगुणम् अकार्ष्म, वयमेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्वमेव सम्पूर्णं सगुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अशमिष्ठाः स्विष्टकृद्रूपेण शमितवानसि। यस्त्वमेतदकार्षीरस्माकमेतस्मिन् यज्ञे, तं, त्वां ब्रवीमि,—एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यमित्येतत् 'विद्वान्' 'प्रजानन्' प्रकर्षेण जानन् अस्माकमात्मन उपरि भक्तिं पुनः पुनः 'उपयाहि' उपागच्छ 'यज्ञम्'॥ एवं तावदेकेषाम् "ऋधगया., ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतौ द्वावपि "ऋधक्"-शब्दौ ऋध्नोत्यर्थाविव। एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्शब्दस्य पृथग्भावार्थत्वे "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यदृधक्"—इत्येतदुदाहरणम्। अन्ये पुनर्मन्यन्ते,—"ऋधगया", ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतयोरेव ऋधक्शब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थः, उत्तर ऋध्नोत्यर्थ इति। तदेतदुपपद्यते, मिथ्यास्वपि हवींषि हुतानि सन्ति, त्वमग्ने ऋधक् पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्न ते सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः। 'ऋधगुताशमिष्ठाः'—इत्येष यथाव्याख्यात एव। पूर्वस्त्वर्थः साधीयान्, यत्र द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थाविव,—"ऋधगया" "ऋधगुताशमिष्ठा"—इति। किं कारणम् ? "यत्राप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते" —इति एतस्य मन्त्रस्य भाष्यकारेण ततोऽयमुपात्तो निगमः,—

“अर्धगया ऋषभगुणार्थमिष्टा।”—इति, एवञ्च. निरुक्तम्—“ऋषभ यवयाचीकृषि वरवर्णमिष्टाः”—इति। तस्मात् वाक्येनाहृत्योत्यर्थावित्येतदेव साधीयः॥

“अस्याः (६१)”—इति, “अस्य (६२)”—इति च। पदद्वय स्त्रीपुंसविषयम्, स्वरकृतात् विशेषात् प्रधानाभिधायि वा भवति। आह,—कथम्? इति उच्यते,—“उदात्तं प्रथमादेशे”। प्रथम इति मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते, प्रधानं कञ्चिदर्थमभिदधत् एतद् द्वयमुदात्तं भवति। “अनुदात्तमन्वादेशे”। प्रधानमर्थमनु यो वर्तते गुणभावेन तस्यैतत् पदद्वयमन्वादेशे वर्तमानमनुदात्तं भवति। आह,—कस्मादेतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्तमानमनुदात्तमप्रधाने? इति। उच्यते,—लोकेऽपि हि यत् “तीव्रार्थतरम्” उत्कृष्टार्थप्रधानतरं तत् “उदात्तम्”—इति प्रसिद्धम्, तद्यथा,—उदात्तमेतत् कुलमिति। “अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्” अल्पीयसार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्तमुच्यते, अप्रधानमित्यर्थः। उदाहरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति,—“अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व। ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपह्नुवे॥”—इति (ऋ० सं० २, २, २, ४)। पदच्छेपस्यार्थम्। अतिच्छन्दा। ‘ऊ’—इति, ‘सु’—इति, ‘न’—इति पदानि। ‘अस्याः’ “अस्मै” ‘सातये’ लब्धये। कथं नाम वयमर्थमभिप्रेतं लभेमहि? इत्येतमर्थमुद्दिश्य, हे ‘पूषन्!’ अस्माकं सुष्ठु ‘उप’ समीपे ‘भुवः’ भव। त्वयि सन्निकृष्टे त्वदनुग्रहादेतमर्थं लभेमहीत्यभिप्रायः। कथं पुनरुपभव? ‘अहेळमानः’ अक्रुध्यन्, सर्वो ह्यभ्यर्थ्यमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः। ‘ररिवान्’ दानवान्, दानाभिप्रायसंयुक्तेन

चेतसा उपभव। 'अजाश्व' "अजनाश्व" गमनाश्व, छागाश्व वा 'अश्वस्यताम्' अस्माकं धनमिच्छतां भव, "अजनाश्व" छागाश्वेत्यर्थः। किञ्च, 'ओषु त्वा वहतीमहि'। 'आ' 'उ' 'सु'—इति पदानि। 'आ वहतीमहि' त्वां सुष्ठु अभिमुख्येन आत्मनो वर्त्तयामहे। केन? 'स्तोमेभिः' स्तोत्रैः। 'स्तोत्रैः। 'दस्र' हे दस्र! दर्शनीय! अथवा दान्त! साधुभिः शोभनैरित्यर्थः। किञ्च, 'न हि त्वा' नैव त्वां दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कञ्चिदप्यन्यामहं देवतां मन्ये, हे 'आघृणे' आगतदीप्ते! त्वद्भक्त एवाहमस्मीत्यभिप्रायः। किञ्च, 'न ते' न चाहं तव 'सख्यं' सखिभावं कदाचिदपि 'अपह्नुवे' कृतघ्नो ह्यहमित्यभिप्रायः। एवमत्र स्तुतिः प्रधानेति कृत्वा "अस्याः"—इत्येतत् पदमन्तोदात्तम्। अन्तोदात्तमपि च सदुदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण, एकदेशस्योदात्तत्वात्॥

"अथ" पुनर्यस्मिन् "अनुदात्तम्" एतत् पदं गुणभूतार्थाभिधायि भवति। तस्यैव निगमः,—"पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम्॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)। सूर्याया आर्षम्। विवाहे विनियुक्ता। पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सतीं कन्यां पत्नीं पुनरग्निरदात्, 'आयुषा सह वर्चसा' तेन सह एतस्मिन् वैवाहिके कर्मणि अग्निसन्निधिसंस्काराद् भार्य्यात्वमुपजायते इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दातृत्वमुच्यते। तदेवमस्या दत्ताया एतदाशास्महे,—'योऽस्याः पतिः' सः 'दीर्घायुः' अस्त्विति। यतो विशेषयन् ब्रवीमि,—"जीवतु सः शरदः शतम्"—इति। शरदि दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात्, अतएव माशास्यते शरच्छतं जीवत्विति॥ एतस्मिन् मन्त्रे भर्त्तृकन्यासंयोगे सति भर्त्तैव प्रधानम्, तस्य ह्यायुराशास्यते। तस्य

लक्षणार्था पत्नौ। तस्मात् "दीर्घायुरस्या य पतिः"—इति, एतदनुदात्तम्॥

निगमप्रसङ्गमुच्यते,—"शरत्" "अस्यां" हि "शृताः" पक्वाः "ओषधयो भवन्ति"—इति, "शीर्णा आप इति वा" वर्षासु हि प्रवृद्धानि स्रोतांसि शरदि विशीर्य्यन्ते। "अस्य—इति" एतत पद पुंविषयम् यद्वत्स्त्र "अस्या—इत्येतेन" स्त्रीविषयेण पदेनैव "व्याख्यातम्"॥४ (२५)॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम्॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यशनो भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सृप्ताः सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति॥५ (२६)॥

यदेवोक्तम "उदात्त प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे"—इति तदेवात्रापि लक्षणमित्यभिप्राय.। उदाहरणमात्र प्रदर्श्यते,—"अस्य वामस्य०—०सप्तपुत्रम्"। अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम। दीर्घतमस आर्षम्। तार्त्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'अस्य' सूर्यस्य 'वामस्य' "वननीयस्य" स्तुतिभि, 'पलितस्य' "पालयितु" अय हि सर्व-

मेवेदं जगत् पालयति। 'होतुः' "ह्वातव्यस्य" आह्वाना-र्हस्य। आह,—तस्य किम्? इति। उच्यते,—योऽय-मेवलक्षणः 'तस्य' 'भ्राता' "भागहर्त्ता" "भर्त्त्यो वा" छट-केन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते। कतमः? योऽयम् 'अश्नः' "अशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः, स हि द्युलो-कादादित्यं मोदकेन भ्रियते, हरति चोदकं द्युलोकात्। 'तृतीयः' 'अस्य' वायोः 'भ्राता' हविर्भागहर्त्ता वा, तेन्द्राग्न हविषि संस्तुतौ वा 'घृतपृष्ठः' घृतेन स्पृष्टः, आज्यस्पृष्टः, "अयम्" एव "अग्निः" पृथिवीस्थानः। 'सप्तस्मिणः' वायोः, सर्वस्माद्धि वायुः बलवान्। अथवा सप्तधमस्य नियुत्त-सज्ञानामस्तीति सप्तस्मी वायुः, "आ नो नियुद्भिः शतिनी भिः-रध्वर सहस्रिणी भिः"—इति (ऋ० सं० २, १, २४, ३)। श्रूयते वायव्ये मन्त्रे। वायुः, आदित्यः, अग्निः,—इत्येवं परि-संख्याय वायोस्तृतीयोऽग्निर्भवति, वायुरपि च ज्योतिरेव, "वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते। तवैतस्मिन् त्रेधा विभक्ते ज्योतिषि, प्रधानत्वेनैतमेवाहमपश्यमिति। 'विश्-पतिं' विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम्। कतमम्? य एषः 'सप्तपुत्रः' सूर्य्य एतमेवाहमत्र प्रधानेनापश्यमित्येवमेत-स्मिन् मन्त्रे सूर्य्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्य्याधिकारात्, तस्मात् 'अस्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द अन्तोदात्तः। वायुरप्रधानम्, तस्मात् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्दोऽनुदात्तः॥ एवमेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ "अस्य"-शब्दौ प्रधानाप्रधानविष-यावित्येकमेवोदाहरणम्॥

आह,—'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन "अस्य"-शब्देन सूर्य्य एव कस्मान्न सम्बध्यते? अपि च "तृतीय"-शब्दस्य

प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैवमेव सुखतरा योजना भविष्यति। उच्यते,—'अस्य वामस्य'—इत्येतदन्तोदात्तं पदमितरदन्तवत् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य'—इति प्रधानरूपमेव सत् पूर्वेणानुदात्तमिति स्वरकृताद्विशेषादर्थकृतेनापि विशेषेण भवितव्यमित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते। आदित्यसंस्तवात् सूक्तं वायुरात्वप्रधानं, प्रकृतादादित्यात् वक्ष्यमाणानुविषयमेवेदम् अस्येति द्वितीयपदमनुदात्तं सम्पद्यते। अतः सुतरामुपपन्नं भवति "उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे". —इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति। अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः, तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतरमुदात्तत्वेनैव लक्षणेन। तद्यथा,—"अस्या ऊ षु णः (ऋ० मं० २, २, २, ४)" "अस्य वामस्य (ऋ० मं० २, ३, १४, १)"—इति। अन्वादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः, तत्र वर्त्तमानमन्दात्तं भवति। पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि लक्षणविदोऽपि ब्रुवते। तथानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाख्यायतेऽर्थतरमप्रधानार्थतरं भवति। तद्यथा,—"दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० मं० ८, ३, २७, ४)" "तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० मं० २, ३, १४, १)"—इति।

आह,—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः? इति। उच्यते,—"सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्रः"—इत्येवमैतिहासिका मन्यन्ते। ब्राह्मणेऽपि च,—"मृतपितरमण्डमवापद्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम इति ह विज्ञायते"। अथवा सप्तसंख्याका युक्ता अस्य रश्मयः पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः। अथवा नैव संख्याभिप्रायमेतत् सप्तपुत्र इति। आह,—कथं तर्हि? इति। उच्यते,—"सर्पणपुत्रमिति" एवम्, सर्पणा हि तस्य रश्मयो

मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्रा सोऽयं सप्तपुत्र । "सप्त स्वसा सख्या", एडभ्य ।सकाशात् । एव मप्तसख्योपेता, सपर्णक्रियायोग्या वा एत एव "आदित्यरश्मय" आदित्यस्य पुत्रा "इति" मन्त्रविद "वदन्ति" मन्यन्ते ॥ ५ (२६) ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो वहति सप्तनामादित्य. सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैन मृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतरन्नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रिनाभिचक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सर. संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन षलर

आहुरर्पितमिति षड्युतस्था अराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सुहृतैः। द्वादशारं नहि तज्जराय। द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात् प्रधिः प्रहितो भवति। तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः। षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन। सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

यथा चाय सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथैवमपरा ज्योतिष्क्रियेषु वर्त्ते "सप्त युञ्जन्ति ०—० अधि तस्थुः"—इति (ऋ० सं० २, २, १४, २)। 'सप्त'सह्रोपेता सर्पणा वा 'युञ्जन्ति' योजयन्त्यात्मना रश्मय 'रथं' रंहणमादित्यम्, यद्यप्येव ह्यमावास्यादिक्षो रश्मिभिः युज्यते, रंहणशीलो मुहूर्तमप्यनवस्थायित्वात्। 'एकचक्रम्' एक एव ह्यमावस्तरिक्षे चरति, इतराणि ज्योतींषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन। 'एकोऽश्वः' एक एवाश्व, अयनो व्यापन. सर्वभूतानाम् 'वहति' गच्छति 'सप्तनामा' सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्र—इत्येवमाद्या सप्तसङ्ख्याका स्तुतयोऽस्य। अथवा "सप्तास्य रश्मयो रसानभिसंनामयन्ति"—एतस्मिन् मन्त्रे, इति सप्तनामा। अथवा

"सतैनमप्रय. (नमन्ति) स्तुवन्ति इति" सतनामा। "इद-मपीतरत्" शब्दः "नाम" "एतस्मादेव"—"अभिसन्नामात्" तदपि स्वमर्थं प्रत्याययितुं क्रियापदस्य वा गुणभावेनाभि-मुख्येन सन्नमति। स एवंलक्षणः ससचारी व्यापनः सन-नामा, सर्पणैः समभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति, उदयादा-रभ्य यावदस्तमिति, तदेवं वहन् निर्वर्त्तयन्तीति। उच्यते, —'त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम्' त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चक-मधर्मि, चक्रम चलनमुच्यते, चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा। 'अजरम्' "अजरणधर्माणम्"। 'अनर्वम्' "अप्रत्यृतमन्यस्मिन्" अनाश्रितमित्यर्थः। 'त्रिनाभिचक्र' "त्रयस्." हि "संवत्सर" —"ग्रोष्मो वर्षा हेमन्त इति" अनेन ऋतुविभागेन एतदेवास्य त्रिनाभित्वमभिप्रेतम्। ऋतुभिर्हि सवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः। "संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः" नादित्यप्रधान.। "संवत्सर: संवसन्त्यस्मिन्"—इति प्रसक्तानुप्रसक्तम्, समस्तानि हि "भूतानि" एतस्मिन् संवसन्ति। मैथुनाभिप्रायी वा स्यात् संवास.। "ग्रोष्म', ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसा" सूर्य्येण। "वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः" तदेतत् प्रत्यक्षमेव। "हेमन्त', हिमवान्" तत्र हि बहु भवति हिमम्। "हिमं पुनर्हन्तेर्वा" तद्धि हन्त्यो-पधिवनस्पतीन् प्रकिरति, "हिनोतेर्वा" तर्पणार्थस्य, तेन हि पुष्यन्ति यवादयः, गमनार्थस्य वा हन्ते', तद्धि गमयति स्वयं भूतानि। 'अजरं' तत् सवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि, न हि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति। "अनर्वं" च तत् "अप्रत्यृ-तम्" अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित्। आह,—यत्र किम्? इति। उच्यते,—"यत्र" यस्मिन् 'इमा' "इमानि" 'विश्वा' "सर्वाणि" 'भुवना' "भूतानि" 'अधि' उपरि 'तस्थुः' "अभि-सन्तिष्ठन्ते" आश्रितानि विनाशमुपयान्ति। विनाशोऽपि

हि सम्बोध्यते, संस्थित. पिता ममेत्युक्ते स्तन इति गम्यते। तदेवलक्षणं 'त्रिनाभि' कालचक्रमजरम्, य आदित्योऽभिनिर्वर्त्तयति, यच्चेदमभिनिर्वर्त्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभयमप्यत्र स्तोमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्च आदित्यप्रधानः, उत्तर. संवत्सरप्रधानः ॥

आह,—कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः इति, न हि संवत्सरग्रहणमत्रास्ति? उच्यते,—'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येतस्मादनुसम्बन्धात्। आह,—एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव, कथं ऋतवो नाभिशब्देनोच्यन्ते इति? तस्मादेतदप्ययुक्तमेवेति। उच्यते,—य एष पूर्वस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृतेन सूर्य्येणाभिनिर्वर्त्त्यते संवत्सरः, यस्मिंश्च सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते, "तम्" एतं "संवत्सरम्" उत्तरस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृत्य मन्त्रकृत् 'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येवमाद्याभिः "सर्वमात्राभिः" सर्वै. अव यवै. 'पञ्चारे चक्रे' 'षडरे' 'त्रीणि शतानि षष्टिश्च' 'सप्तशतानि विंशतिश्च'—इत्येवम्प्रकारैः "स्तौति"। तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिशब्द ऋतुविषय इत्युपपद्यते। पञ्चानामृतूनां द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम्। यथैवमुक्ता "तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति" अधुना यथैत सर्वमात्राभि. स्तौति, तथोपपादयति,—"पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा। तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्य्यते, स नाभिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, २—१, २२, ८, १३)। "इति पञ्चर्त्तुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चारे चक्रे' ऋतवः अत्र अरत्वेनाभिप्रेताः। 'परिवर्त्तमाने' परिगच्छतीदं जगद् वर्त्तमाने। आह,—किम्? इति। उच्यते,—'तस्मिन्नातस्थुः' तस्मिन्नवस्थितानि उपरि अधिरूढानि।

कानि ? 'भुवनानि' भूतानि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि, काल-चक्रे हि सर्वमेवेदं जगदधिरूढं बभ्रमीति। अथैवमतिमहतापि सर्वभूतचक्राक्रान्तस्य कालचक्रस्य 'भूरिभार' बहुभार मन्वेयायम् 'अक्ष' सन्नत्वराख्य 'न तप्यते' न सन्तापयति नापि सन्ताप याप्यतीत्यर्थ । अपि च 'सनादेव' चिरन्तन एव सोऽक्ष, तथापि न तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव 'विशीर्य्यते' नश्यति । आह,—यदक्षो न तप्यते शीर्य्यते वा, किमेव-मतिबलीयसाक्षेण दृष्यमाणा नाभि, तप्यते शीर्य्यते वा ? इति । नेत्युच्यते,—'स नाभिः' अक्षो न शीर्य्यते न तप्यते । नाभिरादित्य एवाभिप्रेत । आह,—वाक्यमतदुच्यते 'पञ्चारे चक्रे'—इत्यत्र अर शब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति, न चात्र विशे-षलिङ्गमृतूनामस्त्येऽस्ति, अपि च ऋतव षट् प्रसिद्धा, इह च पञ्चार इति श्रूयते, तस्मादनुपपन्नम्,? इति । उच्यते, —सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते । "पञ्च र्त्तव संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्, हेमन्तशिशिरयो समासेन" एकत्वेनेत्यर्थ । तस्मादुपपद्यते । एव पञ्चर्त्तुत्वमृतूनाम्, अतस्य चावयवस्तुत्वमित्यस्यादिति ।

पञ्चपाद पितर द्वादशाकृति दिव आहु परे अर्द्धे पुरी-षिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षण सप्तचक्रे षडर आहुर-र्पितम्"—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १)। "अन्तर आहुरर्पित-मिति पुडतुतया" संवत्सरस्य स्तुति । 'पञ्चपाद' संवत्सर, ऋतवो हि संवत्सरस्य पादा, तैरसौ पतति गच्छति । 'पितर' पालक सर्वभूतानामुत्पादयितार वा 'द्वादशाकृतिम्' द्वादश-मासप्रविभक्तविग्रहम्, "द्वादशमासा संवत्सरस्य"—इति च ब्राह्मणम् "दिवे" द्युलोकस्य 'परे' परमे 'अर्द्धे' स्थाने योऽयमव-स्थित आदित्य, एतस्मिन् पञ्चपाद पितर द्वादशाकृति 'पुरी-

पितरं' उदकवन्तं संवत्सरम् 'अर्पितमाहुः' अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः। तस्मात् सर्वऋतवो हेमन्त इति ह विज्ञायते। तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वमुपपद्यते। 'अथ' पुनः 'इमे' 'अन्ये' च एते 'उपरे' उपर्य्यवस्थिताः, 'सप्त' ऋषयः, एते 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमेवमादित्यं 'चक्रे षडरे' तस्मिन् संवत्सराख्ये 'अर्पितमाहुः'। अथवा सप्तचक्र आदित्यः, स हि सप्तभीरश्मिभिश्चक्रैर्दीप्यते, 'सप्तचक्रे'—इत्येकं पद तस्मादेवमपि भवति। एवमेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः, अपरे पुनरादित्यं संवत्सरप्रविष्टमित्येष समस्तार्थः॥ एवमेतस्यामृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तूयेते। वक्ष्यति हि "चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः"। संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते॥ "अराः प्रत्यृता नाभौ" प्रतिगता इत्यर्थः। "षट् पुनः सहतेः" ते हि पञ्चसङ्ख्यामभिभूय वर्त्तन्ते॥

"द्वादशारं न हि तज्जराय"—इति। "द्वादशप्रधयश्चक्रमेकम्"—इति। "इति मासामासात्" एतौ पादौ भवत इति वाक्यशेषः। "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २३, २)। "मासा मासात्" मीयते हि तैः संवत्सरः। "प्रधिः प्रहितः" प्रक्षिप्य चक्रे निहितः "भवति" गण्डपुच्छः प्रधिरित्युच्यते। द्वादश-प्रधयः' मासाख्याः, संहताः सन्तः 'चक्रमेकं' भवति। तत्र च पुनः 'त्रीणि नभ्यानि' फलकानि भवन्ति,—त्रय ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति। यदेतदेवंलक्षणं चक्रम् 'क उ तत् चिकेत' कस्तु तत् याथात्म्यतो विजानाति ? 'तस्मिन्' चक्रे 'साकं' सह 'त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः' त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्कव

द्वार्पितानि। 'षष्टिर्न' षष्ट्यधिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि शङ्कव इवार्पितानि, प्रोतानि। द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थः। 'चलाचलासः' चलानि च अचलानि च, चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्मभावं न मुञ्चति। आह,—कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानीति? उच्यते,—संवत्सरस्तुतिप्रायत्वान्मन्त्रस्य। "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः इति च ब्राह्मणं समासेन" अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ।

"द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य। आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १)। 'न हि तज्जीर्य्यते' किं तर्हि? अन्यानि भूतानि जरयत् 'वर्वर्त्ति' च पुनः पुनर्वर्त्तते। 'परि द्यां' परिगृह्य द्यां च पृथिवीं च ततो वर्वर्त्ति। 'ऋतस्य' उदकस्य पूर्णम्, अथवा 'ऋतस्य' आदित्यस्य स्वभूतम्, अथवा 'ऋतस्य' यज्ञस्याङ्गभूतम् 'आतस्थुः' पुत्राः। एतस्मिंश्चक्रे 'मिथुना' द्वन्द्वा इत्यर्थः। कस्य? 'अग्ने'। अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोधनान्तः, षष्ठ्या विपरिणम्यते, अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति। अग्निश्चात्रादित्य एवाभिप्रेतः, तस्याहोरात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते, तत्कृतत्वादहोरात्राणाम्। आह,—कियन्तस्ते पुत्राः? इति। उच्यते,—"सप्त शतानि विंशतिश्च"। ब्राह्मणमप्येतस्मिन्नर्थे भवति,—"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"—इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन विभागेन"—इति। एवमेतस्मिन् सूक्ते संवत्सरं "सर्वैर्मात्राभिः" सर्वैरवयवैः "स्तौति"। तस्मादुपपद्यते "सप्त युञ्जन्ति"—इत्येतस्यामपि संवत्सरप्रधानान्तर्नाभिचक्रमित्येषोऽर्थः। तदेतत् इदमपि 'सप्त-

पुत्र' सर्वंपुत्रमित्यें तस्मात् पदात प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृत मिदानीं वर्णयिष्याम । किं पुन प्रकृतम् ? ऐकपदिक॰ समाम्नायव्याख्यानम् । तत्र यदुक्त तदुक्तमेव, यदनुक्त तद वाच्यमितीदमारभ्यते,—"वासंमविन्दच्चरणे नदीनाम्"— इति ॥ ६ (२०) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य [चतुर्थायस्य]

चतुर्थ पाद ॥ ४, ४ ।

ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन

आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ नवमोऽध्याय,

(चतुर्थोऽध्याय) समाप्त. ॥ ४ ॥

(एकार्थ[1]कोनुत्रय[2]:सुपर्णा[3]यदिन्द्र[4]जुष्टो[5]दमूना:
सम्मात[6]पक्तौ[7]षिरे[8]णमर्त्वा[9]तितउ[10]सक्तु[11]मिवतत्सू-
र्य्य[12]सेन्द्रे[13]णयमो[14]सोन्वास:[15]कायमान:[16]कनीनकेवो-
पोअद[17]र्शि[18]सुविते[19]विद्याम[20]देवान[21]श्राषा[22]द्यौर्मे ऽदिति-
र[23]दितिवत[24]आचा[25]हास्यवा[26]मस्यसप्त[27]युञ्जन्ति सप्त॰
विंशति: ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्याय:

समाप्त: ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ३म् । सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् । सस्नातं मेघम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । वोढृतमो ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति ।) वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसृररुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् । तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारः । यूयं स्थ युभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति । आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः । आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्त्यमा पुनर्निर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्तेऽयमपीतरोऽन्ध

एतस्मादेव। पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

"ससिम् (१)"—इति। एतदनवगतम्। अर्थाप्रतीतिरप्यनवगमस्य इत्युच्यते। लक्षणासम्पन्नस्य संस्कारः खल्वपि अविज्ञातमित्युच्यते। तत्रैव सति, क्वचिच्छब्दादेः संस्कारस्यानवगमः, क्वचिदर्थाप्रतीतिरेव, क्वचिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव ससिमिति, न विज्ञायते किमप्युक्तं भवति ? प्रकरणादत्र मेघाभिधेयम्, अन्यवाच्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव। एवं सर्वत्रैवोपेक्षितव्यम्। प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते। "ससिमविन्दच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम्। प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परिजानादहीनाम् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)। विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येयमार्षम्। घर्मोत्सादने विनियुक्ता। तत्रोक्तं परिषिक्ते गन्धर्वनाममभिरुपतिष्ठन्त ऋत्विजो यजमानश्चेति। तासामुपस्थानर्चामियं मध्ये मैत्रायणीयके। 'ससि' "संघातम्" अद्भिः परिवेष्टितं, सर्वतः परिस्रुतं, धौतं वा "मेघम्" 'अविन्दत्' अलभतेन्द्रः। क्व पुनरलभत ? 'चरणे नदीनां' यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालभत, अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः। आह,—लब्ध्वानन्तरं किमकरोत् ? इति। उच्यते,—'अपावृणोत्' अपावृतवान्, उद्घाटितवानित्यर्थः। 'दुरः' द्वारः। आह,—कस्य ? उच्यते,—'अश्मव्रजानाम्' अपामश्मा मेघः, तमधि या व्रजन्ति, स च यासां व्रजभूतो गोष्ठभूतः, ता अश्मव्रजा आपः, तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत्। या एता एवंलक्षणा आपः, 'आसाम्'

अस्य च इन्द्रस्य 'गन्धर्वः' विश्वावसुः 'प्रावोचत्'—'अमृतानि' नामानि, छान्दसस्तुतियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि। आह,—कस्मात् पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्रावोचदामाख्यापाम् ? इति। उच्यते, इतः,—यस्मादसाविन्द्रः 'दघ' दातारं मेघम्। अयम् आसाम् 'अहीनाम्' अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपाहतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति,—इत्येवं 'परिजानात्' परिज्ञातवान्। परिज्ञाय च 'अपावृणोत् दुरोऽश्मव्रजानाम्'। तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रावोचदद्वियानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् ध्रियत इति आसामपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम् अविन्दत्' अपावृणोत् दुरोऽश्मव्रजानाम्, दघञ्च परिजानात्'— इत्येकवाक्यतार्थसम्बन्धात् "दघ्रि" शब्दो मेघविशेषणम् उपपद्यते॥

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादत्रयस्यैनार्थः स्यात्,— संघातं मेघमविन्ददलभतेन्द्रः पर्य्यन्वमाणः, क्वाविन्दत् ? चरणे नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके। लब्ध्वा च स एव इन्द्रः, तं मेघ, दघ दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात्। परिज्ञाय च समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत्। अश्मव्रजानामपामधो निर्गमनाय। तत एतानि निर्गतानि, अमृतानि उदकानि, गन्धसम्पत्कराणि प्रावोचदिव प्राकाशयदिव,—असाविन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्वमेभिरुदकैरस्मद्दत्तैरिति। "इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः"— इति श्रूयते। तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव, स च गोः वचसः धारयिता इति गन्धर्वः॥

"वाहिष्ठः (२)"—इति। एतदनवगतम्। "वोढृतमः"— इत्यवगमः। "वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा।

युवाभ्यां भूत्वश्विना।"—इति (ऋ० सं० ६, २, २९, १)। गायत्री। विश्वमनसो वैयश्वस्यैयमार्षम्, पितुर्वा व्यश्वस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'नरा' हे नरौ। सर्वेषामेव वोढॄणां स्तोमानाम्, आह्लातॄणाञ्च। य एव एषः 'वाहिष्ठः' अतिशयेन वोढा, आह्लादतमः, अयमेव 'दूतः' इव युवां 'हुवत्' आह्वयदित्यर्थः। योऽयमेवलक्षणः 'सोमः' अस्मत्-प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' भवत्वित्यर्थः। हे 'अश्विना' अश्विनौ। इति सम्बोधनम्। 'स्तोमो दूतः' —इत्येताभ्यां समानविभक्त्यन्तत्वात् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोम-विशेषणमित्युपपद्यते॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—"मनुष्याः" अपि हि "नराः" उच्यन्ते, ते हि "नृत्यन्ति" गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति "कर्मसु" उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः॥

"दूतो (३) जवतेर्वा गत्यर्थस्य" स हि गच्छति। "द्रव-तेर्वा" गत्यर्थस्यैव। "वारयतेर्वा" स हि वारयत्यनर्थान्॥

"वावशान (४)"—इति अनवगतम्। "वष्टेर्वा" कान्त्य-र्थस्य, "वाश्यतेर्वा" शब्दार्थस्य वावशानः स्यात्। "सुप्त स्वसृ-रुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम्। अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य।"—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'सप्त' 'स्वसृः' स्वसारो भगिन्य इव याश्चार्चिषः समानजन्मत्वात्। अथवा सह सर्पणात् स्वसारः, ता हि सह सर्पन्ति 'अरुषीः' अरो-चनाः, दीप्ता इत्यर्थः। या एवंलक्षणा अर्चिषः, ताः अग्निः 'वावशानः' कामयमानो वावश्यमानो वा, शब्दं कुर्वाणः सः 'विद्वान्' आत्मीयमधिकारान् जानानः, 'मध्वः' उदकस्य

हविषः पूर्णः, 'वक्षमार' कर्म्म हृतवानेषां लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायेत्यर्थः। एवं ता कर्म्म हृत्वा दर्शनमभिव्यञ्जयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितवान् तद्धविः 'सुराजा' अग्निः, स हि सर्व्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः। 'इच्छन्' 'वव्रि' रूपं 'पूषणस्य' पूष्णः, आदित्यस्य। कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे। तच्चासावीप्सितमर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः। स एव दीप्तरूप आदित्यः सम्पन्न इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "रूपमूर्व्वोषगाम."—इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छन्दसारूप्याच्च "वावशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वञ्च उपपद्यते॥

"वार्य्यम् (५)"—इति। अनवगतम्। वृणोतेर्वरयितव्यं भवति, तद्वार्य्यमित्युच्यते। अथापि कदाचित् वार्य्यशब्देन यद्वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चिद्भवति, तदुच्यते। "तद्वार्य्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। मित्रो यत् पान्ति वरुणो यदर्य्यमा॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २३, ३)। विश्वमनस ऋषयमार्षम्। मैत्रावरुणे सूक्ते। 'तद्वार्य्यं वृणीमहे' वरयितव्यं वरणार्हं धनं वृणीमहे। हे स्तोतारः! 'वरिष्ठं' 'गोपयत्यं' "गोपायितव्यं" यद्रक्षणार्हमित्यर्थः। अथवा गोपयत्यं गोपितारं, यस्य धनस्य यूयं भविष्यथ, तद् वृणीमहे। अथवा युष्मभ्यं गोपायितृ यद्भवति, तद् वृणीमहे। किञ्च, नित्यकालमेव मित्रावरुणार्य्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे। एवमत्र च मित्रावरुणार्य्यमणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्य्य"-शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते॥

"अन्धः(११)"—इति। अनेकार्थमनवगतम्। आध्यानीयमित्यर्थप्रतीतिः। आध्यानीयमन्नं भवति सर्व्वस्यैव। "पद्ध्यैत्रो

भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः। कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥"—इति (ऋ० सं० २, ६, १२, १)। गृत्समदस्यैतमार्षम्। रात्रिपर्याये शस्यते। होतृ-शस्त्रे विनियुक्ता। अस्यैव च शस्त्रस्य याज्यैषा। हे 'अध्वर्यवः!' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्' एतस्माद्धविर्धानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्। अथवा 'भरत' धारयतास्ने कुपरि। ततश्चेनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषटकारे प्राप्ते 'आसिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ। 'मद्य' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः'। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? १ इत'—यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयते वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकालमेव 'पीतिं' पानमित्यर्थः। तस्मात् कारणात् 'जुहोत' तस्मै 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय, एत सोमम्। किमेतमेव केवलं सोममेष कामयते ? नेत्युच्यते,—'तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदानमेष इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थ, न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः। तस्मादासिञ्चत इमं सोमं मा विलम्बध्वमित्यभिप्रायः। एवमत्र रात्रसम्बन्धात् "अन्धः" शब्दोऽन्नार्थं उपपद्यते। पठितमपि चान्ननामसु अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसङ्गमुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्, अमा अस्मिन् अदन्ति" अन्नमित्यर्थः। अमा शब्देन पुनर्यदस्मिन्मितपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषा परिमाणमस्ति, यावन्मात्रस्तावददन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम् ? "नास्मिन्" "ध्यान" दर्शनं कृतं "भवति" चक्षुषो दृष्टि-निरोधात्मिका अपि दर्शननिरोधे सति "अमन्तम इत्यभिभाषन्ते"। "स्त्रियः

सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः। कविर्यः पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पिता-सत्॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १०, १)। अश्यवामीये। त्रायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयितारः एवैतः सत्यः त्राणत्स्य जगतः। एत एव रश्मयो 'नाडीभिः आध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः' एताः। 'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरणे एव। तानेवंलक्षणानारश्मीन् पालयितृन् सतः। 'मे' मयेति मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो 'बहुप्रजानाः' इत्येवं ब्रह्मविद आहुः। एत एवात्मपक्त्यादिनोपकारेणोपकुर्वन्ति। जगत्त्रायन्ते एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मं पुरुषस्य विज्ञानम् उपहरन्ति। अतस्तेषां बहुप्रजानत्वमुपपद्यते। आह,—कः पुनरेतान् रश्मीनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यत्येतान् नित्यकार्यं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः प्रज्ञानवान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्' नैतान् याथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः। यः पुनः एवम् एतान् यथार्थतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुषो बहुनोऽवसन्नातः। यथायमेवङ्गुणयुक्तः,

स 'ईम् आचिकेत'। 'ईम्'-इति पदपूरणः। 'आचिकेत' स एवैतानित्थम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति, नेतरो मूढः। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चित्, स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाचक्षाण् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः 'अन्धः'-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥ १॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति। वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः। दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्कर्मा। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति। भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः। पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति। स भन्दना उदीयर्ति प्रजावतीरिति च। आन्येन मदाहनो

याहि दूरम् । अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यादपि निर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः काम आगन् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत् संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

"असंयन्ती (७)"—इति अनवगतम् । "असज्यमाने इति वा"—इत्यर्थमतीति, "अप्युदकमयाविति इति वा"—इति । "असंयन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥" इति (ऋ० सं० ५, १, १४, १) । भरद्वाजस्येयमार्षम् । अभिप्लवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे द्यावापृथिवीये निविद्धानीये सूक्ते शस्यते । 'असंयन्ती' असज्यमाने असंश्लिष्यमाणे परस्परतः, एते द्यावापृथिव्यौ । 'भूरिधारे' बहूदकप्रक्षरणस्वभावे एव, अथवा बहु भूतं धारयित्र्यौ । 'पयस्वती' उदकवत्यौ । 'घृतम्' उदकम्, हे अप्येते 'दुहाते' प्रपूरयेते, इतरेतरसम्भोगेन । 'सुकृते' शोभनकृते, अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां कर्त्र्यौ । 'शुचिव्रते' शुक्लकर्मणी इत्यर्थः । 'राजन्ती' दीप्यमाने स्वैः स्वैः तेजोभिः । 'अस्य' 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'रोदसी' रोधसी, रोधयित्र्यौ । ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मे' अस्माकं 'रेतः' उदकं 'सिञ्चतम्' अभिमते काले । किंलक्षणं पुनः सिञ्चतम् ? 'यत्' 'मनुर्हितम्'

मनुष्यहितम्, प्रचारं, शत्रुसम्पत्करमित्यभिप्रायः। एव-मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'—इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्त-त्वात् "अमयन्ती"—इति द्यावापृथिवीविशेषणमुपपद्यते। "असज्यमाने इति" न हि ते सज्येते परस्परतः "अव्युदमन्त्यौ वा" अनुपक्षियन्त्यौ अविपर्य्यस्यन्त्यौ वा, न हि ते उपक्षीयेते विपर्य्यस्येते चेति ॥

"वनुष्यति (८)"—इति "हन्तिकर्मा" इत्यर्थे वर्त्तमानः, "अनवगतसंस्कारो भवति"। "यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्व-यन्ते तना गिरा। अस्माकेभिर्नृभिर्वयं सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे ॥" इति (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)। नाभाकस्यार्षम्। महाव्रते महदुक्थे शस्यते। अस्याः पुनरष्टाक्षराः षट् पादाः। छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाभिमस्तोषीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि, तेषामपीय मध्ये द्वे 'इन्द्राग्नी!' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'विह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते विजिगीषुतया। 'तना' सन्ततया 'गिरा' वाचा, अथवा 'तना' अनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते। तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः सहितौ भूयास्तम्' 'वयं' युवाभ्यां सहिताः 'सासह्याम' पुनः पुनरभिभवेम। कान्? ये एते 'पृतन्यतः' पृतनामस्माभिः सह कर्त्तुम् इच्छन्ति, तानभिभवेम। किञ्च, 'वनुयाम वनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पदा एव सम्प्रहारीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् घ्नन्त्येव, एतांश्च वनुष्यतः वनु-यामो वयं हन्म इत्यर्थः। कथं पुनर्हन्म ? उच्यते यथा,— "नभन्तामन्यके समे' युवयोरनुग्रहादस्य इत्यभिप्रायः। एव-मेतस्मिन् मन्त्रे "सासह्याम पृतन्यतः"—इत्येतस्मिन् सङ्ग्रामा-

धिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थमुपपद्यते, न हि संग्रामे हननादन्यत् कर्त्तव्यमस्ति, यत् क्रियते ।

"इन्द्रा॑वरुणा युवम॑ध्वराय॑ नो वि॒शे जना॑य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छतम् । दी॒र्घप्र॑यज्युमति॒ यो व॑नुष्यति॑ व॒यं ज॑येम पृत॑नासु दू॒ढ्य॑: ॥"—इति (ऋ० स० ५, ६, २, १) । वसिष्ठस्यार्षम् । जगती । तार्त्तीयसवनिकोये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'युवम्' युवामित्यर्थः । 'अध्वराय नः' यज्ञाय अस्माकं 'विशे' जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मत्सर्वकामाय 'महि' महत्, 'शर्म' सुखं 'यच्छतम्' दत्तमित्यर्थः । 'दीर्घप्रयज्यु' "दीर्घप्रततयज्ञ" नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् 'अति यो वनुष्यति' "अभि जिघांसति" यो निहन्तुमिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,—'वयं जयेम' 'पृतनासु' संग्रामेषु 'दूढ्य' "दुर्धियं" पापधियं, पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभि जिघांसति । एवमत्रापि प्रकरणात् "वनुष्यति" हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारैय निगमद्वय पठितम् ।

व्याख्यानप्रसङ्गमुच्यते,—"पापः पाताऽपेयानाम्" अपेयान्यसेव्यानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः । "पापत्यमान." पुनः पुनः पात्यमान, तेनैव पापेन कर्मणा । "अवाङेव" नरकमेव प्रति "पतति" असौ, तस्मात् "वा" पाप.॥

"तरुष्यति (८), अभ्यवहरति" हन्तिकर्मेत्यर्थः । "ऋ॒भुर्ऋ॑भुभि॑र॒भि वः॑ स्याम॒ विभ्वो॑ वि॒भुभिः॒ शव॑सा शवां॑सि । वाजो॑ अ॒स्मां अ॑वतु॒ वाज॑साता॒विन्द्रे॑ण यु॒जा तरुषेम वृ॒त्रम् ॥"—इति (ऋ० स० ५, ४, १५, २) । वसिष्ठस्यैयमार्षम् । त्रिष्टुप् । अविवाक्ये तृतीयसवने, वैश्वदेवे सूक्ते, आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानीये शस्यते । ऋभवः ऋत-

भासो वयम्, ऋभुभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि ष्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम्। हे 'विभ्वः!' 'विभुभिः' प्रभूतबलैः युष्माभिः 'शवसा' स्वेन बलेन, एतेषामभिभवितॄणां 'शवांसि' बलान्यभिभवेम। किञ्च, 'वाजः' 'अस्मान्' 'अवतु'। कस्मिन्? 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे, 'इन्द्रेण' च 'युजा' सयुक्ताः सन्तो वय 'तरुयेम' हन्मेन 'वृत्र' शत्रुमित्यर्थः। अभिभवाधिकारात् तरुयतिर्हन्त्यर्थं उपपद्यते॥

"मन्दना (१०), मन्दतेः स्तुतिकर्मणः।" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य। "पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम्। आविवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ८, २०, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। एतस्य प्रयमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते। 'पिता यज्ञाना' पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः' 'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावतामपि मध्ये प्रज्ञावान्, 'विमानं' विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगत, अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते। 'वयुनं' प्रज्ञानमयमेव 'वाघताम्' ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्ययमेवाग्नि विशिष्टं यज्ञसाधनमित्येव मन्यन्ते। योऽयमेवलक्षणोऽग्निः 'आविवेश' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'भूरिवर्पसा' बहुरूपत्वेन, तमेवङ्गुणयुक्तमग्निं 'पुरुप्रियः' बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः अनकैः प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुतेः कुर्यात्? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्वमस्य॥

"स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिव। प्रजा प्रजावान्त्र्यमः—पत्यं पीत इन्द्रविन्दुम-

भ्यः[1] याचतात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १) । भौमोऽत्रिः, तस्यैयमार्षम् । जगती । "प्र तं आग्रवः पवमान धीजवः" —इत्यष्टाचत्वारिंशत्के महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी । यस्मिन्नयाग्नं कर्मोपनमेत्तत्तुयामहमेत्तं सोमं तवेति, य एवं नित्यकालमास्ते 'सः' एष साम्प्रतमस्मिंस्सोमकर्मणि उपनीते हे सोम ! तव 'मन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति । 'प्रजावतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः । 'विश्वायुः' विश्वमयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः, सर्वतो वा विश्वायुः । 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नामबन्धुकर्मरूपसम्बन्धात् स्तुतीनाम्, नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति युक्तम् । 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः, स्थानकरणानुप्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्कृताः । 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्य्यायाभिप्रायेण नित्यकालमेवेत्यभिप्रायः । कं पुनरर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयति ? 'अश्व प्रजावत्' धनं प्रजासंयुक्तं भोक्तृसहितम् । अपि च 'रयिम्' धनं गोहिरण्यादि । 'आश्वपत्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम् । 'पीतः' त्वमस्माभिरस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम ! इदमस्मदर्थं याचतात्' याचस्वेत्यर्थः । एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति । मन्दना इदियर्त्तीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "मन्दना" शब्दे नोच्यन्ते इत्युपपद्यते । पूर्वमाख्यातपदसम्बद्धमुदाहरणं "पुरुप्रियो मन्दते धामभिः"—इति (८४० पृ० ८ पं०), इदन्तु नामरूपसम्बद्धं "स मन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः"—इति (८४०पृ०२५पं०) च । उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच ।

"आहनः (११)"—इति । एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आहसि"—इत्यर्थप्रतीतिः ।

भासो वयम्, ऋभुभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि षः स्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम्। हे 'विभ्वः!' 'विभुभिः' प्रभूतबलैः युष्माभिः 'शवसा' स्वेन बलेन, एतेषामभिभवितृणां 'शवांसि' बलान्यभिभवेम। किञ्च, 'वाजः' 'अस्मान्' 'अवतु'। कस्मिन्? 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे, 'इन्द्रेण' च 'युजा' सयुक्ताः सन्तो वयं 'तरुषेम' हन्तेन 'वृत्रं' शत्रुमित्यर्थः। अभिभवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते॥

"मन्दना (१०), मन्दतेः स्तुतिकर्मणः।" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य। "पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम्। आविवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, २०, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। ऋचस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते। 'पिता यज्ञानां' पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः' 'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावतामपि मध्ये प्रज्ञावान्, 'विमानं' विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः, अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते। 'वयुनञ्च' प्रज्ञानमयमेव 'वाघतां' ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्ययमेवाग्निः विशिष्टं यज्ञसाधनमित्येव मन्यन्ते। योऽयमेवंलक्षणोऽग्निः 'आविवेश' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'भूरिवर्पसा' बहुरूपत्वेन, तमेवम्भूतयुक्तमग्निं 'पुरुप्रियः' बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः अनेकैः प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरन्यैः किमन्यत् स्तुतेः कुर्य्यात्? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्वमस्य॥

"स मन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिव। कस्य प्रजावत्यायमस्पत्यं प्रीत इन्द्रविन्दु-

स्मभ्यं याचतात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)। भौमोऽत्रिः, तस्यैवमार्षम्। जगती। "प्र ते आशवः पवमान धीजवः"—इत्यष्टाचत्वारिंशत्के महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी। यदिममयाज्ञं कर्मोपनमेत्सत्सुयामहमितं सोमं तवेति, य एवं नित्यकालमास्ते 'सः' एष साम्प्रतमस्मिंस्सोमकर्मणि उपनीतो हे सोम! तव 'भन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति'। 'प्रजावतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः। 'विश्वायुः' विश्वमयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रस्थान इत्यर्थः, सर्वतो वा विश्वायुः। 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नामबन्धुकर्मरूपसम्बन्धात् स्तुतीनाम्, नाम्ना, बन्धुभि, कर्मणा, रूपेणेति युक्तम्। 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः, स्थानकरणानुप्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्कृताः। 'अह्नर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्य्यायाभिप्रायेण नित्यकालमित्यभिप्रायः। किं पुनरर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयति? 'मह्य प्रजावत्' मम प्रजासंयुक्तं भोक्तृसहितम्। अपि च 'रयिम्' धनं गोहिरण्यादि। 'अश्वपस्त्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम्। 'पीतः' त्वमस्मिन् कर्मणि। हे 'इन्दो' सोम! इदमस्मदर्थं याचतात्' याचस्वेत्यर्थः। एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति। भन्दना उदीयर्त्तीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "भन्दना" शब्देनोच्यन्त इत्युपपद्यते। पूर्वमाख्यातपदसम्बद्धमुदाहरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति (८४० पृ० ८ पं०), इदन्तु नामरूपसम्बद्धं "स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः"—इति (८४०पृ०२५पं०) च। उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च।

"आहनः (११)"—इति। एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात्। "आहसि"—इत्यर्थप्रतीतिः।

"न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन विवृह रथ्येव चक्रा ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३)। यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्, तत्र यमस्यैतदार्षम्। स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति,—हे यमि! मामेवं त्वा साम्प्रतं रहो वर्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' सुहूर्तमपि, एते जनाः रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः। अपि च, 'न निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः। के पुनस्ते ? इत्युच्यते,—'एते देवानां' स्पशभूताः, य इह एतस्मिन् लोके 'चरन्ति' चारयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम्। के पुनस्ते ? इति। उच्यते,—अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च, अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादय', न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षमस्ति इत्यभिप्रायः। अतो ब्रवीमि,—'अन्येन' अन्यकुलजेन केनचित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वं हे 'आहनः!' मैथुनं 'याहि' 'तूयं' "क्षिप्रम्"। "आहसि इव" असभ्यमेतत् "भाषमाणा" त्वम्, नाहमेतदसभ्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव, किं पुनः कर्तुम् ? तस्मात्मत्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर। 'तेन' एव सह 'विवृह' अभ्युद्यच्छस्व आत्मानं मैथुनकर्मणि। 'रथ्येव चक्रा' रथचक्रे इव, यथैकमक्षं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः, एवमेकमनस्त्वमुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा अवियोगेनोभेऽपि शरीरे, तत्र तस्य कामिनः सतम्, स च तव, तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति, न मया सार्धमेतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मा शक्ष्यसे कम्पयितुमित्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य "आहनः"—इत्येतद् यमीविषयं सम्भाषणम्। आहन्यत "इव" हि स यम तयाऽनेन दुर्वचनेन। तस्मात् सेव सम्बोध्यते आहनः! इति "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्"-

योऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्यते, स आहन्यत इव असभ्यत्वात्, तस्य अयत्रियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनः स्याज्जायत इति विज्ञायते ।

"नदः (१२)"—इति, एतदनवगतम् । "ऋषिः नदो भवति"—इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । "नदतेः स्तुतिकर्मणः" इति व्युत्पत्तिः । नदिता वा नदतीवेत्यर्थप्रतीतिः । "नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित् । लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)। अगस्त्यलोपामुद्रोत्रह्मचारिसूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमार्षम् । सा अब्रवीदगस्त्यं भर्त्तारमभिप्रेत्य 'नदस्य' "नदनस्य" नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य 'रुधतः' संयच्छतः इन्द्रियग्रामं 'मा' माम् अयं 'कामः' 'आगन्' आगतवान्, येनाहं साम्प्रत पीड्ये । स पुनरेवं न जाने । किम् 'इतः' एव 'आजातः' अस्मच्छरीराज्जातः, अस्योपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीडनाय,—अथवा 'अमुतः' अगस्त्यशरीरात् ? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्त्र्यनुस्मरणात् । अतएव "स्मरः"—इति काम उच्यते । तस्मादुपपद्यते इतो वाऽस्मच्छरीरात्,—अमुतो वा नदशरीरात्, कुतः ? इति, न जाने इति । अथवा अन्यत एव 'कुतश्चित्' अयमागतः स्यात् ? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने । इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता 'लोपामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसो वर्षितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति, यदि न ममाऽस्यापरि प्रजननं निरोत्स्यात्, ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति । "रिणाति"—इति गतिकर्मसु पठितम् । अथवा चेतसा

'नीरिणाति' उपगच्छतीत्यर्थः, इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव । तस्मादेवमप्युपपद्यते । 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्ये 'अधीरा' सङ्कुचसर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा पश्यति । 'श्वसन्तं' चेतसा आवर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्ये स्थिरबुद्धिं तथापि धयत्येव । "श्वसिति, नदति"—इत्येव गतिकर्मसु पठितम् । एव लोपामुद्रावाक्यं "नदस्य रुधतो मामागमत् कामः"—इति प्रकरणादपि नदशब्दो नोच्यत इत्युपपद्यते । "ऋतु-प्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्रा विलपित वेदयन्ते"—इति निदानप्रख्यापनम् ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः । अक्षारित्येके । अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येकेऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः अत्समिति क्षिप्रनामाप्सु आततं भवति । स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः । स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमञ्च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । जातिवर्नात् । आ त्वा रथं यथोतय

इत्यपि निगमो भवति। स्पाद्माने इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः। वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम्। पादैरिति वा स्पार्शनैरिति वा (स्पशनैरिति वा) सुषं न पक्कमविदच्छुचन्तम्। सपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्विवाविदज्ज्वल्यमानम्। द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च। शम्भुः सुखभूः। मृगं न व्रा मृगयन्ते। मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः (१३)”—इत्येते द्वे पदे। अत्र अक्षा इत्येतत् पदं अनवगतम्, पदेव चानेकार्थम्। अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽस्य समाम्नातः। कथं नाम “न यस्य द्यावापृथिवी”—इत्येतदेषोदाहरणमत्र उपलक्षितं स्यात्? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बद्धः, यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः—“मेषो भूतोऽभियन्नयः”—इत्यत्र, यथा वा “अग्निर्नुये”—इत्यत्राग्निशब्दः। अत्र चाश्नोतिपचो अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति। तस्मादयमनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति ॥

“न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि ॥” इति (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)। ऐषुर्नाम

विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्यैवमार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते सूत्यं सुत्यामैकाहः, तत्रैयं निष्केवल्यशस्त्रे निविद्धानीये शस्यते। 'न यस्य द्यावापृथिवी' न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ महिमानं 'अश्नुवाते' व्याप्नुत इत्यर्थः। 'न' 'धन्व' उदकम्, तद्धि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात्। 'न अन्तरिक्षम्' 'न' 'अद्रयः' पर्वताः अश्नुवाते महिमानम्। किं तर्हि? सोम एवास्याः महिमानमश्नोतीत्यर्थः। कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्नोतीति? इतः,—'यत् अस्य मन्युः अधिनीयमानः' यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्यमाणः शृणाति। 'वीळु'। यदपि 'वीळु' दृढं सबद्धं शत्रुबलं भवति, तदपि शृणात्येव, हिनस्तीत्यर्थः। 'रुजति' च 'स्थिराणि' अपि दृढानि मेघवृन्दानि भिनत्तीत्यर्थः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे व्याख्यार्थस्य "अश्नोतेः" अस्य इत्येष शब्दो निरुच्यते "इत्येवमेके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते॥

"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोशते॥"—इति (ऋ० स० ७, ५, ११, ४)। सप्तर्षीणामार्षम्। बृहती। पावमानो सोमी। 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः' क्षियति, निवसति, अथ तदा सुयवसत्वात् तस्य देशस्य 'सोमो दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव। कथं पुनः क्षरति? इति। उच्यते,—समुद्रं न संवरणानि समुद्रमिव संवरणान्युदकानि, उदकानि हि देशान्तरात् संहरन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संहृत्य समुद्रमाभिमुख्येन 'अग्मन्' गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गावेभ्यः संहृत्य ऊधः प्रतिक्षरति मदायेन्द्रस्य। अथ यदेवं प्रक्षरति, तेन सोमेना-

मावास्यायां सामान्येन व्रत इन्द्रः 'मन्दी' हर्षशील', यजमानस्य पशून् 'तोशते' हिनस्तीत्यर्थः। "नितोशयति, निबर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम्। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्येषः (८८६ पृ० १६ पं०) "क्षरति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र (८८६ पृ० १६ पं०)। एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते। तत्र तथैवोपव्याख्यातम्। "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः, किं तर्हि? सोम एव इन्द्रस्य निवासः। तस्य सोमस्य किम्? इति। उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति वीलु रुजति स्थिराणि। समानमन्यत् पूर्वेणैवार्थेन। "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्यत्र निवासार्थेनैव पूर्वस्मिन्नेवार्थे। अथ सोमो दुग्धास्वपि गोषु निवसति, न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः। एवमेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते॥

"श्वात्रम्(१४)"—इति एतदनवगतम्। "आशु अतनं भवति"—इति ग्रन्थसमाधिः। "क्षिप्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना वृणानाः। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)। इयं हविष्पान्तीये सूक्ते। तच्च पुनर्मूर्धन्वताङ्गिरसेन दृष्टम्, वामदेव्येन वा। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे निविद्धानीयं तद्भवति। 'यः' अग्निः 'होतासीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्यहोतुः सकाशात्। 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः।

'यं' 'समाध्नन्' समुचितवन्तः। केन? 'धाय्येन' 'वाहयानाः'
सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः। तस्य किम्? इति। उच्यते,
—सः पतत्रीत्वरम्. सोऽग्निः पतत्रि', यदेतदितश्चेतश्च पतति,
इत्वरञ्च पश्वादि, 'स्था' स्थावरञ्च वृक्षादि, 'जगत्' यदेतज्ज-
ङ्गमादि। तस्य किम्? इति। उच्यते,—तत् सर्वं प्रलयकाले
'स्रात्रं' चिप्रमात्सात् 'अकृणोत्' "अकरोत्" 'जातवेदाः'
अग्निः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "स्रात्रमिति" इत्येतत् "चिप्र-
नाम"। पतत्रि-स्थावर-जङ्गमानां चिप्रदहनादग्नि किमन्यत्
कुर्य्यात्? तस्मादुपपद्यते चिप्रनामेति॥

"ऊतिः(१५)"—इति, अनवगतम्। "अवनम्"—इत्यर्थ-
प्रतीतिः। "अवनात्" रक्षणादित्यर्थः। "आ त्वा रथं यथोतये
सुम्नाय वर्त्तयामसि। तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्र शविष्ठ
सत्पते॥"—इति (ऋ० स० ६, ५, १, १)। प्रियमेधस्यार्षम्।
हे इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'आवर्त्तयामसि' आवर्त्तयामहे।
किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माकं रक्षणाय, 'सुम्नाय' सुखाय
च। कथं पुनरावर्त्तयामहे? इति। उच्यते,—'रथं यथा'
अश्वो हि कश्चिद् यथा रथमावर्त्तयेत्, एवमावर्त्तयामहे वय
त्वा स्तुतिभिः। किंलक्षण पुनर्भवन्तमावर्त्तयामहे? उच्यते,—
'तुविकूर्मिम्' बहूनामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम्। 'ऋतीष-
हम्' च, आर्त्तानामभिभवितारम्। हे 'इन्द्र!' 'शविष्ठ'
-बलिष्ठ। 'सत्पते' सतां पते। एवमावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्ब-
न्धेन "ऊति"शब्दो रक्षणार्थ इत्युपपद्यते॥

"हासमाने (१६)"—इति। "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"
"प्रपर्वतानामुशती उपस्थात्"—इत्यत्र॥

"पञ्चभिः (१७)"—इति, अनवगतम्। "पानैरिति वा
अर्थैरिति वा"—इति शब्दसमाधौ। "एवा महो असुर

वृक्षयाय वस्त्रकः पुङ्किरुपसर्पदिन्द्रम्। स ईयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)। वस्त्रो नाम वैखानसः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। य एव एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽभिहितः 'एवा' एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान। हे इन्द्र! 'असुर' असुमन्! प्रज्ञानवन्! बलवन्! वा 'वक्षयाय' स्तुतिवक्ते, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय, पूर्वकल्पान्तरीण एव 'वस्त्रकः' 'पड्भिः' सोमपानैरभ्युदितैः, अथवा गुणख्यापनैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पत्' उपक्रमवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् 'इन्द्रम्'। 'सः' तेन तथा 'इयानः' ईयमानः, अनुस्त्रियमाणः 'करति' कृतवान्। किम्? 'स्वस्तिम्' स्वस्त्ययनम्। 'अस्मै' यजमानाय। यतो ब्रवीमि,—साम्प्रतमस्मिन् कल्पे वस्त्रक, त्वञ्चेन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, याभिरहमुपासर्पं साम्प्रतं भवन्तम्, स त्वमिदं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय यजमानाय स्वमधिकारं जानानः, कुरु स्वस्त्ययनम्। किञ्च, 'इषमूर्जम्'। 'इषम्' अन्नं व्रीहि-यवादि, 'ऊर्जम्' क्षीरादि। 'सुक्षितिं' च, शोभननिवासञ्च। 'विश्वम्' एतत् सर्वम् 'आभाः' आभिमुख्येनास्मै यजमानाय भावयस्व ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "पड्भिः"—इत्येतत् पानाभिधानं ख्यापनाभिधानं चेत्युपपद्यते ॥

"ससम् (१८)"—इति अनवगतम्। "स्वपनम्"—इत्यपरमः। "प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः। ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)। अग्नेर्वैश्वानरस्य, अग्नेर्वा सूचीकस्य, सप्तेर्वा जभारस्य इयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'प्रमातुः प्रतरम्

गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं, मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अपि 'वीरुधः' दग्धुम् 'उपसर्पत्' 'ऊर्वीः' कणुं वत्यः, प्रच्छाद्य भूमेः निर्भरप्रदेशम्, तस्मिन् निर्भरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविवृद्धाय भवन्ति। कथम्पुनरुपसर्पत्? इति। उच्यते,— 'प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन् उपसर्पेत्, एवं योऽग्निः सर्वौषधिकै भूमेर्निर्भरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशमिवोपसर्पत्। तत्रैव च निर्भरप्रदेशे 'रिरिह्वांसं' पुनःपुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'रिप.' पस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने, निर्भरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्भर एवोपस्थो भूमेः। तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः। तस्मिन्नेवलक्षणे प्रदेशे, तमग्निम् 'अविदत्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा। ओषधीरास्वादयन्त कथं पुनरविदत्? इति। उच्यते,—'सत न पक्वम्' 'अविदत्,' यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्वमभिव्यक्तम्, सर्वात्तु उपर्यवस्थानादयवे नैव दृश्यते, एवं निर्भरान् प्रविष्टमपि सन्तमग्निमतिमहत्त्वादर्चिषोऽविददेवापश्यत्। 'शुचन्त' दीप्यमानमित्यर्थः। निर्भरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्भरस्थोऽपि स्वया दीप्त्या विज्ञायत एवेत्यभिप्रायः। य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येवमाशीर्योज्या। न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः "अनित्यदर्शनम्" तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते, पक्वं नामाभिव्यक्तमित्युच्यते। एवमिह शब्दसारूप्यात् सर्वोपपत्तेश्च "ससम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यत इत्युपपद्यते।

"द्विता (१८)"—इति, अनवगतम्। "द्वैधम्"—इत्यव-

गमः। "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। तस्यानु धर्म प्रयजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ॥"—इति (ऋ० सं० ३, १, १७, ५)। कतस्य वैश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने।' पृथिवीस्थान। 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' 'होता' मध्यमस्थानो वायुः, असावपि हि दूतो देवानामिति श्रूयते,—"आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतः"—इति। वैद्युतोऽग्निरिति केचिन्मन्यन्ते। 'यजीयान्' यष्टृतरः। 'द्विता च सत्ता' द्वैध यस्य विद्यमानता,—"मध्यमे च स्थाने" वैद्युतभावेन, "उत्तमे च" स्थाने सूर्यभावेन। 'स्वधया च' अन्नेन, सर्वभूतानां वर्षाहारेण। यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता। तस्य किम्? इति। उच्यते,— 'तस्य अनुधर्म' वायोर्हविर्लाभमन्वात्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्तिमविलाभमाप्नुवन्, "वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्निमन्वेति"—इति ह विज्ञायते। हे अग्ने! 'प्रयज' प्रकर्षेण यज, देवान्। हे 'चिकित्वः' चिकित्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः। 'अथ' एवम्, 'नः' अस्माकं यागं कुर्वन्, तं शृणु, ये कुर्वन्ति। 'धा अध्वरं' धारय यज्ञम्। 'देववीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "द्विता"—इत्ययं द्वैधमित्येवमुपपद्यते॥

"श्राः (२०)"—इति, अनवगतम्। "आत्ताः"—इत्यवगमः। "गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न व्रा मृगयन्ते। अभित्सरन्ति धेनुभिः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)। काण्वस्य मेधातिथेः, प्रियमेधाङ्गिरस ऐन्द्र स्तृत्त ददृशतुः। तत्रैवाभिप्लवस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरत्वचे शस्यते। हे भगवन्निन्द्र! 'यद् ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः

'गोभिः' वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः. 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीभि-राहुतिभिः. 'अभिक्षरन्ति' अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं कारणम् ? इति,—यस्मादेते-ऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशात् 'व्राः' "व्रात्याः" "प्रैषाः" युष्मत्स्तवप्रयुक्ताः प्रक्षिप्रहिताः. 'मृगं न' "मृगमिव" इतरे लुब्धका व्रात्या 'मृगयन्ते' मार्गयन्ते त्वाम्, तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विपक्षेतोरस्मानेव प्रत्यभ्येहि ॥ एवमेत-स्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धात् "व्राः"—इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर-माहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्‌-वराहन्तिरो अद्रिमस्तेत्यपि निगमो भवत्यय-मपीतरो वराह एतस्मादेव वृहति मूलानि वरं वरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथा-प्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून् ॥ ४ ॥

"वराह (२१)"—इति, अनवगतमर्मैकार्थस्य । "मेघः" तावद् वराह उच्यते, स हि "वराहारो भवति" तस्य वर-मुदकमाहारः । "वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम्" निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमाचार्य्येण प्रदर्शितम् । यथा

मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैव निगमः,—"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना। मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २८, २)। नोधा नाम गोतमपुत्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। अभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतादिषु चाहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'अस्य इत् उ मातु.' अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य 'सवनेषु' प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु, 'महः' महतः यज्ञस्य, 'पितुं' महान्तं सोमभाग पपिवान् पीतवान्। पीत्वा 'चार्वन्ना' चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विवृद्धबलः, सद्यः एव 'पचतम्' परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेघं हि 'विष्णुः' इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन 'मुषायत्' अमुष्णादित्यर्थः। 'सहीयान्' अभिभवितृतमः। कथम्पुनरमुष्णात्? इति। उच्यते,—"विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता"। 'वराहम्' मेघं 'अविध्यत्'। कथम्पुनः विध्यद्वराहम्? इति। उच्यते,—'तिरः अद्रिम् अस्ता' दूर एवावस्थितस्य 'अद्रि' वज्रम् 'अस्ता' क्षेप्तेत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मुषायच्छब्दसम्बन्धात् "वराहः=मेघ." —इत्यु पपत्तिः॥

"अयमपीतरो वराह एतस्मादेव" असौ अपि हि वरं मूलाख्यमाहारमाहरत्येव। "वर वरं मूलं हरति"—इत्याच्छतीत्यर्थः॥

यथा अयमपीतरो वराहशब्दः छन्दसि वराह इत्युच्यते, तथैव निगमः,—"विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः। शतं महिषान् क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, १०, ४)। काण्वस्य पुरसुनेरार्षम्।

ऐन्द्री। 'विश्वा इत् ता' विश्वानि एव तानि 'विष्णुः आभ' रत्'। 'उरुक्रमः' बहुविक्रान्तः, 'त्वेषितः' सन्दीपितः त्वया वाक्येन। यदि 'त्वा' 'इषितः'—इति पदविभागः, तथापि तु 'त्वेषितः'—इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वाच्च-त्वस्य, सोऽप्यर्थ उपपद्यते। कानि पुनस्तानि वसूनि आहरत्? इति। उच्यते,—'शतं महिषान्' बहून् महतो यज्ञान् आहरत्। किंलक्षणान्? इति। उच्यते,—'क्षीरपाकम् ओदनम्' प्रायणीयाख्यमादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमक्रतूनित्यभिप्रायः। कुतः पुनराहरत्? इति। उच्यते,—'वराहम्' असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम्। सर्वेषामसुराणां मध्ये 'एमुषम्' मोहस्थानीयम्॥ "मायया यमिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत, यदयं वराहमिन्द्र एमुषमेकविंशत्याः पुरां पारे इत्युच्यते"—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके, तदनुवादिनी चैषा ऋक्। तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते॥

"अङ्गिरस्वन्तोऽभि—पद्यहि उच्यन्ते"। "स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः। ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १६, १)। आयास्यस्याङ्गिरसस्यैतदार्षम्। ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्यपशौ पदर्थे विनियुक्ता मैत्रायणीयके। 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः' 'सत्येभि' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानख्यानैः, 'शुचद्भिः' दीप्तिमद्भिः, 'विधनसैः' विविधधनवद्भिः, 'वृषभि.' वर्षद्भिः वर्षितृभिः, 'वराहैः' 'घर्मस्वेदेभिः' घर्मतापयितृभिः, प्रवर्ग्यकर्मणि, अथवा यज्ञस्वेदिभिः, यज्ञस्वादयितृभिः, यज्ञसद्भिर्वा। एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गोः वाचः धायितारम्, अपां वा, मेघम्।

'अटट्:' अटारयदिति । विपरिणामपरोक्षकृतत्वाभ्यस्य । टारयित्वा च 'द्रविणम्' उदकं 'व्यानट्' व्याप्नोतीत्यर्थः । एतस्यामृचि अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्व, सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।—

"ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीरा.। विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥"—इति (ऋ० अ० ८, २, १५ सू०, २=१०, ५, ६७ व०, २)। 'ऋतं शंसन्त' ऋतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋजु' अकुटिलम् अतिकालमेव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्वभूतानामुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः। 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनवतः, 'असुरस्य' प्रज्ञावतः पुत्राः, 'वीराः' विविधानामर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात्। 'विप्रं पद' विप्रासं सर्वतः प्राप्तम् 'अङ्गिरसो दधाना.'। यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा, विद्वत्प्रकृतत्वात्। "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" 'यज्ञस्य' यत् 'प्रथम' मुख्यं परमात्माख्यमनावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्तेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थ. ॥ एतदेवैतस्यामृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्टा एव निगमो भाष्यकारेणोदाहृत,—"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"—इति ॥

"अथापि एते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते" "मरुत:, रुद्रा:"—इति वराहवः। अङ्गिरसो वृषिसमाख्यामपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्दृत्योक्ताः। ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः,—"एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः। पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, १४, ५)। राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। "आविद्यु-

व्यञ्जिमन्तः"—इतीयमेतस्मिन्नेव सूक्ते । हे 'मरुतः'! 'एतत्' 'त्यत्' वन्नं योषाकीर्णं 'न योजनमचेति' न योगमागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः। तत् पुनः किम्? इति। उच्यते,—'सखाई यत् मरुतो व.'। अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम्। यत्र च मध्ये युष्मान् 'वराहून्' परेषां शत्रूणां हन्तृन्, हन्तृईणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरूढान् 'विधावत.' नानाप्रकारं धावतः, 'पश्यन्' स्तौति, 'गोतम.'। तदेतत्र योजनमचेति। अचेतिर्गत्यर्थः, अच्चतेर्गत्यर्थस्य वाऽऽख्यात्। एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः। मरुतादयो हि सर्वे एव माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते। तेषां शाखान्तरेषु अन्या निगमाः। निगमानुपलब्धौ च "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद् बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम्, तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते,—"ते सप्तसप्त मरुता गणाः"—इति, तस्मादेवमप्युपपद्यते।

एवं बहुवचनं भाष्यकारेण एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम्। तद्यथा,—"दिवो वराहमरुषं कपर्दिनम्"—इति (ऋ० सं० १, ८, ५, ५)। रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति। शर्य्या अङ्गुलयो भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि) शर्य्या इषवः शरमय्यः शरः शृणातेः शर्य्याभिर्न भर-

माणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना ॥ ५ (४) ॥

"स्वसराणि (२२)"—इति। अनवगतम्। "स्वयं सारीणि"—इत्यवगमः। "अहानि"—इत्यभिधेयवचनम्, तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति। अपि वा "स्वर् आदित्यः" अत्र उच्यते। "स एतानि सारयति" तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते। "विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒प्तुरः॑ सु॒तमाग॑न्त॒ तूर्ण॑यः। उ॒स्रा इ॑व॒ स्वस॑राणि॥"—इति (ऋ० सं० १, १, ६, २)। मधुच्छन्दस आर्षम्। अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते। हे 'विश्वे देवासः!' 'अप्तुरः' कर्म प्रति त्वरमाणाः, ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते। अत एवमामन्त्र्यन्ते 'सुतम् आगन्त' अस्माभिः अभिषुतमिमं सोमं प्रति 'आगन्त' आगच्छत। हे 'तूर्णयः' त्वरणशीलाः! कथं पुनरागच्छत? 'उस्रा इव स्वसराणि'। यथा 'उस्राः' रश्मयः, 'स्वसराणि' अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत॥ एवमस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् "स्वसराणि"—इत्यहानीत्युपपद्यते।

"शर्याः (२३)"—इति। अनवगतम्। "शरमय्यः"—इत्यवगमः। "इषवः" अभिधेयाः। "शृ, शृणातिः" हिंसार्थस्य (क्र्या० प०), हिंसन्ते हि तेन। "अभ्य॑र्भि॒ हि श्रव॑सा त॒तर्दि॑थोत्सं॒ न कश्चि॑ज्जनपा॒नमक्षि॑तम्। शर्या॑भि॒र्न भर॑माणो॒ गभ॑स्त्योः॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५=८, ७, ७, ५)। त्र्यरुणः त्रसदस्युश्च "पर्यू॒ षु प्रध॑न्व॒ वाज॑सातये"—इति पावमानं सौम्यं सूक्तं ददृशतुः। पिपीलिकमध्यास्तिस्रो-

ऽनुष्टुभः षड्ऋचस्तृचाः, तासामियं द्वितीया । 'अभि-प्रतर्दथ' एतं सोमं हे अभिषोतारः ! पुनः पुनरभिहत-इत्यर्थः । 'श्रवसा' श्रवणीयेन मन्त्रेण । कथं पुनरभित-र्दथ? इति,—'शर्याभिः न भरमाणः' शरमयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्दयेत् धनुर्धारयमाणः, एवमेतं सोमम् एभिः ग्रावभिः 'गभस्त्योः' बाह्वोरवस्थितैरभितर्दथ यूयम् । किञ्च, एवमेतं सोमं अभितर्दयन्तो यूयं वसतीवरी-भिरद्भिराप्याय्य 'उत्सं न कञ्चित्' कूपमिव कञ्चित् 'जनपान' मवतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत, महतो देवजनौघस्य पानार्हं प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एवमिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात् "शर्या"शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ॥

"अर्कः (२४)"—इति, अनेकार्थम् । "देवः" तावत् सर्व एवार्क इत्युच्यते । आह किं कारणम्? उच्यते,—"यत्" यस्मात् "एनं" देवम् "अर्चन्ति" स्तोतारः । "अर्को मन्त्रो भवति" । किं कारणं? "यत्" यस्मात् "अनेन" मन्त्रेण "अर्चन्ति" तस्मादर्कः । "अर्कमन्नं भवति" । किं कारणम्? तद्धि "अर्चति भूतानि" यो हि पूज्यः, तस्मात् तमपि संस्कार-विशेषेण संस्कृत पूजा क्रियते, पूज्यं च सर्वस्येनमन्नम् । "अर्को वृक्षो भवति" य एष प्रसिद्धः । आह किं कारणम्? इति । उच्यते,—"संवृत्तः" सङ्वृतः, सन्ध्यातः, "कटुकिम्ना" कटुकभा-वेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥
गायन्ति त्वा गायत्रिणः आर्चन्ति तेऽर्कमर्किणो
ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतो उद्येमिरे वंशमिव वंशो

वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचा भुवा । वसुभिः सह भुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्यध्यर्थे दृश्यते । अभ्र आँ अपः । अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

यथा तावद्वोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैव ‘निगम',—

"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शत-क्रतो उद्वंशमिव येमिरे॥"—इति (ऋ० सं० १, १, १८, १)। मधुच्छन्दस आर्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। हे शतक्रतो! 'गायन्ति त्वा गायत्रिणः' स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः। 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्भिः होतारो मन्त्रिणः। एवमनेन प्रकारेण सर्वं एते "ब्रह्माणः" यज्ञे कर्मणि हे 'शतक्रतो!'। 'उद्वंशमिव येमिरे' उद्यमिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिश्च, यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्धयन्तीत्यर्थः॥ "वंशो वनशयो भवति" वने शयित इवास्ते। "वननाच्छ्रूयत इति वा" सम्भजनाद् वा पक्षिभिः॥ एवमत्र देवः "अर्क"-शब्देनोच्यते॥

- मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे "अर्चन्त्यर्कमर्किणः"—इत्ययं एव निगमः (८८५पृ०२२पं०), अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः॥

कृतम् प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति॥

"पविः (२१)"—इति। अनवगतम्। "रथनेमिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यद् विपुनाति भूमिम्" सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः॥ "उत स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः। उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा।"—इति (ऋ० सं० ४, १, ८, ४)। श्यावाश्वस्यैतदार्षम्। हे मरुतः! येषां वः तिरोभवितुमाविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्म' अपि च कस्मिंश्चन काले 'शुन्ध्यवः' सद्राव इव 'परुष्ण्यां' नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्यवत्यां यूयमेव 'शुन्ध्यवः' शोधयितारः 'ऊर्णाः' चित्राः, तिरोहिताः 'वसथ' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके। 'उत' अपि च, कस्मिंश्चिदभ्युद्गमन-काले प्राप्ते युष्माकं 'रथानां पव्याः' या रथनेमयः, ता एव 'अद्रिम्' एवं 'भिन्दन्ति' 'ओजसा' बलेन, किमुत यूयमित्य-

भिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमि-रभिसम्बध्यते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपन हविरधिकृत्य 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदन्—"त मरुतः क्षुरपविना ,व्ययु" सान्तपनं सन्तापस्तस्मात् सान्तपनाः'—इति। एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृतिस्त्रोक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते। अस्यप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ॥

"वक्षः (२६)"—इति, व्याख्यातम्। "उपो अदर्शि शुन्ध्युव,"—इत्यत्र ॥

"धन्व (२७)"—इति, अनवगतम्। "धन्वन्ति"—इत्यव गमः। "अन्तरिक्षम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "धन्वन्त्यस्मादाप."—इति नामप्रासो हेतुनिर्देशः,—"यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वाति रोचते। स नः पर्षदति द्विषः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८, ४५, २)। अग्निपुत्रस्य वत्सस्यार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्ये सूक्ते विनियुज्यते। 'यः' अग्निरादित्यात्मनावस्थित, परस्याः परावत' परस्यामपि परावति वर्त्तमानः, 'तिरः' तीर्णतममेतन्महदन्तरिक्षं 'धन्व' स्वेन प्रभावेन दीप्त्या 'अति' अतीत्य, अस्मान् प्रति 'रोचते' एव, प्रकाशत एव। अनेनैवमतिसङ्गताधि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः। तस्य किम्? इत्युच्यते,—'स नः' सोऽस्माकं 'पर्षत्' 'अति' सर्वतः मादयतु नाशयतु 'द्विषः' द्वेष्टॄन् इत्यर्थः। एवमस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धात् "धन्व"शब्दोऽन्तरिक्षाभिधानमित्युपपद्यते॥

"सिनम् (२८)"—इति, अनवगतम्। "सिनाति"—इति शब्दश्रुतिः। "अन्न भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सिनाति भूतानि" बध्नातीत्यर्थं, अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते।

"इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् । क्व१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥"—इति (ऋ० स ३, ४, ८, १)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। तार्तीयसवनेषु उक्थपर्य्यायेषु स्तोमाभिगमने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'इमा उ वां' युवयोः 'भृमयः' स्तुतयः याभिस्तैस्तैस्तोतृभिरुदीरयामहे, ताः पुनरेता अस्मे 'युवावते' युष्मद्वते, भवद्भ्यां तद्वते यजमानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमतानामर्थानाम् 'अभूवन्' बभूवुः। यतो ब्रवीमि,—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क्व त्यत्' क्व तत् युवयो 'यशः' माहाभाग्य गतम् ? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्न 'भरथः' 'सखिभ्य' समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्य । अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति "सिन"शब्देनान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः। व्यभिचारित्वादभिधानाना "सिनम्"—इत्यादीनि खल्वन्नाभिधानवर्गे पठितान्यपि सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नातानीतश्चैकपदिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेण ॥

"इत्था (२८)"—इति, एष निपातः, "अमुथा"—इत्यनेन व्याख्यातोऽष्टमेऽध्याये।

"सचा (३०)–इति, अप्रतीतार्थो निपातः। "सह"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचा भुवा। सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥"—इति (ऋ० स० ६, ३, १४, १)। श्यावाश्वस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती। हे 'अश्विनौ !' एताभिः अग्न्यादिभिः देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषसौ च' सहप्रीतौ, इमं 'सोमं' 'पिबतम्'। पीत्वा

चैतन्नामाख्याकमर्थमभिप्रेतं कुरुतमित्येवमाशीर्योज्या । एवमिन्द्राग्न्यादिदेवताभिसम्बन्धात् "सचा"—इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ।

"चित (२१)"—इति, एष "निपात:" "अनुदात्त:" । तद्यथा,—"अश्विद् य: शर्वसा पद्धे कृष्टी:"—इति (ऋ० सं० ८, ८, २६, ३) । स "पुरस्तादेव व्याख्यात:" चिदित्येषोऽनेककर्मा"—इत्यत्र । "अथापि" अयमेव "उदात्त:" आद्युदात्तो भवति, तत: "पशुनाम भवति" । तद्यथा,—"चिदसि मनासि धीरसि—इति राजक्रयणी गोस्तुती । सैवोच्यते,—"चिदसि मनासि"—इति । अत: पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—"चिदसीति यद्वाह चिचिकित्सति"—इत्येवमादि आम्नायते ॥

"आ (२२)—इति, आकार उपसर्ग:, पुरस्तादेव व्याख्यात:"—"आ इत्यर्वागर्थे"—इति । "अथाप्युपमार्थे दृश्यते" निपातत्वेन "जार आ भगम्"—इति । "अथापि" कदाचित् "अध्यर्थे दृश्यते"—"अधीध्यु परिमावमैश्वर्ये वा"—इति । यथायमध्यर्थेऽपि भवति, तथा "अभ्र आँ अप:"—इत्येष निगम: । "कद्द प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम् । आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, २, १) । अधुना पदविभागमस्य भाष्यकार: करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—"अभ्रे, आँ, अप:"—इति । अधुना "आँ"—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—"अपोऽभ्रेऽधीति" यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति "अभ्र आँ अप."—इति । प्रतिमानो रावेयस्येयमार्षम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगती । एव पुन: प्रायेणाप: स्तूयन्ते । "आपो वै विश्वेदेवा:, सर्वा एव वा देवता."—

इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वदेवत्वमुपपद्यते। तत् पुनः सूक्तं अभिप्लवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। "कद्व॑ प्रि॒याय॒ धाम्ने॑ मनामहे॒"। 'कत् उ प्रियाय' सुखाय प्रियाय च 'धाम्ने' स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम्। तानेव च विश्वान् देवान् ये 'मनामहे' न एवम् उपास्यमाना तत् स्थानं प्रापयतु समर्था इत्यर्थं मनामहे। स्थानविशेषणान्युत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि। 'स्वक्षत्राय' च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थं। यत्र स्वमेव क्षत्रं भवति, न तत्र परकीयं बलमाश्रीयते, यथेह लोके। 'स्वयशसे', यत्र स्वमहिमकृतमेव यशो भवति, न सांयोगिकद्रव्यकृतम्। 'महे' महते धाम्ने। महत्प्राप्त्यर्थमेव 'वय' मनामहे, मत्वा चोपास्महे इत्यभिप्राय। 'आमेन्यस्य' मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र, तस्य। 'रजस' रजोलोक, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थे, तस्य। 'धी' उपरि। 'यत् अभ्रे' यो मेघ, तत्र। या आप अव स्थिता, ता 'अप'। 'वृणाना' सम्भजमाना 'वितनोति' विस्तृणाति वर्षभावेन। 'मायिनी' प्रज्ञावती, माध्यमिका वाक्। ता 'अप' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ता, तासामेव सर्वगतस्य धाम्न प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे। अभ्रे एव हि अधि आप वर्त्तन्ते इति चाब्देवत्यं इत्युपपद्यते॥

अथ चैवमन्यथास्य मन्त्रस्यार्थं स्यात्,—'कद्व प्रियाय' सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वय वर्त्तामहे। कथ नामैतत् स्थान सुख च प्रिय च स्वक्षत्रञ्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे। "मदेमहि, मनामहे" —इति याच्ञाकर्मसु पठितम्। कतमा पुनरपो याचामहे? इति। उच्यते,—'आमेन्यस्य रजस' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रमुपरि वर्त्तते, तस्मिन्नभ्रे 'अप,'

'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' हविर्भावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"द्युम्नम् (३३)"—इति, अनेकार्थम् । "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभिधेयवचनम् । "शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु । जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ।"—इति (ऋ० सं० ५, ३, ८, ३)। वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुवेव । मध्यन्दिने मरुत्वतीये दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'शिप्रिन् !' इन्द्र ! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क ? 'सुदासे' सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तदेनमनुग्रहाण, यथा नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव 'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च हविर्दत्तिरस्त्वत्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्वमागत उपसन्नः सन् स्वपद, यत् कुरुष्व । हे 'वधः' वधयितः ! 'वनुषः मर्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यः, तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । हत्वा च तस्य वीर्यम्, निरुक्तमकत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा" 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एवमेतस्मिन् शत्रुवधसम्बन्धात् "द्युम्न"शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः, हते हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति । "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युम्नं द्योतयिद्व, यशस्तु दीप्तं प्रकाशस्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रमुच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते। गभस्तिपूत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रमुच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः। अग्निः पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्य्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य्य इन्द्रः। पवित्रं ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति। तोदस्तुद्यतेः ॥ १ (६) ॥

"पवित्रम् (१४)"—इति, अनेकार्थम्। "पुनातेः"—इति धातुनिर्देशो निर्वचनाभिप्रायः। "मन्त्रः पवित्रमुच्यते"—
१ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
इत्यभिधेयवचनम्। "येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा।
१ २ २ १ २ २ १ २
तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः॥"—इति (सा० सं० उ० आ० ५, २, ८, ५)। मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रज्ञापको नियमः पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा आर्षम्। पावमानी सौमी 'येन' 'पवित्रेण' मन्त्रेण 'देवाः' ऋत्विग्यजमानाः 'आत्मानं पुनते' 'सदा' सततमेव। प्रस्तुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्, 'तेन' मन्त्रेणैवं वीर्य्यवता 'सहस्रधारेण' बहुप्रकारेण

प्रविरलेन 'पवमानः' पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति, न हि इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत। "न ह वै देवान् पापं गच्छति"—इति विज्ञायते। तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते। ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ॥

"रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते" ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति। "साध्वर्तये पवस्व वर्णः अध्वर्य्वोः गभस्तिपूतः। देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि"—इत्येषा उपांश्वन्तर्य्यामग्रहणे विनियुक्ता। हे सोम ! याचस्तिरिन्द्र, त्वां पश्यतीत्येतमर्थं पुरस्कृत्य 'वृष्णः' वर्षितुः, अग्नी प्रास्ताहुत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य अर्थे 'पवस्व' पूयस्व, यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निषिच्यमानस्येव ताभ्यां पवस्व। अपि च त्वं प्रागभ्यभिपवात् 'गभस्तिपूतः' एव रश्मिपूतः। किञ्च, 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। देवानामेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्रमसि पावयितासि। किं सर्वेषामेव ? नेत्युच्यते,—'येषां भागोऽसि' ये त्वामभिषवादिक्रियया भजन्ति ऋत्विग्यजमानाः, ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पापसम्भवात्, न इतरेषां देवानां पापमस्ति। पूर्ववत् किञ्चित् ॥

"पवमान मह्यर्णो विधावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया। गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्वसि ॥"—इति। एतं मन्त्रं व्याचष्टे। ऋषिगणैरष्टमायादिभिर्व्यस्तैः समस्तैश्च त्रिभिः "प्र ते आश्वः"—इत्येतस्माष्टाचत्वारिंशदृचस्य सूक्तस्य चत्वारिंशतास्त्रचां दशदशर्षी दृष्टाः, तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी। हे 'पवमान' पूयमान ! सोम ! 'अव्ययानि' 'पव्यया' पवित्रयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः,

त्वम् 'मद्दि' 'अर्णः' उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पद्य, ततस्वभाव-मुपगतः, निःक्षोभः, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'विधावसि'। कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्थामापद्यते त्वम्? इति, उच्यते,—पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन्। ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्तूपविक्रयविधानेन, 'नृभिः' ऋत्विग्यजमानैः 'अद्रिभिः' ग्रावभिः 'सुतः' अभिषुतः। ततो 'महे' 'वाजाय' अन्नाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगत्तारयितुमर्थाय। कथं नाम कृत्स्नजगदुपकारित्व-मभिनिष्पद्येत, हविर्निमित्तेनेत्थं तमर्थं पुरस्कृत्य रसभाव-मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सूरो न चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः। एवमस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येतस्मात् पावनसम्बन्धाद्रश्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते। कैश्चित् "शुचिर्वस्तु परि वाचमामते"—इति (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)। एष निगमो विधीयते॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते" ता अपि हि पावयन्ति। "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः। ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत॥"—इति (ऋ० म० ५, ४, १४, ३)। अब्देवत्या। त्रिष्टुप्। वसिष्ठस्यार्षम्। 'शतपवित्राः' बहुपावयित्र्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानामेव 'पाथः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि गच्छन्ति। ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तरमविलम्बमाना वर्षभावेन प्रवर्तन्तीत्यभिप्रायः। या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽत्र 'सिन्धुभ्यः' स्यन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः! अर्हन्ति ता

द्युविरित्यभिप्रायः। एवमत्रापः "पवित्र"शब्देनोच्यन्ते, शब्दैवतत्वादस्य मन्त्रस्य॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते, तेऽपि हि सर्व एव पावयन्ति। "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु।"—"इत्यपि निगमो भवति"। निगदप्रसिद्ध एवैष निगमः॥

"तोदः (२४)"—इति, समवगतम्। "तुदः"—इत्यवगमः। "तुदते." व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः। भूमेर्बिल तोद इत्युच्यते, तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात्। कूप इत्येके॥ २ (६)॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य॥ बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो ह्रियन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव शरणेऽधि महतः श्लक्ष्णाः सु अञ्जनः। आजुह्वानो घृतपृष्ठः श्लक्ष्णा इत्यपि निगमो भवति। शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः॥ २ (७)॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे०—० महस्य" इति (ऋ० सं० २, २, १८, १)। दीर्घतमस आर्षम्। उष्णिक्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु त्वा दाश्वान्' बहुदानवान् अहं भूत्वा हे

अग्ने ! त्वामहं 'योचे' त्वामाह्वयामीत्यर्थः। किं पुनः कारण-मन्या देवता उत्सृज्य त्वामाह्वयामि ? इति, उच्यते,—यस्मात् 'अरिः अग्ने ! तव स्वित् आ'—इत्येतद् विवक्षार्थं सुचिरमपि विचार्य्य तवाहमरिरिव स्तोमानामुच्चारणे। अर्य्यः, ईश्वर एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं वसु च दातुमित्यभि-प्रायः। किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्व-यामि ? इति, उच्यते—इतः,—यस्मात् 'तोदस्य इव शरणे आ महस्य' तुषस्येव विदीर्णस्य कस्यचिच्छ्वस्य कूपस्योपरि। आङ् अध्यर्थः। 'महस्य' महत इत्यर्थः। 'शरणे' बिले। "शॄ" हिंसायाम् (क्र्या॰ प॰), तस्य शरणं बिलम्, तद्धिदारित-भवति, तथाहि श्वभ्रे बिले कस्मिंश्चिद् बह्वा आपो गच्छन्ति, न च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकानेकदेवताप्राहुतीरस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति, अतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशि-ष्टोपकारे प्रवृत्तः, अतः त्वामेवाह्वयामि॥ एवमत्र भाष्यकार-स्याद्युपमार्थोपपत्तेश्च "तोद"शब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्व-मित्युपपद्यते। तथा चोक्तम्, "तोदमथ्ये मिश्रत्यार्हैचतुर्देश-शङ्कु निखन्यात्"—इति सदसो निर्माणे।

स्त्रिया अपि च असत्प्रदेशः तोद इत्युच्यते। तस्मादेत-दपि तुषस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते॥

"अरिः, अमित्रम्, ऋच्छतेः"—इति निगमप्रसक्तम्। ऋच्छतेः हिंसार्थस्य (भू॰ प॰)। "ईश्वरोऽप्यरि एतस्मादेव" धातोः। यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो ह्रयन्ते, यस्मादन्यदेव-ताश्च अन्यदेवतापरिज्ञया अग्नावाहुतयो ह्रयन्ते, न चास्य तासां ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्ति, न च आयते श्वभ्रे, बिल इव निविष्टा आपः क्वापि गच्छन्ति, ता आहुतय इत्ये-

तत् सामान्य इत्येवमवोचमन्तादक,—"तीदस्येव शरण आ महस्य"—इति, "तुदस्येव शरणेऽधि महत"—इत्यर्थं ॥

"स्वश्वाः (३६)"—इति, अनवगतम्। "सु—अश्वन"—इत्यवगम । "स भानुना यतते सूर्य्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठ स्वञ्चाः । तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, ८, १)। अत्रेरार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलित अग्नि 'आजुह्वान' आह्वयमान, अभिहूयमानो वा, 'घृतपृष्ठ' घृताक्तपृष्ठ, 'स्वञ्चा' शोभनगमन, स्वेन प्रकाशेन 'भानुना' सता सूर्य्येण 'सयतते' सङ्गच्छते, संस्पर्द्धते वा, सूर्य्येण अतिदीप्तत्वात्। तस्य यजमानस्य किम्? इति, उच्यते,—'तस्मै' एव 'अमृध्रा' अमृता, अहिंसाना, 'उषस' 'व्युच्छान' विभास्तीत्यर्थ। यस्यैवमभिहूयमानोऽग्नि नित्यकालमेव सूर्य्येण सयतते, तस्यैव पुण्यकृत सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्वन इत्यभिप्राय। अपि च य एवम 'आह' अयज्वापि शुद्धाद्वितीयो दरिद्र कश्चित् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुनवाम' अभिषुणम सोमम् 'इति' तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिण सुप्रभाता एवोषस,—किमुत य सुनोतीत्यभिप्राय ॥ एवमस्मिन् "सूर्य्येण सयतते"—इत्यनेन सम्बन्धात् "स्वञ्चा =स्वश्वन" अञ्चते (भू० १०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

"शिपिविष्ट, विष्णु"—"इति" एते "विष्णो" एव "द्वे नामनी भवत"। अत्र "शिपिविष्ट (३७)"—इति, एतद् गुणपदमनवगतम पक्षेण चानेकार्थम्। शिपिविष्ट, शेप इव निर्वेष्टित इत्यर्थमतोति.। अस्य सम्बन्धादत्र "विष्णु-(३८)" शब्द समाम्नात। यथा "अञ्चा"—इत्यस्य सम्ब-

न्यात् "सोम"शब्दः "सोमो यथा"—इति। न च्यव प्राधा-न्येन विष्णुशब्दः समाम्नातः, देवतापदत्वात्। अनयोर्द्वयो-रपि नाम्नोः यत् "पूर्वं" तत् "कुत्सितार्थीयं भवति"—"इति" "औपमन्यवः" आचार्यो मन्यते। यथा च कुत्सितार्थीयं तथो दाहरणार्थमेव निर्व्रुवन् दर्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्रयद्-वक्षे शिपिविष्टः अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपि वा. प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणो-तीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

"किमित् ते" "प्रतत्ते" "भद्र"—इति (ऋ० स० ५, ६, २६, ६, ५)। वसिष्ठस्येते आर्षे। विष्णोः शिपिविष्टस्याम्ना-रम्भणीये चरुः, तत्रैते याज्यानुवाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे यज्ञे यजवे, सोमातिरेकस्य च तृतीयसवने च विकल्पः

त्नम् ? इति पृष्ट. शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्तो अनन्तरं प्रक्रियते, "किमित् ते विष्णो."—इति । किमेतदेवैक विगतरश्मिरूपं 'परिचक्ष्य" परिख्याख्यापनीय भवति, नान्यानि रूपाणि तव सन्ति, येनैव "प्रववचे" पुन पुनर्ब्रूषे । अस्माकमयत. "शिपिविष्ट अस्मि"—इति, "शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति" "अप्रतिपन्नरश्मिः" हि सूर्य्यः, उदयकाले निर्वेष्टितः शेपस्तरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्वमकुत्सितार्थमित्युपपद्यते । "अपि वा" "प्रशसानामैवाभिप्रेतं स्यात्" प्रशंसायुक्तगुणमेवैतन्नाम स्यात् "शिपिविष्ट."—इति । आह,—कथम् ? इति, उच्यते,— "शिपयः" "अत्र" अस्मिन् प्रशसापक्षे "रश्मयः उच्यन्ते" । स च सूर्य्यो मुहूर्त्तत: "तै." शिपिसञ्ज्ञैः बालरश्मिभिः "आविष्ट." तस्मात् "शिपिविष्ट."—इत्युच्यते । एवमेतद् व्युत्पाद्यमान प्रशंसानामैव भवति, नाश्लीलोपमासम्बन्धमित्यभिप्राय. । हे 'विष्णो ।' किमेतदेवैक रूप तव 'परिचक्ष्य" "प्रख्यापनीयम्" अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । "यदुत" एवं "प्रब्रूषे—शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मि." प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्त्वेतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रूमः,—"मा वर्पो अस्मदपगूह एतत्" । 'मा' एतत् 'वर्पः' रूपम् 'अस्मात्' अस्माकमग्रतः प्रख्यापय । किं तर्हि ? 'अपगूह एतत्' संहतं कुरुष्वैतद् "शिपिविष्ट"शब्दवाच्यमुपमेयरूपम्, अथवा बालरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? "यदन्यरूपः" येनान्येन रूपेण 'समिथे' "सग्रामे" 'बभूथ' "भवसि" । "संयतरश्मि:" सम्बद्धानेकरश्मिजाल', तदेव नो माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकार्च प्रकाशयस्वेत्यभिप्राय । तद्धनाहृष्ट सग्रामेषु भवति । "तस्य" एवार्थस्य प्रकृतस्य

यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा” ऋगस्या एव प्रशंसाया ऋच “भूयसे निर्वचनाय” अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्वमुच्यते। ३ (८) ॥

प्र तत्ते॑ अ॒द्य शि॑पिविष्ट॒ नाम॒ार्य्यः॑ शं॑सामि व॒युना॑नि वि॒द्वान्। तं त्वा॑ गृ॒णामि॒ त॒वस॒मत॑व्या॒न् क्षय॑न्तम॒स्य रज॑सः प॒राके॑ ॥ तत्तेऽद्य शिपिविष्टनामार्य्यः प्रशंसाम्यर्य्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्य्यस्त्वमसीति वा तं त्वा स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते। आघृणिरागतहृणिः। आघृणे संसचावहै। आगतहृणे संसेवावहै। पृथुज्रयाः पृथुजवः। पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ४ (६) ॥

“प्र तत् ते अद्य”—इति (ऋ० म ५, ६, २५, ५)। हे ‘शिपिविष्ट !’ विष्णो। ‘तत्’ ‘ते’ तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशस्तार्थीयमेव पश्यामि, यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति। ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’ जानानः। किञ्च, “अर्य्योऽहमस्मि” यस्मादीश्वरः स्तुतीनामुदीरणे, युष्मद्गुणाभिज्ञ, तस्मादहं प्रशंसामि। अथ“वा” “अर्य्यस्त्वमसि” अर्य्य ईश्वर, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि। तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसानामत्वमिति। यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वर, ‘तं’ ‘त्वा’ त्वामहं ‘गृणामि’ स्तौमि। ‘तवसं’

संहान्तम् । 'अतप्यान्' अमहान्तम्, आत्मनिन्दया स्तूयते। क्व वर्त्तमानं निवसन्तम् ? 'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पराके' पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि ॥

"आघृणिः (३८)"—इति, अनवगतम्। "आगतघृणिः"—इत्यवगमः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः। "एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै। रथीर्ऋतस्य नो भव॥"—इति (ऋ० सं ४, ८, २१, १)। भरद्वाजस्यैयमार्षम्। गायत्री। पौष्णं सूक्ते। 'एहि' आगच्छ। हे 'विमुचः' विमोचयितः! प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन्! सूर्य्य! 'नपात्' नप्तः! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनयापेक्षया नपात्वं सूर्य्यस्य। अथवा मनुष्याणामिव नप्ता स्यात्, नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते, यदुक्तमन्युपस्थाने,— "एष प्रातः प्रसवति"—इति। 'आघृणे' आगतदीप्ते! 'संसचावहै' "संसेवावहै"। 'वाम्' आवां परस्परतः। 'रथीर्ऋतस्य' रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य 'नः' 'भव'। त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे। यत् त्वमुदिहि, त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः। स एवमयमत्र सूर्य्यसम्बन्धात् "आघृणि"शब्दो दीप्तिवाचकः। दीप्तिकर्मसु च पठित एवायं "हरः (९), घृणिः (१०)"—इति। क्रोधोऽपि घृणिरित्युच्यते,—"हेलः (१), हरः (२), घृणिः (३)" —इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् ॥

"पृथुज्रयाः (४०)"—इति, अनवगतम्। "पृथुजवः"—इत्यवगमः। "यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम्। इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)। विश्वामित्रस्यैयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'य नु न किः' यमिन्द्रं न कश्चिदपि 'पृतनासु' संग्रामेषु 'स्वराजम्' अपराधीनराज्यं 'द्विता' द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन औरसेन च, 'तरति' जयति, सर्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः। अथवा, 'द्विता तरति' द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं 'पृतनासु' 'य नु न कि.' य न कश्चित् हन्तुं शक्नोति 'नृतमं' मनुष्यतमं 'हरिष्ठां' हर्य्योः स्थातारम्। 'इनतमः' ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, 'सत्वभि. यो ह शूषैः' अनेक-सत्त्वसंयुतैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव। अथवा, सत्वशब्दविशेषणमेव "शूष"-शब्दः स्यात्,—सत्त्वयुतैः शूषैः बलैरिति। 'पृथुज्रयाः' विस्तीर्णजवः 'अमिनात् आयुः'। कस्य? 'दस्योः' मेघस्य, असुरस्य, तमहं स्तौमि। स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् बधाधिकाराच्च "पृथुज्रयाः = पृथुजवः" —इत्युपपद्यते॥ ४ (९)॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम्। दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम्॥ दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्॥ ५ (१०)॥

"अथर्य्युम् (२८)"—इति, अनवगतम्। "अतनवन्तम्" —इत्यवगमः॥ "अग्निं नरो ०—० अथर्य्युम् इति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। विराट् त्रिष्टुप्। महाव्रते आग्नेये

सूक्ते प्रथमैवेयम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव । 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः 'अरण्योः' सकाशादग्निं 'जनयन्त' । 'प्रशस्तं' प्रशस्यमित्यर्थः । 'दूरेदृशं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्' 'अथर्युम्' "अतनवन्तम्" गमनवन्तमित्यर्थः ॥ एवमत्र अततेः गत्यर्थस्य (भू० प०) साहाय्यादन्यधिकाराच्चापि "अथर्युः" अतनवानित्युपपद्यते । "दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति" ता हि "धीयन्ते" "कर्मसु" अनुष्ठीयमानेषु । "अरणी" "प्रत्यृतः" प्रतिगतः । "एने" "अग्निं" वा स्यात् "समरणाज्जायते—इति वा" अरण्योः हि 'समरणात्' समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (२०) ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत् साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति (वा कृतकानीति) वेन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहतस्तत्तद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राख्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस आगामिन्य आपो

भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति तथापि निगमो भवति। यमक्षितिमक्षितयः पिबन्तीति। तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो भवति। यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति ॥ ६ ॥

"काणुका (४२)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थं च। "कान्तकानीति वा, क्रान्तकानीति वा, कृतकानीति वा"—इत्येवमाद्या शब्दसमाधय। "एकया प्रति०—काणुका" इति (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)। कारवस्य कुरुसुतेरियमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। 'एकया प्रतिधा' एकेन प्रतिधानेन सकृदपनिहितेनैव चेतसा 'पिबत्' पिबतीन्द्रः 'साकं' सहेत्यर्थः। कानि पुनः पिबति? 'सरांसि'। कियन्ति? 'त्रिंशतम्'। कस्य पूर्णानि पिबति? 'सोमस्य'। किङ्गुणयुक्तानि? 'काणुका' "कान्तकानि" प्रियाणीत्यर्थः। अथ "वा" सोमस्य "क्रान्तकानि" अधिकं सरांसि सोमस्य पूर्णानीत्यर्थः। अथ "वा" "कृतकानि" संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः इन्द्रार्थमेव। अथ "वा" "इन्द्र" यस्मात् "सोमस्य कान्तः" तस्मादपिबत्। इत्यथेन्द्रविशेषणमेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—"आघात इति वा" आ कणे घात पिबतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः, "कणे हत"="कान्तिहत"—इत्यर्थः। काम,प्रार्थना, कणे,—इति समानार्थाः, कामे योऽभिहत, स "कणे हत"—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः। एवमेतत् काणुकेति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं वा? प्राक-

विशेषणं वा ? — सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात्। एवं चास्य विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्तमस्मिन्मन्त्रे "सरांसि त्रिंशतम्"—इति, तस्याभिधेयविषयप्रख्यापनप्रसक्तमिदमुच्यते,—"तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते" तत्रैतस्मिन् त्रिंशद्वचने एतदभिधेयमर्थवस्तु याज्ञिकाः 'वेदयन्ते' कथयन्ति। "त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि"—इति, तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दश चमसाः, तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा। ते ह्यत्रेन्द्रस्य "सरांसि" अभिप्रेताः। सोमसरका इवेतरस्य कस्यचित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थमन्त्रदानि च सोमपात्राणि "एकेन" प्रतिधानेन "पिबन्ति" पीयन्ते, "तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते"—इत्येष याज्ञिकानामभिप्रायः। "त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः"। "तत्" तत्रैवं सति "याः एताः" "चान्द्रमस्यः" चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, "आगामिन्यः" प्रतिपद्द्वितीयाद्यास्तु तिथिष्वागच्छन्तीति। किं तासाम्? इति, उच्यते,—"रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति"। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैव "निगमः"—"यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति"—इति। चन्द्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः "पूर्वपक्षे" प्राप्ते पुनः "आप्याययन्ति" आपूरयन्ति। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैवः "निगमः"—"यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति"—इति ॥

"यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति, यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति। तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥"—इति। राजयक्ष्मगृहीतस्य वैश्वदेवचरुं निरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतोऽनेन याज्याहुतिर्हूयते। 'यथा'

येन प्रकारेण, 'देवाः' सूर्यरश्मयः 'अंशु' सोमम् 'आप्याय-यन्ति' पूर्वपक्षे। एवमनेन प्रकारेण हे यजमान! 'त्वाम्' 'इन्द्रः' 'वरुण.' 'बृहस्पतिः' च एते 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपाः' गोप्तारः। 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च। किञ्च, 'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणं सोमम्, 'अक्षितयः' सूर्यरश्मयः 'पिबन्ति' तथा त्वामपि हविर्दातारं सर्वं पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति। येषान्तु एते "यमक्षितिम्"—इति पाठः, तेषां यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति, स च त्वामाप्याययन्त्वित्येवं योज्यम्॥

आह,—"एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे, "साकं सरांसि त्रिंशतमिन्द्र." पिबतीत्युक्तम्। नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—"तद् या एतावान्द्रमसं आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति"—इति, तदेतद्रश्मिषु पातृषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वमेवेदमसम्बद्धं भवति?—इति, "एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात्। इतरस्मिन् "यामक्षितिमक्षितय. पिबन्ति"—इति रश्मीना पानसम्बन्धादादित्य उच्यते, आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्दे नोच्यत एव—"असावादित्य इन्द्र"—इति विज्ञायते। तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः। सरःशब्दः खल्वपि उदके एव वर्त्तते, "पयः (२०), सरः (२८), भेषजम् (२९)"—इत्युदकनामसु पठितम्। तत्रैव सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहःसम्भृतानि साकमवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्य.—इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति। एवमेतत् सर्वमुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे। ६।

अभिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा

प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगविश्य-न्निरप्यध्रिगुरुच्यते । तुर्यं स्तोतन्यध्रिगो शचीवः । अकृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यध्रिगु-रुच्यते । अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति । आङ्गूषः स्तोम आघोषः । एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्र-वन्तः ॥ ७ (११) ॥

"अध्रिगुः (४१)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । "अध्रिगुर्मन्त्रो भवति"। आह, किं कारणम्? उच्यते,—"गवि अधिकृतत्वात्"। सोऽयमध्रिगुः मन्त्र अध्रिगुरित्यर्थः। गवि योऽधिकृतो मन्त्र. स अध्रिगुः। "अपि वा" शौरनित्य-त्वात् "प्रशासनमेव" एतत् "अभिप्रेतं" स्यात्। अध्रिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं स्यात्, सम्प्रेषण-मित्यर्थः। किं कारणम्? "तच्छब्दवत्त्वात्"। तथाह्यस्य मन्त्रस्य अध्रिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तमुपपद्यते। तदनेनैव निग-मेन "अध्रिगो शमीध्वम्"—इति। हे 'अध्रिगो!' सर्वे एव यूयं 'शमीध्वम्' "शमयध्वम्" एनं पशुमिति। "दैव्याः शमि-तार आरभध्वम् •—• आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् •—• नैइस्तोकं तनयं रवितारश्छमितारः•—•अध्रिगो शमीध्वम्" —इति प्रैषः। हे 'दैव्याः!' 'शमितारः!' अपि च हे 'मनुष्याः!' 'आरभध्वम्' 'उपनयत' च एनं पशुम्। एताः 'मेध्याः' 'दुरः' यज्ञगृहद्वार इत्यर्थः। 'आशासानाः' प्रार्थय-

मानाः, 'मेधपतिभ्याम्' आभ्यामग्नीषोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम्। किञ्च, 'प्र अस्मै अग्निं भरत' प्रभरतास्मै पशवे संज्ञप्यमानाय अग्निमुल्मुकम्, पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः। किञ्च, 'स्तृणीत बर्हिः' अस्मै पशवे संज्ञप्यमानाय, उपाकरणेन दर्भमपास्यतेत्यर्थः। किञ्च, 'अन्वेनं माता मन्यताम्' एनं संज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम्। 'अनु' मन्यतां 'पिता'। 'भ्राता सगर्भ्यः' 'अनु'मन्यतां सहगर्भ्यः, सहोदर इत्यर्थः। 'अनुमन्यतां' चैनं 'सखा सयूथ्यः' सहयूथचारी, 'अनु' मन्यतामेनमेभिः संज्ञपयतेत्यभिप्रायः। किञ्च, 'उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्' उदक्पादमेनं संज्ञपयतेत्यर्थः। किञ्च, सूर्यप्रभवमस्य चक्षुः, तत् 'सूर्यम्' एव 'गमयतात्'। 'वातम्' अनु 'प्राणम्' अन्ववसृजतात्'। 'असुं' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत। 'दिशः' 'श्रोत्रम्' अन्ववसृजत। किञ्च, 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छ्यतात्' आच्छ्यतेत्यर्थः। ततोऽनन्तरमेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शसः' तस्याच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशात् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत। किञ्च, 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'ऊष्माणम्' अस्य शस्यमानस्य 'वारयध्वात्'। 'श्येनमस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा पाकेन 'वक्षः' उरः 'कृणुत'। 'प्रशसा बाहू' 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः, अत्र बाहुशब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते, ता आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत। समित्याकृती,—इत्येके। शलाशब्दः परशुमेव वर्त्तते। तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत। शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके। "श्येनशलाकश्यपा कवषा स्रेकपर्ण्याकृति-विशेषवचनं सिद्धसाधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति। 'कश्यपे-

वासा' कश्यपाविव वंशौ कुरुत। किञ्च, 'अच्छिद्रे' श्रोणी' अविकले कुरुत। 'कवषोरू' कवषे गतिसमर्थे कुरुत, कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गतिकर्माणः। पिण्डिकाख्ये-उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः। 'श्येनपर्णा' करवीरपत्राणीव 'अष्टीवन्ता' अस्थिसंयुक्तौ कुरुत। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः, ता अनुष्ठयोच्यावयतात्' या एता वङ्क्रयः पर्शवः, ता अनुष्ठया अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत। किञ्च, 'गात्रम्' 'अस्य' 'अनूनम्' अविकलं 'कृणुतात्' कुरुत। किञ्च, 'ऊवध्यगोहम्' ऊवध्य यः पार्थिवो गर्त्तः, प्रक्षष्टं संहणोति, तम्, उत्तरत्वात्तस्य 'खनतात्'। 'अस्ना रक्षः संसृजतात्' असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः। किञ्च, 'वनिष्ठुम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' मा शब्दं करिष्यथाः। 'उरूक मन्यमानाः' उलूकमत्स्यं वनिष्ठुं मन्यमानाः, उलूको हि भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराव्यते,— अयमुलूकोऽयमुलूक इति। तदाशङ्कया उलूकसारूप्याद्वनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते। हे शमितारः! नेदस्तोके तनये रवितारवच्छमितारः' नैतत् कर्म कुर्वतां रवितारवत्, पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात्, अरवणशीलं वः पुत्रपौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः। हे 'अध्रिगो!' 'शमीध्वम्' एनं पशुं 'सुशमि शमीध्वम्' यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं 'शमीध्वं' हे 'अध्रिगो!' मा प्रमादं करिष्यथ॥ एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अध्रिगो. प्रशासनमित्येतदुपपद्यते, तस्य पञ्चोध्यत्वादस्मिन् ग्रन्थे यथासम्भवं प्रशासनानि द्रष्टव्यानि,—"प्राञ्चा अग्निं भरत"—इत्येवमादीनि॥

"अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते" अघृतगमनोऽसावित्यध्रिगुः। "तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य। कवि-

ग्रस्तो बृहता भानुना भागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥"—इति (ऋ० सं ३, २, २१, ४)। कुशिकपुत्रस्यार्षम्। विराट्। पाशुके स्तोके सूक्ते विनियुक्ता। हे 'अध्रिगो' अप्रतगमन। 'शचीव.' कर्मवन्। 'तुभ्यं' त्वदर्थमेते 'स्तोकास' विन्दवो वपामतोत्य श्चोतं क्षरन्ति। 'मेदस.' च 'घृतस्य' च। यस्य तवैतद्दर्शते, स त्वं 'कविशस्त' प्रचरणे प्रचरणे कविभिरभिष्टुत', 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'भागा' आगच्छ। आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थमेव क्षरन्ति 'जुषस्व' भंसेवस्व। हे 'मेधिर' यज्ञयन्। इत्यर्थ। एवमत्र "अध्रिगो"—इत्यग्निरुक्त, तस्मादग्नेरध्रिगुत्वमुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते"। तत्रापि न काचिद् गमनधारयितास्ति "शुक्रा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २७, १)। नोधस इयमार्षम्। अहीनसूक्ते शस्यते। 'अस्मे' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्' 'प्रयो न' प्रय इव, अन्नमिव, य स्तोमः तृप्ति करोति, तं प्रभरामि। 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय होत्रे। किञ्च, 'ऋचीषमाय' ऋक्समाय, स्तुतिसमाय, यावती स्तुतीरदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात्। 'अध्रिगवे' अप्रतगमनाय, अप्रतिहतगमनाय, एवलक्षणाय 'इन्द्राय' 'ओहम्' अह प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवाहति, तानीत्यभिप्राय ॥ एवमस्मिन्नध्रिगुमन्त्रे इन्द्रविशेषणत्वादिन्द्राभिधानमित्युपपद्यते ॥

"आङ्गूषः (४४)"—इति, अनवगतम्। "स्तोम" अभिधेय.। "आघोष"—इति शब्दसमाधि ॥ "प्र नाङ्गूषं वय-

मिन्द्रवन्तोऽभिर्ध्याम वृजने सर्ववीराः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥"—इति (ऋ० स० १, ७, २३, ४)। त्रिष्टुप्। कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्षम्। वैश्वदेवस्य चरोर्भावत्यवतो याज्यैषा। 'एनेन' अनेन 'वयम्' 'आङ्गूषेण' आघोषणीयेन स्तोमेन 'इन्द्रवन्त' इन्द्रसंयुक्ता 'स्याम' वयम्। 'तत्' ततो विश्वे 'सर्वे' एव अनवखण्डिता सन्त, सर्वान् शत्रून् 'अभि' भवेम। तदेतत् 'नः' सर्वमपि 'मित्र' 'वरुण' च 'मामहन्ताम्' पुनः-पुनर्मंहयन्ता पूजयन्तु। 'अदितिः' च पूजयतु। 'सिन्धु' च पूजयतु। 'पृथिवी' च पूजयतु। 'उत द्यौ' पूजयत्विति तदेवानुवर्त्तते। एवमत्र स्तोमोऽयम् "आङ्गूष"शब्देनोक्त, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ७ (११) ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहारी स्वप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति। ऋजीषी वज्रीति। हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति

फले हिता भवन्तीति वा । बभ्रां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यतीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं शम्या षु अत्रुत इति वा शमनात्रुत इति वा । अवं शमुया कर्धत्तः । अवाव्यस्कन्मया वारिति ॥ ८ (१२) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

“आपान्तमन्यु (४५)”—इति, अनवगतम्, पक्षेण चास्ने कार्यम्। “आपातितमन्यु”—इत्यवगमः। “आपान्तमन्यु” —इति (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)। वैश्वामित्रस्य रणोरिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सूर्य्यस्तुत्यै काले निष्केवल्ये विनियुक्ता। आपादितदीप्ति, उत्पादितमन्युर्वा मनुभि समासे, ‘तृपल प्रभर्मा’ “क्षिप्रहारी चिप्रप्रहारो, सोमा वेन्द्रो वा”। ‘धुनि’ धूनयिता कम्पयिता शत्रूणां पापानाम्। ‘शिमीवान्’ स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान्। ‘शरुमान्’ हिंसावान्। ‘ऋजीषी’ यदि सोमोऽभिप्रेत, तस्य ऋजीषित्वमुपपद्यते, अथेन्द्रोऽभिप्रेत, तस्य तयोरभयो ऋजीषभागा’ इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम्। एवमयमर्द्धर्च, सोमस्येन्द्रस्य वा, यस्मिंश्च पक्षे सोम्य एषोऽर्द्धर्च, तस्मिन् पक्षेऽय ततीयः

पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,—य एवङ्गुणयुक्तः "सोमः' स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति, स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव,—"नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः"—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दभ्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा "एनम्" इन्द्रम् "अप्राप्य" एव "विनश्यन्ति" नोपमार्थं कुर्वन्ति, स हि तेषां विनाशः । एवमेष पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः ॥

अथवैयमन्यथाख्या ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादमुत्क्रम्य चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः, शम्भरी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च, तमेनमिन्द्रमेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एवमेते त्रय ऐन्द्राः पादाः,—द्वावाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि"—इति । यः "सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि" महिम्ना व्याप्नोति, यश्च "इन्द्रं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति" तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुतामित्याशीरर्थेऽस्या ॥

"एके" पुनः "इन्द्रप्रधाना" एवेयमृक् "इति" एवं मन्यन्ते,—"लैङ्गसूक्तकम्" अस्या "सोमकर्म"—इति, तेषामियं योजना,—य इन्द्र आपादितमन्युः, शम्भरी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि

इदं सर्वं व्याप्नोति। न चैनं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति
किन्तर्हि? एनमिन्द्रमप्राप्यैव विनश्यन्ति। एवमिन्द्रप्रधानैव
भवति। एवमस्या ऋचः त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः। तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम्। सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थमाह
भाष्यकारः,—"यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते" रसादन्यद्-
सारमतिरिच्यते, "तदृजीषम्"—इत्युच्यते। तत् "अपार्जि-
तम्" अपवर्जितं "भवति" त्यक्तभूतत्वात् "तेन" संयोगात्
"ऋजीषी सोमः" उच्यते॥

"अथ" यस्मिन् पक्षे "ऐन्द्रः" अर्धर्चो भवति, एतस्मिन्
पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः "निगमः भवति"।
इन्द्रस्य ऋजीषित्वमनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति,—
"ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा।
युक्त्वा हरिभ्यामुपयासदर्वाङ्माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्रः॥"
—इति (ऋ० सं० ४, २, ११, ४)। अत्रेयिमार्षम्। त्रिष्टुप्।
ऋजीषेण तद्वान् 'ऋजीषी' वज्रेण तद्वान् 'वज्री' 'वृषभः'
वर्षिता कामानाम्, 'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः,
'वृत्रहा' असुरहा, 'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुण-
युक्त इन्द्रः, सः 'युक्त्वा' 'हरिभ्याम्' अश्वाभ्यां रथं तम् अधिरुह्य
'उपयासत्' उपागच्छत्। 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन,
'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप' उपगम्य च 'मत्सत्'
माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत् पुनरेत-
दृजीषित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेत्यतस्तदुपपाद-
नार्थमाह,—"हर्य्योरस्य स भागः"—इति। हर्य्योरेवाश्वयोर-
स्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषम्। "धानाश्च"। प्रसङ्गादत्र धाना
उक्ताः। यदुक्तम्,—"हर्य्योर्धाना हरिवतोः"—इति। तेन

हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षितलक्षणया हृत्वा इन्द्रस्य ऋजीषित्वम् ।

आह,—"धानाः" कस्मात्? उच्यते,—ता हि "भ्राष्ट्रे हिताः" भवन्ति, अथ "धा" भ्राष्ट्राद्यवतार्थे "फले" फलके "हिताः" निहिताः "भवन्ति"। तत्र हि ता विभार्य्यन्तेति दाहभयात्। यथा ऋजीषं धानाश्च हर्य्योरश्वयोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः,—"बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्"—इति। अत्र 'बब्धाम्'—इत्येतस्मिन् पदे य एषः "बभस्तिः" धातुः, "अत्तिकर्मा" भक्षणार्थः। सः "आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते" आदावभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते, भकारेण निमित्तभूतेन उपधामकारमादत्ते, लुम्पति। "घसिभसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)"—इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बब्धामित्येतद्रूपं भवति॥ "धानाः सोमानामिन्द्राद्धि च पिब च बब्धां ते हरी धना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथचर्षणे सिञ्चस्व। यत्त्वा पृच्छाद् हृषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमदाः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्याग्रुर उद्वुचं यच्चदधीक-मतां तत्तथाभूद्दीतयंज"। हारियोजनाख्याय प्रैषः। हे 'इन्द्र!' 'अद्धि' भक्षय 'धानाः'। 'सोमानाम्' एतेषाम् स्वभूतं रसम् 'पिब च' अस्य हारियोजनस्य सोमस्य। किञ्च, 'बब्धाम्, भक्षयतां 'ते' तव एतावश्वौ 'हरी' एताः 'धानाः' 'उप ऋजीषं जिघ्रताम्' उपजिघ्रताम्वृजीषञ्च। 'आ रथचर्षणे सिञ्चस्व' जठरे सोममेनम् हे 'रथचर्षणे' रथगमन! आसिञ्चस्व। किञ्च, 'यत्त्वा पृच्छात्' यदि त्वां पृच्छेत् अहमनुमासमभ्यज्ञात् हे 'हृषन्' हर्षितः! 'पत्नी कामीमदथा.' क्व पीतवांस्त्वम्? अतो ब्रूयाः,—अमुष्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा, 'अस्मिन्'

'सुन्वति' सोममभिषुण्वति 'यजमाने'। तत सा यदि पुनः रपि पृच्छेत् 'तस्मै' परितुष्ट त्वं 'किमराधा' किं दत्तवानसि? तत ता प्रति ब्रूया,—'सुष्ठु' 'सुवीर्यं' शोभन वीर्यम् पश्वमस्मै दत्तवान्। 'यज्ञस्य चागुर उद्गृचम' यदसाधनन यज्ञेन चागूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वमह मदाम, 'यज्ञस्य' चोत्कृष्टा रुच दीप्तिमहमदामस्मै। किं बहुना, 'यद्यत्' 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानय यजमान फलमस्य कर्मणः, 'तत् सर्वमतत् 'तथा' प्रार्थितमेव 'अभूत' न कश्चिदस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्राय। हे 'होत' त्वमपि याज्यमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्र, त सुहरिभ्या 'यज'—इति॥ एव मत्र "हरी उपाजिघ्रताम्"—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजीषित्वमस्याः, अस्मयोगाच्च ऋजीषित्व लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते॥

"स्मया" (४६)—इति, अनवगतम। "स्माशिनी" "ग्माशिनी"—इति चावगम। स्माशिनी=शीघ्राशिनी= शीघ्रव्यापिनी कुल्या, नदी वा। स्माशिनी पुनर्नाडी, सा हि श शरीर व्याप्नोति। एवमेतदिह विरुद्धमाचमनेकार्थमपि भवत्येव॥ "कदा वसो स्तोत्र हर्यत आव स्मशा रुधद्वा। दीर्घ सुत वाताप्याय।"—इति (ऋ० स० ८, ५, २६ १)। कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेयम। हे 'वसो' वसुमन्। इन्द्र। 'कदा' कस्मिन् काले 'स्तोत्रम् एतदस्मदीयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य 'हर्यत' कामयत, कामाम् प्रार्थयत, त्वाम् 'रुधत्' उपरोत्स्यति। 'स्मशा इव वा' कुल्येवोदक विसर्पमाणम्, नाडीव वा, यथा आध्यात्मिकी नाडी, शरीराश्रित रसम्। आह, कतमत् स्तोत्रम्? इति, उच्यते,—यदेतत् 'दीर्घं सुत' सोमं सवायं

सततमभिषुतं प्रवर्त्तते, 'वालाध्याय' इदकार्थम् ॥ एवमेतस्मिन् "अमा"—इत्येतत् नामाभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपयत्ते येति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुर्वा वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्यृगभवति ॥ १ (१३) ॥

"उर्वशी" (४०)—इति, अनवगतम् । "अप्सराः"—इत्यभिधेयवचनम् । "उर्वभ्यश्नुते"—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद् यशोऽभिव्याप्नोति । अथवा "ऊरुभ्यां" मैथुने धर्मे पुरुषम् "अश्नुते" व्याप्नोतीति उर्वाशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ "वा" "उरुः" महान् "अस्याः" "वशः" कामः, सेयमुरुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एता. शब्दसमाधयः ॥

अधुना "अप्सराः"—इत्येतं शब्द समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति । आह,—"अप्सराः" कस्मात् ? उच्यते,—सा हि

"अप्सारिणी" भवति, अपः प्रति नित्यमेव सरति, तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रियमुदकम्, तस्मादप्सरा। अथवा अप्सु सृतेत्यप्सरा। "अपि" चैवमन्यथा स्यात्,—"अप्स —इति" एतद् "रूपनाम"। "अप्सातेः" प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य (अदा॰ प॰), तर्हि "अप्सानीयम्" अभक्षणीय "भवति" न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? "आदर्शनीय" तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुषा, न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यमित्यर्थः। "व्यापनीय वा" व्यापनमर्हतीति। "आप्लृ व्याप्तौ (स्वा॰ प॰)" तस्य वा अप्स, तर्हि आयनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति। "स्पष्टं दर्शनायेति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते, न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्टमेवेत्यर्थः। "यदप्स —इत्यभक्षस्य" पुरस्तादुक्तम्,—"अपि वाप्स इति रूपनाम, अप्साते" न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति। तत्र "अभक्षस्य" अप्स शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः,—"यदेनश्चकृम यदप्सश्चकृमा वयम्"—इति। "यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये। यदेनश्चकृमा वय यदप्सश्चकृमा वय यदेकस्यापि धर्मणि एनस्ततोऽवयजनमसि स्वाहा"—इति (य॰ वा॰ स॰ २० १७)। वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः, 'यद्ग्रामे' 'वय' किञ्चित् 'एन' चकृम, 'यत्' च 'अरण्ये' 'यत् सभायाम्' 'यत्' च 'इन्द्रिये' प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्ग्रामादिभ्य 'वयम्, 'एनः' 'चकृम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्स' 'चकृम' यदभक्ष्यभक्षणं कृतवन्त, 'वय' किञ्चित्तदेवानेकप्रकारमेकैकस्यापि आवयोश्चेतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्मणि' तदनेकप्रकारमेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभूतम्,—यच्च सहत् कृतम्, यच्च पृथक् कृतम्, यच्च

मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसोऽस्माकं अपनयनं कृत्वा तत. 'अवयजनमसि' भवता हे हविः ! कारणपात्रात्व प्रधानात् हवामहे। "मरुत"—इत्यतो विशेषलिङ्गाभावात्तत्व-मस्यावसीयते॥ यत् "अप्स"—इत्येष शब्द अभ्यस्याभि-धायको दृष्ट, तत्राचार्योक्त "अपि वाप्स इति रूपनाममाप्-स्नाते"—इति (८८९ पृ० ८ प०)॥

अधुना यदुक्त "व्यापनीय वा"—इति (८८९ पृ० १० प०), "आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०) इत्येतस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य व्यापक निगम ब्रवीति,—"अप्सा नामेति व्यापिन"—इति। यथा आप्नोति अभिव्याप्नोत्यर्थं, तस्मा इत्येतदुपनाम भवति, तथैव निगम,—"पृथिव्या पुरीषमस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवा। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा"—इति (य० वा० स० १४, ४)। अग्निचयने द्वितीयायाञ्चितावाश्विन्यो नामेष्टका, तासामेकस्यामयमुपधानमन्त्र। 'पृथिव्या' 'पुरीषमसि' पूरयि-त्र्यसि। हे इष्टके। 'अप्सो नाम' 'तां' 'त्वाम्' एवमुपयुक्ता सती 'विश्वे' सर्वे 'अभिगृणन्तु' अभिष्टुवन्तु 'देवा'। किञ्च, सा त्व स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन स्तोमेन सृष्टा 'घृतवती' उदकमन्त्र-मिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद'। किञ्च, 'अश्विना' अश्विनौ देवौ 'अध्वर्यू' 'सादयताम् इह त्वाम्' तौ हि सम्राजानौ यथा त्व सादयितव्येत्यभिप्राय:। एवमत्रापि व्याप्त्यर्थेऽप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात्॥

एव तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्स इत्ययमेकदेश उपपादित, अधुना 'रा'—इत्येकदेशमुपपादयिष्यन्नाह — "तद्रा भवति रूपवती"। रो मत्वर्थे, तेनाप्सशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सरा: तद्रा भवतीत्येवमुक्तोऽपि मति

रेफस्य मत्वर्थता न गम्यत इति मन्यमानो भाष्यकार, तद-मेव मत्वर्थमाह, यदुक्तं रूपवतीति रूपसंयुतेत्यर्थः। तथा एव मत्वर्थोपसिद्धा, प्रति विशिष्टं रूपमित्यभिप्रायः। अथ "वा" एवमन्यथा स्यात्,—"तदनया" अप्सरश्शब्दवाच्यं रूपम् "आत्त" गृहीतमेव ज्ञातव्यम्। एतस्मिन् पक्षे 'रा'—इत्यय-मादानार्थः। अथ 'वा' एवमन्यथा स्यात्,—"तत्" अप्सरश्शब्द-वाच्यं रूपमतिरिक्तमिव "अस्मै" "दत्तम्" विधात्रा। तथाहि ति तस्मादतिशयेनानवद्यापि च लभ्यते। एतस्मिन् 'रा'—इत्ययं दानार्थः॥

"तस्याः" एवंरूपविशिष्टाया उर्वश्या अप्सरसः "दर्शनात्" "मित्रावरुणयोः रेतः" "चस्कन्द" स्कन्नम्। "तत्" तस्यार्थस्य "अभिवादिनी" "एषा ऋग् भवति"—॥ १ (१३)॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः। द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतः प्सानीयो भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यमिदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्यतेर्वपुर्वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा॥ २ (१४)॥

१ "उतासि मैत्रावरुण."—इति। वसिष्ठस्य अपुत्रस्येय-

मार्षम् । तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा। 'उत'—इति, अयम् 'अपि'शब्दार्थे वर्त्तमानोऽयस्त्वायामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति। सा पुनरियमृक्,—"विद्युतो ज्योतिः परि सञ्जिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा। तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभार ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २२, ५)। 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते दैदीप्यते इति विद्युत्—उर्वशी—इति, अस्मात्। 'ज्योतिः' प्रकाशः। तस्मात् 'परि' परितोऽधिकं 'सञ्जिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जायमानमित्यर्थः। 'मित्रावरुणौ' देवौ 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा' 'त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ'। 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विशः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि असि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ !'। कथं पुनर्मित्रावरुणयोरात्मजोऽसि—किं सहर्षेण ? न, इत्युच्यते, —'उर्वश्याः' सकाशात्। हे 'ब्रह्मन् !' 'मनसोऽधिजातः' न सहर्षेण। किञ्च, निर्बीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते। किन्तर्हि ? 'द्रप्सं' शुक्रम्, उर्वशीदर्शनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः। 'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामात्मकेन स्तुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण सहैकतामुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्नित्यर्थः। एवमेतस्मिन् "द्रप्सं स्कन्नम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिदृष्टी-

सार्थम् । तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । 'उत'—इति, प्रथम् 'अपि'शब्दार्थे वर्त्तमानोऽस्यामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति । सा पुनरियमृक्—"विद्युतो ज्योतिः परि सञ्जिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा । तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभार ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २३, ५) । 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत्—उर्वशी—इति, तस्मात् । 'ज्योति' प्रकाश । तस्मात् 'परि' परितोऽधिक 'सञ्जिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जायमानमित्यर्थः । 'मित्रावरुणौ' द्वौ 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा' 'त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' । 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विशः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीय जन्म ॥

'सः' त्वम् 'इत्' एतत् यावरं 'तमः' 'अवयुनम्' अप्रज्ञानमयं 'ततन्वत्' स एव तं सर्वमेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशात्मना समा-नोति 'सूर्य्येण वयुनवत्' "प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति, प्राणेऽस्तमेति"—इति ह्युक्तम्। तस्मात् प्राण इन्द्र, सूर्य्यस्योदयहेतुः, स तं सूर्य्यमुदनयत्। तेन 'सूर्य्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत् ज्ञानवत् करोति। तस्मात् स एवेन्द्र एवमुच्यते,—सूर्य्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञा-वत् चकार कृतवानसीत्यर्थः। यस्त्वमेवम्प्रभावः तस्य 'कदा', कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य' अम-रणधर्मिणः 'धाम' स्थानं 'इयक्षन्तः' यष्टुमिच्छन्तः 'न मिनन्ति' न व्ययन्ति हे 'स्वधावः!'। यत्र च न सर्वदै-वतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्, कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः॥ एवमिह "तमः ततन्वत् सूर्य्येण" "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धात् "वयुन"शब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युप-पत्तिः। कान्त्यर्थत्वमपि कश्चिदुपेक्ष्यम्, इहैव वा पक्षेण योज्यम्॥

"वाजपस्त्यम् (४९)"—इति, अनवगतम्। "वाजपतनम्"—इत्यवगमः। "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः। अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम्॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ७, ४, २५, ६)। पावमानी सौमी। अश्वरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तयोरेषा। 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः!' ऋत्विजः। 'पुरोरुचम्' अग्रतो दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्भूताः सन्तः, हे 'सूरयः!' मेधाविनः! 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमानगन्धम्, अथवा वाजगन्धो-तारम्, अथवा वाजमभ्रियितारम्। किञ्च, 'सनेम' सम्भ-जेमहि "वाजपस्त्यम्" वाजमयम्, तदस्माकमिति मन्यमानः

सन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स वाजपस्त्यः सोमः, तं नित्यकालमेव वयं भजेमहि ॥ एवमत्र गन्दमाकृष्यादर्थोपपत्तेश्च "वाजपस्त्य"शब्देन सोम उक्तः ॥

"वाजगन्ध्यम् (५०)"—इति, एतदपि पदमेकस्मिन्नेव निगमे निरुक्तम्, केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्यासः,—"वाजपस्त्यम्, वाजगन्ध्यम्"—इत्येष समाम्नायानुक्रमः, निगमे पुनः "अश्याम वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्"—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६) ॥

"गध्यम् (५१)"—इति, अनवगतम् । ग्रहणीयमित्यर्थप्रतीतिः । "यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन् कविर्यदहन् पार्याय भूषात् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, १८, १)। वामदेवस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अहीनसूक्तं चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येय शस्त्रे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! 'यासि' 'कुत्सेन' ऋषिणा स्तूयमानः, अथवा 'कुत्सेन' वज्रेणाभ्युद्यतेन, 'सरथं' समानगमनम्, अभिवहनरथमारुह्य, अथवा 'सरथं' रथसयुक्तं परानीकम् । 'अवस्युः' विरक्षिषुः आत्मीयान्, समर्दिषुश्च परकीयान् । 'तोदः' तुन्न इव केनचित् 'वातस्य' जवेन यासि । तथापि च गच्छन् 'हर्योः' अश्वयोः 'ईशानः' ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वामूहतुः । स त्वं भज 'ऋज्रा' ऋजुनैव मार्गेण न काश्चिदन्या गतिं धावमानः, 'वाजं न गध्यम्' वाजमिव ग्रहणार्हं भोक्तुमाभिमुख्येन । 'युयूषन्' पुनःपुनः सम्मिश्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । 'कविः' क्रान्तदर्शनः । 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्याय' पारणाय शत्रूणामुपरि चेतः करोषि, पारयितव्यायेत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान् 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे

इत्यर्थः। पश्यं ग्रहात्, पश्यं रचत्, पश्यकामत्—इत्येते मूषतेरर्थाः। एवमेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "मध्यम्" —इत्येष शब्दः "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते।

"गध्यतिः (५२)"—इति, अप्रतीतार्थः। स पुनरेष- "मिश्रीभावकर्मा"। "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे। ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता।" —इति (ऋ० सं० २, १, ११, ६)। भावयव्यस्यार्षम्। 'आगधिता' आश्लिष्टा आमिश्रिता च। 'परिगधिता' च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः। 'या' 'कशीकेव' प्रतिक्षणं कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामिति शूयतेऽप्यस्मिन्। सा यथा मदकाले प्रतिक्षणमतितरां परिष्वजति, स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवं याम् 'या जङ्गहे' परिरम्भति बाहुभ्याम्। परिरभ्य च 'ददाति'। 'यादुरी' आदरवती, अथवा यादसा रेतःसेकेन सहती। "यादः"—इत्युदकनामसु पठितम्। आह, किं ददाति 'मह्यम्'? इति, उच्यते,—'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः। या एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः। एवमत्र मैथुनसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मत्युपपद्यते।

"कौरयाणः (५३)"—इति, अनवगतम्। "कृतयानः"— इत्यवगमः। "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः। विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम्।"—इति (ऋ० सं० ५, ७, २८, १)। मेध्यातिथेः काण्वस्यार्षम्। यानमनया प्रशस्यते। 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च। 'पाकस्थामा' विपक्वप्राणः, 'कौरयाणः' कृतयानः 'विश्वेषां त्मना' सर्वेषामपि यानानां अध्यप्रतिपत्त्रीक-

मन्त्राणां मध्ये आत्मना तदेव 'शोभिष्ठं' शोभनतमम्, अनेक-रत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कौरयाणः=कृतयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"तौरयाणः(१४)"—इति, अनवगतम्। "तूर्णयानः"—इत्यवगमः। "जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे। स तौरयाणु उपयाहि युज्ञं मुरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुजोषाः ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३)। 'जातं' जातमात्रं विश्वेदेवाः 'यत्' 'त्वा' त्वां 'पर्यभूषन्' परिगृहीतवन्तः, 'महे' महति 'भराय' भरणाय, महान्तमसुरैः सह संग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण। 'सः' त्वं हे 'पुरुहूत !' इन्द्र ! 'तौरयाणः' त्वरितयानो भूत्वा 'उपयाहि' उपगच्छेनं 'यज्ञम्' 'मरुद्भिः' 'सखिभिः' सह 'सजोषाः' सम्प्रीयमाणः। उपागत्य च अस्माकमाप्रियः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्रागमसमवभ्रमात् "तौरयाणः=तूर्णयानः"—इत्युपपद्यते ।

"अक्रूयाणः(१५)"—इति, अनवगतम्। "अक्लीतयानः"—इत्यवगमः। "त्वयां वृय संघुन्धः१ स्तोतारस्तवु प्रणीत्यश्याम् वाजान्। उुभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृण्ह्यक्रूयाण ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्येषा, मैत्रायणीयके। हे भगवन्! मे 'त्वया वयं' 'सधन्यः' समानधनिनः यदेतदस्मद्गृहे धनमेतदावयोः तवाह्येत्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रूमः,—'स्तोतारः' त्वयैव रक्षिताः मन्तः, 'तव' 'प्रणीती' प्रणीत्या तवैव प्रणयेन 'अश्याम वाजान्' प्राप्नुयामोऽन्नानि। किञ्च, 'उभा शंसा' उभावपि शंसितारौ,—यथा-

यतो नः पापानि शंसति, यश्च पृच्छतः, तावुभावपि 'सुदक्ष' नहि। हे 'सत्यताते' यज्ञतनितः! किञ्च, 'अनुष्टु या' अनुष्ठानेन 'कृणुहि' कुरु कर्मणेतस्म्यादय यदहं ब्रवीमि। हे 'अह्नयाण ! अलज्जितयानेत्यर्थः ॥ एवमत्र "अह्नयाण."— इत्यनेन अह्रीतयानोऽग्निरुच्यते। उपपद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्वम् ॥

"हरयाणः(५६)"—इति, अनवगतम्। "हरमाणयान."— इत्यवगमः। "ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे। रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥"—इति (ऋ० म० ८, २, २५, २)। विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्षम्। उष्णिक्। यानमनया स्तूयते। 'ऋज्रम्' ऋजुगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमय रजतमिश्रितं वा, 'युक्तम्' अश्वैः। 'असनाम' लब्धवन्तो वयम्। क पुनर्लब्धवन्तः ? 'उक्षण्यायने'। उक्षण्यायन इति कश्चिदासीत्, तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने" नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने, सुषामणि' शोभनं सामास्य सुषामा, तस्मिन् यजमाने। तादृश. स दक्षो दातेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'हरयाणः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरित (५७)"—इति, अनवगतम्। प्रतीत्यस्य स्थाने आह, "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः। "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः। वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"— इति (ऋ० मं० १, ७, १२, ४)। कुत्सस्येयमार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। 'य.' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः'। किञ्च, 'य.' 'आरित. कर्मणि कर्मणि स्थिरः' आरित' सर्वान् स्तोमान्

प्रति योऽवस्थित.। केन ? देवतारूपेण मर्वेषु स्तोमेषु चाव-स्थानात्। यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः, य-स्तेन न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तत इत्यभिप्राय। 'वीडोश्चित्' संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः' इन्द्र' 'असुन्वतः' अभिषव-मकुर्वाणस्य 'वध.' वधयिता। तमेवङ्गुणयुक्तं 'मरुत्वन्त' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः॥ एवमयम् "व्रदित"शब्दो-ऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यूत."—इत्युपपद्यते॥

"व्रन्दी(५८)"—इति, अनवगतम्। "व्रन्दतेर्मृदुभावार्थस्य" धातुरेवायमप्रतीत.॥ ३ (१५)॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद्वना। निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितृ रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा। अव्रदन्त वीळितेत्यपि निगमो भवति वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गत-सपः सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परा दाः। स यथा धनानि विनाश-यति मा नस्त्वं तथा परादाः। तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते। तूर्णाशं न गिरेरधि-

त्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

एष एव निगमः,—"नि ०—० वना । प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित् कृणवः कस्त्वा परि ॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, १७, ५) । सव्यस्येयमार्षम्, आङ्गिरसस्येयम् । जगती । ऐन्द्री । स पुनरिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्न 'निवृणक्षि' निवर्जयसि । 'यत्' यस्त्वं हे भग-न्निन्द्र ! मेघं हत्वा 'श्वसनस्य' "शब्दकारिणः" वायोः 'मूर्धनि' उपरि 'शुष्णस्य चित्' "शोषयितुः" अपि भगवतः "आदित्यस्य" 'व्रन्दिनः' मृदुभावकर्तुः, आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्तब्ध-मपि च दृतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ व्रन्दी । तस्या-प्येव कर्मकारिणो मण्डल मत्यूर्ध्वं 'रोरुवत्' स्तनयितुशब्द' कुर्वाणः । 'वना' "वनानि" विक्षिपसि । ऊर्ध्वमधश्च "वनानि" उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु पक्षे "वधेन"—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे 'वना' —इत्येष शब्दो मेघवधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जनसम्बन्धात् । 'प्राचीनेन' प्रागञ्चितेन, प्रदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभिमुख्येन, 'मनसा' 'बर्हणावता' हिंसावता । 'यत्' 'अद्या चित्' अद्यापि त्वं कर्म 'कृणवः' करोष्येव, अनुकारमर्थः, तस्माद् ब्रवीमि,—'कः त्वा परि' ? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्वमेव सर्वभूतानि परिगृह्य वर्त्तस इत्यर्थः । एवमत्र "व्रन्दि"शब्देनादित्य उक्तः । तत् पुनरेत-दस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य व्रन्दित्वमिति । अतो व्रन्दि-शब्दस्य मृदूभावार्थोपपिपादयिषया क्रीडयतिना संस्तब्धार्थ-वाचिना सह समवतोऽत्र शब्दतः प्रयोगः ॥

ततो निगमात् ब्रन्दतेर्हि मृदूभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति,—"अव्रदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति"। अपिपूर्वोऽप्यय स्पष्टतर इत्यपिशब्द वीडयतिश्च "वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च" एतौ द्वावपि "समस्तकर्माणौ" "पूर्वेण" अनेनैव अनन्तरेण ब्रन्दिना, यस्मात् समानवाक्यतामुपगतो "प्रयुज्येते"। तस्मात् ब्रन्दिशब्दस्य मृदूभावार्थत्वमुपपद्यते। "तद्द्वेवानां देवतमाय कर्त्त्वमश्रथ्नन् दृढाव्रदन्त वीडिता। उद् गा आजदभिनद् ब्रह्मणा वलमगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः॥"—इति (ऋ॰ सं॰ २, ७, १, २)। गृत्समदस्यार्षम्। जगती। बार्हस्पत्ये, सूक्ते। 'तत् कर्त्व' तत् कर्म 'देवानां' 'देवतमाय' देवतमस्य बृहस्पते, यत् 'अश्रथ्नन्' श्लथान्यभवन्, 'दृढा' दृढान्यपि सन्ति नैवदृन्दानि। किञ्च, 'अव्रदन्त' मृदून्यभवन्। कानि पुन स्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते,—'वीडिता' यानि वीडि तानि व्रीडितानि सवलानि दर्पितानि, असुरकुलानि, अन्यानि वा यानि कानिचित्, तानि मृदून्यभवन्निति। किञ्च, 'उद् गा आजत्' उदाजद् गा, उदगमयदप। 'अभिनत्' 'वलम्' मेघम्, 'ब्रह्मणा' स्तूयमान। किञ्च, 'अगूहत्' अन्त र्मयत् 'तम' वैद्युताग्निना। किञ्च, 'व्यचक्षयत् स्व' व्यदर्श यत् आदित्यम्॥ अस्ययधानकरणेन व्रीडयतिना सह प्रयो गात् व्रीडतेरर्थवैपरीत्येन ब्रन्दतेर्मृदुतार्थत्वमुपपद्यते नभस॥ एवमव्रीव्रदन्त वीळितेति ब्रन्दतेः, व्रीडयतेर्वीन्दिना सह प्रयो गोऽन्यत्र कचित् द्रष्टव्य॥

"निष्पपी(१८)"—इति, अनवगतम्। "विनिर्गतपमा"—इति शब्दसमाधि। "स्त्रीकाम" पुरुषोऽभिधेय, स हि नित्य निर्गतशेप एव भवति। "सप स्पृशते" "स्पृशतिक र्मण" स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानस्य,—शेप, तेन हि स्त्री स्पृश्यते।

"प्रति यत् स्या नीथा दर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् । अध स्मा नो मघवञ्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्षपी परा दाः ॥"—इति (ऋ॰ सं॰ १, ७, १८, ५)। कुत्सस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे भगवन्निन्द्र ! 'यत्' यस्मात् 'प्रत्यदर्शि' प्रतिपश्यतीव, 'स्या' सा 'नीथा' स्तुतिः । "नीथाविदो जरितारः"—इति (ऋ॰ सं॰ ३, १, ११, ५)। एतस्मान्निगमात् स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते । 'दस्योः' यष्टोः दासयितुस्तव 'ओको न' ओक इव, निवासमिव । 'अच्छ' आभिमुख्येन, हृदयमनुप्रविश्य । 'सदनं' स्थानम्, यत्र तया नीथया स्तुत्या गन्तव्यम्,—यस्तवाभिमतो गुणः, अनेन यदि नाम मामेव स्तोता स्तूयात्, साधु स्यादिति, तमर्थमनुप्रविश्येव भवतो हृदयम्, तेनार्थेनात्मानमभिसम्बन्धयित्वा एतन्मम सदनमित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकालमेवागच्छति । अत एवमतः स्तुत्युदीरितारो वय भवतः । 'अध' एतस्मात् कारणात् वयं ब्रूमः,—हे 'मघवन् !' 'चर्कृतात्' पुनः पुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्मणः, आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्मानमस्मान् 'परा दाः' पराङ्मुखान् दधीथाः, उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मघेव निष्षपी' स यथा धनानि नित्यविनिर्गतश्रेपी विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् त्वम् 'मा' अवसादयिष्टाः धनभूतास्तव वयमतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्षपी" निर्गतपसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ।

"तूर्णाशम् (६०)"—इति, अनवगतम् । "उदकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम् । "तूर्णाश" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्नुते" व्याप्नोति, तूर्णाशमिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकना-

मस्तु, तेनायमीतार्थम्। प्रति श्रुताय वो धृषत् तूर्णाशं न गिरेरधि। हुवे सुशिप्रमूतये॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, १, ४)। मेधातिथेरार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्याये प्रयुज्यते। मैत्रावरुणस्य प्रथमे मन्त्रे विनियुक्ता। हे ऋत्विग्यजमानाः! युष्माकं प्रतिश्रुतमार्त्विज्यमुपगच्छता अहमिन्द्रं स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माकमुपकरणार्थमेतस्मिन् कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम्। 'हुवे' आह्वये। 'सुशिप्रं' सुहनु सुनसं वेन्द्रमहम् 'ऊतये' तर्पणाय, अथवा भवतामात्मनश्च रक्षणायेति स्यात्। कथम्पुनराह्वयामि? "तूर्णाशं न गिरेरधि"। यथा 'तूर्णाशम्' 'गिरेः अधि' मेघस्योपरि वर्त्तमानमाह्वयन्ति वर्षार्थिनो जनाः। एवमाह्वयामीति॥ एवमत्र गिरिसम्बन्धात् "तूर्णाशम्" उदकमित्युपपत्तिः॥

"क्षुम्पम् (६१)"—इति, अनवगतम्। "अहिच्छत्रकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यत्" यस्मात्तत् स्तम्भात् "क्षुभ्यति" चलति, तस्मात् क्षुपं क्षोभणमिति न्याय्यम्॥४ (१६)॥

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग॥ कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥५ (१७)॥

१ "कदा मर्त्तमराधसं०—०इन्द्रो अङ्ग" इति (ऋ० सं० १,

६, ६, ३)। गोतमस्यैतमार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्री। तार्तीय-सवनिकेषु उक्थपर्य्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्तं' मनुष्यम् 'अराधसम्' अनाराध-यन्तम्, यः तमिन्द्र नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम्। 'पदा' पादेन 'स्फुरत्' अवस्फुरिष्यति, अभिहनिष्यति स इन्द्रः। "स्फुरति (१५), स्फुलति (१६)"—इति वधकर्मसु पठितम्। किञ्च। 'कदा नः' कदा अस्माकं परिचरणमा-नानां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च 'शुश्रवत्' श्रोष्यति 'गिरः' सः 'इन्द्रः' 'अङ्ग' क्षिप्रमित्यर्थः। कदास्माकं परिचरितॄणामिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः। अनाराधयितृंश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति? कदा अनाराधयित्राराधयित्रोर्विशेष स्यादित्यभिप्रायः। स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते, भाष्ये पुनरत्र लोकः "पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—इत्येवमधीते, तथाच,—"कदा नः शृणोति गिरः"—इति, तदेतत् "क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—"शृणोति गिरः"—इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषयोर्वैलक्षण्यात् दुर्ज्ञेयो मन्त्रार्थः इति "गिरः अवस्फुरसि"—इति मध्यमपुरुषयोगे प्रत्यक्षकृतलक्ष-णाभिसम्बन्धी। मन्त्रस्य "कदा नः शृणोति च गिरः"—इत्येतत् परोक्षकृतः। एवमेतद्भाष्यं दुर्ज्ञेयम्, यद्येष भाष्यस्य सम्यक् पाठः? अथ पुनरसम्यक् पाठः? सम्यक्पाठो ऽन्वेष्टव्यः। अहन्तु लक्षये,—यथैव मया मन्त्रो व्याख्यातः, *स एव सम्यक् पाठः स्यात्।*—"पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति" —"श्रोष्यति च गिरः"—इति, तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते। ऋक्ऽपि वास्मिन् काश्चित् परोक्षकृता ऋचः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः। अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य भाष्यस्या-भिप्रायः। अविच्छिन्नक हि पादेन स्फुटमात्रं श्रोष्यति।

तथावाताराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । "तुम्प"शब्देनाल्पिच्छत्वमभिधीयते ॥

"निचुम्पुण. (६२)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । "निचुम्पुण सोमो भवति"—इत्यभिधेयवचनम् । "निचान्त-पृण."—इति शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भक्षित. "प्रीणाति" ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्य्यत आवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत् पद्यते ॥ ६ (१८) ॥

"पत्नीवन्तः सुता इमे"—"निचुम्पुणः । ऋषी नाम आङ्गिरसः, तस्येयमार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्य्यायेषु मध्यमे पर्य्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । 'पत्नीवन्तः' पत्नीभि. अद्भि, तद्वन्त । 'सुता' अभिषुता. । 'इमे' सोमा । 'उशन्त.' "कामयमानाः" इव 'यन्ति' देवान् प्रति, 'वीतये' कथ नामास्मान् देवाः पिबेयुरित्येवमर्थं कामयमाना इव यन्ति । किमेतदेव ? नेत्युच्यते । पुन पुनरेव. 'निचुम्पुण.' सोम. "अपां" वीर्येण भक्षित, तासु तासु क्रियासु प्रदीय-

मान. अस्माभिर्देवान् प्रति 'अग्नि.' एव भवति, गन्तैव भविष्यति ॥ एवमिह सोमाधिकारात् "निचुम्पुण"शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"समुद्रोऽपि निचुम्पुण."—इति "उच्यते"। स हि "निचमनेन" उदकेन "पूर्यते" उदकं हि निचम्यत इति निचमनम्। कृत्योऽत्र निगमः ॥

"अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते"। "नीचैरस्मिन् क्वणन्ति", शब्द कुर्वन्ति। तत्र ह्युत्तमवभृथेष्यौपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः। अथ "वा" "नीचै." अस्मिन् यज्ञपात्राणि "दधतीति" निचुम्पुणः, तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते। "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। . अव देवैर्देवकृतमेनो यासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरूराव्णो देवरिषस्पाहि ॥"—इति (य० वा० सं० ३, ४८)। अनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षेप्यन्ते सोमपात्राणि। हे 'अवभृथ' अवभृथदेव ! हे वरुण। नीचक्वणन। 'निचेरुरसि' नीचैश्चरणशीलोऽसि। निचुम्पुणो नीचक्वणनो भूत्वा गृहे गृहे यज्ञगृहेऽवसिष्ठसे। स त्वमेवङ्गुणविशिष्टः "अव देवै देवकृतम् एनः यासिषम्" अवयाचि नः देवैः सहितो देवकृत देवनिमित्तम् देवापराधम्, तमेन.। 'अव' याचि 'मर्त्यैः' सहितः 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्, एनः, 'पुरूराव्ण' पुरोः महतोऽपि 'देवरिष.' देवरोषणादस्मात् पाहि ॥ एवमत्र "निचुम्पुण"शब्देनावभृथ उच्यते।

निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदि (६३)"—इति, अनवगतम्। "गन्तु" एष निर्देशः कृतः "भवति"। "यत् पद्यते" यस्मादसौ पद्यते गच्छतीत्यर्थ.। अभिधेयः पक्षी, स हि नित्यकालमेव पतितो भवति ॥ ६ (१८)॥

सुगुर॑सत् सुहिर॒ण्यः स्व॒श्वो॑ बृ॒हद॑स्मै॒ वय॒ इन्द्रो॑ दधाति । यस्त्वा॒ यन्त॒ं वसु॑ना प्रातरित्वो मु॒क्षीज॑येव॒ पदि॑मुत्सि॒नाति॑ ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यतेः । आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मु॑च्यते । आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम् बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१९) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

सुगुरसत्०—०सिनाति"—इति (ऋ० सं० २, १, १०, २) । कक्षीवत आर्षम् । य एव 'सुगु' भवति, शोभनगु । स एव 'सुहिरण्य' भवति । स एव 'स्वश्व' भवति । 'बृहत्' च महच्च 'अस्मै' 'वय' 'इन्द्र' 'दधाति' ददाति । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते,—"यस्त्वाऽऽयन्तं वसु॑ना प्रातरित्व" । प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रात प्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति, तेनैवमामन्त्र्यते—'प्रातरित्वः !'—इति । 'आयन्तम्' आयान्तं 'वसुना' अन्नेन क्षुधाविघातेन प्राणरक्षणेन । 'मुक्षीजयेव पाशयेव, "कुमार" 'पदि' पतितार पक्षिणम्

'उत्सिनाति' उद्धृत्य सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्त्वपि तीत्यर्थः। यथा हि—अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् प्रवृत्तोऽध्वसंयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतत् स्यात्॥ एवमत्र पक्षी "पदि"शब्देनोच्यते, स हि अतिक्रममाणः पाशया बध्यत इत्युपपद्यते॥

"सुचीजा मोचनाच्च" सा हि अवमुच्यते प्रक्षिप्तः पादे। "सयनाच्च" सीयते बध्यते हि तया पक्षी। "ततनाच्च" सा हि पक्षिणो वधार्थं तन्यते। एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं "सुचीजा"—इत्येतदभिधानं भवति॥

"पादु. (६४)"—इति, अनवगतम्। "पद्यते."—इत्यर्थं प्रतीति। सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगपगूहः समर्ये।०—०सुच्यते॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)। वसुक्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। मरुत्वतीये शस्यते। हे यजमान! 'सा' 'ते' तव 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्य्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तमयरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्य्येण कर्मणा सर्वभूतानि जीवन्ति इत्यभिप्रायः। यत एवमयेतस्मात् कारणात् ब्रवीमि,—'तस्य' सूर्य्यस्य 'विद्धि' विजानीहि, यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः। 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्य्याय, 'एतादृक्' एतादृशमुपकारम् 'अपगूहः मा संवृतं कार्षीः। प्रत्युपकारायास्मै त्वमभ्युद्यच्छस्वेत्यभिप्रायः। अपि च 'समर्य्ये' संग्रामे एतस्मिन्, मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्, श्वः अद्य वा म्रियेथाः, को हि तद् वेद?—कस्य कदा मृत्युरिति। स त्वं तत्कृतानि शोभनकार्य्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वास्मै सूर्य्यायेत्यभिप्रायः। आह,—का पुनः सूर्य्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः? इति। "प्राविः स्वः

कृणुते गूहते बुसम्"। 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः। 'गूहते' संवृणोति रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम्। किञ्च, 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेजयतुः तमःपङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः। 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः। अत-एवमयमस्य च तवोपकारि महत्त्वः। अतः प्रत्युपकर्तव्यास्मा, इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दार्थोपपत्तिः "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते॥ "बुसमित्युदकनाम"। "ब्रवीतेः" शब्दार्थस्य (अदा० प०), तद्धि शब्दवद्भवति। "भ्रंशतेर्वा" तद्धि भ्रश्यते (दि० प०) मेघात्। "यद् वर्षन् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तत्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—इति समासतो भाष्यकारेणाय-मस्यार्थपर्यायार्थ उक्तः॥ ७ (१८)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमस्याध्यायस्य)

तृतीयः पादः॥ ५, ३॥

—:○:—

चतुर्थः पादः।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा॥ १ (२०)॥

"वृकः(६५)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "वृकः" तावत् "चन्द्रमा भवति" स हि "विवृतज्योतिष्कः" प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद् वृकः। अथ "वा" "विकृतज्यो-

'प्रसिनाति' उहस्य सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्त्वपि तीत्यर्थः। यथा हि—अतिथिरभ्यागो भवति, स पतन् कुर्वि तोऽन्नमयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतत् स्यात्। एवमत्र पक्षी "पदि"शब्देनोच्यते, स हि अति-क्रममाणः पाशया बध्यत इत्युपपद्यते॥

"मुचोला मोचनाच्च" सा हि अवमुच्यते प्रसितः पादे। "सयनाच्च" सीयते बध्यते हि तया पक्षी। "ततनाच्च" सा हि पक्षिणो बधार्थं तन्यते। एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं "मुचीला"—इत्येतदभिधानं भवति॥

"पादुः (६४)"—इति, अनवगतम्। "पद्यते"—इत्यर्थ-प्रतीति। सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगपगूहः समर्ये।०—०र्मुच्यते॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, १९, ४)। वसुक्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते। हे यजमान! 'सा' 'ते' तव 'जीवातु' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तमयर-सादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीवसि इत्यभिप्रायः। यत एवमर्थेतस्मात् कारणात् ब्रवीमि,—'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि, यस्त्वया स्तुति-हविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः। 'मा' त्वम् 'स्मै' सूर्याय, 'एतादृक्' एतादृशमुपकारम् 'अपगूह' मा संवृतं कार्षीः। प्रत्युपकारायार्थं त्वमभ्युद्यच्छस्वेत्यभिप्रायः। अपि च 'समर्ये' संग्रामे एतस्मिन्, मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्, श्वः अद्य वा श्रेयाः, को हि तद् वेद ?—कस्य कदा मृत्युरिति। स त्वं तत्कृतानि शोभनकार्याणि मन्य-मानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वार्थं सूर्यायेत्यभिप्रायः। आह,—का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति। "प्राविः सः

क्षणुते गूर्हते कुसम्" । 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स' आदित्यः । 'गूहते' संहरतोति रश्मिभिः 'कुसम्' उदकम् । किञ्च, 'सः' 'पाद्' तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेजयतः तमःपङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः । अत-- एवमयमस्य च तवोपकारे प्रवृत्तः । अतः अस्य पक्तुमस्वात्मा, इत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः "पाद् = पदनम्"— इत्युपपद्यते । "कुसमित्युदकनाम" । "अवीतेः" शब्दार्थस्य (अदा० प०), तद्धि शब्दवद्भवति । "अं शतेर्वा" तद्धि अश्यते (दि० प०) मेघात् । "यद् वर्षम् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तत्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—इति समासतो भाष्यकारेणायमस्यार्थश्चैत्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१८) ॥

इति निरुक्तस्य दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)
तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

ऋक्षश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विक्षतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

"ऋक्ष.(१५)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । "ऋक्षः" तावत् "चन्द्रमा भवति" स हि "विवृतज्योतिष्कः" प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद् ऋक्षः । अथ "वा" "विक्षतज्यो-

तिष्कः"—इति वृकः, तद्धि तस्य विक्रान्तं ज्योतिः, शीतत्वात्, इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य। यद्वा "वा" विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः, तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात्। एते शब्दसमाधयः॥ १ (२०)॥

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि। उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविस्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते॥ २॥

"अरुणो मासकृत्—० रोदसी"—इति (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)। त्रितस्यैतमार्षं कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम्। पङ्क्तिः। वैश्वदेवी। 'अरुणः' "आरोचनः" आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया। 'मासकृत्' "मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता"। मासशब्दसम्बन्धादर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः, तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति। "चन्द्रमाः" 'वृकः'। आह,—किं करोति? इति, उच्यते,— "पथा यन्तं ददर्श हि" नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः 'पथा' स्वेन मार्गेण 'यन्तं' 'ददर्श' पश्यति "नक्षत्रगणम्"—यं सा-

मन्धकूपे पतितं पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथचित्त्वस्य-मस्मास्त्रायेतापदो मामित्यभिप्रायः। किञ्च, "उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तम्"। यथा कश्चित् 'तष्टा' तथा "पृष्टरोगी" कश्चिदृतं "तत्सुवन्" अच्छेद्नास्मदे वयं योक्ष्या न वा ?—इत्यनेनोत्कटो भूत्वा 'निचाययति' पश्यति, एव "चन्द्रमाः" अप्युज्जिहीते "येन" नचत्रेण "यीक्ष्यमाणः" —अमुना मयाथ योक्तव्य इति। एवं 'निचाय्य' "तष्टा" खेन इष्टात् दर्शनेन। ततस्तदेव "अभिजिहीते" तेनैव सहो-देतीत्यर्थः। एवमस्य येनार्थ', समयमादुरोगोर्द्धकायो हि भूत्वा पश्यति, मया त्वस्यार्थो नाप्नोति मा न पश्यत्यधोवर्त्त-मानम्। एवमतो ब्रवीमि,—अपि तावत् हे 'रोदसी !' 'वित्त' विजानीतं 'अस्य' वित्तमार्त्तिं प्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरत मामस्मात् कूपात् इत्यभिप्रायः। एवमत्र असुगमशब्दास् मासकृच्छब्दाश्च "वृकः=चन्द्रमाः"। चन्द्रमः-शब्दाच नचत्रगणोऽध्याहृत', तदार्थोपपत्त्यविरोधात्॥

येषां तु शाखिनां "मा सकृत्"—इत्येतत् पदद्वयं भवति, तेषां सकृत् मा ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्य मोचयेदस्याः आपदः, यथा तु यन्तं नचत्रगणं पुन पुनः पश्यति न मामित्येवमादि योज्यम्॥

"आदित्योऽपि वृक उच्यते"। "यद् आवृङ्क्ते" यस्मा-दसौ तम आवृङ्क्ते, तस्माद्वृकः॥ २॥

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य। आह्वयदुषा अश्विना-वादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरि-

व्याख्यानं यथापि वृक उच्यते विकर्तनात्। वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः। उरामथिः। उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा। वृद्धवाशिन्यपि वृक उच्यते। शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकारे-त्यपि निगमो भवति। जोषवाकमित्यविज्ञा-तनामधेयं जोषयितव्यं भवति॥ ३ (२१)॥

"अजोहवीदश्विना०—०वृकस्य। वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १६, १)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अजोहवीत्' "आह्वयत्" आह्वानवती "उषा."। हे 'अश्विनौ!' युवाम्। वर्तकयोषा 'वर्तिका'। कदा पुनराह्वयत्? इति, उच्यते,—'आस्नः' आस्यादेनां 'वां' युवाम् 'अमुञ्चतम्'। 'वृकस्य' आदित्यस्य। उषाः किल "आदित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ" आह्वत-वती, "तामश्विनौ प्रमोचितवन्तावित्याख्यानम्"—एतस्मि-न्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपेक्षितव्यं मन्त्रा-र्थनिर्णयाय। 'आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्।"—इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४)। एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम्। किञ्चान्यत्। "विजयुषा ययथुः सान्वद्रेः"। 'विजयुषा' विजयमिच्छन्तौ युवां 'ययथुः' गच्छथः, 'सानु' समुच्छ्रितम् 'अद्रेः' मेघस्य विस्तरमाकाशम्। किञ्च, युवामेव 'जातम्' उपद्रवं दुर्भि-

धारकौ कृत्स्नस्य जगतः, 'विश्वाचः' विश्वगमनौ, सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वमभिप्रच्छाद्य, ततः 'घृतं' घृतवन्तौ स्थ, 'विपेव' उदकेनेत्यर्थः॥ यथाऽस्मिन् वृक-शब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम्॥

"श्वापि वृक उच्यते" "विकर्त्तनात्" विविधमसौ कृन्तति तस्माद्वृकः। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति। सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आगहीन्द्र प्र चित्रया धिया॥" —इति (ऋ० सं० ६, ४, ४८, २)। प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षम्। सतो बृहती। महाव्रते त्वचाशीतिषु विनियुक्ता। 'वृकश्चित्' वृकोऽपि, 'श्वा' सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव। 'वारणः' वारयिता शत्रूणाम्। किमुतान्यान्युपकरणानि? 'उरामथिः' "उरणमथिः" उरान् मेषान् यो मथ्नाति स उरामथिः। स पुनरस्येन्द्रस्य 'आभूषति' 'वयुनेषु' प्रज्ञानेषु, यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं शत्रूनिति, तदैवासौ आभूषति। यस्य सर्वैव सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्, हे 'इन्द्र!' 'स' त्वम् 'इमम्' 'नः' अस्माकं 'स्तोमम्' उपश्रुत्य 'आगहि' आगच्छेमं यज्ञं 'प्र' प्रकर्षेण 'चित्रया' चायनीयया कमनीयया 'धिया' बुद्धया॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते। तत्पुत्रमनृभिश्च देवानां भवितव्यम्, तस्मात् श्वापि वृक उच्यत इत्युपपद्यते, इतरेषामारण्यकानां परिग्रहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः,—वृकश्चिदस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात्। उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः,—आगहीन्द्रेत्यस्मान्मध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च। देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षीभवति। तदेतत् सर्वेष्वेवलक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम्॥

निगमप्रसङ्गमुच्यते,—"ऊर्ण-—कर्णावान्" ऊर्णया तद्वान् "भवति"। "ऊर्णा पुनर्वृणोतेः"। इति निग्रहप्रसङ्गम्। 'ता

अपि शीततायां विक्रियन्ते। "ऊर्जितिर्वा" आच्छादनार्थे स्यात्, ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

"वृकवाशिन्यपि वृकमुच्यते" येषा वृकं वाश्यते,—शिवा, सापि वृकमुच्यते, विकर्त्तनादेव। "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार। तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥"—इति (ऋ० स० १, ८, ११, १)। ऋज्राश्वस्यैतदार्षम्। 'शतं मेषान्' 'वृक्ये' शिवायै, तया वाशिते सति परितुष्ट 'चक्षदानम्' 'दानम्'। येयमेव शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थसिद्धये वाश्यते, तस्यै, शतं मेषाणां दीयतामित्येवमाज्ञापितवान्। 'ऋज्राश्वम्' ऋज्राश्वो नाम राजपुत्रः, तम्। 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः। 'तस्मै' एवमन्धीभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासत्या' अश्विनौ देवौ विचक्षे विगतदर्शनाय 'आधत्तम्'। 'दस्रा' दर्शनीयौ अश्विनौ। 'भिषजौ' देवभिषजौ। भयसादयितारौ, 'अनर्वन्' चक्षु आधत्तम् अनाश्रितमन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधानमित्यर्थः ॥ एवमन्त्र मेषसम्बन्धात्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् "वृकवाशिनी वृकमुच्यते"—इत्युपपद्यते ॥

"जोष (१६)"—इति, अनवगतम्। "अविज्ञातनामधेयम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "जोषयितव्यं भवति"—इति शब्दसमाधि। जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्वचस्य स्पष्टत्वात् ॥ २ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृताढृधा। जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथ-

श्चन ॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेतीयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमय्युपमार्थे वा । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति । कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः समनमिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

"य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसथश्चन"—इति (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)। भरद्वाजस्यैतदार्षम् । बृहती । हे 'इन्द्राग्नी !' 'यः' यजमानः 'सुतेषु' अभिषुतेषु सोमेषु 'वां' युवां 'स्तवत्' "स्तौति" 'तेषु' कर्मसु 'ऋतावृधा' सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । "तस्य" युवाम् "अश्नीथः" स युवयोः बहुमत इत्यभिप्रायः । "अथ" पुनः "योऽयम्" "जोषवाकम्" अविज्ञातं किमपि उपांशु "वदति" "विजञ्जपः" केवलमुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव, न कर्मकारीत्यभिप्रायः ।

तस्य 'जोपवाकं वदत.'। 'यज्ञहोषिणा' हे "प्राजितहोषिणौ!" प्रभूतयागौ। "यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणामिति ह विज्ञायते"। 'देवा' हे "देवौ!" 'न भक्षयत' न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथ', तेन युवयोर्नासौ बहुमत इत्यभिप्रायः। अत्र "जोपवाक वदत." "न भक्षय."—इत्येतद् दृष्टा य. सुतेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न भक्षथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। एवमत्र विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावात्तस्य चोपांशुत्वाभाव्यात् "जोपवाक"शब्दोऽविज्ञातनामधेयमित्युपपद्यते॥

"क्षत्ति (६७)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "क्षन्तेः"—इति धातुनिर्देशः। "यशोऽन्नं वा"—इत्यर्थवचनम्। कर्त्तनमिति व्याख्यम्, यशो हि द्विषतां मर्माणि क्षन्तति, अन्नमप्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव क्षन्तति। "समु त्वा भूतमं सुरु प्रचेतसुं राधो भागमिवेमहे। महीव क्षत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नवन्।"—इति (ऋ० सं० ६, ६, १२, ६)। नृमेधसः प्रियमेधमयेयमार्षम्। सती बृहती। ऐन्द्री। चतुर्विंशादिषु सात्विकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनियुक्ता। 'सम् उ त्वा' हे 'असुर' प्रज्ञावन्! 'प्रचेतस' विहृतप्रज्ञानं 'राध.' धनं स्वमिव पित्र्यं 'भागम्' उत्पत्रप्रणयत्वात् 'ईमहे' तवोदेहि स्थिरशरीराणां नदेतदस्तु नः। किञ्च, 'महीव क्षत्ति.' महदिव यशः, महद्वा अन्नम् 'शरणा' शरणम्, गृहम्। 'ते' तव हे 'इन्द्र!' यत् "अन्तरिक्षलोके" इदह 'प्राश्रवम्'। किञ्च, 'ते' तव 'सुम्ना' सुम्नानि धनसम्बन्धीनि सुखानि, त्वत्तोऽस्मानोत्यर्थः। यद्वा, सुम्नानि, सुखसाधनानि, अप्सरःप्रभृतीनि प्राश्नुया-

गृहम्। तदहं सोमं सुन्वानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्यमश्नुयाम्, देहपातोत्तरकालमिह चामुत्र चैतत् नः फलद्वयमस्तु त्वत्त इत्यभिप्रायः। यशो हि विस्तीर्णं भवति, तेन हि गृहस्योपमानमुपपद्यते। यदनुप्रविष्टानाम् अशनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम् प्राश्नुयामित्येवमर्थे-नाप्युपपद्यते॥

"इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव"। सूत्रमयी कन्थेति या प्रसिद्धा, साप्येतस्मादेव कृन्तते:, सा हि वस्त्रावयवैः सूत्रैः प्रथिता भवति। "उपमार्थे वा" चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते। तयेतरा सूत्रमयी उपमीयते, विकर्त्तनसामान्यात्। कृत्तिरिव कृत्तिः कन्था। "कृत्तिंवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा"—इति। व्याख्यातोऽयमष्टमेऽध्याये निगमः॥

"श्वघ्नी (६८)"—इति, अनवगतम्। "कितवो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्वं हन्ति"—इति शब्दव्युत्पत्तिः। स्वघ्नी इति न्याय्यम्। विग्रहप्रसङ्गमुच्यते,—"स्वं पुनराश्रितं भवति" तद्धि स्वामिनमाभिमुख्येन श्रितं भवति स्वत्वेन। "कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्य्यं जयत्। न तत्ते अन्यो अनु वीर्य्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)। कृष्णस्याङ्गिरसस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। जगती। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्य्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। यथात्र कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः 'कृतं विचिनोति' 'देवने' आस्तारे, अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेयमहमित्येवम्। 'मघवा' इन्द्रः 'संवर्गम्' उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेघानां मध्ये, विचिनोति,—अतमस्त्वेषां मेघानामुदकदाने समर्थः? इति,

न विज्ञाय यदजहत्। 'सख्यम्' सुखु ईरयितारमपाम्। 'न' 'तत्' 'ते' तव 'अन्यः' कश्चित् 'अनुवीर्य्यं' शकत्। तद् वीर्य-कर्म तावकम् अन्यः कश्चिदनुकर्त्तुमशक्तः। 'न' अपि 'पुराणः' 'न नूतन' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः। न पूर्वे चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः। कृतसम्बन्धाद् देवनसम्बन्धाच "अश्वो-कितव."—इत्युपपद्यते।

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः, स एव विपरिणाम-यितव्यः, अत्र चोक्तः समाधिः।

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवास्तीति" एषा "शब्दानुकृति." स हि नित्यकालमेव दिदेविषुः प्रतिदेविकृभिः, कितवैः पृच्छ्यते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव। अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येवमसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः, स हि तस्मादेवमाशासनात् "आशीः"निमित्त-"नामक." कितव एवासौ बभूव।

"समम् (६८)"—इति, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम"। तत् पुनरेतत् "अनुदात्तम्" "त्वत्समसिमेत्वनुदात्तानि"—इति सूत्रम्। विप्रतिपन्नस्वरत्वादत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, एतेन चाप्यनेकार्थताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्य-कारेण॥ ४ (२२)।

मा नः समस्य दूढ्यः [१]परिद्वेषसो अंहतिः। ऊर्मिर्न नावमावधीत्॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नावमावधीदूर्मिरूर्णोतेर्नौः प्रणोत्तव्या

भवति नमतेर्वा तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना-शिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दान-कर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्यामुरुष्यतिः रक्षाकर्मा । अथापि प्रथ-माबहुवचने । नभन्तामन्यके समे ॥ ५ (२३) ॥

"मा नः समस्य——०माकिर्धीत्"। विरूप आङ्गिरस एतामाग्नेये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दश-रात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवने आग्ने सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात् 'मा नः' मास्मान्, 'समस्य' सर्वस्यैव, 'दूढ्यः' दुर्धियः पापधियः, 'परिद्वे-षसः' सर्वतो द्वेष्टुः, अमूर्तः, 'अंहतिः' वध इत्यर्थः । 'ऊर्मिन' ऊर्मिरिव, यथोर्मिर्नावमाभिमुख्येन गत्वा वधयति, मैवमंहतिरस्मान् द्वेष्यप्रहितोऽवधीदिति ॥ एवमत्र सर्वस्मा-देव द्वेष्टुर्बन्धानभीष्टत्वात् "समस्य"—इत्येतत् सर्वनामेत्युप-पद्यते ॥

"ऊर्मिः, ऊर्णोति." आच्छादनार्थस्य, सा ह्याच्छादयति तीरमुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । "नौः प्रणोतव्या भवति" पारगमनाय, "नमतेर्वा" स्यात्, सा हि प्रह्वीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

आह, यदेतत् समसिति शब्दरूपम् "अनुदात्तप्रकृति" अनुदात्तस्वभावम्, "तत् कथ नाम स्यात्" ? "अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः, उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । दृष्टं,

—"द्रष्टव्यं तु" एतत्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मादामैवैतत् "भवति"॥

आह, क पुनरस्य व्ययो दृष्टः? इति, उच्यते,—"उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो:—इति सप्तम्याम्" व्ययो दृष्टः। "विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्नीमहे। उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २, १)। सौभरेरार्षम्। सतो बृहती। ऐन्द्री। आख्याने विनियुक्ता। 'विद्म' विजानीमो वयं 'सखित्व' सखिभावम्। 'उत' अपि च। हे 'शूर' वज्रिन्! इन्द्र! 'भोज्यं' भोग्यम् अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं 'आ ईमहे' आभिमुख्येन स्थित्वा याचामहे,—'ते' तव यानि धनानि। किञ्च, 'उतो' अपि च 'समस्मिन्' सर्वस्मिन् 'शिशीहि नः' देहि अस्माकं हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! क पुनराशिशीहि नः? इति,—'वाजे' अन्ने इत्यर्थः। हे 'सुशिप्र' हे सुनस! अथवा हे सुहनो! 'गोमति' गोभिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः॥ एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्या व्ययो दृष्टः॥

"उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्" व्ययो दृष्टः। "तं त्वा०—०सखिभ्य। स न. बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणो अघायतः समस्मात्॥"—इति (य० वा० सं० ३, २६)। श्रुतबन्धोरार्षम्। आग्नेयी। द्विपदा। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता। यः त्वमेवम्प्रभावः, यथाप्रभावं त्वां वयमवोचाम। 'स' त्वं हे भगवन्नग्ने! 'बोधि' बुध्यस्व 'न' अस्माकमभिप्रायम्। 'श्रुधी' शृणु च 'हवम्' आह्वानमिदम्। आहृतश्च 'उरुष्याव' उपगम्यास्मान्, 'अघायतः' पापमिच्छतः 'सम-

स्मात्' सर्वस्मात् पाहि। एवमत्र समस्मादिति पञ्चम्या व्ययो दृष्टः॥

तस्मात् व्ययदर्शनात् दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते॥ ५(२३)॥

हुविर्षा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः॥ हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति तृप्तिनिगमौ वा प्रीतिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा। उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति। केपयः कपूया भवन्ति कपूयमिति पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति॥ ६(२४)॥

"कुटस्य (७०)" "चर्षणिः (७१)"—इति, एते पदनामनी। "कृतस्य" "चायिता"—इत्येतौ शब्दसमाधी। एक एव निगमः—"हुविर्षा जारो०—०चर्षणिः"—इति (ऋ० सं० १, २, ३३, ४)। अस्यास्त्वयमर्थः। आश्विनौ। प्रात-रनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे 'नरा' नरौ। अश्विनौ। युवाम्। एष "आदित्य" 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः। 'कुटस्य' "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः। 'चर्षणिः' "चायिता" द्रष्टा, बुद्ध्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्व-

भूतानाम् । 'अपां जारः' अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो जरयिता, शोषयिता । 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति' पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवामेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्य्येथे, प्रीणेथे वा, तौ युवामिमा मामाकमाशिषं समर्द्धयतमित्येवमाशीर्योज्या ॥ एवमत्र "कुटस्य—चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायितेत्येवमुपपद्येते । नरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते, तयोर्योदकेनादित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य, तस्य च बुद्ध्यधिदैवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्वमुपपद्यते । 'पिपर्त्ति'—'पपुरिः'—इत्येवमेतौ निगमस्थौ शब्दौ "पृणात्यर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा" ॥

"शम्बः (७२)"—इति, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधौ । "आराच्छत्रुमपबाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २३, २) । कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूत ! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपबाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छब्दोऽत्र समीपार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—"आरात् शब्दं प्राहुरुदयास्तमयौ"—इति । किं पुनरपबाधस्व ? 'उग्रो यः शम्बः' उद्गूर्णो यो वज्रः तेन अपबाधस्व । किञ्च, तं दूरमपबाध्य 'अस्मे' अस्मभ्यं 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्वत्—व्रीहिगोधूमादिमत् । अपि च 'गोमत्' गोभिस्तद्वत्—पश्वादिभिः । किञ्च, न त्वमेतदेवङ्गुणकमस्मभ्यमेव ददत् 'कृधि' कुरुष्व इमां

'धियम्' एतत् कर्म, 'वाजरत्ना वाजरमणीयां, प्रकर्षेणानेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्राय'। धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—"धीः, शचो"—इति। ऐतमतापवाधनमप्रस्मात् "अप्नः"—इत्येतद् अन्ननामेत्युपपद्यते। अपठितमेतदन्ननामसु,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम्, तस्येवम्प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति ॥

"कैपय.(७३)"—इति, अनवगतम्। "कपूयाः" इति सन्तः कैपय इत्युच्यते। आह,—"कपूयम्"—"इति" किमुक्तं भवति? उच्यते,—यदेतत् पापकारी प्रायश्चित्तेन "पुनाति कर्म कुत्सितम्" यत्र तत् "कुत्सु" पुयार्थ "भवति" पूयमानमपि, एतत् कपूयमित्युच्यते ॥ ६ (२४) ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा। न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रयतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढु-मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढु-मीमैव ते न्यविशन्त इहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति। एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो

सहसो यानि दधिषे। एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वासवम् इसत्वाणां धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

"पृथक् प्रायन्०—०केपय"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)। पूर्वयैव समामार्षविनियोगा, इयन्तु जगती। 'पृथक् प्रायन्' 'पृथक्' भूत्वा एव विद्याकर्मानुरूपेण, देवयानेन पथा, पितृयानेन वा 'प्रायन्'। हे इन्द्र। त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स उच्यते। 'प्रथमाः देवहूतयः' ये मुख्या देवानामाह्वातारो यत् कर्मसु। किञ्च, 'दुष्टरा' "धन्यै." श्रसद्भिर्दुस्तराणि। 'श्रवस्यानि' "श्रवणीयानि यशांसि" 'अक्रण्वत' अकुर्वत। किञ्च, 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जना', 'यज्ञिया नावम्' 'आरुहम्' "आरोढुम्" 'न शेकु' नाशक्नुवन्। अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञिया नावमारोढुं किन्तर्हि ? विषयप्रधानाः कपूयमेव दुष्पूयमेव कर्म चक्रिरे, तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते' 'ईर्मैव' "इहैव" लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त'। तदुक्तम्,—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोहयत्, ते कपूया योनिमापद्येरन्,—श्वयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि ॥ एवमत्र न ये शेकुः यज्ञियां नावमारोढुमित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः=कपूयाः"—इत्युपपद्यते॥

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते,—"ईर्मं इति बाहुनाम"—इति, स हि "समीरिततरो भवति" एतस्योऽङ्गेभ्यः ॥

"तूतुम्—आकृषे (७४)"—इति, एते अनवगते। "तूतुम्"—इत्यस्य "तूर्णम्"—इति शब्दसमाधिः। "आकृषे"—इत्यस्य "उपाकुरुषे"—इति शब्दसमाधिः। "एता विश्वा०—दधिषे। वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, ८, ३)। इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येयमार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते निविद्धानीये मध्यन्दिने मरुदुक्थे शस्यते। 'एता' एतानि, 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि। 'त्वमुपागम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः। आह, कतमानि पुनः स्थानानि? उच्यते,—"अध सूनो सहसो यानि दधिषे"। हे 'सूनो सहसः' बलस्य पुत्र। 'यानि' एतानि 'स्वयम्' एव 'दधिषे' धारयसि, तानि त्वमेव कुरुषे। यत एवं कुरुषे, अतएव त्वमेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः। अत एतस्मात् कारणात् 'वराय' वरयितव्याय, 'ते' तव, 'पात्रम्' एतत् सोमपूर्णं प्रदद्मः। 'धर्मणे' धारयित्रे। 'तना' च धनं च, सर्वं तवैव। 'यज्ञः' च क्रतुः तवैव। 'मन्त्रः' च कर्मकरणः, तवैव। 'ब्रह्म' चान्नं, तवैव। 'उद्यतं' चैतदनेकप्रकारमपि स्तुतिलक्षणं 'वचः' तवैव। एवमत्र शब्दसारूप्यात् "तूतुम्"—इत्येष शब्दः तूर्णमित्येवमुपपद्यते। करणसम्बन्धाच्च, यद्धि कर्म, तूर्णमेव करणमिष्यते कर्तृभिः तस्मादुपपद्यते। "आकृषे"—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपगम्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'शब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः।

अत "सूनो! सहस."—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयीमेतामृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्षते, अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत इति। तथा हि प्रकरणविरोधो भवति। सूक्तं ह्येतदैन्द्रम्। ऐन्द्रत्वे तस्य "सूनो!"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयो·

रर्थयोजना, अधिदैवताभावेन, प्राण इन्द्रो अवस्थितः, तस्मे तरौ यः प्रजासु व्यादिष्ट, प्राणस्तु पुत्र,—इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः। तदुक्तम्,—"प्राणो वा अहमस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति।

"स सत्रम् (७५)"—इति, अनवगतम्। विकल्पतश्चाने-कार्थम्। "अंहसः त्राणम्"—इत्यर्थप्रतीति। "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभिधेयवचनम्, ताभ्यां हि पुरुषाः साग्रामिकाः, अंहसस्त्रायन्ते। आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—"कवच, कु अश्चित भवति" कुटिलमश्चितम्, स हि तस्य स्वभावः। अथवा "काश्चितम्" कुटिलीकृत "भवति"। अथवा "कायेऽश्चितम्" तद्गत "भवति" ॥ ७ (२५) ॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित् कृणुध्वम्। द्रोणाहावमवतमश्म-चक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ प्रीणी-ताश्वान् सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहना-दवतोऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्रमशनचक्र-मसनचक्रमिति वांसत्रकोशम् सत्राणि वः कोश-स्थानीयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव सञ्चय आ-चितमात्रो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नर-

पानं कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते काकुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा साऽस्मिन् धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नुदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा कोकुवा तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद्लम्बकर्मणो विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्य्ययः॥ ८ (२६)॥

“प्रीणीताश्वान्०—० नृपाणम्”—इति (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)। बुधस्य सोमपुत्रस्येयमार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। ‘प्रीणीत’ प्रीणयत यवसोदकादिना। एतान् ‘अश्वान्’ उपस्थितोऽयं संग्राम इत्यभिप्रायः। प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुपजातवीर्य्यैः ‘हितं’ “सुहितं” ‘जयाथ’ “जयथ” “जयनं वो हितमस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,—यत्र सुहृद्भ्रातृपुत्रादयो हन्यन्ते। ‘स्वस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘कृणुध्वम्’ “कुरुध्वम्” हे देवाः। एवमेतां सांग्रामिकीमितिकर्त्तव्यतां कृत्वा ‘द्रोणं’ “द्रुममयम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीयं रथं कृत्वा, ‘अवतम्’ एतं संग्रामकूपम्। ‘अश्मचक्रम्’ “असनचक्रं” व्याप्नचक्रं, व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि शत्रूणाम्। अथवा “असनचक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि। ‘अंसत्रकोशम्’ “अंसत्राणि” धनूंषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “सन्तु”। तैः ‘सिञ्चत’ उत्क्षिपतैनं संग्रामकूपम्। ‘नृपाणं’ “नरपाणम्” नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते। एवमत्र “कूपकर्मणा” अधिश्रुतेऽर्द्धर्चे

किञ्चित् साधर्म्येण "संग्राममुपमिमीते" मन्त्रदृक् । एवमत्र समानोपमासम्बन्धादुक्थेचनसम्बन्धाच्च "अंसत्र" शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः "आहावः, आह्वानात्"—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः । इदं त्वन्यत्,—"आवहः, आवहनात्"—इति अस्यैव विपरिणामे । उह्यतेऽस्मिन्नुदकमित्यावहः । "अवतः" कूपः, स हि खन्यमानः "महानवाततः" अवाङ्गततो "भवति" गत इत्यर्थः । 'अमत्रकोशम्'—इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः "कोशः कुष्णातेः"—इति । "विकुषितः" स विविधं कुषितः "भवति" चर्मकोशः, शुषिरत्वात् । "अयमपीतरो द्रव्यकोशः" "एतस्मादेव" कुष्णातेः । "सञ्चयः" सञ्चयकोशः । स हि "आचितमात्रः" मात्राभिः आचितः "भवति" "महत्त्वात्" ।

"काकुदम् (७६)"—इति, अनवगतम् । "तालु—इत्याचक्षते"—इत्यभिधेयवचनम् । "जिह्वा, कोकुवा"—इत्युच्यते, "सः" हि कोकुवाख्या जिह्वा, "अस्मिन्" तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुहुर्मुहुः "धीयते" तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुदमित्यभिधीयते । "जिह्वा कोकुवा" कथं स्यात् ? इति, उच्यते,—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वायाः कोकुवात्वम् । "कोकूयमाना" तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि "वर्णान् नुदति" तस्माद्वा कोकुवा नुदत् काकुदं स्यात् । आह,— जिह्वैव तावत् कस्मात् "जिह्वा"—इत्यभिधीयते ? इति, उच्यते,—सा हि "जोहुवा" सती जिह्वेत्युच्यते । तया प्राणिभोऽन्नमाज्यमेव जुहोति, तया आह्वयतीति वा जोहुवा । अथ "तालु" कस्मात् ? उच्यते,—"तरते" र्धातोः तद्धि "तीर्णतमम्" इतराङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति । "लततेर्वा स्यात्"

"विपरीतात्" आद्यन्तवैपर्य्येण,—"यथा तलम्"—इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शन दृष्टप्रतीत्यर्थम्। अर्थैव लत तेल्वनार्थस्य "लता"—इत्येतच्छब्दरूपम् "अविपर्य्यय" अविपर्य्ययेण भवति । ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणार्थानुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति ॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद्व यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मि कल्याणोर्मि स्रोतः सुषिरमनु यथा वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि वा तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२७) ॥

"सुदेवो असि०—०सुषिरामिव"—इति (ऋ० स० ६, ५, ७, २)। प्रियमेधस आर्षम्। अनुष्टुप्। छ "वरुण।" "सुदेव" शोभनस्त्वमसि देव । 'यस्य' 'ते' तव, एता 'सप्त सिन्धव' अन्तरिक्षनद्यो वा वहुलार्थे त्येवमाद्या, "धमा नामासि, तितुना नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघपत्नी नामासि, वर्धयन्ती नामासि, पुरस्तादरुन्धा नामासि"—इति सिन्धुनद्य

उच्यन्ते सप्तैताः। समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन्। 'काकुदं' तालु, 'अनुचरन्ति' सूर्म्यं 'सुषिरा' नगरोदकानि-सरणभूमिम् 'इव' सर्वत समग्र्यवतेत्यभिप्रायः। एवमत्र सिन्धुनुसरणसम्बन्धात् "काकुदं=तालु"—इत्युपपद्यते। इदं चैतत् सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम्। अन्यासु हि ऋक्षु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्य पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्कारास्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नेयमृगधीता स्यात्॥

"बीरिटम् (०७)"—इति, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। भीरस्मिन् तन्यत इति भीततननम्, अन्तरिक्षम्, निरालम्बत्वात् सर्वं एव बिभेति। तदेव भीततनन सद् बीरिटमित्युच्यते। अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीना तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् बीरिटमित्युच्यते। गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भव योज्यम् ॥ ८ (२७)॥

प्रवा॑हजे सुप्रया ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते। वि॒शाम॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न्॥ प्रव्रज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो

नियमनाद्वा नियोजनाद्वाऽच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः यद्वौ सौमिति व्याख्यातमेनमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं त्वगिरङ्कुशो भवति अरञ्चनादङ्कुशोऽञ्चतेराकुञ्चितो भवतीति वा । नेदीय इत्स्मृण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवत्यन्तिकतममङ्कुशादायात्पक्वमोषधमागच्छत्विति आगच्छत्विति ॥ १० (२८) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

"प्रवाहजे सुप्रया०—०नियुत्वान्"—इति (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'प्रवाहजे' "प्रहव्यते" प्रस्तीर्यते इत्यर्थ । 'सुप्रया' "सुप्रयाण" सुप्रगमन, यत् सुखमभिगच्छन्ति देवता प्रास्तीर्णे तस्मिन्। "आविश्पती' व वीरिटे इयाते"। "आ इयाते" 'विश्पती' "सर्वस्य" जगतः "पातारौ वा पालयितारौ वा" आत्मव्यत्वमर्थकत्वम्। 'इव' पादपूरण, एवेत्येतस्यार्थे वा। क्व पुनरवस्थितौ एयाते? इति, उच्यते,—'वीरिटे' अन्तरिक्षे इत्यर्थं। "अपि वा" अयमिवशब्दः "उपमार्थे" एव "स्यात्" विश्पतीव, "सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे" अवस्थितौ। आह,—कस्य पुनः एयाते? कौ वा एयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते? इति, उच्यते,—"उषा" 'विशा' "मनुष्याणां" तासु क्रियासु आहूयमानौ 'अक्तो' "रात्राः" अपगमे सति, 'उषस' च आगमन काले 'पूर्वहूतौ' "पूर्वस्याम्" एव "अभिहूतौ" प्रथमे एवाह्वानकाले। 'वायु' "च" 'नियुत्वान्' 'पूषा' "च" 'स्वस्तये' "स्वस्त्ययनाय" स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य। अन्त-

रिश्चयेव हि देवता आगच्छन्तीति "बीरिटम्=अन्तरिक्षम्" —इत्युपपद्यते। यस्मिन्नपि पक्षे, गणो बीरिटशब्देनोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह,—"नियुत्वान्" कस्मात्? इति, उच्यते,—"नियुतोऽस्याश्वा"। अथ "नियुत" कस्मात्? उच्यते,—"नियमनात्"। नोचेद्धि नियम्यते। "नियोजनाद्वा" नियोज्यन्ते हि रथे। "नियुतो वायो"—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्दे नैव संयोजितो भाष्यकारेण, न हि पूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति।

"अच्छ (७८)"—इति, एष शब्दो "अभे" अर्थे भवति। "आप्तुम्"—"इति" योऽर्थं उक्तः स्यात्, स एवार्थ अच्छेत्यनेनोक्तो भवति, एवं "शाकपूणि" आचार्यो मन्यते।

"परि (७९)" "ईम् (८०)" "सीम् (८१)"—"इति" एते "व्याख्याता" षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे।

"एनम् (८२)" "एनाम् (८३)"—इति पदद्वयम्, "अस्याश्च ह्येत्येतेन" पदद्वयेन "व्याख्यातम्" नवमेऽध्याये।, निगमस्यात्र कृपया।

"सृणि (८४)"—इति, अनवगतम्। "अङ्कुशो भवति" —इत्यभिधेयवचनम्। "सरणात्"—इति व्युत्पत्ति। सर इति न्याय्यम्। सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि। "अङ्कुशोऽञ्चते"—इति पर्यायप्रसक्तम्, अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि। "आकुञ्चितो भवतीति वा"। स ह्यभिमुख्येन कुटिलीभूता भवति॥

"युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात्॥"

—इति (य० वा० सं० १२, ६८)। बुधस्यैयमार्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवी। ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता। 'युनक्त' योजयत, देवाः योजयितारः, 'सीरा' सीराणि, 'वि' 'तनुध्वम्' वितनुत च 'युगा' एतानि युगानि, 'कृते' कृष्टे 'इह' अस्मिन् 'योनौ' क्षेत्रे 'बीज' 'वपत'। तथा 'च' वपत, यथा 'गिरा' वाचा यत् प्रार्थयाम., तत् 'श्रुष्टिः' क्षिप्रमेव 'असत्' भवेत्, 'सभराः' च अतिफलभारवत्य एताः स्युरोषधयः 'नः' अस्माकम्। किञ्च, 'नेदीय इत्सृण्यः' "सृणिरङ्कुशो भवति" यावति प्रदेशेऽवस्थितमाक्रष्टुं शक्नोति, ततोऽपि नेदीयः। अत्र 'पक्वम्' औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, 'एयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति, तथा शीघ्रं बहु च वपतेत्यर्थः। एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते। अन्ये तु ब्रुवते। तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्पणाच्छृष्टिः पूर्यतेति दात्रमेवास्मिन् पक्षेऽङ्कुशशब्देनोच्यते। तदाक्रष्टशस्यस्य अङ्कुशाभावात् दात्राकर्पणात् प्राक् "अन्तिकतम" सन्निकृष्टतममौषधं पक्वं आगच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्ते सति एतत् वयमाशास्महे,—"पक्वमौषधमागच्छत्विति" ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ दशमोऽध्याय (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

([1] सस्नि [2] मसश्चन्ती [3] नय [4] स्त्वरा [5] श्रोगायन्ति [6] त्वाप-
[7] विचं [8] पुरत्वा [9] किमित्ते [10] मतत्ते [11] ऽग्निन्वर [12] एकयापान्त-
[13] मन्युत्वं [14] यास्मराउता [15] सिषद् [16] न्वियत् [17] त्वदा [18] मत्तं पत्नी-
[19] वन्तः [20] सुगुर [21] सद्दृष्टकचन्द्रमा [22] श्ववरुणोमाय-इन्द्राग्नी-
[23] सानः [24] समस्य [25] हविपानार [26] पृथक्प्रायन्मौ [27] णीतासु-
[28] देवःप्रवात्वजेऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—०❀०—

ओ३म् । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्व-मद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधी-भ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च यु

इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथाहि वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निःषिक्तमस्मात् पापकमिति नैरुक्ताः ॥ १ ॥

"आशुशुक्षणिः (१)"—इति, अनवगतम्। "आशु शुचा सनिता वा" स्यात्, "आशु शुचा क्षणिता वा"। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि०—०जायसे शुचिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १०, १)। गृत्समदस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। जगती, आग्नेयी। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वं' 'द्युभिः' अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः यथा मथ्यमानो नृणां जायसे, पौर्णमास्याममावस्यायां वादधीतेत्युक्तम्।१ किञ्च, 'त्वम् आशुशुक्षणिः'। "आशु इति च शु इति च" एते "क्षिप्रनामनी भवतः"। शु—इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यस्योपकारं करिष्यतीति। तद्यथा,—"शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे"—इत्येवमादौ। 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम।' अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिक्रम्य उत्तरमक्षरद्वयं निराह,—"क्षणिः"—इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः "क्षणोतेः" धातोः (तना० उ०) हिंसार्थस्य। "सनोतेः (तना० उ०)" वा सम्भजनार्थस्य।

"आशाभ्यः(२)"—इति, अनवगतमनेकार्थत्वं। "आश्रु-:दनात्"—इत्यवगमः। "इन्द्र ०—० करत्। जेता शत्रून् विचर्षणिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ८, ८, २)। गृत्समदस्येयमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते। 'इन्द्र' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यत् भयमुत्पद्यते जगताम्, 'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोत्वित्यर्थः। आह,—किंलक्षणः पुनरसाविन्द्र ?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः' अभिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम्॥ "आशा दिशो भवन्ति, आसदनात्" आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति। "आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्"। अभ्यश्नुवते हि ताः परस्परेणैव॥

"काशिः (३)"—इति, अनवगतम्। 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः। "मुष्टि"—इत्यभिधेयवचनम्। "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम्। "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्य्यायमप्यत्र निरुच्यते,—"मोचनाद्वा" मुच्यते ह्यसौ, "मोषणाद्वा" तेन हि मुष्णाति, "मोहनाद्वा" तत्र हि मुह्यति परः। किमेतस्य दृष्टौ ? इति। "ऊताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृढमवदो वृत्रहा सन्। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, १, ५)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः द्वितीयपञ्चमयोरह्नोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने, महदानुमतात्वष उदग्रहरण इत्येताश्च तत्रैव। अपि भयवति सङ्ग्रामे, 'अभये' अभये इव। हे 'पुरुहूत !' 'एकः' अपि 'सन्' असहाय', 'श्रवोभिः' अन्नपीये मरुद्भिरन्नैर्वा, हविर्भिर्वा सतः सन् 'दृढ' समर्थम् 'अवदः' 'वृत्रहा' मरुद्भि-

त्यर्थः। किमेतावदेव माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं चान्यत् —'इमे चित्' इमे अपि 'रोदसी' "द्यावापृथिव्यौ" एवमपि 'अपारे' "दूरपारे" सती 'यत्' "संगृभ्णासि" त्वमहो ! "कामिः" 'ते' "महान्" ॥ एवमत्र सप्तम्यसम्बन्धात् "कामि"-शब्दो सुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसङ्गादुपसङ्गमुच्यते,—द्वे एते "रोदसी" एते "रोधसी"। किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भूतान्येते रुन्धः। "कूलम्" अपि "रोध." उच्यते, तदपि हि "स्रोत:" उदकस्रोतांसि "निरुणद्धि"। "कूल रुजतेः (तु० प०) धातोः, अत् पुनः "विपरीतात्" वैपरीत्येन। "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्य्ययेण" ॥

"कुणारुम् (४)"—इति, अनवगतम्। मेघोऽभिधेयः। "क्वणनम्"—इति शब्दसमाधिः। "मुहुर्दानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम्। अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, १, ४)। 'दानु'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम्। हे 'पुरुहूत !' "इन्द्र !" 'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिणड्ढि" सञ्चूर्णय। 'कुणारुं' "परिक्वणन"-शब्दकारिणमित्यर्थः। एवं तावदेनं कुरु। अथ पुनः योऽयमपरो 'वृत्र', वर्त्तिता, मेघः। एनमप्युपरि 'वर्द्धमानं' 'पियारुं' हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवसा' बलेन 'जघन्थ' अहनीत्यर्थः ॥ एवमत्र यथाधिकारात् मेघाधिकाराच्च "कुणारु"=क्वणनशीलम्"—इत्युपपद्यते। २ (१)।

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा

हन्तोर्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणो-न्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः॥ अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः। सुगमनान् पथो अकरोन्निरजनाय गवाम्। प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः। आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा॥ ३ (२)॥

"अलातृणः (५)"—इति, मगवमतम्। "अलमातर्दनः"—इत्यवगमः। "अलातृणो वल॰—॰धमन्तीः॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ३, २, २, ५)। हे 'इन्द्र!' योऽयम् 'अलातृणः' "अलमातर्दनः" पर्याप्तः आतर्दयितुम्। उदकपूर्णः 'वलः' मेघः, स हि आवृणोत्युदकम्। 'व्रजः' च, स एव अन्तरीक्षे व्रजतीति, गुणान्तरत्वादभ्यासः। आह,—किं तस्य? इति। एष 'गोः' "एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः यस्तुप-श्रुत्य 'पुरा' एव 'हन्तोः' "हननात्" भवतो वधात् 'भयमानः' बिभ्यत्, अयमस्मानमस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विश्लि-ष्टोऽभवदित्यर्थः। स त्वमनेनैव प्रकारेण एवं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्" 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोः' करोषि, छिन्दन् वा "निर्गमनाय" एतासां मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्, विदीर्णे हि तस्मिन् मेघे सुखं ताः तदन्तर्गतोदरादि-

गच्छन्ति। किञ्च, निर्गताः सत्यः ताः 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षेणावन्, रक्षन्ति, 'धमन्तो.' गच्छन्त्यः यथानिम्नमभिमरमाणाः, 'पुरुहूतम्' उदकम्। यदेतदुदकाख्यानं तडागनद्यादि, तत्रापि धमन्तोः तदेव रक्षन्ति, नहि अपदस्येत्, यदि न धमेरन्ता आपः। एवमापः 'वाणीशब्देनोक्ताः', ताः हि "वहनात्" वाणीरित्युच्यन्ते। "वाचो वा वदनात्" वाणीरित्युच्यन्ते। यदा विदीर्णात् मेघाद्विनिर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो दृष्टमिति—एवमाद्या वाणीः वाचो धमन्तीः मुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः॥ एवमत्र "पुरा हननाद्भयमानो व्यार" —इत्यनेन सम्बन्धात् "भवालयः—मेघः"—इत्युपपद्यते॥

"बहुभिः" प्राणिभिः "आहूत." आहूयते—ममेदं ममेदमिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति"। "धमति." एषः "गतिकर्मा" एव, नात्र स्तुतिकर्मत्वमभिप्रायः। स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः। "धमति (१२), नदति (८), सरति"—इति॥

'निरजे गा.'—इत्यत्र केचित् 'पयगव्य एताः'—इति व्याचक्षते, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वान्नीरजस्कत्वाच्च। 'प्रावन् वाणी.'—इत्यत आरभ्य समानमेव पूर्वेण॥ २ (१)॥

उद्वृ॑ह॒ रक्षः॑ स॒हमू॑लमिन्द्र वृ॒श्चा मध्यं॒ प्रत्यग्रं॑ शृणीहि। आ कीव॑तः सल॒लूकं॑ चकर्थ ब्रह्म॒द्विषे॒ तपु॑षिं हे॒तिम॑स्य॥ उद्वर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोह-

नाह्वा इव मध्यं प्रति शृणीह्यग्रमग्रमागतं भवत्या कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्त्तेरभ्यस्तात्तृपुपिस्तृपतेर्हिं तिहू न्तेः। त्वं चिदिस्या कल्प्यं यवानम्। सुखंपयसम्। सुखमस्य पयः। विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात्। वया इव ररुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति। वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात्। वीरुधः पारयिष्णु १ इत्यपि निगमो भवति। नक्षद्दाभमश्नुवानदाभमभ्यशनेन दम्नोतीति। नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्वायुः कृध्विति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति। यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति निरुक्ता निषध्यहारिणः॥ ४ (३)॥

“सललूकम् (६)”—इति, अनवगतम्। “संलुब्धम्”—इति शब्दसमाधि, “सररूकम्”—इति “वा”। “उदृह्य रक्षः०—०हेतिमस्य॥”—इति (ऋ० सं० ३, २,४,२)। “उदृह” एतत् ‘रक्षः’ ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र!’ ‘हया’ अस्य छिन्धि ‘मध्यम्’ ‘अग्रं’ च अस्य ‘प्रति शृणीहि’ प्रतिजहीत्यर्थः। किञ्च, ‘आ कीवतः’ “आ कियतः” आ कस्मात् “देशात्” एतदुक्त, यस्मात् वितर्क्यमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितु—कियतोऽपि प्रदेशादे-

नदद्भुतमिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैतद्धरेत्य-भिप्रायः । तथा चैतद्धृत्य 'सललूक' "सलुब्ध" संमूढमप्रति-पन्न कुरु । अथवा "पापक" पापतरमस्मत्तः कुरु—"इति" एतत् "नैरुक्ता." नैरुक्तपक्षेण । अथवा "सरक्क" सरणशीलं "वा" अशनशीलं प्रच्युत स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत् उन्मूलं कृत्वा आनप्रच्युतायाश्चै रक्षसे 'अभ्रदिषे' ब्राह्मण-द्विषे 'तपुषि' तापयित्रीं 'हेतिं' हन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूल-मध्याग्रच्छेदनाय पुनः पुनः 'अस्य' क्षिपेत्यर्थः । एवमत्र सल-लूकमिति लुभेर्मोहनार्थस्य (तु० प०) शब्दसारूप्यात् संलुब्ध-मित्युपपद्यते । "सर्त्तेः" (भू० प०) अप्यत्र सारूप्यमस्तीति "सरक्कं वा स्यात्"—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेष-णश्चैतत्, तस्य हि सम्मोहो वा नाशनं वाभीष्टमिति ॥

"कत्पयम् (७)"—इति, अनवगतम् । 'कपयम्'—इत्य-वगमः । कपयमित्यवगते "सुखपयसम्"—इति पर्यायेणा-भिधेयवचनम् । मधुरोदको यो मेघ, सोऽभिधेयः । किं कारणम् ? "सुख" हि सुखोत्पादनम् "अस्य" "पयः" मधु-रत्वात् । "त्वं चिदित्था कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृ-धानम् । तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ३२, ६) । गातुर्नामा-त्रेय', तस्येयमार्षम् । 'त्वं' तं मेघम् 'इत्था' अमुना प्रका-रेण, अथवा अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके 'कत्पयं' सुखोदकं 'शया-नम्' असूर्ये तमसि कृत्वा 'वावृधानं' वर्द्धमानम् । 'मन्दान.' मन्दमानः, 'वृषभ.' वर्षिता, 'इन्द्र.' 'सुतस्य' अभिषुतस्य, सोमस्य स्वमंशं पीत्वा । ततः 'उच्चैः' उद्यम्य "अपगूर्य" 'जघान' । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माकमिदं नाम फलो-त्स्यत्विं समाशीर्येक्ष्या । एवमयमिन्द्रो जघानेति अनेन मन्त्र-

स्यात् "कलंदयः=सुखपयः=मेघः"—इत्युपपद्यते, तस्य बध-स्याभीष्टत्वात् ।

"विस्रुहः (८)"—इति, अनवगतम् । 'विस्रवः'—इत्यवगमः । "आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "विस्रवणात्"—इति हेतुनिर्देशः । "वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ५, ८, ६) । भरद्वाजस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः प्रयुज्यते । 'वैश्वानरस्य' भगवतः, अग्नेः, 'अमृतस्य' अमरणधर्मिणः, 'केतुना' कर्मणा, 'चक्षसा' चक्षुषा दर्शनेन 'दिवः' अपि यानि 'सानूनि' समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि 'विमितानि' विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्माणि प्रवर्त्तते साधून्यसाधूनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मीयत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—"वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानि"—इति, अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं ख्यापयति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्,—"अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"—इति । किञ्च, 'तस्येदु विश्वा' तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम्, 'विश्वा भुवना' विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितॄण्युदकानि । "भुवनम्"—इति ह्युदकनामसु पठितम् । 'मूर्धनि' उपरि 'वया इव' शाखा इव "रुरुहुः सप्त विस्रुहः" । 'सप्त' सर्पणाः, 'विस्रुहः' विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव 'रुरुहुः' अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव स्रोताः पृथिव्या उपरि, यथाभिन्नं विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद्

इद्वैवमवोचत्,—"तस्मै तु विप्रा०—० सप्त विसुहः"—इति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विसुहः = आपः" "भवन्ति" —इत्युपपद्यते। 'भुवन'शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद्व र्णयन्ति,. चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विसुहश्च वया इव रुरुहुः पृथिव्या उपरीति। 'सप्त'शब्देनापि समुद्रानेव केचिद्वर्ण-यन्ति, ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विसवन्ति च ॥

"वीरुधः (८)"—इति, अनवगतम्। "विरोहणात्"—इत्यवगमः। "ओषधयो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विरोहणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः। अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८, ३)। भिषज आथर्वणस्येयमार्षम्। ओषधिस्तुतिः। अनुष्टुप्। हे 'ओषधीः' ओषधयः! 'प्रतिमोदध्वम्' इमं रुग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा। 'मोदध्वम्' मुदिताः हृष्टाः भवन्तु। कीदृश्यो यूयम्? 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, 'प्रसूवरीः' प्रकर्षेण सूयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरीः। याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः। 'अश्वा इव' वडवा इव 'सजित्वरीः' सह जैत्र्यः, 'वीरुधः' सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुषः 'पारयिष्णवः' पारयित्र्यः सन्तु॥ एवमत्र "पुष्पवतीः प्रसूवरीः"—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् "वीरुधः=ओषधयः" "भवन्ति"—इत्युपपद्यते॥

"नचद्दाभम् (१०)"—इति, अनवगतम्। 'न चणदाभम्'—इत्यवगमः। "अभ्युपानदाभम्"—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम्। अभ्ययनेन अभिध्यापनेन यो दभ्नोति हिनस्ति, स नचद्दाभः। "तन्नु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः। नचद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाच

मतिभिः शविष्ठम् ।”—इति (ऋ० सं० ४, ६, १२, २)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। सम्पातसूक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे शस्यते। “तमोमहे”—इति द्वयञ्च तत्रैव। ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्, ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु पठ्यन्ते। अथवा ‘सप्त’ ‘ऋषयः’ पूर्वतरमस्माल्लोकादमुं लोकम्, ते च ‘नवग्वाः’ नवगतयः, अभिनवा हि तेषां गतिः,—अर्द्धमासेऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम्। अथवा नवनीतगतयः नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति,—इदमस्माकं स्यादिति, “स्वय विलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम्। ‘विप्रासः’—इति, विप्राः=प्राज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः। ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्त’ स्तुवन्त आसते। किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते? इति, उच्यते,—‘नक्षद्दाभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दभ्नोति, किमुत वेधेन? तम्। ‘ततुरिम्’ यस्तु त्वरणशीलः, तम्। ‘पर्वतेष्ठाम्’ यश्च मेघस्थायी, तम्। ‘अद्रोघवाचम्’ यस्य चाद्रोग्ध्र्या वाक् अनतिक्रमणीया, तम्। ‘शविष्ठम्’ यश्च बलिष्ठ, तम्। य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दभ्नोति, स नक्षद्दाभ इत्युच्यते।

“अस्तृधोयु (११)”—इति, अनवगतम्। “अक्षुध्यासुः”—इत्यवगमः। “क्षु”—इति क्षुन्नाम” तद्धि “भिक्षतम्” इव “भवति” क्षुत्त्वात्। तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अक्षधु’—इति भवति। “तमो मह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः। यो अस्तृधोयुरजरः स्वर्वान् तमा भर हरिवो मादयध्यै।”—इति (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)।

'तम्' वयमात्मनः पुत्रम् 'ईमहे' याचामहे । 'हविवः !' त्वाम् । 'इन्द्र' ईश्वरम् । आह,—यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति, उच्यते,—सः 'अस्य' 'रायः' धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः । किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, 'पुरुवीरस्य' बहुवीरैस्तद्वतः, 'ववतः' च दासैस्तद्वतः, 'पुरुक्षोः' च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमल्पकालः, तमीमहे, किन्तर्हि ? 'यः' च 'अस्रधीयुः' अक्षय्यायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । 'अजरः' च, यो दृढशरीर इत्यर्थः । 'स्वर्वान्' च, यः सुखु अभूवामीरयिता । यः एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आभर' आहर । 'हरिवो मादयध्यै' अस्माकमात्मनय मदनाय तर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र "अस्रधीयुः"—इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"नियुत्वान् (१२)"—इति, अनवगतम् । "नियुत्वानियाः"—इत्यवगमः, नियुतया दृढ्या गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे नियृत्वास्ते जनुश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ आवहन्त्वजाः पूषणं रथं नियुत्वहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियं वृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थमिति वृबदुक्थो वा । वृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदूदरे विति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलु-

कामो हि मर्त्यः इत्यपि निगमो भवति। असि-न्वती असंखादन्त्यौ॥ असिन्वती बप्सती भूर्य-त्तः इत्यपि निगमो भवति। कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति। सोऽपेया वृक्षं कपनेव वेधसः इत्यपि निगमो भवति। भाऋजीकः प्रसिद्ध-भाः। धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः इत्यपि निगमो भवति। रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि। संरुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति। जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनो-तेर्वा। क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति। परि घ्रंसमोमना वां वयोऽगात्। पर्यगाद्घ्रंसमहरवनेनान्नम्॥ ५ (४)॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ६, १॥

“आजासः पूषणं •—•वहन्तु बिभ्रत॥”—इति (ऋ० म० ४, ८, २१, ६)। भरद्वाजस्यार्षम्। ‘आवहन्तु’ ‘अजासः’ अजाः, छागाः। ‘निशृम्भाः’ “निश्रथ्यहारिणः”। ये एवंलक्षणाः अजाः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ अवस्थितं ‘बिभ्रतः’ धारयमाणाः। ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रियमित्यर्थः। एवमेव समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन “निशृम्भाः”—इत्येतदजविशेषणम्। सति चाजविशेषणत्वे “निश्रथ्यहारिणः” शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य॥

“हनदुक्थ (१३)”—इति, अनवगतम्। “महदुक्थ”—

इति, "वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा" शब्दसमाधौ । "वृब-दुक्थं हवामहे सृप्रकरस्नमूतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥" —इति (ऋ० स० ६, २, २, ५)। काश्यपस्यार्षम् । प्रथमे पर्य्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे ज्योतिषु च महाव्रते शस्यते । "उक्थम्"—इति शस्त्रमुच्यते, तद् यस्य महत् भवत्, स वृबदुक्थः, अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स वृबदुक्थः । तं 'वृब-दुक्थम्' इन्द्रम्, 'हवामहे' वयमाह्वयामहे, एतस्मिन् कर्म्मणि । 'सृप्रकरस्नम्' सृप्रबाहुम्, दीर्घबाहुम् 'ऊतये' अवनाय, रक्ष-णाय भावान: । 'साधु कृण्वन्तम्' साधुकारिणम्, नित्यकाल-मेवास्य जगत' साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । 'अवसे' तस्यैव तर्पणाय, तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्म्मणि तर्पयिष्याम ,इत्ये-तेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एवमत्र 'हवामहे'—इत्यनेन सम्बन्धात् "वृबदुक्थ.=महदुक्थ', वक्तव्योक्थो वा"—इत्यु-पपद्यते । य एव हि महदुक्थो भवति, वक्तव्योक्थो वा स एव सुतरामाह्वयत इति ॥

"ऋदूदर (१४)"—इति, अनवगतम् । "मृदूदरः"—इत्य-वगमः । "सोमः" अभिधेयः । ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः । अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥"—इति (ऋ० स० ६, ४, १२, ५)। प्रगा-थस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । सौमी । सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः याज्यैषा, सौमचायिन. प्रायश्चित्तेष्टौ । 'ऋदूदरेण' मृदूदरेण सोमेन, मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात् । अथवा मृदुरयमु-दरे स्यात्—इत्येवमाशास्यते, पानभिर्यमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोम., स पुनरेव मृदूदरः ऋदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या' समानख्यानेनैव केनचित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' समवेयम्, संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'य.'

सोमः 'मा' मां 'न रिषेत्' न हिंस्यात्, 'पीतः' सन्। यथाहमेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम्। हे 'हर्यश्व!' इन्द्र! सोमस्वामिन्! एतदस्तु नः। किञ्च 'अयं यः सोमः' 'न्यधायि अस्मे' निहितोऽस्मास्वासीत्। येनेमामापदमापादिताः स्मो वमनद्वारेण। 'तस्मै' तदर्थम्। तेनास्माकमायुषो यदवखण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय। 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णमनवखण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः। सोमवमनवैगुण्यात् आयुश्छेदमाशङ्कमान इन्द्रं दीर्घमायुर्ययाच यजमानाय॥ एवमस्मिन् "ऋदूदरः=सोमः" प्रकरणात्, मन्त्रसारूप्याच्च॥

"ऋदूपे (१५)"—"इति, उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—"ऋदूपे चिद्दहर्षा"—इत्यत्र॥

"पुलुकामः (१६)"—इति, अनवगतम्। "पुरुकामः"—इत्यवगमः। "इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे। यत् सीमागश्चकृमा तत्सुमृडतु पुलुकामो हि मर्त्यः॥"—इति (ऋ॰ सं॰ २, ४, २२, ५)। अगस्त्यलोपामुद्रासंवादे अन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां सोमीं ऋचमपश्यत्। 'इमम्' अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप' गम्य चेतसा 'ब्रुवे'। न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे, किन्तर्हि? 'पीतं' सन्तं 'हृत्सु' एव, स एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे।—"यत् सीमागश्चकृमा"। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चकृम' पापं कृतवन्तो वयम्। 'तत्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधिपरिणामं करोतु। किं कारणम्? इतः,—यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः'। स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्यमागः करोति, तदर्थं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः। एवमत्र 'पुलुकाम'शब्देन

पुरुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य'शब्दसामानाधिकरण्यात् सारूप्याच्च ॥

"असिन्वती (१७)"—इति, अनवगतम्। "असङ्खादन्त्यौ" —इत्यर्थप्रतीतिः। "अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु। नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)। वैश्वानरस्याग्नेः सोचीकस्य वा वाजम्भरस्य वा सप्तेरियमार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'अपश्यम्' अद्राक्षम्। महतः अग्नेः 'महतः' 'महित्वम्' माहाभाग्यम्। 'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः। 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विक्षु' मनुष्यप्रजासु इत्यर्थः। आह, —किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम् ? इति, उच्यते,—'नाना' भावेनैते- 'हनू' हननसमर्थे ज्वाले अग्नेस्तिर्यं 'विभृते' विविधमिव धृते सत्यौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारूणि वा। सम्भृत्य च 'असिन्वती' "असङ्खादन्त्यौ" असङ्खादन्त्याविव, अथवा असञ्चूर्ण- यन्त्याविव। अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'बप्सती' भक्षयन्त्यौ। 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा,—यत् 'अत्तः' भक्षयतः, न च ग्लायतः। एतदस्य माहाभाग्यमहमपश्यमस्मिन् मनु- ष्यलोके इति। हनुरूपसम्बन्धात् वस्तोऽपि ज्वालासु द्विव- चनमेव स्थितम्। एवमत्र हनुसम्बन्धात् "असिन्वती—असङ्- खादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते॥

"कपना: (१८)"—इति, अनवगतम्। "कम्पना."—इति शब्दसमाधिः। "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः। अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)। श्यावा- श्वस्यार्षं यग्येयमार्षम्। नामती। जगती। दाशराविक

त्रिवृत्स्तोमे प्रथमेऽहन्याग्निमारुते विनियुक्ता। "प्रथमेऽह्नि वैच्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात्। 'अभ्राजि' भ्राजते। 'वः' 'मरुतः!' तत् 'शर्द्धः' तद्बलम्। 'यत्' येन बलेन 'अर्णस'मेव ह्रदम्, उदकपूर्णम्, अनुप्रविश्य 'मोषथ' मुष्णीथ यूयम्, निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः। कथम्पुनर्मोषथ? इति।—"वृक्षं कपनेव वेधसः"। 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" इव, 'वेधसः' वेत्तारः, यथा वृक्षमनुप्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं मुष्णीथ। अथवा हे 'वेधसः' मेधाविनः! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात्। यस्माद् यूयमेवादिना प्रभावेण युक्ताः, अथैतस्मात् कारणात् अस्माकमेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्तमतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा अन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूयमपि 'अनुनेषथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः। गमनानुपृष्ठेऽस्य वर्त्स्वमित्यभिप्रायः। कथन्नु पुनर्नेषथ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुपृष्ठे वर्त्तते, एवमनुनेषथैनं सुगमिति। एवमत्र वृक्षस्याश्रयात् "क्रिमयः=कम्पनाः।" ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोषयन्ति च कम्पयन्ति च ये खादन्ति, स्वयमेव वा कम्पन्ते चलनस्वाभाव्यात्॥

"भारुजीकः (१८)"—इति, अनवगतम्। "ऋजुभाः"—इत्यवगमः। "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम्॥ "देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान्। धूमकेतुः समिधा भारुजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ७, ६, ११, २)। आग्नेयस्य हविर्धानस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्त। हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि।

'ऋतेन' यज्ञेन सहितः। तदुक्तम्,—"अग्ने नेमिरराँ इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ६)। यस्त्वमेवम्प्रभावः, स त्वा ब्रवीमि,—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति। 'प्रथमः' यस्मात् त्वं मनुष्यहोतारमपेक्ष्य, तस्मा-देतत् कुरु। 'चिकित्वान्' स्वमधिकारमेतं जानान इत्यभि-प्रायः। 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः, धूमध्वजो वा। 'समिधा' समि-न्धनेन 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः। 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम्। 'होता' आह्वाता 'नित्यः' इतरं मनुष्यहोतारम-पेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता। 'वाचा' वागधिदेवताभावेनाव-स्थितः। 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतारमपेक्ष्य। एवमत्र "भाऋजीकः=प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते॥

"रुजानाः (२०)"—इति, एतदेकं पदम्, अनवगतम्। 'रुजन्त्यः'—इत्यवगमः। "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवच-नम्। "रुजन्ति कूलानि"—इति हेतुनिर्देशः॥ "अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्। नातारी-दस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः।"—इति (ऋ० सं० १, २, ३७, १)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अभिष्टौमि निष्केवल्ये शस्यते। 'अयोद्धा इव' यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मतः—बाधावमानः। आह,—स यथा किं करोति? इति, उच्यते,—'आ हि जुह्वे' आह्वयतीत्यर्थः। कमाह्वयति? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां शत्रूणां बा-धितारम्, 'ऋजीषम्' ऋजीषिणमित्यर्थः। तदुक्तम्,—"ऋजीषी वज्री"—इति। तमेवम्प्रभावमिन्द्रमाहूय मेघः 'नातारीत्' नत-रयद्, मदः न तर्तुं शक्नोति। 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं' समा-गमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतस्मात्ः या एताः नद्यः, 'सं रु-जानाः' ऊर्मिभिः कूलानि बध्नन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विमोच्य-

मानः 'पिपिषे' 'इन्द्रयवः' इन्द्रस्य आलयितव्य इत्यर्थः। एव-मत्र शब्दार्थोपपत्तेः "मघः=धनानि"—इत्युपपद्यते।

"जूर्णिः (२१)"—इति, अनवगतम्। जवनाद् वा, द्रव-णाद् वा, दवनाद् वा—इति शब्दसमाधयः। शक्तिः अभि-धेया। "जवतेर्वा" गत्यर्थस्य जूर्णिः, "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, "दुनोतेर्वा" हिंसार्थस्यैव जूर्णिः। "प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्। स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः। हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)। परुच्छेपस्यार्षम्। अतिशक्वर्यतिच्छन्दाः। पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'प्र' प्रब्रोमि हे स्तोतारः! प्रब्रूत अस्मै। 'स्वयशोभिः' आत्मीयैः यशोभि संयुक्ता स्तुतीः। किं कार-णम्? यस्मादेषः 'इन्द्रः' स्तुत 'ऊती' अविता, रक्षिता 'परि-वर्गे' संग्रामे, यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयमस्माक रक्षिता भवति। 'दुर्मतीनाम्' पापमतीनामस्म-च्छत्रूणां हन्ता भविष्यति। तमेतमेवङ्गुणविशिष्टमिन्द्रम् 'दरी-मन्' दारयितृतम दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुमः। आह—कथ पुन-रसावस्माकं रक्षिता भविष्यति? इति, उच्यते,—'स्वयं' 'सा' 'रिषयध्यै' रेषणाय भविष्यति, किञ्चिदप्यकृत्वास्माकमिन्द्रप्रभा-वात् स्वयमेव विनश्यतीत्यभिप्राय, का पुनरसौ? इति,—"या न उपेषे अत्रैः"। 'या' अस्मान् 'उपेषे' उप आगच्छति 'अत्रैः' अदनैः रक्षोभिः प्रहिता, सा। "हतेमसन्न वक्षति"। 'ईम्'—इत्यनर्थकः। 'हता' सती इन्द्रेण 'न' 'वक्षति'। अस्मान् प्रति 'क्षिप्ता' अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः 'जूर्णिः' अवसम्यमापि सती शक्तिः, 'न वक्षति' अस्मान् प्रति न

प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ एवमत्र चेषयसम्बन्धात् "जुषिः—प्राप्तिः"—इत्युपपद्यते ॥

"श्रोमना (२२)"—इति अनवगतम्। "अवनाय"—इत्यगमः। "युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरो दुहिता परितक्म्यायाम्। यद् देवयन्तमवथः शचीभिः परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, १६, ४)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ! 'युवोः श्रियम्' युवयोः या श्रीः तां 'परि अवृणीत' सर्वतः सम्भजत 'योषा'। आह,—कतमा? इति, उच्यते,—'सूरो दुहिता' सूर्यस्य दुहिता। कदा तां श्रियमुप.सञ्जग्रिका वृणीत? 'परितक्म्यायाम्' रात्राम्, ऊर्द्ध्वमर्द्धरात्रात्, स ह्यश्विनोः कालः। किञ्च "यद् देवयन्तमवथः शचीभिः" यस्मात् 'देवयन्तं' देवान् यष्टुमिच्छन्तम् यजमानम् 'अवथः' 'शचीभि.' स्वैः कर्मभिः। तेन कारणेन 'वां' 'परि अगात्' परिगच्छति। सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीय-मानं युवां प्रति 'वयः' "अन्न" हविर्लक्षणम्, 'घ्रंसं परि' प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः। पूर्वाह्णोह्यश्विनोर्यागकालः। तदुक्तम्,—"प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम् ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, १८, १)। तामर्थं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? 'श्रोमना' "अवनाय" तर्पणायेत्यर्थः। एवमत्राश्विनोर्हवि.सम्प्रदान-सम्बन्धात् 'श्रोमना'—इत्यस्य शब्दस्य "अवनाय"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

केचिदत्र "अवनेनाय्रम्"—इत्येवमधीयते भाष्यम्। तेषां योजना,—"अवनेन" तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन 'पर्य्यगात्' "अन्नम्" इति॥

केचित् "अनेनाद्यम्"—इत्येवमधीयते भाष्यम्। तेषाम्,

—"अनेन" मन्त्रेण "अर्च" परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा निगदव्याख्याता) ॥ १ ॥

"उपलप्रक्षिणी (२३)"—इति, अनवगतम् । "सक्तुकारिका" अभिधेया, सा हि "उपलेषु" यवान् "प्रक्षिणाति" हिनस्ति । एवमस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य निर्वचनेनार्थप्रतीतिरवगमः । अथ "वा" "उपलेषु" "प्रक्षेपिणी" स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति, सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विक्षिणोतीत्यर्थः । सेयम् 'उपलप्रक्षेपिणी' सती 'उपलप्रक्षिणी'—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ कारुरहमस्मि कर्ता

स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नाना-कर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो गाव इव लोकमिन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यध्ये-षणा। आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति। उपस्थे प्रकलविद् वणिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यध्वर्युर्यज्वाध्वर्युर्युन्यजति। पिपर्क्ति यथा अध्वर्युर्यज्वेत्यपि निगमो भवतीक्षु ईशिषे। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि नि-गमो भवति। क्षोणस्य क्षयणस्य। महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (६) ॥

"कारुरहं ततो०—०मिन्द्रायेन्दो परिस्रव"। शिशुराङ्गि-रस, तस्येयमार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। स्वदुष्कृतावद्यया किलायपरिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह,—'अहं' तावत् कश्चिथि-दनादिकाले परेषां 'कारुः' स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञ-कर्मणि होतृत्वेनावस्थितो वह्निर्वा यस्मात् प्रियवक्ता लौकिका-भिर्वाचो युक्तिभिर्विविकापरतया। 'ततः' मम पिता पुत्रो वा 'भिषक्' आसीत्, भिषग्, स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने

यजस्य भेषजं करोति। यदुक्तम्,—"भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति"। इतरो लौकिको वा भिषक्। "ततः—इति सन्ताननाम, पितुर्वा पुत्रस्य वा"। पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते। एवमपादाने कारके 'ततः' पिता, पुत्रः पुनः तन्यते अयं 'ततः' कर्मणि कारके। 'उपलप्रक्षिणी' सक्तूनां पेष्ट्री, "दासी पिनष्टि"—इति श्रुतम्। इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री। 'नना' "माता" नमनात्, सा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रति नता भवति। "दुहिता वा" नना स्यात्, सापि हि परिचर्य्यार्थं पितुः प्रह्वी भवति। यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते, यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते। ते वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः 'नानाधियः' "नानाकर्माणः" यथोक्तेन क्रमेण कारुरहमित्येवमादिना 'वसूयवः' "वसुकामाः" कथं नाम वसु लभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति। एतेनाभिप्रायेण "अनु गा इव तस्थिम" अन्वास्थिताः स्मो लोकमिमम्। कथम्पुनरन्वास्थिताः स्मः? इति,—गाव इव, यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गावः, एवमन्वास्थिताः स्मो वयमपीमं लोकम्। स त्वम् 'इन्दो!' विज्ञायैतदनेन स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद् दशापवित्रात् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'परिस्रव' अस्माभिरेवाध्येष्यमाणः कथं वा न परिस्रविष्यसीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "उपलप्रक्षिणी—सक्तुकारिका" शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते॥

"उपसि (२४)"—इति, अनवगतम्। "उपस्थे"—इत्यर्थम्। "पुत्तो अंगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौ वरूथम्। आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्ताना-

मन्वेति भूमिम् ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)। वसुक्रस्य इन्द्रपुत्रस्य आर्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। ‘यत्तः’ यादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यः ‘जगार’ गृह्णात्युदकम्, तत् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यञ्चम्’ आत्मानं प्रत्यञ्चितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘शीर्ष्णा’ चसृष्टम् ‘अत्ति’ स्वीकरोतीत्यर्थः। तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति। ‘वरूय’ वरंतरमुदकम्। एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम् एतां द्युलोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘ऊर्ध्वाम्’ उपर्यवस्थिताम्, अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्थे, आत्मन उपस्थाने, अन्तरिक्षलोके ‘सिषक्ति’ प्रसारयति। यच्च प्रसारयति, तदिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति। तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति। ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानित्यम् ‘अन्वेति’। एवमत्र “उपसि”—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्थे”—इत्येवार्थप्रतीतिः॥ “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम्, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’—इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्वमादित्यस्य॥

“प्रकलवित् (२५)”—इति, अनवगतम्। ‘प्रकलावित्’—इत्यवगमः। “वणिग् भवति”—इत्यभिधेयवचनम्। स हि “कलाश्च वेद प्रकलाश्च”। कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति। यथा,—अधिष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानमिति। “इन्द्रे गुते इतुर्ध्वो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे॥”—इति (ऋ० सं० ५, २, २७, ५)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। महाव्रते निष्के-

यस्य दक्षिणे पक्षे शस्यते । 'इन्द्रेण' 'एते' 'उत्खव.' दारयितव्या. मेघाः, 'वेविषाणा.' पुनः पुन. व्याप्यमाना, 'ताप. न' ताप इव 'सृष्टाः' केनचित, 'अगवन्त' अगच्छन्। 'नीचैः' नीचैरित्यर्थ. । उच्चैर्गतय एते सन्त इन्द्रवधान्नीचैर्गतयः सहसा इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'दुर्मिषास.' सुमिताश्चपि सन्तो ये पतिसम्बाधपरा, ते पुनर्दुर्मिता. । के पुनस्ते ? इति,—'प्रकलविद' वणिज इत्यर्थ । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्यमल्प ददति, एवमेते मेघाः पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वा पश्चादिन्द्रवधोद्धता. सन्त 'अह्न.' 'विश्वानि' सर्वाण्यशेषाणि 'भोजना' भोजनान्युदकानि 'सुदासे' राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने । एवमल्पोदकाल्पदानोपमासम्बन्धात् "प्रकलवित् = वणिक्"—इत्युपपद्यते । अवयवमल्पमवयवादिकला प्रकलामात्रेनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात्, न तथान्य इति ।

"अभ्यर्धयज्वा (२६)"—इति, अनवगतम् । अभ्यर्धयन् अभिवर्धयन् यो यजति । अभ्यर्धयतिरत्र दानार्थः । "सिष्क्तु येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा । श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ।"—इति (ऋ० स० ४, ६, ८, १) । ऋजिश्वा नाम भारद्वाज, तस्येयमार्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुत. । 'येषु' युष्मासु 'रोदसी' देवी, रुद्रस्य पत्नी 'मिम्यक्ष' पुनः पुनरेकतां गच्छति । "इयक्षति, मियक्षति"—इति गतिमतिकर्मसु पठितम् । यत्र युष्माक मध्येऽवस्थितः 'सिषक्ति' सेवते, 'पूषा' सूर्यं रश्मिभि 'अभ्यर्धयज्वा' अभिवर्धदान । ते यूयमेवञ्चयुता उच्यध्वे । 'श्रुत्वा' 'हवम्' आह्वानम् 'यत् ह याथ' यदा

यूयमायाथ अस्मान् प्रति, तदा 'भूमा' बहूनि बलानि, ध्वजाग्राणि वा 'रेजन्ते' कम्पन्ते। एतस्मिन् 'अध्वनि' अन्तरिक्षे। 'प्रविक्ते' विविक्ते, विस्तीर्णे इत्यर्थः। एवमत्र "पूषा—अभ्यर्धयज्वा" स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्यभिमुख्येन वृष्ट्या योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति।

"ईक्षे (२७)"—इति, अनवगतम्। "ईशिषे"—इत्यवगमः। "नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'नृवत् ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'ऊती' अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः 'वंसीमहि' सम्भजेमहि। 'वामं पार्थिवं' वननीयं धनम्। 'श्रोमतेभिः' श्रवणीयतमैः शब्दैः। केन पुनरर्थेन वंसीमहि? इतः,—यस्मात् 'ईक्षे' ईशिषे, त्वम्, 'वस्वः' वसुनः, धनस्य, 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः। त्वम्, हे राजन्! 'धाः रत्नम्' देहि धनम्। कीदृशं पुनर्देहि? 'महि' महत्, वस्तुभूतम्, 'स्थूरं' बहु बृहन्तञ्च बहुकालं यत् स्यात्, तत् देहि। एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे'—इत्येष शब्दः "ईशिषे"—इत्येवमुपपद्यते।

"क्षोणस्य (२८)"—इति, अनवगतम्। "क्षयणस्य"—इत्यवगमः। "युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय। प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १४, ३)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः

मस्यते । 'युवं' युवां हे 'अश्विनौ !' 'श्यावाय' राज्ञे 'रुशतीं' ज्वलितरूपां श्रियम् 'अदत्तम्' । युवामेव च महतः 'घोषस्य' "च्यवनस्य" निधासस्य दातारौ 'कण्वाय' ऋषये । किञ्च, 'प्रवाच्य' प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् 'वां' युवाभ्यां 'कृतम्' हे 'वृषणौ !' वर्षितारौ यत् 'नार्षदाय' ऋषये बधिरीभूताय 'श्रव.' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिक दत्तवन्तौ स्थः ॥ एवमत्र दानसम्बन्धाधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च "घोषस्य=शब्दस्य"-इति प्रतीयते ॥

"घोषस्य (२८)"–इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, "च्यवनस्य"—इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु । अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप-

वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति। सवीमनि प्रसवे। देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति। सप्रथाः सर्वतः पृथुः। त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति। विदथानि वेदनानि। विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति॥ ३ (७)॥

"अस्मे (२८)"—इति, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम्। तस्मा-देनेकार्थम्। यथाभिव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति। तद्यथा,—

प्रथमायास्तावत्,—"अस्मे ते बन्धुः." "वयमित्यर्थः."। "तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्र-पोषं पुष्यन्ती। अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्"—इति। सोमक्रय-णस्य द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः। सोच्यते—हे अजे! 'तपसः' अग्नेः त्वं 'तनूः' शरीरम् 'असि' "अग्नेर्वा एषा अजा"—इति श्रुतम्, "स एतां एभ्यः परीचयत्" —इति च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्वमजायाः। 'प्रजापतेः' 'वर्णः' वरणीया त्वम्। 'सहस्रपोषम्' अस्माकम्। 'पुष्यन्ती' एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपेहि। एवमजामभिष्टुत्य अमुना सोमं ब्रवीति,—हे सोम! अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना 'क्रीयसे'। किं कारणम्? 'अस्मे' "वयम्" 'ते' तव 'बन्धुः' भवेम, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे'—इत्यस्य "वयम्" —इत्येव प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते॥

द्वितीयायास्तावत्,—"अस्मे यात नासत्या सजोषाः" ,"अ-

घ्नामित्यर्थः"। "आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः। हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १८, ६)। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'आ यातम्' 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति। हे 'नासत्या' नासत्यौ। 'अश्विना' अश्विनौ! कथञ्च पुनरायातम्? 'श्येनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन, परिश्रान्तस्य हि श्येनस्यापि मन्दतरो जवो भवति। 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परेण वा। 'वां' युवाम्। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,—यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम्। न हवेव आह्वयामि, किन्तर्हि? 'रातहव्यः' दत्तहव्य, युवा सुहिव्य उत्सृष्टमितव्य मया। तौ युवामेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' प्राक्तनिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदनकाले आहूयमानावागच्छतम्॥ एवमत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मान्"—इत्येव द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते॥

तृतीयायास्तावत्,—"युक्तं समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः" "अस्माभिरित्यर्थः"। "भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २५, २)। इन्द्र-मरुत्संवादे मरुतामार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते च व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बहु 'चकर्थ' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे। तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव सयुक्, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्येभिः' बलैः। हे 'वृषभ' वर्षितः। नैकाकीत्यभिप्रायः। किञ्च, वयमपि

'भूरीणि' बहूनि कर्माणि 'कृणवाम' तथियस्त्विव वयामि। हे 'शविष्ठ' बलिष्ठ। 'इन्द्र!'। न च केवलं धात्वार्थे वैतद्ब्रूमः, किन्तर्हि? 'क्रत्वा' एव कामेनैव। तत् सम्पादयाम, 'यत् वशाम' यत् कामयामहे इत्यर्थः। एवमत्र "युज्येभि"— इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "वयामि"—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते।

चतुर्थ्यास्तावत्,—"अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्" "अस्मभ्यमित्यर्थः"। "अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २०, ५)। घोरस्याङ्गिरसस्यैतमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। जातकर्मणि विनियुक्ता। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'प्रयन्धि' देहि। हे 'मघवन्' धनवन्। 'इन्द्र!' 'ऋजीषिन्!' 'रायः' धनस्य, 'विश्ववारस्य' सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, 'भूरेः' बहुनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिलषिता मात्रा देहि। किञ्च, 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'शतं शरदः' शतं वर्षाणि 'जीवसे' जीवनाय 'धाः' देहि। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'वीरान्' पुत्रान् 'शश्वतः' दीर्घायुषः देहि। हे 'शिप्रिन्!'॥ एवमत्र "अस्मे प्रयन्धि"—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मभ्यम्"—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते॥

पञ्चम्यास्तावत्,—"अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु" "अस्मदित्यर्थः"। "तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २२, ३)। गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम्। षष्ठे मण्डले ऐन्द्रो, त्रिष्टुप्। पुनराप वयमत्र काचीवत सुकीर्तिनामा, तत दशमे मण्डले

दृष्टा। षष्ठे चाहनि पृष्ठस्य, विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये 'स्याम'। 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये सुखे 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्यमेव स्याम। 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्, 'अस्मे' "अस्मत्तः" 'आराच्चित्' दूरतरमपनीय 'द्वेषः' द्वेष पापम्, ततः 'सनुतः' सम्बर्हितं कृतं यथा तत् न पश्येम तथा, 'युयोतु' नाशयत्वित्यर्थः। एवमत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्येतस्य "अस्मत्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्तावत्,—"ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे" "अस्माकमित्यर्थः"। "आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके। ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, ४, ४)। "अद्रूपस्य"—इत्यस्या एवेयमनन्तरा। 'आ भर' आहर। 'नः' अस्मभ्यम्। हे 'इन्द्र!' 'भगम्' भजनीयं धनराशिम्, 'द्युमन्त' दीप्तिमन्तम्। आहृत्य चास्मभ्यं देहि। तथा प्रभूतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य 'प्ररेके' अतिरेके सति 'नि धीमहि'। 'ते' तव स्वभूतस्य 'देष्णस्य' दानस्येत्यर्थः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि, —प्रभूतं देहीति? इतः;—यस्मात् 'ऊर्व इव' यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् 'पप्रथे' प्रथते, एवमयम् 'अस्मे' "अस्माकम्" 'कामः' प्रथते विस्तीर्यते। 'तम्' 'आ' आभिमुख्येन 'पृण' पूरय 'वसूनाम्' हे 'वसुपते!' ॥ एवमत्र 'कामः पप्रथे'—इत्यनेन सम्बन्धात् कामविषयत्वात् आशिषः 'अस्मे'—इति "अस्माकम्"—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—"अस्मे धत्त वसवो वसूनि"। अत्र 'धत्त'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मासु"—इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते॥ सप्तदशेऽध्याये "सुगावो देवाः सुपथाः"—इति शेष उच्यत एव॥

"पाथः (२०)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "अन्तरिक्षम्" तावत् पाथ उच्यते। तत् पुनरेतत् "पथा व्याख्यातम्" "पन्थाः पततेर्वा"—इत्यत्र। "यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः। प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ५, ५, ५)। वसिष्ठस्यार्षम्। अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति। एवं ह्याह,—"ऋचः सौर्यो हि गीयन्त उद्देतीत्यर्द्धर्चसमाः"—इति। 'यत्र' यदा 'अस्मै' सूर्याय 'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातु' गमनमार्गम्, उदयादारभ्य यावदस्तमय इति, यदा चायमारब्धः सूर्यः 'श्येनो न' श्येन इव 'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' "अन्तरिक्षम्" तेन मार्गेण। अथ तदा आरभ्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा युवाम्। 'उदिते' सूर्ये 'विधेम' परिचरेम वयम्। हे 'मित्रावरुणौ! 'नमोभिः' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः'॥ एवमत्र 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्बन्धात् "पाथः=अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते॥

अपठितमेतदन्तरिक्षनामसु, इति अप्रतीतार्थम्। अथ-स्वयमन्यथा स्यात्,—प्रथमस्यार्द्धर्चस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धर्चो निराकाङ्क्ष एव। 'यत्र' यस्मिन् नभसः प्रदेशे 'गातु' कृतवन्तः, 'अमृताः' देवाः सूर्यं च। तेन एव प्रदेशेन 'श्येनः' इव 'दीयन्नन्वेति' अनुगच्छति 'पाथः' न तां अयदा-

मौखरोऽपि सर्वातिक्रामतीत्यर्थः॥

“उदकमपि पाथ उच्यते” “पानात्”। “अ॒भि वो॑ दे॒वीं धियं॑ दधिध्वं॒ प्र वो॑ देव॒त्रा वाचं॑ कृणुध्वम्॥ आ च॑ष्ट आसां॒ पाथो॑ न॒दीनां॒ वरु॑ण उ॒ग्रः स॒हस्र॑चक्षाः॥”—इति (ऋ० सं० ५, ३, २५, ८, १०)। वसिष्ठस्यार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। हे ऋत्विजः। ‘अभि’ वदामि ‘वः’—एतां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विद्वान् देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम्। किञ्च, “प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्”। ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवत्रा’ देवगामिनीम् एतां ‘वाचं’ स्तुतिलक्षणाम् ‘कृणुध्वम्’। किञ्च, “आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः”। वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकाशयतीव जनानां वर्मम्, जत्स्वजन् ‘आसां’ ‘नदीनां’ स्वभूतम्, उदकं ‘पाथः’। किंलक्षणः पुनर्वरुण? आचष्टे,—‘उग्रः’ उद्गूर्ण, ‘सहस्रचक्षाः’ बहुदर्शन इत्यर्थः॥ एवमत्र ‘पाथः’-शब्देन “उदकम्”—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात्॥

“अन्नमपि पाथ उच्यते” “पानादेव”। “वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूया॑ दे॒वानां॒ पाथ॒ उप॑ वक्षि वि॒द्वान्। स्वदा॑ति दे॒वः कृ॒णव॑द्ध॒वींष्यव॑तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी हवं॑ मे॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, २२, १)। आप्रीसूक्ते वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्यैतदार्षम्। हे ‘वनस्पते!’ ‘रशनया’ ‘नियूय’ निबध्य ‘देवानाम्’ एतत् स्वभूतं ‘पाथः’ अन्नं हविर्लक्षणम् ‘उप वक्षि’ समीपे वहसि ‘विद्वान्’ जानानः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,—यस्मात् ‘स्वदाति’ स्वादयति, सः ‘देवः’ त्वयोढानि एतानि ‘हवींषि’। यानि ‘कृणवत्’ अकरोत्, एष यजमानः। वनस्पतिमेवमुक्त्वा पुनर्द्यावापृथिव्यावाह,—हे ‘द्यावापृथिव्यौ!’ ‘वां’ युवामपि ‘अवताम्’ अवगच्छताम्, एतं ‘हवम्’ आह्वानं ‘मे’ मम॥

"सवीमनि (३१)"—इति, अनवगतम् । "प्रसवे"—इत्यवगमः । "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने । यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥"—इति (ऋ० सं० ५, १, १५, २) । भरद्वाजस्यार्षम् । जगती । गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीयमहः, तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवीमनि' 'श्रेष्ठे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' । 'वसुनश्च' धनस्य च 'दावने' दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वयमेव लब्धारः स्याम । हे सवितः ! 'यः' त्वं 'विश्वस्य' सर्वस्यास्य 'द्विपदः' मनुष्यादेः, 'यः' 'चतुष्पदः' गवादेः, 'भूमनः' भूम्नः, 'निवेशने' च स्थितौ, 'प्रसवे च' सृष्टौ, प्रभुः 'असि' । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वयमेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एवमत्र 'सवितुः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'सवीमनि'—इत्यस्य "प्रसवे"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

"सप्रथाः (३२)"—इति, अनवगतम् । "सर्वतः पृथुः"—इत्यवगमः । "त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ४) । सुतम्भरस्येयमार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अग्ने ! त्वमेव 'सप्रथाः' "सर्वतः पृथुः" विस्तीर्णः । 'जुष्टः' च आसेवितो यजमानैः । 'होता' आह्वाता देवानां भवसि । 'वरेण्यः' वरणीयः सर्वथापि । किं बहुना 'त्वया' एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं 'यज्ञं' 'वितन्वते' विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "सप्रथाः=सर्वतः पृथुः"—इत्युपपद्यते ॥

"विदथानि (३३)"—इति, अनवगतम्। "वेदनानि"—इत्यवगम। "होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया। विदथानि प्रचोदयन्॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ३, १, २८, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता। 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अमरणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञ कर्मणः, सोमस्य वा प्रणीयमानस्य 'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया। एवाम् ऋत्विजाम् 'विदथानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदयन्' अनुगच्छन्नित्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विदथानि=वेदनानि"—इत्युपपद्यते॥ ३(७)॥

सूर्यन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम॥ समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वौब्जतेर्वाध्रौराश्वयणादाश्रयणाद्वाथेयमितराध्रौराध्रास्तेः। इन्द्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति। सा मे सत्याशीर्देवेष्वित्यर्थः॥ ४॥

"आयन्त. (२४)"—इति, अनवगतम्। "समाश्रिता."—इत्येवमर्थप्रतीतिः। "आयन्त इव०—०न दीधिम."—इति (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)। बृहती। नृमेधस्य आङ्गिरसस्येयमार्षम्। अनर्शरातिमितीयमनन्तरा चास्याः महाव्रते बृहतीसन्ध्ये विनियोगः। 'आयन्त इव सूर्यम्' इत्योऽनयर्च एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे। "समाश्रिताः" समन्तादाश्रिताः 'सूर्यम्' "उपतिष्ठन्ते" रश्मयः। किम्? इति,—"विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत"। 'इत्'—इत्यनर्थक एव। 'विश्वा' विश्वानि "सर्वाणि" 'इन्द्रस्य' "धनानि" सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रहत्तानि "विभक्ष्यमाणाः" विभक्तुमिच्छन्तः। अथ "वा" 'इत्'—इत्ययम् "उपमार्थे स्यात्" नानर्थकः। आह,—कथम्? इति, उच्यते,—"सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते" यथा सूर्यमहन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थानमिन्द्रमुदकेश्वरमुपतिष्ठन्ते। तस्य "इन्द्रस्य" स्वभूतानि "सर्वाणि धनानि" उदकानि तेन प्रहत्तानि, भाक्तो जनानां वा विभक्तुमिच्छमानाः। किञ्च "वसूनि जाते जनमान ओजसा"। यथेन्द्र आदित्यो वा 'वसूनि' धनानि 'जाते' "च" उत्पन्ने च 'जनमाने' "जनिष्यमाणे च" स्वेन 'ओजसा' ऐश्वर्य्य "बलेन" "विभजति"। तथैव यथाविभक्तः तेन, "तं" 'भागं' भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्य्यानुग्रहत्वेन। यत एवमतः "वयम्" अपि "तम्" एव 'भागं' 'प्रति' 'न दीधिम.'। अत्र 'न'—इत्यनर्थकः, अनीर्षा स्मानि। "तं वयं भागमनुध्यायाम."—इति भाष्यकारो निराह। एवमत्र 'आयन्त इव सूर्यम्—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृता, रश्मिसम्बन्धाच्च 'आयन्तः'—इत्येव शब्दः, समाङ्गावुपसर्गावध्याहृत्य "समाश्रिताः"—इत्येवमुपमार्थं भवतीत्युपपद्यते॥

"ओजः"—"ओजतेर्वा" वृद्ध्यर्थस्य (चु० भ० प०), "उब्ज-तेर्वा" न्यग्भावार्थस्य (तु० प०)॥

"आशीः (२५)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। "आशि-रम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। या यजमानस्य व्रतधुक्, तामाशिर दुहन्ति। एतस्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्, तेन हि सोम उप-श्रीयते, तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते। अथ "वा" "आश्रय-णात्" ईषद्धि तच्छ्रुतं भवति दधिभावात्॥

("अथ" पुनः या "इयम्,—इतरा आशीः"? इयम् "आशास्तेः" आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा० प०) अभिलाषा-र्थस्य॥

"इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत् सी-मुपह्वरे विदत्॥"—इति (ऋ० स० ६, ५, ६, १)। प्रियमे-धस आङ्गिरसस्येयमार्षम्। मध्यमे रात्रिपर्य्याये ब्राह्मणा-च्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इन्द्राय' 'वज्रिणे' अर्थाय 'गावः' 'आशिरं' श्रपणार्थं पयः, यस्मै पुनः 'दुदुह्रे'। 'मधु' मध्वास्वादम्। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः 'उपह्वरे' उपगूढे ऊध-प्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् स्वर्गे दुदुह्रे॥ एवमत्र गोसम्बन्धात् 'आशीः'शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते॥

"अथेयमितराशीराशास्तेः"—इति यदुक्तम्, तस्येदमुदा-हरणम्,—"सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्। जुषन्तु ते समर्ध-यन्तु। जुष्टात् जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा। अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो देवान् गच्छतु"॥ प्रस्तरे प्रह्रियमाणे यजमानो जपत्येनम्। 'सा' 'मे' मम 'आशीः' 'सत्या' यथाप्रार्थितैव 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु। 'जुषन्तु' 'ते' देवाः। श्रुत्वा च 'समर्धयन्तु' 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा' प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' स्तुतादपि स्तुततरा। किञ्च, 'अहेडता

मनसा' प्रज्ञावता मनसा प्रक्षितोऽस्माभिः हे प्रस्तर ! त्वमपि 'देवान्' 'गच्छ'। 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु'। त्वमपि चान्य यज्ञम्। तदेव याचामोऽसावपि देवान् गच्छात् ॥ एवमत्र आशीरेव 'आशी.'शब्देनाभिधीयते, आशिषो हि देवान् प्रति गमनमभीष्टमिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्तो अनु भोगमानळादिद् ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्त्तो भोगमन्वापदथ ग्रसिष्ठतम ओषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा। सूरा श्चसूर न वयश्चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ॥ सूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि न वयं विद्मो महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्थ शशमानः शंसमानः। यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति। क्षेत्रो ह वाच्या कृपा। देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ५ (८) ॥

"अजीगः (१६)"—इति, अनवगतम्। "अगारी"—इत्यवगम। "यदा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आपदे गोः। यदा०——० रजीगः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, १२, २)। दीर्घतमस इयमार्षम्। अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता। 'अत्र' एतस्मिन् काले 'ते' तव हे अश्व ! 'रूपम्' अहम् 'उत्तमम्' उत्कृष्टम् 'अपश्यम्'। 'जिगीषमाणं' जेतुमिच्छमानम् 'इषः' अन्नं जेतव्यं निमित्तभूते 'आ पदे गोः' उपरि भूम्याः

शरपथे वेद्यां वा। यज्ञेनापि स्वर्गमेवामुष्मिन् लोके जीयते, तस्माद् वेद्यामित्येवमुपपद्यते। किञ्च, 'यदा' यस्मिन् काले 'ते' तव 'मर्त्तः' मनुष्यः 'अनुभोगम्' 'आनट्' प्राप्नोति, वाञ्छयन् वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् 'ओषधीः अगारीः' ओषधीर्यद्भ्रासि गिरसि वा। अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु सुतरामोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव॥ एवमत्र ओषध्यक्षणत्वात् "जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा ग्लातिकर्मा वा"—इत्युपपद्यते॥

"अमूरः (११)"—इति, अनवगतम्। "अमूढः"—इत्यवगमः। "अया अमूरू न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से। शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन् रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ७, ४, ३२, ४)। चितस्यात्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'अमूर!' अमूढ! 'मूराः' मूढाः 'वयं' स्मः। भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात् 'न वयं चिकित्वः' न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः। हे 'अङ्ग'! 'त्वम्' एव आत्मनो महिमानं "महत्त्वम्" माहाभाग्यम् 'वित्से' वेत्सि, कस्तवान्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः। किञ्च, 'शये' शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये 'वव्रिः' विशेषाख्या, तत्र रूपाख्यः 'चरति' समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति। स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितः 'जिह्वया' ज्वालया तानि तानि हवींषि 'अदन्' भक्षयन् 'रेरिह्यते'। 'युवतिं' तां तामाहुतिं पुनः पुनः आस्वादयसि। 'विश्पतिः' विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा 'सन्' यज्ञमेव करोषि स्थितैषित्वात् यजमानानाम्, सोऽस्माकमिदं काम कुर्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र 'मूढाः'—इत्यात्मनिन्दादर्शन

अग्निः "अमूढः"—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य 'अमूर'शब्दस्य "अमूढः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"शशमानः(३८)"—इति, अनवगतम्। "शंसमानः"—इत्यवगमः। "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः। उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २१, २)। दैर्घतमसं आर्षम्। जगतीच्छन्दः। 'यः' यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ! 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'शशमानः' "शंसमानः" स्तुवन् 'दाशति' ददाति हवींषि युवाभ्याम्। 'कविः' क्रान्तदर्शनः, 'होता' आह्वाता 'यजति'। 'मन्मसाधनः' मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः। आह,—तस्य किम्? इति, उच्यते,—'उपाह तं गच्छथः' प्रत्युपागच्छथः युवाम्, 'वीथः' च 'अध्वरम्' अध्वायितानि हवींषि। वयमपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव। यतो ब्रूमः,—'सुमतिं' शोभनप्रज्ञं यजमानम् अनुलक्ष्य 'अच्छा गिरः' एताः अस्मद्गिरः आभिमुख्येन 'गन्तम्' गन्तुमिच्छथो युवाम्। 'अस्मयू' अस्मान् कामयमानावित्यर्थः॥ एवमत्र 'यज्ञैः शशमानः'—इति यज्ञसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "शशमानः=शंसमानः"—इत्येवमुपपद्यते॥

"देवो देवाच्या, कृपा(३९)"—इति, एते अनवगते। देवशब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः। देवः, देवाच्या, कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि। 'देवाच्या'—इत्यस्य "देवान् प्रत्यञ्चितया"—इत्यर्थप्रतीतिः। 'कृपा'—इत्यस्यापि "कल्पितया"—इत्येवमर्थप्रतीतिः। "अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्। य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा। घृतस्य विभ्राष्टि-

मनुवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः॥"—इति (ऋ० सं० २। १, १२, १)। यवच्छेपस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अग्निं' 'होतारम्' आह्वातारम् देवानाम् 'मन्ये'। 'दास्वन्त' दानवन्त दातारम्, 'वसु' वासयितार सर्वस्य जगत.। 'सूनुं'—'सहस' बलस्य पुत्रम्, 'जातवेदस' जातप्रज्ञानम्। 'विप्र' न जातवेदसम्' विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्य समानपृष्ठोदरपाणिपाद विप्रमप्रज्ञम यथावत् जानीयात्, एवमहमग्निं यथावज्जाने। 'यः' अग्नि, स्वध्वर.' शोभनयज्ञ 'देव.'। 'ऊर्ध्वया' 'कृपा' कृपया सामर्थ्यान्वया कल्पितया, 'देवाच्या' देवान् प्रत्यञ्चितया गत्या, 'घृतस्य' 'विभ्राष्टिं' विभ्रमम् 'अनुवष्टि' आहुतिप्रक्षेपम्। 'शोचिषा' ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति। "वष्टि"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'आजुह्वानस्य' उपरि हूयमानस्य 'सर्पिषः' सर्पणशीलस्य। यमग्निमहमेव जाने, यथैवङ्गुणयुक्त, स इद नामाख्यक कर्तेत्यभिप्राय.॥ एवमत्र "देवाच्या, कृपा"—इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यञ्चया कल्पितयेत्येवमुपपन्नौ, शब्दसादृश्यादर्थोपपत्तेश्च॥॥५(८)॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो

जामाता वा अपत्यं तन्निर्मातेति वा था स्याला-
दपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति
नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः
स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सो-
मस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जन-
यामि नव्यं नवतरमोमास इत्युपरिष्टाद्
व्याख्यास्यामः ॥ ६ (८) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

"विजामातुः (४०)"—इति, अनवगतम्। उपसर्गस्या-परिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरवानवगमः। "असुसमाप्त इव वरोऽभि-प्रेतः"—इति भाष्यकारो निराह। विगतजामातृभाव इव च, यो ह्यप्राप्तजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दाक्षि-णात्येषु प्रसिद्ध। "अश्रवं हि॰—॰जनयामि नव्यम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, २८, २)। कुत्सस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। "अश्रवम्" अश्रम् युवाम्। हे 'इन्द्राग्नी!' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ। कुतः? 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि अस-माप्तजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्या पितृनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति। ततोऽपि बहु-तरस्य धनस्य दातारावहमश्रौषं भवन्तौ। "उत वा घा स्यालात्"। "घा"—इत्यनर्थकः। 'स्यालात्' अपि बहु-दातारौ युवामश्रौषं भवन्तौ, स्यालोऽपि हि भगिनीप्रिय-चिकीर्षया बह्वेव ददाति। यत एवमश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती' प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी

मनुवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १२, १)। परुच्छेपस्यार्षम्। अतिच्छन्दा अत्यष्टिः। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अग्नि' 'होतारम्' आह्वातारम् देवानाम् 'मन्ये'। 'दास्वन्त' दानवन्त दातृतमम्, 'वसु' वासयितार सर्वस्य जगत। 'सूनु'—'सहस' बलस्य पुत्रम्, 'जातवेदस' जातप्रज्ञानम्। 'विप्र' न जातवेदसम्' विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कश्चिम् तुष्य समानपृष्ठोदरपाणिपाद विप्रामप्राम यथावत् जानीयात्, एवमहमग्नि यथावज्जाने। 'यः' अग्नि, स्वध्वर' शोभनयज्ञ 'देव'। 'ऊर्ध्वया' 'कृपा' कृपया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, 'देवाच्या' देवान् प्रत्यञ्चितया गत्या, 'घृतस्य' 'विभ्राष्टि' विभ्रंशम् 'अनुवष्टि' आहुतिप्रक्षेपम। 'शोचिषा' ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति। "वष्टि"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'आजुह्वानस्य' उपरि हूयमानस्य 'सर्पिषः' सर्पणशीलस्य। यमग्निमहमेव जाने, यश्चैवङ्गुणयुक्त, स इद नामात्मक करोत्वित्यभिप्राय॥ एवमत्र "देवाच्या, कृपा"—इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येवमुपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥॥५ (८)॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो

जामाता वा अपत्यं तन्निर्मातीति वा वा स्याला-दपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सो-मस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जन-यामि नव्यं नवतरमोमास इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥ ९ (८) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

"विजामातुः (४०)"—इति, अनवगतम्। उपसर्गस्या-परिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरत्रानवगमः। "असुसमाप्त इव वरोऽभि-प्रेतः"—इति भाष्यकारो निराह विगतजामातृभाव इव च, यो ह्यप्राप्तजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दाक्षि-णात्येषु प्रसिद्धः। "अश्रवं हि०—०जनयामि नव्यम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, २८, २)। कुत्सस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। "अश्रवम्" अहम् युवाम्। हे 'इन्द्राग्नी!' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ। कुतः? 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्या पितॄनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति। ततोऽपि बहु-तरस्य धनस्य दातारावहमश्रौषं भवन्तौ। "उत वा घा स्यालात्"। "घा"—इत्यनर्थकः। 'स्यालात्' अपि बहु-दातारौ युवामहमश्रौषं भवन्तौ, स्यालोऽपि हि भगिनीप्रिय-चिकीर्षया बह्वेव ददाति। यत एवमहमश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती' प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी

'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि, 'नव्यं' नवतरं अन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एवमत्र 'विजामातृ'शब्देन "असुसमाप्त-जामातृभावः" उच्यते, तस्य अनुदात्तत्वादित्थमुपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "अमृतत्" प्रविद्धमेतत् "दाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षते" तस्य निर्गुणत्वाद्दात्मनः क्रीणाति कन्या-मात्मनो भार्यार्थे। तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरो-ऽभिप्रेतः ॥ "जामाता"। "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता, स्त्रीत्वं हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति। "स्यालः आसन्न. संयोगेनेति" "नैदानाः" निदानविदो मन्यन्ते। अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते, "स्यात्" तस्मादसौ स्त्रीत्वा विवाहे "लाजा-नावपति" तस्मात् स्याल उच्यते। "स्यं शूर्पम्" "स्यतेः (दि० प०)" धातोः प्रक्षेपणार्थस्य, तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ "शूर्पम् अशनपवनम्" तेन ह्यन्नं पूयते। "शृणातेः (क्र्या० प०)" तद्धि शरमयं भवति ॥

"सोमानं (४१)"—"इति" एतत् पदम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्याम." सप्तदशेऽध्याये "सोमानस्वरणमितीह्त."—इत्यत्र ॥ ६ (८) ॥

इति निरुक्तस्य एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

तृतीयः पादः।

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते।
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ सोमानां सोतारं
प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव

य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

"सोमानम् (४२)"—इति, अनवगतम्। "सोतारम्"—इत्यवगमः। "सोमानं स्वरणं ०——० य औशिजः"। मेधातिथेः काण्वस्यार्षम्। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता, "सोमानं, स्वरणमिति ब्राह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत"—इति श्रुतम्। सोमानम्' अनेकेषां "सोमानां" "सोतारम्" अभिषोतारम्, माम्, 'स्वरणं' शब्दयितारम्, सुयशस्विनं 'कृणुहि' कुरु हे 'ब्रह्मणस्पते।' कथं च पुनः "प्रकाशनवन्तं कुरु"? इति,—"कक्षीवन्तं य औशिजः"। लुप्तोपममेतत्। 'यः' 'औशिजः' कक्षीवान्, तमिव। अत्र करोतिसम्बन्धात् "प्रकाशनवन्तम्"—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। 'कक्षीवान्' "कक्ष्यावान्" कक्ष्यया तद्वान्। "अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्" स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात् कक्षीवान्। 'औशिजः' "उशिजः पुत्रः"। "उशिक्" पुनः "वष्टेः" कान्त्यर्थस्य। एवमत्र 'सोमानम्'—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् "सोतारम् सोमानाम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैवमन्यथा स्यात्,—योऽहं सोमानां सोता, कक्षीवान् औशिजः, तमिवऋष्यविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१घं तपुर्ययस्तु

चरुरग्निवाँ इव। ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोर-
चक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने॥
इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं हन्तेनिःसंशि-
तोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयो
भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे
ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोर-
ख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता
द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुर-
द्वेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति
चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय
चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति॥ २ (११)॥

"अनवायं (४३)" "किमीदिने (४४)"—इति, एते अनव-गते। 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्"—इत्यवगमः। 'किमीदिने'—इत्यस्य "किमिदंकिमिदङ्कारी पिशुनः"॥ "इन्द्रासोमा समघशंस०—०मनवायं किमीदिने॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)। वसिष्ठस्यार्षम्। हे "इन्द्रासोमौ!" सन्तापन्तौ भवन्तौ, 'अघशंसं' पापस्य "शंसितारम्" 'अभ्यघं' पापमेव कर्त्तुमाभिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितः, तं सन्तापयतम्। स च 'तपुः' युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, "चरु-रग्निवाँ इव" चरुरिव अग्निसंयुक्तः 'ययस्तु' क्षयं यात्वित्यर्थः। किञ्च, 'ब्रह्मद्विषे' "ब्राह्मणद्वेष्ट्रे" 'क्रव्यादे' क्रव्यमदते पृष्ठ-मांसभक्षयित्रे, 'घोरचक्षसे' घोरदर्शनाय, 'द्वेषः' सर्वलोक-

द्वेष्यतो 'धत्तम्' युवाम् । 'अनवायम्' "अनवयवं" सकल-मित्यर्थः ॥ अथ "वा" "यदन्ये" 'अतद्रुहः' "अद्वेषसः" अहे-ष्टारः "न व्यवेयुः" व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः, तादृशं द्वयो धत्तम् । 'किमीदिने' "पिशुनाय"—इत्यर्थः । एवमत्र 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्" अवि-योजनं वा—इत्यर्थप्रतीतिः, तथाभीष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिशुनः, स हि "किमिदानीम्" वर्त्तते "इति" एवमन्वेषमाणः "चरति" अथ "वा" "किमिदं" वर्त्तते "इति" एवमन्वेषमाणः "चरति" स हि तस्य स्वभावः ॥ "शकः, ऋव्यो भवति" शदादिस्थितो भवति । "चरतेर्वा" "समुच्चरन्ति" हि "अस्मादापः" । "क्रव्य" मांसम्, तद्धि "विकृत्ताज्जायते" ॥ "पिशुनः" "पिंशतेः (जु० प०)" धातोः, स हि स्वल्पमपि पापं "विपिंशति" विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणा-नोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ कृणुष्व पाजः पाजः पालनात् प्रसितिमिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसय-नात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामात्यवानभ्य-मनवान् स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्ति-नेति वा तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितास्यसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति

वा। यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते। व्याधिर्वा भयं वा। अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी मतिरात्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतदित्यपि निगमो भवति। श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति॥ ३ (१२)॥

“अमवान्(४५)”—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। “कृणुष्व पाजः •——• तपिष्ठैः।”—इति (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)।, वामदेवस्यार्षम्। अग्निचयने पुरुषव्याघारणे विनियुक्ता, “राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्”—इति सूत्रम्। हे भगवन्नग्ने! ‘कृणुष्व’ “कुरुष्व” एतदात्मीयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रसितिं न’ “प्रसितिमिव” वागुरातन्तुमिव, जालमिव वा। ‘पृथ्वीं’ विस्तीर्णाम्। तत एवमेतत् विस्तीर्णं कृत्वा ‘याहि’ त्वं रक्षांस्यभिमुखः। कथं च पुनर्याहि? ‘राजा इव’ यथा राजा यायात् ‘अमवान्’ “अमात्यवान्” नीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि। अथवा यथा “अभ्यमनवान्” रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि। अथवा यथा “स्ववान्” आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद् विजयाय, तथा याहि। ‘इभेन’ “इराभृता” अन्नभृतेन

"गणेन" सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इभेन' "गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात् तथा याहि । किञ्च, "तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः" । क्षिप्रमनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया गत्या । 'द्रूणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? इतः,—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति दीप्तायाः अर्चिषः । स त्वमेवमागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः" अक्षाच्छनून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः ॥ एवमत्र राजोपमानसम्बन्धात् "अमवान्=अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते ॥

'पाजः'—इति बलनाम, "पालनात्" तेन हि पाल्यते । 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्" "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ॥

"अमीवा (४६)"—इति, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्यमनवान्"—इति यदुक्तमाधस्त्ये मन्त्रे, अनेनैव तत् "व्याख्यातम्" । "यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये । अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८, २०, २) । रक्षोहा नाम ब्राह्मणं, तस्येयमार्षम् । पुत्रकामस्य षडाहुतो नाम स्थालीपाकः, तत्रेयं विनियुक्ता । 'यः' 'ते' तव हे स्त्रि । 'गर्भम्' 'अमीवा' रोगभूतः, 'दुर्णामा' "पापनामा क्रिमिः" पापप्रदेशे नतः परिपतः उत्पन्नः, 'योनिम्' 'आ' गत्य 'शये' शेते गर्भहिंसिता । 'तम् अग्निः' ब्रह्मणा सह 'निर् अनीनशत्' नाशयतु । 'क्रव्यादं' मांसभक्षयितारम् । एवमत्र 'अमीवा'—इत्यस्य "क्रिमिः" अभिधेयः, क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

"दुरितम् (४७)"—इति, अनवगतम् । "दुर्गतिगमनम्"—इति अर्थप्रतीतिः । "वैश्वदेवीं सूनृतामारभध्वं श्रद्धा भवन्ती

यज्ञियासः पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम" । 'वैश्वदेवीं' वाच 'सुनृतां' सत्याम् 'आरभध्वम्' उपक्रमध्वम् वक्तुम् । तयैवलक्षणया वाचा 'युवा' इह अनभिशस्ताः पूताश्च परलोके भवथ । 'यज्ञियासः' यज्ञिया यज्ञसम्पादिनः । किञ्च, 'अतिक्रामन्तः' अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहाभाग्येन । 'दुरितानि' दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि, 'विश्वा' विश्वानि । 'शतं हिमाः' शतं हेमन्तान् 'सर्ववीराः' अनवखण्डितपुत्रपौत्राः 'मदेम' हृष्येमेत्यर्थः । एवमत्रातिक्रमणसम्बन्धात् "दुरितम्—दुष्कृतम्"—इत्युपपद्यते, तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति ॥

"अप्वा (४८)"—इति, अनवगतम् । 'अपव्ययति'—इत्यवगमः । रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा, तया हि "चित्तः अपवीयते" अपवेष्यते प्राणो । "अमीवा चित्तम् (ऋ० सं० ८, ५ २२, ६)"—इति उपरिष्टाच्छेषः ॥

"अमति (४८)—इति, अनवगतम् । "अमामयी मति" अमति । एवमपि न प्रतीयत इत्याह,—"आत्ममयी" यस्य मति अमावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ? आदित्यः, तस्य

१ २उ ३१ २३१ २३क ३र
हि आत्मप्रकाशमयी मतिः । "अभि त्य देव सवितारमोण्योः
२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २
कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रिय मतिम् ।
३२उ ३ २ ३ १ २र ३१ २ २ ३ २
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
२ ३ २ ३ १ २
सुक्रतु कृपा स्व ॥"—इति (सा० छ० आ० ५, २, ३, ८) । नकुलस्यार्धम् । अतिच्छन्दा, अष्टिः । प्रथमं यस्यते, सोम-

मन्त्राणि चाध्वर्यवे विनियुक्ता। 'अभि अर्चामि' 'त्यं' तम् अहम्, 'देवं' 'सवितारम्'। 'ओण्योः' द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात्। 'कविक्रतुं' क्रान्तप्रज्ञानम्, 'सत्यसवं' सत्याभ्यनुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां धनानां दातारम्, 'अभि मतिम्' अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्, 'प्रियं' च सर्वभूतानाम्। 'ऊर्ध्वा' 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' आत्मप्रकाशमयी मतिः। आह,—कतमा पुनरसावूर्ध्वा? इति,—'भाः' या 'अदिद्युतत्' अद्योतयत्। तम् अभ्यर्चामि। किञ्च, 'सवीमनि' प्रसवे यस्य सर्वमिदं प्रवर्त्तते, 'हिरण्यपाणिः' हस्तिपाणिः, सर्वमिदं जगत् 'अमिमीत' निर्मितवान्। 'सुक्रतुः' सुकर्मा। 'कृपा' कृपया सामर्थ्यकल्पनया। 'स्वः' आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः॥ एवमत्र 'अमति'शब्देन आत्मप्रकाशगतं आदित्यस्य विज्ञानमुच्यते, स हि प्रकाशसतत्त्व एव नान्यत् प्रकाशान्तरमपेक्षत इत्युपपत्तिः॥

"श्रुष्टी(५०)"—इति, अनवगतम्, "पुरन्धि.(५१)"—इति च। श्रुष्टीत्यस्य 'क्षिप्रम्'—इत्यवगमः, पुरन्धिरित्यस्यापि पुरा धी.—इत्यवगमः॥ ३ (१२)॥

तां अध्वर उशतो यजन्ते श्रुष्टी भगन्नासत्या पुरन्धिम्। तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान् यजन्ते श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहु-

कर्मतमः पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति। इमामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति। रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः॥ समिद्धस्य रुशद्दर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति॥ ४ (१३)॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः। ताँ अध्वर ०——० पुरन्धिम्॥"—इति (ऋ० सं० ५ ४, ६, ४)। वसिष्ठस्यार्षम्। वैश्वदेवी। त्रिष्टुप्। 'ते' वै 'विश्वे देवाः' 'यज्ञेषु' 'यज्ञियासः' यज्ञसम्पादिनः, 'ऊमाः' अवितारो रक्षितारः, अवनीया वा तर्पणीयाः, 'सधस्थं' वैश्वदेवं समानं स्थानम् 'अभि सन्ति' अभितिष्ठन्ति। किं तेषाम्? इति,—'तान्' विश्वान् देवान् हे "अग्ने!" एतस्मिन् 'अध्वरे' "यज्ञे" 'उशतः' स्तमध्य, "कामयमानान्" 'श्रुष्टी' "क्षिप्रम्" अविलम्बमानः 'यक्षि' "यज" 'नासत्या' "नासत्यौ चाश्विनौ" यज, 'पुरन्धिम्' च यज॥ एवमत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रमेष्टत्वात् "श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम"—इत्युपपद्यते। अन्यत्र हि वक्ष्यति "श्रुष्टीवरी.—सुखवरीः" इति, तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति।

"सत्यौ एव नासत्यौ—इति" "और्णवाभ." आचार्यो मन्यते। तौ हि सत्यमेव ब्रूत, न कदाचिदप्यसत्यम्। तस्मान्नासत्यावित्युच्यते। द्वि. प्रतिषेधः प्रकृतिमापादयति। अथवा "सत्यस्य" उदकस्य, यज्ञस्य वा "नेतारौ" नासत्यौ, तथाहि "आग्रायण." आचार्यो मन्यते। अथ "वा" ऐतिहासिकपक्षेण "नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति"।

"पुरन्धिः"। पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति, विचार्य्यते।—"तत्कः पुरन्धिः?"—इति। "भग." अत्र "पुरस्तात्"—'वृष्टौ भगम्'—इति, "तस्य" अयम् "अन्वादेशः"—"इत्येकम्" आचार्य्यमतम्। नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् 'पुरन्धि'शब्दस्य च। "इन्द्रः" उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—"इत्यपरं" मतम्। किङ्कारणम्? "सः" हि इन्द्रः "बहुकर्मतमः" अन्येभ्यो देवेभ्यः। "धीः"—इति कर्मनामसु पठितम्, तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः, स चेन्द्रः। तस्मात् पुरन्धिः इन्द्रः—इत्युपपद्यते। अथवा अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्,—"पुरां च दारयितृतमः" मेघपुरो ह्यसावेव दारयति। "वरुणः" पुरन्धिशब्देनोच्यते,—"इत्यपरम्" मतम्। किङ्कारणम्? "तं" हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् "प्रज्ञया" बुद्ध्या "स्तौति"। तद्यथा,—"इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य न किरा दधर्ष। एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, २१, १)। अत्रेरार्षम्। वारुणी। त्रिष्टुप्। 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य द्योतमानस्य 'महीं' महतीं मायां 'न किरा दधर्ष' न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति। कतमां मायाम्? इति,—'एकम्' एतं सन्तं वरुणम् आदित्यम्, 'यत्' एताः 'उद्ना' उदकेन रश्मिना नद्यः 'एनीः' गमनशीलाः सततमुदकमादाय आदित्यमण्डलं गच्छन्ति। एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः 'अवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यः 'न पृणन्ति' न प्रीणयन्ति बुद्ध्या। तेषां रश्मीनाञ्च मायाम् एवङ्गुणां भगवतो वरुणस्य 'आधर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम्। कथमप्ययं न सम्पूर्य्यत इति॥

एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम, सा यस्य पुर्वी बह्वी, स पुरन्धिः। वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते, तस्मात् "वरुणः=पुरन्धिः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुशत् (५२)"—इति, अनवगतम्। "रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः"—इति निर्वचनम्। "रोचनम्"—इत्यवगमः। "अबो॑धि॒ होता॑ य॒जथा॑य दे॒वानू॒र्ध्वो अ॒ग्निः सु॒मनाः॑ प्रा॒तर॑स्थात्। समि॑द्धस्य॒ रुश॒दद॑र्शि॒ पाजो॑ म॒हान् दे॒वस्तम॑सो॒ निर॑मोचि ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ८, १२, २)। गविष्ठिरबुधयोरार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अबोधि होता' बुध्यते होता 'अग्निः' 'यजथाय' यजमानाय, यष्टव्यतया 'देवान्'। 'ऊर्ध्वः' ज्वलनक्रियायोगात्। 'प्रातः अस्थात्' अग्निहोत्रिणां गृहेषु योऽवतिष्ठते, 'सुमनाः' च शोभनमनाः। 'समिद्धस्य' च यस्य 'रुशत्' रोचिष्णुवर्णं 'अदर्शि' दृश्यते। 'पाजः' च बलं यस्य 'अप्रमितम्' यत्र प्रभावतः 'महान्'। 'तमसः' च सर्वमिदं 'निरमोचि' निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एवमन्यधिकारादत्र शब्दमाहात्म्यात् "रुशत्"—"इति" एतत् "वर्णनाम"—इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति॒ हि वः॑ स॒जात्यं॑ रिशादसो॒ देवा॑सो॒ अस्त्याप्य॑म्। अस्ति हि वः समानजातिता रिशादसो देवा अस्त्याप्यमाप्तेः। सुदत्रः कल्याणदानः। त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ विद॑धातु॒ रायः॒ इत्यपि निग॒मो भवति। सुविदत्रः कल्याणविद्यः। आग्ने॑ या॒हि सु॑वि॒दत्रे॑-

भिरवीडित्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति । तुर्वणिस्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१४) ॥

"रिशादसः (५२)"—इति, अनवगतम् । "रेशयदासिनः"—इत्यवगमः । "अस्ति हि वः •——•अस्त्याप्यम् । प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, ३२, ५) । मनोर्वैवस्वतस्यैयमार्षम् । सतो बृहती । वैश्वदेवे सूक्ते । हे 'रिशादसः' "रेशयदासिनः" । 'देवासः' देवाः । यो हि रेशयति हिंसावान् भवति, तस्मै त आयुधान्यस्यन्ति । "रेशयदारिणः"—इति केचिदधीयते निर्वचनम्, तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । 'अस्ति' 'वः' युष्माकं 'सजात्यं' "समानजातिता" देवत्वम्, 'अस्ति' च युष्माकम् 'आप्यम्' आसव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः । यत एवमतो ब्रवीमि,—'प्रवोचत' यूयम् अस्माभ्यमनुजानीत । 'सुविताय' सुगताय, 'सुभोगाय' ध्यानाय, 'सुम्नाय' सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, 'नव्यसे' नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—'मक्षु' क्षिप्रमित्यर्थः । एवमत्र शब्दमात्रव्याख्यादर्थोपपत्तेय "रिशादसः=रेशयदासिनः, रेशयदारिणो वा"—इत्युपपद्यते ॥

"सुदत्रः (५४)"—इति, अनवगतम् । 'सुदानः'—इत्यवगमः । "ता नो रासन्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु । वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २७, २) । वसिष्ठस्यार्षम् । दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एता शस्यन्ते । 'ताः' देव्यः, 'नः' अस्मभ्यं 'रासन्' 'वसूनि' ददत्वित्यर्थः । किंलक्षणाः देव्यः ? 'रातिषाचः' हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किञ्च, आभिमुख्येन स्थित्वा 'रोदसी' रुद्रस्य पत्नी 'शृणोतु' 'वरुणानी' च । किञ्च, 'वरूत्रीभिः' वरयित्रीभिः सहितः 'सुशरणः' स्वाश्रयणः 'नः', अस्माकम् 'अस्तु' । 'त्वष्टा' 'सुदत्रः' "कल्याणदानः" 'विदधातु' च अस्माकम् 'रायः' धनमित्यर्थः ॥ एवमत्र 'रायः'-सम्बन्धात् "सुदत्रः=कल्याणदानः"—इत्युपपद्यते ॥

"सुविदत्रः (५५)"—इति, अनवगतम् । 'सुविद्यः'—इत्यवगमः । "कल्याणविद्यः"—इत्यभिधेयवचनम् । "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४) । शङ्खस्य यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री । पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्यैषा । 'ये' 'तातृषुः' स्तीर्णवन्तः, 'देवत्रा' देवान् प्रति 'जेहमानाः' गच्छन्तः, 'होत्राविदः' स्तुतिविदः, 'स्तोमतष्टास' स्तोमकर्त्तारः 'अर्कैः' मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः । य एवंलक्षणाः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'आग्ने' ! 'सुविदत्रेभिः' "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानभिमुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुणयुक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कव्यैः' पितृदेवत्यैः 'घर्मसद्भिः' यज्ञमादिभिः हविर्भिस्तृप्तिमुपयाहि । अथवा सत्-

वादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साकमायाहीति। एव पितृविशेषणत्वेनैव योज्यमेतदपि पदद्वयम्॥ एवमत्र शब्दमाहात्म्यात् 'सुविदत्र'शब्दः "कल्याणविद्य"वाचीत्युपपद्यते॥

"आनुषक् (५६)"—इति, अनवगतम्। "अनुषक्तम्"—इत्यवगमः। "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम्। "आ द्या ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषामिन्द्रो युवा सखा॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, ४२, १)। त्रिशोकस्यार्षम्। बृहतीसञ्ज्ञे तृचाशीतिषु विनियुक्ता। 'ये' एव नित्यमग्निम् 'आ' आभिमुख्येनावस्थिताः 'इन्धते' यजमानाः, य एव यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुषक्' "अनुषक्तं" 'स्तृणन्ति' तेषामेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्य- 'सखा' समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति, नेतरेषामयज्वनाम्। बर्हिःसम्बन्धात् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—इत्युपपद्यते॥

"तुर्वणिः (५७)"—इति, अनवगतम्। "तूर्णवनि."—इत्यर्थवचनम्। तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः। "स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः। येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभुषु रामयन्नि दामनि॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)। इन्द्रस्य सव्यस्यमाप्तस्यार्षम्। जगती। ऐन्द्री। वैषुवतेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्रे शस्यते। स इन्द्रः 'तुर्वणि.' तूर्णवनिता, इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते। 'महान्' प्रभावत.। 'अरेणुपौंस्ये' अन्तरिक्षे हि यत् बलं भवति, तत्र न रेणवः सन्ति, तस्मादरेणुपौंस्यमित्युच्यते। "पौंस्यम्"—इति बलनामसु पठितम्, तस्मिन् 'अरेणुपौंस्ये' बले अन्तरिक्षे, सङ्ग्रामे वा। 'गिरेः भृष्टिः' गिरिशृङ्गमिव उच्छ्रितः भ्राजते। 'तुजा' वज्रेण प्रगृहीतेन 'शव.' शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः।

'श्येन' वज्रं च 'शुष्णं' शोषयितारम्, 'असुरं' मेघम्, 'मायिनं' प्रज्ञावन्तम् 'आयसः' देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य 'मदे' प्राप्ते 'दुध्रः' दुर्द्धरः शत्रूणाम् 'आभृषुः' उपर्युपरि आत्मनो भवतुमिच्छन् 'रामयत्रि दामनि' दाम्नीव व्यरमयत्, सुबद्धादित्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "तुर्वणि.—तूर्णवनि."—इत्युपपद्यते ॥

"गिर्वणसे (५८)"—इति, अनवगतम् । 'गीर्वणनीयः'—इत्यवगमः । "गीर्भिः" स्तुतिभिः "एनं वनयन्ति"—इति अर्थवचनम् । "आमासु पक्वमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि । घर्मं न सामंस्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥"—इति (ऋ० मं० ६, ६, १२, ७) । नृमेधस. प्रियमेधसो वा इयमार्षम् । बृहती । ऐन्द्रे सूक्ते । 'आमासु' अपक्वासु गोषु चीरं 'पक्वम्' 'ऐरय.' त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा सती पक्वं दुग्धे इति च विज्ञायते । तदिदमामायां सत्यां गवि शृतं पय इति । किञ्च, "आ सूर्यं रोहयो दिवि" 'आ रोहयः' 'सूर्यं' 'दिवि' द्युलोके इत्यर्थः । एवमिन्द्रस्तुत्वा स्तोतृनाह,—अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय 'घर्मं न' घर्ममिव सुतप्तं सुष्ठु सगुणं 'सामन्' साम 'तपत' स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः । 'सुवृक्तिभि.' शोभनाभिः स्तुतिभिः 'जुष्ट' प्रिय 'गिर्वणसे' इन्द्राय स्तुतिसम्भक्ते । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—'बृहत्' तदि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र "गिर्वणाः—देवः" उच्यते, शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असृक्तं सृक्तं रक्षांसि निसृक्तं ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमिका देवगणास्ते रसेन

पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम्। अभ्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिः। अभ्यक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत्। यादृशेऽधायि तमपस्ययाविदत्। उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः। उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

"असूर्ते सूर्ते (५८)"—इति, एते अनवगते। "असुसमीरिताः" "सुसमीरिते"—इत्यवगमः। "स आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना। असूर्ते सूर्ते ०—० क्षिमाणि॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १७, ४)। विश्वकर्मणो भौवनस्येयमार्षम्। वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति सूक्तमग्निप्रणयने, तत्र विनियोगः। 'असूर्ताः' असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः, "योऽयं वायुः पवत एष प्राणः"—इति श्रुतम्, तेन समन्तात् ईरिताः "असुसमीरिताः" वातसमीरिताः इत्यर्थः। के पुनस्ते? "माध्यमका देवगणाः" मेघाः, इतरे च मरुदादयः। ते वातेन समीर्यन्ते, वात एव हि तान् चलति। क्व पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—'सूर्ते' "सुसमीरिते" विचित्रे विस्तीर्णे इत्यर्थः। 'रजसि' अन्तरिक्षलोके 'निषत्ते' निषण्णे इत्यर्थः। समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—'ये भूतानि समकृण्वन्' समस्तानि जातवन्तः 'इमानि'। तेषां किम्?' इति,—'त आयजन्त' इति। "अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्" प्रतिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः

पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण,—तदेतत् भाष्यकारेण प्रदर्शितमस्मिन् मन्त्रे "न श्रायजन्त इति श्रतिक्रान्तं प्रतिवचनम्"—इति। न श्रायजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्वचनमुक्तम्। "ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति" ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति। 'श्रायजन्त' 'द्रविणम्' उदकम्, श्राभिमुख्येन ददति सर्वमुदकम् 'समस्मै' सर्वस्मिन् भूतजाते। एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च। अधुना दृष्टान्तमाह,—'ऋषयः पूर्वे' विप्रश्चनः, 'जरितारः न' 'भूमना' भूम्ना कर्मणा वाग्यमर्हस्त्रिकेण सर्वेण, तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च। एवमत्र शब्दसाहृश्यादर्थोपपन्ने च 'असूर्त'-'सूर्त'—इत्येतयोः "असुसमीरिता."-"सुसमीरिते"—इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते।

"अम्यक्(६०)"—इति, अनवगतम्। "अमाक्ता इति वा, अभ्यक्ता इति वा" शब्दसमाधी। 'ऋष्टिः' अभिधेया, सा हि सङ्ग्रामे शत्रवो अभ्यन्ते,—मामेषा प्रत्यञ्चिता चिन्ना मामेषा प्रत्यञ्चितेति। अथवा "अभ्यक्तेति वा" अभिगतैव नित्यकालं शत्रून् प्रति भवतीति अभ्यगित्युच्यते। "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति। अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि॥"—इति (ऋ० सं० २, ४,८,३)। अगस्त्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। छन्दोमेषु द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'अम्यक् सा ते' यदैवलक्षणा ऐषणा शक्तिः श्राभिमुख्येन् मेघमञ्चिता त्वया चिन्ना भवत्यात्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुवृत्त्यैव हे इन्द्र! 'अस्मे' अस्मदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अभ्वं', बहुदकमिह पातयितव्यमिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय

'जुनन्ति' गमयन्ति। किञ्च, सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे 'शुशुचान्' देदीप्यमाना एतस्मिन् मेघे भाति। किञ्च, 'आपो न द्वीपम्' यथा ता ईप्या आपो द्वीपं परिवार्य्यात्मानं धारयन्ति, एवमेतानि मेघ्यानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् दृष्टे तानि मज्जयितुमशक्नुवन्ति द्वीपमिव परिवार्य धारयन्ति॥ एवमत्रापतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) 'अप्यक्'—इत्येतद् दृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते॥

"याद्दश्मिन् (६१)"—इति, अनवगतम्। "याद्दशे"—इत्यवगमः। "ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते। याद्दश्मिन् धायि तमपस्यया विदद् य उ स्वयं वहते सो अरं करत्॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)। अवत्सारस्यैतदार्षम्। जगती। आग्नेयी। "तम्मुर्वा"—इत्येतस्मिन् सूक्ते। उपहव्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'ज्यायांसं' महत्तरम्। 'अस्य' 'यतुनस्य' कर्मणि षष्ठी वा यतनशीलस्य भगवतः सूर्य्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः स्वर्य्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, तमृषिस्वरम्, स्तुवन् 'चरति' प्रचरति। "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने। स एव चरन् तासु क्रियासु, 'याद्दश्मिन्' "याद्दशे" काले 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविः स्तुत्या द्विलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः। किञ्च, 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुती, 'स' एव 'अरं करत्' पर्य्याप्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करोति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'याद्दश्मिन्'—इत्यस्य "याद्दशे"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"जारयायि (१२)"—इति, अनवगतम्। "अजायि"—इत्यवगम.। "साध्याकेभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः। द्र्वन्नो वन्वन्क्रत्वा नार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञै.॥"—इति (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)। भरद्वाजस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। "साध्याकेभिः"—इति छान्दसमात्वम्। 'अ. अग्नि.' 'अध्याकेभिः' 'शूषै.' सुखैः स्तोत्रैः 'स्तवे.' स्तूयते। 'एतरी न' अतिथिरिव। 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'आ' आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते 'जातवेदा.' जातविद्यो वा जातधनो वा 'द्रुन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा। 'अर्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम्। 'उस्रः पिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गवां पिता 'जारयायि' "अजायि"। यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विक्रियमाण. अनेकधा जायतेऽग्निः॥ एवमत्र 'जारयायि' —इत्यस्य "अजायि"—इत्यर्थप्रतीतिः॥ ६ (१५)॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत। अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। अद्धीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः। तं मे दस्तः प्रति

पचताग्र'भीष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पयसश्च साम्यं द्विवचनं स्यादेव चैक-वचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुरोळा अग्ने पचत इति यथा। शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति। ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वी-रित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। अमिनः सहो'भिरित्यपि निगमो भवति। जज्झतीरापो भवन्ति शब्द'कारिण्यः मरुतो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्ख'-लितो वा। अस्माकमप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति। शाशदानः शाशाद्यमानः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

“अपिया (६३)”—इति, अनवगतम्। “अपगमनेन” अपिया। अयमेव अपिया, अनर्थक एवायमशब्दे 'या'कार उपजन्य उपात्त—“अपि वाप्रमित्यं तदनर्थकमुपजन्यमाद दीत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण। “प्र य वो' शुभ्रं समेऽकारि यस्मा मनुष्वत् प्रदिवो' दधिध्वे। प्रयोऽच्छा जुजुषाणासो' अस्थुरभूत विश्वे' अग्रियोत वाजाः॥”—इति (ऋ० मं० ४, ७, ३, १)। वामदेवस्यार्षम्। आर्भवी त्रिष्टुप्। ऋभुदेव, दश

त्रयस्य पद्ममेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्यते । हे 'ऋभवः !' युष्माकम् 'अयं' 'यज्ञः' 'यम्' अहमाकर्षम् । तमागत्य 'मनुष्वत्' मनुष्यवत्, 'प्रदिवः' प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः, 'आदधिध्वे' धारयध्वे । एतत् 'वः' प्रब्रवीमि । किञ्च, "प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुः" प्रक्षिप्तानि यान्येतानि हवींषि, तानि यूयं "जोषयमाणाः" देवैः सेव्यमाना वा आत्मना 'अग्रिया' 'अभूत' "अभवत" । 'उत वाजाः' अपि च हे वाजाः ! यूयमग्र्येवमेव भवत । एवम् "अग्रगामिनः अग्रसम्पादिनो वा अग्रमेव वा=अग्रिया" तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

"चनः (६४)—इति, अन्ननाम" "पचता (६५)"—इति, "पचतिः नामीभूत."—इति भाष्यकारो ब्रवीति । "इन्द्रो-दिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ६, २१, २) । इयमग्नियुतस्य वामियूपस्य वार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'अत्ति'भत्तय । हे 'इन्द्र !' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि" 'इमा' "इमानि" "हवींषि' 'चनः' अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम् 'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे । 'पचता' पक्वानि इमानि हवींषि, अत एवं ब्रवीमि दधिष्वेति । 'उत सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व । 'प्रयस्वन्तः' अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हर्यामसि' प्रतिहर्यामः, कामयामहे । "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः"—इत्यभिप्रायेण । 'हवींषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्येतद्बविषयं बहुवचनमुपपद्यते ॥ "पचतिर्नामीभूतः"—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीयमुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति,—

"तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्"—इति। 'तं' पशु 'मेदस्तः' यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यग्रभीष्टाम्' इन्द्राग्नी 'पचता' पक्कमित्यर्थः॥ एवमेतदेकवचनं भवति॥

"अपि वा" "मेदसश्च" वपासहयोगिनः "पशोः" पशुवदानस्य चाभिधायकमेतत्, "सार्वं" सप्तविषयं "द्विवचनं स्यात्"। सन्ति ह्येवंरूपाणि द्विवचनान्यपि। तद्यथा,—'दैव्या होतारा भिषजा"॥

किं कारणमुच्यते "द्विवचनम्" एतत् "स्यात्"—इति? अत,—यस्मात् "यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्" एव, निःसन्देहमेव "तद् भवति,—'पुरोळा अग्ने पचतः'—इति यथा"। "पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः। तं जुषस्व यविष्ठ्य॥"—इति (ऋ० सं० ३, १, ३१, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि श्लिष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति। 'पुरोळा' पुरोडाशः 'पचतः' पक्क इत्यर्थः। 'तुभ्यं' त्वदर्थम्। 'भगवन् 'अग्ने !' 'वा'-'घा'—इति अनर्थकौ। न केवलं पक्कः, किन्तर्हि? 'परिष्कृतः' सुसंस्कृत इत्यर्थः। तं 'जुषस्व' सेवस्व हे 'यविष्ठ्य' युवतम! अथवा मिश्रयितम!॥ एवमत्र 'परिष्कृतः'—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् 'पचतः'—इत्येकवचनमेव सिध्यति॥

"शुरुधः (६६)"—इति, अनवगतम्। "आपो भवन्ति"—इति अभिधेयवचनम्। "शुचं संरुन्धन्ति"—इति निर्वचनम्। "शुशुधः"—इति न्याय्यम्। "ऋतस्य हि शुरुधः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)। दैवतं शेषः॥

"अमिनः (६७)"—इति, अनवगतम्। "अमितमात्रः"—इत्यत्र-

गम, न यस्य मात्राणां मानमस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" अनभिहिंसितो यः केनचिदसौ अमिनः। "महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। इयमाद्यस्याहमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रस्य ग्रहोऽनयैव गृह्यते। 'महान्' प्रभावतः, 'नृवत्' मनुष्यवत्, 'चार्षणिप्राः' आपूरयिता 'चर्षणीनाम्' मनुष्याणां कामैः, यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्यमापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम्। 'उत द्विबर्हाः' अपि च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृढः 'अमिनः' च अमितमात्रः, अथवा अनभिहिंसितः केनचित्। केन पुनरमिनः ? इति, उच्यते,—'सहोभिः' बलैरित्यर्थः, न हीन्द्रस्य बलमात्रा केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिन्द्रः। 'अस्मद्र्यक्' अस्मदनुप्रसादाय अस्मदर्चनाय 'वावृधे' वर्द्धते। 'वीर्याय' वीरकर्मणे वधार्थम्' 'उरुः' महान् परिमाणतः, 'पृथुः' विस्तीर्णो यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायाभिप्रेतानामर्थानां 'सुकृतः' स्तुतिभिः एतैः 'कर्तृभिः' ऋत्विग्भिः 'भूत्' भूयादित्यर्थः। एवमत्र 'अमिन'शब्देन "अमितमात्रः" अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

"जज्झती: (६८)"—इति, अनवगतम्। शब्दानुकरणात् "आपः"—इति प्रतीयन्ते। "आ रुक्मैरा युधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत। अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्त त्मना दिवः ॥"—इति (ऋ० सं ४, ३, ८, ६)। श्यावाश्वस्यार्षम्। मारुती। पङ्क्तिः। 'आ' आभिमुख्येन

'गव्नन्' घातयित्वान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'दक्षैः' विकर्त्तनानि, एताश 'वष्टीः' शक्तीः 'धनञ्जय' धनञ्जय हे 'नरः' मरुतः। किञ्च, 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकात् 'अत्त' अपगच्छन्तु। मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव आपोऽपि 'धर्म' आगच्छन्तु। कथम्? इति,—'जञ्झतीः इव' "शब्दकारिण्यः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'अप्वः' प्रभूता इत्यर्थः। एवमत्र शब्दानुकरणात् "आपः=जञ्झतीः"—इत्युपपद्यते।

"अप्रतिष्कुतः (६८)"—इति, अनवगतम्। "अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमाधी। "स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपावृधि। अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः॥"—इति (ऋ० सं० १, १, १४, १)। मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। षडहाभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे शस्यते। हे 'वृषन्' इन्द्र! वर्षितः! यः त्वम् अनुप्रहीता 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्वं गृण्ण यत् कुरुष्व। 'अमुं चरुम्' अमुमन्तरिक्षचरणशीलं मेघम्। हे 'सत्रादावन्' सततदान! 'अपावृधि' अपावृणु, उदकदानार्थमस्मभ्यम्। 'अप्रतिष्कुतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः क्षतपूर्वः केनचित्, अथवा "अप्रतिस्खलितः" संग्रामेषु। एवमत्र 'अप्रतिष्कुत'शब्दः "अप्रतिष्कृत"वाची अथवा "अप्रतिस्खलित"वाची, तथार्थाविरोधः॥

"शाशदानः (७०)"—इति, अनवगतम्। "शाशायमानः"—इत्यवगमः। "अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वितिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत्। सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, १, ३)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। गोसवविषयेऽनिष्के यज्ञे शस्यते।

'अभि अजिगात्' अभ्यगच्छत्। 'अस्य' इन्द्रस्य सम्भूतः, 'तिग्मः' उत्साहवान् वध्यः 'शत्रून्' प्रति 'सिधः' साधयिता प्रवृत्ताम्। 'वितिग्मेन' तीक्ष्णेन 'वृषभेण' वर्षप्रवर्त्तकेन। 'पुरः' मेघपुरः असुरपुरो वा 'अभेत्'। किञ्च, 'समस्तजगद् वज्रेण हन्तुमिन्द्रः'। स च भिद्यमानः 'प्रातिरत् स्वां मतिं' "न दातव्यमुदकमेषाम्"—इत्येतां मतिं स्वां 'प्रातिरत्' प्राकृष्टादित्यर्थः। 'शाशदानः' पुनः पुनः "शाशास्यमानः" इत्येवं। एवमत्र "शाशदानः = शाशाद्यमानः"—इत्युपपद्यते, प्राक्साक्ष्यादर्थाविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (पञ्चाध्यायस्य) तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः।

कृप्रः सर्पणादिदमपीतरत् कृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा। सृप्रकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम्। वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे हनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः। विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति। धेना दधातेरंसु रमणात्। स चिचेराम चिकितेरंसु भासेत्यपि निगमो भवति। द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्त-

मे च। उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात्। अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः। दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

"सृप (७१)"—इति, अनवगतम्। 'सर्पः'—इत्यवगमः। "सर्पणात्"—इति निर्वचनम्। "इदम् अपि इतरत् सृपम्" "एतस्मादेव" स्यात्, यदेतत् "सर्पिर्वा तैलं वा" तदपि हि सर्पति। "सृपकरस्नमूतये"—इति (ऋ० सं० ६, ३,२, ५)। निगमः। "बृहदुक्थं हवामहे"—इति व्याख्यातः शेषः। "करस्नौ बाहू, कर्मणां प्रस्नातारौ" निर्वर्त्तयितारावित्यर्थः।

"सुशिप्रः (७२)"—इति, अनवगतम्। तत् पुनः "एतेन" एव सृपशब्देन "व्याख्यातम्" सर्पतेरेवैतदपि, "शिप्रे = हनू, नासिके वा" ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः।' "वाजे सुशिप्र गोमति"—इति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)। निगमः "विश्वा सखि-त्वम्"—इति व्याख्यातः। नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषचिह्नमस्तीति, अतः "शिप्रे हनू नासिके वा"—इत्युक्त्वा विशिष्टतच्चिह्नमन्यदुदाहरणं ब्रवीति, —"विष्यस्व शिप्रे"—इति। "मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने। आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तूशन् हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १३, ४)। कुत्सस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। जगती। दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'मादयस्व' हर्षयस्व 'स्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र!' 'हरिभिः' अश्वैः, 'ते' तव

स्वभूताः, तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—'शिप्रे' विमुञ्चस्व 'शिप्रे' स्वे' दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय, एवं मादयस्वात्मानमिति । 'विसृजस्व धेने' आधस्थे दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा',—इत्येके, तयोर्हि सर्वं धीयते । किञ्च, 'आ त्वा वहन्तु हरयः' युक्ताः सन्तः आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान् प्रति । हे 'सुशिप्र !' 'उशन्' कामयमानः 'हव्यानि' हवींषि एतानि अस्मदुक्तानि । स्तुतिभिरस्माभिरासीनितः 'प्रतिजुषस्व नः' प्रतिसंसेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र मादनसम्बन्धात्, हविःसम्प्रदानसम्बन्धाच्च "शिप्रे = हनू नासिके वा"—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—"शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्याम"—इति, एतद् व्याख्यातम्,—"शिप्रे = हनू नासिके वा"—इति ॥

"हनुः, हन्तेः (अदा० प०)" धातोः । "नासिका, नसतेः" "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति हि वक्ष्यति ॥

"रंसु (७२)"—इति, अनवगतम् । 'रमणीयेषु'—इत्यवगमः । "रमणात्"—इति निर्वचनम् । "आयन्तो अध्व' सुनरः पर्नेस्तोमिगृध्नो नामिनीत वर्षम् । स चित्रे चित्रिते रञ्ज भासा सुजुर्वान् यो सुतुरा सुदा भूत् ॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, २४, ५) । सोमाहुतेर्भार्गवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'आ पनन्त' आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत । 'मे' मम स्वभूते कर्मणि । 'अध्व' महान्तम् अग्निम्, 'वनदः' वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः ये 'वर्षं' वरं हवन्ति अस्मदर्थम्, तेभ्यः 'उषिगृध्नः' मेधाविभ्यः । तमसौ वरस्य प्रार्थनां 'न अमिनीत' न हिनस्ति । किन्तर्हि ? यथाप्रार्थितमेव समर्थयतीत्यर्थः । किञ्च, 'सः' अग्निः 'चित्रेण' चायनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु

स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते'। किंलक्षणः 'यः' अग्निः ? इति,—'जुजुर्वान्' पुनः पुनः जरावान् अपि भूत्वा, 'मुहुरा युवा भूत्' इन्धनचयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुहुर्मुहुः युवैव भवति। एवमत्र शब्द-सारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते॥

"द्विबर्हाः (७४)"—इति, अनवगतम्। 'द्विपरिवृढः'—इति न्याय्यम्। मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना। "उत द्विबर्हाः"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७ १)। निगमः। "महाँ इन्द्रः"—इति व्याख्यातः शेषः॥

"अत्कः (७५)"—इति, अनवगतम्। 'आक्रमणः'—इति न्याय्यम्। "आक्रमणात्"—इति निर्वचनम्। प्राकारोऽभि-धेयः। "अत्को न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः। उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः॥"—इति (ऋ० सं० २, ८, १५, २)। विश्वामि-त्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अत्को न' अत्क इव, प्राकार इव। 'बभ्रिः' भर्त्ता, धार-यिता। क्व ? 'समिथे' संग्रामे। कस्य ? 'महीनां' महतीनां शत्रुसेनानाम्। एवंलक्षणो योऽग्निः। किञ्च, 'दिदृक्षेयः' दृश्यते यः। 'सूनवे' सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकाल-मेव। 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्यो ज्वलित इत्यर्थः। किञ्च, सर्वस्य लोकस्य 'जनिता' जनयिता। 'उस्रिया उज्जजान' उस्रिया आहुती आत्मनि प्रक्षिप्ताः ततः देवतातृप्तिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति। अथवा गाव एव गोस्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभाव गच्छन् जनयति। यश्च 'अपां गर्भः' यश्च 'नृतमः' मनुष्यतमः,

यच 'यज्ञ.' मद्यान्, 'अग्नि:' स इदं नामाख्यातं करोत्विति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "चक्र:=प्राकार:"—इत्युपपद्यते, असौ हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराण: (७६)"—इति, अनवगतम्। "उरु कुर्वाण:"—इत्यवगम:। "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान्। दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयो: शस्यते। हे भगवन्नग्ने। 'वे' त्वं जानीषे। किम्? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि। किञ्च, 'उभे अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्यो: 'विद्वान्' असि विजानीषे। किञ्च, समस्तमप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि, न ते विज्ञानप्रतीघातोऽस्ति क्वचिदपि जगति, विजानीषे सर्वाणि देवताध्यानानि। 'प्रदिव.' एव असि 'दूत.' चिरन्तन. सर्वेषां यजमानानाम्। यतोऽस्मभिस्त्वमेतस्मिन् कर्मणि 'दूत.' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे, स त्वम् 'उराण:' अल्पमपि दूतं हवि: देवतासमीपे बहु कुर्वाण.। 'विदुष्टर:' विद्वत्तर, मनुष्यहेतु: अकायात्। 'दिव आरोधनानि' आरोढव्यानि देवतास्थानानि प्रति बहु एतानि कुर्वीणेत्यभिप्राय ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराण.'—इत्यस्य "उरु कुर्वाण."—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्त्रिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्। वृषा सिन्धूनां वृषभ स्त्रियानामित्यपि निगमो भवति। स्त्रिया स्त्रियापालन उपसितानु पालयतीति वा। स नं स्त्रिया उत भवा तनूपा

इत्यपि निगमो भवति ॥ जवाव जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्ने रूप आरुपितं जबावित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं गृणातेः जरूथं हन्यर्चिं राये पुरन्धिमित्यपि निगमो भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति । स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्ययमपीतरः स्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये ऽहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

"स्त्रियाः (७७)"—इति, अनवगतम् । 'स्त्यायनाः'—इति न्याय्यम् । "आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "स्त्यायनात्" सहननात् इत्यर्थः, आप एव हि पार्थिवानां अवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति, अथवा हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । "त्वमसि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् । वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २०, १) । यथार्थदैवत्यमार्षम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! 'वृषा असि' वर्षितासि 'दिवः' 'पृथिव्याः' च वर्षिता । 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानाम् अपाञ्च वर्षिता । 'स्तियानां' संहन्त्रीणाम् अपाम्, अथवा संहतानामात्मनैव हिमप्रभावेण ।

यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः। तस्मै ते एवगुणविशिष्टाय 'वृषभे' वर्षित्रे 'ते' तुभ्यम्। एष 'इन्दु' सोम इह 'वृषभ' वर्षित। 'पीपाय' पुनः पुनः आप्याययते, अथवा पानाय संस्कृत, 'स्वादू रस' स्वादुरससयुक्त, 'मधुपेय' मधुरपेयः, 'वराय' तुभ्य श्रेष्ठायेत्यर्थ। एवमत्र 'क्षिया'शब्देन 'सहस्रा', सहसा वा आप' इत्याहे, शब्द साहूप्यात् "खे शब्दसङ्घातयो (भू० प०)"—इत्यस्य॥

"क्षिपा (७८)"—इति, अनवगतम्। "क्षियापालन"—इत्यवगम। 'कूप' अभिधेय, स हि "उपक्षितान्" पातून् "पालयति"। "य त्वा पूर्वमीळितो वध्र्यश्व समीधे अम्ने स इदं जुषस्व। स न स्तिपा उत भवा तनूपा दात्र रक्षस्व यदिद ते अस्मे॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १८, ४)। वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'हे अग्ने।' 'य त्वा' वध्र्यश्व 'ईळित' अपि सर्वैसंस्तुतिभि, 'पूर्व' 'समीधे' समेधितवान्, उपचीर्णवान्, न त्वामहमपि समिन्धे, को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात्। 'स' त्वमिध्यमान अस्माभि 'इद' हवि 'जुषस्व' सेवस्व। किञ्च, य एवमस्माभि ईयसे त्वम्, 'स' 'न,' 'स्तिपा' कूप इव 'तनूपा' भव, कूपो हि तृष्णयार्त्तान् पातून् पाल्युदकसम्प्रदानेन। किञ्च, 'दात्रम्' दानम् 'रक्षस्व'। कतमत्? 'यदिद ते' 'अस्मे' अस्मासु वर्त्तते इत्यर्थ॥ एव मतविरोधाच्छब्दसाहूप्याच "क्षिपा = कूप"—इत्युपपद्यते॥

"अवाक (७९)—इति, अनवगतम्। "अवमानरोहि"—इत्येवमाह्वा शब्दसमाधय। "त मित् न्वेदुं व समाना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्या।। सुतस्य यमनङ्घि,

चारु पृश्नेरग्रे रुप आरुपितं जबारु ।" इति—(ऋ० सं० ३, ५, २, २)। वामदेवस्यार्षम्। "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः"—इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते। 'तम्' एव हे यजमान! त्वम् 'अभ्यस्थाः' प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्य्यम्। 'समाना' समानयैव, तदनुरूपयैव स्तुत्या 'समानम्'। केन पुनरभ्यस्थाः? 'क्रत्वा पुनती' स्वात्मयजनसमर्थेन कर्म्मणा प्रज्ञानेन वा। किंलक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः तमभ्यस्थाः? 'वसत्त पृश्ने:' खपतस्य द्युलोकस्य 'पृश्ने' प्राष्टवर्णस्य 'अधि' उपरि, खपन्नीव हि द्युलोको निश्चलत्वात्। 'चर्मन्' चरणार्थम्। कथं नाम मौर्य्येण प्रकाशेन जनाश्चरेयुरित्यनेनाभिप्रायेण। 'चारु' दीप्तिमत्। 'अग्रे' पूर्वसर्गादौ 'रुपः आरुपितम्' 'रिपः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'जबारु' मण्डलं यस्य। तं त्वमभ्यस्थाः। इह वा आदित्य आसीत्, तमाभ्यां परिगृह्योपरिष्टात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते॥ एवमत्र "जबारु = आदित्यमण्डलम्" उच्यते, तर्हि जवमानं गच्छन् नभसो मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः, जवमानमेव हि तत्र तत्रोदेति। "जरमाणरोहि" वा स्यात्, तर्हि जरमाणं सर्वभूतानि रोहति। "गरमाणरोहि वा" तर्हि गरमाणं रसानारोहति॥

"जरूथम् (८०)"—इति, अनवगतम्। "गरूथम्"—इत्यवगमः। "गृणातेः (क्र्या० प०)"—इति धातुनिर्देशः। "त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन् यक्षि राये पुरन्धिम्। पुरु णीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः।"—इति (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)। वसिष्ठस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन् 'अग्ने'! 'वसिष्ठः' 'त्वां' 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूथं' स्तोत्र

'ध्वन्' गमयन् त्वां प्रति, "ध्वति, मेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। 'यक्षि' यजति। 'राये' धनप्राप्त्यर्थम्। 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृतममिति स्यात्। यस्त्वं वसिष्ठेन एवमिज्यसे, तं त्वा वयमपि यजाम एव। स त्वं 'पुरुणीथा' बहुस्तुत! 'जातवेद' अस्माभिरिज्यमान. 'जरस्व' स्तुयस्वैतदपि अस्मत्स्तम्। किञ्च, 'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत। एकस्यैव पूजनार्थे बहुवचनम्। 'स्वस्तिभिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगे पात 'नः'। 'सदा' नित्यमेवेत्यर्थः। एवमत्र जरते स्तुत्यर्थस्य शब्दसाकप्याद्दर्थाविरोधाच्च "जरूथम=स्तोत्रम्" उपपद्यते॥

"कुलिशम् (८१)"—इति, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "कुलशातन"—इति शब्दसमाधिः।

"अर्हन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव०—०ए थिव्याः॥"—इति (ऋ० सं० १, २, १६, ५)। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोम निष्केवल्ये शस्यते। 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा इन्द्र 'वृत्रं' मेघम्। 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो वा वृत्रतरो॥ तमपि हन्ति। कथ पुनर्हन्ति? इति,—'व्यंसम्' विच्छिन्नमस्थिबन्धनं कृत्वा। केन पुनर्हन्ति? इति,—'वज्रेण महता' प्रहारेण। किञ्च, स्कन्धांसि इव' वृक्षशाखा इव, 'कुलिशेन' "कुलशातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विछिन्नानि। स एवम् 'अहिः' अगमनो मेघः, छिद्यमानोऽस्याः पृथिव्या 'उपपृक्' "उपपर्चनं" सम्पर्कस्य कर्त्ता भूत्वोदकभावेन, अस्यामेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते' अगमयत्। एवस्थानमात्रमेव स्वशोऽभवत॥ एवमत्र वज्रसम्बन्धात् "कुलिशः=वज्रः"—इत्युपपद्यते॥

"तुञ्जे(८२)"—इति, अनवगतम्। "तुञ्जते." दानार्थस्येति निर्वचनम्। 'तुञ्जनम्'—इति स्यात् ॥ २ (१०) ॥

तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः। न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा। वृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

"तुञ्जे तुञ्जे०—०सुष्टुतिम्"—इति (ऋ० मं० १, १, १४, २)। मधुच्छन्दस आर्षम्। ऐन्द्री। गायत्री। प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता। 'तुञ्जे तुञ्जे' "दाने दाने" 'ये' 'उत्तरे' उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया 'स्तोमाः' 'इन्द्रस्य वज्रिणः' चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति। किं तेषाम्? 'न 'विन्धे' न 'अस्य' सर्वैरपि "तैर्विन्दामि" "सुष्टुतिं' "समाप्तिं स्तुते." इत्यर्थः। यावन्त एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र स्तोमसम्बन्धात् 'तुञ्जे'शब्दो दानपर्य्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ॥

"वर्हणा(८३)"—इति अनवगतम्। "परिवर्हणा"—इत्युपमर्गोध्याहारेणार्थप्रतीतिः। परिवर्हणा = परिहृतिः, परिहिंसा वा। "अर्चा दिवे वृहते शूष्य १ं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः। वृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः।"—इति (ऋ० मं० १, ४, १०, ३)। सव्यस्याङ्गिरसस्यार्षम्। जगती। ऐन्द्री। चतुर्थे पादे 'रथः, हि,

मः"—इति पदानि। हे स्तोतः! 'अर्च' प्रोत्साहय इन्द्राय 'दिवे' द्योतनवते 'बृहते' च महते, 'शूषं' धनसंयुक्तं बलकृतिसंयुक्तं वा वचः। किंलक्षणायेन्द्राय अर्च? इति,—'स्वक्षत्रं यस्य' स्वमेव अन्नं धनं बलं वा यस्य, न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः। किञ्च, यस्य 'धृषतः' धर्षयतः, शत्रून् 'धृषत्' एव धृष्टं 'मनः' भवति, तदर्थमर्चेति। किञ्च, येनेन्द्रेण 'बृहच्छ्रवाः' बृहत्कीर्तिः, 'असुरः' मेघो वा। 'बर्हणा' परिबर्हणा परिबर्हणेन बलेन परिहिंसया वा 'कृतः' अर्थात् 'हरिभ्यां' प्राप्तैनैव तावदश्वौ हरी रथे युक्तौ तमसुरं प्राप्नुतः। अथेन्द्रेण प्रोत्साहकत्वाद् दूरपातित्वाच्च 'वृषभः' वर्षिता 'कृतः'। अथवा तावत् 'रथो हि सः' रंहणो हि प्रोक्तः स मेघः। तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तैः प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता कृतो मेघः, तमभ्यर्च। एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च "बर्हणा = परिबर्हणा"—इत्युपपद्यते ॥३ (१८)।

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह। अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः॥ घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्ततनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं

तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूर्याः सखायः। न्याविध्यदिलीबिशस्य दृढा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः। निरविध्यदि-लाबिलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्ण-मिन्द्रः ॥ ४ (१९) ॥

"ततनुष्टि (८४)"—इति, अनवगतम्। "तितनिषु"—अथ स्यात्। "यो अस्मै घ्रंस॰——॰कवासखः"—इति (ऋ॰ सं॰ ४, २, १, ३)। प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षम्। ऐन्द्री। जगती। 'यः' 'अस्मै' इन्द्राय 'घ्रंसे' "अहनि" 'उत वा' "अपि वा" 'यः' 'ऊधनि' "रात्रौ" 'सोमं' 'सुनोति' अभिषुणोति, नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः। तस्य किम्? इति,—स एव नियमेन 'द्युमान्' "द्योतनवान्" 'भवति'। अथ पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वैः पूर्वतमैश्च "धर्म-सन्तानात्" अनुष्ठितात् "अपेतम्" तमश्च कर्मभिरित्थं च-बादिनम् "अलङ्करिष्णुम्" "अयज्वानम्" अयजनशीलम्, आत्म-मण्डनपरं वा, विषयोपभोगपरतया स्ववित्तं "तितनिषुम्" अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि तनितुमिच्छति, तम, अश्रद्द-धानम् धर्मे। 'शक्रः' शक्तः इन्द्रः, "अप ऊहति—अप ऊहति"—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदरार्थे ज्ञतः, पुनः पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः। 'तनूशुभ्रम्' "शरीर-शोभयितारम्" ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम्। यश्च अन्योऽपि 'कवासखः' कपूयसखो भवति, तमप्यपोहति। 'मघवा' धनस्वामी इन्द्रः, अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः। केचित्तु 'कवासख'शब्दं 'तनूशुभ्र'विशेषणमेव वर्णयन्ति।

इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचिद् अप्नुयात, इतरस्त्वसाधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण। एवमत्र 'ततनुष्टि'शब्देन 'विषयोपभोगप्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः॥

"अंसः—इति अंसनाम" "अश्नन्तेऽस्मिन् रसाः" सूक्ष्मेण। "गोः 'ऊधः' उद्धततरम्"—इति शब्दमात्रव्यपदेशम्, तर्हि अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततरं "भवति"। "उपोन्नद्धम्—इति वा" तर्हि विज्ञायते केनचिदुपलिप्य गोरुदरे नद्धमिति। "स्नेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिरप्यूध उच्यते" सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्पतिस्नेहकान् दधाति॥

"इलीबिशस्य (८५)"इति, एतदेकपदमनवगतम्। "इलाबिलशयस्य"—इत्यवगमः। 'मेघः' अभिधेयः, स हि इलाहेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनबिलानि संरुध्य शेते, तस्यैव वा बिलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीबिशः। "न्याविध्य०—०मिन्द्रः। यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम्।"—इति (ऋ० सं० १, ३, ३, २)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। शीमवर्विवधयोर्निर्वचने शस्यते। 'न्याविध्यत्' "निरविध्यत्" निरताडयत्, 'इलीबिशस्य' "इलाबिलशयस्य" मेघस्य 'दृढा' "दृढानि" दुर्भेद्यानि उदकनिरोधसमर्थानि स्थानानि। न च केवलमेतावदेव, किन्तर्हि? 'विशृङ्गिणम् अभिनत्' शृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः, 'शुष्णं' बलवन्तं मेघम्, 'इन्द्रः' एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः। प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्धर्चः। हे 'मघवन्! 'यावत्तरः' यावत्त्वमेतस्मिन् मेघेऽसि तावदेनं जहि। 'यावत्' च तव आत्मसमर्थम् 'ओजः' बलमस्ति, या ते शक्तिः, तयैव 'वज्रेण' 'शत्रुं' घातयितव्यम् 'अवधीः'

अहीत्यर्थः। 'पृतन्यु म्' पृतनामिच्छन्तम्। एवमत्र "इलीविशः=मेघ." शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥ ४ (१९)॥

अस्मा इदु प्रभ॑रा तूतु॑जानो वृत्राय वज्र॑मीशा॑नः किये॒धाः। गोर्न पर्व॑ वि र॑दा तिर॒श्चेष्य॒न्नर्णां॑स्य॒पां चर॒ध्यै॑॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय अभिभी-ष्यतेः। अभिरच्युषिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति। विष्पितो विप्राप्तः। पारन्तो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति॥५ (२०)॥

"कियेधा (८६)"—इति, अनवगतम्। "कियद्धा." "क्रममाणधा वा"—इत्यवगमः। कियदप्युदकमपरिमाणं धारयतीति कियद्धा मेघः। क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव॥ "अस्मा इदु प्रभ॑रा०—०चरध्यै"—इति (ऋ० सं० १, ४, २८, २)। नोधा नाम गौतमः, तस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। आहीनिकेष्वहःसु षष्ठीमसूक्ते विनियुक्ता। हे इन्द्र! एव त्वं, 'कियेधाः' "कियद्धाः" कियदप्युदकमपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति। 'अस्मै' त्वं 'तूतुजानः' "त्वरमाणः" 'वज्रं' 'प्रभर'। 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात् त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यसे। किञ्च, प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहारसमारूढस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि 'विरद' विदारय, यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि 'विरदेत्'

विच्छिन्द्यात् । एवं त्वमप्येतं मेघमवयवशः 'विरद' विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—'तिरश्चा' वज्रेण तिर्यग्गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—'इष्यन् अर्णांसि' उदकानीच्छन् । 'चरध्यै' "चरणाय" 'अपाम्' प्रजाभ्यो दातुम् । एवमस्माद् हिमकलोञ्जलादापो निःसरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद ॥ एवमत्र "कियेधाः=मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"कियेधाः=इन्द्रः"—इत्येवमेके मन्यन्ते, स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाणमेतद् बलमिति, तदपि धारयति, क्रममाणो वा प्रभूतं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्रमिति ॥

"भृमिः (८७)"—इति, पदमवगतम् । 'भ्रमणम्'—इत्यवगमः । "भ्राम्यतेः"—इति निर्वचनम् । 'अग्निः'—अभिधेयः । "इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३५, १) । विरक्षस्य पश्चार्धम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'इमां शरणिं' मरणलक्षणां हिंसाम्, इमां संसृतिं वा 'मीमृषः नः' मार्जयस्व नाशयस्व नः । कतमां शरणिम् ? 'इमम् अध्वानम्' 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्, असुमाल्लोकादिमं लोकम् । अस्माद्ध एतां संसारहिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं अशोभवत्समस्माकं मार्जय त्वम् । कस्मात् पुनरेवमुच्यसे ? इति,—यस्मात् 'आपिः' त्वमस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता प्रपञ्चस्य जगतो महिम्ना । 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः । 'भृमिः' च, त्वमेव संसारे

भ्रामयिता पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण, त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च। 'ऋषिकृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीनमेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम्। सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्णास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः। देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयाणेनेति॥ एवमत्र "ऋभिः=अग्निः" अर्थाविरोधात् विशेष्यते॥

"विष्पितः(८८)"—इति, अनवगतम्। "विप्रासः"—इत्यवगमः। विस्तीर्ण इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः। "इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति। प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, २, १)। "यदद्य सूर्य्य ब्रवोऽनागाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकः,—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति। 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थे बहुवचनम्। अर्य्यमा वा तृतीयः स्यात्, असावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते। शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परोक्षः। 'इमे' मित्रावरुणार्य्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः। 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति'। यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि,—'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, यदि 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्, ततः 'अस्य' 'विष्पितस्य' "विप्रासस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं पर्षन्' पारं यन्त्वित्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "विष्पितः=विप्रासः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते॥ ५ (२०)॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरुत्मना। त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः॥ तन्नस्तूर्णापि महत्स्वभूतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान् कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृञ्जतिः प्रसाधनकर्मा आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति ऋजुरित्यप्यस्य भवति। ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति। प्रतद्वसू प्राप्तवसू। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति॥ ६ (२१)॥

“तुरीपम्(८८)”—इति, अनवगतम्। “तूर्णापि”—इत्यवगमः। ‘उदकम्’—अभिधेयम्, तद्धि तूर्णमाप्नोति। “तन्नस्तुरीपु •——• नाभानो अस्मयु.॥”—इति (ऋ० म० २, २, ११, ४)। दीर्घतमस आर्षम्। त्वाष्ट्री। अनुष्टुप्। आप्री सूक्तं। ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम्, ‘अद्भुतं’ च “महत्” इत्यर्थः। “अद्भुते, बर्हिष्ठ”—इति महन्नामसु पठितम्। ‘पुरुवारं’ च बहुदेशान्तरमाहृणोत्युदकम्, ‘पुरुत्मना’ बह्वात्मना। यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘त्वष्टा’ ‘विष्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन। ‘अस्मयु’ अस्मान् अनुगृह्णीत “कामयमानः”, ‘राये पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः, वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति।

अथवा 'नाभान'—इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्, 'नाभान' न प्रदीप्यमान, किन्तर्हि ? दीप्यमान एव विद्युत् । एव मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति वियल्लिङ्गेन सम्बन्धात्, "तुरीपम = उदकम्"—इत्युपपद्यते ॥

"राम्निनः (८०)"—इति, अनवगतम् । 'रायी'—इति वा स्यात्, 'रासी'—इति वा, "रपतेः वा" शब्दार्थस्य, "रमते वा" शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रमणशीलो वा यः, स. 'रास्नी' । "कुत त्वा मे युयशी क्षेतुनायै व्यन्ता पान्तोशिजो हुवध्यै । प्र वो नपातमपां कृणुध्व प्रमातरा रास्निनस्या या ॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १, ४) । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवे सूक्ते । 'उत त्यौ' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यशसा' हविर्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनायै' उषस काले प्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता' वीताम् भक्षयेतां पुरोडा शम्, पिबेता सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे 'औशिज' मेधा विन ! ऋत्विज ! 'हुवध्यै' आह्वयध्व तावश्विनौ । किञ्च, 'प्र' ब्रवीमि 'व'—'कृणुध्वम्' 'अपा नपातम्' अपि, एतस्मिन् कर्मणि भागिनम् । किञ्च, 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्र्यौ तथैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति एतच्च वो ब्रवीमि । क च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्निनस्य आयो' रपणशीलस्य वा रमणशीलस्य वा शब्दकारिणो सर्वभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथवा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आयव"—इति मनुष्यनाम ॥ एवमत्र 'रास्निन'-शब्देन उदक स्तोता वाभिधीयते, शब्दसारूप्याद र्थाविरोधाच्च ॥

"ऋच्छति (८१)" "प्रसाधनकर्मा" । "भाऋजीक"—इत्यनेन गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगम नाधीते ।

केचित्त्वत्र एतं श्लोकमधीयते। "दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम्। यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)। वामदेवस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयो शस्यते। 'व'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणाम। हे यजमान! त्वं 'दूतम्' 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम् 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एवमत्र "ऋञ्जति प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"ऋजु'(८२)"—"इत्यपि" "अस्य" एव ऋञ्जतेः "भवति"। "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान्। अर्यमा देवैः सजोषाः ॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, १०,१)। गोतमस्यार्षम्। वैश्वदेवसूक्ते। गायत्री। गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुण' 'नः' अस्मान् इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु'। 'मित्र' च 'विद्वान्' नयतु। 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एवमत्र 'ऋजु' शब्देन *प्रसिद्ध नयनम्, प्रसिद्धा वा प्रतिरुच्यते ॥*

"प्रतद्वसु(८३)"—इति, अनवगतम्। "प्राप्तवसू"—इत्यवगमः। 'अश्वौ' अभिधेयौ। "इह त्वा सधमाद्या युजानः सोमपीतये। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर ॥"—इति (ऋ० सं० ६, १, १२, २)। नारदस्यैवमार्षम्। उष्णिक्। मरुत्वतीये चौष्णिहो वर्चोयोति, तस्यां शस्यते। हे 'इन्द्र!' 'इह' कर्मणि 'त्वा हरी' तावश्वौ 'प्रतद्वसू' "प्राप्तवसू" प्राप्तधनौ, ययोर्हि स्तोतृ धनाय धनम्, स हि ताभ्यां सह आगतः प्राप्तः। 'सधमाद्या' सहमदनौ 'युजानः' युक्त्वा रथे, तस्य

‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’ अभ्याग् प्रयाग च्छ ॥ एवमत्र “स्वरो”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतद्वसू=प्रासवसू” अश्वौ —इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम्। ऋतस्य योगे विष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा। श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः। सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्। ददद् इन्द्र बहु वननीयम्। एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥ व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुसत्सुर्यमित्यर्थः। उप प्रागात् सुमन्मे धायि मन्म। उपप्रैतु मां स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

“हिनोत(४४)”—इति, अनवगतम्। “प्रहिणुत”—इत्य-

वगमः। "हिनोता नो०—०भूतनाश्वम्भापः।"—इति (ऋ० सं०, ७, ७, २६, १)। अध्वर्यव्यमार्धम्। अपोनप्त्रीयासु ग्रस्यते। "हे ऋत्विजः। 'हिनोत' "प्रहिणुत"—प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत। एतम् 'अध्वर' यज्ञम् 'देवयज्या' "देवयज्यायै" देवयजनार्थम्। किञ्च, प्रहिणुत 'ब्रह्म' स्तुत्यात्मकं यथायथम् इष्टकर्मैव। 'सनये' लाभाय 'नः' अस्माकं धनानाम्। किञ्च, 'ऋतस्य' "यज्ञस्य" 'योगे' अयोगे यदेतत् 'ऊधः' इव सोमपूर्णम् अधिषवणचर्म वर्तते, अथवा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः, तद्धि तत्र युज्यते, तेनाधिषवणचर्मैव ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति,—"यज्ञे शकटे—इति वा" यदेतद् यज्ञशकटस्याधस्तादुपरि चाधिषवणचर्म, एतत् 'विष्यध्वम्' विमुञ्चध्वम्। यद्वचनसस्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम् अधिषवणचर्मोधसः, तद्धि सोम उक्षिष्यमाणे श्वयीभवति, यथेतरद्गोरूधो दुह्यमानायां गवि। एवमृत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सोमसम्मिश्रा अपो ब्रवीति,—यूयमपि हे 'आपः!' एभिः ऋत्विग्भिः उक्षिष्यमाणाः 'श्रुष्टीवरीः' "सुखवत्यः" 'भूतन' "भवत" 'अस्मभ्यम्'। एवमत्र 'प्र'शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते।"

"अहिस्यत"—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित्।

"शकटम्" "शक्वदित भवति"। यदा अनड्वान् युक्तः, शकृत् मुञ्चति, तेनैतमिति। "शनकैस्तकतीति वा" तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति "शब्देन तकतीति वा" तद्धि शब्देन गच्छति।

"शोच बमाचः (८१)" "शोच्च यते (८६)"—इति, एती

प्रत्ययमवे । धातुरेवायमप्रतीतः । एते सुबन्ततिङन्ते, नद-नयो पूर्वं 'सुबन्तम्' उत्तरं तिङन्तम् । दानार्थे वर्त्तमानश्च "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इति (ऋ० सं० १, २, १, २)। निगममुक्त्वा "ददादिन्द्र"—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥ व्युदसने वर्त्तमानश्चोत्तरस्य "चोष्कूयते विश्व इन्द्रो मनुष्यान्"—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३२, १)। निगममुक्त्वा 'चोष्कूयते'—इत्यस्य शब्दस्य "व्युदस्यति"—इति निर्वचनमाह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति शब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

"चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इत्यस्य शेषः,—"नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥"—इति (ऋ० सं० १, २, १, २)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । वृत्रहत्वमिदोनिष्केवल्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यबध्नात् 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेन' समग्रसेन इन्द्रः । एवं तूणान् सन्नह्य बद्ध्वा, गोधाङ्गुलित्रवान् भूत्वा "समर्यो गा अजति" इषुभिर्मेघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समस्ता क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्यः' ईश्वर इन्द्रः । कस्मै समजति ? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, वेष्टुम्, तत्रैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः, यतः प्रत्यक्षवत् उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे इन्द्र ! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीयं" शस्यसम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व । 'मा पणिर्भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किन्तर्हि ? प्रहृष्टोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहूदकदाता भव । एवमत्र 'मा पणिर्भूरि वामम्'—इत्येभिः

पदे, सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्ययमर्थं उपपद्यते॥

एवमत्र दानार्थः 'चोष्कूयति.' "एधमानद्विळुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थ.। अस्य शेषः,—"शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः। एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २२, १)। गर्गस्य बार्हस्पत्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'दमायन्'—इत्येकं पदम्। 'शृण्वे वीरः' अश्रौषमहं वीरमिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूर्णबलम्। आदरार्थो द्विरभ्यासः आदरं चार्थभूयस्त्वम्, "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूर्णबलम्। 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम्। कथं पुनरश्रौषम्? इति,—'अन्यमन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूयया 'असुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्नुथ'—इत्येवं पुनः पुनः नयमानः। किम्पुनर्लक्षणं वीरमश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः" सोमाभिषवमकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः। अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः। क्व पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते। ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्या., इत्यभिप्रायः। 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरः "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च। किञ्च, 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वत 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति॥ एवमत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयति, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते॥

"सुमत् (८७)"—इति, अनवगतम् । "स्वयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥"—इति (ऋ० सं० २, २, ८, २) । दीर्घतमस आर्षम् । त्रिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमीयेन षोडशाहुतयो हूयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । 'उपप्रागात्' "उपप्रैतु" "मा" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "स्वयम्" एव । 'यत्' यदनेन "यत्नेन" प्राप्नुयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तमसदहमेव, अहं मनसा ध्यातवानित्यर्थः । किम्पुनस्तत् ? 'मन्म' मननीयमर्थजातम् । किञ्च, अयमपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवानाम्' 'आशाः' यम् एत वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चकृम' कृतवन्तः । 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम् । तमेतमुपगच्छन्तम् 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति' प्रकरणोपप्रदर्शनार्थमात्र, मन्त्रार्थं निर्ब्रुवता प्रकरणमप्युपेक्षितव्यमिति, एतदेनेन प्रदर्शितं भवति ॥

"दिविष्टिषु (८८)"—इति, अनवगतम् । "दिव एषणेषु"—इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥ ७ ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनुस्थवीयांसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति

कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा। कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥८ (२२)॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

"स्थूरं०——०दिविष्टिषु । राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, १३, ४)। मेधातिथेरार्षम्। बृहती। दानमनया प्रशस्यते। 'स्थूरं' स्थूलं महत्, 'राधः' धनम्, 'शताश्वं' बह्वश्वसंयुतम्। 'कुरुङ्गस्य' 'राज्ञः' 'त्वेषस्य' महतः, 'सुभगस्य' शोभनस्य 'दिविष्टिषु' क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि 'तुर्वशेषु' मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च, एतदेव स्थूलमित्येवं वयम् 'अमन्महि' मन्यामहे इत्यर्थः ॥ एवमत्र 'दिविष्टि'शब्देन 'क्रिया' उच्यते, ताभिर्हि द्युलोकमिष्यते गन्तुम् ॥

"स्थूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति" समस्ता हि तत्र मात्रा आश्रिता भवन्ति। स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—"अणीयांसमनु" यो वर्त्तते, सः "अणु"—इत्युच्यते। अन्वित्ययम् "उपसर्गः" "लुप्तनामकरणः" येन प्रत्ययेन न्याय्यमितनाम स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः। कथं लुप्तः? इति,—"यथा सम्प्रति"—इति। अक्रियानामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः, साम्प्रतम्—इति हि न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येवमपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः, एवमिहाप्यनुशब्दे। "कुरङ्गो नाम राजा बभूव"। "कुरुगमनाद्वा" कुरवः,

स हि कुरून् प्रति युवत्वेन गतो जेतुं वा। "कुलगमनाद्वा" शत्रुकुलानि हि स नित्यमेव याति विजेतुम्। "कुरुः कृन्ततेः" स हि शत्रून् कृन्तति। "क्रूरम्"—"इति" एतत् "अपि" "अस्य" एव कृन्ततेः "भवति"। "कुर्व कृणातेः (क्र्या० प०)" तद्धि "विकुर्णितम्" इव "भवति" विस्तीर्णत्वात्॥

"दूतः (९९)"—इति, अनवगतम्। "जूतः"—इति व्याख्यम्। "जवतेर्वा द्रवतेर्वा"—इति व्याख्यातम्॥

"जिन्वतिः (१००)" "प्रीतिकर्मा"—इति अर्थवचनम्, अप्रतीतार्थत्वात्। "सूमानमेतत्"—इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो द्वादशेऽध्याये॥ ८ (२३)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) चतुर्थः पादः॥ ६, ४॥

पञ्चमः पादः॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। महाँ अमत्रो वृजने विरप्श्यपीत्यपि निगमो भवति। ऋचीषमः। स्तूयते वज्यृचा समोऽनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विषमम्। अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन्। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः। अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा

वृहस्पतिं वद्दय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्तुतेः। असाम्योऽसाम्यो विद्यया सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभ्रत कल्याणादानाः॥ १ (२३)॥

"अमवः (१०१)"—इति, अनवगतम्। "अमात्रः"—इति ग्रन्थसमाधिः। "महान् भवति"—इत्यर्थवचनम्, यो हि महान् भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" स्यात्, अनभिहिंसितः केनचित्। "युजो अमत्रो वृजने विरप्शुग्रः शवः पत्यते धृषदोजाः। नाह विव्याच पृथिवी च नैनं यत् सोमासो हर्यश्वममन्दन्॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। दशरात्रस्य चतुर्थपञ्चमयोरह्नोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य शस्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम्, तत्रैव विनियुक्ता। 'महान्' प्रभावतः। 'अमत्रः' च अपरिमाणमात्रः, 'इन्द्रः' 'वृजने' संग्रामे 'विरप्शी' विरावणशीलः, 'उग्रम्' उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, 'शवः' शवुबलम् 'पत्यते' पातयते। 'धृषदोजाः' धर्षयितृ यस्य ओजः, बलम्, तत् 'पत्यते'। किञ्च, 'नाह विव्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी' नापि द्यौः, उपमानत्वेन। कदा पुनरेवं भवति? 'यत्' यदा 'सोमासः' सोमाः 'हर्यश्वम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः। एवमत्र 'शवः' 'पत्यते' 'वृजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमात्रः=महान्"—इत्युपपद्यते।

"ऋचीषमः (१०२)"—इति, अनवगतम्। ईकारोऽत्रानवगतः। "ऋचा समः"—इत्यवगम। "इन्द्र ऋत इन्द्रो धुक्षे

भवत आगलना धमनीनामित्यर्थः ॥२ (२४)॥

'गल्दया (१०६)—इति, अनवगतम्। 'गलितधामो स्यात्' गलित हि तस्या धीयते। "धमनिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्, नाडीत्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य०—०न याचिषत्॥"—इति (ऋ० स ५, ७, १२, ५)। मेधातिथेरार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। मध्यव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता। हे इन्द्र। 'मा चुक्रुध त्वा' मा क्रोधयेयम् 'अह' 'सोमस्य' 'गल्दया' "आगलनेन" धमनेन, पूरणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकालमपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्या स्तुत्या च 'सवनेषु' यज्ञेषु। कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति। 'भूर्णि न' 'मृगम्' इव। भ्रमणशीलो भूर्णिः। कः पुनरसो? व्याघ्रो वा सिंहो वा, स हि भ्रमणशीलो बिभर्त्ति च मृगालादीन्। तेनेन्द्र उपमीयते। यथा मृगालादयो लाङ्गूललालनादिभिरुपचारैरुपसर्पमाणा न न क्रोधयन्त्येवमहं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुध भवन्तमिति। अथ मतम्,—यदि मम क्रोधात् बिभेषि, माक्षान् याचेथा इति। "क ईशान न याचिषत्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशानमीश्वर न "याचिष्यते"? न च्चायाचता हस्ति, सिध्यति॥ एवमत्रेन्द्रस्य या 'गलना' धमनि, यया सोम आगल्यते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा "गल्दा"—इत्युच्यते, न ह्येवमर्थविरोधोऽस्ति।

"गल्दा धमनिर्भवति"—इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रेणात धमनिलिङ्ग विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्त्रमुदाहरण ब्रवीति,—"आ त्वा विशन्त्विन्दव."—इति। हे इन्द्र! 'आविशन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्दव.' सोमा.। कथञ्च पुनराविशन्तु त्वामिन्दव.? 'आगल्दा धमनीनाम्' या "आग-

लना" धमनय, याभिरनुप्रविष्टा. सप्तो नव मदमुत्पादयन्ति, प्रधीवाहिन्यो या, ताभिराविशन्तु । एषो मन्त्र ।
एवमिह 'धमनी'शब्दस्थयोगो 'गल्दा'शब्द इति कृत्वा "आगल्दा—धमनि"—इति उपपद्यते ।

"नानाविभक्तीत्येते" पदे "भवत"—'गल्दया' 'गल्दा' —इति, न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते,—पूर्वस्मिन् मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे 'गल्दा'शब्देन धमनिरेवोच्यते । तत्र "गल्दा धमनीनाम्" —इत्येतदेव ज्ञापकमित्यभिप्राय । 'गल्दया'—इति तृतीयान्तम्, 'गल्दा'—इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । एतदनयो र्नानाविभक्तित्वम् ॥ २ (२४) ॥

न प्रा॒पासो॑ मनामहे॒ नारा॑यासो॒ न जल्ह॑वः । न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य॑मध्ययनं तपो दानकर्म॒त्यपिरवोचद्र बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्र॑वतीति वा ॥ २ (२५) ॥

"अल्हवः (१००)"—इति, अनवगतम् । "ज्वलनहीनाः" —इत्यवगम । "न प्रा॒पासो॑ मनामहे॒ नारा॑यासो॒ न जल्ह॑व । यदिन्न्विन्द्र सृर्वणु सचा मृते सद्दाय कृणवामहै ।"— —इति (ऋ० स० ६, ४, ३७, ६) । भर्गो नाम प्रगाथपुत्र तस्येयमार्षम् । ऐन्द्री । बृहती । तस्यामेव ब्राह्मणोक्ता विनियुक्ता । 'न' वय 'पापास' "पापा" इत्येव 'मनामहे' "मन्यामहे" । किङ्कारणम् ? अस्मस्वपापत्वे हेतु,— 'ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तप, दानकर्म' च । अत्र मतम्,—

एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति ? तच्च न। किङ्का-रणम् ? 'न अरायासः' न वयमधनाः। अथापि स्यादनव-त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापत्व-मिति ? तदपि न। किङ्कारणम् ? 'न जल्हवः' न वयं "ज्वलनहीनाः" किन्तर्हि ? आहिताग्नयो वयम्। तदेत-दध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वमस्मास्वस्ति। किञ्च, 'यदिन्-न्विन्द्रं' यस्मात् वयम् इन्द्रं 'वृषणं' वर्षितारम्, एत-स्मिन् यज्ञकर्मणि 'सचायं' सहभूतस्य सोमपानस्य व्यापयि-तारम्, अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येव वक्तारं 'अयया-महै'। तस्मात् न वय पापाः, नापि वयमरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येवमात्मानं मन्यामहे, न हि पापानामधनाना-मनाहिताग्नीनां च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "जल्हव = ज्वलनहीनाः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"बकुरः (१०८)"—इति, अनवगतम्। "भास्करः, भय-ङ्करः, भासद्वर्णो वा"—इति शब्दसमाधय. ॥ २ (२५)॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनु-षाय दस्रा। अभिदस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥ यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं भवति विकर्त्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बते-र्वेन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य्य ईश्वर-पुत्रो बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-

णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वा । इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि । इन्द्रो यः सर्वान् बेकनाटानहर्दृशः सूर्य्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च वणिजः ॥ ३ (२६) ॥

"यवं वृकेणाश्विना०—०रार्य्याय॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १७, १)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'यव' यवादि धान्यं 'वृकेण' लाङ्गलेन। 'वपन्ता' "वपन्तौ" युवाम् 'अश्विना' हे "अश्विनौ।" तत्कृतौ. यतकृते मन्त्रानुग्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते। 'इषम्' "अन्नम्" 'दुहन्ता' "दुहन्तौ" प्रपूरयन्तौ 'मनुषाय' "मनुष्याय"। 'दस्रौ' शत्रूणा दासयितारौ दमयितारौ वा, कर्मणा कृष्यादीना कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवविधं कर्म कारयन्तौ कुर्वाणौ वा। 'अभिदस्युम्' दासयितारमनाकाल दुर्भिक्ष 'धमन्ता' धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम्। केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—'बकुरेण' जलसमूहेन ज्योति समूहेन, च, मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्योतिषा, शस्यमनुग्टह्णाति, ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति। किञ्च, युवामेव 'उरुज्योतिः चक्रथु.' विस्तीर्णमविकल चक्षुः चक्रथु। 'आर्य्याय' "ईश्वरपुत्राय" कण्वाख्याय, स हि युवाभ्यामन्धीभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः। एवमत्र ज्योति समूह

उदकस्तम्भस्य 'वकुर'शब्देनोच्यते, शब्दार्थाविरोधात्। "अश्विना वीदकेन वा"—इति भाष्यपाठ ॥

"बेकनाटान् (१०८)"—इति, अनवगतम्। "द्विगुणकारिणो वा" "द्विगुणदायिनो वा" 'द्विगुणकामिनो वा'—इति शब्दस्वभावः। "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीरँभि। अहेद् मृध्रो रभे इत्यस्य तविषो कद्रुवृषो अस्तृतम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४६, ५)। प्रागाथ कलिर्नाम, तस्यार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते वाचेस्पत्या शस्यायोत्या विनियुक्ता। 'इन्द्र' 'विश्वान्' "सर्वान्" 'बकनाटान्' "कुसीदिन" इन्द्रिजीवनान्, 'अहर्दृशः' वैरिडेह जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः। अथवा "ये इमानि" एव "अहानि पश्यन्ति" विषयभोगप्रधाना, नास्तिकतया, "न" पारलौकिकेष्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मण कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येव भावि न पश्यन्ति, तानभिभवति। 'क्रत्वा' स्वेन "कर्मणा"। 'उत पणीन्' अपि पणीन्। "पणिर्वाणम् भवति" न हि वियुक्तेन कर्मणा व्यवहरन्ति। याभिरेतत् कर्म करोति, याभि पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो विभवति, 'कत् उ मध्रो' क ता महत्व येना? 'अस्य' इन्द्रस्य, 'अधृष्टा' अनाधर्षित पूर्वा परै, 'तविषो' याच महत्व। 'कत् उ इतव' क च इवस इन्द्र? यस्य 'अस्तृतम्' अनुपहत बलम्, येनैतान् हन्तीति॥ एवमन "बेकनाटा = कुसीदिन" अर्थाविरोधादित्युपपद्यते॥ ३ (२६)॥

जीगन्नो अभिधेतनादित्यास: पुरा हथात्। कद्ध स्थ हवनश्रुत:॥ जीवतो नोऽ-

भिधावतादित्याः पुरा हननात् क्व नु स्थ ह्वान-श्रुत इति मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्ते-ऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽंहस्वानंहुरण-मित्यप्यस्य भवति। कृण्वन्नंहूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति। सप्त मर्यादाः कवयस्तत-क्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्। सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति बत इति निपातः खेदा-नुकम्पयोः ॥ ४ (२७) ॥

“अभिधेतन (११०)”—इति, अनवगतम्। “अभिधावत” —इत्यवगम। “जीवाज्यो·—·ह्वनश्रुत।”—इति (ऋ० स ६, ४, ११, ५)। उक्तमार्थं भाष्यकारेणैवावोपप्रदर्श्य नार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेयमार्षमिति। गायत्री। आदितेयो। ‘आदित्यास’ इ “आदित्या।” ‘जीवात् न’ “जीवत.” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा हथात्’ “पुरा हननात्” अहतान् अस्मान् सम्पादयतेत्यभिप्राय। ‘कत् ह स्थ’ “क्व नु स्थ” यूयम्? येन न शृणुत विप्रनाभिधावत हे ‘ह्वनश्रुत!’ इ छार्त्तानामाह्वान शृण्वन्ति

एवमेव 'पुरा इयात्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अभिधेतन = अभिधावत"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

ऋषेर्वा मत्स्यवधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्मन्यन्ते। "मत्स्या., मधौ उदके स्यन्दन्ते" मधु इत्युदकनाम, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति। "स्यन्दति, कमति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। "माद्यन्ते" हृष्यन्ति "अन्योन्य भक्षणाय—इति वा" मत्स्या हि इतरेतर-भक्षजीविनः। "जालम्, जलचर भवति" तद्धि जले चरति। "जले भव वा" जले वा भवति। "जलेशयं वा" जले वा शेते इति जालम् ॥

"अन्हुर. (१११)"—इति, अनवगतम्। "अंहस्वान्"—इत्यवगमः। रो मत्वर्थे। "अंहुरणम्—इत्यप्यस्य भवति" —इति प्रासङ्गिकम्, एवमपि हि प्रयोगो भवतीति। "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये। तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥" इति (ऋ० सं० १, ७, २१, २)। "सप्त मर्यादा"—इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यार्षं। एतयो पूर्वा कुत्सस्य वा। वैश्वदेवी। पङ्क्तिः। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता। 'त्रितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः, 'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः। तस्य आह्वानं 'बृहस्पतिः शुश्राव'। "वित्तं मे अस्य रोदसी" —इत्येतत् पुन पुनरुच्यमानं द्यावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः। किमित्थं तदसौ आवयाञ्चकार? इति,—'कृण्वन्' 'अंहुरणात्' अंहस्वतः कूपात् आत्मनः। 'उरु' विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् ॥ एवमेव "अन्धकूप. = अंहुरण."—इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

"सप्त मर्यादाः•—०गात्। आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य

नीडे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)। 'सप्त मर्य्यादाः' सप्त स्थितीः. 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः. 'ततक्षुः' कृतवन्तः। नित्या एव हि ताः, तैस्तु तद्व्याख्यापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः, एतदेव करणमित्युपचर्य्यते। "तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्"। 'इत्'—इत्यनर्थकः, अप्यर्थो वा। 'तासां' मर्य्यादानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति"। 'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीपमात्मन्य "एकामप्यभिगच्छन्"—इति। कतमाः पुनस्ताः मर्य्यादाः? इति,—"स्तेयम्" "तल्पारोहणम्"—इत्येवमाद्याः। यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम्? इति,—स 'आयोः' अयनस्य सूर्य्यस्य 'स्कम्भे' स्तम्भने मण्डले 'उपमस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने, यानि धरुणानि धारयितॄणि स्थानानि 'अमध्यमीनि' आभूतसम्प्लवस्थायीनि, तेषु 'तस्थौ' तिष्ठति। आह,—कस्मिन् काले इति? उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां 'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाले इत्यर्थः॥ मर्य्यादासम्बन्धात् अष्टतर एव निगमः इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्मृतिसमाचारस्थानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येव मन्त्रे एवोपन्यस्तः सर्व एव समाचारः विशिष्टैः स्मृतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति॥

"बत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः"। "बत (११०)"—इति, अनन्तरगतम्, अनेकार्थस्य। "निपातः"—इति पदजात्यवधारणम्। "खेदानुकम्पयोः"—इत्यर्थवचनम्॥४ (२७)।

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम। अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि-

ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्। बतो बलातीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्च विजानीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याय-यति। पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो भवति। वने न वायो न्यधायि चाकन्। वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुस-मासश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत् प्रेप्सु रथङ्काम-येत इति वा। एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति (२८)। धेनुं न इषं पिन्वत-मसंक्राम्। असंक्रमणीम् ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

"बतो बतासि०—०वृक्षम्"—इति (ऋ०सं०७, ६, ८, ३)। यमी, यमं ब्रवीति,—"दुर्बलः" 'बत' दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरु-र्मोहमयस्त्वम्। एवमसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेदमुपयासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः। अथवा 'नैव' 'ते' तव 'मनः' सङ्कल्पम्, 'हृदयं' हृद्गतमध्यवसायञ्च

'विजानीमः'। अथवा अन्यस्तु मयाभिप्रायः,—'अन्या किल त्वां' मत्तो विशिष्टतरा योषित्, 'परिष्वजाते' "परिष्वङ्क्ष्यति" ततः 'किल' त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वङ्क्तुम्। कथञ्च पुनरन्या त्वा परिष्वङ्क्ष्यते? 'कक्ष्येव युक्तम्' 'लिबुजेव वृक्षम्'। 'कक्ष्या' कक्षजाता 'इव' रज्जुः, 'लिबुजा' वल्ली, यथा 'युक्तम्' आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति॥ एवमत्र प्रकरणाविरोधात् 'बत'—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः॥ अत्र 'कक्ष्येव युक्तम्'—'लिबुजेव वृक्षम्'—इत्येकः 'इव'-शब्दोऽनर्थकः, अथ वोपमाद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च,—यथा कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ आत्मस्थौ परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते इति॥

"वाताप्यम् (११३)"—इति, अनवगतम्। "उदकं भवति" इत्यभिधेयवचनम्। "वातः" हि "एतत्" उदकम् "आप्याययति" शीतं करोति। अथवा आप्यायतिर्वृद्ध्यर्थः स्यात्, पुरोवातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संवर्धते। "नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम्। प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ४,१,५)। नोधसो गौतमस्यार्षम्। पावमानी सौमी। हे सोम! 'नू नः' क्षिप्रमस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिमीष्व। 'नृवन्तं' पुत्रपौत्रैः सहितम्। 'पुनानः' पूयमानः। 'वाताप्यम्' उदकं प्राप्य द्रवीभूतः। 'चन्द्रं' चायनीयमुदकम्। 'विश्वः' च सर्वः पूयमानः। किञ्च, 'प्रतारि' प्रतीर्य दीर्घं कुरु—हे 'इन्दो' सोम! 'वन्दितुः' स्तोतुः 'आयुः'। किञ्च, तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः' नित्यमिव 'धियावसुः' कर्मवसुः। इन्द्रः त्वां पातुमस्माकम् 'आजगम्यात्' आगच्छेदि-

त्यर्थः ॥ एवमत्र "वाताप्यम्=उदकम्" अर्थाविरोधाच्छन्दोपपत्तेश्च ॥

"चाकन् (११४)"—इति, अनवगतम्। "चायन्"—इति, "कामयमानः"—इति शब्दसमाधौ॥ "वने न वायो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः। यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। 'वने न' "वने इव" वृक्षे इव। शकुनिः, स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' निदधाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम्। स यथा तत्र निहितः 'चाकन्' "चायन्" पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्, अथवा "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत्। एवमयमस्मासु युवयोर्नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूत', 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः अभूतः, 'स्तोमः'। हे 'भुरणौ' भर्त्तारौ अश्विनौ! शीघ्रौ वा, भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति। किञ्च, यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु' बहुष्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति,—ममायं स्तोमः स्यादिति। किंलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणामपि मनुष्यतमः, शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः। 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्य्यायेषु सोमभागी। एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः॥

एवन्तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधु, ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयमृग् भवति। तत्र पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्त्तमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते। हे 'भुरणौ' भर्त्तारौ, देवता-

नां पती ! य एवः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे द्रुमे, 'वाकन्' पक्षविर्वं कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति,—यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वाता अभूत्, अपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुयुरिति । किंलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः ? इति,—नृणां नृतमः मर्यैश्च सपाशांश्च । समानमेतत् पूर्वेणैवार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते, स एवः स्तोमः, तं प्रत्यजोगः, गच्छतीत्यर्थः । अथवा स एवः स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्, "जिगर्त्तिः•—•गृह्णातिकर्मा वा"—इति, युक्तम् ॥ एवमत्र 'वाकन्'—शब्दस्य "वायन्"—इति, "कामयमानः—इति वा" —इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह भाष्यकारः,—"वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः" —इति । शाकल्यः पदकारः । तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्कारणम् ? "उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्" । 'एवम्' एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् 'आख्यातं' न्यधायीति, एतत् 'उदात्तम् अभविष्यत्' यद्वृत्तात् परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते, न चेदमुदात्तम्, तस्मात् 'यः'—इति नेदं यद्वृत्तम् । किन्तर्हि ? 'वायः'—इति एकं पदम् । किञ्च, "असुसमाप्तश्चार्थः" असुष्कलः, एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽसुसमाप्तो भवति । कथम् ? द्विपदत्वे हि सति 'वा'शब्दस्यार्थेन केनचित् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थासम्भवाच्च द्विपदत्वे, 'वायः'—इत्ये तदेकपदमेव, "शकुनिपुत्रः" एव चास्या-

स्थितेयः उपपद्यते ॥

"रथर्यति (११५)"—इति, अनवगतम्। 'रथं इर्यति' —इत्यवगमः, इर्यतिशब्दो हि प्रेप्सायाम्, "रथ" हि यः "कामयते" स रथर्यति। "एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति। आविष्कृणोति वग्वनुम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)। शुनःशेपस्यार्षम्। पावमानी सौमी। गायत्री। यावत्तुल आवापे। 'एषः' सोमः 'देवः' 'रथर्यति' रंहणमात्मनो गमनमिच्छति। 'पवमानः' 'दशस्यति' दानमात्मन इच्छति, कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति। किञ्च, 'आविष्कृणोति' प्रकाशीकरोति 'वग्वनुम्' वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति॥ एवमत्र "रथर्यति=रथप्रेप्सुः" शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते॥

"असश्चाम् (११६)"—इति, अनवगतम्। "असंक्रमणीम्" —इति शब्दसमाधिः। "पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसश्चाम्। स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन्॥"—इति (ऋ० सं० ५, १, ४, ३)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु' बहु 'देष्णं' दानं 'वां' युवाभ्यां यस्मै यस्मात् हि 'पुरुभुजौ' बहुभोगिनौ! अश्विनौ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—'धेनुं न' तर्पयित्रीमश्वाम् 'इषम्' अन्नलक्षणम् 'पिन्वतम्' प्रक्षारयन्तम् 'असश्चाम्' असंक्रमणशीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः, अथवा असंक्रमणशीलां द्याम्, 'इषम्' इड हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति स्यात्। किम्पुनः तद् युवयोर्बहुदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुतशस्त्रवांश्च सोमो युवयोरन्नम्। हे 'माध्वी' मधुपौ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सह स्तुतः, 'रसाश्च' आज्यादयः, ये एते 'रातिं' पुरो-

ह्यायस्यानुगच्छति, सर्वं यत् युवयोरेव। तस्माद् ब्रवीमि,—पिन्वतमिति। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'असश्चम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असंसक्तमयीम्"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते। इत्यभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

षष्ठः पादः ॥

आधवं आधवनात्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः। विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ १ (२९) ॥

“आधवः (११७)”—इति, अनवगतम्। “आधवनात्”—इत्यवगमः, आकम्पनादित्यर्थः। “मंसीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ७, १९, ४)। ऐन्द्रस्य विमदस्यार्षम्। अनुष्टुप्। पौष्णी। ‘मंसीमहि’ त्वां हे ‘पूषन्’। ‘देव!’ ‘मतीनां’ च प्रज्ञानामस्माकं साधयितारम्, आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते। किञ्च, ये चान्ये ‘विप्राः’ प्रज्ञावन्तः मेधाविनः, तेषाम् ‘आधवम्’ आकम्पयितारं स्वयमेव। तथा स्वस्यात्मनो गुणवत्ता दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्प्यमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “आधवः—आकम्पयिता”—इत्युपपद्यते ॥

“अनवब्रवः (११८)—इति, अनवगतम्। “अनवक्षिप्तवचनः”—इति अवगमः। “विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवो’-

स्माकं मन्यो अधिपा भव। प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १८, ५)। मन्योरार्षम्। त्रिष्टुप्। मान्यवे सूक्ते। श्येनादिषु निरुक्ते वक्ष्यते। 'विजेषकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवब्रव.' इन्द्र इवानवक्षिप्तवचनः, न ह्यीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः। हे 'मन्यो!' यस्त्वम् अनवक्षिप्तवचनः इन्द्र इव, स त्वमस्माकम् 'अधिपा.' अधिष्ठाय पाता 'भव'। किञ्च, हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील! 'प्रियं ते' यत् 'नाम' तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः। किञ्च 'विद्म' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आबभूथ' ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच "अनवब्रवः= अनवक्षिप्तवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२८)।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे। शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ अरायिणि काणे विकटे काणोऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकणतीति मात्राणूभावात्कणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके। शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः। शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे बिठमन्तरिक्षं बिठं बीरिटेन व्याख्यातं तस्य सत्त्वै-

सद्भकैरिति स्वात्तैश्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्वात्तैश्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे। पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते परा शातयिता यातूनाम्। इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति। क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति। करूलती कृत्तदती अपि वा देवं कञ्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्॥ २ (३०)॥

"सदान्वे (११८)"—इति, अनवगतम्। "सदानोनुवे"—इति ग्रन्थसमाधिः। "अराय्रि काणे०——०चातयामसि।"—इति (ऋ० सं० ८, ८, १२, १)। शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम्। अनुष्टुप्। दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णी वा अलक्ष्मीः। हे 'अरायि' "अदायिनि!" दुर्भिक्षाधिदेवते! अथवा हे अलक्ष्मि! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम्। 'काणे' दुर्भिक्षेण अभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, भक्ताभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते, लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते। 'विकटे' दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटैव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा। 'गिरं

गच्छ' माशावस्थामं कार्षीः। 'सदान्वे' "सदानोनुवे शब्दकारिके" दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिनो निःश्वसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा,—पिशाचादीनि नित्यमव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति,—पिशाचाद्या हि शून्य मनुष्यायतनेष्विति लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम्। 'शिरिम्बिठस्य' मेघस्य सम्भृतेः 'सत्वभिः' "उदकैः" "सत्वम्"—इति ह्युदकनामसु पठितम्। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः" "तस्य सत्वै. नामभि." तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतियुक्तानि, तैर्वयं त्वां नाशयामः। एवमत्र शब्दार्थाविरोधात् "सदान्वे"—इत्यस्य "सदानोनुवे"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

निगमप्रसक्तान्यनूच्यन्ते,—"राति, रासति"—इति दानकर्मसु पठितः, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य 'अराथि'—इति भवति। "कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकणतीति" "मात्राणूभावात्" "कण." श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् "दर्शनाणूभावात्" "काणः"। अथवा "काणः—विक्रान्तदर्शनः"—"इत्यौपमन्यवः" विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात्। "काणः—अविक्रान्तदर्शन."—इति वा, मन्दचक्षुष्ट्वात्। "विकटः—विक्रान्तगति." विस्तृतगतिरित्यर्थः। अथ "वा" "कुटते" धातोः "स्यात्" असौ हि "विकुटितो भवति" कुब्जीभूत इत्यर्थ.। "बिठम्"—इत्यपठितमन्तरिक्षनामसु, तत् पुनरेतत् "बीरिटेन व्याख्यातम्" अत्र ह्युक्तम्,—"बीरिटमन्तरिक्षम्, भियो वा भासो वा ततिः"। तस्मिन् "बिठे" अ. "शीर्यते" अः "शिरिम्बिठ (१२०) मेघः"। "अपि वा गिरिम्बिठो भारद्वाज." सोऽनेन सूक्तेन "अलक्ष्मीः निर्णाशयाञ्चकार"—इति निदानमन्वाख्यातम्। यद्यपि योऽत्र

व्याधिभृतो भवति, स आस्यदघ्ने उदकेऽवतीर्ष्य सूक्तमिलञ्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति॥

"पराशरः (१२१)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। "पराशीर्णः"—इत्यवगमः। "प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः। न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्॥"—इति (ऋ० सं० ५, २, २८, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते। त्रिष्टुप्। प्रकर्षेण 'ये' 'अममदुः' अमत्तन्त: सोमेन, इष्टवन्तो वा यज्ञेषु। हे इन्द्र! 'त्वाया' त्वया सह 'पराशरः' च 'शतयातुः' बहूनां रक्षसां यातयिता, तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते। 'वसिष्ठः' च इत्येवमादयः। किं तेषाम्? इति,—'न' 'ते भोजस्य' भोगिनः तव 'सख्यं' सखिभावं 'मृषन्त' मार्जयन्ते नाशयन्तीत्यर्थः। 'अधा' अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः 'सूरिभ्य.' 'सुदिना' शोभनानि दिनानि 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। तेषामेव सुप्रभाता रात्रयः इत्यभिप्रायः। एवमत्र "ऋषिः—पराशरः" वसिष्ठसम्बन्धात्॥

"इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते" स हि "परा" परितः "शातयिता" "यातूना" यातयितव्यानाम्, असुरादीनामिति। "इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)। व्याख्यातः शेषः॥

"क्रिविर्दती (१२२)"—इति, अनवगतम्। "विकर्त्तनदन्ती"—इत्यवगम.। "यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्त्तन। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, २, १)। अगस्त्यस्यार्षम्। जगती। हे 'मरुतः! 'उग्रा.' उद्गूर्णाः, 'अरिष्टग्रामा.' अनुपहिंसितसङ्घाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुना'

शोभनेन प्रस्नानेन, एतां 'सुमतिं' शोभनां 'मतिम्' 'पिपर्त्तन' पूरयत पालयत वा। केन पुनः पूरयत? कुतो वा पूरयत? इति,—"यत्रा वो दिद्युत्"। 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, तमेव मेघं 'रदति' विलिखति, विदारयति वर्षार्थम्। किंलक्षणा पुनर्दिद्युत्? इति,—'क्रिविर्दती' विकर्त्तनसमर्थैः दन्तैः या रदति। कथम्पुनर्या रदति? "रिणाति पश्वः सुधितेव" इति। यथा 'पश्वः' पशोः अङ्गानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता' सुधित्या, 'बर्हणा' परिवृढया हिंसया, एवमस्मिन् मेघे दिद्युद्दः ता रदन्ति। ततः मन्वृष्टेनोदकेन सुमतिमस्मावं पिपर्त्तन ॥ एवमत्रार्थाविरोधादायुधं 'क्रिविर्दती' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

"करूळती(१२१)"—इति, मयवगतम्। "जरद्दती"— इत्यवगमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा। वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती ॥ वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करूळती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम्। दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु। अवीरामिव मामयं शरारुरभिमन्यते। अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संस्थिरश्चिरदंश्चिरदं

काममानोऽथापि तद्वदेव भाष्यते। वसूयु-रिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः। अश्वयुर्गव्यू रथयु-र्वसूयुरित्यपि निगमो भवति ॥ २ (३१) ॥

"वामं वामं त०—०द्देवः करूलती ॥"—इति (ऋ० सं ३.५, २३, ४)। वामदेवस्यार्षम्। ऐन्द्रं सूक्तं। अनुष्टुप्। रात्रिपर्य्याये प्रथमस्तुः शस्ते विनियुक्ता। 'वामं वामम्'—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः, "अभ्यासः" "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। यद्यत् खलु "वननीयम्" इष्टम्, 'ते' तव धनम्, तत्तत् हे 'आदुरे' आदरवन्! यजमान! स हि यागं प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे!। 'वामं ददात्वर्य्यमा'। यदर्य्यमणो 'वामं "वननीयम्" इष्टम्, आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं 'ददातु'। किञ्च, 'वामं पूषा' ददातु। 'वामं भगः' ददातु। 'वामं देवः करूलती' ददात्वित्येतदेवानुवर्त्तते। 'करूलती'—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, "तत्" एतत् विचार्य्यते—"कः करूलती?"—इति। "भगः पुरस्तात्" 'करूलती'शब्दस्य। "तस्य" एवायम् "अन्वादेशः" सन्निधान-सामर्थ्यात्।—"इत्येकम्" आचार्य्यमतम्। "पूषा—इति अप-रम्"। किङ्कारणम्? "सः" हि पूषा "अदन्तकः"। आह,—कुत एतत् इति, उच्यते,—"अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्"। प्राशित्रभागब्राह्मणे हि श्रूयते,—"तत् पूष्णे पर्य्याजह्रुः, तत् पूषा प्राश्नात्, तस्य दतो निर्जघान, तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा"—इति। यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्यात् भगः करूलती स्यादिति। अकारणमेतत्,—"यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थमपि तस्य तत्। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमका-रणम्"—इति न्यायविदः पठन्ति ॥ तस्मात् पूषैव 'करूलती'

—इत्युच्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्चेति ॥

"दनः (१२४)"—इति अनवगतम् । "दानमनसः"—इत्यवगमः । "दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत् पुरः शर्म शारदीर्दर्त् । ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, ६, २) । अगस्त्यस्यार्षम् । हे 'इन्द्र !' 'दनः' "दानमनसः" एव एतान् अस्मभ्यं 'विशः' "मनुष्यान्" "कुरु" 'मृध्रवाचः' "मृदुवाचः" । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? इतः;—'यत्' यस्मात् त्वम् 'सप्त' सप्तसंख्याः, 'पुरः' मेघपुरः, 'शारदीः' शरत्कालीयाः, संवत्सरीया वा, संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—"स जीव शरदः शतम्"—इति लिङ्गात् । 'शर्म' सुखमिच्छन् जनानां 'दर्त्' दारयसि । किञ्च, 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः, ताः पुरः 'ऋणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव एवैष तव लोकानुग्रहीतुमित्यभिप्रायः । किञ्च, "यूने वृत्रम्" । यौतिः स्तुत्यर्थः । स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' बहुस्तुतिकर्त्रे 'वृत्रं' धनं 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोतॄणामेषाञ्च जनानाम्, तस्मात् ब्रूमोऽस्माकमपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानिति ॥ एवमत्र 'दनः'—इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, 'न'कारयाकारयोर्गे विभक्त्योदाहृते', तथार्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतम् । उत्तरास्त्रयः पादा हेतुभावेन, 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१२५)"—इति, अनवगतम् । "संशिशरिषुः"—इत्यवगमः । "अवीरामिव मामयं शरारुरभिमन्यते । उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"—

इति (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति—'अवीरामिव' "अबलामिव" अपरिग्रहामिव। 'माम् अयं' 'शरारुः' "बालः" मूर्खः "संशिशरिषुः" संशरीतुमिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः। 'अभिमन्यते' अभिभविष्याम्येतामित्येव मन्यते, क्षुद्रया बुध्या। नहुषोऽन्यो वा कश्चित्, "नहुषेण हीन्द्राण्यभिभवितुमारब्धासीत्"—इत्याख्यानं सूच्यते। "उताहमस्मि वीरिणी" अथ च तावदस्मि वीरिण्येव। केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी,—'मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः' 'विश्वस्मात्' सर्वस्माद् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' उद्गततरः प्रभावेण, स मे वीरः, तदयं बालो न मन्यते, येन मामभिभवितुमिच्छतीत्यभिप्रायः। एवमत्र "शरारुः=संशिशरिषुः" शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"इदंयुः (१२६)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। इदमिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते। 'युः'—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगतमेतत् स्यात्। "नानाधियो वसूयवः"—इत्यनेन गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति। वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—"निगमवशाद्बह्वर्थं भवति पदम्" तद्धितः, तथा धातु, उपसर्गगुणाः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा ज्ञेयाः॥

"अथापि" 'युः'—इत्येषः, "तद्वदर्थं भाषते"। आह,—किमुदाहरणम्? "वसूयुरिन्द्रः"—इति, वसुमानित्यर्थः। "इन्द्रो अस्माय सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)। अव्यक्तमापन्नस्येन्द्रस्य यमार्थम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। यः 'इन्द्रः' 'अस्माय' प्रयाति, छिनत्तीत्यर्थः। 'आशः' यश-

विजन्म', अनिष्ठ्योषी, अथवा योधयिता योधानां प्रहर्ता, सुधीर्वा स्यात्। क पुनः शृणाति ? 'नितन्ते' संग्रामे यत्रैको-ऽप्यन्यः संप्राप्ती नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति। 'पृत्सु' प्राजितायुधेष्वपि पतेषु संग्रामेषु। किञ्च, 'सोमो न' सोम इव। यः प्रधानः क्षिप्रम् सोमः, प्रसदम इति हि व्यपदेश', सोमे प्रभवति सोमेन तस्य प्राधान्यात्। किञ्च, यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य इव 'युप:' यः प्रधानः। तस्य किम् ? इति, —स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान्। 'गव्युः' गोभिः तद्वान्। 'वसूयु:' धनैर्वसुभि' तद्वान्। एवङ्गुणविशिष्ट 'यः इन्द्र' स. 'दात्रेषु' धनेषु अस्माकं दातव्येषु 'जयति' इष्टे। 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण दातेत्यर्थः॥ एवमत्र 'वसूयु,'—इत्ययं युगन्दः "तद्दर्थे"। किङ्कारणम् ? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्, परिशेषात् अत्र "तद्दर्थे भाषते"—इत्युपपद्यते॥ ३(२१)॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्। आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः। किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीकटा नाम देशोऽनार्य्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यमाहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः

पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्द-यत्याण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तम्भ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्रन्धयेति रध्य-तिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥४(३२)

"कीकटेषु (१२७)"—इति, अनवगतम्। "किङ्कृताः"—इति शब्दसमाधिः, "किं क्रियाभि—इति" "वा"। "किं ते कृण्वन्ति०—०रन्धया नः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। इन्द्र! याः 'कीकटेषु' अनार्य्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः' ताः 'ते' तव 'किम्' कमुपकारं कुर्वन्ति? न कञ्चिदपीत्यभिप्रायः। "नाशिरं दुह्रे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मे तप्यमानेऽग्निभावं गच्छन्ति, नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः। अत एवमतो ब्रूमः,—"आ भर नः" ताः गाः, अथ तव, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः। किञ्च, यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्यमाहर, तदपि न क्रियासु "ततस्त" विनियुज्यते, अथ तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः। "प्रमदको वा" नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात्। "पण्डको वा" नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात्। तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति, तस्मात् तावप्युपपद्येते। "नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः"। यदेतेषामन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य

नीचवंशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्। हे 'मघवन्!' गोत्र 'रन्धय' सताध अस्मदग्र कुर्वित्यर्थं ।

एवमत्र 'कीकटा' "किं कृता" किं ते कृता ? इत्येव मभिव्याहारमर्हन्ति, न ते कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपित्र मनुष्याणामुपकार कुर्वन्तीत्यर्थं । अथ "वा" "किं क्रियाभि ?" —"इति" एव "प्रेप्सा" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थं । एतस्मात्कृत्स्नवाक्यादर्थोपपत्तेश्च "कीकटा = अनार्यदेशनिवासिन"—इत्युपपद्यते ॥

"मगन्द = कुसीदी"—इत्युच्यते, स हि "माम्"—इयात् अयतमोऽर्थं, अयश्च "आगमिष्यति"—इत्येवमनुचिन्त्य, परेभ्यो धनानि "ददाति"। "तदपत्य प्रमगन्द", अत्यन्त-कुसीदिकुलीन" तद्धितार्थे प्र, प्रमगन्द, 'प्रस्कण्वस्य'—इति यथा। "प्रमदक" प्रमादशील —"अयमेवैको लोकोऽस्ति, न पर"—"इति" एव "प्रेप्सु" नास्तिक। "पण्डक। तृतीया प्रकृति, स हि "पण्डग" पण्ड गच्छति, स्त्रीरूपत्वात्। "मादक"—इति "वा" स्यात्, "प्र" प्रकर्षेण असौ 'मर्दयति" अण्डानि सह स्त्रीलेन गच्छति "आण्डौ"। कस्मात् तौ "आण्डौ" ? "आणी इव व्रीडयति" तौ असौ पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्तमान "आणी इव व्रीडयति" सम्मतीत्यर्थं ॥

"बुन्द (१२८)"—इति, अनवगतम्। "इषुर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रव तीति वा"—इति शब्दसमाधय । ४ (१२) ॥

तुविग्रं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ॥ उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋ-

निराविध्य आधारयत्पक्वमोदनमुदकदानं मेघम्। वृन्दो वृन्दं स्वाततं वृन्दं वृन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—०स्वाततम्॥”—इति (ऋ० सं० ६, ५, २०, १)। ‘पक्वम्’ बहूनां मेघानां मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’। विद्ध्वा च तावत् ‘आधारयत्’ यावन्निरुदकः संवृत्त इति। कथं निरविध्यत्? इति,—‘वृन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाकृष्टमाकर्णीकृत्वा। एवमत्राकर्षणसम्बन्धात् “वृधु—वृन्दः”—इत्युपपद्यते॥

“वृन्दम् (१२८)”—इति, एतत् पदम् “वृन्देन” एव “व्याख्यातम्” अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या वृन्दशब्दे॥
“वृन्दारकश्च” ‘वृन्देन’ एव “व्याख्यातः”। इत्थं वृन्दारकः प्रकरणवशादन्यः कश्चित्॥ ६ (३४)॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः। अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम्॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्बमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा। अहस्तदुल्बमविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यवीरमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा॥ ७ (३५)॥

"कि (१३०)"—इति, अनवगतम् । "कर्ता"—इत्यवगम. । "अय यो होता०—०हव्यवाहम् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, १२, ३) । ऋचीकस्याग्नेर्विविधा देवाना संवादसूक्तम्,तत्रेयं विश्वेदेवानामार्षम् । आग्नेयी । 'य अयम्' अग्नि , 'होता' आह्वाता देवाना पृथिवीस्थान । कि तस्य ? इति—'कि उ स' 'यमस्य' भगवत आदित्यस्य, अस्मै हि सकाशात् प्रातरादित्य प्रसूयते । तदुक्तम्,—"एष प्रात प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति । "यस्मिन् वृचे सुपलाशे (ऋ० स० ८, ७, २३, १)"—इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति । किञ्च, 'याम् अपि ऊहे' "कमप्यन्नम् अभिवहति" । "कम्"—इत्यन्ननाम, अन्नमपि चायमेवाभिवहति । कतमत् ? 'यत' एतत् हविर्लक्षण 'ममञ्जन्ति' "समश्नुवन्ति" 'देवा ' । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थ । किञ्च, अयमेव 'अहरह ' अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोध्यमानो महान् 'जायते' । 'मासि मासि' जायते पितृयज्ञेषु, "अर्द्धमासीऽर्द्धमासे" च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टोऽयमग्नि , 'अथ' एतस्मात् कारणात् एतमग्निं सर्वे 'देवा ' 'दधिरे' "निदधिरे" 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारमित्यर्थ । एवमत्र शब्दसामर्थ्यात् 'यमस्य'—इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् 'कि'—इत्यस्य "कर्ता"—इत्येष निर्वचनम् उपपद्यते ॥

"जल्वम (१३१)"—इति, अनवगतम् । 'जरायु'—इत्यवगम. । "जर्णाति"—इति धातुनिर्देश । 'जर्णम्'—इति स्यात् । "जूर्णावर्धी" स्यात, तेन हि गर्भ आहतो भवति । "मुष्करदनुम् स्यात्" तदाच्छिन्नार्थितम् प्रतिविशेषाय । [illegible] अथवा मधुधा त गर्भ आतिष्ठन्त्या इव

—इति ऋ० सं० ८, १, १०, १) । 'मज्ज्म्' परि०...

क्रिविभ्य आधारयत्पक्वमोदनमुदकदानं मेघम्। इन्द्रो बुन्दं स्वाततं इन्दं बुन्देन व्याख्यातं इन्दारकस्य॥ ६ (३४)॥

"निराविध्य०.....स्वाततम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)। 'पक्वम्' बहूना मेघाना मध्ये य पक्वो मेघ, उदकदाने समर्थ, तम्, 'इन्द्र' 'निरविध्यत्'। विद्धा च तावत् 'आधारयत्' यावत्त्रिवृदक सवर्त्त इति। कथ निरविध्यत? इति,—'बुन्द' 'स्वाततम्' स्वाकृष्टमाकर्णीकृत्वा। एवमवाकर्ण यसस्मात् "इषु = बुन्द"—इत्युपपद्यते॥

"इन्दम् (१२८)"—इति, एतत् पदम् "बुन्देन" एव "व्याख्यातम्" यस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे॥

"इन्दारकस्य" 'बुन्देन' एव "व्याख्यात"। इत्तो इन्दारक प्रकरणवशादान्य कश्चित्॥ ६ (३४)॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः। अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम्॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्वमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा। महत्तदुल्वं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यूर्णौसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा॥ ७ (३५)॥

"कि (१३०)"—इति, अनवगतम्। "कर्त्ता"—इत्यवगमः।
"अय यो होता०—०हव्यवाहम् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, १२,
३)। ऋचोकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम्, तत्र च विश्वेदे-
वानामार्षम्। आग्नेयी। 'य अयम्' अग्निः, 'होता' आह्वाता
देवानां पृथिवीस्थानः। किं तस्य? इति—'कि' 'उ स' 'यमस्य'
भगवतः आदित्यस्य, अस्मै हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसू-
यते। तदुक्तम्,—"एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वायपतिष्ठन्ते"
इति। "यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)"—
इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति। किञ्च, 'कम् अपि
ऊहे' "कमप्यत्नं अभिवहति"। "कम्"—इत्यन्ननाम, अत्र
मपि चायमेवाभिवहति। कतमत्? 'यत्' एतत् हविर्लक्षण
'समञ्जन्ति' "समश्नुवन्ति" 'देवाः'। अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद्
भोजनार्थः। किञ्च, अयमेव 'अहरहः' अहन्यहनि अग्निहो
त्रिणां गृहेषु उह्योध्यमानो महान् 'जायते'। 'मासि मासि'
जायते पितृयज्ञेषु, "अर्द्धमासेऽर्द्धमासे" च दर्शपूर्णमासेषु च।
यस्मादेवङ्गुणविशिष्टोऽयमग्निः, 'अथ' एतस्मात् कारणात् एत
मग्निं सर्वे 'देवाः' 'दधिरे' "निदधिरे" 'हव्यवाहम्' हविषां
वोढारमित्यर्थः। एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'यमस्य'—इत्येतस्माच्च
षष्ठीयोगात् 'कि'—इत्यस्य "कर्त्ता"—इत्येष विपरिणाम
उपपद्यते ॥

"उलबम् (१३१)"—इति, अनवगतम्। 'जरायु'—इत्यव
गमः। "ऊर्णोति"—इति धातुनिर्देशः। 'ऊर्णम्'—इति
स्यात्। "वृणोतेर्वा" स्यात्, तेन हि गर्भ आवृतो भवति।
"महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः।
विश्वा अपश्यद् बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥"
—इति ऋ० सं ८, १, १०, १। 'महत्' परिमाणतः 'तत्'

'उल्व' जरायु 'आसीत्' 'स्थविर' चिरन्तनश्च तदासीत्। येन त्वम् 'आवेष्टित' आवृत, हे भगवन्। यम्मे ! 'प्रविविशिथ' प्रविष्टवानसि 'पूर्वम्' आदिसर्गे 'अप'। किञ्च, 'विश्वा' सर्वा 'तन्व' तव, हे 'जातवेद.।' 'बहुधा' धर्मेषु अभिधानेषु वर्त्तमाना. 'अपश्यत्' 'एक: देव' प्रजापति', कोऽन्यस्तत तव तनूनामन्त वेत्तुमर्हतीत्यभिप्राय ॥ एवमत्र 'जरायु' 'उल्व'शब्देनोच्यते, आवेष्टनमस्यास्मादित्युपपद्यते ॥

"अवोसम् (१३२)"—इति अनवगतम्। "अपगतभासम्" —इत्येवमाद्या शब्दसमाधय । 'पृथिवी'—अभिधेया, सा हि कृष्णच्छाया। तस्मादपगतभासमित्येवमाद्या. शब्दसमाधय उपपद्यन्ते ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम्। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंसमहरवारयेथामन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाद्गुणश्च यद्दृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैतौ स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

"हिमेनाग्नि॰—॰सर्वगण स्वस्ति ॥"— इति (ऋ॰ स॰ १, ८